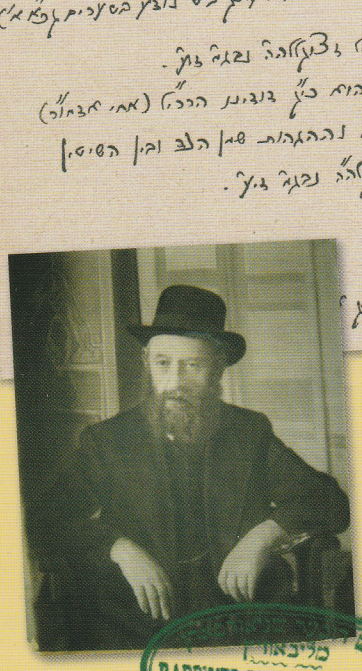
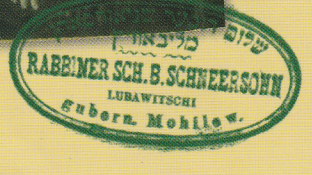
תולדות חב"ד
ברוסיא הצארית
בשנים תק"ל–תר"פ
❀ פרקים נבחרים ❀

תולדות חב"ד

ברוסיא הצארית

בשנים תק"ל - תר"פ

- פרקים נבחרים -

על פי

מכתבים, מסמכים וזכרונות

לוקט ונערך על ידי

הרה"ת ר' שלום דובער שי' לוין

יוצא לאור על ידי

„אוצר החסידים"

770 איסטערן פארקווי ברוקלין, נ.י.

שנת חמשת אלפים שבע מאות ושבעים לבריאה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Toldos Chabad BeRussia HaTzaaris
– Perokim Nivchorim –

Copyright © 2010
by
Kehot Publication Society
770 Eastern Parkway / Brooklyn, New York 11213
(718) 774-4000 / FAX (718) 774-2718
editor@kehot.com

Order Department
291 Kingston Avenue / Brooklyn, New York 11213
(718) 778-0226 / FAX (718) 778-4148
www.kehot.com

All rights reserved, including the right to reproduce this book or portions thereof, in any form, without prior permission, in writing, from the publisher.

The Kehot logo is a trademark of Merkos L'Inyonei Chinuch, Inc.

ISBN 978-0-8266-5327-7

Manufactured in the United States of America

ב״ה

פתח דבר

מאז שנת תש״מ, כשהטיל עלי כ״ק אדמו״ר זצוקללה״ה נבג״מ זי״ע את עריכת סדרת אגרות-קודש רבותינו נשיאינו, עסקתי בבירור נושאים הקשורים לתולדות חב״ד, שהיו דרושים להבהרת תוכן האגרות. את הבירורים האלו ומסקנותיהם הייתי מעלה במבואות וציונים והערות לספרי האגרות-קודש.

במקביל לכך, הוטלה עלי גם עריכת סדרת תולדות חב״ד, בארץ הקודש, בארצות הברית וברוסיה הסובייטית. ובהמשך לזה ערכתי ספרים נוספים הקשורים לתולדות חב״ד: ספריית ליובאוויטש; מאסר וגאולת אדמו״ר האמצעי; זכרון לבני ישראל; תולדות אברהם חיים; זכרונותי; זכרון הרש״ז גוראר׳, ועוד.

גם בשאר הספרים שערכתי, הוספתי מבואות וסקירות, הכוללים גם בירורי נושאים הקשורים לתולדות חב״ד. הדברים מצויים בסקירה שבסוף מאמרי אדמו״ר הזקן הקצרים; מבוא למפתחות צמח צדק; מבוא לרשימת מאמרי דא״ח (של אדמו״ר הצמח צדק); מבוא לכתבי הרח״א ביחובסקי; מבוא לתקוני מקואות לפי תקנת רבותינו, ועוד.

לפעמים דרשו הנושאים מאמרים שלמים, שפורסמו בבמות שונות: קובץ יגדיל תורה; הערות התמימים ואנ״ש; הערות ובאורים; עתון כפר חב״ד; פרדס חב״ד ועוד.

בספר שלפנינו לוקטו מאמרים אלו ואלו, בעיבוד מחודש.

אלא שכיון שהחומר נכתב במשך תקופה של עשרות שנים, סגנון הכתיבה הוא לא תמיד אחיד.

* * *

הספר נחלק לפי הדורות של אדמו״רי תנועת חב״ד, כל דור מחולק לנושאים, וכל נושא לפרקים.

בשלושת הכרכים הראשונים של ״תולדות חב״ד״, נכללות תולדות-חב״ד של הדורות הקודמים – עד להסתלקות כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בשנת תש״י:

הכרך ״תולדות חב״ד בארץ הקודש״, כולל את תולדותיה של תנועת חב״ד בארה״ק, מראשית ההתיישבות בה בשנת תקל״ז, ועד לשנת תש״י.

הכרך ״תולדות חב״ד בארצות הברית״, כולל את תולדותיה של תנועת חב״ד בארה״ב, מראשית ההתיישבות בה בשנת תר״ס, ועד לשנת תש״י.

הכרך ״תולדות חב״ד ברוסיה הסובייטית״, כולל את תולדותיה של תנועת חב״ד ברוסיה הסובייטית, מראשית השלטון הסובייטי בשנת תרע״ח, ועד לשנת תש״י.

הכרך הרביעי שלפנינו, ״תולדות חב״ד ברוסיה הצארית – פרקים נבחרים״, כולל פרקים נבחרים מתולדותיה של תנועת חב״ד ברוסיה הצארית, בחמשת הדורות הראשונים, ועד לתחלת הדור הששי, השנים הראשונות של כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע – בתקופת הנשיאות של כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

* * *

תודתי העמוקה לידידי הרה״ת ר׳ יצחק שי׳ וילהלם והרה״ת ר׳ דוד משה שי׳ אולידורט, שעברו על הספר, והערותיהם – הארותיהם היו לי לעזר רב.

תהא זאת תרומה צנועה לסקירת תולדותיה של חב״ד-ליובאוויטש, שלאורה נלך לקבל פני משיח צדקנו בגאולה השלמה.

שלום דובער לוין

י״ב תמוז ה׳תש״ע
ברוקלין נ.י.

תוכן הענינים

דור ראשון – כ"ק אדמו"ר הזקן ..... א

צור מחצבתו ומשפחתו א

א. רבי משה מפוזנא ..... א
ב. אביו רבי ברוך ..... ד
ג. משפחת הרבנית סטערנא ..... ו
ד. אחיו מהרי"ל מיאנאוויטש ..... ח

אצל הרב המגיד ממעזריטש יג

ה. לימוד ההלכה אצל הרב המגיד ..... יג
ו. עם תלמידי הרב המגיד ..... יז
ז. עם רבי לוי יצחק מבארדיטשוב ..... כא
ח. אחרי הסתלקות הרב המגיד ..... כז

תקופת הנשיאות כח

ט. החסידות הכללית וחסידות חב"ד ..... כח
י. תקופת וויטבסק - הארדאק ..... כט
יא. תקופת לאזניא ..... לב
יב. תקנות לאזניא ..... לה
יג. תקופת המאסר והגאולה ..... לז
יד. יסוד תנועת חב"ד ..... מ

השלחן ערוך, שלבים בעריכתו מא

טו. עריכת הלכות ציצית ופסח ..... מא
טז. עריכת שאר חלקי אורח חיים ..... מג
יז. עריכת הלכות נטילת ידים ..... מה
יח. עריכת הלכות הצריכות המלוקטות ..... מז
יט. עריכת מהדורה בתרא לשלחן ערוך ..... נא

הסדור נג

כ. פרסום והדפסת הסדור ..... נג
כא. לוח ברכת הנהנין ..... נו
כב. קונטרסי הלכה שבפסקי הסידור ..... נח

ספר התניא נט

כג. עריכת ספר התניא ופרסומו ..... נט
כד. הדפסת התניא בסלאוויטא ..... סא
כה. הוצאת וילנא תר"ס ..... סה

המאמרים סח

כו. תקופות באמירת המאמרים ..... סח
כז. תאריך אמירת המאמרים ..... עא
כח. כותבי ה"הנחות" ..... עג

ספרים וכתבים **עד**
כט. אוסף ספריו וכתביו . . . . . עד
ל. השריפה בלאדי . . . . . עו
לא. שרידי האוסף . . . . . עח
לב. כתבי-ידו-הקדושה . . . . . עט
לג. העתקות ה"תניא" וה"שלחן ערוך" . . . . . פ
לד. הדפסת ספריו . . . . . פא

דור שני – כ"ק אדמו"ר האמצעי . . . . . פג

משפחת בית הרב **פג**
לה. משפחת הרבנית שיינא . . . . . פג
לו. הרה"ג רבי אהרן מקרעמענטשוג . . . . . פה

ההתיישבות בליובאוויטש **פז**
לז. העיירה ליובאוויטש . . . . . פז
לח. ליובאוויטש בדורו של אדמו"ר הזקן . . . . . פט
לט. ההתיישבות בליובאוויטש . . . . . צ

ספרים וכתבים **צב**
מ. אוסף ספריו - בצוק העתים . . . . . צב
מא. אוסף כתביו . . . . . צג
מב. קונטרסים ואגרות לכללות אנ"ש . . . . . צה
מג. דפוס חסידי מחתרתי ברוסיה . . . . . צו

המאסר והגאולה **ק**
מד. שלבים בגאולה . . . . . ק
מה. תוכן ההלשנה, החקירות והזיכוי . . . . . קב
מו. השתלשלות המאורעות . . . . . קד
מז. מבנה המערכת . . . . . קו

דור שלישי – אדמו"ר הצמח צדק . . . . . קז

החצר בליובאוויטש **קז**
מח. ישיבתו בליובאוויטש ונסיעותיו . . . . . קז
מט. החצר בליובאוויטש, שריפתו ובנייתו . . . . . קח

סדרת "צמח צדק" **קי**
נ. התשובות האבודות . . . . . קי
נא. כרכי שו"ת הראשונים שלו . . . . . קיב
נב. התשובות שכתב בימי חרפו . . . . . קיג
נג. התשובות שכתב בסוף ימיו . . . . . קיד
נד. סיכום . . . . . קטו
נה. מהדורות . . . . . קטז
נו. רבינו עם בני דורו . . . . . קיז
נז. דעת מכרעת . . . . . קיח
נח. במקום גדולתו - ענוותנותו . . . . . קכ
נט. ההדפסה . . . . . קכג

ספרים וכתבים **קכו**
ס. אוסף כתבי היד . . . . . קכו
סא. אוסף כתביו . . . . . קכח
סב. אוסף ספרי הדפוס . . . . . קל
סג. השריפה הגדולה בליובאוויטש . . . . . קלא

רשימת מאמרי דא"ח **קלג**
סד. תאריכי המאמרים . . . . . קלג
סה. רשימת מאמרי רבותינו . . . . . קלה
סו. רשימת מאמרי אדמו"ר ה"צמח צדק" . . . . . קלו

ועידת הרבנים בפטרבורג **קלז**
סז. הכנות לועידה . . . . . קלז
סח. ועדת השרים לעניני היהודים . . . . . קלח
סט. דלטוריה על רבינו . . . . . קלט
ע. ביקור בית . . . . . קמא
עא. תחת השגחת המשטרה החשאית . . . . . קמג
עב. חולשה ופחד מהחיפוש והחקירה . . . . . קמה
עג. ביקור הד"ר ליליינטאל . . . . . קמו
עד. העוזרים שלקח אתו לפטרבורג . . . . . קמח
עה. הספרים שלקח אתו לפטרבורג . . . . . קמט
עו. סיום תקופת השגחת הסתר . . . . . קנא
עז. המשך הדיונים עם רבינו . . . . . קנג
עח. אזרח נכבד לדורותיו . . . . . קנד

אורח חייו **קנה**
עט. עוד תיאורים מאורח חייו . . . . . קנה

דור רביעי – אדמו"ר מוהר"ש נ"ע . . . . . קנט

העיירה ליובאוויטש בתקופתו **קנט**
פ. החצר בליובאוויטש . . . . . קנט

ספרים וכתבים **קסב**
פא. אוסף כתבי-יד-קודש . . . . . קסב
פב. הדרושים שלו . . . . . קסד
פג. אוסף ספרי הדפוס . . . . . קסו

משפחת בית הרב **קסז**
פד. השלמות לספר הצאצאים . . . . . קסז
פה. הרה"ק ר' ברוך שלום שניאורסאהן . . . . . קסח

רשימת תולדות כמה מחסידיו **קע**
פו. הגאון החסיד רבי חיים בער ווילנסקי . . . . . קע
פז. הגאון החסיד רבי משולם זלמן ניימרק . . . . . קעד
פח. חסידי פלעשצעניץ . . . . . קפא
פט. חסידים ומתנגדים בפלעשצעניץ . . . . . קפד
צ. הרב והשו"ב בפלעשצעניץ . . . . . קפו
צא. המשפיע ר' הענדל קוגל מפלעשצעניץ . . . . . קפח

צב. ר' אברהם חיים מפלעשצעניץ . . . . . קפט
צג. התקשרותו לאדמו"ר ה"צמח צדק" . . . . . קצג
צד. התקשרותו לאדמו"ר מוהר"ש נ"ע . . . . . קצד
צה. התקשרותו לאדמו"ר מוהרש"ב נ"ע . . . . . קצו
צו. מאסרו . . . . . קצח
צז. תקופת סמאלענסק . . . . . קצט
צח. בריחתו מרוסיה . . . . . רה
צט. שנותיו האחרונות בנ.י. . . . . רז
ק. החסיד ר' אשר מניקוליוב . . . . . ריב

דור חמישי – אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע . . . . . ריט

בית רבינו בליובאוויטש ורוסטוב **ריט**
קא. החצר בליובאוויטש . . . . . ריט
קב. ההעתקה מליובאוויטש לרוסטוב . . . . . רכא
קג. החצר ברוסטוב . . . . . רכג

ישיבת תומכי תמימים **רכה**
קד. יסוד הישיבה . . . . . רכה
קה. סקירות על הישיבה ומחלקותיה . . . . . רכז
קו. ה"יושבים" . . . . . רכט
קז. התפתחות הישיבה בליובאוויטש . . . . . רל
קח. המשפיעים והמשגיחים בישיבה . . . . . רלב
קט. השיעורים והחדרים בליובאוויטש . . . . . רלח
קי. בניני הישיבה בליובאוויטש . . . . . רמב
קיא. פרעות פועלי ציון בישיבה . . . . . רמד
קיב. המחלקה בזעמבין . . . . . רמט
קיג. העברתה מזעמבין לקובלין . . . . . רנ
קיד. חזרת המחלקה לזעמבין . . . . . רנא
קטו. המחלקה בנעויל . . . . . רנב
קטז. המחלקה בהאראדישץ . . . . . רנג
קיז. המחלקה בדאקשיץ . . . . . רנד
קיח. המחלקה בבאבינאוויטש . . . . . רנה
קיט. הישיבה בשצעדרין . . . . . רנו
קכ. הישיבה בואלאמין שבפולין . . . . . רנח
קכא. הנהלת הישיבה . . . . . רנט
קכב. הישיבה כמוסד מאושר . . . . . רס
קכג. העתקת הישיבה מליובאוויטש . . . . . רסג

חיזוק היהודת ברוסיה **רסד**
קכד. רבנו ותנועת ההשכלה . . . . . רסד
קכה. חברה מחזיקי הדת . . . . . רסז
קכו. רבנו ואיגוד יק"א . . . . . רסט
קכז. רבנו ושאלת הרבנות מטעם . . . . . עדר
קכח. רבנו ושאלת החדרים והמלמדים . . . . . רעו

הטבת חוקי היהודים ברוסיה **רעז**
קכט. תחום המושב . . . . . רעז

קל. אספת נבחרי היהודים בפטרבורג . . . . . רעט
קלא. הראיון אצל שר הפנים פלווה . . . . . רפא
קלב. אספה נוספת בפטרבורג . . . . . רפג
קלג. סיום תקופת "תחום המושב" . . . . . רפד

אספות הרבנים ברוסיה **רפה**
קלד. הכנות לאספת הרבנים בתר"ס . . . . . רפה
קלה. נסיונות נוספים בשנים תרס"א-ב . . . . . רפח
קלו. אישור האספה בתרס"ד וביטולה . . . . . רצ
קלז. אספת הרבנים בוילנא בשנת תרס"ט . . . . . רצב
קלח. ועידת הרבנים בפטרבורג . . . . . רצו
קלט. אספת הרבנים במוסקבה . . . . . שב

פעילות רבינו בימי המלחמה **שג**
קמ. גירוש היהודים מערי הספר . . . . . שג
קמא. צרכי הדת של הנודדים . . . . . דש
קמב. שחרור הרבנים מעבודת הצבא . . . . . .שו
קמג. שחרור הרבנים הנודדים . . . . . שח
קמד. שחרור הרבנים הצעירים . . . . . שט
קמה. שחרור הרבנים בעלי כרטיס לבן . . . . . שי
קמו. שחרור השו"בים . . . . . שיא
קמז. ההשתדלות אצל השרים . . . . . שיב
קמח. נסיעת רבינו לפטרוגרד . . . . . שיג
קמט. לאחר מהפכת פברואר . . . . . שיד
קנ. הבחירות לקונגרס היהודי הכללי . . . . . שטו
קנא. תחת השלטון הקומוניסטי . . . . . שטז

אוסף ספריו וכתביו **שיז**
קנב. הספריה . . . . . שיז
קנג. אוסף כתבי-היד . . . . . שיח
קנד. שמירת הכתבים . . . . . שכא
קנה. אוסף כתביו . . . . . שכב
קנו. בניית הספריה ומטרתה . . . . . שכג
קנז. סידור הספריה . . . . . שכו
קנח. העברת האוסף מליובאוויטש . . . . . שכט
קנט. תקופת רוסטוב . . . . . של

דור ששי – אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע . . . . . שלא

החצר בליובאוויטש **שלא**
קס. בתקופת ליובאוויטש . . . . . שלא
קסא. בתקופת רוסטוב . . . . . שלב
קסב. בתקופה שאחריה . . . . . שלג

ספרים וכתבים **שלה**
קסג. אוסף ספריו וכתביו . . . . . שלה
קסד. אוסף כתבי היד . . . . . .שלח
קסה. אוסף כתביו . . . . . שמ
קסו. העברת הספרים לספריה הצבורית . . . . . שמא

מפתחות **שמה**

מפתח ענינים . . . . . שמז
מפתח מוסדות וארגונים . . . . . שנ
מפתח אנשים . . . . . שנב
מפתח מקומות . . . . . שסו

דור ראשון: כ"ק אדמו"ר הזקן

צור מחצבתו

פרק א

רבי משה מפוזנא

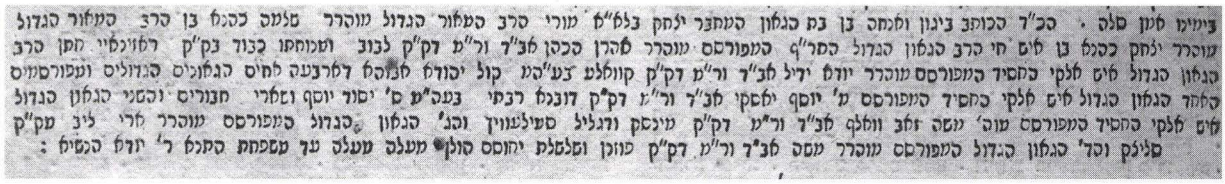
בספר הזכרונות[1] לכ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (פרק צא ואילך) מסופר בארוכה אודות זקנו של כ"ק אדמו"ר הזקן – ר' משה מפוזנא ב"ר יהודה ליב.

שני האישים הנ"ל נזכרים גם בבית רבי בתחילתו "הגאון ר' משה זללה"ה מפוזנן ... בן הגאון המקובל ר' יודל זלה"ה אבד"ק קאוולי (בעל קול יהודה[2] על שו"ע או"ח)".

אמנם בס' הזכרונות לא נתפרש אם ר' יהודה ליב הנ"ל הוא בעל קול יהודה אבד"ק קאוולי (כדברי הבית רבי), ולהלן יתברר שהם שני אנשים נפרדים, ור' משה מפוזנא דידן היה בנו של ר' יהודה ליב נכד המהר"ל מפראג:

הראשון שהזכיר את ר' משה מפוזנא בנו של ר' יהודה יודל מקאוולי הי' המו"ל של ספר "ערכי הכינויים"[3] (דיהרנפורט תקס"ו), שחותם בסוף הקדמתו:

הכ"ד הכותב ביגון ואנחה... יצחק בלא"א מורי הרב המאור הגדול מוהר"ר שלמה כהנא, בן הרב המאור הגדול מוה"ר יצחק כהנא, בן איש חי הרב הגאון הגדול החר"ף[4] המפורסם מוה"ר אהרן הכהן אב"ד ור"מ דק"ק לבוב ומנוחתו כבוד בק"ק ראזינאיי, חתן הרב הגאון הגדול איש אלקי החסיד המפורסם מוה"ר יודא ידיל אב"ד ור"מ דק"ק קוואלע בעה"מ קול יהודא, אבוהא דארבעה אחים הגאונים הגדולים ומפורסמים, האחד הגאון הגדול איש אלקי החסיד המפורסם מ' יוסף יאסקי אב"ד ור"מ דק"ק דובנא רבתי בעה"מ ס' יסוד יוסף ושארי חבורים, והשני הגאון הגדול איש אלקי החסיד המפורסם מו"ה משה זאב וואלף אב"ד ור"מ דק"ק מינסק ודגליל סמילעוויץ, והג' הגאון הגדול המפורסם מוה"ר ארי' ליב מק"ק סלוצק, והד' הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר משה אב"ד ור"מ דק"ק פוזנן, ושלשלת יחוסם הולך מעלה מעלה עד משפחת התנא ר' יודא הנשיא.

הקדמת ערכי הכינויים

ומשם העתיק פרטים אלו בספר "קריה נאמנה" (ווילנא תר"כ, ע' 97 בהערה), אשר מונה את ארבעת בניו של ר' יהודה יודל מקאוולי: "הרב מוהר"ר יוסף יאסקי אב"ד ור"מ דק"ק דובנא. הרב מוהר"ר משה זאב וואלף אב"ד דק"ק מינסק וגליל סמילאוויץ (מחותנו של בעל ראש יוסף). הרב מוהר"ר אריה ליב אב"ד דק"ק סלוצק. הרב מוהר"ר משה אב"ד ור"מ דק"ק פוזנן".

ומשם נעתקו הדברים לס' עיר ווילנא (ווילנא תר"ס, ע' 276), ולבית רבי הנ"ל (בארדיטשוב תר"ס).

אמנם בס' כלילת יופי (קראקא תרמ"ח, סט, ב) הפריך את דבריו, וכתב על כך:

ואולם לא הביא שום מקור לדבריו מאין הוציא דבר זה ... אף אם נניח שהיה להג"מ יודל מקאוולי ג"כ בן בשמו ר' משה,

---

1. יסודו של מאמר זה פורסם ב"כפר חב"ד" גליון 142 (א' אייר תשד"מ), והשלמתו בקובץ יגדיל תורה (נ.י.) עא (תמוז-אלול תשמ"ו) ע' רמב ואילך. כעבור שנים רבות דן בנושאים אלו הרב שלמה אנגלארד, בישורון ג (תשנ"ד) ע' תרעט ואילך, ובאור ישראל לד (כסלו תשס"ד) ע' עט ואילך, ומשם הוספתי כמה פרטים חשובים, כדלקמן.

2. את הספר הזה מזכיר נכדו מוהר"ר אהרן סג"ל (חתן הגאון מוהר"ר יוסף אבד"ק מינסק, בנו של הגאון מוהר"ר ר' יודל אב"ד קאוולי), בהקדמתו לדברי דוד לבעל הט"ז (דיהרנפורט תרמ"ט): שלוח נשלחתי מתם בעסק שליחות מצוה דאדוני מ"ו חמי זקיני ה"ה הגאון הגדול מוהר"ר יהדא המכונה ידל נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק קאוולי יצ"ו, להוציא לאור חיבורו על ש"ע אורח חיים לדפוס, במחברת יחד עם הטורי זהב ז"ל הבדלו חיים וכו', שחיבר ג"כ על ש"ע א"ח, ונשתתף עם הרב ה"ה מוהר"ר משה נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק שינאווי ה"ה חתן בן הגאון בעל טורי זהב ז"ל, וזה וזה לא עלתה בידינו להדפיס.
וראה ישרון שם הערה 1 ואילך, אם הכוונה לספרו האבוד קול יהודה. ובאור ישראל שם הערה 78, שחידושיו נמצאו בכת"י באוקספורד, ונערכים להוצאה לאור.

3. ראה אור ישראל שם ע' קא.

4. אוצ"ל: החריף.

אבל אי אפשר לומר שהיה אב"ד בק"ק פוזנן, כי לא מצאנו בין כל רבני ק"ק פוזנא אשר מלכו שם זה אחר זה בכל זמן משך שנות המאה ההיא ... שהיה שמו ר' משה.

ובאמת לא נזכר בספר הזכרונות שם שר' משה הנ"ל הי' ראב"ד דק' פוזנא, כי אם ראש הקהל דפוזנא, ואם כן לא חלה על זה קושיתו של ה"כלילת יופי" הנ"ל[5].

אלא שגם עצם הדבר, שיהי' לר' יהודה אידל מקאוולי בן בשם ר' משה, עומד בספק גדול, שהרי היה לו בן נוסף בשם משה זאב אבד"ק מינסק[6], הנזכר לעיל, שהוא מפורסם, ומפורט שמו בהסכמותיו, כנזכר בס' כלילת יופי (סט, א) ובכ"מ.

וכבר רמז לזה הרמ"א בלינסון (ילקוט משפחות, אודיסה תרנ"ב ד, ב): "ויהי להרב הגאון מו"ר יהודה ידל ז"ל אב"ד ארבעה בנים כולם רבנים ... ב) והרב הגאון הגדול מו"ה משה (נ"א ועיקר דוב בעריש) אב"ד פוזנא". ועד"ז כתב בספרו שלמי אמוני ישראל (אדעסא תרנ"ח חוב' א' ע' 82).

ואני לא ידעתי מה יושיענו זה מפירכת ה"כלילת יופי", שהרי לא מצאנו בין כל רבני ק"ק פוזנן אשר שימשו שם זה אחר זה בכל זמן משך שנות המאה ההיא שהיה שמו ר' דוב בעריש; ולא יישב בזה אלא קושיה השניה, שבודאי לא נקרא בנו של ר' יהודה יידל הרביעי – גם הוא בשם ר' משה.

ומכל הנ"ל יתבאר, שר' משה בר' יהודה ליב ראש הקהל דפוזנא בודאי לא הי' בנו של ר' יהודה יידל מקאוולי[7].

ועוד אחת היא לי, שבודאי לא היה ר' יהודה ליב זה האב"ד דקאוולי, כי שם אביו של ר' יהודה ליב היה ר' שמואל (בן בנו של מהר"ל מפראג), כמסופר בס' הזכרונות שם, ואילו שם אביו של ר' יהודה יידל מקאוולי הי' ר' משה[8], כמבואר בבית רבי שם ובכ"מ הנזכרים בס' "מפתח לס' כלילת יופי" ע' 26 הערה 26.

נכדי מהר"ל מפראג

כשבקרתי בירושלים ת"ו בקיץ תשמ"ו, העירני חוקר אילנות היוחסין מו"ה שמואל גור ע"ה, שעדיין אין הענין מיושב כל צרכו, לכאורה, שהרי לפי המפורסם לא היו לר' שמואל זה (בן בנו של מהר"ל מפראג) בנים זכרים,

ואם כן איך אפשר לומר שר' יהודה ליב זה היה בנו של ר' שמואל?

כן הראני כתוב בספר מגילת יוחסין להה"ר מאיר פערעליש מפראג:

הגאון מהר"ל ... לא היה לו רק בן יחיד ... ר' בצלאל ... שני בנים מהור"ר מנחם ומהור"ר שמואל ... ושתי בנות היה לר' שמואל, אחת היתה נשואה להגאון מוהר"ר חיים כהן צדק מפוזנא ... והשנית נשואה למוהר"ר יעקב בהגאון מוהר"ר חיים אב"ד במדינת העסין ... הרי היחוס מבן יחיד של הגאון מהר"ל. אבל יחוס בנותיו יגדל ממנו.

והולך ומונה את צאצאי מהר"ל מבנותיו. הרי לנו שר' מאיר פערעליש, שהי' קרוב לדורו של ר' שמואל נכד מהר"ל, לא היו ידועים לו שום בנים של ר' שמואל, רק שתי בנות.

וכן מפורש בספר "מגילת יוחסין לאיזו משפחות בישראל" לרמ"א בעלינסאן (אדעסא, תרנ"ב) בסופו, בחקירה בתולדות הדורות מצאצאי הגאון מהר"ל מפראג ז"ל: "כי רק בן יחיד הי' לו, הגאון מו"ה בצלאל ז"ל וגם הוא לא הי' לו נכד זכר".

אמנם בירור נוסף מגלה, שכל רושמי היוחסין הללו טעו, כפי שהעירני הר"ש הנ"ל, שבנוסף לשתי הבנות הנ"ל היו לר' שמואל בצלאלס (נכד מהר"ל מפראג) בן אחד, כמפורש במצבה המועתקת על ידי ר' סיני האק בספרו "משפחות ק"ק פראג על פי מצבותיהן" (פרעסבורג תרנ"ב ע' 46):

תס"ו תשרי [נפטר] כ"ה יודא ליב בן הראש האל[וף] מו' שמואל ר' [בצלאלס] ז"ל.

ובהערה שם כותב על ר' שמואל זה שהוא "נכדו ואהובו של מהר"ל מפראג בן בנו יחידו ר' בצלאל".

והוא פלא, איך זה שר' מאיר פערעליש, שכתב את ספר מגלת היוחסין שלו בשנת תפ"ז (שכך הוא כותב בו: עד היום שהוא שנת תפ"ז), לא ידע על ר' יהודה ליב שנפטר בשנת תס"ו כנ"ל; רק את שתי אחיותיו.

אך אמנם גם בלאו הכי ברור שתנא ושייר, שהרי כאן מונה רק שתי בנות לר' שמואל, הרי הן אשת ר' חיים כ"ץ ואשת ר' יעקב. ואילו בעמ' שלאחריו כותב הוא עצמו "הראש הקצין התורני כמהו' גרשון ברנדייס סג"ל ... גם הוא הי' חתן ה"ה מו"ה שמואל ר' בצלאלש הנ"ל", שהיא הבת השלישית הנזכרת גם ב"משפחות ק"ק פראג" הנ"ל "תל"ו תמוז [נפטרה] הינדל בת האל' מו' שמואל ר' בצלאלס ז"ל, ז[וגת] ברנדס". ומדשייר את מרת הינדל ברנדייס שייר גם את ר' יהודה ליב.

וכל זה מתאים למסופר ע"י כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בספר הזכרונות (אין ביניהם אלא שינוי קל: בזכרונות

---

5. ראה אור ישראל שם הערה 70, כי בשנת תמ"א-ד כיהן כפרנס בפוזנא: ר' משה ברבי יודלש.

6. ראה מה שהביא באור ישראל שם ע' קח מדבריי, ומה שמנסה ליישב שם (ע' קט-י').

7. ראה מ"ש בזה ב"זכרון שמואל" (ר"ש קראוס) ע' 125.

8. ראה מה שהוכיח בצפונות שם ע' תרצד ואילך, שהג"ר יהודה יידל מקאוולי לא היה נכדו של מהר"ל מפראג.

(ח"ב ע' 167) "ר' יהודה ליב איז נפטר געווארען אין תס"ד", וכאן נדפס שהוא נפטר בתשרי תס"ו).

איך שיהיה, לכאורה נראה מכאן, שר' משה הי' ראש הקהל בפוזנא, והיה בנו של מוה"ר יהודה ליב בנו של מוה"ר שמואל בנו של מוה"ר בצלאל בנו של מהר"ל מפראג, כמסופר בס' הזכרונות.

פרק ב
אביו רבי ברוך

בבית רבי פכ"ד מספר על ר' ברוך אביו של אדמו"ר הזקן, שבסוף ימיו הלך לגלות, עד שבא למדינת אונגרין לעיר אחת ששמה סולת (סוליש), ויהי שם כמה שנים עד פטירתו, ומסיים: ואחר שנפטר קברוהו בכבוד גדול ונתנו לו מקום חשוב, וגם החברה קדישא הציבו מצבה על קברו.

מצבה זו הועתקה בכמה מקומות:

פ"נ איש תם וישר הרבני המ' והמופלג מ' ישראל ברוך ב"מ אברהם ז"ל, נפ' ח' לחדש תשרי שנ' תקנ"ב לפ"ק תנצב"ה.

ב"אגרות בעל התניא" (ע' א) מפריך את ההנחה שזוהי מצבת ר' ברוך – אביו של רבנו הזקן, מג' טעמים:

א) שמו הי' ברוך ולא "ישראל ברוך", כמוכח מכל חתימותיו של רבנו בשם אביו.

ב) שם אביו הי' שניאור זלמן[9] ולא אברהם.

ג) הוא נפטר לפני שנת תקנ"ב, שהרי ידועים לנו שלשה נכדים של רבנו שנקראו בשם ברוך, והם בני בניו ר' דוב בער ור' חיים אברהם ובן בתו פריידא. האחרון הביא לדפוס את התניא בשנת תקס"ו, ואי אפשר לומר שהי' אז פחות מבן י"ד. – על כרחך שזקנו ר' ברוך שהוא נקרא על שמו, נפטר לפני שנת תקנ"ב.

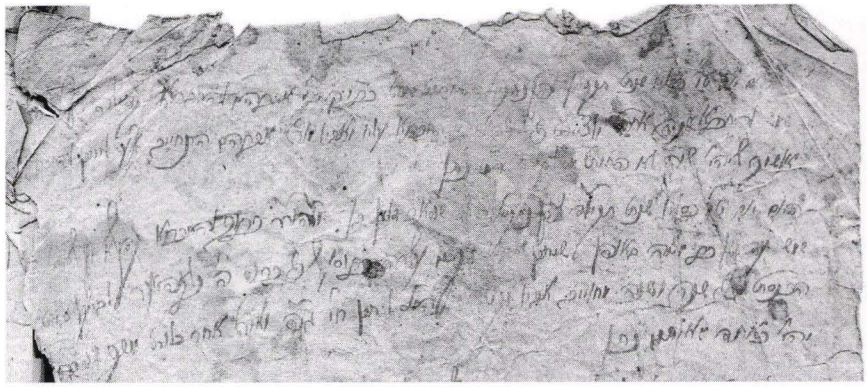
והנה בקשר להוכחה הא', שהשם על המצבה הוא "ישראל ברוך" (ולא רק "ברוך"), ראה מ"ש ב"עדן ציון" מהרב ישעי' הלוי הורוויץ ע' צא (וכ"ה במגדל עז ע' תז, זכרונות שילה, מהנ"ל):

אני שמעתי כמה פעמים מאבא מארי ז"ל, כדבר פשוט וברור אשר הי' שמו הר' ישראל ברוך, ורק כשנעשה אחר כך מהמקורבים להבעש"ט נ"ע, חדל לקרות בשם ישראל מחשש הקורא לרבו בשמו.

ובקשר להוכחה הב', ששם אביו במצבה הוא "אברהם" (ולא שניאור זלמן); הנה זוהי אחת משתי הנוסחאות שבבית רבי (א, א בשוה"ג):

איך הי' [אדמו"ר הזקן] נכדו [של ר' משה מפויזנא] לא ידענו ... ובלאזני שמענו שחותנו של הר"ר ברוך הי' נקרא ר' אברהם. ויש אומרים שאביו הי' נקרא ר' אברהם.

וכן הוא גם בפנקס לאזניא (ראה "מבית הגנזים" פרק א):

היום יום ט"ו כסלו תקזיי"ן לפ"ק נתקבל התורני מו"ה ברוך ב"מ אברהם להחברא קדישה...

היום יום ט"ו כסלו תקיו"ד לפ"ק נתקבל הילד שניאור זלמן בן מהור"ר ברוך להחברא קדישא ... ובכל שנה ושנה מחויב אביו זקנו הנ"ל ליתן...

ולכאורה הי' אפשר לומר, שר' ברוך (ואביו ר' אברהם) שבקטע הראשון אינו אביו (וזקנו) של אדמו"ר הזקן שבקטע השני. אמנם מהמשך הקטעים נראה שהוא הוא; בפרט מה שכתוב בקטע השני "אביו זקנו הנ"ל", ולא נתפרש בקטע

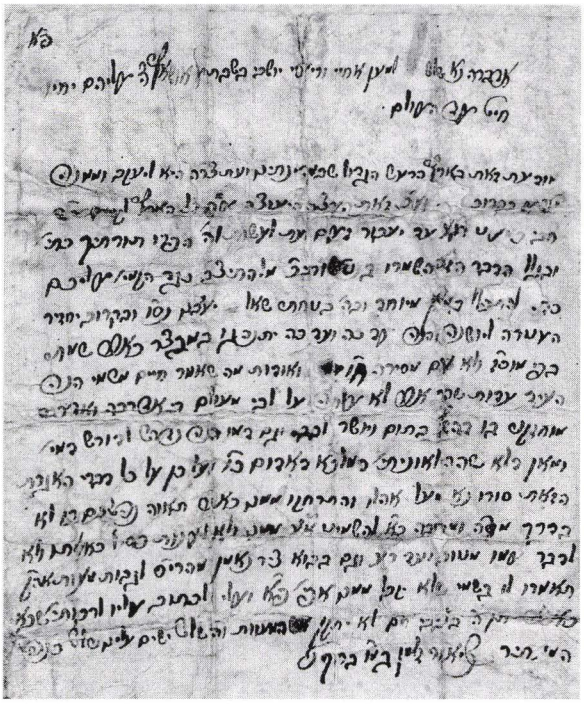
---

9. כמסופר בס' הזכרונות (פרק פ ואילך), ובשלשלת היחס שבריש "היום יום": ...הר' משה. ה) בנו הר' שניאור זלמן. ו) בנו הר' ברוך. ז) בנו הוד כ"ק אדמו"ר הר' שניאור זלמן.

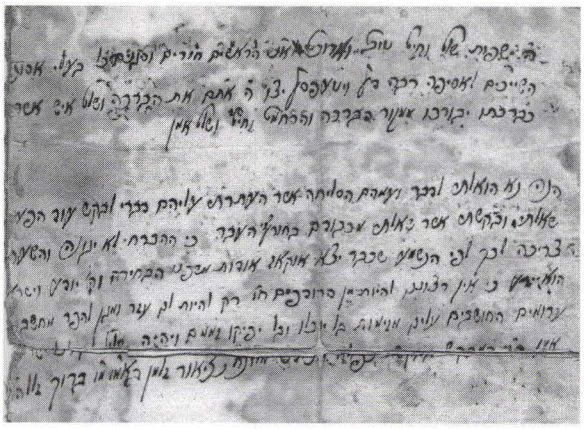
זה מיהו אביו זקנו הנ"ל, שלכאורה הכוונה להנזכר בקטע הראשון "מו"ה אברהם".

ובקשר להוכחה הג', שנכדו ר' ברוך ב"ר אליהו הביא לדפוס את התניא בשנת תקס"ו. בזה נמשך אחר טעותו של הבית רבי, שכתב (נז, ב הערה ב) שר' ברוך ב"ר אליהו הנ"ל הוא בן (פריידא) בתו של רבנו הזקן. ובאמת אינו נכדו, אלא הוא המדפיס הידוע בשקלאוו (יחד עם אביו ר' אליהו – בשנים תקנ"ה-ז, ויחד עם שותפו ר' יצחק ב"ר שמואל – בשנת תקס"ו) דובראוונא (בשנים תקס"ב-ד) ולאדי (שם הדפיס בתקס"ה את הספר עמודי גולה – עם הסכמת רבנו הזקן). וראה אודותיו א. יערי, קרית ספר כב ע' 52.

ואדרבא, מחתימת אגרות התקופה הזו על ידי רבנו הזקן, נראה לאשר את זמן פטירתו בשנת תקנ"ב, שהרי באגרות שלפני שנת תקנ"ב רגיל לחתום "במו"ר ברוך נ"י", או "בלא"א מוהר"ב יצ"ו" (ראה אגרות-קודש באגרות א-יז, ותצלום כתי"ק שבח"ב ע' קכא), ואילו באגרות

חתימת אדמו"ר הזקן בחיי אביו

חתימת אדמו"ר הזקן לאחר פטירת אביו

שלאחרי שנת תקנ"ב רגיל לחתום "במו"ה ברוך זצללה"ה" וכיו"ב (ראה אגרות כ ואילך).

גם ידועים לנו שלשה נכדים של רבנו הזקן, שנולדו בשנים תקמ"ט-תקנ"א, ולא נקראו על שם אביו ר' ברוך: א) רבנו הצמח צדק, שנולד בער"ה תק"נ, ב) הרה"ק ר' מנחם נחום באדמו"ר האמצעי, שנולד לאחר תקמ"ח (שבה היתה חתונת אביו אדמו"ר האמצעי), ג) ר' דובער בהרה"ק ר' חיים אברהם באדמו"ר הזקן, שנולד ודאי אחרי תק"נ (שבה היה אביו בר מצוה).

ולאידך ידועים לנו שלשה נכדים של רבנו הזקן, שנולדו אחר כך, ונקראו בשם ברוך: א) בנו השני של אדמו"ר האמצעי. ב) בנו השני של הרה"ק ר' חיים אברהם. ג) בנם השני של ר' אליהו ופריידא (בת אדמו"ר הזקן).

מכל הנ"ל מסתבר לקבל את ההנחה, שר' ברוך נפטר בשנת תקנ"ב.

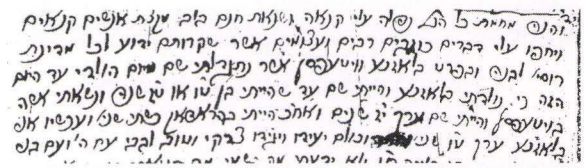
* * *

בנושא זה דנתי במבוא לאגרות-קודש אדמו"ר הזקן (קה"ת תש"מ), ואז זירז הרבי ביותר להשיג תמונה מהמצבה ולהדפיסה במבוא הנ"ל. כאשר סוף סוף הושגה התמונה (לא כל כך ברורה), הורה הרבי "לצרף גם פיענוח נוסח המצבה שאינו ברור כ"כ" (ראה עבודת הקודש ע' לה), וכן נדפס במבוא שם ע' 9.

פרק ג
משפחת הרבנית סטערנא

בתשובות רבינו הזקן לחקירותיו בעת מאסרו, הוא כותב (אגרות קודש שלו ח"ב ע' ל):

נולדתי בלאזנע והייתי שם עד שהייתי בן ט"ו או ט"ז שנה, ונשאתי אשה בויטעפסק.

אודותה כותב בבית רבי (נד, ב):

אשתו הרבנית מרת סטערנא ע"ה, היתה אשה גדולה צנועה וחשובה ובעלת חכמה ודעת חזק ודברי חכמה היו נשמעים ממנה, והי' לה מסירות נפש רב על רבינו מתחלה בבית אביה, ואחר כך קודם רבנותו בהיותם במאהליב (שעל הדנעסטער), ואח"כ בימי רבנותו הי' לה מסירות נפש עליו תמיד, ובפרט כשלקחוהו לפטרבורג.

ואודות חותנו וחמותו כותב שם:

חותנו הנגיד ר"ל סג"ל זלה"ה מוויטעבסק הי' איש נכבד ומפורסם ... חמותו הי' שמה ביילא.

רבני ופרנסי העיר ויטבסק

לא נתפרש כאן מי הם בני משפחתו של חותנו, אמנם ממקורות אחרים נודע כי חותנו זה הי' גיסו של מו"ה דובער קיסין – אביהם וחותנם של רבני ופרנס הקהלה בוויטבסק, אשר רבינו כותב אליהם (שו"ת אדמו"ר הזקן סי' ל):

לאו[הב] נ[פשי] ב[ן] ד[וד] ז[וגתי] הרב הגדול המפורסם מוהר"ר ישראל נ"י, ולגיסו הרב המופלג מו' יעקב נ"י, מו"צ דק' וויטעפסק יצ"ו[10].

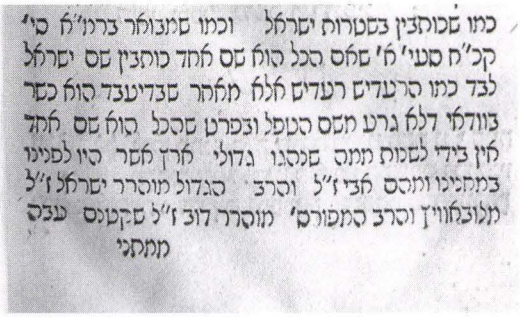
בבית רבי (סו, ב) כותב אודות מוה"ר ישראל הנ"ל "שהי' שני בשני עם הרבנית אשת רבינו נ"ע".

ובשלמי אמוני ישראל (א, ע' 85) כותב אודותם:

הגאון מו"ה ישראל קיסין אבד"ק וויטעפסק (שהי' תלמידו של הגר"א ז"ל. והי' אחי הרב הגביר מו"ה ליפמאן קיסין פרנס דק' וויטעפסק, ואחותם מ' יוכבד היתה אשת הגאון מו"ה יעקב קריציווער אבד"ק וויטעפסק), בן הרב הג' מו"ה בער בוויטעבסק[11].

למדנו מכך, כי מו"ה ישראל קיסין, וגיסו מו"ה יעקב קריציוער (בן וחתן מו"ה דובער קיסין מוויטבסק), שני רבני וויטעבסק (שאליהם מופנית תשובת רבינו הזקן), וכן מו"ה ליפמן קיסין פרנס דקהלת וויטעבסק, שלשתם היו בני דודים של הרבנית סטערנא[12].

מו"ה ישראל הנ"ל הי' במשך תקופה מ"ץ בליובאוויטש, ונזכר גם בשו"ת רבינו הזקן (בשאלה שבסי' לז): "הרב הגדול מוהר"ר ישראל ז"ל מלובאוויץ". וראה כרם חב"ד גליון ד' ע' 124, שאפשר הוא "הרב דק' לובאוויטש" שנשלח על ידי הגר"א לתהות על קנקנו של המגיד ממעזריטש, כמסופר ב"זמיר עריצים" (חסידים ומתנגדים ח"ב ע"ק 236).

* * *

"מו"ה ליפמאן קיסין פרנס דק' וויטעפסק" – הנ"ל, הי' אביו של שמחה קיסין, אשר כ"ק אדמו"ר האמצעי כותב לו (מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי ע' כב):

שאר בשרי ... ר' שמחה ... פ"ש לאביך הזקן האהוב קרובי הנכבד ומפורסם חנני' ליטמאן[13] ולכל משפחתו.

שמחה קיסין זה החמין אחר כך, והלשין על כ"ק

---

10. הם היו רבני וויטבסק בשנים שרבינו הזקן כבר גר בלאזניא. אמנם בשנים הצעירות של רבינו הזקן, כאשר גר בוויטבסק, כיהנו ברבנות וויטבסק הג"ר צבי הירש במוהר"ר שמעון, מחבר ספר הדרת זקנים (דובראוונא תקס"ב), הג"ר ישעי' והג"ר ליב – כמפורש בהסכמות לס' הנ"ל (וראה גם כתבי הרח"א ביחובסקי ע' סד).

11. וממשיך לפרט, בשלמי אמוני ישראל שם, את יחוס אבותיו, אשר מו"ה דובער קיסין הנ"ל הי' בנו של מו"ה נחום אבד"ק קאפוסט, בן הגאון מו"ה גרשון ממינסק, בן מו"ה אלי' ז"ל.

12. אחרי פטירתו של מו"ה ישראל קיסין הנ"ל, מילא את מקומו ברבנות וויטבסק, חתנו מוה"ר גרשון. ומשנת תק"פ הי' מוה"ר גרשון מ"ץ בשקלאוו, עד לפטירתו בשנת תר"ח (ראה מפתח לצמח צדק ע' קנט).

13. שם הוא מתרגום לרוסית של המכתב. וכנראה שברוסית ביטאו את השם הזה "ליטמאן" (במקום "ליפמאן").

אדמו״ר האמצעי בשנת תקפ״ו (מאסר וגאולת אדמו״ר האמצעי עמ׳ א-יב). ואביו ר׳ חנני׳ ליטמאן הנזכר הוא ר׳ ליפמאן קיסין הנ״ל, פרנס קהלת וויטעפסק, ואחיו של הרב ישראל קיסין אבד״ק וויטעפסק.

זהו, אם כן, מה שכותב בבית רבי שם, שחותנו של רבנו, ר׳ יהודה ליב סג״ל, הוא ״איש נכבד ומפורסם״ בוויטעבסק, שהי׳ ממשפחת רבני ופרנסי העיר.

* * *

עוד בת היתה לר׳ יהודה ליב סג״ל הנ״ל, שנישאה להגביר ר׳ עקיבא פראדקין משקלאוו.

בבית רבי מסופר איך שהיא השתדלה למען רבינו, ואשר רבינו הי׳ מחזיק לה טיבותא עבור זה כל ימיו.

פרק ד
אחיו מהרי"ל מיאנאוויטש

בסוף ספרו שארית יהודה, מהדורת קה"ת תשי"ז, כותב אודותיו כ"ק אדמו"ר זי"ע[14]:

כ"ק הגאון הצדיק[15] הרה"ק ר' יהודא ליב מיאנאוויטש, אחי הוד כ"ק רבינו הזקן (בעל התניא והשלחן ערוך) - זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, נולד בשנת תק"ט בערך[16].

בבית רבי[17] כותב אודותו:

אחיו של רבינו (הזקן), האחד המיוחד הוא הרב הגדול בישראל ירא וחרד לדבר ה' מוהר"ר יהודה ליב מייאנאוויטש זצלה"ה (הנקרא בעולם בשם דודינו רי"ל) בעהמ"ח ס' שארית יהודה על הלכות מליחה ובסופו שו"ת הרבה[18]. וגם נמצא ביאורים הרבה על דברי מר אחיו רבינו הקדוש נ"ע, וגם הרבה דברים ששמע ממנו בעצמו.

הוא הי' בן משק ביתו של רבינו, ורוב עניני רבינו היו נחתכים על פיו. הוא כתב דרושי התורה אור רובם, ועוד הרבה דרושים בלשונו הזהב של רבינו[19], ורבינו בכבודו ובעצמו הגיהם והעיד שרשימותיו מכוונים מאד ממש כמו שנאמרו.

ורבינו פקד עליו להגיה גם רשימות של אחרים, כמבואר בהמכתב מרבינו לאנ"ש שנקרא בשם תקנות דלאזני[20].

אחר פטירת רבינו הגיה הוא את ספר השלחן ערוך של רבינו, כמ"ש אדמו"ר האמצעי נ"ע בהקדמתו לספר השלחן ערוך[21].

בסידור שנדפס בשנת תקפ"ב, על ידי המדפיס דקאפוסט הר"ר ישראל יפה זלה"ה, נתן הוא הסכמתו אז על ההדפסה ונדפסה שם[22].

אדמו"ר בעל צמח צדק נ"ע מביא בתשובותיו הרבה דברים ממנו[23]. מכתב ממנו לאדמו"ר הנ"ל נמצא אצלינו, לבאר דברי קדשו של רבינו, במ"ש בתיקון המקוה שלו, ששיעור הרמון הוא פחות מטפח על טפח מרובע, שהרב דווייעטקא חלק על זה, והוא האריך להצדיק את הצדיק דמעיקרא, וידבר שם הרבה מגדולת רבינו, ואיה"ש לקמן נעתיקנו יעו"ש[24].

מ"כ בעיר יאנאוויטש, ואנשי העיר רועדים לשמו ולזכרו, לזכר עולם יהי' צדיק, תנצב"ה[25].

וברשימות ושיחות כ"ק מו"ח אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע מוזכר רבות, ואין כאן המקום להעתיק משם, ומסומן בשולי הגליון מקום סיפורים אלו ברשימות ושיחות הנדפסות[26].

רשימת דרושי רבינו

להלן נביא כמה מקורות, להרחבת דברי ה"בית רבי" שהביא רבינו:

הבית רבי מביא, שרוב דרושי ה"תורה אור" הם מ"הנחות" שרשם מהרי"ל, וכן מפורש בדף השער של התורה אור:

ונתנו לכתוב רוב הדרושים, על ידי אחיו תלמידו הרב הגדול בישראל, ירא וחרד לדבר ה' מוהר"ר יהודה ליב זצ"ל, מ"מ ומ"ץ דק"ק יאנאוויטש, ועל פי ציווי כ"ק אדמו"ר נ"ע כתבם כתיבה תמה ומאושרה, ורובם סדרם לפני אחיו אדמו"ר נ"ע והוא[27] הגיה אותם בכבודו ובעצמו, ככתבו וכלשונו.

את הדרושים שנדפסו בתורה אור (ובלקוטי תורה), ליקט וערך כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, אשר הי' סומך

---

14. ההערות דלקמן בשוה"ג, גם הן של כ"ק אדמו"ר זי"ע, כפי הנדפס שם [והושלמו כאן כמה פרטים, בין חצאי רבוע].

15. לשון כ"ק מו"ח אדמו"ר בקונטרס תורת החסידות (ע' 10) [אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ד ע' שיט].

16. כן משמע מרשימות כ"ק מו"ח אדמו"ר (קונטרס סד [ס' המאמרים תש"ט] ע' 87).

17. ח"א פרק כד.

18. [נדפסה לאחרונה בעריכה מחודשת, ובהוספת תשובות רבות, קה"ת תשס"ט].

19. [כמפורט בשער הספר תורה אור, המועתק לקמן].

20. [כמועתק לקמן בסמוך. אודות תקנות לאזניא ראה לקמן פרק יב].

21. [כמועתק לקמן].

22. [עותק מסדור זה לא הגיע לידינו. חלקה העיקרי של ההסכמה נעתק בתחלת הסדור תורה אור].

23. [ראה כרך המפתחות של סדרת "צמח צדק", ע' קסא].

24. נדפס לקמן ע' צח [ובמהדורה החדשה של שארית יהודה חיו"ד סי' לו].

25. הערת הבית רבי: בן הי' לו, הי' נקרא הר"ר ישעי' זלה"ה, והוא אביו של הר"ר זאב וואלף זלה"ה שהוציא לאור הדפוס "מכת"י" הספר שארית יהודה עם השו"ת מזקנו זלה"ה [ראה אודותיו לקמן].

26. י"ט כסלו תרצ"ג אות יב [לקוטי דבורים ח"א ע' 42]. כ"ה שבט צ"ו אות כט, מב, מח [לקוטי דבורים ח"ב ע' 492, רנה, 518]. חלק שלישי: ח, ט, י, יא, יב, יג [לקוטי דבורים ח"ג ע' רעו – רפ]. ח"י אלול תש"ג עמוד 23 [ס' השיחות תש"ג ע' 156]. ביקור שיקאגא עמוד 7, 14, 15 [ס' השיחות תש"ב ע' 30, 37, 38]. קובץ חדושי תורה תש"[ד] עמוד 4. תורת החסידות אות ח [אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ד ע' שיט]. ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" עמוד 3. התמים א' עמוד ו. התמים ב' עמוד נ, נא, נב. התמים ה' עמוד לה. התמים ו' עמוד לח. התמים ח' עמוד ז. תורת שלום עמוד 98 [ובדפוס החדש ע' 86]. קיץ הת"ש עמוד 50, 51, 78, 104. תולדות מהר"ש עמוד 9. ח"י אלול תש"ו עמוד 23 [אוצ"ל תש"ג, וכנסמן לעיל]. חה"פ תש"ג עמוד 25. קצורים והערות לתניא עמוד קכד. קונטרס סד [ס' המאמרים תש"ט] עמוד 87, 88. קונטרס צט עמוד 106 [ס' המאמרים קונטרסים ח"ג ע' כב].

27. כ"ק אדמו"ר הזקן.

ספר
תורה אור

והוא לקוטי אמרים, אמרות ה' אברות טהורות, מוקקים שבעתים וברורות, מאמרים יקרים, מאירים כמזהיר ומפי נחמדים, על סדרי פרשיות התורה, ורבר בעתו מיוסדים, לתנוכה ולפורים ושיר השירים ומועדים, וראש השנה ויום הכפורים, נאמרו מפי קדוש עליון אדוננו מורינו ורבינו, הגדול הגאון, איר עולם, איש אלקים, קדוש ומהור, כעצם השמים לטוהר, כבור קדושת שם תפארתו, מוה"ר שניאור זלמן נבג"מ, אשר דרש דרש מרי הרש בחרשו לחדשי השנה, ונתנו לכתוב רוב הדרושים, על ידי אחיו הלמדנו הרב הגדול בישראל, יראו וחרד לדבר ה' מוהר"ר יהודא ליב זצ"ל, מ"ש ומ"ץ דק"ק ראנאוויטש, ועפ"י צווי כ"ק אדמו"ר נשמתו ערן כתבם בחיבה תמה ומאושרה, ורובם סדרם לפני אחיו אדמו"ר נ"ע והוא הגיה אותם בכבודו ובעצמו, בבתבו ובלשונו:

ולתועלת מבקשי ה' ותורת אמת, הובא לבית הדפוס ע"י חתן אדמו"ר הרב הגדול המפורסם מוהר"ר דוב בער נ"ע, ה"ה כבוד מוהר"ר אהרן במוהר"ר חיים משה אלכסנדר נ"י

ברפוס של הישבני מוהר"ר שבתי במהור"ר שמעון ז"ל

בקאפוסט

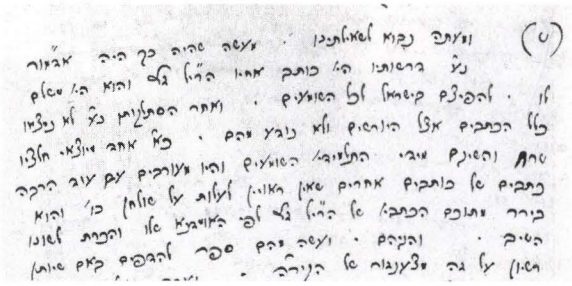
בשנת ניצוח יתירת אור לפ"ק

על הנחות המהרי"ל יותר מעל שאר ההנחות, ובאחת מתשובותיו (חו"מ סי' ע אות ט) מספר, כיצד הצליח להשיג הנחות אלו, על מנת להדפיס מהם את הדרושים שבתורה אור (ולקו"ת)[28]:

מעשה שהי' כך היה, אדמו"ר [הזקן] נ"ע דרשותיו הי' כותב אחיו הרי"ל ז"ל והוא [אדמו"ר הזקן] הי' משלם לו, להפיצם בישראל לכל השומעים. ואחר הסתלקותו נ"ע לא נמצאו כלל הכתבים אצל היורשים ולא נודע מהם, כי אם אחד מיוצאי חלציו טרח והשיגם מידי התלמידים השומעים. והיו מעורבים עם עוד הרבה כתבים של כותבים אחרים שאין ראויין לעלות על שולחן כו', והוא[29] בירר מתוכם הכתבים של הרי"ל ז"ל, לפי האומדנא שלו והכרת לשונו הטוב, והגיהם, ועשה מהם ספר להדפיס, באם שיותן רשיון על זה מצענזור של הקיר"ה[30].

ואפשר שגם דרושי הלקוטי תורה רובם מהנחות מהרי"ל.

להלן פרק כח יסופר אודות כותבי ה"הנחות" בתקופת לאדי (תקס"א ואילך). אמנם נראה, אשר בתקופת לאזניא (לפני תקס"א) הי' המהרי"ל הרושם העיקרי של ה"הנחות", כנראה גם מ"תקנות דלאזניא" שכתב אדמו"ר הזקן (אגרות-קודש אגרת מב):

כל הנערים הנוסעים למחננו מהיום והלאה יביאו עמהם הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים, ואפילו ההעתקות מד"ח שכתב אחי נ"ע, להיות כי רבה בהם השיבושים העצומים. וכל אחד ואחד יכרוך כתבים שלו, ויכתוב שמו על הכרך, וימסור ליד אחי נ"ע ויגיה אותם, בצירוף מגיהים אחרים דקהלתנו דוקא בהשגחת אחי עליהם להגיה, ואחר כך יוחזר לכל אחד ואחד הכתבים שלו.

מדברים אלו נמצאים אנו למדים, שגם בתקופת לאזניא היו כמה כותבי "הנחות", אך העיקרי והמוסמך ביותר הי' מהרי"ל, המכונה כאן על ידי רבינו הזקן "אחי". כל אחד מאנ"ש הי' משיג לעצמו העתקות מ"הנחות" אלו ואלו, ואדמו"ר הזקן ציווה, שגם העתקות אלו יש למסור למהרי"ל על מנת להגיהם משיבושים.

וראה גם "תורת מנחם - רשימת היומן" ע' רצט "עד תק"ן הי' מהרי"ל מיאנאוויטץ ה"מניח" הדא"ח".

לפועל הגיעו אלינו מגוכתי"ק מהרי"ל רק דפים בודדים (בכת"י מס. 1052, ועוד). ומלשון הצמח צדק נראה, שגם בזמנו לא הצליח להשיג את ההנחות האלו בגוכתי"ק המהרי"ל. יתירה מזו נראה, שאפילו דפים אלו שבכת"י 1052 הנ"ל, לא היו בידי הצמח צדק בעת עריכת התו"א, שהרי שני הדרושים שבו [ד"ה זכור (תו"א ע, ד) וד"ה מי יתנך (תו"א עט, ג)] נדפסו בתורה אור בשינוי גדול, כנראה מ"הנחה" אחרת, ואם היו כתבים אלו בידי הצמח צדק, מסתבר שהי' מדפיס הנחה זו – כמפורש על שער ה"תורה-אור" – "רוב הדרושים ע"י אחיו ... יאנאוויטש".

גם הובא לעיל, משער הספר תורה אור, אשר רוב הדרושים אשר בו "סדרם [מהרי"ל] לפני אחיו אדמו"ר נ"ע, והוא [רבנו הזקן] הגיה אותם בכבודו ובעצמו, ככתבו וכלשונו". – רק דרוש אחד הגיע לידינו בכתי"ק מהרי"ל, מוגה בכתי"ק רבינו הזקן, הוא הדרוש דש"פ וארא תקנ"ד, הידוע בשם "דער פרומער וארא"[31].

גם יובא לקמן פרק כג, אודות העתקת אגרת התשובה, מוגהת בכתי"ק רבינו הזקן. ומובא שם מרשימת היומן (ע'

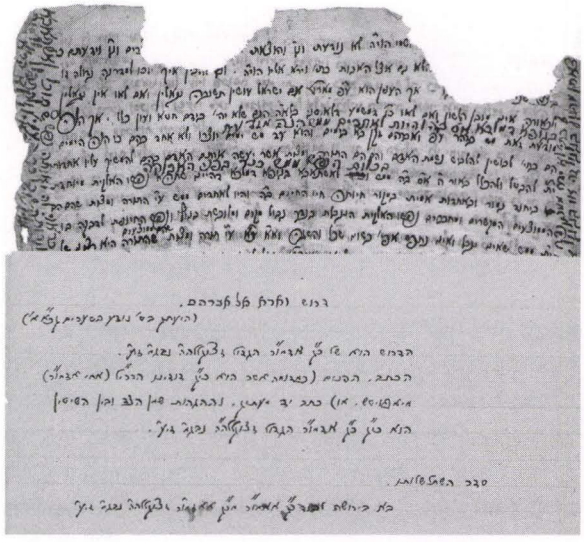
---

28. ראה גם לקמן פרק ס.

29. הוא הכותב – כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

30. את הספר תורה אור הדפיס, ברשיון הצענזור, בקאפוסט בשנת תקצ"ז. אמנם חלקו השני, הוא ספר לקוטי תורה, לא נדפס עד שנת תר"ח, בזיטאמיר, כדלקמן פרק נט.

31. נתפרסם, במצורף לתצלום כתי"ק, ב"כרם חב"ד" (גליון 2 ע' 14-4), ובס' מאמרי אדמו"ר הזקן – בראשית שמות (הוצאת תשמ"ט, הוספות, ע' 30-28; 48-44).

קסז), שהיא בכתי"ק מהרי"ל, מוגהת בכתי"ק רבינו הזקן.

הגהת השלחן ערוך של רבינו

הבית רבי מביא גם, שמהרי"ל הגיה את שלחן ערוך רבינו הזקן ומסרו לדפוס, והדבר מפורש בהקדמת כ"ק אדמו"ר האמצעי לשלחן ערוך רבינו הזקן:

שזכינו והשגנו ... כל ההלכות כסדרן בחלק או"ח, כמעט מראשו לסופו, מוגהים ובמראי מקומות, על פי השגחת דודי הרב המפורסם מוהר"ר יהודא ליב מ"ץ דיאנעוויץ, וגם דודי הרב המופלג מוהר"ר מרדכי[32] הגיה כפי כחו, ודאי שלא יצא מתחת ידם דבר שאינו מתוקן.

וכבר האריך הגרא"ח נאה ב"קונטרס השלחן" ע' יא-ג, להוכיח שעיקרם של המראי מקומות נכתבו על ידי רבינו הזקן בעצמו, ועיקר הכוונה בהקדמה זו היא לומר שהם הוגהו על ידי מהרי"ל.

מכל מקום מצינו שבשו"ת צמח צדק או"ח סי' קטז כותב: "סימן ר"ב במראה מקום ממהרי"ל דיאנעוויטש סב". והכוונה היא להגהת מהרי"ל בשוע"ר סי' רב סי"ב (שנסמנה בדפוס ראשון – בציון סב, ובמהדורה החדשה – בציון קעז).

וכן מצינו הגהות רבות שהוסיף מהרי"ל על הגליון בדפוס ראשון של שלחן רבינו הזקן. ולפעמים דן אדמו"ר הצמח צדק בדבריו, ולפעמים חולק עליו[33].

גם הגיעו לידינו סימנים רבים משלחן ערוך רבינו הזקן,

32. פוזנר, אחיו של רבינו הזקן, מ"ץ דארשא.

33. ראה סי' קפח ס"י (ציון פב). סי' תמב ס"ט. יו"ד סי' קפג ס"ק א, ס"ק ג וש"נ.

בכתי"ק מהרי"ל[34], חלקם – במהדורה אחרת מזו הנדפסת בשלחן ערוך שלו[35].

כמו כן הגיעה לידינו מהדורה מהלכות ציצית והלכות תפילין שבסידור רבינו הזקן – בכתי"ק מהרי"ל, עם הגהות בכתי"ק אחיו רבינו הזקן, כדלקמן פרק כ ופרק לב.

פסקים בשם רבינו

כבר נזכר לעיל אשר אדמו"ר הצמח צדק מביא פעמים רבות בשמו. חלק מהדברים שהביא בשמו, הם פסקי הלכות שמסר מהרי"ל בשם כ"ק אחיו רבינו הזקן.

פסקי הלכות אלו נלקטו ב"שער השמועה" שנדפס בסוף שו"ת רבינו הזקן, במהדורה החדשה של השלחן ערוך שלו[36].

לפעמים היה רבינו הזקן משתף אותו בדיני תורה שהיה מסדר. כך מוצאים אנו בשנת תקנ"ו, בכתב פשר לקהלת הארדישץ, שחתם עליו מהרי"ל (מבית הגנזים פרק קלו):

כל הנ"ל נעשה עפה"ד וע"פ פשר[37], כפי אשר הורני אדמו"ר אחי הרב שי'[38], במוסכם כל הקהל דק' הראדישץ, ולהיות לאות ולראי' באעה"ח[39] בפקודתו[40].

נא' יהודא ליבא"א[41] מו"ה ברוך זללה"ה
אחי הרב שי'

כ"ה טבת תקנ"ו לפ"ק

גם הגיעו לידינו רשימות שרשם לעצמו מהרי"ל, ממה שהעיר לאחיו רבינו הזקן על מה שכתב בשו"ע שלו (שארית יהודה, מהדורה החדשה, חלק או"ח סי' כה): "רשימה מה שיש לעיין בדברי הרב בהלכות פסח שלו, נכתב כדי להראות לפניו".

רבנותו ביאנאוויטש

מכל הנ"ל רואים בבירור את מה שכתב הבית רבי, שמהרי"ל הי' בן משק ביתו של רבינו הזקן, ורוב עניני

34. בחלק מהדפים שבכתב-היד יש סימני מים. באחדים מהם גם שנת יצירת הנייר 1798 ; 1799 (תקנ"ח-ט), ואם כן יש לשער, שגם כתב-היד נכתב באותן השנים לערך.

35. ראה בזה קובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' י ע' 7 ואילך.

36. ראה שם סי' ג. ו. ט. י. יג. יד. כד. כה. ל. לא. לב. לג. לט. מ. מה. מו. מז. מח. מט. נ. נא. נב. נד.

37. על פי הדין ועל פי פשר. והיינו שהוא פשר הקרוב לדין.

38. כ"ק אדמו"ר הזקן.

39. באתי על החתום.

40. לכאורה הכוונה היא, שהפשרה היא ע"פ הוראת כ"ק אדמו"ר הזקן, וציוה לאחיו מהרי"ל לחתום עליו במקומו.

41. האות ב' היא מלעיל ומלרע (כאילו נכתב: ליב בא"א).

רבינו היו נחתכים על פיו. אמנם בשנים האחרונות התקבל למ"ץ בעיירה יאנאוויטש.

לא ידוע לנו תאריך מדוייק להגירתו ליאנאוויטש; אלא שיש לפנינו מקור מפורש שבשנת תקע"ב כבר הי' שם. כך מספר הגאון החסיד מוה"ר ישכר בער הלוי הורביץ (ששימש 10 שנים ברבנות בעיירה ליובאוויטש[42]) אודות תקופת לימודו אחר נישואיו ביאנאוויטש, אצל הרה"ק מהרי"ל (כת"י 1027 קפא, ב):

וכן שמעתי מיני' דמו"ר הה"ג המנוח מהרי"ל ז"ל מיאנוויטש בלמדי אצלו בשנת תקע"ב.

אחרי שהתיישב כ"ק אדמו"ר האמצעי בליובאוויטש, בתחלת שנת תקע"ד (כדלקמן פרק לט), רגיל היה מהרי"ל לבוא מזמן לזמן לליובאוויטש. בפרט בתקופת הירידים שהתקיימו בליובאוויטש כל שנה (כדלקמן פרק לז), ולפעמים היה מסדר שם דיני תורה.

אודות דין-תורה אחד שהתקיים בליובאוויטש בשנת תקע"ז, בהרכב מהרי"ל, אדמו"ר האמצעי, ואחיו מוה"ר חיים אברהם, ראה ב"מבית הגנזים" פרק מט.

על כמה מהביקורים בליובאוויטש בעת הירידים בשנים תקע"ח-תקפ"ד, והדיונים שהיו לו אז בהלכה, עם אדמו"ר הצמח צדק ועם שאר הרבנים, מסופר בשו"ת שארית יהודה חלק אהע"ז סי' ג וסי' לח[43].

תשובה ופסק אשר כתב וחתם בליובאוויטש, באלול תקפ"ג, יחד עם כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, נדפסה בשארית יהודה חלק אהע"ז סי' ה[44].

* * *

תאריך פטירתו לא נודע לנו, אמנם בשו"ת צמח צדק חיו"ד סי' רמה, נדפסה תשובה שכתב אל הרה"ק מהרי"ל, בשלהי קיץ תקפ"ה[45], ובתשובה שכתב מוה"ר ישכר בער הורביץ הנ"ל, אל אדמו"ר הצמח צדק, בכ"ח אדר ראשון תקפ"ו[46], נזכר מהרי"ל בתואר: "וחקרתי הדבר מכבוד דו[דו] ז[קנו] הרב המפורסם המנוח ז"ל מיאנוויטש".

נמצא לפי זה, שהרה"ק מהרי"ל נפטר בין שלהי שנת תקפ"ה, לבין סוף אדר ראשון תקפ"ו.

42. ראה אודותיו "מבית הגנזים" פרק לג.

43. ראה בהנסמן בשוה"ג לתחלת התשובה שם ושם.

44. ראה גם "רשימת היומן" ע' שסד אות ז.

45. הוא מזכיר לו שם את נסיעת כ"ק אדמו"ר האמצעי "ויתמהמה עד קרוב לר"ה", שזו התקיימה בשלהי קיץ תקפ"ה. ראה אגרות-קודש שלו ח"א אגרת כה.

46. נעתקה בהערות לשו"ת צמח צדק חלק או"ח סי' פב.

צאצאיו

בבית רבי שם נזכר בנו מוה"ר ישעי', ונכדו מוה"ר זאב וואלף, אשר הביא לדפוס את ספרו שארית יהודה, בשנת תר"א, וכן מפורש על השער:

הובא לבית הדפוס על ידי נכדו ה"ה המופלג כו' מוה' זאב וואלף בהמנוח מו"ה ישעי' ז"ל בן כבוד הרב הג[און] המחבר ז"ל.

בנו זה נזכר גם בשארית יהודה חלק אהע"ז סי' יד[47].

נכדו זה נפטר בארה"ק בשנת תרמ"ב, ונטמן בחלקת חב"ד שבהר הזיתים, כפי שנרשם ב"אבני זכרון" חלק יב (הועתק ב"אהלי ליובאוויטש" ג ע' 75 ואילך):

הרב זאב וואלף בהרב ישעי', נכד אחי אדמו"ר מייאנאוויץ, ו' אלול תרמ"ב.

* * *

עוד אחד מצאצאיו של מהרי"ל ידוע לנו, הוא מוה"ר יעקב מרדכי טוויר, שעלה לארה"ק בשנת תקצ"ב, והוא ראש המשפחות ברימ"ט, שאולזון, זינגר וגרוסמן, אשר בארץ הקודש.

כך היה מקובל אצל בני משפחות אלו, שהם צאצאי הרה"ק מהרי"ל, אחיו של רבינו הזקן; אמנם לא ידוע לנו איך הוא הי' מצאצאיו, אם הי' נכדו או בעל נכדתו וכיו"ב, וכדלקמן.

ונתחיל עם פירוט צאצאי מוה"ר יעקב מרדכי טוויר דידן:

במפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט, ברשימת האנשים דק"ק חב"ד הי"ו היושבים בעה"ק חברון ת"ו רשום:

ר' מרדכי טוויר, מקום מולדתו מאהליב, שנותיו מ"ה, בואו לאה"ק תקצ"ב. שמות ילדיו ושנותם: בנו מ' ישראל - יא. בנו ליב - ד.

ובנפרד רשום אחריו:

בנו שאול, נולד מאהליב, שנותיו ט"ז. עלה לאה"ק תקצ"ב. תלמיד. נשוי.

הרי לנו, שר' מרדכי טוויר נולד במוהילוב בשנת תקנ"ד, ועלה לארה"ק בהיותו בן 38 בשנת תקצ"ב, עם שלושה בנים: ר' שאול (שנולד בשנת תקפ"ג), ר' ישראל (שנולד בשנת תקפ"ח), ור' ליב (שנולד בשנת תקצ"ה)[48].

במפקד תרל"ה, לא נזכר האב ר' יעקב מרדכי טוויר,

47. ראה שוה"ג שם.

48. שנקרא על שם זקנו הרה"ק מהרי"ל.

רק שלושת בניו הנ"ל:

ה"ר שאול ברמ"ט. ר' ליב ברמ"ט. ר' ישראל ברמ"ט.

והיינו ששלושת הבנים האלו קיבלו על עצמם את שם המשפחה: ברמ"ט, או: ברימ"ט.

ה"ר שאול הנ"ל[49] נפטר בשנת תרנ"ו, ומ"כ בהר הזיתים, כרשום באבני זכרון שם:

ר' שואל ב"ר יעקב מרדכי חברוני, ער"ח חשון תרנ"ו.

בניו של ר' שאול הנ"ל קיבלו על עצמם את שם המשפחה שאולזון, היא משפחת שאולזון המפורסמת בדורנו.

עוד בן הי' למוה"ר יעקב מרדכי, שמו הי' שניאור זלמן, וגם הוא טמון בהר הזיתים, כנרשם באבני זכרון שם:

הישיש שניאור זלמן ב"ר יעקב מרדכי, יד כסלו תרמ"ז.

מסתבר שהוא הגדול שבאחים, ובשעה שעלה אביו מוה"ר יעקב מרדכי טוורער, בשנת תקצ"ב, הוא כבר נישא לאשה, ועל כן נשאר לגור במוהילוב שברוסיה, ולכן אינו נזכר במפקד תקצ"ט הנ"ל.

כיון שהוא נקרא בשם שניאור זלמן, על שם כ"ק אדמו"ר הזקן, בודאי נולד אחרי תקע"ג (שנת הסתלקות אדמו"ר הזקן). ואם כן יש מקום לשער שהוא נולד לערך בשנת תקע"ד, בשעה שאביו הי' לערך בן עשרים. ובשנת תקצ"ב (כשאביו ואחיו עלו לארה"ק) הי' בן י"ח ונשוי לאשה, ולכן לא עלה לארה"ק כי אם אחרי שנים רבות.

בנו של מוהר"ר שניאור זלמן זה הוא מוה"ר יעקב מרדכי זינגר, שהי' רב ושו"ב של ראשון לציון.

בתו מרת פעריל (אחותו של מוה"ר יעקב מרדכי זינגר הנ"ל) היא זקנתו של הגאון מוה"ר ישראל גרוסמן, ראש ישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד – לוד. והוא כותב באחד ממכתביו אל בן-דודו, בשנת תשנ"ו:

אבי מורי זצ"ל שהי' מיקירי ירושלים שמו ר' שניאור זלמן גרוסמן. אמו שמה היתה פעריל. הסבא שלך ר' מרדכי זינגר זצ"ל הי' אח שלה ... אביו הי' שמו רבי שניאור זלמן זצ"ל, והוא טמון בהר הזיתים ... השם שלו ניתן ע"ש בעל התניא זצ"ל, כי הוא הי' נינו של מהרי"ל שהי' אח של בעל התניא ... בהר הזיתים טמונים ג' אחים הסבא ר' שניאור זלמן, ואחיו ר' ישראל ועוד אח.

הרי שבני משפחות ברימ"ט, שאולזון, זינגר וגרוסמן, הם צאצאיו של מוה"ר יעקב מרדכי טוורער, נכדו של מהרי"ל. אלא שעדיין לא ברור איך הי' נכדו.

---

49. ראה אודותיו, ואודות אחיו, תולדות חב"ד בארה"ק ריש פרק לו.

אצל הרב המגיד ממעזריטש

פרק ה
לימוד ההלכה אצל הרב המגיד

ידוע לנו אשר הרב המגיד ממעזריטש לימד לתלמידיו את דרך החסידות, אשר למד מהבעל שם טוב.

אמנם לא מפורסמת כל כך העובדה, אשר בבית המדרש של המגיד הוא לימד לתלמידיו גם הלכה ומנהג.

אלא שעיקר מטרתם היה לימוד דרך החסידות, ולכן רק הדברים הללו מובאים בספריהם בשם הרב המגיד ממעזריטש.

יובאו כאן דוגמאות אחדות, מכל האמור לעיל:

א) בהקדמה לשלחן ערוך הרב, מספרים בני הגאון המחבר, אשר המגיד חיפש בין תלמידיו מי שיוכל לחבר חיבור, של ליקוט ובירור פסקי דינים על סדר השלחן ערוך בלשון צח ומילתא בטעמא, ויבחר בתלמידו רבינו הזקן, והפציר בו עד בוש, עד אשר הסכים והתחיל לערוך את השלחן ערוך שלו.

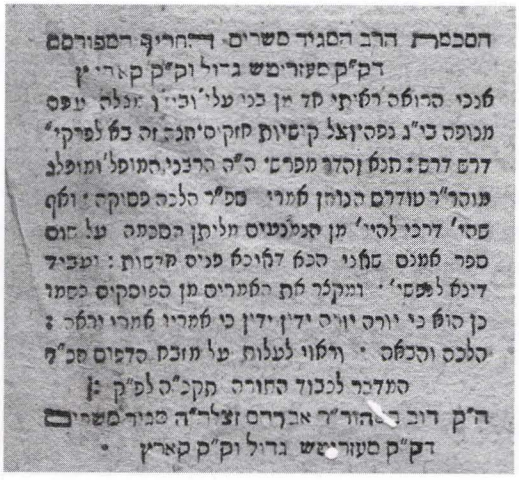
רואים מכאן עד כמה הכיר הרב המגיד את גאונותו של רבינו הזקן, ועד כמה התאמץ לשכנע אותו שדוקא הוא יערוך את השלחן ערוך שלו.

ועוד מספרים שם בני הגאון המחבר, שבשעה שבאו אל המגיד "הני תרי צנתרי דדהבא שבת אחים יחד הגאונים המפורסמים קדושי עליון עמודי עולם הרב מוהר"ר שמעלקא[50] ואחיו הרב מ"ו פנחס[51] ... והיה לנגד עיניהם כתבי אאמו"ר בשני ההלכות הנ"ל וקלסוהו ושבחוהו עד למאד מאד, ואמרו לו חזק והתחזק לברך על המוגמר". הרי שגם בעת לימודם אצל המגיד ממעזריטש עסקו בלימוד ההלכה.

אמנם מזה אין הוכחה ברורה, אשר הרב המגיד עסק בעצמו עם תלמידיו בלימוד ההלכה.

ב) רבינו הזקן התחיל לערוך את השלחן ערוך אחרי שנת תק"ל[52]. אבל כבר חמש שנים לפני כן, נתן הרב המגיד הסכמה לספר "הלכה פסוקה" (טורקא תקכ"ה), ובה כותב:

ואף שהי' דרכי להיות מן הנמנעים מליתן הסכמה על שום ספר, אמנם שאני הכא דאיכא פנים חדשות, ועביד דינא לנפשי',

ומקצר את האמרים מן הפוסקים.

זו היא ההסכמה היחידה, שכתב הרב המגיד והגיעה לידינו, ונכתבה לגודל יוקר העסק בבירור ההלכה.

אך גם מהסכמה זו לא מוכח עדיין שהרב המגיד בעצמו עסק עם תלמידיו בלימוד ההלכה.

אמנם יש כמה הוכחות על לימוד ההלכה בבית המדרש של הרב המגיד ממעזריטש:

ג) בסוף ימיו הכשיר הרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב סירכא שעברה ע"י מיעוך, אף שהדלדולים לא עברו ע"י מיעוך. וחלקו עליו כמה מרבני בארדיטשוב והגליל, באמרם שגם הדלדולים האלה הם חלק מהסירכה וגם הם צריכים לעבור ע"י מיעוך דוקא[53].

דהנה ישנם כמה אופני מיעוך ומשמוש בסרכות:

אופן הא' הוא, גלגול באצבעות עד שהסירכה נימוחה כליחה וריר, שמבואר בפוסקים הראשונים להיתר.

אופן הב' הוא, גלגול באצבעות עד שהסירכה מתנתקת מאליה מהריאה, באמצעיתה או סמוך לריאה, שזה התיר הרמ"א (סי' לט סי"ג וסי"ח) ומהרש"ל (יש"ש חולין פ"ג סי' כה), מטעם מנהג אבותינו תורה היא (דרכי משה ס"ק כ).

אופן הג' הוא, גלגול באצבעות עד שהסירכה מתקלפת

---

50. שהי' אחר כך אבד"ק ניקלשבורג.

51. בעל ההפלאה.

52. כדלקמן פרק טו.

53. ראה גם לקמן פרק ז.

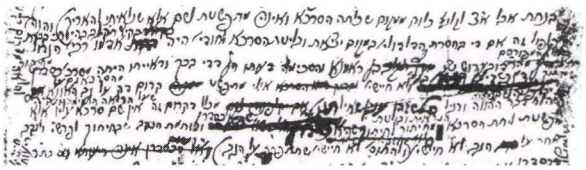
מע"ג הריאה, שגם בזה נהגו להקל (שמלה חדשה סי' לט סל"ו).

אופן הד' הוא, קילוף הסירכה מהריאה בידים, שגם בזה נהגו השו"בים להתיר, אף שזה נאסר בפוסקים (שו"ת אדמו"ר הזקן רס"י יד), וביאר אדמו"ר הזקן (שער השמועה סי' כא-ב) שהמקור להיתר זה הוא בגבול בנימין; ואשר אף הנוהגים להיתר, אין להתיר בזה אלא בנסרכה לדופן, מטעם הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.

אמנם כאן בהיתר הרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב מירי באחד מהאופנים הראשונים, שהתירו בזה לדברי הכל, אלא שהורה שסגי במיעוך הסירכה עצמה הבולטת, ומדינא אין צריך להסיר את הדלדולים שבקרום המתפשט מהסירכה על גבי הריאה, ואף שנהגו להסיר גם את הדלדולים (כדי לבדוק הריאה בפושרים), מכל מקום, אחר שנתמעכה הסירכה עצמה, יכול לקלוף את הדלדולים האלה בידים, כמבואר בארוכה בשו"ת אדמו"ר הזקן סי' יב-ד.

אחר הסתלקותו בתק"ע, פנו בזה לרבנו הזקן, שהשיב על כך בארוכה בכמה תשובות (שו"ת שלו סי' יב-ד), להצדיק את פסקו של הרה"ק מבארדיטשוב. ואח"כ מוסיף:

והנה פלפול זה, אם די בהסרת הדלדולי[ם] במקום יציאת ובליטת הסירכא לחודי', היה בקיץ תקל"ב בהיותי בבית אדמ"ו רבי[נו] הגדול הגאון המפורסם מה"ר דובערוש נ"ע בק[הלת] ראוונא[54], והסכימה דעתו הק[דושה] דדי בכך, וראייתו[55] היתה מסירכא כסדר[ן] מחיתוך לחיתוך דמכשרינן בגמרא[56], ולא חיישינן אולי מתפשט קרום דק מהסירכא גם על גב האונא[57] אם יקלפנה לשם (שהוא דבר ההווה ורגיל כנ"ל שזהו ענין שאילתנו), מכלל דקרום זה שעל הריאה התמימה ונקיה להלאה ממקום בליטת הסירכא אין שם סירכא עליו, אלא הפשטת ליחת הסירכא הנראית ובולטת מחיתוך לחיתוך שהיא כסדרן, וסותמת מנקב שבחיתוך לפירוש רש"י[58], ולנקב אחר על הגב לא חיישינן משום דלא מחזקינן ריעותא ממקום למקום (ולהתוס'[59] לא חיישינן שתתפרק על הגב).

הרי לפנינו דוגמה ברורה, אשר בבית המדרש של הרב המגיד במעזריטש, וגם אחרי אשר עבר בית המדרש הזה לעיר ראוונא הסמוכה, לימד הרב המגיד את תלמידיו גם בהלכה, והוכיח לפניהם מהגמרא, כי הדלדולים הנשארים בריאה אינם חשובים סרכא.

ואף שעיקרי הדברים שהובאו בשם הרב המגיד ממעזריטש, על ידי תלמידיו הקדושים, הי' רק בדברי חסידות. מכל מקום עסק אתם הרב המגיד גם בלימוד ההלכה.

ד) גדולי הרבנים תלמידי רבינו הזקן כתבו בשמו (ראה בהנלקט בשו"ת שלו, שער השמועה סי' כז), אשר הוא שמע ממורו המגיד הקדוש, שביאר לפני תלמידיו, כי הכרתי ופלתי כיוון להלכה בלימוד זכות שלו, על המקילין במילבי"ן (תולעים) שבפירות שנבראו מהפרי.

והיינו דאף שחייבים להזהר בזה מאד, מטעם שבריה לא בטל, מכל מקום כתב בזה בכרתי ופלתי סי' ק ס"ק ב:

בעוה"ר במדינות הללו בימים החמים, ממש אין פרי ומחיה ומזון לחם וכדומה שאין בו רחש, ואי אפשר כמעט לבודקן, אמנם הוא מעט הכמות עד אשר אם נחית לביטול במועט יבטלו, אמרתי מאין לנו עזרה אשר נענה ביום פקודה כו'. והנה הטור הביא דעת התוס' ורשב"א דבריה בטלה באלף כו', אף דהוא בריה מכל מקום נתבטל.

ומאריך להוכיח כדעה זו, שאף בריה בטלה עכ"פ באלף.

ועוד הביא שם לימוד זכות נוסף בס"ק ד:

והנה בזה יצא לנו דין גדול שהתולעים הקטנים המתהוים בעפושי פירות שקורין מילבין, דהא כל זמן שלא פירשו מותרים ואינם קרוים שרץ על הארץ אפילו יעמדו ימים רבים, אם כן אין כאן איסור לתחלת בריית, כי בריית של המילבין כשירחש זהו מקרה, ואם כן כשנוצרת מותרת דלא אסרה תורה, רק כשירחש אסרה התורה, ואין זה מתחלת בריית כו', לדידן דקיי"ל כרשב"א אין כאן מקום איסור.

וסיים שם:

וח"ו להקל עם כל זה בשום צד, ואל תטוש תורת אמך, רק עכ"פ יש התנצלות, כי בעוה"ר א"א למיקם ביה, ומי האיש אשר יאמר חף אני מפשע הזה בארצות האלה. וכתבתי זאת כתריס לפני הפורענות, אבל ח"ו לסמוך על זה להקל כל דהו מכפי האמור בשו"ע ופוסקים.

---

54. על תקופה זו ששהה רבינו בראוונא, מתחלת קיץ תקל"ב עד להסתלקות המגיד ממעזריטש בי"ט כסלו תקל"ג, ראה לקמן פרק הבא.

55. ראיה זו הובאה גם בשו"ת אדמו"ר הזקן סי' יב (ד"ה אבל באמת), וש"נ. והובאה גם בשו"ת צמח צדק סי' קד ס"ח.

56. חולין מו, סע"ב (ולא אמרן אלא שלא כסדרן אבל כסדרן היינו רבייתייהו).

57. שמבואר בפוסקים בשם הגאונים, וכן נפסק בטוש"ע סי' לט ס"ד: ואין נקרא כסדרן אלא בשתים זו אצל זו מחיתוך של זו לחיתוך של זו כו', אבל מגבה של זו לגבה של זו או אפילו מחיתוך לגב כו' נקרא שלא כסדרן.

58. מו, ב ד"ה היינו.

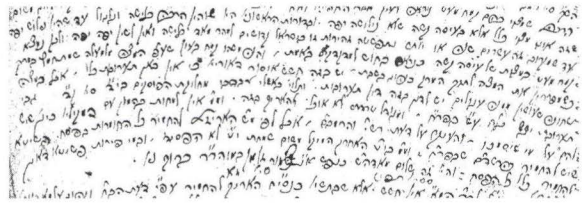
59. מז, רע"א.

ועל זה אמר הרב המגיד ממעזריטש, כי הכרתי ופלתי כיוון להלכה בלימוד זכות שלו.

רואים אנו שוב, כי המגיד לימד לתלמידיו בהלכה, הן בהלכות סרכות והן בהלכות תולעים, בנוסף לנתינת ההסכמה על ספר הלכה פסוקה, ובנוסף למה שהפציר ברבנו הזקן לערוך את השלחן ערוך שלו.

ה) בתקופת המגיד ממעזריטש התחילו להדר ביותר בלישת ואפיית המצות, ובזהירות ממצה שרויה. כאשר רבינו הזקן נשאל על כך, השיב (שו"ת שלו סי' ו):

עינינו רואות בהרבה מצות שיש עליהם מעט קמח אחר אפייה ... בעיסה קשה שלא נילושה יפה. ובדורות הראשונים היו שוהין הרבה בלישה וגלגול עד שהיה נילוש יפה, עד שמקרוב זה עשרים שנה או יותר נתפשטה זהירות זו בישראל קדושים, למהר מאד מאד בלישה, ואין לשין יפה יפה, ולכן נמצא קמח מעט במצות של עיסה קשה.

לא נתפרש בתשובה זו תאריך כתיבתה, וכן לא נתפרש מיהו זה שהתקין תקנה זו, לפני עשרים שנה או יותר, למהר מאד מאד בלישה, ובמילא – גם להזהר ממצה שרויה בפסח.

אמנם בכת"י של התשובה הזו (1017 רלג, ב; 1027 קעה, א), חתימת רבינו היא: "שניאור זלמן במוהר"ר ברוך נ"י". וכיון שרבי ברוך אביו של אדמו"ר הזקן נפטר בתשרי תקנ"ב (ראה לעיל פרק ב), אם כן נראה שנכתבה לפני שנת תקנ"ב, ו"מקרוב זה עשרים שנה או יותר", היינו לפני שנת תקל"ב, בתקופת לימודו אצל הרב המגיד.

ונתפרשו הדברים יותר, בתשובה שכתב תלמידו של רבינו הזקן, הרב החסיד הגאון רבי יצחק אייזיק בהר"ד, רבה של וויטבסק, ובעל שו"ת פני יצחק (קובץ יגדיל תורה נ.י. יב ע' י):

וכך היה דרכם של רבותינו במעזריטש, שהיו נזהרים מלאכול מאכלי מצה טחונה קניידלעך וכדומה.

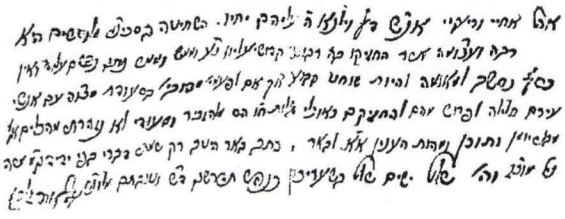
מנהג זה, למהר מאד מאד בלישה, נתפשט בימינו בכל ישראל. אמנם רבינו הזקן כותב שהמנהג התחיל "זה עשרים שנה או יותר", ואז התחילו גם להזהר ממצה שרויה. ותלמידו מוהרי"א בהר"ד מוויטבסק פירש, אשר הכוונה היא לרבותינו במעזריטש שהתקינו תקנות אלו.

רואים אנו מכך, שבד בבד עם לימוד דרך ותורת החסידות, נתבררו בבית מדרש זה גם הלכות ומנהגים, ואף הותקנו בו תקנות חדשות.

ו) מצה שרויה אינה התקנה היחידה שנתקנה בבית המדרש של תלמידי המגיד במעזריטש; גם תקנת הסכינים המלוטשים נתקנה על ידם. והיינו שכבר לפני ההשחזה, הסכין של שחיטה הוא מלוטש, דהיינו שהוא צר לצד חודו, וקל יותר לחדדו ולהחליקו[60].

כאשר רבינו הזקן נשאל לטעם תקנה זו, ביאר הדברים בכמה תשובות, ובעיקר בשו"ת שלו סי' ז. אמנם בסי' מז (שבמהדורה החדשה) פירש יותר:

השחיטה בסכינים מלוטשים היא מצוה רבה ועצומה, אשר החזיקו בה רבותינו קדושי עליון נ"ע.

תואר זה "רבותינו קדושי עליון נ"ע" הולם את המגיד ממעזריטש ותלמידיו. אמנם נתפרש הדבר יותר ע"י אחיו הרה"ק מהרי"ל מיאנאוויטש, בעל שארית יהודה (חיו"ד סי' יט):

רבותינו הראשונים שהמציאו דבר זה הם השו"ב המפורסמים דמעזריטש, אשר החזיק על ידם קדוש עליון נשיא אלקים רבשכבה"ג המגיד זצוקללה"ה נבג"מ, ואחריו כל ישרי לב תלמידיו הצדיקים המפורסמים, ששתו בצמא את דברי דא"ח.

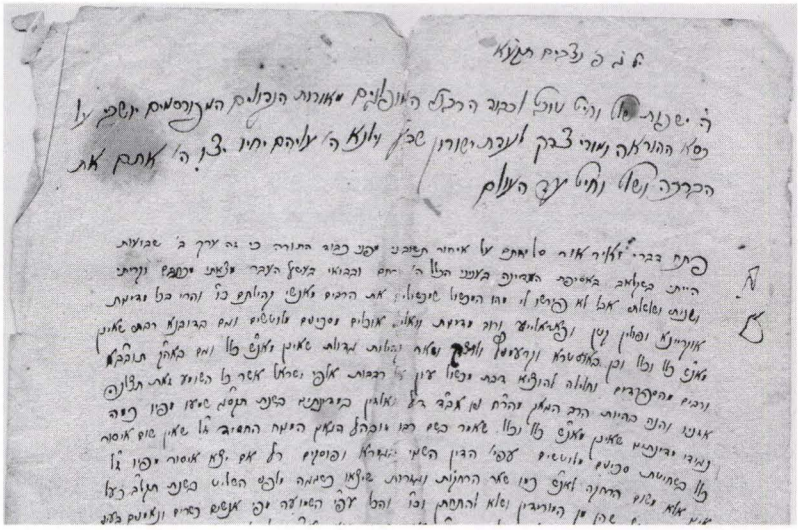
בתחלה יצאו המתנגדים בחרמות ואיסורים נגד השחיטה בסכינים מלוטשים, כיון שהיא תקנת החסידים – תלמידי המגיד ממעזריטש, כמסופר במכתב כ"ק אדמו"ר הזקן, שכתב בסוף ימיו – בשלהי שנת תקע"א (אגרות-קודש שלו אגרת סא):

בהיות הרב הגאון מה"ר חיים נ"י אב"ד דק' וואלאזין במדינתנו בשנת תקס"ג, שמעו מפיו כמה נגידי מדינתינו שאינם מאנ"ש כלל וכלל, שאמר בשם רבו המובהק הגאון המנוח החסיד ז"ל[61], שאין שום איסור בשחיטת סכינים מלוטשים על פי הדין השנוי בגמרא ופוסקים, רק אם יצא איסור מפיו ז"ל, אינו אלא

60. ראה שארית יהודה שער המילואים סי' לט. משנת יואל ע' מא. יגדיל תורה (נ.י.) יט ע' תו. נה ע' שלא. שו"ת הרב סי' לח.

61. הגר"א מווילנא.

משום הרחקה לאנ"ש, כמו שאר הרחקות וגזרות שיצאו כשגגה מלפני השליט בשנת תקל"ב כעל אפיקורסין ממש, שהן מן המורידין, ושלא להתחתן וכו', והכל על פי השמועה מפי אנשים כשרים ונאמנים בעיני כבוד תורתו.

אמנם אחר כך, במשך תקופת ימי אדמו"ר הזקן נתקבלה תקנה זו בכמה קהלות ומדינות, ועל כך כותב באותו מכתב:

בכל מדינות אוקריינא ופולין קטן ופאדאלייע ורוב מדינות וואלין אוכלים מסכינים מלוטשים, וגם בדובנא רבתי שאינן מאנ"ש כלל וכלל, וכן באוסטרא וקרעמניץ ולוצק ושאר קהלות גדולות שאינן מאנ"ש כלל, וגם באה"ק תובב"א, ורבים מהספרדים.

בדורותינו אלה, אין אף שחיטה אחרת בעולם, כי אם בתקנת סכינים מלוטשים, שנתקנה בבית המדרש של הרב המגיד במעזריטש.

רואים אנו שוב, איך שבבית המדרש של הרב המגיד במעזריטש, דנו בסוגיות הקשות בהלכה, ותיקנו תקנות גדולות, הן באפיית המצות והן בשחיטה בסכינים מלוטשים, עד אשר בזמנינו נתקבלו תקנות אלו בכל תפוצות ישראל.

ז) ב"היכל הבעש"ט" גליון כב ע' צג, הביאו ממקור נוסף פסק הלכה של המגיד ממעזריטש, שמביא אחד מתלמידיו בשמו:

בשו"ת "זכרון כהונה" להגה"ק רבי יצחק אייזיק מקאריץ בעל "ברית כהונת עולם"[62], דן בשאלת מכירת חמץ לנכרי אחרי זמן ביעורו, אם מועיל שלא יעבור עליו בבל יראה, ובתוך דבריו מביא: "וכבר הי' מעשה בק"ק מעזריטש זה כמה שנים ומצאו כן להיתר בספר יד אלי', וגם שמעתי מפי קדוש כבוד אדמו"ר הגאון החסיד אלקי מו"ה דוב בער מ[גיד] מ[ישרים מעזריטש] תנצב"ה, שסיפר בשם הגאון הגדול מוהר"ר בעריש אבדק"ק קלוגא[63], שאירע מעשה כזה לפניו בהיותו אבדק"ק לקאייש, ונטה להיתר מחמת שהגוי זכה בחמץ".

אמנם בירור כל ההלכות האלו, ותקנות חדשות אלו, הן בענין הסרכות, והן בענין התולעים, והן בענין לישת ואפיית המצות, והן בענין מכירת החמץ, והן בענין השחיטה בסכינים מלוטשים, כל אלו לא היו עיקר מטרת תלמידי הרב המגיד ממעזריטש, בבואם ללמוד בבית מדרשו, כי אם עיקר מטרתם היתה ללמוד שם את דרך ותורת החסידות, אשר למד הרב המגיד אצל מורו ורבו הבעל שם טוב.

---

62. אודותיו ראה היכל הבעש"ט שם ע' קמה ואילך.

63. ראה בשוה"ג שם (ע' צג), שכנראה הכוונה לרבי שלמה דוב בער מהלברשטם, חתנו של הפני יהושע, אבד"ק לאקטש, ואח"כ לאביטש, ואח"כ גלונא. ושכנראה צ"ל כאן "אבדק"ק גלונא ... בהיותו אבדק"ק לאקטש".

פרק ו
עם תלמידי הרב המגיד

בין תלמידי הרב המגיד ממעזריטש, בלטו שלשת התלמידים מבאי רוסיה הלבנה: הרה״ק מוה״ר מנחם מענדל מוויטבסק, הרה״ק מוה״ר אברהם מקאליסק וכ״ק אדמו״ר הזקן.

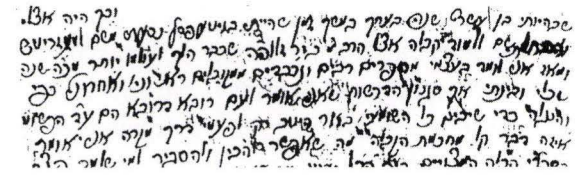
מושבו הקבוע של הרמ״מ היה באותה שעה במינסק (אגרות-קודש אדמו״ר הזקן אגרת נא), של הר״א – בקאליסק, וכ״ק אדמו״ר הזקן סמוך היה באותה שעה על שלחן חותנו בוויטבסק[64]. מזמן לזמן היו נוסעים אל רבם המגיד למעזריטש, ואחר כך לראוונא, שם היו יושבים משך זמן לשמוע מתורתו וללמוד מדרכיו הקדושים.

נסיעות אלו, מרוסיה הלבנה למעזריטש שבוואהלין, היו כרוכות באותן הימים בקשיים מרובים, אותם מזכיר הרמ״מ, באגרת שלו האחרונה, שכתב בתחלת קיץ תקמ״ח אל אנ״ש ברוסיה. באותה אגרת מתאר את מעלותיו של כ״ק אדמו״ר הזקן ואת הטעם ש״אותו משחנו להיות מורה צדק במדינתם״ (לקוטי אמרים אגרת כב. יסוד המעלה ח״ב אגרת מא[65]):

כולכם חייבין בכבודו, שהרי כמה יגיעות יגע וטרח וכתת רגליו הרחק נדוד נע ונד זמן טובא למען שמוע דברי אלקים חיים ... שהשליך נפשו אחר גוו לכתת רגליו לדרוש את ד', ונעשה עפר תחת רגלי צדיקים לשמוע דבר ד' היקר בעיניו.

את הנסיעה הראשונה שלו, ללמוד אצל הרב המגיד ממעזריטש, מתאר רבינו הזקן, בתשובותיו שנתן בחקירות שבמאסרו בשנת תקנ״ט (אגרות-קודש שלו ח״ב אגרת ו סט״ז):

שבהיותי בן עשרים שנה בערך במשך זמן שהייתי בויטעבסק, נסעתי משם למעזריטש[66], והתחלתי שם ללמוד קבלה אצל הרב מ' בער זללה״ה.

ומתואר גם ב״הקדמת הרבנים בני הגאון המחבר ז״ל״ – לשלחן ערוך שלו:

וכאשר היותו בן עשרים לרדוף לדעת את ה' כפי עומק תבונתו ורוחב דעתו ואמיתת טהרת וקדושת לבבו הנאמן לפני ה', לא מצא בכל עיונו כדי המספיק למלאות כל עמקי משאלותיו, ובפרט בידיעת סתרי התורה וסודותיה המאירים לנפש באור החיים כדי שביעה להשביע נפשו ורוחו רוח קדשו. מאת ה' היתה לו זאת שהורהו בדרכיו לילך באור ה' לכתת רגליו ולעלות לפני ולפנים להיכל קדשו של האי סבא קדישא אור עולם מופת הדור הגאון האלהי החריף מורינו ורבינו **דוב בער** נ״ע מגיד מישרים דקהילא קדישא מיזעריטש, אשר רוח ה' הופיע עליו כנודע וכמפורסם, שמה מצא מרגוע לנפשו והשביע בצחצחות נפשו ואכל מעץ החיים אילנא דאורייתא וחי לעולם בחיי החיים כמו שאמר הכתוב צדיק באמונתו יחיה.

באותה תקופה הפציר בו הרב המגיד לערוך את השלחן ערוך שלו, כדלקמן פרק טו.

בעת החרם שהכריזו המתנגדים

תחלת שיתוף הפעולה בין שלשת הצדיקים האלו הידועה לנו, היא השתדלותם למנוע את הכרזת החרם של המתנגדים נגד החסידים בשנת תקל״ב.

באותו חורף התחילה התארגנות המתנגדים לרדוף את החסידים. הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק יחד עם כ״ק אדמו״ר הזקן נסעו אז במיוחד לווילנא, לערוך ויכוח עם הגר״א, בהוכחת צדקת דרך החסידות, ושכל דברי הדופי שספרו לו על החסידים הם שקר. בזה רצו למנעו מהכרזת ההרחקות נגד החסידים ולהשקיט את הרדיפות נגד החסידים. על כל זאת מספר כ״ק אדמו״ר הזקן באגרת שכתב בשנת תקנ״ז אל אנ״ש דק״ק ווילנא (אגרות-קודש שלו אגרת לד):

מראשית כזאת הודענו והלכנו אל הגאון החסיד נ״י לביתו להתווכח עמו ולהסיר תלונותיו מעלינו, בהיותי שם עם הרב החסיד המנוח מהור״ר מענדיל האראַ[דאק]ער זצלה״ה, וסגר הדלת בעדנו פעמיים, וכאשר דברו לו גדולי העיר רבנו, הנה זה הרב המפורסם שלהם בא להתווכח עם כת״ר, ובאשר ינוצח בוודאי הנה בזה יהיה שלום על ישראל, דחה אותם בדיחויים. וכאשר החלו להפציר בו מאד חלף והלך לו ונסע מן העיר ושהה שם עד יום נסיעתנו מהעיר, כידוע לזקני עירם.

ואח״כ במדינתינו[67] נסענו לק״ק שקלאב גם כן לוויכוח ולא עלתה בידינו, ועשו לנו מעשים אשר לא יעשו, ושינו טעמם

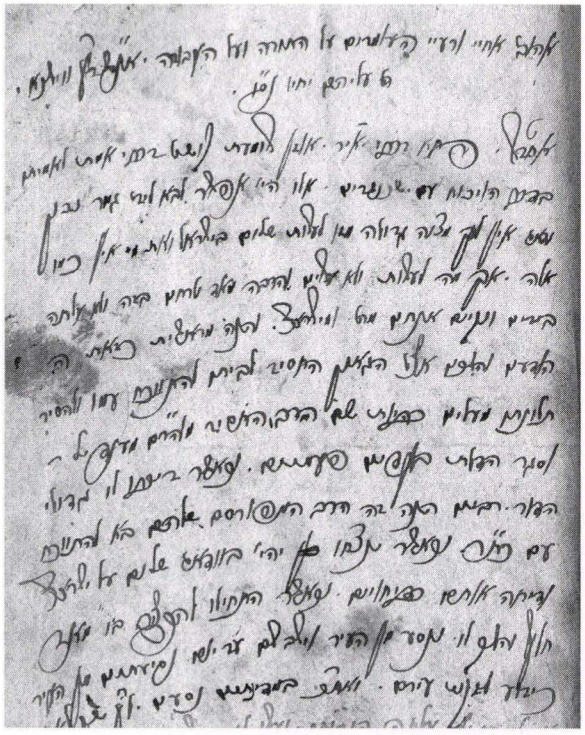
64. ראה אגרות-קודש אדמו״ר הזקן ח״ב אגרת ו סי״ד (נשאתי אשה בויטעפסק והייתי שם ערך י״ד שנים). ס' השיחות תש״ד ע' 131.

65. אחרי פרסום פרק זה בפעם הראשונה, נדפס הספר יסוד המעלה, בעריכת ה״ר אהרן סורסקי, ושם בח״ב – ילקוט השלם אגרות-קודש מאת רבינו מנחם מענדל מויטבסק זי״ע ורבינו אברהם הכהן מקאליסק זי״ע. הציטוטים דלקמן השוו עם הוצאה הנ״ל של האגרות.

66. ראה בית רבי ב, א. לקוטי דבורים ח״ג עמ' תפג ואילך.

67. רוסיה הלבנה (לעומת ווילנא אשר בליטא).

והבטחתם אשר הבטיחו תחלה שלא לעשות לנו מאומה, רק בראותם שאין להם מה להשיב על דברינו באו ביד חזקה, ותלו עצמן באילן גדול, הגאון החסיד נר"ו.

את הנסיעה לווילנא מזכיר גם הרמ"מ מוויטבסק באגרת שכתב בשנת תקל"ח מצפת לאנשי ווילנא (אגרות בעל התניא ובני דורו ע' ו. יסוד המעלה ח"ב אגרת ג):

והנה אתם עדי ישראל וסהדי במרומים, אשר בהיותי במחנם הקדוש, רצוני וחפצי היה להיות נקי מה' ומישראל, והלכתי ליתן אמתלא לכל הדברים והאמת, ולא אסתייעא מילתא.

בשתי האגרות האלו לא נמסר תאריך לנסיעה זו לווילנא. בבית רבי (ז, א) כותב שהן הנסיעה לווילנא והן הנסיעה לשקלאב היו שתיהן לפני הנסיעה לאה"ק בשנת תקל"ז. אחריו נמשכו גם שאר חוקרי תולדות החסידות (ראה לדוגמה "הרב מלאדי" ע' 43. "תולדות החסידות" של דובנוב ע' 133). אמנם בקונטרס "זמיר עריצים וחרבות צורים" שהדפיסו המתנגדים נגד החסידים בסוף קיץ תקל"ב הם כותבים (חסידים ומתנגדים ע' 64):

כשהי' הרב מו' מענדיל ממינסק בכאן[68] בחורף העבר אצל הגאון האמתי איש אל' מוהר"ר אלי' חסיד נ"י, לא ראה פני הגאון בכל החורף הנ"ל.

"הרב מו' מענדיל ממינסק" הוא הרמ"מ מוויטבסק שגר באותה שעה במינסק כנ"ל. אם כן נודע לנו מכאן ששני הנסיונות להפגש עם הגר"א היו במשך חורף תקל"ב. ובאשר לויכוח בשקלאב:

באגרת זו כותב רק "אחר כך במדינתינו נסענו לק"ק שקלאב גם כן לוויכוח ולא עלתה בידינו". ולא נתפרשה השנה. אמנם באגרת שכתב כ"ק אדמו"ר הזקן בקיץ תקס"ה (אגרות-קודש שלו אגרת נא):

ובחורף תקל"ב, אחר הויכוח שהי' בשקלאב, לא מצא מענה על זה ועל כיו"ב, וכתבו חכמי ק"ק שקלאב להודיע להגאון המנוח דווילנא, עד שהכניסו בלבו לדון דין מורידין ח"ו ... וכתבו כן מווילנא לבראד והדפיסו שם קונטרס זמיר עריצים בקיץ הנ"ל, והיתה מזה צרה גדולה לבל הצדיקים דוואלין.

מריהטא דלישנא של אגרת זו היה נראה שלויכוח זה שבחורף תקל"ב נסע רבינו הזקן עם הר"א מקאליסק. וממה שכתב באגרת הקודמת "אחר כך במדינתינו נסענו לק"ק שקלאב גם כן לוויכוח", נראה לכאורה דהיינו כ"ק אדמו"ר הזקן עם הרמ"מ מוויטבסק, כמו הנסיעה לווילנא המוזכרת לפני זה שם, וכן מפרש ב"הרב מלאדי" ע' 44. אמנם בבית רבי (ז, א) כותב אשר לשקלאב נסע כ"ק אדמו"ר הזקן עם הר"א מקאליסק, ומספר שם כל פרטי המעשה, ואם כן מסתבר יותר שבשתי האגרות אינו מדבר אלא בויכוח אחד שניהלו כ"ק אדמו"ר הזקן והר"א מקאליסק בחורף תקל"ב – אחר נסיעתו עם הרמ"מ מוויטבסק לווילנא.

ומה שכותב כ"ק אדמו"ר הזקן אודות הר"א מקאליסק "לא מצא מענה על זה ועל כי"ב"; היינו כי עיקר טענתם היתה נגד הנהגת הר"א "להתהפך תמיד בראש למטה ורגל למעלה (שקורין קולייען זיך) בשווקים וברחובות, ונתחלל שם שמים בעיני ערלים, וגם בשאר מיני שחוק והיתול ברחובות קאליסק". זוהי ההנהגה המכונה: "תל"ק איז קיין טאלק ניט", כלומר אופני העבודה דשנת תק"ל אינם תכלית (התמים חוב' כ ע' סג). ונזכרת גם באגרת הר"א משנת תקס"א (אגרות בעל התניא ובני דורו ע' קנו) "כל ענין הטאלק שהי' במדינתנו קודם שיצאנו משם". ועל טענה זו חוזרים כמה פעמים בקונ' זמיר עריצים הנ"ל "ומהפכים לפני ארון ברית ה' כמהפכת זרים ונכרים ראשיהם למטה ורגליהם למעלה", "להתהפך כמנהגם ראשיהם למטה רגליהם למעלה" וכיו"ב. על זה כותב לו כ"ק אדמו"ר הזקן ש"לא מצא מענה על זה", אע"פ שעל שאר טענותיהם נגד החסידים השיבם כ"ק אדמו"ר הזקן תשובות נוצחות, כמסופר בבית רבי שם.

* * *

על המשך הדברים במשך הקיץ ממשיך לכתוב כ"ק אדמו"ר הזקן באותה אגרת:

68. בווילנא.

והיתה מזה צרה גדולה לכל הצדיקים דוואלין, ולא יכלו לישב בבתיהם, ונאספו כולם לק"ק ראוונא בעת ההיא לרבנו הגדול נ"ע[69] לטכס עצה.

וכן מספר רבינו הזקן באגרת שכתב לחסידי ווילנא בקיץ תקנ"ח (אגרות-קודש שלו ח"ב אגרת ה):

עד שלא יכלו לשבת בבתיהם ובאו כולם לחסות בצל כנפיו של רבינו הגדול המנוח זלה"ה בק' ראוונע, ולטכס עצה כדת מה לעשות.

ועוד מוסיף לספר באותה אגרת (ח"א אגרת נא):

נסעתי עמו[70] יחד לק"ק ראוונע לרבינו הגדול נ"ע בקיץ תקל"ב, והי' מתירא מפני רבינו נ"ע ליסע לתוך העיר ממש ועמד לו בקצה העיר, ואותי בקש להתראות עם הרב המנוח מוהרמ"מ[71], אשר הי' שם מכבר בק"ק הנ"ל, לבקש מלפניו שימליץ טוב עבורו לפני רבינו הק' נ"ע ליתן לו רשות לבוא אליו. ותיכף הלך הרב המנוח לרבנו הק' נ"ע, ופעל אצלו, והלכתי תיכף לקצה העיר לקרוא לו, והלכתי עמו ביחד לחדר רבינו הגדול נ"ע.

ועל פי כהנ"ל אפשר אולי לסקור את מעשי כ"ק אדמו"ר הזקן במשך שנה זו באופן זה: במשך החורף נסע יחד עם הרמ"מ מוויטבסק לווילנא, לנהל ויכוח עם הגר"א. הם שהו בווילנא עד סוף החורף והלכו לביתו פעמיים וסגר הדלת בעדם ולא הכניסם. כשהפצירו בו גדולי העיר להתווכח עם ראשי החסידים נסע מן העיר ושהה שם עד יום נסיעתם מווילנא.

כשנסעו הרמ"מ וכ"ק אדמו"ר הזקן מווילנא, חזר הגר"א לווילנא והתחיל להתעסק בהכרזת ההרחקות מהחסידים, במשך חודש ניסן תקל"ב.

באותה שעה נסע הרמ"מ מוויטבסק לאסיפה מיוחדת, יחד עם הצדיקים דוואהלין, אל הרב המגיד ממעזריטש, שגר באותה שנה בראוונא. ברוסיא הלבנה נשארו אז כ"ק אדמו"ר הזקן עם הר"א מקאליסק, שעשו נסיון נוסף, ונסעו לויכוח בשקלאב.

אחר הויכוח בשקלאב נסעו גם כ"ק אדמו"ר הזקן והר"א מקאליסק לראוונא, אלא שהר"א היה ירא לבוא אל הרב המגיד ונשאר בקצה העיר, ואילו כ"ק אדמו"ר הזקן נסע לתוך העיר "להתראות עם הרב המנוח מוהרמ"מ, אשר הי' שם מכבר בק"ק הנ"ל, לבקש מלפניו שימליץ טוב עבורו" לפני הרב המגיד. תיכף הלך אליו ופעל אצלו, ותיכף הלך כ"ק אדמו"ר הזקן לקצה העיר וקרא להר"א, וביחד הלכו לחדר הרב המגיד.

69. הרב המגיד ממעזריטש.

70. עם הרה"ק מוהר"א מקאליסק.

71. מוויטבסק.

מעזריטש, ראוונא ואניפאלי

באותה שנה תקל"ב, היה מקום מגורו של הרב המגיד בעיירה ראוונא, הרחוקה כ40 ק"מ מערבה ממעזריטש.

לא נתברר לנו עדיין, באיזו שנה עבר הרב המגיד ממעזריטש[72] לראוונא. התאריך הראשון שרבינו הזקן מזכיר את העיר ראוונא, הוא באגרת שכתב אל הרה"ק רבי פנחס בעל ההפלאה (אגרות קודש אגרת מח):

בהעלותי על לבי חבה יתירה הנודעת לי ממר, שהוא רבא דעמי' שי', מימי קדם בק"ק מיזעריטש וק"ק ראוונא ... רבינו הגדול המגיד מישרים דמיזעריטש וראוונא נ"ע.

פגישת רבינו עם בעל ההפלאה בראוונא, לא יכולה להיות מאוחר יותר מאשר תשרי תקל"ב, כדלקמן פרק טו, שאז נסע בעל ההפלאה לרבנות פרנקפורט דמיין. הרי שכבר אז גר הרב המגיד בראוונא[73].

כבר סופר לעיל שבחורף תקל"ב לא היה רבינו אצל הרב המגיד, וכשהגיע אליו בקיץ תקל"ב, כותב רבינו לעיל: "נאספו כולם לק"ק ראוונא בעת ההיא לרבנו הגדול נ"ע", "ובאו כולם לחסות בצל כנפיו של רבינו הגדול המנוח זלה"ה בק' ראוונע".

את הנסיעה הזאת לראוונא בקיץ תקל"ב מזכיר רבינו גם בתשובותיו סי' יד[74] "פלפול זה ... היה בקיץ תקל"ב בהיותי בבית אדמ"ו רבי' הגדול הגאון המפורסם מוהר"ר דובערוש נ"ע בק"ק ראוונא".

בראוונא גר רבינו לפחות עד שלהי קיץ תקל"ב, ואפשר עד אחרי תשרי תקל"ג. אחר כך עבר לאניפאלי, שם היתה ההסתלקות בי"ט כסלו תקל"ג ושם מנוחתו כבוד. וכפי הנראה היה רבינו אצל הרב המגיד במשך כל התקופה הזו.

בבית רבי (ה, ב) כותב "הראה לנו א' מהרבנים מנכדי רבינו דרוש אחד ד"ח שמובא שם מאמר מרבינו ששמע ממורו בסוכות האחרון תקל"ג". ובפשטות כוונתו למאמר רבינו משנת תקע"ב (מאמרי אדמו"ר הזקן תקע"ב ע' לה):

72. בחלק מתקופת מעזריטש כיהן כמגיד-מישרים גם בעיר קוריץ, כמפורש בהסכמתו לספר הלכה פסוקה (טורקא תקכ"ה): הסכמת הרב המגיד מישרים החריף המפורסם דק"ק מעזריטש גדול וק"ק קאריץ ... הק' דוב במהור"ר אברהם זצללה"ה מגיד מישרים דק"ק מעזריטש גדול וק"ק קאריץ.
קוריץ היא סמוכה למעזריטש (19 ק"מ), ולכן כיהן בשתי העיירות בבת אחת. אמנם קשה לנו להגדיר את תקופת כהונתו שם.
כשיתברר לנו באיזו שנה התקבל רבי פנחס למגיד מישרים בקוריץ, ובאיזו שנה עבר מקוריץ לאוסטרהא, אפשר יתברר לנו גם, באיזה שנים שימש הרב המגיד כמגיד מישרים בקוריץ.

73. ראה אגרות קודש עמודים קצה-ו, גם בקשר לשנים תק"ל-לא.

74. כמובא בפרק הקודם ובפרק הבא.

ב[שם] הרב המגיד ז"ל ששמע ממנו סוכות האחרון תקל"ג[75].

אמנם לא נתפרש כאן אם היה זה בראוונא או באניפאלי.

בכמה מקומות מסופר, אשר כ"ק אדמו"ר הזקן היה נוכח בעת ההסתלקות של הרב המגיד. ובעת ההתעסקות בטהרה וקבורה נפל עליו הגורל ראשו כתם פז (ראה בית רבי שם).

כיון שבאותם הימים נמשכה הנסיעה מראוונא לוויטבסק – שבועות אחדים כל דרך, מסתבר שהוא נשאר במשך כל הזמן הזה אצל הרב המגיד. ויתירה מזו כותב ב"בית רבי" (ב, ב) "אח"כ שב עוד הפעם להרב המגיד והי' שם ג' שנים עד אחר פטירת הרב המגיד נ"ע" – היינו מחורף תק"ל עד חורף תקל"ג; למעט חורף תקל"ב כנ"ל[76].

יחס הרב המגיד לרבנו הזקן

על יוקרם של התלמידים האלו אצל מורם הרב המגיד ממעזריטש, למדים אנו מתוך האגרת שכתב הרה"ק מוה"ר לוי יצחק מבארדיטשוב אל הר"א מקאליסק, בשנת תקס"ה-ו, כאשר התגלעו חילוקי הדיעות בענין שיטת חב"ד (אגרות בעל התניא ובני דורו ע' קעב):

את אשר כתב אלי בשם המנוח מ' מנחם מענדל זלה"ה, אשר הי' יקר בעיני מורנו נ"ע, הנה את זה לא שמעתי. אך את זה אני מעיד בעדות גמורה, שמאד הי' יקר כבוד הרב מחותני הגאון נ"י בעיני מורנו נ"ע עד אין שיעור, והי' מפליג אותו תמיד עד אין שיעור מאד.

קטע זה מועתק ב"תורת שלום" ע' 41, משיחת י"ט כסלו תרס"ד. ומוסיף "דער בריף איז א פלא ... לא ידעתי לא אמר כי אם לא שמעתי כו'". ולא נתבארה כוונת הוספה זו.

[ברשימתו של הרמ"ז גרינגלס שפורסמה ב"כפר חב"ד" גליון 118 (ז"ך מ"ח תשד"מ, ע' 10) מביא תמיהה זו ומספר בשם "החסיד ר' זלמן וועליזשער"[77]:

בשעה שכ"ק אדמו"ר הרש"ב נ"ע ציטט את הלשון "[לא] שמעתי", עבר במוחו של ר' זלמן שכפי שהוא זוכר את הלשון במכתב הרי כתוב שם "לא ידעתי", ולא "לא שמעתי". תיכף ומיד כשחשב על-כך הפנה כ"ק אדמו"ר הרש"ב נ"ע את ראשו הק' לצידו של ר' זלמן ואמר לו בזה"ל: עס שטייט ניט "לא ידעתי" נאר "לא שמעתי".

מכל מקום כל זאת אין בו כדי לבאר את תוכן הדיון, אם נאמר "לא ידעתי" או "לא שמעתי". גם אינו מובן עדיין מהו קשר הדברים למ"ש לפני זה "דער בריף איז א פלא"].

ונראית הכוונה, שמריהטא דלישנא נראה שמ"ש "את זה לא (ידעתי)" נמשך למ"ש לפני כן, שהרמ"מ "הי' יקר בעיני מורנו". ועל זה אמר שהוא פלא, שיכתוב הרה"ק רלוי"צ שלא יודע אם הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק הי' יקר בעיני הרב המגיד. ולכן מבאר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בשיחתו "לא ידעתי לא אמר כי אם לא שמעתי", והיינו שסגנון הדברים "לא שמעתי" מורה שדברים אלו נמשכים על הכתוב לפני זה – "אשר כתב אלי בשם המנוח מ' מנחם מענדל זלה"ה". והיינו מ"ש הר"א מקאליסק משמו (שם ע' קע) שאמר על שיטת חב"ד בחסידות "טובא מסתפינא דלא ליפוק מינה חורבא בסוף ר"ל", את הדברים האלו לא האמין הרלוי"צ שיצאו מפי הרמ"מ מוויטבסק.

וע"ז כותב "את זה לא שמעתי", כי "לא ידעתי" הי' שייך לכאורה, גם על מה שכתב לפני זה שהרמ"מ מוויטבסק "הי' יקר בעיני מורו", משא"כ "לא שמעתי" שייך רק על מה שכתב לפני זה "אשר כתב אלי בשם המנוח מ' מנחם מענדל זלה"ה".

בכל אופן מלמדת אותנו האגרת הזאת על יחסו של הרב המגיד אל התלמידים הללו.

---

75. קטע זה נזכר גם בהנחה משיחת שמח"ת העת"ר בתורת שלום ע' 212; אך שם נרשם בשיבוש "כן שמע רבינו בשנה האחרונה במעזריטש בשנת תקל"ב בשמיני עצרת". ובהערת כ"ק אדמו"ר זי"ע שם: "כיון שהרב המגיד נסתלק בכסלו שנת תקל"ג, אם כן צ"ל גם כאן תקל"ג". ועמ"ש עוד בהערה שם.

76. על שהותו אצל הרב המגיד בשנת תקל"א, ראה לקמן פרק טו.

77. מוהרש"ז שניאורסאהן מלאדז.

פרק ז
עם רבי לוי יצחק מבארדיטשוב

נסקור כאן את הקשרים שהיו בין הרב הקדוש רבי לוי יצחק לבין רבינו הזקן, מתחיל מהתקופה שלמדו אצל הרב המגיד ממעזריטש[78], ועד לסוף ימיהם.

נתחיל אולי מהסוף:

אחרי הסתלקות הרה"ק רבי לוי יצחק, בכ"ה תשרי תק"ע, נסע אדמו"ר הזקן לבארדיטשוב לניחום אבלים. היו גם מטרות נוספות לנסיעה הזאת[79], שבמהלכה שהה בעיירות וואלין במשך כל החורף תק"ע[80].

מסופר[81], שכשהתקרבו ימי הפסח, שאלה הרבנית, אלמנת רבי לוי יצחק, אצל רבינו הזקן, מי יסדר את הסדר בביתם בבארדיטשוב. רבינו החליט להישאר שם לימי הפסח ולסדר בעצמו את הסדר בבית רבי לוי יצחק[82].

בעת שהותו שם פנו עליו רבנים בעלי הוראה, לחלוק על אחד מפסקי רבי לוי יצחק האחרונים, בענין סירכה, שהתירה רבי לוי יצחק.

רבינו הזקן השיב להם בקצרה בע"פ, להצדיק את פסק רבי לוי יצחק, כמסופר בתשובת רבינו (סי' יב):

השבתי לשואלי דבר, להסכים ולבא אחר המלך[83] אשר כבר עשהו, הלא הוא מחותני הגאון החסיד המנוח זצ"ל אב"ד דק"ק ברדיצוב, בהוראה להיתר בסרכא שעברה וניתקה מהריאה.

אחר כך כתבו שו"ת לרבינו, להקשות על דבריו. שו"ת זו הגיעה לידי רבינו סמוך לנסיעה חזרה לביתו, ולא הספיק להשיב שם, כאמור בהמשך אותה תשובה:

הגיעני גלילי ידיו הטהורות בברדיצוב, בהיותי עומד על פרק הנסיעה לביתי, והייתי טרוד מאד בעניני הכלל ה' ירחם.

כשהגיע רבינו לביתו הבחין שהשו"ת עצמה נשתכחה ונשארה בבארדיטשוב, כמסופר בהמשך התשובה הזאת:

ובבואי לביתי על יו"ט העבר[84] חפשתיו ולא מצאתיו, כי שכחתי אותו בברדיצוב מגודל הטרדא. וכתבתי לשם להשיבו אלי, וצפיתי לתשובתם כמה וכמה שבועות ימים ואין עונה. ולזאת אני משיב לפ"ד הרשום בזכרוני.

רבינו משיב להם בארוכה (כנדפס בשו"ת אדה"ז סי' יב-יד), ומוסיף ומספר, אשר השאלה הזאת בענין הסרכות, כבר באה לפניהם לפני קרוב לארבעים שנה, בלמדם בראוונא אצל הרב המגיד ממעזריטש, וכי הם פנו בשאלה זו אל הרב המגיד, והשיב להם להיתר, והוכיח כן מהגמרא[85]. וכך כותב בתשובה הזאת (שהגיעה לידינו גם בתצלום כתי"ק):

הנה פלפול זה, אם די בהסרת הדלדולים במקום יציאת ובליטת הסירכא לחודיה, היה בקיץ תקל"ב בהיותי בבית אדמ"ו רבינו הגדול הגאון המפורסם מה"ר דובערוש נ"ע בק"ק ראוונא[86], והסכימה דעתו הקדושה דדי בכך, וראייתו היתה מסירכא כסדרן מחיתוך לחיתוך דמכשרינן בגמרא.

הרי לנו ששניהם, רבינו הזקן ורבי לוי יצחק, למדו הלכה זו מפי הרב המגיד. רבי לוי יצחק פסק כן למעשה בסוף ימיו. וכשבאו איזה רבנים לחלוק על הפסק הזה, כתב להם רבינו הזקן, שהוא הוא הפסק-דין שלימד אותם הרב המגיד ממעזריטש, והוכיח להם כן מהגמרא.

כך רואים אנו את הקשר בין רבי לוי יצחק ובין רבינו, כשלמדו יחד אצל הרב המגיד, הן בתורת החסידות והן בהלכה. ועל אותה תקופה סיפר רבי לוי יצחק במכתבו (אגרות בעל התניא ובני דורו ע' קעב)[87]:

---

78. רבי לוי יצחק נולד בשנת ת"ק, אצל אביו רבי מאיר, רבה של הוסאקאוו (גאליציה). ובהגיעו לפרקו נשא אשה בעיר לברטוב (פולניא), והתיישב שם. בעיירה ריטשוואל הסמוכה כיהן אז ברבנות הרה"ק רבי שמעלקע (שהי' אח"כ רב בניקלשבורג). הוא קירב את רבי לוי יצחק לחסידות, ושלח אותו להסתופף אצל הרב המגיד במעזריטש.
אחר כך, בשנת תקכ"א, התקבל רבי שמעלקע לרבנות בעיר שינאווע, ורבי לוי יצחק התקבל לממלא מקומו בריטשוואל (הפרטים הנזכרים לעיל, לא אומתו במקורות מפורטים, אלא שכך מסופר בספרי תולדות החסידות).
לפי האמור לעיל יש מקום לשער, שרבי לוי יצחק הי' מראשוני התלמידים שנסעו להסתופף אצל הרב המגיד ממעזריטש; שהרי רבי שמעלקע נסע משם בשנת תקכ"א – לרבנות שינאווע, אם כן נצטרך לומר שרבי לוי יצחק נסע ללמוד אצל הרב המגיד כבר בתחלת שנת תקכ"א, או בסוף שנת תק"כ, זמן קצר אחרי הסתלקות הבעל-שם-טוב בחג השבועות תק"כ.

79. השתדלות עבור המגורשים מהכפרים, השתטחות על ציון הבעל-שם-טוב, וביקור אצל כמה מתלמידי הרב המגיד.

80. סקירה על כל המשך המסע שערך רבינו אז בעיירות ואהלין, משלהי תשרי עד תחלת הקיץ – ראה מה שליקט הר"י שי' מונדשיין, בבטאון חב"ד גליון 32 ע' 20-12.

81. ראה בטאון חב"ד שם.

82. רשימת שמונת הדרושים שאמר רבינו אז בבארדיטשוב נדפסו בס' מאמרי אדמו"ר הזקן תק"ע ע' רפה-ז.

83. מאן מלכא רבנן. ראה גם לקמן, בתשובת רבינו אל רבי לוי יצחק.

84. חג השבועות תק"ע.

85. ראה גם לעיל פרק ה.

86. לשם עבר הרב המגיד ממעזריטש לערך בשנת תקל"א, כדלעיל פרק הקודם.
על התקופה הזאת ששהה רבינו בראוונא, מתחלת קיץ תקל"ב עד להסתלקות המגיד ממעזריטש בי"ט כסלו תקל"ג, ראה לעיל פרק הקודם.

87. ראה גם לעיל פרק הקודם.

את זה אני מעיד בעדות גמורה, שמאד הי' יקר כבוד הרב מחותני הגאון נ"י בעיני מורנו נ"ע עד אין שיעור, והי' מפליג אותו תמיד עד אין שיעור מאד.

בתקופה שלאחריה

גם אחר כך היו רבינו הזקן ורבי לוי יצחק מתכתבים בהלכה. התשובה הכי ארוכה שנדפסה בשו"ת אדמו"ר הזקן, היא תשובה שכתב אל רבי לוי יצחק, וממנה לומדים אנו, שהגיעה שאלת עגונה לפני רבי לוי יצחק[88], בענין מת שלא מצאו אצלו סימן מובהק, כי אם כמה סימנים בינונים.

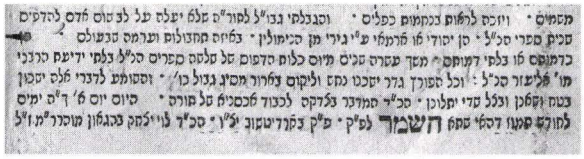
הוא פנה בזה אל רבינו, לשאול חוות דעתו, אם יש לסמוך על צירוף כמה סימנים בינונים, שדנים בזה בפוסקים, ואף שאבן העוזר הביא כמה הוכחות שיש לצרף סימנים בינונים, מכל מקום יש להשיב על הוכחותיו. ועל זה משיב לו רבינו (סי' כח):

ענוותו תרבני לצרפני להיות נמנה לדבר מצוה רבה התרת עגונה ... והן אמת כי מה שדחה כת"ר הראיות של אבן העוזר, בנידון צירוף ב' סימנים להיות סימן מובהק, מי יבוא אחרי המלך[89] ... סתר כת"ר בטוב טעם ... אך אמנם אע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר מיהא איכא, דצירוף סימנים טובא מילתא היא כמו סימן מובהק ... ומה שחשש כת"ר ברוב ענותנותו ... דעת כת"ר באמת טעמו ונימוקו עמו...

אמנם לא ידוע לנו תאריך כתיבת תשובה זו.

מהתקופה שבין הסתלקות הרב המגיד – בי"ט כסלו תקל"ג, ובין גאולת רבינו מהמאסר – בי"ט כסלו תקנ"ט, לא הגיעו לידינו מספיק ידיעות אודות הקשרים שבין רבינו הזקן לרבי לוי יצחק.

בתחלתה של אותה תקופה כיהן רבי לוי יצחק ברבנות זעליחוב (תקכ"ה-תקל"ה)[90], אח"כ כיהן ברבנות פינסק (תקל"ה-תקמ"ה)[91], ואח"כ כיהן בבארדיטשוב (תקמ"ה-תק"ע)[92].

רבינו גר בשנים האלו, ועד שנת תק"מ בוויטבסק,

---

88. תורת רבי לוי יצחק בתורת הנגלה, פלפול והלכה, לא הגיעה לידינו. אמנם בנו רבי מאיר כתב והו"ל את הספר "כתר תורה" (ח"א מעזירוב תקס"ג וח"ב זיטומיר תקס"ו) על הרמב"ם והתלמוד, ובהקדמתו כותב:
שכמה אלפים תלמידים אשר העמיד כבוד אאמו"ר שיחי', אשר למד אותם חדושי גפ"ת ופוסקים ... שהכל [האמור בספר הנ"ל] הוא לקוח מאור חכמתו של כבוד אאמ"ו שיחי'.

89. גם כאן מכנהו "המלך" – מאן מלכא רבנן, כדלעיל בתשובה שכתב בקיץ תק"ע.

90. הפעם האחרונה שהוא חתם בתור רבה של זעליחוב היא בהסכמתו לספר ערכי הכינויים (דיהרנפורט תקס"ו): "פה ק"ק זעלחאוו יצ"ר יום ה' ל"ג בעומר בתקוה טובה לפ"ק [תקל"ה], ובאותו קיץ, או בשנת תקל"ו, התקבל לרבנות העיירה פינסק, כדלקמן (בזה ובהבא לקמן ראה אהל רח"ל ח"א ע' 68-66).
מכל מקום, במכתבי עשר השנים הבאות הוא מכונה בדרך כלל בשם "אבד"ק זעליחאוו":
בכרוז של הג"ר אברהם קצנלנבויגן, רבה של בריסק, מח' אלול תקמ"א (חסידים ומתנגדים ח"א ע' 115), מכנה את רבי לוי יצחק: "יצחק הזעליחאווער".
גם בח' תמוז תקמ"ד, כתב אליו מכתב ארוך, עם פירוט הטענות של המתנגדים נגד החסידים (חסידים ומתנגדים ח"א ע' 123), ובתחלתו מכנהו: "שלום לכבוד הרב המאוה"ג מוהר"ר לוי יצחק אב"ד דק' זעלחאוויר".
גם ב"אגרת הקדש" שכתב הרה"ק רבי אלעזר בהרה"ק רבי אלימלך מליזענסק, שנדפסה בסוף נועם אלימלך (לבוב תקמ"ח) מכונה רבי לוי יצחק "אב"ד דק"ק זעלחוב נ"י".
לאחרונה נתפרסמה "אגרת הקדש" זו (היכל הבעש"ט גליון יז ע' קמז ואילך), כפי שנדפסה לפני כן בקונטרס בפני עצמו. רבי שמעלקא מניקלשבורג, שנסתלק בשנת תקל"ח, נזכר בה בברכת "זלה"ה", ורבי אלימלך מליזענסק, שנסתלק בשנת תקמ"ו, נזכר שם בברכת "נ"ע". אם כן נכתבה ונדפסה בין השנים תקל"ח-תקמ"ו, ומכל מקום מכונה בה עדיין רבי לוי יצחק כאב"ד דק"ק זעלחוב.

91. באותה תקופה שרבי לוי יצחק כיהן ברבנות זעליחוב, כיהן ברבנות פינסק – הגאון רבי רפאל הכהן, בעל תורת יקותיאל; ושב הכהן (שהי' אחר כך רב בהאמבורג).
בשנת תקל"ג התקבל רבי רפאל הכהן לרבנות בפוזנא, וכעבור שנתים, בשלהי תקל"ה או בתחלת תקל"ו, התקבל רבי לוי יצחק לממלא מקומו בפינסק.
לראשונה פוגשים אותו בפינסק, בהסכמתו לספר מאיר נתיב (אלטונא תקנ"ג): "יום ב' ד' אלול שנת תקל"ו לפ"ק ... חונה בק"ק פינסק". ושם כיהן עשר שנים, עד שנת תקמ"ה.
בו' תמוז תקמ"ד כתבו קהל וילנא מכתב חריף לקהל פינסק, בדרישה להעביר את רבי לוי יצחק מרבנותו בפינסק (חסידים ומתנגדים ח"א ע' 134):
הראוי הי' שירימו המצנפת ויסירו העטרה מהרב הגאון ... להרים העטרה מאת הרב הנ"ל אב"ד דקהלתכם, ואל יורה ואל ידין, ולקחת מאתו שבט המושל ומקל עוז, כלה גרש יגרשו אותו.
קהל פינסק נכנעו ללחץ קהל וילנא ופיטרו את רבי לוי יצחק מרבנותו.
באותה שעה ישב האדמו"ר רבי שלמה בקרלין – המחוברת עם פינסק. בשנים תקמ"ד-ה גורשו שניהם על ידי המתנגדים, רבי שלמה התיישב בלודמיר (וואהלין), ורבי לוי יצחק התקבל לרבנות בברדיטשוב (ראה גם לקמן פרק יא).
גירושו של רבי לוי יצחק מפינסק על ידי המתנגדים, מוזכר בכמה מספרי תולדות החסידות. ואף שלא ראינו מסמך מאותה תקופה המפרש דבר זה, מכל מקום, עצם העובדה שעזיבתו את פינסק באה אחרי ובסמיכות למכתבים הנ"ל של קהל וילנא (ושל רבה של בריסק), בדרישה לפטר את רבי לוי יצחק מרבנותו. וגם עצם העובדה שרבי לוי יצחק מפינסק, ורבי שלמה מקארלין המחוברת לפינסק, שניהם עזבו את עיירותיהם באותה שעה, לחפש להם מקום משכן בוואהלין – אוקראינא, מורה שעזיבתם קשורה לרדיפות המתנגדים, שדרשו מקהל פינסק לפטר אותו מרבנותו.

92. הפעם האחרונה שרבי לוי יצחק חתם בפינסק היא בהסכמתו לספר הלכה פסוקה (שקלאוו תקמ"ז): "ח"י תמוז דהאי שתא לסדר ולפרט הנני נתן לו את בריתי שלום לפ"ק [תקמ"ה], פה ק"ק פינסק".
הפעם הראשונה שרבי לוי יצחק חתם בבארדיטשוב היא בהסכמתו לספר כנפי יונה (קארעץ תקמ"ה): "היום יום א' כ"ה ימים לחדש תמוז דהאי שתא השמר [תקמ"ה] לפ"ק, פ"ק בארדיטשוב" [ראה תצלום בראש הטור].
הרי שהוא עבר מפינסק לבארדיטשוב בתמוז תקמ"ה, ובה כיהן עד להסתלקותו בכ"ה תשרי תק"ע.

אח"כ גר שנתיים בהורודוק (תקמ"א-ב)[93], אחר כך התקבל בתור מגיד-מישרים בעיירה לאזניא (תקמ"ג-תקס"א)[94] ולאדי (תקס"א-תקע"ב).

הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק ורבי אברהם מקאליסק חיו אז בארץ הקודש, ומשם הרבו לכתוב אל עדת החסידים ברוסיה, להתקרב אל רבינו הזקן.

בתחלה (בשנים תקמ"א-ג) צירפו אל רבינו גם את הרה"ק רבי ישראל מפולוצק ורבי ישכר בער מליובאוויטש, אבל אחר כך (משנת תקמ"ד ואילך) כתבו לחסידים להתקרב רק אל רבינו, ולא להרחיק נדוד לשאר האדמו"רים תלמידי הרב המגיד. ואילו רבי לוי יצחק לא נזכר בכל המכתבים האלו[95]. וכמו כן לא נזכרים הקשרים שבין רבינו לבין רבי לוי יצחק בתקופה הזאת.

עיקר הקשרים ביניהם, הידועים לנו, הם מתקופת מאסר רבינו הזקן, ואחריה.

בשעה שנלקח רבינו למאסר שלח פ"נ אל רבי לוי יצחק מבארדיטשוב, ועל כך מסופר בבית רבי[96] (ח"א פט"ו כח, ב):

אך האיש שכח על שם אמו של רבינו, ובבואו לבארדיטשוב וסיפר להרה"ק, נפל הרב על הארץ והתגולל וצעק צעקה גדולה ומרה כו' ... אחר כך שאל הרה"ק להאיש איך שם אמו של רבינו, ואמר לו האיש ששכח לשאול מהם קודם נסיעתו, ובדרך כשנזכר על זה לא רצה לחזור, מחמת שרבינו אמר שיסע תיכף, ועל שולחן הרה"ק הי' מונח חומש ופתחו הרב, ונפתח לו בפר' מקץ בפסוק וירא יעקב כי יש שבר במצרים, ויאמר הרב הנה שב"ר ר"ת שניאור בן רבקה.

מיד עם גאולתו, בי"ט כסלו תקנ"ט, כתב רבינו אל רבי לוי יצחק, את מכתב בשורת הגאולה (אגרת לח), המתחלת:

לכבוד אהובי הרב הגאון הגדול בוצינא קדישא חסידא ופרישא פטיש החזק עמוד הימיני נר ישראל כמוהר"ר לוי יצחק, ולכל המסתופפים בצלו צל החכמה ... לבשר ענוים ולישרי לב שמחה ... כי הפלה ה' והגדיל לעשות בארץ ... זה היום אשר עשה ה' עמנו הוא יום שנכפל בו כי טוב י"ט בכסליו יום הילולא רבא פטירת רבינו הקדוש ז"ל, וכשקריתי בספר תהלים בפסוק פדה בשלום נפשי, קודם שהתחלתי פסוק שלאחריו, יצאתי לשלום.

בשנת תק"ס, בין שני המאסרים שלח רבינו הזקן את אחיו וחתנו אל הרלוי"צ לבארדיטשוב לקבל ממנו הסכמה

93. ראה לקמן פרק י.

94. ראה לקמן פרק יא ואילך.

95. ראה לקמן פרק י.

96. ראה רשימת היומן ע' שב, בתוספת פרטים.

על הש"ס שמסר לדפוס בסלאוויטא, כדלקמן פרק כד.

ההתחתנות ביניהם

מהשנים הבאות (תקס"ד-ז) הגיעו לידינו מספר אגרותיהם, שבהם מכנים זה את זה בתואר "מחותני".

החתונה הגדולה והמפורסמת, שבה נישאו נכד רבי לוי יצחק לנכדת רבינו, היא החתונה המפורסמת בשמה "די זלאבינער חתונה", שהתקיימה בקיץ תקס"ז[97], כמסופר במקומות רבים[98].

אודות החתונה הזאת, והמאמרים שנאמרו בה, כותב אחד מתלמידי אדמו"ר הזקן[99], בשנת תק"ע (הר אפרים, אודיסה תרנ"ז, ע' 17):

יוצאים מפיו הקדוש במקהלות שהתקבצו ובאו אז מכל המקומות אלפי חסידים ואנשי מעשה לשמוע, כבני אדם שהתקבצו ובא לראות במזמוטי חתן וכלה (הי' אז יום החתונה) בעיר זלאבין.

אמנם כבר במכתבים של השנים תקס"ד-ו מכנים זה את זה, רבינו הזקן ורבי לוי יצחק, בשם "מחותני"[100]. ונראה שכבר בשנת תקס"ד השתדכו, ועל שם זה מכנים זה את זה בשם מחותני, אף שהחתונה התקיימה בקיץ תקס"ז.

וכדי להבהיר את הסיבה לאיחור חתונה זו, משנת תקס"ד עד שנת תקס"ז, יש להקדים:

מפורסם הדבר, שרבי יקותיאל זלמן, בנו של רבי יוסף בונם, חתנו של רבי לוי יצחק, נשא את בתו של אדמו"ר האמצעי, בנו של אדמו"ר הזקן[101]. ומקובל הי' לחשוב שזוהי החתונה הגדולה שהתקיימה בזלאבין בקיץ תקס"ז.

97. הדרושים שאמר רבינו הזקן בעת שמחת נישואין זו, בפר' נשא תקס"ז, נדפסו בס' מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ז, ונסמנו בכרם חב"ד גליון 4 ע' 393-394.

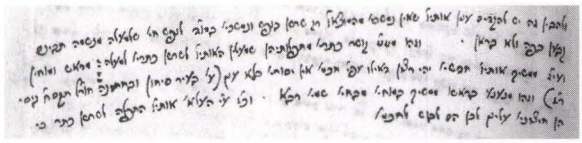
98. ראה בית רבי סג, ב בשוה"ג. שם עז, א (אצל ר' שלמה מצאסניק). ס' המאמרים תשי"א ע' 240. לשמע אוזן (מהדורת תשכ"ג ע' 39). שמועות וסיפורים ח"ב הוצאת תש"נ ע' 91. כתבי ביחובסקי ע' כה. המשפיע ע' קכט. מגדל עז ע' קסג. ועל הסיבה שהחתונה הזאת נערכה בזלאבין, שהיא על אם הדרך בין בארדיטשוב ובין לאדי מסופר בס' "מזלובין לניו יארק" (מהדורת תשנ"ז ע' 15). ובכפר חב"ד (גליון 476 ע' 16). נסמנו ע"י הריי"צ שי' קעלער, בקובץ אהלי תורה גליון קלד ע' 39.

99. החסיד מוה"ר אפרים זלמן ראזומנע. ראה "מבית הגנזים" פרק קלח.

100. אגרות קודש אדמו"ר הזקן אגרת מט (משנת תקס"ד), אגרת נא (משנת תקס"ה), אגרת רבי לוי יצחק (משנת תקס"ה) שנדפסה בבית רבי (מג, א), ואגרת תנחומין שבתניא, אגה"ק פכ"ח (משנת תקס"ו). ראה מה שדנתי בזה במקורות והערות לאגרות קודש שם (ע' תלט).

101. ראה בית רבי ח"א סג, ב בשוה"ג. ובכ"מ. בניו בחרו שם משפחה לעצמם, על שמו: "זלמנסון" (ראה לקמן פרק פד). בנו הרב לוי יצחק זלמנסון הי' חתנו של אדמו"ר הצמח צדק (ראה בית רבי ח"ג פ"ז).

אחר-כך נמצא[102] בכת"י אדמו"ר הצמח צדק (כתי"ק 1113 י, א), שכותב על אחד המאמרים שאמר אדמו"ר הזקן

בליל ב' פר' יתרו תקס"ח: "ובחתונה חורף תקס"ח גיסי ר"ז".

והכוונה ודאי לחתונת ר' זלמן הנ"ל – נכדו של רבי לוי יצחק, שנישא לאחות אשת אדמו"ר הצמח צדק, בנותיו של אדמו"ר האמצעי.

אמנם בקשר לחתונה הגדולה בזלאבין, בקיץ שלפניו, כותב אחד מבני המשפחה, ר' שמרי שניאורסאהן (במכתב כ"ד סיון תר"נ. הועתק בקובץ אהלי תורה גליון קלד ע' 43):

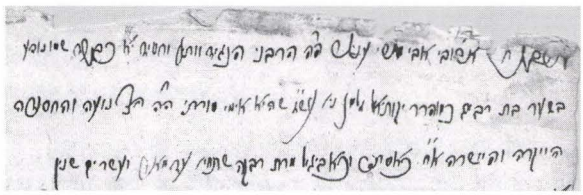
בני ר' דובער אדמו"ר האמצעי ... בנותיו: שרה אשר היתה כלת ר' מאיר בן הצדיק ר' לויק מבארדיטשוב, ולא האריכה ימים[103], ומתה שנה אחת אחר חתונתה. זאת היתה ההתחתנות הראשונה עם הצדיק מבארדיטשוב. בתו השני', רבקה[104], היא היתה אשת ר' [יקותיאל] זלמן בן ר' שמחה בונם[105] [חתן הרב] הצדיק מבארדיטשוב, וזאת היתה ההתחתנות השניה.

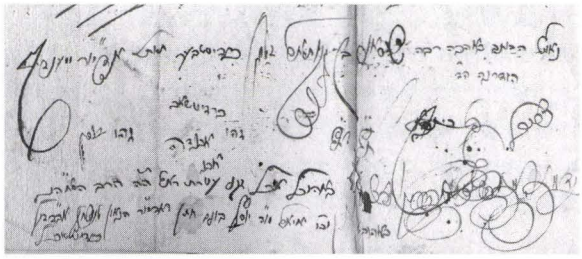
102. הועתק בס' מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ח ע' תתקלב הערה 29.

103. כך הוא גם ב"שלשלת היחס" שבראש "היום יום": א) הרבנית שרה – נפטרה בנעורי' ... ז) הרבנית שרה.
והיינו שהבת הצעירה, השביעית, של אדמו"ר האמצעי, נקראה בשם שרה, כשם אחותה הבכירה שנפטרה בנעורי' [שמה המלא הוא: חנה חי' שרה. ראה חתימת בתה מרת גיטל לעמפערט, באגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"א אגרת קנה].
אודות הבת הצעירה נודע לנו שנישאה בשנת תקפ"ו, כאמור בכתי"ק שבראש ד"ה שמח תשמח (מאמרי אדמו"ר האמצעי – דרושי חתונה ח"ב ע' שפז): "ב"ה ט"ו מנחם אב ה'תקפ"ו (חתונת בתי שרה תי'...".
וראה "דברי ימי הרבנית רבקה" ע' כג: "נולדה (כמדומה בחדש אלול) תקע"א", ובאותה שעה כבר נפטרה אחותה הבכירה מרת שרה, אשר נישאה בפר' נשא תקס"ז.

104. ראה שלשלת היחס שבראש היום יום, ששמה ביילא. אבל היא נזכרת בשמה רבקה, גם באגרת אדמו"ר האמצעי משנת תקע"ד (מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי ע' טז). וגם בכת"י 26 (לה, ב) יש רישום של בנם ר' שניאור, טיוטה למכתב שכתב להוריו (לערך בשנת תר"ה): "אהובי אבי מורי ... כמוהר"ר יקותיאל זלמן נ"י, עש"ז שהיא אמי מורתי ... מרת רבקה שתחי' עד מאה ועשרין שנין" (ראה מ"ש בזה ריי"צ שי' קעלער בקובץ אהלי תורה גליון קלד ע' 44) [ראה תצלום בראש טור הבא].

105. בדרך כלל מובא שמו "יוסף בונם" (ראה בית רבי ח"א סג, ב. ח"ב יג, א. ובכ"מ). וכך חותם גם נכדו (בסוף כת"י 13): נאום הכותב באהבה רבה שניאור בן יקותיאל זלמן בארדיטשובר [חתן אדה"מ ונכד הרלוי"צ] תו[רה] ת[מימה] אדמו"ר מ[נחם] מענדיל ... זקני עטרת ראו[שי] ... מו"ה יוסף בונם חתן אדמו"ר הגאון לוי יצחק אב"ד דק' בארדיטשוב". אמנם באגרות קודש אדמו"ר הזקן (אגרת סב; מועתק לקמן) מכנהו: "מחו' מהרי"ש בונם". והיינו ששמו המלא הוא יוסף שמחה בונם. וראה קובץ אהלי תורה גליון קלה ע' בשוה"ג [ראה תצלום הב' בטור הבא].

רישומי ה"ר שניאור בה"ר יקותיאל זלמן בה"ר יוסף בונם

יוצא אם כן, לכאורה, שהחתונה הגדולה בזלאבין, בין נכדי רבי לוי יצחק ורבנו הזקן, היתה בין בנו של ר' מאיר ברבי לוי יצחק[106], לבין מרת שרה בת אדמו"ר האמצעי. ואילו החתונה שבחורף תקס"ח, היתה בין הרב יקותיאל זלמן ברבי יוסף בונם חתן רבי לוי יצחק, לבין מרת רבקה בת אדמו"ר האמצעי.

* * *

ברשימה הנ"ל נמסר רק שהחתן של חתונת זלאבין הי' בנו של רבי מאיר ברבי לוי יצחק מבארדיטשוב, ולא נמסר שם שמו הראשון.

אמנם בכפר חב"ד גליון 824 (ע' 57) נדפס תצלום פדיון עבור רבי לוי יצחק ובניו, שנשלח על ידי רבי חיים מקראסנא, לארה"ק, ובו נרשמו "הרב מבארדיטשוב ... לוי יצחק בן שרה שאשה, זוגתו פעריל בת מלכה", ושבעת בניו ובנותיו:

א) ישראל[107] בן פעריל, וזוגתו מרגליות חי' בת מרים.

ב) מאיר[108] בן פערל, זוגתו פייגה בת חנה.

ג) גיטל בת פעריל, ובעלה אליעזר ליפא[109] בן טשערנא.

ד) אסתר בת פעריל, ובעלה מאיר בן מושקא.

ה) גאלדה בת פעריל, ובעלה נתן ארי' בן מאלי'.

106. בעל כתר תורה (ח"א מעזירוב תקס"ג וח"ב זיטומיר תקס"ו).

107. מפיקוב, ממלא מקום רבי לוי יצחק בבארדיטשוב.

108. מחותנו של אדמו"ר האמצעי, כנ"ל.

109. נזכר לקמן, באגרת רבינו הזקן אל רבי ישראל מפיקוב: גיסו מהר"א ליפמן נ"י.

ו) דוב בער בן פעריל, וזוגתו חנה בת פרידה.

ז) לובה תרצה ב[ת] פעריל, ובעלה יוסף בונם[110] בן יענטא.

בין בניו של רבי מאיר ברבי לוי יצחק, נזכרים שני בניו ובתו:

א) יוסף ישראל איסר.

ב) רחל אסתר.

ג) אליעזר.

בבית רבי ח"א (סג, ב) כותב אודות ר' מאיר הנ"ל:

בנו הרה"ח המפורסם ר' יוסף זלה"ה הי' כרוך מאד לרבינו נ"ע.

ובקובץ אהלי תורה גליון קמ ע' 29, רוצה להוכיח ריי"צ שי' קעלער, אשר הפדיון נכתב בשנת תקנ"ג, ואשר הנכד אליעזר ברבי מאיר הוא זה שהתחתן בזלאבין עם מרת שרה בת אדמו"ר האמצעי.

הנכד יקותיאל זלמן ברבי יוסף בונם עדיין לא נזכר בפדיון זה, כי הוא נולד, כנראה, בשנת תקנ"ד, והתחתן בשנת תקס"ח, כנ"ל.

* * *

במסורת המשפחה נמסר, שהרבנית שרה הנ"ל נפטרה במהלך לידת בתה, שנקראה על שמה שרה. אחר כך נישאה להגאון מוה"ר משה שמשון הלוי הורביץ, ובשנת תקפ"ה נולד להם הגאון מוה"ר צבי יהודה הלוי הורביץ, אבד"ק נאדי באניא.

וכן כותב הרב צבי דוב בער אבראהאם, אבד"ק בארדיטשוב מאנסי, במכתבו אל הרב חנוך הורביץ (שניהם נינים של הרבנית שרה הנ"ל):

זקננו הקדוש דבאניא יע"א ... שמענו היתה אמו בת רבי אליעזר, חתנא דבי נשיאה של האדמו"ר האמצעי.

* * *

כשמעיינים בתניא, אגרת הקודש סי' כח, רואים שנדפסה שם אגרת תנחומים, שבכותרתו:

מה שכתב למחותנו הרב הגאון המפורסם איש אלקים קדוש ה' נ"י ע"ה פ"ה מו"ה לוי יצחק נ"ע אב"ד דק"ק בארדיטשוב, לנחמו על פטירת בנו הרב החסיד מו"ה מאיר נ"ע.

רבי מאיר ברבי לוי יצחק נפטר בשנת תקס"ו, ואז נכתבה אגרת תנחומין זו, כמסופר בבית רבי שם, ובספרי תולדות החסידות, וכן הוא בספר מאמרי אדמו"ר הזקן –

תקס"ו, במפתח המאמרים בתחלתו, שאגרת התנחומין הזאת רשומה אצל דרושי כסלו תקס"ו.

[ספרו כתר תורה ח"ב נדפס בזיטומיר תקס"ו, ושם נדפסה גם הקדמת המחבר. נראה אם כן, שבין מסירה לדפוס לבין ההדפסה נפטר המחבר. ובשער הקדושת לוי שנדפס בזיטאמיר בשלהי קיץ תקס"ו: מבני ... מהר"ר מאיר זלה"ה].

כבר נזכר לעיל, שכבר בשנת תקס"ד השתדכו, עד שרבינו הזקן ורבי לוי יצחק מבארדיטשוב מכנים זה את זה "מחותני", וכיון שהחתונה התקיימה בפר' נשא תקס"ז, יוצא אם כן, שאבי החתן נפטר בין ההשתדכות לבין החתונה.

ואפשר גם שזוהי סיבת דחיית החתונה עד קייץ תקס"ז[111] – היינו שבתחלה חיכו עד שיבריא אבי החתן ר' מאיר, ואחרי פטירתו בשנת תקס"ו חיכו עד אחר גמר שנת האבלות שעל אבי החתן. ורק אז ארגנו את החתונה הגדולה הזאת בזלאבין, שבאו אליה אלפים רבים מכאן ומכאן, והיא החתונה המפורסמת כל כך בחב"ד.

ההשתתפות במעות ארץ הקודש

גם בנושא מעות ארה"ק, התאחדו רבינו הזקן עם רבי לוי יצחק מבארדיטשוב, בתקופתם האחרונה.

בראש קבוצת החסידים בטבריה עמד אז הרה"ק רבי אברהם מקאליסק; אמנם היתה שם קבוצה של חסידי רבינו הזקן, וגם קבוצה של חסידי רבי לוי יצחק מבארדיטשוב, אלו ואלו עברו מטבריה לצפת, ושם התאגדו לקהלה אחת.

רבינו הזקן ורבי לוי יצחק התאחדו שניהם לשלוח כל שנה תמיכה לחסידיהם שבארץ הקודש, בנפרד מהמשלוח הכללי.

בשנת תקס"ה שלח הרלוי"צ מבארדיטשוב את המעות ע"י הרה"ק ר' ארי' ליב מוואלאציסק, שעלה באותו קיץ לאה"ק. משלוח זה נזכר באגרת שכתב החוזה מלובלין – אל הרה"ק הרלוי"צ מבארדיטשוב, מאותה שעה (אגרות בעל התניא ע' קפו):

קודם כתיבת ידי בא לידי אגרת מן מחותני הגאון הישיש מוה"ר ארי' ליב אב"ד דק"ק וואלצשיסק שנוסע לאה"ק, ואיני זוכר אם מאדעס או מסטאמבול, ושם נאמר שכבודו הרמה הי' אצלו ונתן בידו ממון לחלקו לעניים באה"ק.

ובאשר לכ"ק אדמו"ר הזקן, כותב הוא באגרת משנת תק"ע, בדברו על המעות שהוא שולח בנפרד לצפת (אגרות קודש אגרת נז):

110. מחותנו של אדמו"ר האמצעי, כנ"ל.

111. ראה היכל הבעש"ט גליון ב ע' קב.

להחיות רוח שפלים ונדכאים מאחיהם הידועים עניי צאן קדשים אשר בעה"ק צפת תובב"א ממדינתינו, וכן רבים ושלמים מפלניא העומדים לימין צדקם להצילם מרודפיהם אחיהם הידועים.

לא נתפרש כאן מי הם אלו מפלניא העומדים לימין צדקם של חסידי חב"ד באה"ק, שעברו מטבריה לצפת. אך שוב כותב (אגרות קודש אגרת נו):

אני כבר לויתי ושלחתי לאה"ק ע"י ציר נאמן של מחותני הגאון הרב דבארדיטשוב.

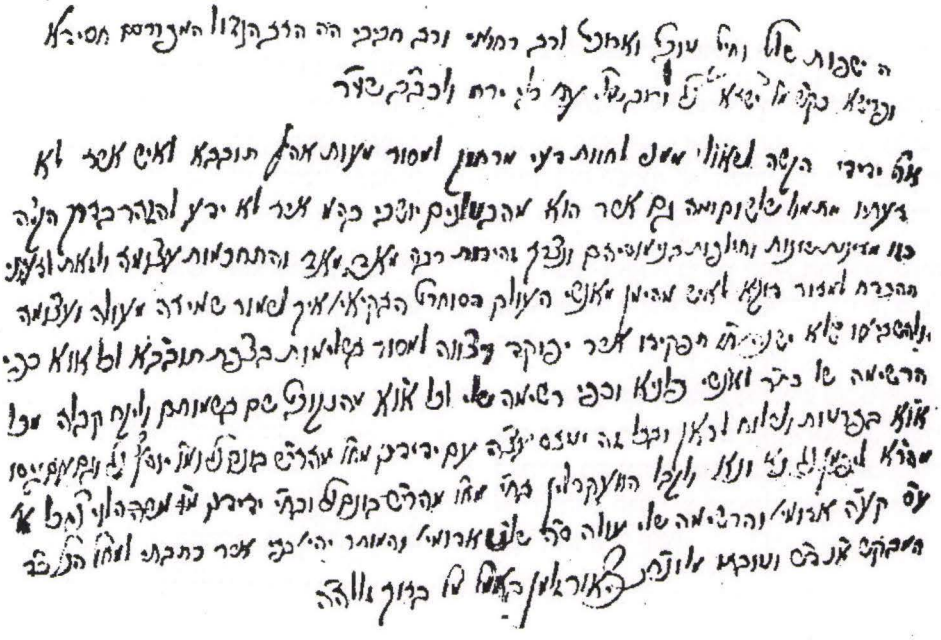
אחרי הסתלקות הרה"ק הרלוי"צ מבארדיטשוב המשיך בדרך זו גם בנו הרה"ק ר' ישראל מפיקוב. הוא לא שלח את מעות התמיכה לחסידיו בלי התייעצות עם כ"ק אדמו"ר הזקן, שכותב לו איך ועל ידי מי לשלוח (אגרת סב):

שלא ישנה ח"ו תפקידו אשר יפוקד ויצווה למסור בשלימות בצפת תובב"א לכל אחד ואחד, כפי הרשימה של כת"ר לאנשי פלניא וכפי רשימה שלי לכל אחד ואחד הנקובים שם בשמותם, וליקח קבלה מכל אחד ואחד בפרטות ולשלוח לכאן. ובכל זה יטכס עצה עם ידידינו מחותני מהרי"ש בונם[112] נ"י, ומו' יוסף נ"י, וגם עם גיסו מהר"א ליפמן[113] נ"י ... והמותר יהי' כפי אשר כתבתי למחותני הנ"ל.

אחר הסתלקות כ"ק אדמו"ר הזקן, בכ"ד טבת תקע"ג, המשיך בדרך זו גם בנו ממלא מקומו כ"ק אדמו"ר האמצעי, באגרת שכתב בין השנים תקע"ד-ו (אגרות קודש שלו אגרת יד):

כפי הרשימה שמצאתי במכי"ק [אאמו"ר] ז"ל לשלוח לאה"ק לאנשים מיוחדים בצפת ... והוספתי על הרשימה שלו עוד כו'. ואמנם לפי העת והזמן נתרבה ביותר תושבי צפת כו'. וגם רבים מטבריא מאנשי פולין דשם השלמים אתנו. והגעני מכתב מכל אנשי צפת בבקשות עצומות להחזיק ישיבתם בארץ החיים כו' ... הגיעני מכתב ... ממחותני הרב דפיקוב נ"י שהמה משתדלים בהתאמצות יתירה להוסיף אומץ בלב כל הסרים למשמעתם[114].

אגרת זו מרמזת לנו שגם כעת, אחרי הסתלקות רבי לוי יצחק מבארדיטשוב ורבינו הזקן, נמשך שיתוף פעולה זה גם בין בניהם ממלאי מקומם – האדמו"ר האמצעי והרה"ק רבי ישראל מפיקוב.

גוכתי"ק אדמו"ר הזקן – אגרת סב

112. חתנו של רבי לוי יצחק, ומחותנו של אדמו"ר האמצעי, כנ"ל.

113. חתנו של רבי לוי יצחק, כנ"ל.

114. ראה בכל זאת ב"תולדות חב"ד בארה"ק" פרק ה.

פרק ח
אחרי הסתלקות הרב המגיד

אחרי הסתלקות הרב המגיד ממעזריטש בשנת תקל״ג, חזרו לרוסיה, שלושת התלמידים האלו, הרה״ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק, רבי אברהם מקאליסק ורבינו, להפיץ שם את דרך החסידות. הרמ״מ עקר את דירתו ממינסק והתיישב בהורודוק[115], הסמוכה לוויטבסק[116], כנזכר באגרות-קודש אדמו״ר הזקן (אגרת נא) ״חזר ממינסק וקבע דירתו בהאראדאק״. הר״א חזר לקאליסק, ורבינו חזר לוויטבסק.

כל אחד מהם הפיץ את תורת החסידות בעירו. אמנם הרמ״מ, הישיש שבינם, היתה מצודתו פרושה על כל מדינת רוסיה, ואליו היו נוסעים גם הר״א – מקאליסק, וכ״ק אדמו״ר הזקן – מוויטבסק.

בוואהלין ישב על כסא הרב המגיד ממעזריטש – כ״ק בנו ר׳ אברהם ״המלאך״. גם רבותינו שבמדינת רוסיה קיבלוהו עליהם לרב. אך במדינת רוסיה עצמה היו נוסעים אל הרמ״מ להאראדאק.

האראדאק היא עיירה קטנה הסמוכה לוויטבסק, אשר בתקופה שלפנינו היתה עיר מושבו של כ״ק אדמו״ר הזקן. אם כן יש מקום לשער, שכ״ק אדמו״ר הזקן הרבה לבקר אצלו במשך שנות ישיבתו בהאראדאק תקל״ג-תקל״ו.

באותה תקופה היו עוד כמה מרכזי חסידות ברוסיה הלבנה ובליטא: בקרלין – הרה״ק רבי שלמה מקרלין. בפינסק – הרה״ק רבי לוי יצחק (מבארדיטשוב). בהמדורא – הרה״ק רבי חיים חייקל מהמדורא. בפולוצק – הרה״ק רבי ישראל מפולוצק. בקאליסק – הרה״ק רבי אברהם מקאליסק. בליובאוויטש – הרה״ק רבי ישכר בער מליובאוויטש (ראה לקמן פרק יא). אמנם רבינו הזקן חי באותה תקופה בוויטבסק, והי׳ נוסע אל הרה״ק רבי מנחם מענדל בהאראדאק הסמוכה.

על התקופה הזאת כותב בס׳ בית רבי (ספ״ד):

ובבואו לביתו[117], גם כן לא התנהג ברבנות כמה שנים, כל ימי היות פה הרה״ק רמ״מ נ״ע מהאראדאק, ואדרבה גם נסע אליו[118].

בשיחת ליל שמח״ת תשמ״ח (ראה ״התוועדויות״ שם סעיף יט) דן הרבי בתקופה הזאת, שבין כהונת הרב המגיד ממעזריטש לבין כהונת כ״ק אדמו״ר הזקן, אם אפשר להחשיבה כתקופה אמצעית, שבה כיהן הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק כמנהיג החסידים ברוסיה הלבנה, והיינו שגם הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק צריך להמנות ברשימת הנשיאים אצל חסידי חב״ד.

מה שברור הוא, שעל יסוד תקופה זו מתייחס כ״ק אדמו״ר הזקן אל הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק כתלמיד לרבו, עד שמכנהו בתואר ״רבותינו שבא״י״ (אגרת ב), ״רבותי שבא״י״ (אגרת ו), ״רבותינו שבאה״ק״ (הקדמת המלקט לתניא) וכיו״ב.

* * *

בשעה שעלה בדעת הצדיקים הנ״ל לעלות ולהתיישב באה״ק, בקיץ תקל״ז, הצטרף אליהם גם כ״ק אדמו״ר הזקן בנסיעתם, והגיע בדרכו עד למוהילוב שבפודוליה (על יד תורכיה). על תקופה זו מסופר בבית רבי (ז, ב):

שם במאהליב נשאר בדעת כולם שלא להניח את רבינו לנסוע, כי אם שישאר פה לפקח בטובת אנ״ש ברוחניות וגשמיות, והפצירו בו עד בוש, וגם רבותינו בקשוהו מאד, עד שהוכרח למלאות בקשתם, והתפרדו רבותינו מרבינו ומאנ״ש בבכי עד כי הגדיל מאד.

מסגנון זה נראה שהחלטתו להשאר ברוסיה קשורה היתה להסכמתו לבקשת החסידים ״שישאר פה לפקח בטובת אנ״ש בגו״ר״[119].

וכ״ז צריך לימוד גדול, באיזה פרטים היתה הסכמתו לנהל מעתה את עדת החסידים, ובאיזה פרטים לא הסכים – עד שנת תקמ״ג ואילך, כדלקמן פרק יא.

---

115. על שם זה מפורסם אצל חסידי חב״ד בשם ״ר׳ מענדל האראדאקער״.

116. על שם זה מפורסם בשם ״הרמ״מ מוויטבסק״.

117. כ״ק אדמו״ר הזקן, אחר הסתלקות הרב המגיד.

118. ראה גם מה שכתב בזה י. מונדשיין בבטאון חב״ד גליון 32 ע׳ 10 הע׳ 1.

119. ויתירה מזו מסופר ברשימת ״אבות החסידות״ שב״התמים״ חוב׳ ב׳ (נ [144]). שכבר בשנת תקל״ו היתה אספה כללית של תלמידי הרב המגיד ויחליטו, בין השאר ״אשר רבינו הזקן יהי׳ לנשיא לחסידים במדינת ליטא״, ובשעה ההיא יסד את ה״חדרים״ הידועים. אך שם מסיים ש״סדר זה נהג כנראה רק לערך שנה אחת, היינו מחצית שנת תקל״ו וחורף תקל״ז״. שאז יצא בדרכו לעלות לאה״ק.

תקופת הנשיאות

פרק ט
החסידות הכללית וחסידות חב"ד

אחרי עליית הרה"ק מוה"ר מנחם מענדל מוויטבסק וסייעתו לארה"ק, בקיץ תקל"ז, נשאר כ"ק אדמו"ר הזקן משך זמן במוהילוב שבפודוליה. אחר כך חזר למקום מגורו וויטבסק, ובשנת תקמ"א התיישב בהורודוק הסמוכה לוויטבסק (שבה יסד מוהרמ"מ מרכז חסידי בשנים תקל"ג-ו) – כדלקמן פרק הבא.

באותה שעה מינה הרמ"מ את כ"ק אדמו"ר הזקן, יחד עם הרה"ק מוה"ר ישראל מפולוצק והרה"ק מוה"ר ישששכר בער מליובאוויטש, כמנהיגי עדת החסידים ברוסיה וליטא[120].

לערך בשנת תקמ"ג נסתלק הרה"ק מוהר"י מפולוצק, הרה"ק מוהרי"ב מליובאוויטש כפף עצמו אל כ"ק אדמו"ר הזקן, אשר התיישב אז בעיר לידתו לאזניא, ובאותה תקופה מונה על ידי הרמ"מ מוויטבסק והר"א מקאליסק כמנהיגה הבלעדי של עדת החסידים ברוסיא וליטא. במינוי בלעדי זה עמד עד אחרי תקופת פטרבורג, היא תקופת המאסרים בפטרבורג בשנים תקנ"ט; תקס"א.

בשנת תקנ"ז נדפס לראשונה ספר התניא. באותה שנה יצא הרה"ק הר"א מקאליסק לחלוק על שיטת כ"ק אדמו"ר הזקן בחסידות, המבוארת בספר התניא. בחילוקי הדיעות האלו לקחו חלק כמה מתלמידי הרב המגיד ממעזריטש, גם אלו שבוואהלין ופולין. הדיון בזה נמשך כמה שנים, שבסופו בא הפילוג בין ממשיכי דרך החסידות הכללית לבין ממשיכי דרך חסידות חב"ד. מאז ואילך נחשב כ"ק אדמו"ר הזקן כמייסדה ונשיאה של תנועת חב"ד.

דבר זה הביא גם לפילוג בין החסידים שבאה"ק. שאלו הדוגלים בשיטת חב"ד והעומדים תחת נשיאות כ"ק אדמו"ר הזקן יסדו לעצמם כולל מיוחד[121] (שברבות הימים נקבע שמו "כולל חב"ד"). פילוג זה בארה"ק התחיל בשנת תקס"ה, כמסופר בתולדות חב"ד בארה"ק פרק ה.

מכל מקום ברור שגם בתקופה הקודמת היתה דרכו של כ"ק אדמו"ר הזקן – דרך חסידות חב"ד, גם אז חלקו אחדים מתלמידי המגיד ממעזריטש שבוואהלין על שיטה זו; אלא שכל עוד הוא עמד בראש תנועת החסידות הכללית ברוסיה וליטא, בלי הבדל מפלגה, כל עוד היה הוא היחידי מבין תלמידי הרב המגיד שהפיץ מתורתו ברחבי רוסיה הלבנה וליטא, כציווי ובהסכם שאר תלמידי הרב המגיד – עדיין אי אפשר לתארו בתואר נשיא תנועת חב"ד. שעדיין לא היתה אז כתנועה נפרדת בפני עצמה. זה אמנם התחיל רק בין השנים תקנ"ח-תקס"ה.

ויתירה מזו נראה, שגם הרמ"מ מוויטבסק, דגל בשיטת חב"ד דוקא, שזה הבדיל אותו, כנראה, משאר תלמידי הרב המגיד ממזריטש, וזה קישר אותו, כנראה, עם כ"ק אדמו"ר הזקן. לפי זה יוצא לנו אם כן, שבמדה מסוימת, מיד בעליית הרמ"מ התחילה תקופת חב"ד.

כך נראית בעיני התמונה הכללית של השתלשלות המאורעות. אשתדל לברר זאת ביתר דיוק בפרקים הבאים, אימתי וכיצד נתמנה כ"ק אדמו"ר הזקן כמנהיגה הבלעדי של תנועת החסידות ברוסיה הלבנה ובליטא: זמן התחלת אמירת דרושי חסידות חב"ד ורשימתן; אימתי וכיצר נוסדה תנועת חב"ד כתנועה בפני עצמה, בנשיאות כ"ק אדמו"ר הזקן, שבסופו של דבר נבע מכך גם יסוד כולל מיוחד לאנשי חב"ד שבארה"ק.

---

120. המינוי היה גם על מפעל מעות ארץ הקודש. על השתלשלות הדברים בנושא הזה, הארכתי בספר תולדות חב"ד בארה"ק פרקים ב-ה. כאן אנו דנים על ההנהגה הרוחנית של אנ"ש ברוסיה וליטא.

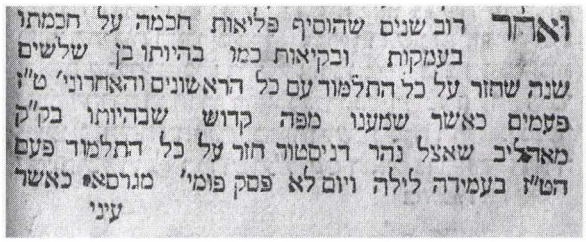
121. ראה לעיל סוף פרק ז.

פרק י
תקופת וויטבסק – האראדאק

כבר נזכר לעיל פרק ח, כי בשעה שעלה בדעת הצדיקים הנ"ל לעלות ולהתיישב באה"ק, בקין תקל"ז, הצטרף אליהם גם כ"ק אדמו"ר הזקן בנסיעתם והגיע בדרכו עד למוהילוב שבפודוליה (על יד תורכיה). שם הפצירו בו שישאר ברוסיה לפקח על אנ"ש, עד שהוכרח למלאות בקשתם.

על אותה תקופה כותבים "בני הגאון המחבר" בהקדמתם לשלחן ערוך שלו:

שמענו מפה קדוש, שבהיותו בק"ק מאהליב שאצל נהר דניסטור חזר על כל התלמוד פעם הט"ז בעמידה לילה ויום לא פסק פומי' מגרסא.

ואחר רוב שנים שהוסיף פליאות חכמה על חכמתו
בעמקות ובקיאות כמו בהיותו בן שלשים
שנה שחזר על כל התלמוד עם כל הראשונים והאחרוני' ט"ז
פעמים כאשר שמענו מפה קדוש שבהיותו בק"ק
מאהליב שאצל נהר דניסטור חזר על כל התלמוד פעם
הט"ז בעמידה לילה ויום לא פסק פומי' מגרסא כאשר
עיני

בבית רבי (טו, א) כותב על כך:

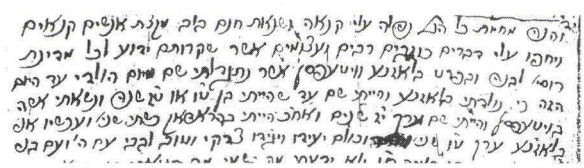
במאהליב שהה שנה ומחצה, שזהו עד סוף תקל"ח או תחלת תקל"ט. וגם שמענו שבנסיעתו בחזרה לביתו שהה בבייעשינקוויץ חדש ימים. על כן ביאתו לביתו הי' לא קודם משנת תקל"ט.

* * *

אחרי שחזר למקום מגורו וויטבסק, המשיך לחיות שם עוד שתי שנים, שאז עבר לגור בהורודוק הסמוכה לוויטבסק, שם היה מרכז החסידות שיסד הרה"ק רבי מנחם מענדל בוויטבסק בין השנים תקל"ג-ז[122].

על תקופה זו מספר רבינו, בתשובות שנתן לחקירותיו בעת מאסרו הראשון בשנת תקנ"ט (אגרות-קודש שלו ח"ב אגרת ו סי"ד):

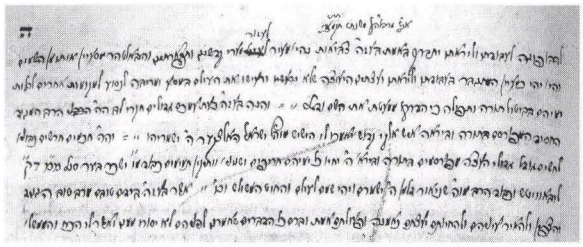
נולדתי בלאזנע, והייתי שם עד שהייתי בן ט"ו או ט"ז שנה, ונשאתי אשה בויטעפסק, והייתי שם ערך י"ז שנים, ואח"כ הייתי בהראדאק כשתי שנים, ועכשיו אני בלאזנע ערך ט"ו שנים ויותר.

מינויו כמנהיג החסידים ברוסיה

באותה שעה שהתיישב רבינו בהורודוק, הכתיר הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק את שלשת הצדיקים, רבינו, הרה"ק מוה"ר ישראל מפולוצק והרה"ק מוה"ר יששכר בער מליובאוויטש, כמנהיגי החסידות ברוסיה וליטא, באגרת שכתב הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק ביום ד' אדר תקמ"ב. מהאגרת הזאת נראה שכמה מחסידיו שברוסיה כתבו אליו, שלאחר עליתו לאה"ק הם נוסעים אל תלמידי המגיד ממעזריטש אשר בוואהלין לקבל מהם את דרכי החסידות. ועל כך משיב להם (לקוטי אמרים אגרת ה. הוגה עפ"י כת"י 2000 ד, ב. יסוד המעלה ח"ב אגרת ח):

והנה בעז"ה כעת עמכם גדולים חקרי לב, חכמי חרשים ונבוני לחשים, גדולי העצה, מפורסמים בתורה וביראת ה' כל ימיהם, חריפים ושנונים וותיקים ותמימים, ה"ה הרב החסיד המפורסם בתורה וביראה, איש אלקי קדוש יאמר לו הישיש מו"ה ישראל פאליצקר ה' ישמרהו, וכבוד מו"ה ישכר בער סג"ל, מ"מ דק' לובאוויטש, וכבוד הרב מו"ה שניאור זלמן, ה' ישמרם ויהי שמם לעולם, והחוט המשולש וכו', אשר בעז"ה בידם טובם מרב טוב הגנוז והצפון להאיר עיניהם ולהחיותם, ועצתם אמונה ופעולתם אמת.

* * *

עובדה זאת דורשת עיון:

באותה שעה היו ברוסיה הלבנה עוד שלשה מתלמידי המגיד ממזריטש: בקרלין – הרה"ק רבי שלמה מקארלין, בפינסק – הרה"ק רבי לוי יצחק (שבסוף ימיו היה בבארדיטשוב), ובהמדורא – הרה"ק רבי חיים חייקל מהמדורא. שלושה אלו האחרונים אינם נזכרים כלל באגרות הרמ"מ מוויטבסק, בין מנהיגי החסידות שברוסיה הלבנה

122. כמובא לעיל ריש פרק ח.

ובליטא, אלא רק שלשת הראשונים הנ"ל.

לכאורה מדובר כאן כהעדפה גרידא. שמסיבות השמורות עמו העדיף את שלשה הראשונים על גבי שלשה האחרונים: אך כשמעיינים באגרת עצמה רואים שהוא שולל לחלוטין את קבלת החסידות מאדמו"רים אחרים, ובלשונו:

עצתנו היעוצה שלא ירעישו את העולם במסע ומריבה לנסוע למקומות רחוקים, לבלות ימיהם בביטול תורה ותפלה, כי הדרך ממעטת את השם, וד"ל. והנה בעז"ה כעת עמכם גדולים חקרי לב ... מו"ה ישראל ... מ"ו ישכר בער ... מו"ה שניאור זלמן.

רואים אנו שהוא שולל לגמרי את קבלת דרכי החסידות ממנהיגי החסידות האחרים.

ומודגש יותר באגרת שכתב בחורף תקמ"ד (לקו"א אגרת ד. יסוד המעלה ח"ב אגרת יב):

עדי בשחק נאמן עלי, כי הנני אוהב כל הצדיקים המפורסמים דמדינת רוסיא וואלין וליטא ... יתקרבו אל הצדיקים והחסידים ה"ה הרבנים השלמים המבוארים לעיל, שכל דבריהם כגחלי אש מועצות ודעת אלקים.

ובאגרת תקמ"ח (לקו"א אגרת כב. יסוד המעלה אגרת מא):

יודע אני וזוכר את כל החסידים במדינתם לטוב ולמוטב, כי לא מכל אדם יכולים לקבל ... לזאת אמרנו שום ישימו עליהם מקרב אחיהם כמוהם הוא כבוד רב חביבא הנ"ל.

רואים אנו מכך, שכבר אז היה הפרש בין קבלת החסידות שקיבלו הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק וכ"ק אדמו"ר הזקן וסייעתם, מאת רבם המגיד ממזריטש, לבין קבלת שאר התלמידים, שביניהם שלשת האדמו"רים הנ"ל. לכן צוה הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק לחסידיו שברוסיה הלבנה וליטא, שבל ימירו זה בזה, ויתדבקו ברבינו וסייעתו[123].

123. אחד מחסידיו של רבינו הזקן, שקראו ר' משה, היה משך זמן אצל רבינו הזקן, ואחר כך נסע ללמוד דרך ה' אצל אחד משאר האדמו"רים תלמידי המגיד ממעזריטש. אחר כך נמשכה נפשו לאור כי טוב שאצל רבינו הזקן, אלא שהיה ירא בעצמו, שמא אחרי שעזב את רבינו הזקן ונסע לאחד משאר האדמו"רים, לא יאבה רבינו הזקן לקבלו. החסיד כתב את כל זה אל כ"ק אדמו"ר הזקן, וגם אל תלמידו רבי אהרן הלוי (מסטאראשעלע). רבי אהרן דיבר בזה עם רבינו הזקן, ואחר כך כתב אל החסיד הנ"ל (מבית הגנזים פרק ב):

מכתבו הארוך לאדומו"ר שי' וגם אלינו נתקבל לנכון, ודברתי בזה עם כאדומו"ר שי', והנה קצרן של דברים. היות ידוע לכל דרכו בקדש, לא להקפיד על הנוסע לזולתו, וגם לא להשתדל שיסעו אליו דוקא, כידוע הנהגתו בקדש שמאל דוחה וימין מקרבת את אשר קרבת אלקים יחפץ, להורות להם הדרך ילכו בה ודרך ישרה שיבור לו ... לא נחית לדקדוקא כשארי הגדולים אשר בארץ מטעמם ונימוקם מהתקשרות וכדומה לזה, אין זה דרך אתו ח"ו ורחוק מדרכו ... בכן אל יפול לבו דמעל' ח"ו, אשר מחמת זה בבואו יהי' איזה שינוי בהתקרבות ח"ו, חלילה אל יעלה בלבו שום חשש ונדנוד, כי בודאי לא ימנע טוב מאתו בכל אשר יחפוץ בקרבתו קרבת אלקים, וזה תלוי בחפץ דמעלתו.

* * *

ברור אמנם, שבאותה שעה עדיין לא היתה הבדלה ברורה בין חסידות חב"ד לבין החסידות הכללית, שזה לא הוקבע במסמרות עד לאחר שנת תקנ"ח – כדלקמן. והרי אנו רואים, שבעת שגבה טורא בין הרה"ק הר"א מקאליסק לבין כ"ק ארמו"ר הזקן, הוחלפו השיטות בין הרה"ק הר"א מקאליסק שיצא לחלוק על שיטת חב"ד, ובין הרה"ק הרלוי"צ מבארדיטשוב שעמד להגן על שיטת כ"ק אדמו"ר הזקן; אף שבשנה שלפנינו היה הר"א מקאליסק יחד עם הרמ"מ מוויטבסק, ואילו הרה"ק הרלוי"צ מבארדיטשוב לא היה בין אלו שהרמ"מ מוויטבסק הורה לחסידיו להדבק בדרכיהם.

במענה הרה"ק הרלוי"צ מבארדיטשוב אל הרה"ק הר"א מקאליסק הוא משיב לו בין השאר (אגרות בעל התניא ע' קעא)[124]:

הנה מאשר מתרעם מעלתו על הנהגותיו[125] ואומר שאינו כפי הדרך של אדמו"ר המגיד זללה"ה נ"ע ... איך יעלה על הדעת להיות מתרעם על הנהגותיו של אדמו"ר, אשר זה הי' כל עיקר הנהגותיו של אדמו"ר הרב המגיד זללה"ה נ"ע ... ואדרבה מי שאיננו נוהג על פי דרך זה אינו לפי דרך מורנו נ"ע, וכל המתרעם על זה הדרך כאלו מתרעם ח"ו על כ' אדמו"ר נ"ע, כי עיקר עבודתו והנהגותיו הקדושים הי' רק על דרך זה. ומאד יפלא בעיני עליו, אשר הי' באמנה אתנו אצל אדמו"ר נ"ע שיפלא ממנו דרך זה.

אם אמנם היה ברור כל כך בשנת תקמ"ב, ההפרש בין שיטת חב"ד לשיטת החסידות הכללית, לא היתה מובנת החלפת השיטות בין שני האדמו"רים הללו כעבור 23 שנים.

עד כדי כך מגיעים הדברים, שהר"א מקאליסק מוסיף לטעון באגרת שלו, שגם הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק היה נגד שיטת חב"ד, שבה דוגל כ"ק אדמו"ר הזקן.

דבריו כבר הובאו לעיל פרק ו: "ואמר[126] טובא מסתפינא דלא ליפוק מינה[127] חורבא בסוף ר"ל". גם הובא לעיל שם, שהרלוי"צ השיבו שאינו מאמין לדבריו אלו. הרי מכל אלו נראה, אשר בתקופת הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק עדיין לא היתה שיטת חב"ד מבוררת ומוגדרת די צרכה, עד שהיה מקום לחלוקי דעות בזה.

* * *

גם מעובדה נוספת יש ללמוד את הקביעה הזאת,

124. ראה גם לעיל פרק ז.

125. דרך שיטת חב"ד.

126. הרמ"מ מוויטבסק.

127. משיטת חב"ד.

שכבר בשנים תקמ״ב-ד היה הפרש בין שיטת החסידות שקיבל כ״ק אדמו״ר הזקן לבין זו שקיבל הרה״ק הר״ש מקרלין. היא נזכרת בבית רבי (סד, ב), שלאחר שגורש הרה״ק רבי שלמה מקרלין על ידי המתנגדים, רצה לקבוע את דירתו בביעשינקוביץ, ורצה לקבל על זה את הסכם כ״ק אדמו״ר הזקן[128]. כ״ק אדמו״ר הזקן השיב לו שהוא מסכים על זה בג׳ תנאים, אמנם הוא הסכים רק על שנים הראשונים שבהם. התנאי השלישי, שלא הסכים עליו הוא ״שלא יאמר שהצדיק צריך לישא את הצאן (כונת רבינו הי׳ שהחסידים צריכים לייגע את עצמם בתורה ועבודה ולא לסמוך על הצדיק כו׳)״. זהו הרי אחד היסודות של שיטת חב״ד, שהר״ש מקרלין לא הסכים עליו ולכן החליט לעבור ללודמיר.

128. הקשר בין העיירה ביעשינקוביץ לכ״ק אדמו״ר הזקן כבר הובא לעיל מבית רבי (טו, א), שכאשר חזר ממוהליב לרוסיה שהה בביעשינקוביץ כחדש ימים.

* * *

כל האמור לעיל, שהרה״ק הרמ״מ מוויטבסק דרש מחסידיו שיתדבקו רק באדמו״רים אלו ההולכים בשיטת חב״ד ולא באחרים, נותנת מקום לשער, שכבר בשנים שבין תקל״ג-ו, כאשר כ״ק אדמו״ר הזקן היה נוסע לקבל את דרך החסידות מאת הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק, כבר אז התחילה להתגבש שיטת חסידות חב״ד, וכנזכר לעיל.

בודאי יש לעיין בגוף דברי החסידות שכתב הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק, לראות אם דרכו בחסידות מוצקת על יסודות שיטת חב״ד; אך זהו נושא בפני עצמו, שאינו שייך למסגרת ספרנו זה.

פרק יא
תקופת לאזניא

כשנתיים גר רבינו בהורודוק, ולערך בקיץ תקמ״ג התיישב בלאזניא, כפי שכבר הובא לעיל בריש הפרק הקודם, מתשובותיו לחקירות שבמאסר תחלת שנת תקנ״ט ״הייתי בהראדאק כשתי שנים, ועכשיו אני בלאזנע ערך ט״ו שנים ויותר״, והיינו מקיץ תקמ״ג עד תחלת שנת תקנ״ט.

לערך באותה תקופה נסתלק הרה״ק הר״י מפולוצק, והנהגת החסידים ברוסיה הלבנה וליטא נשארה בידי הרה״ק הרי״ב מליובאוויטש וכ״ק אדמו״ר הזקן. באותה תקופה מונה כ״ק אדמו״ר הזקן למנהיגם הבלעדי של עדת החסידים ברוסיה הלבנה וליטא, ואף הר״י מליובאוויטש קיבלו לרב ומורה.

הידיעה הראשונה על כך היא באגרת שכתב, בשנת תקמ״ג, רבי אהרן הגדול מטבריה אל אנ״ש ברוסיה (יסוד המעלה ח״ב אגרת יא):

עצתי נאמנה שתקרבו את עצמכם למען השם להרב מו׳ [ש׳] זלמן מהארדאק[129], כי לפי הנשמע ממורינו ורבינו[130] הוא יחיד בדורו במחניכם בחכמה ובחסידות.

בחורף תקמ״ד כתב הרמ״מ מוויטבסק אל אנ״ש ברוסיה (לקו״א אגרת ד. כת״י 2000 ו, א. יסוד המעלה ח״ב אגרת יב):

הנה על כן, על כל דברי האגרות שקבלתי בקובלנא מכמה מקומות, ובראשם כבוד אהובינו הרבנים המאורות הגדולים מופלגים בתורה ויראת ד׳ כל הימים ה״ה מו״ה ישכר בער מ״מ דק״ק ליבאוויץ ומו״ה שניאור זלמן מק״ק לאזני, על ענין נחות דרגת פרנסת החפצים ליראה את ד׳ באמת...

ועל דבר אשר העמיקו שאלה, אם הגבה למעלה איזה איש צדיק עליהם מן המפורסמים לגדולי הצדיקים ולהביאו למדינת רוסיא שיורם הדרך אשר ילכו בה ... אם לי ולקולי ישמעון, החפצים ליראה את ד׳, יספיק להם מעט הכמות ורב האיכות המבואר באגרת הלז על זמן מה. וזמן מה יתקרבו אל הצדיקים והחסידים ה״ה הרבנים השלמים המבוארים לעיל, שכל דבריהם כגחלי אש מועצות ודעת אלקים.

וכך מוסיף גם הר״א מקאליסק בשולי האגרת הנ״ל:

יעמיקו שאלה אצל קדושי ד׳ הרבנים המאוה״ג המפורסמים גדולי העצה הנ״ל.

הר״י מפולוצק לא נזכר כאן, וגם לא בשאר האגרות שלאחר זה. גם במקורות שהגיעו לידינו מאה״ק לא נזכר שמו יותר. מכך נראה שבמשך תקופה זו נפטר, לפני שהספיק לחזור ארצה (ראה בית רבי טו, ב. שלוחי א״י ע׳ 611), ובבית רבי (סה, א) מביא שמנוחתו כבוד אצל מקום מנוחת הקדוש ר׳ אברהם המלאך בן הרב המגיד בעיר פסטוב[131].

הנהגה משותפת זו, של כ״ק אדמו״ר הזקן והרה״ק הרי״ב מליובאוויטש, נמשכה רק זמן קצר. בבית רבי (טו, ב) כותב:

במשך איזה שנים הכיר הררי״ב ביותר בגדולת רבינו וכפף ראשו לפניו להיות תלמידו, והיה משולחו של רבינו כמ״ש במכתבי מליצה של רבינו לאנ״ש.

ובאגרת שכתב הרמ״מ אל רבינו הזקן, בשנת תקמ״ו (אגרות בעל התניא ובני דורו ע׳ כו. יסוד המעלה ח״ב אגרת כב):

כבר כתבתי אליו באריכות על ידי אחד מהיוצאים לקרית חוצות, ולא באתי כי אם בתוספת אהבתו במכתב יד עצמי להעיר צדקתו ותורת אלקיו בלבו לא תמעד אשוריו. למה תאמר נסתרה דרכי מה׳ לפרנס את ישראל לאביהם שבשמים להורותם הדרך, ומי כמוהו מורה בכל מדינתם ... חזק ואמץ, בטח בה׳ ורעה אמונה, כי רועה נתנו ה׳ ... לך בכחך זה והושעת את ישראל ... אהובי ידידי חזק והתחזק לעצור בעם, כי עשה תעשה ויכול תוכל, להרחיקם מכל ולהדביקם בו יתברך.

מהאגרת הזאת נראה שכבר לפני כן מינה אותו הרמ״מ כמנהיגה של עדת החסידים ברוסיה. אמנם רבינו השיב לו ״נסתרה דרכי מה׳ לפרנס את ישראל לאביהם שבשמים

---

129. הוא רבינו הזקן, שגר בהורודוק עד לזמן כתיבת אגרת זו. ראה כרם חב״ד גליון ד ע׳ 49 בשוה״ג.

130. הרה״ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק.

131. תצלום המצבה המחודשת של שניהם, בעיר פסטוב, נדפסה ביסוד המעלה ח״א ע׳ קעא.

להורות הדרך", ועל כך משיבו בשנת תקמ"ו "מי כמוהו מורה בכל מדינתם ... חזק ואמץ בטח בה' ורעה אמונה כי רועה נתנו ה'".

יחד עם האגרת הזאת, כותב לו באותו נושא גם הר"א מקאליסק (אגרות בעל התניא ע' כז. יסוד המעלה ח"ב אגרת כג), ומסיים:

ואתה לך נחה את העם וקדשתם היום ומחר, כה לחי עד גאולת עולם.

ואל אנ"ש ברוסיה כותב באותה שנה (אגרות בעל התניא ע' כה. יסוד המעלה ח"ב אגרת כ):

רב להם כבוד ידידנו ידיד ד' אור יקר כק"ש מו"ה שניאור זלמן נ"י שליט"א, מלא כבוד ד' ברוח חכמה ובינה ודעת את ד' להורות להם הדרך, כי בטחוננו בחסדי ד' ית' שיפתח להם את אוצרו הטוב ביראת ד'.

ובאגרת שלו האחרונה משנת תקמ"ח, כותב הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק (שם ע' לה):

ואותו משחנו להיות מורה צדק במדינתם, שלא תהי' עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה ... ומי כמוהו מורה ורב במדינתם.

מנהיג עדת החסידים ברוסיה

מה שכתבתי שאז התמנה להיות "מנהיגם הבלעדי" של עדת החסידים ברוסיה הוא משום שבאותה שעה עצמה עזבו גם הרה"ק מוה"ר לוי יצחק מבארדיטשוב והרה"ק מוה"ר שלמה מקרלין את רוסיה הלבנה ועברו לוואהלין:

הרה"ק הרלוי"צ שהיה אב"ד פינסק בין השנים תקל"ה-תקמ"ה (ראה "אהל רחל" ח"א ע' 66-67), גורש בקיץ תקמ"ה מהעיר פינסק ע"י המתנגדים, כמובא בכמה מקומות[132], ועבר לבארדיטשוב שבוואהלין.

הרה"ק הר"ש מקרלין, שהיה רבה של קרלין משנת תקל"ב עד לפני שנת תקמ"ד. גורש מהעיר קרלין ע"י המתנגדים ועבר ללודמיר שבוואהלין. אין לנו תאריך מדויק להגירתו, ידוע לנו רק שבשנת תקמ"ד כבר היה בלודמיר (ראה "החסידות הליטאית" ע' 34).

הרה"ק ר' חיים חייקל מהמדורא נסתלק בחורף תקמ"ז (ראה "החסידות" לר"י אלפסי, ת"א תשל"ד, ע' 83). בנו ממלא מקומו הרה"ק רבי שמואל הי' אז בן 20, והתחיל לנסוע אז אל רבינו הזקן לשמוע את תורתו.

[בשעה שאסרו את רבינו, בשנת תקנ"ט, אסרו עוד 30 חסידים, וביניהם גם את הר"ש מאמדור. בחקירות שלו הוא מספר, שנסע אל רבינו הזקן שלושה פעמים ולמד אצלו, לפני תשעה שנים (בשנת תק"נ), לפני חמשה שנים (בשנת תקנ"ד) ובשנה שעברה (בשנת תקנ"ח). גם נמצאו כמה ממכתביו, שבהם מזכיר דברים שקיבל מרבינו הזקן (ראה כרם חב"ד גליון 4 עמ' 67)].

יוצא לנו אם כן. שכאשר התמנה כ"ק אדמו"ר הזקן למנהיג החסידים ברוסיה הלבנה וליטא. נשאר הוא היחיד במערכה מכל תלמידי המגיד ממעזריטש: חלקם עלה לארה"ק והתיישב בצפת וטבריה. שנים מהם גורשו על ידי המתנגדים מרוסיה לוואהלין. שנים מהם נסתלקו בין השנים תקמ"ג-ז. והאחרון כפף עצמו לרבנו הזקן לקבל מרותו.

כל התעסקותו של רבינו הזקן באותה תקופה, לא היתה בתור מנהיג פלוגה מסוימת של החסידות, אלא בתור מנהיגה של כללות עדת החסידים במדינת רוסיה וליטא. וכלשון הרמ"מ מוויטבסק אליו באגרת תקמ"ו:

ומי כמוהו מורה בכל מדינתם ... כי רועה נתנו ה' ... לך בכחך זה והושעת את ישראל ... חזק והתחזק לעצור בעם כי עשה תעשה ויכול תוכל.

הנהגת החסידים – משנת תקמ"ג ואילך

תאריך זה להתחלת הנהגת רבינו את החסידים ברוסיה וליטא, בשנת תקמ"ג, כשהתיישב בלאזניא, מתאשר גם ממקורות נוספים, שרובם נלקטו ע"י י. מונדשיין בבטאון חב"ד (גליון 32 ע' 18- 19):

באגרת שכתב כ"ק אדמו"ר האמצעי בשנת תק"ע (אגרות-קודש שלו אגרת ב) כותב אל אנ"ש מקושרי כ"ק אביו אדמו"ר הזקן "אשר נפשם קשורה בנפשו זה יותר מכ"ה שנים", היינו – שהתחיל לפני שנת תקמ"ה.

באגרת שכתב לאחר הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר הזקן (שם אגרת יד) הוא כותב אל החסידים "הנאמנים בברית והתקשרות עוז חיבת הקדש קדוש עליון כ"ק אאמו"ר זללה"ה נ"ע אשר נטע בתוכם זה שלשים שנה מאור תורתו אמת", היינו משנת תקמ"ג עד תקע"ג.

וכך כותב גם באגרת נוספת מאותה תקופה (שם ח"ב אגרת ב) "אשר נטע בתוכינו זה שלושים שנה".

ובפתיחתו לקונ' ההתפעלות "באור תורתו הופיע עלינו זה שלשים שנה".

גם ידוע שתלמידו הרה"ק ר' אהרן מסטאראשעלא הי' מראשוני המקושרים לרבנו, ואף הוא כותב בשערי היחוד והאמונה (פתח ומבוא השערים ד"ה והנה לא) על שמושו אצל רבינו "קרוב לשלשים שנה שנתאבקתי בעפר רגליו"[133].

---

132. ראה גם לעיל פרק ז.

133. הוכחה זו מביא גם בבית רבי יב, ב.

הרי כל הציטוטים האלו מורים שהתחלת הנהגתו את החסידים היתה לערך בשנת תקמ"ג.

סגנון דברי כ"ק אדמו"ר האמצעי המובאים לעיל "באור תורתו הופיע עלינו זה שלשים שנה", "אשר נטע בתוכם זה שלשים שנה מאור תורתו אמת", "באור תורה ועבודה ... אשר נטע בתוכינו זה שלושים שנה" וכיו"ב, מורים שגם אמירת הדרושים[134] ע"י כ"ק אדמו"ר הזקן, באופן קבוע, התחילה מיד עם התיישבותו בלאזניא, בשנת תקמ"ג.

יחיד במערכה

בשעה שקיבל עליו את עול הנשיאות, החריפה מלחמת המתנגדים נגד מנהיגי החסידות. אחרי שהצליחו לגרש מרוסיה את הרה"ק רבי שלמה מקארלין, ואת הרה"ק רבי לוי יצחק (מבארדיטשוב) מפינסק, הם שמו להם למטרה את גירושו של כ"ק אדמו"ר הזקן, אחרון תלמידי המגיד שנשאר להנהיג אח החסידים ברוסיה הלבנה וליטא.

בין השנים תקמ"ו-ז הזמינוהו ראשי הקהלה במוהילוב [שברוסיה הלבנה] לעמוד לדין לפניהם, ואף פנו לערכאות בענין הזה. במענה להזמנה זו משיב להם כ"ק אדמו"ר הזקן, בשנת תקמ"ז[135] (אגרות-קודש שלו אגרת י):

עתה באתי להודיעם קושט דברי אמת להשיב אמרי, אמרי אמת, לשולחים אחרי לעמוד לפני העדה, ולא שמעתי בקול קורא באזני. ה' יודע ועד כי לא במרד ובמעל עשיתי זאת ח"ו, אם לא מדאגה מדבר האגרת השלוחה לאויבינו פלילים להביאני בחזקת היד, כאלו כבר נגמר דיני לפני זקני העדה כאחד הריקים והמורדים והפושעים ח"ו.

להלן הולך ומוכיחם באריכות גדולה על כל אשר עוללו לעדת החסידים ברוסיה, ומזכיר גם את תקנות ההרחקות שתיקנו בשקלאב:

אנחנו מפילים לפני הדרת קדשם, לבלתי ידח ממנו נדח, להרחיקנו מעל גבול ישראל בהרחקות שונות, אשר יצאו מפי מקצת חכמי ק"ק שקלאב כשגגה מלפני השליט, לדון בדיני נפשות עם רב מישראל, להבדילם מעדת ישורון, ולכנותם בשם מלעיגים על דברי חז"ל, מה שהוא שקר גלוי ומפורסם לכל יודעינו ומכירינו.

והולך ומאריך באריכות גדולה להשיב על כל טענותיהם.

יחיד במערכה מכל תלמידי הרב המגיד המשיך כ"ק אדמו"ר הזקן במלחמת התגוננות זו, במשך שנים רבות, עד אשר הביאו את הדבר לפני הממשלה בפטרבורג. בשני המאסרים בשנים תקנ"ט; תקס"א – התקיים משפט שהסתיים בנצחון גדול לחסידים.

כל הרדיפות והמאסרים האלו מצד המתנגדים, לא היו דוקא על חסידות חב"ד. שעדיין לא נבדלה אז כתנועה בפני עצמה, אלא כלשון כ"ק אדמו"ר הזקן במכתב בשורת הגאולה (אגרות-קודש שלו אגרת לח):

כי עיקר המלחמה אשר שמו פניהם ללחום על תורת הבעש"ט ותלמידיו ותלמידי תלמידיו דווקא, אך מאת ה' היתה זאת לנו לגלגל זכות על ידינו.

ועד"ז כתב בשנת תקס"ה (שם אגרת נא):

והנה מודעת זאת כי כל צוק העתים שעברו עלינו בשנת תקנ"ט הי' על פי בית דין שסמכו ראשם ורובם על חתימת יד הגאון דווילנא דשנת תקל"ב, כמפורסם שם.

---

134. נדון בזה לקמן פרק כו ואילך.

135. ההוכחות לתאריך אגרת זו – תקמ"ז, נתבארו בהערות לאגרות-קודש שם ע' תכב.

פרק יב
תקנות לאזניא

עם התיישבותו של רבינו הזקן בלאזניא, והתמנותו למנהיגה של כל עדת החסידים ברוסיה הלבנה וליטא, התחילה הנהירה הגדולה של החסידים ברחבי רוסיה וליטא אל רבינו הזקן. מרחוק ומקרוב היו נוסעים אליו ללאזניא לשמוע מתורתו ולשאול בעצתו ביחידות.

בבית רבי (נה, א) מספר:

שמענו שכשבא רבינו ללאזני והתחילו לנסוע אליו, ראה רבינו דרך החלון שנוסעים המונים המונים, ונפל לארץ והתחיל להתגולל וצעק בקול, מה רוצים ממני מה נוסעים אלי מה ראו בי כו'. ונכנסה היא[136] אליו ואמרה לא אליך הם נוסעים, כי אם כאשר שאתה היית אצל הרב המגיד נ"ע, על כן מבקשים אותם שתספר להם מה ששמעת ממנו. אמר לה רבינו אם רק זאת מבקשים אמלא בקשתם.

כאשר התרבו הבאים אל רבינו הזקן כדי להתקבל ליחידות, באופן שלקחו את כל זמנו, התחיל להתקין את תקנות לאזניא המפורסמות. אחת מהתקנות היא (אגרות-קודש אדמו"ר הזקן אגרת כג):

כל מי שהי' פעם א' בעיר לאזנא ... שלא ליסע רק פעם אחת בשנה, ואף גם זאת לא יכנוס ביחידות.

אין לנו תאריך מדויק לתחלת התקנות האלו. התקנות הראשונות (אגרות-קודש שלו אגרת כג) התפרסמו לראשונה ב"התמים" חוב' ב (לב [126]) בלי תאריך, ומעירה המערכת "כפי שיכולים לשער הנה התקנות הראשונות נערכו כשנת תק"מ-ג בערך". אך לפי המסופר בפרק הקודם, נראה תאריך זה מוקדם מדאי. מסתבר יותר לקבוע אותן לבין השנים תקמ"ו-תקנ"ג. שאז כבר נהג נשיאותו ברמה ורבו הנוסעים אליו מכל ערי רוסיה הלבנה וליטא, והיה הצורך וההכרח לתקן תקנות אלו[137].

בכל אופן הותקנו לפני שנת תקנ"ג, שהרי משנה זו היא אגרת רבינו הראשונה בדבר התקנות האלו, שבה אף מבאר את ההפרש שבינו לבין שאר האדמו"רים שבוואהלין (אגרות-קודש שלו אגרת כד):

ונלאיתי נשוא במכתב גורל המרירות אשר ממררים חיי ממש אותן הנכנסים לפרש שיחתן ביגונם בכבודם ובעצמם ... כי נדמה מקצת אנ"ש דמיון שוא ודבר כזב הרחוק ממני כרחוק מזרח ממערב ממש, לאמר לנפשי כאמרם על נפשות הגדולים אשר בארץ המפורסמים ... והנה אף לפי דמיון הכוזב העולה על רוחם לערב תבן את הבר לגדולי הדור המפורסמים שיחיו, אין דמיונם עולה יפה, כי שם רובם ככולם, ה' יאריך ימיהם ושנותיהם בנעימים, הנה משכן כבודם במדינה אחת בעירות סמוכות וקרובות שלא בריחוק מקום כל כך בינותם, והקל מעליהם ונשאו אתם במשא העם.

כלומר, שאין לתמוה על העובדה שהוא מגביל את הכניסה ליחידות אליו, בשעה ששאר תלמידי המגיד אינם קובעים הגבלות כאלו. ומבאר הסיבה לכך, כי שאר תלמידי המגיד יושבים כולם במדינה אחת, פולין-וואהלין, בעיירות סמוכות וקרובות שלא בריחוק מקום כל כך בינותם, משא"כ רבינו הזקן, שאליו נוסעים אלו שמתקרבים לחסידות מכל מדינת רוסיה הלבנה וליטא.

הרי שגם הוא בעצמו מדגיש את ההפרש שבינו שהוא מנהיגה היחיד של עדת החסידים במדינה שלימה, בפרט אחרי שהר"י מפולוצק נסתלק, הרי"ב כפף עצמו אליו, והרלוי"צ מבארדיטשוב והר"ש מקרלין עזבו את רוסיה הלבנה והתיישבו בוואהלין; לבין אדמו"רי וואהלין, שכולם "כמדינה אחת בעירות סמוכות וקרובות".

באותה שעה כבר נסתלק הרמ"מ מוויטבסק (בדר"ח אייר תקמ"ח). הר"א מקאליסק המשיך לכתוב אל כ"ק אדמו"ר הזקן ואל החסידים שברוסיה, אשר רק הוא נבחר להנהיג ולהדריך את החסידים ברוסיה (נלקטו קטעים אלו ב"בית רבי" טו, ב – טז, א).

כדי לאפשר את הדבר חיזק מהר"א מקאליסק את תקנות לאזניא הנ"ל, והפציר בחסידים הרבים שברוסיה וליטא לקיים את תקנות לאזניא שתיקן רבינו (אגרות בעל התניא ובני דורו ע' נד. יסוד המעלה ח"ב אגרת עג):

מלכם בראשם, הוא כבוד רב אחאי המפורסם האלקי כמ"ו שניאור זלמן שי' ... חופף עליו כל היום חבילי טרדין מן בני אנשא נצבים עליו מן בקר עד ערב, ויתקבצו אליו כל איש מצוק ומר נפש ואשר לו נושה, שואלין ודורשין מאתו כאשר ישאל איש[138] כו', בכל דבר קטון וגדול. והלא גם באורים אינם נשאלים אלא למלך, גם בנביאים גם בחלומות, לא כאלה חלק יעקב להטריח בדברים קטנים, ורבנן קשישאי לא עבדי הכי.

את האגרת הזאת כתב להם בשנת תקנ"ד. ואף שאינו מזכיר בפירוש את אגרת אדמו"ר הזקן הנ"ל משנת תקנ"ג, מכל מקום רואים בסגנון לשונו, שמועתקים בה לשונות מאגרת הנ"ל של כ"ק אדמו"ר הזקן, ומבאר הדברים.

---

136. הרבנית סטערנא.

137. ראה מה שכתבתי עוד בזה במקורות והערות לאגרות-קודש ע' תל.

138. שמואל ב טז, כג.

ההדרכה ביחידות וספר התניא

באותה תקופה, בשנת תקנ"ב, מסר רבינו הזקן את ספר התניא להעתקה ופרסום. הוא אף כתב אז "הקדמת המלקט, והיא אגרת השלוחה לכללות אנשי שלומינו יצ"ו"[139], שגם בה מדגיש את העובדה הנ"ל, שמרוב הבאים אליו אינו מסוגל לקבל יותר את כולם ליחידות:

קונטרסים אלו הנקראים בשם לקוטי אמרים ... כולם הם תשובות על שאלות רבות אשר שואלין בעצה כל אנ"ש דמדינתינו תמיד כל אחד לפי ערכו לשית עצות בנפשם בעבודת ה', להיות כי אין הזמן גרמא עוד להשיב לכל אחד ואחד על שאלתו בפרטות, וגם השכחה מצויה, על כן רשמתי כל התשובות על כל השאלות למשמרת לאות להיות לכל אחד ואחד לזכרון בין עיניו ולא ידחוק עוד ליכנס לדבר עמי ביחידות.

* * *

אחד מאלו שהתקרבו באותה תקופה לרבינו, הוא החסיד מוה"ר ישראל יפה, מדפיס בקאפוסט. הוא נכנס ליחידות לקבל הדרכה בעבודת ה', ואחר כך רשם את תוכן דברי רבנו אלו, ומסר את הרשימה לידי רבינו, בתוספת איזה שאלות שהיו לו בזה. רבינו השיבו בכתב על שאלותיו, כנדפס באגרות קודש אגרת פ, ובמקורות והערות שם ע' תנט-תסג.

בציונים שבשולי הגליון שם נסמן, כי ענינים אלו נתבארו בתניא פרק יב ופרק מא ועוד.

והיינו שזו היתה אחת מהיחידויות – בתקופה הראשונה שלפני פרסום ספר התניא, שאחר כך כתב רבינו את תוכנה למשמרת בספר התניא, כמובא לעיל מ"הקדמת המלקט" לספר התניא.

יחידות זו התקיימה, כנראה, בין השנים תקמ"ג-תקנ"ב. אחר כך בשלהי שנת תקנ"ב נמסר התניא להעתקה ופרסום, ובשלהי שנת תקנ"ו נמסר התניא לדפוס, ונמשכה הדפסתו עד כ' כסלו תקנ"ז – כדלקמן פרק כג.

---

139. ראה אגרות-קודש אדמו"ר הזקן ח"א אגרת כט, ובמקורות והערות שם ע' תלג, שבכמה מקורות כתוב שהיא משנת תקנ"ה, או תקנ"ו – בסמיכות למסירת ספר התניא לדפוס.

הקשר בין "תקנות לאזניא" הנ"ל לבין פרסום ספר התניא, מודגש גם בעובדה, שבשעת מסירת ספר התניא לדפוס, באותה שעה, בכ"ז אדר ראשון תקנ"ו, אישר רבינו מחדש את "תקנות לאזניא", בחתימתו, ובהוספת פרטים ותקנות חדשות[140], ובחתימת ואישור ראשי עדת החסידים – כנדפס באגרות קודש אגרת לא.

המעניין הוא, כי באותה שנה, תקנ"ו, כבר הי' ר' ישראל יפה אחד מראשי עדת החסידים, והוא אחד מהחותמים על התקנות הללו: "ישראל בן יצחק מקאפוסט".

כל הדברים האלו תואמים את תוכנן של תקנות לאזניא שתיקן רבינו הזקן באותה תקופה, להגביל את סדר קבלת החסידים ליחידות, כאמור באגרת כד הנ"ל (משנת תקנ"ג), בה מבאר את סיבת הכרח התקנות האלו:

והנה כולם משתוקקים ליכנס, ואי אפשר לחלק חלוקים ביניהם, אך מה לי לעשות שאין הזמן גרמא בשום אופן לדבר ביחידות עם כל אחד ואחד ... הוקבע לאנ"ש הישנים ליכנס פעם אחת בשנה דוקא ... לדבר גדול מאד שאי אפשר לישאל בעצה מאנ"ש שבעירו.

* * *

כל זאת רק בתקופת לאזניא, שהיא התקופה ש"לפני פטרבורג", בתקופה שבה היה מנהיגה של כל עדת החסידים ברוסיה הלבנה וליטא.

מעולם לא שמענו על תקנות שנעשו בלאדי; לשם עבר בקיץ תקס"א, ומאז היה לנשיאה של עדת חסידי חב"ד. כך גם לא שמענו על איזה הגבלות ברשיון נסיעת החסידים לשהות אצל רבינו בלאדי.

זה נותן מקום לשער שיש קשר בין העובדה שבלאזניא היה מנהיגה של עדת החסידים הכללית ברוסיה הלבנה וליטא, ובין העובדה שבלאזניא, ורק בלאזניא, היו קיימות תקנות והגבלות מיוחדות לבואם של החסידים אל כ"ק אדמו"ר הזקן.

---

140. ראה גם אגרת כח: אלו הן חידושי תקנות הישנות והתחדשות הנוספות בעזה"י.

פרק יג
תקופת המאסר והגאולה

בקיץ תקנ״ח, הלשינו המתנגדים על רבינו הזקן, יחד עם קבוצה של כשלושים חסידים[141].

כולם נאסרו בתחלת שנת תקנ״ט, רבינו הזקן נשלח מיד לעיר הבירה פטרבורג לחקירות, ואילו חקירת חסידי ווילנא התחילה בווילנא עצמה.

אחר כך נשלחו ראשי החסידים האסורים לפטרבורג להמשך החקירה; אמנם באמצע דרכם התקבלה הוראה להחזירם לווילנא.

אחרי החקירות ותרגום התשובות לרוסית ומסירתן אל הקיסר פאוול, כתב הקיסר פקודה בי״ט כסלו תקנ״ט[142]:

לא מצא בהתנהגות היהודים שהקימו את כת הקרלינים[143] שום דבר מזיק למדינה, ולא שום שחיתות או משהו אחר המיפר את השלווה הכללית, וציוה לשחרר את כולם.

הגאולה התעכבה עד למחרת בכ׳ כסלו, שבאותו יום קיבל את תעודת השחרור[144]:

מי שיש לו תעודה זו הוא היהודי הרב זלמן בן ברוך, שהיה כאן לצורך מיוחד, ועכשיו שוחרר לביתו, שהיא ברוסיה הלבנה, הוא צריך לבוא בוויטבסק לנציג המושל היועץ ז׳גולין.

17 נובמבר 1798 [כ׳ כסלו תקנ״ט]

באותו יום כתב התובע הראשי מר פיוטר לופוחין, אל מושל רוסיה הלבנה מר סמיון ז׳גולין:

לז׳גולין

הודעה, על מילוי רצון הוד מלכותו ליועץ אזרחי שני, מושל הפלך[145].

להודיע בזה, שזלמן בן ברוך שוחרר, וליציאתו לחירות בלי בעיות קיבל תעודה.

ובזה יש לי הכבוד להשאר בכבוד רב.

מס׳ 928

17 נובמבר 1798 [כ׳ כסלו תקנ״ט]

בכ״ח כסלו, אור לנר חמישי של חנוכה תקנ״ט, שוחררו גם החסידים שבווילנא לביתם.

ומסתבר שהשחרור הי׳ בלילה, אחרי הדלקת הנר החמישי, שהרי באיזורים אלו ברוסיה הדלקת הנרות בחנוכה היא לפני השעה 3 בצהרים, ולכן נקבע הנר החמישי של חנוכה ליום גאולת החסידים[146].

מכתב החירות של הקיסר נזכר באגרת שכתב רבינו הזקן לערך בשנת תקס״ב[147], אל הרה״ק בעל ההפלאה:

וה׳ הי׳ עם פי, ומה׳ מענה לשון להשיב תשובה ניצחת על כל דבריהם, ונתקבל מאד בעיני הקיסר והשרים יר״ה, והדת ניתנה במכתב חירות לכל אנ״ש, להתנהג כמקדם בכל מכל כל.

את ה״תשובה ניצחת על כל דבריהם״ הנזכרת, כתב רבינו בלשון הקודש, וניתרגמו לרוסית.

תצלום התשובות שלו בכתב-יד-קדשו, התפרסמו ב״כרם חב״ד״ שם, ובאגרות קודש ח״ב ע׳ קלג ואילך.

המלשינות בווילנא בשנת תק״ס

כעבור שנה, בתחלת שנת תק״ס, היתה מלשינות נוספת מהמתנגדים בווילנא נגד החסידים.

בח׳ שבט תק״ס, הורה התובע הראשי אלכסנדר בקלשוב, אל המשטרה העירונית בווילנא, להזמין את ראשי הקהל המלשינים ולהודיעם[148]:

לפי רצונו של הוד רוממותו האימפראטור חייבת כת הקארלינים[149] להיות נסבלת.

את המלשינות השניה הזאת, ואת הודעת החירות של הקיסר, מזכיר רבינו הזקן בתשובות שהשיב לחקירות שבמאסרו השני (תחלת תקס״א, תרגום מרוסית)[150]:

אשתקד בשנת 1799[151], העלילו עלינו בבקשה שנשלחה לאדון הגנרל פרוקורור לשעבר האציל הדוכס לופוחין, שבה בקשו לחסל את כל החסידים שבמדינתו של כבוד אדונינו הקיסר יר״ה ותינשא מלכותו למעלה מעלה. ועל כך נודע לנו מטופס הצו של

---

141. מסמכי המאסר והגאולה התפרסמו על ידי יהושע מונדשיין, ב״כרם חב״ד״ גליון 4 (עמ׳ 76-17). ועוד כמה מסמכים פרסמתי ב״כפר חב״ד״ גליון 550 ע׳ 30; גליון 551 ע׳ 23.

142. תצלום כתב ידו, ותרגומו, ב״כרם חב״ד״ שם ע׳ 74.

143. בשם זה כונו החסידים ברוסיה, בשנים ההם.

144. שתי תעודות אלו פירסמתי ב״כפר חב״ד״ גליון 551 ע׳ 23.

145. הוא נשא בשתי משרות אלו. ראה כרם חב״ד שם ע׳ 25.

146. ראה בית רבי ע׳ 74. כרם חב״ד שם ע׳ 19. כפר חב״ד גליון 553 ע׳ 29.

147. אגרות-קודש שלו אגרת מח.

148. אגרות-קודש שלו ח״א, נספח לאגרת מד.

149. הם עדת החסידים. וראה כפר חב״ד שם.

150. אגרות-קודש שלו ח״ב ע׳ נח.

151. שלהי 1799, שהיא תחלת שנת תק״ס.

המושל האזרחי של מדינת ליטא שניתן למשטרת וילנא, בדבר ההודעה שנשלחה מהאדון הגנרל פרוקורור לשעבר בקלשב, שלפי הסכמת הוד מלכותו יש לחסל את הכת המכונה קארלינר, אולם ברוב חסדו [של הקיסר] ניתן לה החופש.

המאסר השני בשנת תקס"א

מלשינות נוספת על רבינו הזקן נמסרה בתחלת שנת תקס"א. שוב הובא רבינו לפטרבורג לחקירות[152].

אחרי החקירות והדרישות, ניתנה פקודה מהקיסר, בכ"ג כסלו תקס"א, לשחרר את רבינו הזקן למעצר בית בפטרבוג, עד סיום החקירות[153].

באור ליו"ד ניסן תקס"א נרצח הקיסר פאוול, ועל מקומו עלה בנו הקיסר אלכסנדר.

כעבור שבועיים נתן הקיסר תעודת שחרור-גמור לרבינו הזקן[154]:

בהתאם לפקודתו הנעלה של הוד רוממותו האימפראטור, היהודי זלמן בן ברוך, שהיה זמן מה בסט. פטרבורג בקשר לענין

152. מסמכי המאסר והגאולה התפרסמו ע"י יהושע מונדשיין, ב"כרם חב"ד" גליון 4 (עמ' 108-79). עוד על המאסר הזה ראה לקמן פרק כט.

153. נדפס ב"כרם חב"ד" שם עמ' 108.

154. אגרות-קודש שלו, נספח לאגרת מו.

מסויים, חופשי עכשיו לחזור לביתו וליהנות מחופש מלא, במקום מגוריו הקודם.

העתק תעודת שחרור זה, קיבל רבינו באמצעות הממשל בוויטבסק, בט"ו מנחם-אב, ובו מוסיפים:

כמו כן, שיוכל האדון הרב בן-ברוך להשתמש בזכויותיו אלו בכל פלך של רוסיה הלבנה, בלא כל הפרעות מצד משהו, ציידתי אותו בתעודה זו.

ויטבסק 13 ביולי 1801

פיטר טאראבייב

למרות תעודת השחרור הגמור, נמשך בסינט הדיון בנושא הזה במשך חדשי הקיץ, שבמהלכן נשאר רבינו בפטרבורג, וכתב בקשות והבהרות נוספות אל הקיסר אלכסנדר[155].

בתום שהותו של רבינו בפטרבורג, לא חזר אל מקום מגורו הקודם – לאזניא, אלא נסע משם והתיישב בלאדי[156].

אחרי הגאולה

אחרי השחרור הסופי של רבינו הזקן, יחד עם מכתב החירות אודות תנועת החסידות, אשר מותר להם לפרסם את תורתם ושיטתם בכל מקום ברוסיה, התחילה להתפשט ביתר שאת תורת החסידות, ברוסיה הלבנה ובליטא; לא רק חסידות חב"ד אלא גם החסידות הכללית.

בשנת תקנ"ב נהרג הר"ש מקארלין בלודמיר, ובמשך השנים הבאות חזרו שנים מגדולי תלמידיו אל ליטא ואל רוסיה הלבנה, הרה"ק רבי מרדכי התיישב בלעחוויץ והרה"ק רבי אשר ב"ר אהרן הגדול התיישב בסטולין.

יש מסורת המספרת, אשר שניהם התיישבו שם כבר לפני תקנ"ט, ובשעה שנאסר רבינו הזקן נאסרו גם הם. אמנם לעת עתה לא נמצא שום סמך למסורת הזאת במקורות (ראה כרם חב"ד גליון 4 עמ' 19-18).

בחקירות החסידים הנאסרים יחד עם רבינו הזקן (עודם בכתובים), נשאלו החסידים גם אודות הרה"ק רבי אהרן ורבי שלמה מקרלין, אודות רבי שמואל מאמדור ואודות הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ. בחקירתו של החסיד ר' מאיר ב"ר רפאל מווילנא השיב אודות הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ, שיש לו כמאה חסידים.

אודות הרה"ק רבי אשר – לא נשאלו כלל; נראה שהתיישב בסטולין מיד אחרי גאולת י"ט כסלו (ראה קובץ בית אהרן וישראל גליון י עמ' פט).

כאשר יצא חוק חירות החסידות ברוסיה הלבנה ובליטא, בעת גאולת י"ט כסלו, מבלי שיוכלו המתנגדים לרדוף אותם על ידי הלשנות, התחילה להתפשט גם חסידות סטולין-לעחוויץ ברוסיה הלבנה ובליטא. עד אז היתה שיטת החסידות הכללית נפוצה רק בוואהלין ובפולין, ומעתה החלה להתפשט גם ברוסיה הלבנה ובליטא.

באותה תקופה אף החל להתגלות ההפרש שבין שיטת חב"ד לבין שיטת החסידות הכללית. הדבר התחיל להתעורר על ידי הר"א מקאליסק בארה"ק, שהתלונן אודות פרסום ספר התניא ולימודו על ידי החסידים, אשר בו מורה רבינו הזקן לכל חסיד את הדרך בו ילך בעבודת ה'. לעומתו דגל הר"א מקאליסק בשיטת וצדיק באמונתו יחַי[157] (שעיקר לימוד החסידות בעיון הוא על ידי הצדיק). אליו הצטרפו גם הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ והרה"ק רבי אשר מסטולין, שכאמור התיישבו מקרוב בליטא.

* * *

במשך תקופה קצרה של שנים אחדות התחלקו החסידים ברוסיה הלבנה וליטא, והחסידים אשר בארה"ק, לשתי קבוצות, קבוצת חסידות הכללית בהנהגת הרה"ק רבי אברהם מקאליסק בארה"ק, והרה"ק רבי מרדכי בלעחוויץ והרה"ק רבי אשר בסטולין, לעומת קבוצת חסידי חב"ד – בהנהגת רבינו הזקן בלאדי.

באגרת של הרה"ק רבי אשר מסטולין מאותה תקופה (תקס"ג-ו) כותב אודות חסידי חב"ד "והם אלפי אלפים וכמעט מדינה שלימה" (אגרות בעל התניא עמ' קפה). מכל מקום כבר אז היו גם הרבה חסידי סטולין-לעחוויץ בליטא.

גם מפעל מעות ארץ הקודש שנוהל עד אז על ידי רבינו הזקן, נחלק אז לשנים, הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ הי' אוסף ושולח לחסידים בארה"ק על ידי הרה"ק רבי אברהם מקאליסק, ורבינו הזקן היה אוסף ושולח אל חסידי חב"ד שבארה"ק[158].

[בהמשך לזה יסדו חסידי חב"ד שבארה"ק ישוב עצמאי בחברון, וכולל מיוחד בשם "כולל חב"ד"[159]; אלא שזה הי' כבר בתקופת אדמו"ר האמצעי].

כך שבעקיפין הביאה גאולת י"ט כסלו גם להפרחת החסידות הכללית ברוסיה הלבנה ובליטא.

---

155. אגרות קודש שלו אגרות מה-ו.

156. ראה "רשימת היומן" ע' קעז, וע' שיא.

157. ראה תולדות חב"ד בארה"ק ע' כד-ה.

158. ראה לעיל סוף פרק ז.

159. ראה תולדות חב"ד בארה"ק פ"ז.

פרק יד
יסוד תנועת חב"ד

לראשונה שומעים אנו על תנועת חב"ד, באגרת שכתב כ"ק אדמו"ר הזקן בקיץ תקס"ה. באותה אגרת בא בחשבון עם הרה"ק רבי אברהם מקאליסק, על כל מה שעבר ביניהם מאת יצא הר"א לחלוק על שיטת כ"ק אדמו"ר הזקן בחסידות – בשנת תקנ"ח, ועל הנהלת מעמדות אה"ק על ידו – בשנת תקס"ג. כמו גם על הקשר בין שני הדברים האלו. באותה אגרת כותב רבינו הזקן (אגרות-קודש שלו אגרת נא):

הנה בחורף תקס"ג באו אלי הני נחותאי הידועים ובקשו ממני לבטל כל השלוחים במדינתנו מכל המעמדות הישנים, רק שיסבבו בעצמם ויעשו להם מעמדות חדשים מאוהבים אמיתיים שאינם מכונים בשם חב"ד.

נודע לנו מכך שכבר בחורף תקס"ג נקראו חסידי כ"ק אדמו"ר הזקן בשם "חב"ד". לפני הקטע הזה סוקר כ"ק אדמו"ר הזקן בקצרה את כל הדברים שעברו ביניהם משנת תקנ"ח עד שנת תקס"ג:

לא כתב אלי מזה רק פעם אחת לבד בשנת תקנ"ח, אחר נסיעת מהרא"ק לשם והלשין בפניו על כללות אנ"ש. ובשנת תקנ"ט, מחמת צוק העתים[160] לא נפניתי להשיב לו תשובה נכונה ער שנת תק"ס. ולזאת השיב כהוגן בשנת תקס"א. וגם בשנת תקס"ב כתב אלי במכתביו טוב. גם בשנת תקס"ג בא מכתב טוב, רק שכנגדי לא הגיעוהו לידי כנודע ... כתב ביד שלוחו מאיר מביחעוו: אל יזכירנו ראשונות ומה שעבר עבר כו' אהבה עזה מוסיף והולך כו' אתה ה' ידעת שבתי וקומי בנתה לרעי כו'. גם להבנים כתב על ידו מכתב חבה ורעות ... להכניס בלבי שאגרות האחרונים מבטלות הראשונים והם עיקר. וגם באגרת תקס"ב, אחרי נסיעת מאיר לאה"ק, שלחו אלי מכתב חבה וריעות כשנים קדמוניות ביתר שאת ויתר עוז על ידי חיים משרת.

לאחר שסוקר את כל מהלך הדברים "למצוא חשבון במילי דשמיא" עובר לענין השני "במילי דארעא קדישא" שזה התחיל בשנת תקס"ג כנ"ל, ואז אמרו שלא יקבלו יותר מהאנשים ה"מכונים בשם חב"ד"[161]. הרי שה"כינוי" חב"ד התחיל בעת הדיון על דבר שיטת החסידות שעל ידי כ"ק אדמו"ר הזקן – בין השנים תקנ"ח-תקס"ב. עד אז היה הר"א מקאליסק מרבה לכתוב מדי שנה בשנה לכל החסידים שברוסיה וליטא שכ"ק אדמו"ר הזקן הוא מנהיגם הבלעדי, כי הוא "פלא יועץ ומי בעל דברים יגש אליו והוא יראהו את מבוא העיר ואת כל הדרך דרך ה' אליו תשמעו" – וכדלעיל פרק יא.

נודע לנו אם כן שעד שנת תקנ"ח היה כ"ק אדמו"ר הזקן המנהיג הבלעדי לעדת החסידים הכללית שברוסיה וליטא. בשנת תקנ"ח התחילו חילוקי הדעות בקשר לשיטתו בחסידות. במשך הדיון הזה, בין השנים תקנ"ח-תקס"ב כונתה שיטת כ"ק אדמו"ר הזקן בשם "חב"ד".

---

160. מאסר רבינו הזקן והחסידים, כמסופר בפרק הקודם.

161. הסגנון "מכונים בשם חב"ד" מורה קצת שכך כונו על ידי מתנגדיהם אנשי החסידות הכללית. גם בלאו הכי נראה כן: כיום מקובל שהשם "חסידי חב"ד" הוא למעט את השם "חסידי חג"ת", הם חסידי החסידות הכללית. אמנם השם "חסידי חג"ת" לא מצאנוהו נזכר עד לדורות האחרונים. גם בזמנינו אינו נפוץ כל כך. לכן נראה יותר שבשם זה כונו על ידי מתנגדיהם, כלומר שהם "חב"ד" – לשלול מה"חסידות" שתיבה זו היא משורש חסד. ואם כן הוא – מסתבר שכונו בשם זה על ידי אנשי החסידות הכללית, בעת שיצאו לחלוק על שיטה זו, והשם הזה התקבל באהבה על ידי חסידי חב"ד (וכמו השם הכללי "חסידים" שניתן להם ע"י המתנגדים. ראה אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ח ע' תקד. לקו"ש ח"ב ע' 461).

השלחן ערוך, שלבים בעריכתו

פרק טו
עריכת הלכות ציצית ופסח

את סדר עריכת השלחן ערוך על ידי רבינו הזקן יש לחלק לשלוש תקופות:

א) תקופת העריכה היסודית של השלחן ערוך אורח חיים, שהיתה בעיקר בשנים תקל"א-ג, וכנראה המשיך רבינו לתקן ולהוסיף בו עד שנת תקל"ז. בזה נדון בפרק שלפנינו ושלאחריו.

ב) תקופת עריכת קונטרסי ההלכות, שנדפסו אחר כך בסידור ובחלק חושן משפט ועוד. תקופה זו נמשכה קרוב לעשרים, משנת תקל"ח עד שנת תקנ"ז, ובזה נדון לקמן פרקים יז-יח.

ג) תקופת עריכת המהדורה בתרא, בשלושה שלבים ושלושה סוגים. תקופה זו נמשכה ב15 שנותיו האחרונות, מתקופה המאסרים והגאולה בשנים תקנ"ט-סא ואילך. ובזה נדון לקמן פרק יט.

* * *

ב"הקדמת[162] הרבנים בני הגאון המחבר ז"ל":

וכאשר היותו בן עשרים ... מאת ה' היתה לו זאת שהורהו בדרכיו לילך באור ה' לכתת רגליו ולעלות לפני ולפנים להיכל קדשו של האי סבא קדישא אור עולם מופת הדור הגאון האלהי החריף מו"ר **דוב בער** נ"ע מ"מ דק"ק מיזעריטש[163], אשר רוח ה' הופיע עליו כנודע וכמפורסם...

ובעודו עומד לפני ה' שם נתעורר רוח קדשו של מור"ו סבא קדישא הנ"ל כיד ה' עליו השכיל, ומשמיא אסכימו ... על ידי' דהרב הקדוש הנ"ל, לחפוש בחפש מחופש בתלמידיו, למצוא איש אשר רוח אלהים בו להבין ולהורות הלכה ברורה מתוך ומסיק אליבא דהלכתא הלכות בטעמיהן, לעשות מלאכה זו על סדר השו"ע או"ח ויו"ד, שהן הדינים הנצרכים, שלהן מצוות קדימה על השאר, ולסדר כל פסקי דינים הבאים בשו"ע ובכל האחרונים בלשון צח ומילתא בטעמא.

ויבחר בכבוד אאמו"ר ז"ל, אשר בו בזמנו היה מלא וגדוש מים התלמוד והפוסקים, והפציר בו עד בוש, ואמר לו אין נבון וחכם כמוך לירד לעומקה של הלכה לעשות מלאכה זו מלאכת הקודש.

ועל תקופת התחלת עריכת השלחן ערוך מוסיפים הם לספר באותה הקדמה:

והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחכמוני במקום תחנות של הרב הקדוש הנ"ל, שם הואיל באר את התורה בהלכות ציצית והלכות פסח. ושניהם נגמרו שמה עד בואם שמה הני תרי צנתרי דדהבא שבת אחים יחד, הגאונים המפורסמים קדושי עליון עמודי עולם הרב מוהר"ר **שמעלקא** ואחיו הרב מ"ו **פנחס** נ"ע, טרם נסיעתם על כסא הרבנות למדינות אשכנז לקהלת ניקלשבורג וקהלת פרנקפורט דמיין, והי' לנגד עיניהם כתבי אאמו"ר בשני ההלכות הנ"ל, וקלסוהו ושבחוהו עד למאד מאד, ואמרו לו חזק והתחזק לברך על המוגמר לך נאה ויאה, וזכות התורה יעמוד לך ולזרעך ולכל ישראל.

ובמיעוט שנים ב' נגמר זה החיבור על או"ח.

מפורש כאן שתחלת וסיום עריכת שני הלכות אלו היו "בהיותו יושב בשבת תחכמוני במקום תחנות של הרב הקדוש הנ"ל" אך לא נתפרש המועד המדויק, רק אשר הלכות ציצית ופסח "נגמרו שמה עד בואם שמה הני תרי צנתרי דדהבא ... טרם נסיעתם על כסא הרבנות למדינות אשכנז".

מ. טייטלבוים הוכיח מהדברים האלה בספרו "הרב מלאדי" ע' 252, שכ"ק אדמו"ר הזקן ערך את הלכות ציצית ופסח בקיץ תקל"א.

וכבר הארכתי בזה ב"הערות הת' ואנ"ש" נ.י. גליון מו ע' יב-ד[164], כי אף שמפורש בהקדמה שהיה זה "טרם נסיעתם על כסא הרבנות למדינות אשכנז", יש לדחוק ולפרש דהיינו זמן מופלג לפני נסיעתם.

אך שוב נראה לי שזה דוחק, וריהטא דלישנא מורה ש"טרם נסיעתם" היינו בסמיכות לנסיעתם, היינו בין בחירתם לכהן ברבנות העיירות פפד"מ וניקלשבורג ובין נסיעתם לשם. וכן מובא גם בסיפורי תולדותיהם (שמן הטוב ע' 86):

האחים הק' הרר"ש והרר"פ בעל הפלאה זצ"ל נתבקשו יחד על כסא הרבנות בק"ק פ"פ-דמיין וק"ק נ"ש ... והסכימו ביניהם לנסוע להמגיד דמעזריטש ... בעת שהביאו להרב בעל הפלאה את הכתב כנסות מעיר פפד"מ שמקבלים אותו לאב"ד לשם, לא רצה לנסוע לשם עד שישאל תחלה בעצת קדשו של רבו הק' הר"ר בער ז"ל.

---

162. בהבא לקמן ראה "ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" ע' ט ואילך.

163. ראה לעיל ריש פרק ו.

164. ועוד הוסיף ע"ז הרי"ש שי' צירקינד בקובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' ה' ע' ט-י, והר"י שי' מונדשיין ב"ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" ע' ט, ומסיים שם "ועדיין לא עלה דבר מוחלט, מוסכם ומקובל על דעת הכל".

נשתדל לצמצם עתה את זמן נסיעתם זו, ועל ידי זה לברר את זמן שהות כ"ק אדמו"ר הזקן שם, וגם את זמן עריכת הלכות ציצית ופסח שבשלחן ערוך שלו.

טייטלבוים שם מסתמך בתאריך תקל"א על דברי הר"מ הלוי הורוויץ בספרו "רבני פרנקפורט"[165] ע' 148 הכותב ש"בסוף שנת 1771 הוא נכנס לכהונתו בפרנקפורט". הוא לא מציין שם מקור לדיוק תאריך זה, רק שהאישור הסופי היה במשך שנת 1772.

לפני זה מביא (שם ע' 143) מפנקס הקהל, ש"באביב שנת 1771 הועלתה בחירת הרב על סדר יומה של ישיבת הועד ... רשימת המועמדים: ר' שמלקי הורוויץ ... אחיו ר' פינחס ... בהצבעה בין אלה נבחר ר' פינחס". מכך למד שבסוף שנת 1771 הוא נכנס לכהונתו, היינו בתחלת חורף תקל"ב.

תאריך זה מתאשר גם מההספד שנשא עליו בנו מוה"ר צבי הירש הלוי הורביץ, לאחר פטירתו בכ"ד תמוז תקס"ה, ונדפס בספרו לחמי תודה (אופנבך תקע"ז), ושם (קפב, ג) כותב "שהרביץ כאן תורתו זה יותר מל"ג שנה". מדיוק לשונו "יותר מל"ג שנה" ופחות מל"ד שנה, נמצינו למדים שתחלת כהונתו ברבנות פרנקפורט היתה אחרי קיץ תקל"א ולפני קיץ תקל"ב.

אם אלו הן אמנם ההוכחות היחידות, לא ידוע לנו עדיין אם היה זה בדיוק אז, או אולי לא נסע לשם עד תחלת קיץ תקל"ב.

שוב נודע לנו זמנה המדויק של נסיעתו לאשכנז, מתוך הסכמת בעל ההפלאה לס' תוצאות חיים (מה"ר חיים באסקאוויץ, זאלקווא תקל"ב), שבה כותב: "בהיותי פה ק"ק בראד ... היום יום ד' ט"ו חשון תקל"ב לפ"ק. הק' פנחס הלוי איש הורוויץ".

שהייה זו בבראד היתה בדרך נסיעתו על כסא הרבנות בפפד"מ, כמובא בסיפורים (שמן הטוב ע' 87) "כאשר נתקבל לאב לפפד"מ ונסע דרך בראד ובא לבראד על שבת". אם כן נודע לנו מכאן שיצא מוואהלין מיד אחר חודש החגים תקל"ב. בט"ו חשון היה בדרכו בבראד ואח"כ הגיע לפפד"מ.

ליתר דיוק מובא בקובץ בית אהרן וישראל גליון נא ע' קמ הערה 36, מפנקס קהלת פרנקפורט, ש"בא לפפד"מ בכ"ו טבת תקל"ב". היינו שכנראה נעצר בדרך, והנסיעה נמשכה מחודש חשוון עד חודש טבת.

זמן נסיעת האחים הקדושים אל המגיד ממעזריטש היה לפני נסיעתם לכהן ברבנות, אך גם זה בודאי לא לפני אמצע קיץ תקל"א, שהרי באביב תקל"א עדיין היו שני האחים הקדושים מועמדים לרבנות פפד"מ. הועד בחר באח הצעיר הר"פ בעל ההפלאה, ואחר כך בחרה קהלת ניקלשבורג באח המבוגר רבי שמעלקע. רק אחרי שקיבלו שני האחים את ההזמנות האלו באו להתייעץ ולקבל ברכת הרב המגיד. לפי תנאי הזמנים ההם יש לשער שכל זה נמשך עד שלהי הקיץ. ואם כן נודע לנו מכך שהם ביקרו בראוונא (שם גר אז הרב המגיד[166]) בשלהי קיץ תקל"א או בתשרי תקל"ב[167].

אחרי שבירנו את זמן ביקור שני האחים הקדושים בראוונא, נחזור לזמן חיבור השלחן ערוך על ידי רבינו, שלפי האמור לעיל נודע לנו שמ"ש בהקדמה בקשר לחיבור הלכות ציצית ופסח "והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחכמוני ... ושניהם נגמרו שמה", לא היה זה אלא במשך שנת תקל"א.

אחרי גמר חיבור הלכות אלו – בקיץ תקל"א, באו לשם האחים הקדושים (אולי בתשרי תקל"ב), ראו את חיבורו של רבינו "וקלסוהו ושבחוהו עד למאד מאד ואמרו לו חזק והתחזק לברך על המוגמר לך נאה ויאה".

את פגישתם זו, ואת הדברים בשבח השלחן-ערוך, מרמז רבינו, באגרת שכתב אל הרה"ק ר' פנחס בעל ההפלאה (אגרות-קודש שלו אגרת מח):

> רחב לבבי בהעלותי על לבי חבה יתירה הנודעת לי ממר, שהוא רבא דעמי' שי', מימי קדם בק"ק מיזעריטש וק"ק ראוונא, ונמניתי במנין שלו וזכיתי לקבל ברכתו סלה מדי שבת בשבתו.

נזכרת כאן גם פגישתם במיזעריטש לפני כן, אולם הפגישה בראוונא הנזכרת, לא יכולה להיות כי אם זו שבשלהי שנת תקל"א או בחודש תשרי תקל"ב, כאשר, הוא עם אחיו הקדוש ר' שמעלקא, קילסו ושיבחו את חיבור השלחן ערוך של רבינו[168].

נודע לנו אם כן שבחודש תשרי תקל"ב כבר הספיק רבינו לסיים את עריכתן הראשונה של הלכות ציצית ופסח.

---

165. הציטוטים דלקמן הם ע"פ מהדורתו העברית, ירושלים תשל"ב.

166. ראה לעיל פרק ו.

167. ראה הערות ובאורים תתטז ע' 88 ואילך, מה שדן הר"ר נחום שי' גרינוואלד אודות הסתירות בזמן נסיעתו לניקלשבורג, ומסקנתו (שם ע' 91) כי הנסיעה להרב המגיד היתה להתייעץ אודות מועמדות שניהם לרבנות פרנקפורט, והיינו בשלהי קיץ תקל"א או בתשרי תקל"ב.
ובקשר למינוי רבי שמעלקע בניקלשבורג, לא התחיל הדיון בזה עד קיץ תקל"ב, הבחירות היו בחורף תקל"ג, והגיע לשם באור ליום ועש"ק כ"ז סיון תקל"ג.

168. ומ"ש כ"ק אדמו"ר זי"ע בכ"מ שהלכות פסח וציצית נגמרו במעזריטש, נכללת בזה גם תקופת ראוונא, וראה מ"ש הר"י מונדשיין ב"ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן ע' ט הערה 5.

פרק טז
עריכת שאר חלקי אורח חיים

אחרי סיום עריכת הלכות ציצית והלכות פסח בקיץ תקל״א, כאמור בפרק הקודם, המשיך רבינו לערוך את שאר הלכות אורח חיים, וכמסופר בהמשך הקדמת בני הגאון המחבר:

ובמיעוט שנים ב׳ נגמר זה החיבור על אורח חיים.

מותר לנו לשער לפי זה, שאחרי סיום עריכת הלכות ציצית ופסח, בקיץ תקל״א, שהם לערך רבע מכל סדר אורח חיים, אחר כך המשיך לערוך את שאר חלקי אורח חיים, במשך שנת תקל״ב וחלק משנת תקל״ג. היינו לערך עד זמן הסתלקות הרב המגיד – בי״ט כסלו תקל״ג.

* * *

כבר הארכתי להוכיח לעיל פרק ו, שבמשך חורף תקל״ב שהה רבינו יחד עם הרה״ק הרמ״מ מוויטבסק בווילנא בנסיון להפגש עם הגר״א ולא עלתה בידם, כפי שרבינו מספר באגרת לד:

והלכנו אל הגאון החסיד נ״י לביתו להתווכח עמו ולהסיר תלונותיו מעלינו, בהיותי שם עם הרב החסיד המנוח מהור״ר מענדיל האראַ[דאק]ער זצלה״ה, וסגר הדלת בעדנו פעמיים ... וכאשר החלו להפציר בו מאד חלף והלך לו ונסע מן העיר ושהה שם עד יום נסיעתנו מהעיר.

הם שהו שם במרבית החורף, כנראה מלשון ה״זמיר עריצים״ הנזכר לעיל שם ״לא ראה פני הגאון בכל החורף הנ״ל״.

משם נסע רבינו עם הרה״ק הר״א מקאליסק לשקלאב, לויכוח עם המתנגדים אשר שם, כפי שרבינו הזקן מספר באגרת לד:

נסענו לק״ק שקלאב גם כן לוויכוח ולא עלתה בידינו, ועשו לנו מעשים אשר לא יעשו, ושינו טעמם והבטחתם אשר הבטיחו תחלה שלא לעשות לנו מאומה, רק כראותם שאין להם מה להשיב על דברינו באו ביד חזקה.

ובאגרת נא:

ובחורף תקל״ב, אחר הויכוח שהי׳ בשקלאב.

כל זה נמשך עד סוף תחלת קיץ תקל״ב, שאז נסעו שניהם אל הרב המגיד בראוונא, כפי שהוא ממשיך ומספר באותה אגרת:

נסעתי עמו יחד לק״ק ראוונע לרבינו הגדול נ״ע בקיץ תקל״ב.

שם (ואח״כ באניפולי) נשאר רבינו עד להסתלקות הרב המגיד בי״ט כסלו תקל״ג, כמסופר לעיל שם.

על פי האמור לעיל, שרבינו המשיך בחיבור השלחן ערוך או״ח ״במיעוט שנים ב״״, צריכים אנו לומר, שהמשך חיבור השלחן ערוך שלו היה במשך שהותו בווילנא ושקלאוו – בחורף תקל״ב, ובמשך שהותו בראוונא – בקיץ תקל״ב, ואניפאלי – בתחלת שנת תקל״ג.

ויש אם כן מקום לשער, שעריכת השלחן ערוך חלק או״ח נסתיימה לראשונה בסמיכות להסתלקות המגיד ממעזריטש, בי״ט כסלו תקל״ג.

* * *

ממה שאת שאר חלקי שוע״ר או״ח ערך רבינו הזקן אחרי הלכות ציצית והלכות פסח, יש מקום לשער, שאם יש איזו חזרה בין הלכות פסח לבין הלכות שבת, המסקנא ומהדורה בתרא היא כמבואר בהלכות שבת.

כן נראה אמנם באיזה מקומות, ולדוגמה:

בהלכות פסח (סי׳ תלב ס״ט וקונטרס אחרון שם ס״ק ב), יש הלכה הקשורה גם להלכות הדלקת נרות שבת.

בסוף הקונטרס אחרון הוסיף אחר כך שורה נוספת (בתקופה מאוחרת יותר):

אבל בסי׳ רס״ג נתבאר שיש חולקין על זה, עיין במה שכתבתי שם בס״ד.

והיינו מה שהביא בהלכות שבת (קונטרס אחרון שם ס״ק ה) את האמור כאן, ואחר כך מסיק שם, ליישב את מנהג העולם שנוהגים באופן אחר.

רואים אנו, שאחרי עריכת הלכות שבת, חזר והוסיף שורה בהלכות פסח, לומר שהמסקנא היא כאמור בהלכות שבת (שנכתבה אחר כך).

* * *

במשך תקופת חיבור השלחן ערוך (בשנים תקל״א-ב) היה דן רבינו בהלכות לפני הרב המגיד ממעזריטש, כמובא לעיל פרק ה, מתשובתו (סי׳ יד):

והנה פלפול זה כו׳ היה בקיץ תקל״ב בהיותי בבית אדמו״ר רבינו הגדול הגאון המפורסם מוהר״ר דוב בער נ״ע בק״ק ראוונא, והסכימו דעתו הקדושה דדי בכך.

* * *

אחרי סקירת בני הגאון המחבר בהקדמתם, את עריכת חלק אורח חיים בשנים תקל"א-ג, עוברים מיד לתקופה הבאה, שהתחילה אחרי שנת תקל"ח, כדלקמן פרק הבא.

ומה עם השנים שבינתיים תקל"ד-ז?

מסתבר, שעיקר כוונת "בני הגאון המחבר" לומר, שהעריכה הראשונית של אורח חיים סיים רבינו במיעוט שנים ב', ואחר כך המשיך להוסיף ולתקן בו בשנים הבאות.

ואפשר שהמשיך אז רבינו בעריכת הקונטרס אחרון לחלק אורח חיים[169].

גם אפשר שערך אז את חלק יורה דעה – הלכות שחיטה וטריפות, וכדלקמן בסוף הפרק הבא.

---

169. במספר מקומות נראה, שאת הקונטרס אחרון ערך רבינו (לא ביחד ובמקביל לעריכת פנים השלחן ערוך שלו, כי אם) זמן מה אחרי סיום עריכת פנים השלחן ערוך.
לדוגמה: בסימן רנג סכ"א, יש בפנים מוסגר שהוסיף רבנו. ואילו בקונטרס אחרון שם ס"ק ד, דן בנושא, ומגיע למסקנא אחרת, ומסיים: וצריך למחוק זה בפנים.
והיינו, שבעת כתיבת השלחן ערוך הסתפק בהלכה זו, ולכן הכניסה במוסגר (ראה "ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" ע' כג). ואחר כך, בעת כתיבת הקונטרס אחרון, בא למסקנא בהלכה זו, וציין לעצמו – למחוק מוסגר זה. אלא שלמעשה לא הספיק למחוק מוסגר זה, ונדפס בשלחן ערוך שלפנינו.

פרק יז
עריכת הלכות נטילת ידים

אחרי סקירת בני הגאון המחבר בהקדמתם, את עריכת חלק אורח חיים, ממשיכים לספר בהקדמתם:

ואחר רוב שנים שהוסיף פליאות חכמה על חכמתו בעמקות ובקיאות, כמו בהיותו בן שלשים שנה שחזר על כל התלמוד עם כל הראשונים והאחרונים ט"ז פעמים, כאשר שמענו מפה קדוש שבהיותו בק"ק מאהליב שאצל נהר דניסטור חזר על כל התלמוד פעם הט"ז בעמידה לילה ויום ... אז התחיל להגיה ולחדש בספרו זה מחלק או"ח, והתחיל מהלכות נט"י, וכנראה לעין כל מבין עומק דיני נט"י המיוסדים על אדני פז וחדושים נפלאים יסודתם בהררי קודש מעיון הראשונים.

והיינו שבשנת תקל"ז, בשעה שנסע הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק וסייעתו לעלות ולהתיישב בארץ הקודש, הצטרף אליהם גם רבינו בנסיעתם, והגיע בדרכו עד למוהילוב שבפודוליה (על יד תורכיה), אצל נהר דניסטור. "שם במאהליב נשאר בדעת כולם שלא להניח את רבינו לנסוע כי אם שישאר פה לפקח בטובת אנ"ש ברוחניות וגשמיות, והפצירו בו עד בוש, וגם רבותינו בקשוהו מאד עד שהוכרח למלאות בקשתם, והתפרדו רבותינו מרבינו ומאנ"ש בבכי עד כי הגדיל מאד" (בית רבי ז, ב).

עוד מסופר שם (טו, א): "במאהליב שהה שנה ומחצה, שזהו עד סוף תקל"ח או תחלת תקל"ט"[170].

ואז התחיל לערוך מחדש את הלכות נטילת ידים.

והיינו שהלכות נטילת ידים הגיעו לידינו בשתי מהדורות:

א) הנדפסים בשלחן ערוך שלו. שהוא חלק מכל אורח חיים שערך רבינו בשנים תקל"א-ג, כדלעיל בפרק הקודם.

ב) שנדפסו אחר כך בקונטרס לוח ברכת הנהנין, ואחר כך בסידור שלו בשם "סדר נטילת ידים לסעודה". שאת זה ערך בשנים תקל"ח-ט, כנ"ל[171].

יש כמה חזרות והוספת חומרות והידורים – "בסדר נטילת ידים לסעודה", לעומת הנפסק בהלכות נטילת ידים שבשוע"ר. והנפסק בסדר נטילת ידים לסעודה היא המהדורה בתרא.

וכן אנו נוהגים בחומרות והידורים אלו, מתחיל מהסדר הכללי בנטילת ידים, המבואר בסדר נטילת ידים לסעודה ס"ב, שגם כאשר נוטלים לידים מכלי גדול שיש בו יותר מרביעית מים, יש להחמיר בכל החומרות המבוארות בשלחן ערוך לענין נטילת ידים בפחות מרביעית.

* * *

לשון הקדמת בני הגאון המחבר הוא:

התחיל להגיה ולחדש בספרו זה מחלק או"ח, והתחיל מהלכות נטילת ידים.

והיינו ש"התחיל ... מנטילת ידים", והמשיך בשאר ההלכות, שגם אותם ערך בסידור חדש זה, והיינו שאר קונטרסי ההלכות שערך מאותה תקופה ואילך.

בין השנים תקל"ח – תקנ"ז, ערך רבינו לפחות שלושים קונטרסי הלכות, בעיבוד מחודש, שלא על הסדר שבשלחן ערוך הבית יוסף.

אין לנו תאריך מדויק לעריכת כל הקונטרסים האלו, אבל על כל פנים אודות אחדים מהם ידוע לנו תאריך עריכתם בין השנים תקמ"ה – תקנ"ז, ומסתבר שכולם נערכו באותה תקופה, וכדלקמן פרק הבא.

* * *

עיקר עיסוקו של רבינו באותה תקופה היה הדרכת אנ"ש ברוסיה, קבלה ליחידות, אמירת דרושים, וכתיבת ספר התניא, כדלקמן פרק כג ואילך.

כל אלו הגבילו מאד את זמנו של רבינו, עד שהוצרך להגביל ביותר את ביקורי אנ"ש בלאזניא וההתקבלות ליחידות, ב"תקנות לאזניא" המפורסמות, כדלעיל פרק יב.

למרות כל אלו, המשיך לעסוק בעריכת חלקי השלחן ערוך שלו, בכתיבת שלושים קונטרסי ההלכות הללו, במשך תקופה זו.

* * *

עוד ממשיכים ומספרים בני הגאון המחבר על תקופה זאת:

אז התחיל להגיה ולחדש בספרו זה מחלק אורח חיים ... וגם אשר חיבר בחלק יו"ד, ובפרט בהלכות נדה שהיה לעת זקנתו.

והיינו שבתקופה זו, הנה בנוסף לעריכת קונטרסי

---

170. ראה גם לעיל פרק י.

171. אמנם ראה שו"ת דברי נחמיה או"ח סי' כא (הובא ב"ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" ע' יד) מפרש, שהכוונה היא גם להלכות נטילת ידים שבשלחן ערוך שלו (שגם היא מהדורה בתרא לגבי הלכות שבת שבשלחן ערוך שלו). אשר לפי זה עברו עוד כמה שנים, עד אשר התחיל לחבר את קונטרס הלכות נטילת ידים לסעודה.

ההלכות הנ"ל, חיבר אז גם את הלכות שחיטה וטרפות שביורה דעה (משא"כ הלכות נדה נערכו לעת זקנתו).

אבל אפשר שלא באו לפרט כאן את זמן עריכת חלק יורה דעה, כי אם נמשך למה שכתבו לפני כן "כנראה לעיל כל מבין עומק ... חדושים נפלאים".

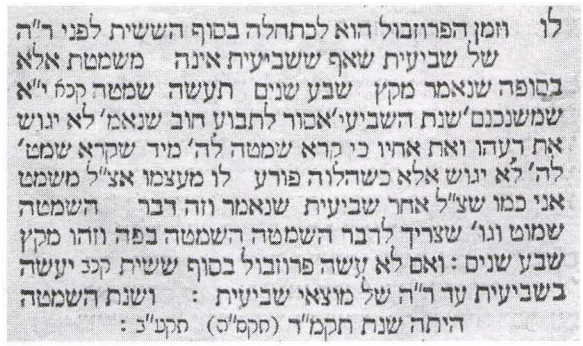
ואם כן אפשר שאת הלכות שחיטה וטרפות שביורה דעה ערך כבר לפני שנת תקל"ח, וכדלעיל בסוף הפרק הקודם.

פרק יח
עריכת הלכות הצריכות המלוקטות

החלק האחרון של שו"ע אדמו"ר הזקן כולל 13 קונטרסי הלכות מלוקטות מחושן משפט, והלכות רבית, והלכות תלמוד תורה[172].

אף שלא נתפרש בהם זמן עריכתן, הנה בסוף הלכות הלואה כותב:

ושנת השמיטה היתה שנת תקמ"ד[173].

לו וזמן הפרוזבול הוא לכתחלה בסוף הששית לפני ר"ה
של שביעית שאף ששביעית אינה משמטת אלא
בפופה שנאמר מקץ שבע שנים תעשה שמטה קכמ"א
שמשנכנם שנת השביעי אבור לתבוע הוב שנאמ' לא ינוש
את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה' מיד שקרא שמט'
לה' לא ינוש אלא כשהלוה פורע לו מעצמו אצ"ל משמט
אני כמו שצ"ל אחר שביעית שנאמר וזה דבר השמטה
שמוט וגו' שצריך לדבר השמטה השמטה בפה וזהו מקץ
שבע שנים: ואם לא עשה פרוזבול בסוף ששית קכב יעשה
בשביעית עד ר"ה של מוצאי שביעית: ושנת השמטה
היתה שנת תקמ"ד (תקס"ה) תקט"ב:

וזה מוכיח, שהלכות אלו נכתבו בין השנים תקמ"ה-תק"נ.

על פי צורת העריכה, ועל פי הציונים ממקום למקום בקונטרסי הלכות אלו, נראה שכל 13 קונטרסי הלכות אלו נערכו באותה תקופה[174].

ואפשר שאז (בין השנים תקמ"ה-תק"נ) חיבר אף את הלכות רבית, שנדפסו יחד עם הלכות הצריכות המלוקטות מחושן משפט – בדפוסים הראשונים[175], בכותרת "שולחן ערוך מהלכות הצריכות מלוקטות מטור חושן משפט וגם מהלכות רבית"; כיון שכל ההלכות האלו נכתבו כחטיבה אחת של הלכות הצריכות שבשאר חלקי השלחן ערוך.

וכן נראה בהקדמת בני הגאון המחבר, שכוללים שניהם יחד: "הלכות הצריכות לכל אדם המפוזרות בשאר חלקי השו"ע", ולא חילקו בין חושן משפט לבין הלכות רבית.

ועוד חיבר יחד אתם, לפחות עוד 8 קונטרסי הלכות מלוקטות מחלק יורה דעה ואבן העזר, שלא הגיעו לידינו, והם: א) הלכות דרך ארץ, ב) צניעות, ג) בית הכנסת, ד) עבודה זרה ועובדיה, ה) כיבוד אב ואם, ו) כבוד רבו ותלמיד חכם, ז) צדקה, ח) אישות.

הלכות אלו צויין אליהם בכמה מקומות בשלחן ערוך רבינו בהלכות המלוקטות מחושן משפט[176], אלא שנאבדו ולא הגיעו לידינו, ואם כן יש מקום לשער שכל אלו נערכו באותה תקופה שבין השנים תקמ"ה – תק"נ.

הלכות תלמוד תורה

כתבנו לעיל שהלכות הלוואה נערכו בין השנים תקמ"ה-תק"נ. ועל שאר הקונטרסים אין לנו תאריך מדויק.

מכל מקום נודע לנו שגם הלכות תלמוד תורה נערכו לערך באותה תקופה, שהרי נדפסו לראשונה בשנת תקנ"ד; וכיון שגם הם הלכות הצריכות המלוקטות משלחן ערוך, יש מקום לשער שגם הם נתחברו באותה תקופה שחיבר את הלכות המלוקטות מחושן משפט.

אמנם חילוק אחד יש בין הלכות תלמוד תורה לבין שאר קונטרסי ההלכות המלוקטות; כי בה בשעה ששאר קונטרסי ההלכות בנויות בעיקר על דברי הפוסקים בשלחן ערוך ונו"כ, הנה חלק גדול של הלכות תלמוד תורה כולל הלכות מחודשות שלא נמצאו בשאר הפוסקים, ורבינו חידש אותם, על פי עיונים ופלפולים ארוכים בקונטרס אחרון פרק א ופרק ג, להוכיח הלכות אלו מסוגיות הגמרא.

* * *

אפשר גם, שבאותה תקופה חיבר אף את שני הסימנים

---

172. אחר כך, בדפוסים המאוחרים, הועברו הלכות רבית והלכות תלמוד תורה אל חלק יורה דעה שבשלחן ערוך רבנו.

173. השו"ע נדפס לראשונה בשנת תקע"ד, ולכן הוסיפו אחר כך המדפיסים, באותיות קטנות: (תקס"ה) תקע"ב.

174. בהקדמת בני הגאון המחבר כותבים "ובמיעוט שנים ב', נגמר חיבור אחד על או"ח, בשני לוחות ... וכן עשה גם בהלכות הנצרכות לכל אדם המפוזרות בשאר חלקי השו"ע ... ובחלק היו"ד שבו ההוראות איסור והיתר", ואחרי זה ממשיכים ומספרים: "ואחר רוב שנים ... כמו בהיותו בן שלשים שנה ... בהיותו בק"ק מוהליב שאצל נהר דינסטור"; הלשון מורה לכאורה, שגם חו"מ ויו"ד נכתבו בסמיכות לאו"ח, לפני היותו בן שלשים שנה, ולפני נסיעת הרה"ק רמ"מ מוויטבסק לארה"ק בשנת תקל"ז.
אמנם אפשר הדבר, כי את חלק יו"ד ערך בשנים הבאות, כאמור בהמשך הדברים "ואחרי רוב שנים ... התחיל להגיה ולחדש בספרו זה מחלק או"ח ... וגם אשר חיבר בחלק יו"ד". וכן הוא לענין הלכות הצריכות המלוקטות.
ומה שכתבו לפני כן "וכן עשה גם בהלכות הצריכות ... כתבנית חלק או"ח הנ"ל. ובחלק היו"ד ... שינה טעמו ולשונו להיות שני הלוחות סביב השו"ע יחנו", לא באו לפרש כאן את זמן עריכתן, כי אם את אופן כתיבתן – אשר באו"ח ובהלכות הצריכות ערך את ההלכות כחיבור בפני עצמו, כיון שהם הלכות הנצרכות לכל אדם, ואילו ביו"ד "שבו הוראות איסור והיתר שלפני המורים", לכן ערך אותם מסביב לשו"ע הבית יוסף.

175. אלא שבדפוסים המאוחרים הכניסו את הלכות רבית אל חלק יו"ד.

176. ראה פתח דבר למהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר הזקן חלק חו"מ.

קנה-ו שבחלק או"ח, שהרי גם הם נכתבו בצורה שונה משאר הסימנים שבחלק או"ח. ועל פי הציונים נראה שנערכו באותה תקופה:

בסימנים אלו ישנם ציונים הן בפנים, והן על הגליון. ולפעמים מצויין המקור על הגליון, ואילו בפנים נוספו ציונים הקשורים לכללות הנושא. וכותב על זה בלקו"ש (חי"ד ע' 24 הערה 28):

ומדהשמיט בפנים הציון לברכות משמע דמראי מקומות שעל הגליון הם לאדמו"ר הזקן.

וזאת אומרת שגם הציונים שעל הגליון נכתבו בעת כתיבת פנים הסימנים האלו.

בתחלת סי' קנה מצוין: "עי' מ"ש בהלכות תלמוד תורה פ"ב ס"א", הרי שסימנים אלו נכתבו אחרי כתיבת הלכות תלמוד תורה. ובסי' קנו סי"ב כותב "ועיין מ"ש בהלכות נזקי ממון ס"ז", הרי שסימנים אלו נכתבו אחרי כתיבת הלכות נזקי ממון שבחושן משפט. ואף שאפשר שציונים אלו נוספו אחר כך; הרי בשאר סימני שו"ע אדמו"ר הזקן אורח חיים לא מצינו שיצוין להלכות תלמוד תורה, או להלכות המלוקטות מחושן משפט.

ועל דרך זה לאידך גיסא, שבחושן משפט הלכות מציאה ס"ט כותב: "כמו שנתבאר באו"ח סי' קנ"ו". הרי ששניהם נערכו באותה תקופה, ועל כן מציין מכאן לשם ומשם לכאן.

ועוד מצינו בסי' קנו ס"ב שמציין לפרי מגדים אורח חיים; שנדפס לראשונה בשנת תקמ"ה, הרי שסימנים אלו נכתבו אחרי שנת תקמ"ה. ואף שאפשר שציון זה נוסף אחר כך; הרי בשאר סימני שלחן ערוך אדמו"ר הזקן אורח חיים לא מצינו שיציין לפרי מגדים.

מכל הנ"ל נראה לכאורה, שגם את ליקוטי ההלכות האלו כתב רבינו הזקן באותה תקופה, בין השנים תקמ"ה-תק"נ.

לוח ברכת הנהנין

נזכר לעיל שבשנת תקנ"ד הדפיס רבינו הזקן את הלכות תלמוד תורה.

אמנם נראה שבאותה תקופה הדפיס לפחות עוד שני קונטרסי הלכות:

הראשון שבהם הוא "לוח ברכת הנהנין", שיתבאר לקמן פרק כא, שנדפס לראשונה לערך בשנת תקנ"ה.

לוח ברכת הנהנין נדפס כמה פעמים יחד עם סדר נטילת ידים לסעודה, ואפשר שאף נערכו יחד, באותה תקופה.

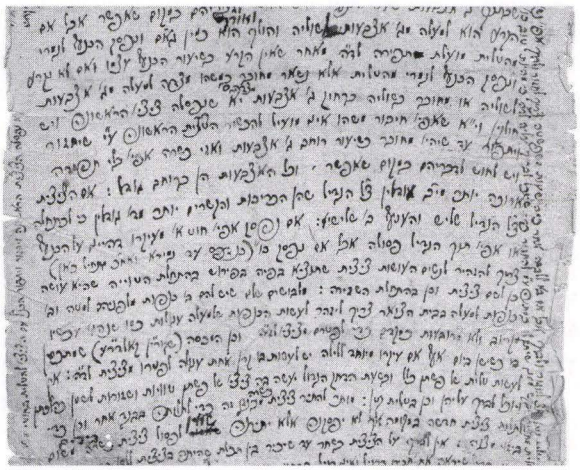
הלכות ציצית ותפילין

הקונטרס השני שהדפיס רבינו בתקופה זו הוא קונטרס הלכות ציצית ותפילין, ובהקדים:

בשנת תשל"ז פרסמתי (קובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' י דפים כז-ח) תצלום כתי"ק הרה"ק מהרי"ל, אחיו של רבינו הזקן, השלמה להלכות ציצית והלכות תפילין שבסידור רבינו הזקן.

אח"כ הבחין והעיר הר"ש שי' קראוס, כי התיקונים שבכתי"ק הנ"ל דומות לכתי"ק רבינו הזקן[177], והיינו שאחרי העתקת ההשלמות האלו על ידי הרה"ק מהרי"ל, חזר רבינו הזקן והגיהם סמוך למסירתן לדפוס[178].

בהמשך דבריו (שם כח, א) כותב המהרי"ל: "כנדפס עד גמירא, ואחר כך מתחיל כאן", כלומר שזוהי השלמה להלכות ציצית שכבר נדפסו קודם – עם השמטות, וכאן באה ההשלמה עבור הדפוס השני של הסידור.

הל' ציצית כתי"ק מהרי"ל – מוגה בכתי"ק אדמו"ר הזקן

בהשקפה ראשונה שיערתי במבוא הנ"ל (עמ' 10), כי השמטות אלו חסרות בהוצאה הראשונה של הסידור שנדפס בשנת תקס"ג, ונוספו אחר כך בהוצאה השניה והשלישית (שנדפסו בחיי רבינו הזקן).

אמנם באמת קשה לאמר כך, שהרי הגרא"ד לאוואוט בדק את שלושת ההוצאות הנ"ל של הסידור, שנדפסו בחיי רבינו הזקן (משנת תקס"ג ואילך), וציין בשער הכולל שלו את ההוספות שנוספו בהוצאה השניה והשלישית לגבי

177. בתצלום שלפנינו רואים תיקונים בכתי"ק אדמו"ר הזקן, בשורה הראשונה שבו (לאורך) והאחרונה שבו (שאין; בידים), ובאמצעו: כנדפס עד גמירא, ואח"כ מתחיל כאן.

178. אודות כתבי מהרי"ל מוגהים בכתי"ק אדמו"ר הזקן, ראה לקמן פרק לב.

ההוצאה הראשונה, ואילו השמטה הנזכרת לא נסמנה אצלו.

רואים אנו מזה שכבר בהוצאת תקס"ג של הסידור נדפסו הלכות ציצית ותפילין בשלימות, ויוצא לנו אם כן, שהשלמות המהרי"ל הנזכרות נכתבו לפני הדפסת הסידור בהוצאת תקס"ג;

וכיון שכבר אז כתב מהרי"ל בהשלמות אלו "כנדפס עד גמירא, ואחר כך מתחיל כאן", הרי למדנו מכך, שכבר לפני שנת תקס"ג נדפסו הלכות אלו – בכמה השמטות שנשלמו כאן.

ויתירה מזו; ב"פתח דבר" להוצאת שלחן ערוך רבינו הזקן תשמ"ה ואילך (הערה 4) כתבתי, שבחלק מדפי כתה"י הבוך הנ"ל, יש סימני מים, שבהם מופיעה שנת יצירת הנייר 1798; 1799 (תקנ"ח-ט).

אם גם ההשלמות האלו להלכות ציצית ותפילין שבסידור נכתבו לערך באותן השנים, אזי מוכח מכאן שהדפוס הראשון (כנדפס עד גמירא) הוא מלפני תקופה זו. והיינו, שגם הלכות אלו נדפסו לערך בשנים תקנ"ד-ה, באותה תקופה שנדפסו הלכות תלמוד תורה ולוח ברכת הנהנין.

- אמנם בשני הדפים האלו של ההשלמות לסידור יש סימן מים אחר, שעדיין לא נבדקה שנת יצירתו.

הכנסת שבת

קונטרס האחרון מקונטרסי הלכות אלו, שידוע לנו תאריך כתיבתו בשנת תקנ"ז, הוא סדר הכנסת שבת והלכתא רבתא לשבתא, כדלקמן:

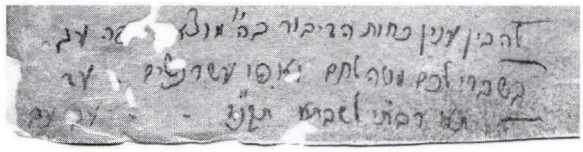
הרא"ד לאוואוט כותב בהקדמתו לשער הכולל:

הסדור הזה[179] נדפס פעם הראשון בחייו בשנת תקס"ג ... ונדפס בחייו בקאפוסט שני פעמים ... ובדפוסים הראשונים שקלאוו וקאפוסט לא נמצא סדר הכנסת שבת והלכתא רבתא לשבתא ... ונדפס אחר כך בדפין בפני עצמן.

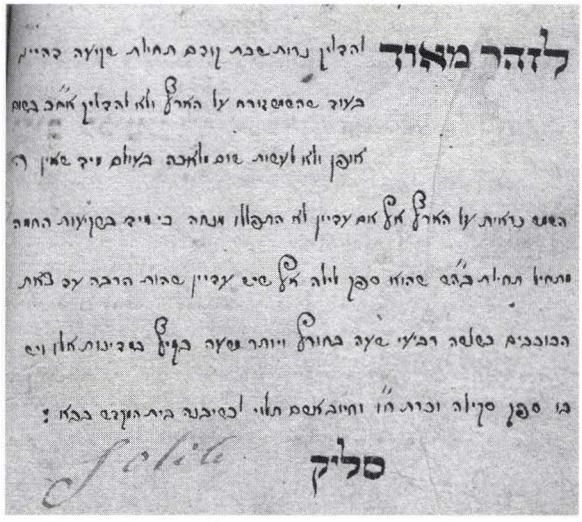
ולכאורה היה מקום לשער לפי זה, שהלכות אלו נתחברו על ידי אדמו"ר הזקן לאחר הדפסת שלשת הסידורים הראשונים.

אמנם בכת"י 1064, שנכתב קרוב לודאי בחיי רבינו הזקן, יש בתחלתו מפתח, ובו רשום "הלכתא רבתי לשבתא תקנ"ז".

הלכה זו, כפי שיצאה מידי רבינו הזקן בשנת תקנ"ז לא

הגיעה לידינו באותו כרך[180], אבל היא נמצאת בכת"י נוסף (מס' 239 פד, א), שנכתב כנראה באותה תקופה, ובהמשך להלכתא רבתא לשבתא מופיע שם סדר הכנסת שבת – במהדורה קמא, ופרסמתיו משם בקובץ יגדיל תורה חל"ז ע' שכז[181].

וצריך לומר אם כן, שבתחלה לא כתבו רבינו על מנת לצרפו להסידור, כי אם בסדרת לקוטי הלכות שערך בשנים ההם, ולכן לא הדפיסו בשלושת הדפוסים הראשונים של הסידור, רק בגליון בפני עצמו.

סדר מכירת חמץ

באותה תקופה אף ערך את סדר מכירת חמץ, וצירפו למכתב כללי ששלח אז לאנ"ש, לדעת איך ינהגו במכירת החמץ[182].

---

179. של רבינו הזקן.

180. המדובר הוא בכת"י בעל 3 כרכים, שבתחלת הכרך הראשון שלו ישנו מפתח לשלושת הכרכים, המכונים שם:
פינקס ראשון (כולל קצב דף. ובו דרושים וכתבי רבינו הזקן, המתוארכים שם – עד שנת תקנ"ו).
פינקס שני (כולל קיא דף. ובו דרושים וכתבי רבינו הזקן, המתוארים שם בשנת תקנ"ז).
פנקס שלישי (כולל קנז דף. ובו דרושים וכתבי רבינו הזקן בלתי מתוארכים).
אמנם לא הגיע לידינו רק הכרך הראשון, שבתחלתו המפתח לשלושת הכרכים, ובמפתח לכרך השני נרשם: הלכתא רבתי לשבתא תקנ"ז, עד ע"ב.
וראה עוד מה שדנתי בתאריכים שבאותו כרך, בהיכל הבעש"ט גליון טז ע' קפו, ותצלומו שם ע' קצב.

181. ואח"כ נדפס במהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר הזקן, הוספות לח"ב ע' תתקי.

182. ראה מה שכתבתי בזה ב"תיקוני מקוואות" ע' קמט.

במכתב הכללי הזה נאמר בין השאר:

כפי המבואר בנוסח זה השלוח אליכם, אשר מתוכו יוכל כל אדם לכתוב שטר מכירה.

אמנם את אריכות ביאור שיטתו בדבר הזה לא צירף למכתבו הכללי הנ"ל, ומסיים בהמשך דבריו שם:

וכאשר הארכתי בקונטרס מיוחד על כל פרטי המבוארים בנוסח זה.

בשנת תקס"ג הדפיס רבינו הזקן את סידורו, ובה שילב גם את שטר מכירת החמץ, יחד עם מכתבו הכללי הנ"ל.

בשנת תקע"ד, בהוצאה הראשונה של שלחן ערוך רבינו הזקן הלכות פסח, הוסיפו והדפיסו את נוסח המכירה בסופו, יחד עם מכתבו הכללי הנזכר.

אמנם ה"קונטרס מיוחד על כל פרטי המבוארים בנוסח זה" לא נדפס מעולם, לא בסידור ולא בשלחן ערוך.

* * *

יחד עם סדר מכירת החמץ כתב רבינו גם את סדר מכירת בהמה המבכרת לגוי, אשר דיניהם שווים זה לזה, וכן נדפסו יחד.

אם כן יש מקום לשער, אשר בקונטרס הנזכר, ביאר גם את דין מכירת החמץ לגוי וגם את דין מכירת בהמה המבכרת לגוי.

ואפשר גם שזוהי התשובה שאודותה כותב כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" בתשובתו שבחלק יורה דעה (סי' רכט):

מעשה שהי' מפורסם בלאדי ... וכמדומה שכתב על זה שו"ת באריכות[183] ... והי' מהצורך להשיג התשובה שהשיב על זה כאאזמו"ר הגאון ז"ל ואינה אצלי.

עד היום לא התפרסם קונטרס זה, מסתבר אם כן שנשרף בשריפה הגדולה שהיתה בלאדי בשנת תק"ע, אשר בה נשרף גוף-כתב-יד-קודש השלחן ערוך שלו, ואודתה יסופר לקמן פרק ל.

* * *

מכל אלו רואים אנו, שבמשך השנים תקל"ח-תקנ"ז, ערך רבינו לפחות 30 קונטרסי הלכות בסדר ועריכה מחודשת, שלא על סדר סימני שלחן ערוך הבית יוסף:

א-יג) הלכות המלוקטות מחושן משפט.

יד-טו) הלכות תלמוד תורה, והלכות רבית.

טז) הלכות תלמוד תורה שבסי' קנו-ז.

יז-כד) הלכות המצויינות על ידי רבינו, ולא הגיעו לידינו.

כה-ו) סדר נטילת ידים לסעודה ולוח ברכת הנהנין.

כז) סדר הכנסת שבת והלכתא רבתא לשבתא.

כח) סדר מכירת חמץ ומכירת בהמה המבכרת.

כט-ל) הלכות ציצית והלכות תפילין.

אשר בחלק גדול מהם נודע לנו, שנערכו בין השנים תקל"ח-תקנ"ז. ומסתבר שכל הקונטרסים האלו נערכו באותה תקופה.

חלק מהם אף נדפס לראשונה באותה תקופה (הלכות תלמוד תורה. לוח ברכת הנהנין. הלכות ציצית ותפילין).

ואפשר שערך אז עוד קונטרסי הלכות כאלו, אלא שנשרפו בשריפה הגדולה דלקמן פרק ל, ולא הגיעו לידינו.

וזו היא התקופה האמצעית של עריכת השלחן ערוך על ידי רבינו.

---

183. אם נפרש הכוונה, שהשו"ת נכתבה על ה"מעשה שהי' מפורסם בלאדי", אם כן לא נכתבה שו"ת זו בתקופה שלפנינו, שהיא תקופת לאזניא (תקמ"ג-תקס"א).

פרק יט
עריכת מהדורה בתרא לשלחן ערוך

אחרי עריכת קונטרסי ההלכות, שנסקרו בשני הפרקים הקודמים, התחיל רבינו לערוך מהדורה בתרא לשלחן ערוך, המחולקת לשלושה סוגים, שאותם נסקור כאן – לפי סדר עריכתם:

א) מהדורה בתרא לד' הסימנים הראשונים

לפי הנראה נערכו סימנים אלו – אחרי ובסמיכות לתקופת עריכת ההלכות הצריכות המלוקטות, שנסקרו לעיל.

בארבע סימנים אלו צויין כמה פעמים להלכות הצריכות המלוקטות משו"ע (סי' א ס"ו. סי' ב ס"א). וכן צויין בהם לפרי מגדים (סי' ג ס"י), שנדפס לראשונה בשנת תקמ"ה.

נראה מכך, שהלכות אלו נערכו אחרי תקופת עריכת ההלכות הצריכות המלוקטות.

ואף שאפשר שציונים אלו נוספו אחר כך; הרי בשאר סימני שו"ע אדמו"ר הזקן אורח חיים לא מצינו שיצוין להלכות המלוקטות מחושן משפט, או לפרי מגדים.

לעומת זאת יש להוכיח, שהלכות אלו נערכו לפני תקופת עריכת פסקי הסדור, כדלקמן.

ב) פסקי הסדור

פסקי הסדור נדפסו בסדור רבינו בשנת תקס"ג, ואודותם כותב בחידושי צמח צדק (מו, ד):

> הסידור כתב זמן רב אחר השלחן ערוך.

כאשר הכוונה לפסקי הסדור, שהם ליקוט הלכות שערך מחדש ושילב אותם בתוך הסידור שלו (שנדון בו בפרק הבא).

לפעמים פסקי הסדור הם עיבוד מחודש של הלכות אלו, ולפעמים הם רק העתק ממה שפסק בשלחן ערוך שלו; אבל גם שם יש לפעמים שינויים וחזרות, שחזר בהם ממה שפסק בשלחן ערוך שלו, ובדרך כלל השמיט בהם את טעמי ההלכה שכתב בשלחן ערוך שלו[184].

וראה זה פלא, במקום שישנם הלכות אלו במהדורה בתרא הנ"ל – ארבעת הסימנים הראשונים, גם בפסקי הסדור מצוטטים הלכות אלו ממהדורה בתרא זו[185]. ואילו ההלכות שאינם בארבעת הסימנים הראשונים האלו, אלא בסימנים הבאים שבשלחן ערוך, אזי מצוטטים בו הלכות אלו ממהדורה הרגילה של שוע"ר.

כל זה מורה:

א) שלא נערכה מהדורה בתרא זו אלא לארבע סימנים אלו. וכן נראה מכותרת המהדורה בתרא "זאת מצאנו בכתבי הקודש של אדמו"ר ז"ל נ"ע שהתחיל לחבר הש"ע מהדורא תניינא".

ב) אשר עריכת ארבעת הסימנים האלו במהדורה בתרא היתה – לפני עריכת פסקי הסדור.

* * *

בעת עריכת פסקי הסדור האלו, ערך מחדש גם את "סדר ברכת הנהנין", שהיא מהדורה בתרא של "לוח ברכת הנהנין" שנערכה קודם, כנזכר לעיל, וכאמור בהקדמת "סדר ברכת הנהנין":

> ואלה מוסיף על הראשונים, קצת חדושי הלכות ברורות מלוקטות מספרי הקדמונים, שלא נקבעו בלוח הראשון המיוסד ומשוכלל על פי דעת האחרונים.

והיינו שב"לוח ברכת הנהנין" סמך מאד על המ"א ושאר הפוסקים האחרונים, משא"כ ב"סדר ברכת הנהנין", חלק עליהם בכמה מקומות, על פי העיון בדברי הפוסקים הראשונים.

פרט זה נזכר גם בשו"ת צמח צדק (חאו"ח סי' יח ס"ד):

> ששמעתי ממנו בעצמו שיש כמה דברים שחוזר בו ממ"ש שם, מפני שנסמך אז יותר מדאי על המ"א[186].

ג) מהדורה בתרא שבהלכות שבת והלכות נדה

לעת זקנותו כתב רבינו 5 פלפולים ארוכים ועמוקים, שנדפסו בשם "מהדורה בתרא", הפלפולים האלו נכתבו בעמקות מבהילה ובקצור גדול מאד, באופן שלא מצינו לו אח ורע בכתבי רבינו, וכל זה הוא כדי להוכיח את מסקנתו בחמשת הסוגיות האלו, לפסוק באופן אחר ממה שפסק בשלחן ערוך שלו.

---

184. ראה שער הכולל פמ"ג ס"ק טו. פמ"ד ס"ק א. לקוטי שיחות חלק כד ע' 69. מבוא ל"ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" עמ' סא. כפר חב"ד גליון 793 עמ' 20 ואילך.

185. ראה הלכות נטילה שחרית, שהוא העתק מהדורה בתרא סי' א ס"ד וסי' ד ס"א. ונתבאר בדובר שלום ע' מ (לשוע"ר סי' מו ס"ב).

186. ראה מה שליקט בזה ב"ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" ע' לה.

ממהדורה בתרא זו הגיעו לידינו חלק מהלכות שבת (סימנים רמג; רנט; שא; דש) והלכות נדה (סימן קפג)[187].

גם במהדורה בתרא לסי' רמג (בהלכות אמירה לנכרי), חוזר רבינו מכמה הלכות שפסק בשו"ע שלו על פי דברי המ"א, שמוכיח כאן במהדורה בתרא מדברי הראשונים שלא כדבריו. וכנזכר גם בשו"ת שארית יהודה (להרה"ק מהרי"ל, אחיו של רבינו) או"ח סי' ה (במהדורה החדשה, ד"ה וכל):

וכל זה לדעת המ"א, שאחריו נמשך הרב במהדורא קמא, אבל במהדורא בתרא השיג עליו.

למרות חזרתו בהלכות אלו ממה שפסק בשלחן ערוך שלו, לא הספיקה ידו הקדושה להגיה הלכות אלו בשלחן ערוך שלו, ולא נשארו מסקנות אלו אלא במהדורה בתרא. וכיון שהם נכתבו בסגנון של פלפול, בעמקות ובקיצור גדול, לכן קשה מאד לעמוד על המסקנות שבהם להלכה ולמעשה. כמה ספרים חוברו לפרש ולבאר את חמש מהדורה בתרא אלו.

מטעם זה סקרתי וסכמתי את החזרות שבמהדורה בתרא סי' רמג – בספר הלכות אמירה לנכרי, את החזרות שביו"ד סי' קפג – בפרדס חב"ד גליון 12 ע' 63 ואילך, ואת החזרות שבמהדורה בתרא סי' קפז[188] – בפרדס חב"ד גליון 13 ע' 71 ואילך.

* * *

אודות המהדורה בתרא שבהלכות נדה, כתב בשו"ת צמח צדק (חיו"ד סי' קל): "שכתבו בליאדי בזקנותו, אחר חיבור השלחן ערוך, שנים רבות".

ומסתבר שבאותה שעה ערך גם אל המהדורה בתרא שבהלכות שבת, שנכתבו שניהם באותה צורה וסגנון.

ובאמת כותבים בני הגאון המחבר בהקדמתם:

וגם אשר חיבר בחלק יורה דעה, ובפרט בהלכות נדה שהיה לעת זקנותו.

והיינו שלא רק את המהדורה בתרא להלכות נדה כתב בעת זקנותו, אלא גם עצם הלכות נדה כתב בעת זקנותו.

ויש לפרש זאת בשני אופנים:

(א) שגם בהקדמה שם הכוונה היא למהדורה בתרא של הלכות נדה (ולא על עצם הלכות נדה שנכתבו בתקופה מוקדמת יותר).

(ב) שגם את הלכות נדה כתב לעת זקנותו, אבל לא בסוף ימיו ממש, שאז כתב את המהדורה בתרא.

* * *

שלוש סוגיות נוספות בירר רבינו בשנותיו האחרונות ממש:

(א) כבר הובא לעיל פרק ה, אשר בסוף ימיו הכשיר הרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב סירכא שעברה ע"י מיעוך, אף שהדלדולים לא עברו על ידי מיעוך. וחלקו עליו כמה מרבני בארדיטשוב והגליל, באמרם שגם הדלדולים האלה הם חלק מהסירכה וגם הם צריכים לעבור על ידי מיעוך דוקא. ואחר הסתלקותו בשנת תק"ע, פנו בזה לרבנו הזקן, שהשיב על כך בארוכה בכמה תשובות (שו"ת שלו סי' יב-ד), להצדיק את פסקו של הרה"ק מבארדיטשוב.

(ב) כבר הובא לעיל שם, אשר במעזריטש תיקנו תלמידי הרב המגיד, שהשחיטה תהי' דוקא בסכינים מלוטשים. בסוף ימי רבינו, בשלהי שנת תקע"א, פנו בשאלה אל רבינו שיבאר את טעמיה של תקנה זו. בתשובתו מספר על יסוד התקנה, ואיך שהתקבלה בכמה קהלות, ומה שאמרו הגר"א והג"ר חיים מוואלאזין על תקנה זו, ואחר כך מבאר הלכה זו מיסודה. חלק ההלכה של התשובה הזו נדפס בשו"ת רבינו סי' ז, והתשובה בשלימותה – באגרות קודש אגרת סא (מתוך כתב-יד-קודש), בתאריך יום ג' פרשת נצבים תקע"א.

(ג) כבר נזכרה לעיל המהדורה בתרא להלכות נדה, שכתב רבינו בסוף ימיו, ובה דן במבנה בית הסתרים וההלכות הקשורות לזה. בהמשך לזה פנה אל הרופא ר' ישעי' ריף מדרויא, לבאר לפניו כמה פרטים במבנה בית הסתרים, ואודות החולי המצוי הנקרא פאר-פאל (אגרות-קודש שלו ח"א אגרת סג). הרופא הנ"ל השיב לו בארוכה בזה (כנסת הגדולה ג ע' 92). את השו"ת הזו מזכיר בשו"ת צמח צדק (חיו"ד סי' קכט ס"ט):

כאאזמו"ר נ"ע (סוף ימיו, אחר חיבורו הלכות נדה שחיברו זמן רב קודם) צוה להדאקטער ר"י הנ"ל, שיבאר לו על פי נתוח, ענין החדר והלול ומהו חולי פארפאהל. והעתיק לו באריכות.

מתוכן הדברים נראה ששו"ת זו נכתבו אחרי כתיבת המהדורה בתרא להלכות נדה הנ"ל.

* * *

אף שעריכת השלחן ערוך שלו התחילה במעזריטש בשנת תקל"א (כדלעיל פרק טו), מכל מקום לא נדפס השלחן ערוך שלו עד אחרי הסתלקותו, בין השנים תקע"ד-ו (כדלקמן פרק לד). במשך תקופה ארוכה זו, נשרף גוף כתב-יד-קדשו של חיבורו זה, והנדפס הוא מתוך העתקות שהעתיקו החסידים לעצמם.

אודות השריפה הנ"ל, שנשרף בה כתי"ק השלחן ערוך בשנת תק"ע – נדון לקמן פרק ל. אודות העתקות השלחן ערוך – לקמן פרק לג. ואודות הדפסתו – לקמן פרק לד.

---

187. ראה הלכות נדה סי' קפז, באמצע קו"א ס"ק יא (ד"ה מה שכתב הח"צ), במהדורה החדשה של שוע"ר, שכנראה גם זו היא מהדורה בתרא שכתב באותה תקופה, וחוזר בה מכמה פרטים האמורים בשוע"ר סימן זה.

188. ראה הערה הקודמת.

הסדור

פרק כ
פרסום והדפסת הסדור

בדרך כלל מקובל לחשוב שהדפוס הראשון של סידור רבינו הזקן הוא משנת תקס״ג, והוא על יסוד דברי הגרא״ד לאוואוט בהקדמתו ל״שער הכולל״ (ס״ח): ״הסדור הזה נדפס פעם הראשון בחייו בשנת תקס״ג בשקלאוו ... ונדפס בחייו בקאפוסט שני פעמים״[189].

ובדרך כלל מקובל לחשוב שהדפוס הראשון של לוח ברכת הנהנין הוא משנת תק״ס, והוא על יסוד דברי הרב ישכר בער הלוי הורביץ[190] בשו״ת שלו: ״ברכת הנהנין שנדפס בראשונה דפוס שקלאוו שנת תק״ס״.

אמנם לדידי לא ברור הדבר עדיין, ונראה לי יותר להסיק אשר הן הסידור של רבינו הזקן והן ״לוח ברכת הנהנין״ נדפסו כמה שנים לפני השנים תק״ס-תקס״ג[191]. ואתחיל עם הסידור:

א) בסידור הזה שנדפס בשנת תקס״ג נדפס לראשונה ״סדר ברכת הנהנין״ (שהוא מהדורה בתרא מ״לוח ברכת הנהנין״ שנדפס קודם).

באמת כותב ברשימת דפוסי סדר ולוח ברכת הנהנין שבס׳ ״ברכת הנהנין ומראי מקומות וציונים״ (עמ׳ 292), אשר ״סדר ברכת הנהנין נדפס בפעם הראשונה בסדור תפלת כל השנה שנת תקפ״ב״.

וב״ספרי ההלכה של אדמו״ר הזקן״ עמ׳ 216, רושם את הדפוס הראשון של ״סדר ברכת הנהנין״ שנדפס בפני עצמו, בווארשא בשנת תקצ״ח, ובשער (ובקולופון) שלו ״נדפס בהסידור של הרב המחבר זצ״ל ... נדפס כעת שנית״. ולא נתפרש כאן באיזה הוצאה של הסידור נדפס ״סדר ברכת הנהנין״ לראשונה.

אמנם ברור ש״סדר ברכת הנהנין״ נדפס כבר בהוצאות הקודמות של סידור רבינו הזקן, שהרי:

כבר בשנת תק״פ נדפס בסדילקוב לוח ברכת הנהנין עם תרגום לשון אשכנז, והנוסח הוא של מהדורה בתרא (סדר ברכת הנהנין), כמתואר ב״ספרי ההלכה של אדמו״ר הזקן״ עמ׳ 212.

וכבר בסידור עם דא״ח שנדפס לראשונה בקאפוסט תקע״ו, נדפס סדר ברכת הנהנין.

בשער הסידור תורה אור (ווילנא תרמ״ז ואילך) נאמר שנדפסו בו כל הדינים והמנהגים ״כמו שנדפס בשקלאב וקאפוסט בחיי הרב המחבר״; וכיון שנדפס בו ״סדר ברכת הנהנין״, מובן שהוא נדפס גם בשלושת הסידורים הנ״ל שנדפסו בחיי רבינו הזקן.

מכל מקום תמוהה קצת העובדה, שבשנת תקס״ד נדפס ״לוח ברכת הנהנין״ (כמתואר ב״ספרי ההלכה של אדמו״ר הזקן״ עמ׳ 210), ומדוע לא הדפיסו אז את המהדורה בתרא שנדפסה כבר בסידור תקס״ג - בשם ״סדר ברכת הנהנין״?

אמנם אין להוכיח מכך, שהרי הלוח הזה נדפס בלבוב בחודש מ״ח של שנת תקס״ד, ואפשר שעדיין לא הגיע לידיהם הסדור שנדפס בשקלאוו (שלהי?) שנת תקס״ג[192].

ואם כן אין לנו שום הוכחה להוציא מפשטות הדברים, ש״סדר ברכת הנהנין״ נדפס לראשונה בסידור שנדפס בשקלאוו בשנת תקס״ג.

והנה בפרק יג כותב רבינו הזקן את הנוסח המדוייק של כמה וכמה ברכות הנסים וההודאות; אמנם בסעיף ב, גבי ברכת הגומל, משנה רבינו הזקן וכותב: ״ארבעה צריכים להודות ולברך ברכת הגומל (כנוסח שכתוב בסידור)״.

פשטות הכוונה בזה היא, כי נוסח ברכת הגומל הוא כנוסח שכתוב בסידור של רבינו הזקן, אצל סדר קריאת התורה (הן בתפלת שבת והן בתפלת חול) ״הגומל לחייבים טובות שגמלני טוב״ (ואפשר שבזה שולל את הנוסח שבטור ושלחן ערוך רס״י ריט, ובכמה סידורים ״הגומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב״).

גם בשאר הברכות המבוארות באותו פרק יש לפעמים

---

189. שלושת הסידורים האלו, שנדפסו בשקלאוו ובקאפוסט, לא ידוע כיום אף טופס מהם בעולם. אמנם ברשימת אוסף ספרי רבותינו אשר בליובאוויטש נרשם: ״סדור תורה אור אדמו״ר הזקן נבג״ם, שקלאוו״, ומסתבר שהכוונה לסידור שקלאוו תקס״ג הנ״ל. וכנראה שהוא עדיין שמור בספריה הצבורית אשר במוסקבה, ששם נמצא אוסף ספרי רבותינו אשר בליובאוויטש.
אודות הסידורים שנדפס בחיי רבינו הזקן ואחרי הסתלקותו, אשר לא הגיעו לידינו, ראה מה שכתבתי בקובץ יגדיל תורה נ״י. חוב׳ לה עמ׳ רלה-רמ, וחוב׳ נב עמ׳ קנג-ו.

190. רבה של ליובאוויטש ועוד; בשאלתו אשר שאל אצל כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״, בכ״ח אדר תקפ״ו (נדפסה בהערות לשו״ת צמח צדק, שער המילואים, ברוקלין תש״ו, עמ׳ נז).

191. אלא שלפני ההוצאה של שנת תקס״ג, ערך ותיקן רבינו את פסקי הסדור שבו, כולל סדר ברכת הנהנין, כדלקמן בסמוך.

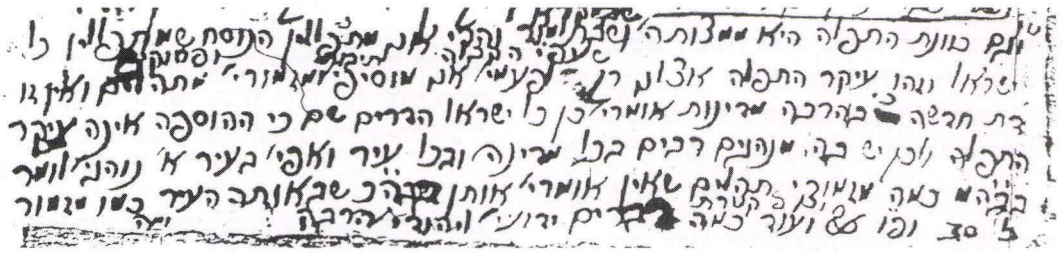
192. גם בשנים המאוחרות יותר נדפס ה״לוח״, כמתואר שם עמ׳ 214; 238; 240.

שינויי נוסח, ולכן פירש רבינו הזקן אצל כל ברכה את הנוסח שלה המדוייק; מלבד ברכת הגומל, שלא הוצרך לפרשה, כיון שהיא נתפרשה כבר בסידור (שסדר ברכת הנהנין הוא חלק מהסידור הזה), אצל סדר קריאת התורה[193].

* * *

אמנם הדבר דורש עיון, שהרי לפני הדפסת הסידור בשנת תקס"ג נדפסה מהדורה קמא של הלכות ברכת הנהנין – בשם "לוח ברכת הנהנין".

ה"לוח" המתוארך הראשון שהגיע לידינו הוא הנדפס בזאלקווא בשנת תקס"א, וכבר בו רואים אנו למרבית הפלא, כי רבינו הזקן כותב (פרק יב סעיף ח) באותו הלשון: "ארבעה צריכים להודות ולברך ברכת הגומל (כנוסח שכתוב בסידור)".

נשאלת אם כן השאלה מהו הסידור שמציין אליו, ששם יכולים למצוא את נוסח ברכת הגומל.

ואין לומר שהכוונה היא לסידורים הנפוצים באותה תקופה, שהרי ברוב הסידורים לא נדפסה כלל נוסח ברכת הגומל אצל סדר קריאת התורה. בסידורים אחדים שראיתי (מאוחרים יותר) נדפס נוסח הברכה כמו בטור ושלחן ערוך "הגומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב", אם כן מהו שמציין "כנוסח שכתוב בסידור".

ואולי אפשר לומר שכוונתו לציין למהדורה הראשונה של סידור רבינו הזקן, שנדפסה כבר לפני כן, היינו לפני הוצאת תקס"א הנ"ל. ואפשר גם בו היה נוסח הברכה "הגומל לחייבים טובות שגמלני טוב".

- שוב העירוני[194], שאין לפרש כן את הדברים, שהרי בלוח ברה"נ גופא (פי"ב ה"י) כותב: "ויכול לומר שגמלני כל טוב". הרי שאינו שולל לגמרי את הנוסח שבטור ושו"ע "שגמלני כל טוב".

במאסר השני נאמר במלשינות (שם עמ' נא) "שהמה שינו את מנהג ישראל בתפילותם", ועל כך משיב רבינו (שם עמ' נה):

בתפילות שלנו שהן נוהגות בדיוק באותו אופן כתפילותיהם של כלל היהודים, ורק זאת שאנחנו נוהגים לומר גם את התוספות לתפילה שעל פי כוונות תורת הקבלה בצירופי אותיות וחילופיהן.

גם בחקירות של החסידים שנאסרו אז בשנת תקנ"ט (עודם בכתובים) משיבים כמה מהחסידים אודות נוסח התפלה של החסידים.

גם בכל כתבי הפולמוס של המתנגדים בווילנא, מהשנים תקנ"ח-ט (נדפסו ב"חסידים ומתנגדים" ח"א עמ' 208-227) כותבים אודות חסידי רבינו הזקן שמתפללים בנוסח התפלה שלהם.

גם מסופר בבית רבי (עמ' 66) ובכ"מ, שבי"ט כסלו תקנ"ט, כשנגאל רבינו הזקן נכנס לביתו של המתנגד, אשר שאל אותו: "מה הי' חסר לכם אם היו אומרים נעריצך ולא כתר כו'" (ובשוה"ג שם אריכות הפרטים שהיו אז בזה).

לפי ההנחה שהסידור נדפס לראשונה בשנת תקס"ג, צריכים אנו לומר שכל הדיונים האלו, בעת המאסרים

מכל מקום, איך שיהי' פירוש הדברים, הרי מתייחס כאן בפירוש לסידור שנדפס קודם, ונדפסה בו ברכת הגומל. מסתבר אם כן שכבר לפני הדפסת לוח ברכת הנהנין הדפיס את הסידור שלו[195], וכדלקמן.

ב) אחד הדיונים בעת מאסרי רבינו הזקן, הן במאסר הראשון והן במאסר השני, היה נושא נוסח התפלה שתיקן עבור החסידים. במאסר הראשון משיב על כך רבינו (אגרות-קודש ח"ב עמ' לא):

הרי אנו מתפללין הנוסח שמתפללין כל ישראל וזהו עיקר התפלה אצלנו, רק שעפ"י הקבלה לפעמים אנו מוסיפים תיבות ומזמורים ופסוקים מתהלים, ואין זו דת חדשה, כי בהרבה מדינות אומרים כן כל ישראל הדרים שם.

193. כעין זה מצינו פעם אחת גם בשלחן ערוך שלו, סי' תמח סי"ב: "אך כל איש אשר יראת ה' נגע בלבו לצאת ידי כל הדעות במכירת חמץ שתהי' מכירה גמורה לד"ה יכתוב השטר מכירה כנוסח הכתוב בסידור". ומכאן אין להוכיח כלום על זמן הדפסת הסידור, שהרי השלחן ערוך נדפס לראשונה בשנת תקע"ד; אף שהוא נכתב שנים רבות קודם.

194. ראה "הסידור" (היכל מנחם מונסי תשס"ג) ע' עט.

195. אולי, עדיין, בלי פסקי הסדור.

שבשנת תקנ"ט-תקס"א, הם בקשר להוראת רבינו בעל-פה אל החסידים אודות נוסח התפלה. וזה תמוה.

כמו כן לא מסתבר לומר שהטענות והמענות היו על אשר הורה לחסידיו להתפלל בנוסח סידור האריז"ל, שכבר נדפס אז סידורו של ר' אשר (תקמ"ח) ושל ר' שבתי (תקנ"ד), ובשניהם הנוסח הוא "כתר", ואם כן מהי הטענה על רבינו הזקן?!

ואפשר שהמדובר הוא בסידור רבינו הזקן, שכבר נדפס אז, ובו נוסח "כתר".

גם בלאו כל הדברים האמורים לעיל, תמוה הדבר לכאורה, אם נאמר שעד שנת תקס"ג לא נדפס שום סידור שיתפללו בו החסידים, וכי באיזה סידור התפללו החסידים עד שנת תקס"ג? בסידור ונוסח אשכנז? בסידור שעם כוונות האריז"ל (ר' שבתי ור' אשר)?

* * *

שוב העירוני מהערת אדמו"ר בס' השיחות תש"ד (עמ' 16):

סידור אדמו"ר הזקן נדפס לראשונה בשקלאוו תקס"ג. אבל כנראה היו עוד לפני זה רשימות משינוי הנוסחא, כי בשנת תקנ"ח כבר ניתן רשיון מהממשלה להחסידים להתפלל בנוסח שלהם[196].

וכיון שכן, אפשר אולי לומר, שגם ברשימות אלו של הסידור, נדפס כבר סדר קריאת התורה עם נוסח ברכת הגומל (- שלזה מציין בלוח ובסדר ברכת הנהנין), ואשר היא ההוצאה הראשונה של סידור רבינו הזקן.

ועוד העירוני[197] מרשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ס' התולדות אדמו"ר הזקן, קה"ת תשל"ר, ע' קמו):

בעת ההיא[198] ... נוסח התפלה החדש של רבינו הזקן כבר היה מפורסם למדי (שהיו התקונים בכתב על גליונות הסדורים).

ועוד מבואר ברשימה שם (שם ע' קסד):

כאמור התפשט כבר בעת ההיא [שנת תקנ"ב] נוסח התפילה של רבינו הזקן בין החסידים בכתב-יד, מהם שכתבו השינויים בסידור שער השמים של השל"ה, שהוא מתאים יותר לנוסח רבינו הזקן, ועל הרוב היו כותבים את נוסח התפילה של רבינו הזקן על גליונות הסדורים נוסח אשכנז שהיו מתפללים בהם.

מכל מקום נראה על פי כל הנ"ל, שכבר כמה שנים לפני תקס"ג נדפס סידור בנוסח רבינו הזקן, ושעל זה קאי מ"ש בלוח ברה"נ "כנוסח שכתוב בסידור".

---

196. ראה "הסידור" (היכל מנחם, מונסי תשס"ג) ע' רמט.

197. ראה הערות ובאורים גליון תשעב ע' 86.

198. כנראה שנת תקנ"ד הנזכרת בע' קלט שם.

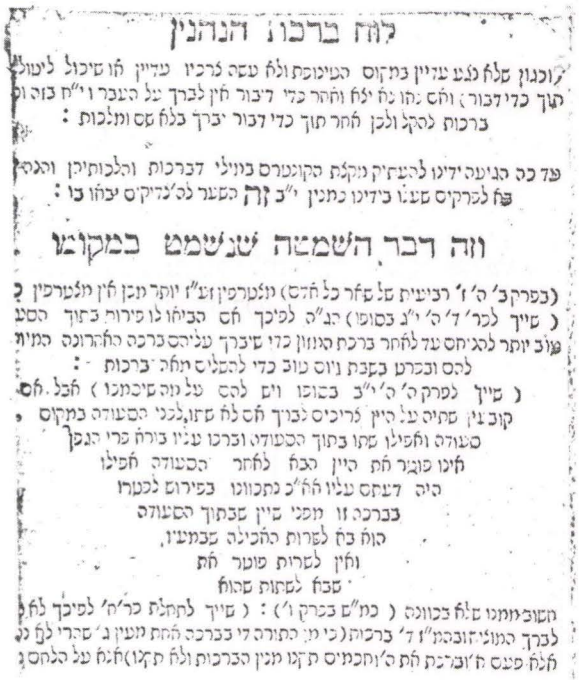
פרק כא
לוח ברכת הנהנין

אחרי שנתבאר, שכפי הנראה נדפס הסדור הראשון של רבינו הזקן כמה שנים לפני תקס״ג, נשתדל עתה לברר באיזו שנה נדפס הסדור לראשונה. וכיון שנתבאר לעיל, שבלוח ברכת הנהנין נזכר הסדור (כנוסח שכתוב בסידור), אם כן על ידי בירור תאריך הדפסת לוח ברכת הנהנין לראשונה, על ידי זה נוכל לשער שסדור רבינו הזקן נדפס כבר לפני כן:

כבר נזכר לעיל כי ה״לוח״ המתוארך הראשון שהגיע לידינו הוא הנדפס בזאלקווא בשנת תקס״א. בשער שלו נאמר בין השאר ״בהגהה מיוחדת ועם ההשמטות שהיו בראשונים הנדפסים בק״ק שקלאוו״.

מתוך הדברים האלו עדיין לא ידענו מה הן ״ההשמטות שהיו בראשונים הנדפסים בק״ק שקלאוו״.

אמנם הגיעה לידינו הוצאה קדומה יותר (אוסף מהלמן, ספריית בית התפוצות. מתוארת ב״ספרי ההלכה של אדמו״ר הזקן״ עמ׳ 206), שבה חסרים בפנים כמה קטעים, ובסוף הקונטרס הושלמו בכותרת ״וזה דבר השמטה שנשמט במקומו״. מוכח אם כן שנדפסה הוצאה זו לפני הדפסת הוצאת תקס״א הנ״ל, ששם הושלמו ההשמטות האלו בפנים החיבור.

לוח ברכות הנהנין

וזה דבר השמטה שנשמט במקומו

המעניין שבמהדורה הזאת הוא, שהוא מתחיל מדף יז. ולכאורה היה מקום לומר שהוא חלק מסידור רבינו הזקן שכתבנו אודותיו לעיל, ואילו 16 הדפים הראשונים הם סדר תפלת שחרית, שנדפס לפני ״לוח ברכת הנהנין״.

לוח ברכות הנהנין יז

פרק א
מצות עשה

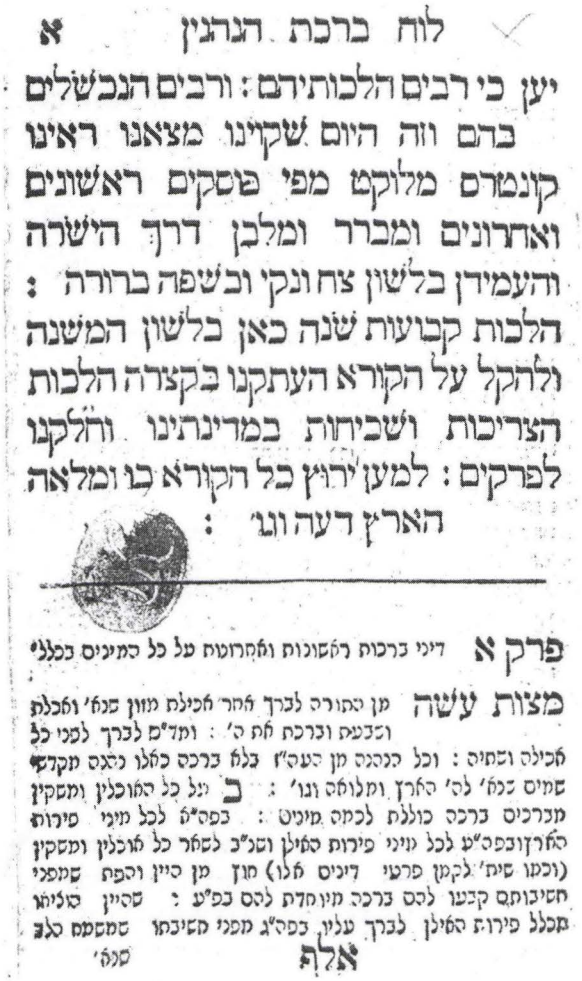
אבל לא מסתבר כלל לומר, שכל סדר תפלת שחרית יכנס ב-16 דפים הראשונים; ומטעם זה כותב הר״י מונדשיין אודות הוצאה זו (ספרי ההלכה של אדמו״ר הזקן שם), שהיא נדפסה, כנראה, במצורף לספר אחר בן טז דפים (מקרה חריג, שלא ידוע לנו אודותיו ממקור אחר, בקשר ללוח ברכת הנהנין).

אמנם לפי מה שהובא לעיל, שעל כל פנים לפני תקנ״ט כבר היו רשימות של שינויי התפלה של החסידים, וקטעי התפלה שבהם שונה נוסח החסידים מסידורי נוסח אשכנז, ואפשר שכבר נדפסו אז, אם כן אפשר הדבר, שבט״ז הדפים הראשונים של הסידור הזה נדפסו החלקים האלו מהתפלה שבהם יש שינויים בנוסח שלנו מנוסח אשכנז הנפוץ.

ואפשר שבאותן ט״ז עמודים נדפסה גם ברכת הגומל, ואשר על זה כותב בלוח ברכת הנהנין (שנדפס בהמשך אליו): ״ולברך ברכת הגומל (כנוסח שכתוב בסידור)״, היינו כנוסח שנדפס בט״ז העמודים הראשונים של ספר זה עצמו.

* * *

בספריה נמצא גם תצלום הוצאה נוספת של לוח ברכת הנהנין. היא אינה רשומה עדיין ברשימות הספרים, והיא כנראה קדומה יותר להוצאה הנ״ל, שהרי גם בהוצאה הזאת חסרים אותם קטעים בפנים החיבור, וגם בסוף הקונטרס לא מופיעות ההשלמות.

לוח ברכת הנהנין א

יען כי רבים הלכותיהם: ורבים הנכשלים
בהם וזה היום שקיונו מצאנו ראינו
קונטרס מלוקט מפי פוסקים ראשונים
ואחרונים ומברר ומלבן דרך הישרה
והעמידן בלשון צח ונקי ובשפה ברורה:
הלכות קבועות שנה כאן בלשון המשנה
ולהקל על הקורא העתקנו בקצרה הלכות
הצריכות ושביחות במדינתינו וחלקנו
לפרקים: למען ירוץ כל הקורא בו ומלאה
הארץ דעה וגו':

פרק א דיני ברכות הנשמעות ומחרוזת על כל המינים בכללי

מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת מזון שנא' ואכלת
ושבעת וברכת את ה': ומד"ס לברך לפני כל
אכילה ושתיה: וכל הנהנה מן העוה"ז בלא ברכה כאלו גזל הקדש
שנא' לה' הארץ ומלואה וגו': ב על כל המוכלין ומשקין
מברכים ברכה כוללת לכמה מינים: בפה"ג לכל מיני פירות
האדמה ובפה"ע לכל מיני פירות האילן ושנ"מ לשאר כל מוכלין ומשקין
(וכמו שיתבאר לקמן פרטי דינים אלו) מזון תן ריוח והפת שמפסי
חשיבותם קבעו להם ברכה מיוחדת להם בפ"ע: שהיין שלישי
מכלל פירות האילן לברך עליו בפה"ג מפני חשיבותו שמשמח כלב
אלף שמח

גם הוצאה זו חסרה בה שנת ומקום דפוס. ויש שבדקו את ההוצאה הנדירה הנ"ל, ואומרים שעל פי השוואת האותיות והעיטורים ועוד, נראה שנדפסה בסלאוויטא בסמיכות לשנת תקנ"ה, או לפניה.

אני עדיין לא עמדתי על הדבר הזה, אמנם אם כן הוא, הרי שזה תואם את האמור באגרות-קודש כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"י (אגרת ג'תכז):

ברשימותי ... י"ט כסלו תרנ"ה – שיחה ארוכה – ותוכנה כי בשנה זו נתמלאו מאה שנה להדפסת ... ברכות הנהנין.

גם בהוצאה זו נדפס באותו נוסח (בפי"ב סעיף ח): "ארבעה צריכים להודות ולברך ברכת הגומל (כנוסח שכתוב בסידור)".

ואם נקבל את השערה הנ"ל, שהוצאה זו היא הנדפסת בשנת תקנ"ה, אם כן יש מקום לומר גם, שכבר לפני אותה הוצאה של לוח ברכת הנהנין (תקנ"ה), כבר אז נדפסה המהדורה הראשונה של סידור רבינו הזקן; או לאידך, שגם מהדורה זו של לוח ברכת הנהנין נדפסה כחלק מהמהדורה הראשונה של הסידור, ואשר זוהי כוונת "כנוסח שכתוב בסידור".

* * *

ואף שנזכרו לעיל דברי מוה"ר ישכר בער הלוי הורביץ, הכותב אל רבינו ה"צמח צדק": "ברכת הנהנין שנדפס בראשונה דפוס שקלאוו שנת תק"ס". ופשטות הלשון מורה שדפוס שקלאוו תק"ס הוא הדפוס הראשון.

אין מכאן שום הוכחה, שהרי נוסח המלא של מוהריי"ב הוא: "ברכת הנהנין שנדפס בראשונה דפוס שקלאוו שנת תק"ס ... אחר כך שמעתי שטעות המעתיק והמדפיס הוא, ולכן לא נזכר בברכת הנהנין שנדפסו אחר כך".

דברים אלו, שכותב עליהם שהם טעות המעתיק והמדפיס, נדפסו בכל ההוצאות של "לוח ברכת הנהנין"; עד אשר תוקן ב"סדר ברכת הנהנין".

רואים אנו מזה, שאין כוונתו לדייק ולכתוב אודות הדפוס הראשון דוקא, כי אם לחלק בין "ברכת הנהנין שנדפס בראשונה" (בכל ההוצאות של "לוח ברכת הנהנין") לבין "ברכת הנהנין שנדפסו אחר כך" (בכל ההוצאות של "סדר ברכת הנהנין"); וכיון שאצל מוה"ר ישכר בער הלוי הורביץ היה מצוי דפוס שקלאוו תק"ס, לכן מזכיר אותו דוקא.

לפי כל זאת, אין להוכיח מכאן, שהוצאת תק"ס היא ההוצאה הראשונה של "לוח ברכת הנהנין", ואפשר שכבר לפני זה בשנת תקנ"ה נדפס "לוח ברכת הנהנין".

פרק כב
קונטרסי הלכה שבפסקי הסידור

כבר נתבאר בפרק הקודם, אשר לוח ברכת הנהנין נדפס לראשונה לערך בשנת תקנ"ה, ואפשר שנדפסה יחד עם ליקוטים מהסידור בנוסח רבינו הזקן.

מכל מקום נראה, שהלוח ברכת הנהנין לא נכתב מתחלה עבור הדפסתו בסידור, כי אם כקונטרס בפני עצמו. וראה לקוטי שיחות חכ"ד (עמ' 69 הערה 17): יש אומרים שנקרא כן מפני שלכתחלה הי' כמו לוח על כותלי בית הכנסת ובית המדרש כו'.

[זכורני שאיזה ימים לפני כן, היה הרח"ל ע"ה ביחידות, ואמר אז סברא זו, ולכן כותב זאת בלשון "יש אומרים"].

כעין זה מצינו בעוד כמה הלכות, שלא נכתבו מתחלה עבור עריכת הסידור, כי אם כעין ליקוט דינים בפני עצמו, ואחר כך נשתלבו בסידור, ולדוגמה:

ב) כבר סופר לעיל פרק יז, אודות עריכת הלכות נטילת ידים על ידי רבינו הזקן, ואחר כך נערך מחדש במהדורה בתרא "סדר נטילת ידים לסעודה".

בדפוסים הראשונים של "לוח ברכת הנהנין" שהגיעו לידינו, שנדפסו לפני שנת תקס"א, לא נכלל "סדר נטילת ידים לסעודה". אמנם בדפוסי "לוח ברכת הנהנין" שנדפסו אחרי שנת תקס"א, צורף להם גם "סדר נטילת ידים לסעודה".

אחר כך, בשעה שנערך "סדר ברכת הנהנין", ונדפס בין פסקי הסידור, צורף גם לו "סדר נטילת ידים לסעודה" הנ"ל, ונעשה חלק מפסקי הסידור.

ג) לעיל פרק יח, הבאתי מכתב-יד של תקופת רבינו הזקן, שבו נתפרש ש"הלכתא רבתא לשבתא" נכתבו בשנת תקנ"ז; ומכל מקום כותב הגרא"ד לאוואוט בהקדמתו ל"שער הכולל" (מובא ביגדיל תורה שם) שהלכות אלו לא נדפסו בהוצאות הראשונות של הסידור.

הרי שמתחלה היו אמורים להתפרסם כקונטרס בפני עצמו, ואחר כך הוחלט לצרפו לסידור.

ד) סדר הכנסת שבת (שהוא חלק מ"הלכתא רבתא לשבתא" הנ"ל). מהדורה קמא שלו נדפסה בקובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' לז עמ' שכז, וגם הוא לא נדפס בהצאות הראשונות של הסידור, כמבואר בשער הכולל שם.

הרי שגם הוא הי' אמור להתפרסם בתחלה בפני עצמו, ואחר כך נערך מחדש במהדורה בתרא, וצורף לסידור.

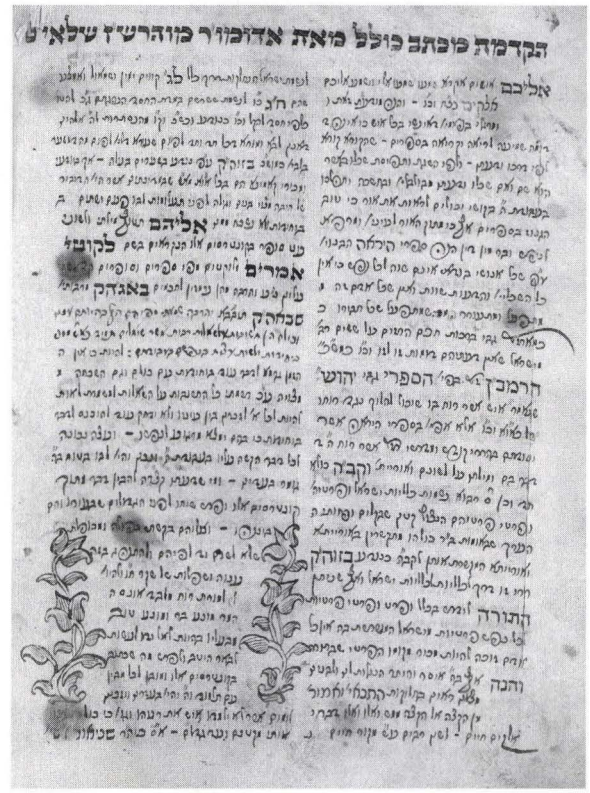
ה) כבר נתבאר לעיל פרק יח, אודות סדר מכירת חמץ, וסדר מכירת בהמה המבכרת, שהם נכתבו מתחלה כמכתב כללי לאנ"ש, ובצירוף להם נכתב קונטרס לבירור הלכה זו, ואחר כך צורפו שתי הלכות אלו לסידור – בלעדי קונטרס בירור ההלכה הנ"ל.

ספר התניא

פרק כג
עריכת ספר התניא ופרסומו

כשאנו רוצים לברר את זמן וסדר עריכת וכתיבת ספר התניא הקדוש על ידי רבינו הזקן, עלינו לקרוא מה שכתב רבינו הזקן בעצמו ב"הקדמת המלקט, והיא אגרת השלוחה לכללות אנשי שלומינו יצ"ו", בעת פרסום ספר התניא:

קונטרסים אלו הנקראים בשם לקוטי אמרים ... כולם הם תשובות על שאלות רבות אשר שואלין בעצה כל אנ"ש דמדינתינו תמיד כל אחד לפי ערכו לשית עצות בנפשם בעבודת ה', להיות כי אין הזמן גרמא עוד להשיב לכל אחד ואחד על שאלתו בפרטות, וגם השכחה מצויה, על כן רשמתי כל התשובות על כל השאלות למשמרת לאות להיות לכל א' ואחד לזכרון בין עיניו ולא ידחוק עוד ליכנס לדבר עמי ביחידות.

הקדמת מכתב כולל מאת אדמו"ר מוהרש"ז שלאי"ט

דברים אלו תואמים את תוכנן של תקנות לאזניא שתיקן רבינו הזקן באותה תקופה, להגביל את סדר קבלת החסידים ליחידות, וכפי שסופר לעיל פרק יב.

* * *

את ספר התניא כתב וערך רבינו הזקן במשך שנים רבות, אמנם פרסומו הראשון ברבים הי', כנראה, בקיץ תקנ"ב.

יש בספריה כרך כתב-יד (מס' 750), העתקה של ספר התניא, ובו גם דרושים בתאריך תשרי-כסלו תקנ"ג[199]. במקומות רבים במאמרים אלו מזכיר את דברי התניא בתוספת הביטוי "כנ"ל בתניא גדול" או "בתניא קטן"[200]. מאמרים אלו נדפסו בס' מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים[201] ועוד.

כלל ... העצה ... בתך

עובדה זו מורה שזמן קצר לפני כן מסר רבינו הזקן את ספר התניא לפרסום, היינו בקיץ תקנ"ב. ובהמשך לזה, הזכיר את התניא בכמה מדרושיו.

במשך ארבע השנים הבאות, הרבו החסידים לעשות העתקות מספר התניא, שבו היו לומדים.

כעבור ארבע שנים, בחודש אלול תקנ"ו, כותב הרה"ק רבי זושא מאניפאלי בהקדמתו לספר התניא:

רצונו היה שלא להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס, מחמת שאין דרכו בכך, רק מחמת התפשטות הקונטרסים ההם בקרב כל ישראל בהעתקות רבות מידי סופרים משונים ומחמת ריבוי העתקות שונות רבו הט"ס במאד, והוכרח להביא הקונטרסים ההם לבית הדפוס.

באותה שעה, שלהי שנת תקנ"ו, התחילה הדפסת ספר

---

199. כדלקמן פרק כד.

200. התניא קטן הוא אגרת התשובה, החלק השלישי של התניא, כדלקמן.

201. ראה שם עמ' קצ בהערות, ובעמ' תקצט.

התניא בעיר סלאוויטא, ונמשכה הדפסתו כשלושה חדשים, עד כ' כסלו תקנ"ז.

באותן השנים רגילים היו (לפעמים) להדפיס על השער את תאריך התחלת ההדפסה, ובקולופון את תאריך סיום ההדפסה. בשער התניא נאמר אם כן "בשנת כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך לעשותו" [תקנ"ו], ובקולופון "ותשלם המלאכה מלאכת הקודש ביום שהוכפל בו כי טוב יום ג' ך' ימים לחודש כסליו שנת תקנ"ז לפ"ק".

לפני מסירת ספר התניא לדפוס, הגיהו והשלימו רבינו, בנוסח סופי ומושלם.

הנוסח הראשון, המכונה מהדורה קמא, נשאר בכתבי-היד. ושם אפשר לראות גם שינויים והשלמות מכתב-יד אחד למשנהו. מכאן רואים אנו שבמשך ארבע השנים האלו, היה רבינו מתקן ומשלים את נוסח התניא מזמן לזמן.

אודות כתבי-יד התניא – ראה לקמן פרק לג. בשנת תשמ"ב נדפסה מהדורה קמא זו, עם שינויי הנוסח שבינם, בספר "לקוטי אמרים מהדורה קמא (מכת"י)".

אודות הגהת התניא בהוצאת תר"ס – ראה לקמן פרק כה.

אגרת התשובה

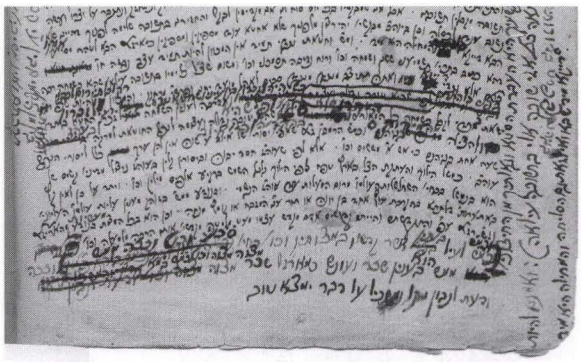
באותה שעה שרבינו מסר את ספר התניא לחסידים, בקיץ תקנ"ב, מסר להם גם את "אגרת התשובה", שהיא נקראת, בדרושי אותו קיץ, בשם "תניא קטן", כיון שגם היא מתחלת בתיבת "תניא" ("תניא בסוף יומא").

בהוצאה הראשונה של ספר התניא לא נדפסה אגרת התשובה (רק לקוטי אמרים ושער היחוד והאמונה). וכעבור שנתיים, בשנת תקנ"ט, הדפיסו החסידים הוצאה נוספת של ספר התניא בעיר זאלקווא, ובהוצאה זו הוסיפו גם את התניא קטן, שהיא אגרת התשובה.

זאת היתה המהדורה קמא של אגרת התשובה. אמנם כעבור כמה שנים, בשנת תקס"ו, הדפיס רבינו הזקן הוצאה נוספת של ספר התניא, ואז ערך מהדורה בתרא של אגרת התשובה.

אחרי שהגיה ותיקן את המהדורה קמא, מסרה על מנת להעתיקה[202] בהעתקה נקיה, ועל גביה הוסיף רבינו הזקן והגיה והוסיף על הגליון ובין השורות. העתקה מוגהת זו בכתב-יד-קודש רבינו, נמצאת בגנזי הספריה.

עם גמר העריכה הדפיסה רבינו הזקן בתור חלק שלישי של ספר התניא, בשנת תקס"ו. את אגרת התשובה הדפיסו אז גם בחוברת נפרדת, כדי שיוכלו לצרפה להוצאה הראשונה של ספר התניא (בספריה נמצא עותק של חוברת זו, שנכרכה עם ההוצאה הראשונה של התניא שנדפסה בשנת תקנ"ו-ז).

202. על פי השוואת כתב-היד, הי' נראה לכאורה שהיא העתקת כתי"ק אדמו"ר האמצעי. אבל ראה רשימת היומן ע' קסז "ישנו כתב-יד-קודש מהרי"ל, אחי אדמו"ר הזקן נ"ע, עם הגהות ותיקונים מאדמו"ר הזקן נ"ע".

פרק כד
הדפסת התניא בסלאוויטא

את התניא הדפיס רבינו הזקן לראשונה בתחלת שנת תקנ"ז בסלאוויטא[203]. אמנם לא ידוע באיזה דפוס בסלאוויטא נדפס ספר התניא, ואילו בשער ההוצאה הראשונה של ספר התניא לא נתפרש שם המדפיס.

לא רק ספר התניא, כי אם כל הספרים שנדפסו בסלאוויטא, מיום פתיחת הדפוס בשנת תקנ"א ועד שנת תקנ"ח, לא נתפרש בהם שם המדפיס, ויש בזה כמה דיעות מי הי' בעל בית הדפוס הזה:

היו כאלו ששיערו ששם המדפיס הוא רבי משה בהרה"ק רבי פנחס מקאריץ (ראה אהל רח"ל ח"א עמ' 199). על סמך מה קבעו כך? על סמך האגדה המסופרת בספר "זכרון הצדיקים" (ווארשא תרפ"ז עמ' 40), אשר רבינו הזקן הדפיס אצלו את ספר התניא בתורת הכרת תודה לאביו הרה"ק רבי פנחס מקאריץ.

היו כאלו שכתבו שבית דפוסו של רבי משה מסלאוויטא נפתח רק בשנת תקס"ח, ואילו התניא נדפס אצל המדפיסים השותפים ר' דובער ב"ר ישראל ור' דובער ב"ר פסח (תולדות הדפוס העברי בפולניא, אנטווערפן תרצ"ב. וראה אהל רח"ל שם).

ויש כאלו שהוכיחו שכבר בשנת תקנ"א פתח ר' משה את דפוסו, ולא יאוחר משנת תקנ"ד, ואם כן אפשר שאצלו נדפס התניא (ראה אהל רח"ל שם עמ' 200).

אמנם ישנם הסוברים אשר מעולם לא היו בסלאוויטא שני דפוסים, כי אם דפוס אחד, שיסד רבי משה שפירא בשנת תקנ"א, ואילו בשנת תקס"א עבר ניהול בית הדפוס לידי השותפים ר' דובער ב"ר ישראל ור' דובער ב"ר פסח (תולדות הדפוס העברי בפולניא, ירושלים תש"י, עמ' 104).

ובזה מיושב גם מה שלפעמים, לגבי אותו הספר יש רמז במקום אחד שנדפס אצל רבי משה שפירא, ובמקום אחר מפורש שנדפס ע"י השותפים הנ"ל (ראה שם עמ' 202).

ויש להרחיב השערה זו, ולאמר שגם בשנים הקודמות, היינו בין השנים תקנ"א-תקנ"ח, לא ניהל רבי משה בעצמו את בית הדפוס, כי הוא הי' רב העיר ויושב על מדין, כי אם היו לו שותפים ומנהלים שונים שלא נתפרשו שמותיהם.

אסמכתא קטנה להשערה זו יש לנו מהדפוס הראשון של ספר התניא, אשר נתפרש בהסכמת הרה"ק רבי משולם זוסיל מאניפאלי:

> והעיר ה' את רוח השותפים ... מוהר"ר שלום שכנא ... וה"ה ... מרדכי במהור"ר שמואל הלוי להביא הקונטרסים ההם לבית הדפוס בסלאוויטא.

לשון זה רגיל בקשר למדפיסים, ולא בקשר לשלוחי המחבר המוסרים את ספרו לדפוס.

גם רבינו הזקן, בסיום הקדמתו לספר התניא, מזכיר את שנים הנ"ל:

> נדבה רוחם של אנשים אפרתים הנקובים הנ"ל מע"ל לטרוח בגופם ומאודם להביא את הקונטריסים הנ"ל לבית הדפוס.

[את סיום ההקדמה הזה כתב רבינו הזקן אחרי סידור ההסכמות בדפוס, ולכן אינו מפרש את שמות המביאים לדפוס, ומסתפק בכתיבת "הנ"ל מעבר לדף", כלומר בהסכמה שנדפסה מעבר לדף].

אחד מהשנים הוא רבי שלום שכנא, חתן רבינו הזקן ואביו של רבינו הצמח צדק; אשר לפי הנ"ל הי' לא רק שליחו של רבינו הזקן להדפסת התניא, כי אם גם שותף בהדפסה, או בניהול בית הדפוס.

המתעסקים בהדפסת התניא ושאר ספרי רבינו

לכאורה חידוש זה אין לו על מה שיסמוך, שהרי לא ידוע לנו משום מקור אחר ששני אלו ניהלו את בית הדפוס בסלאוויטא.

מכל מקום רואים אנו, אשר שני השותפים הללו התעסקו כל ימיהם בדפוס, לפחות בשנים הבאות שלאחרי הדפסת התניא. בעיקר התעסקו השנים בהדפסת ספרי רבינו הזקן, וגם בסלאוויטא עצמה:

ר' מרדכי ב"ר שמואל הנ"ל ידוע לנו כמי שהתעסק בדפוס בכמה עיירות בשנים תקס"ו-תקפ"ו.

יש הכותבים שהוא השתתף עם המדפיס החסיד המפורסם ר' ישראל יפה בקאפוסט, ורק בשנים תקס"ט-תק"ע, ואחר כך פתח בית דפוס בשקלאוו, שהתקיים עד שנת תקע"ד (ראה תולדות הדפוס העברי בפולניא, ת"א תש"י, עמ' 135).

אבל באמת מוצאים אנו אותו בתור מדפיס בשקלאוו כבר בשנת תקס"ו, שאז הדפיס בו את התניא, אשר כ"ק רבינו הזקן הוסיף בו את המהדורה בתרא של אגרת

---

203. כדלעיל פרק הקודם.

ספר
לקוטי אמרים
חלק ראשון הנקרא בשם
ספר של בינונים
מלוקט מפי ספרים ומפי סופרים קדושי
עליון נ"ע מיוסד על פסוק כי
קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך
לעשותו • לבאר היטב איך הוא קרוב
מאוד בדרך ארוכה וקצרה בעזה"י •
ועתה ניתוסף בו אגרת התשובה
מהרב הגאון המחבר נ"י בדרך
ארוכה וקצרה כולל כל ענייני התשובה
נדפס בשקלאב בהפוס
השותפים הרבני מהורר מרדכי נמ'
שמואל סג"ל זלה"ה
ומהורר יצחק נמהו' שמואל הכ"ס
ברשיון הצענזור דווילנא
בשנה כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיך
ובלבבך לעשותו לפ"ק

התשובה, בשותפות עם המדפיס ר' יצחק ב"ר שמואל.

כך מוצאים אנו אותו בתור מדפיס בקאפוסט בשנת תקע"א, שבו התחיל להדפיס את התלמוד ירושלמי, בשותפות עם המדפיס ר' ישראל יפה (ראה אהל רח"ל ח"א עמ' 169-166).

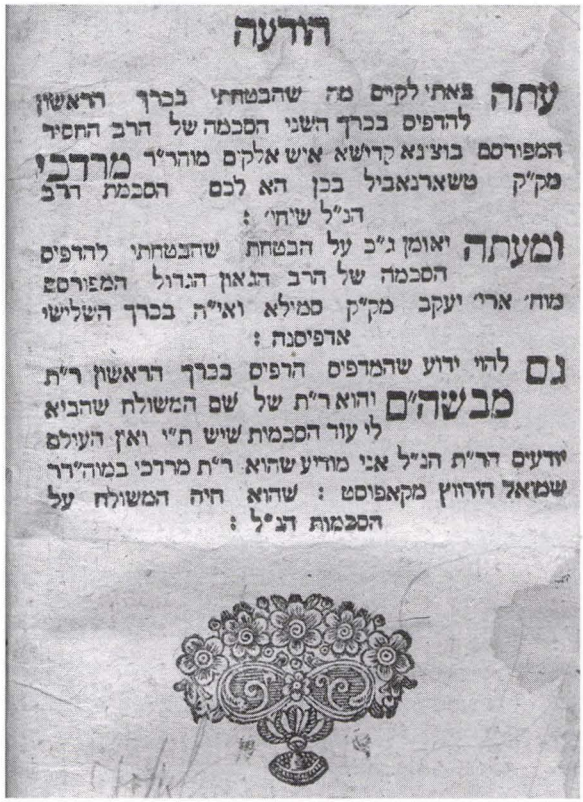
באותה שנה פתח בית דפוס בשקלאוו, שבו המשיך בהדפסת התלמוד ירושלמי הנ"ל (ראה אהל רח"ל שם. תולדות הדפוס העברי בפולניא, ירושלים תש"י, עמ' 92), והמשיך להדפיס בו עד שנת תקע"ד.

באותה שנה הדפיס בשקלאוו את ספר התניא, אשר בני הגאון המחבר הוסיפו בו את אגה"ק וקונטרס אחרון (ראה "תורת חב"ד – ביבליוגרפיות – תניא", עמ' 60 הערה 1), ואת ההוצאה הראשונה של שלחן ערוך רבינו הזקן (ראה ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן עמ' 20).

יש הכותבים שבאותה שנה "המדפיס חדל אז מעבוד עוד ... כנראה נאסף הר"מ הורביץ בעת הזאת אל עמיו" (תולדות הדפוס העברי בפולניא, שם).

אבל באמת מוצאים אנו אותו מתעסק בהדפסת ספרי רבינו הזקן שוב בשנת תקע"ו בקאפוסט, שאז נדפס שם הסידור של רבינו הזקן, ועל השער שלו כתוב שנדפס "במצות והוצאות הרבני המופלג הנגיד מו"ה מרדכי במה"ו שמואל סג"ל הוורוויץ" (ראה מה שכתבתי בזה בקובץ יגדיל תורה חוב' לה הערה 106).

ושוב מוצאים אנו אותו מתעסק בהדפסת ספרי רבינו הזקן בשנת תקפ"ו בסדילקוב, שאז קיבל את ההסכמות להדפסת שו"ע רבינו הזקן (ראה "ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" עמ' 50).

הודעה
עתה באתי לקיים מה שהבטחתי בכרך הראשון להדפיס בכרך השני הסכמה של הרב החסיד המפורסם בוצינא קדישא איש אלקים מוהר"ר מרדכי מק"ק טשארנאביל בכן הא לכם הסכמת הרב הנ"ל שיחי' :
ומעתה יאומן ג"כ על הבטחת שהבטחתי להדפיס הסכמה של הרב הגאון הגדול המפורסם מוח' ארי' יעקב מק"ק סמילא וא"ה בכרך השלישי אדפיסנה :
גם להיי ידוע שהמדפיס הדפיס בכרך הראשון ר"ת מבשה"ם והוא ר"ת של שם המשולח שהביא לי עור הסכמות שיש ת"י ואין העולם יודעים רד"ת הנ"ל אני מודיע שהוא ר"ת מרדכי במוה"ר שמואל הורוויץ מקאפוסט : שהוא חיה המשולח על הסכמות הנ"ל :

רואים אנו מכך אשר מלבד היותו מדפיס ובעל בית דפוס בקאפוסט ושקלאוו, הוא התעסק בהדפסת כמעט כל החיבורים של רבינו הזקן שנדפסו ברוסיה עד שנת תקפ"ו: תניא סלאוויטא תקנ"ו-ז, תניא שקלאוו תקס"ו, תניא שקלאוו תקע"ד, שולחן ערוך שקלאוו תקע"ד, סידור קאפוסט תקע"ו, שלחן ערוך סדילקוב תקפ"ו.

ובאשר לרבי שלום שכנא, שחי עד שנת תקס"ז. הוא התעסק בשנים תק"ס-תקס"ז בהדפסת הטור והש"ס בסלאוויטא (ראה אגרות-קודש אדמו"ר הזקן ח"א, אגרות נג-ה, ובמקורות והערות שם עמ' תמט). הוא עסק בזה בשליחות רבינו הזקן, יחד עם (אחיו של רבינו הזקן) רבי מרדכי מאורשא.

על פי כל האמור לעיל, יש מקום לשער, אשר שני השותפים רבי שלום שכנא חתן רבינו הזקן ור׳ מרדכי הלוי הורביץ, הדפיסו בשותפות את ספר התניא בשנת תקנ״ז בסלאוויטא, ונשארו עסוקים בדפוס כל ימי חייהם.

העדפת סלאוויטא להדפסת התניא

מכאן באים אנו לנושא השני, שהטריד רבים במשך השנים: מהי הסיבה שרבינו הזקן שלח את ספר התניא להדפיסו דוקא בסלאוויטא הרחוקה, ולא הדפיסה בבית הדפוס שבעיירה הסמוכה לו – שקלאוו:

א) לעיל הובאה בזה אגדה שנמסרה בספר זכרון הצדיקים. עוד שני סיבות מובאים באהל רח״ל (ח״א עמ׳ 176): א) שאותיות הדפוס בשקלאוו לא היו יפות. ב) שזהו מבצר המתנגדים שלא הודפסו בו ספרי חסידות.

[ב״כפר חב״ד״ גליון 692 עמ׳ 37, מצטט הרשד״ב וולפא מהדברים האמורים שם (אף שאינו מזכירו), ומנסה להפריך הסברה המובאת שם, מהעובדה שהנועם אלימלך נדפס בשקלאוו.

ולא הזכיר את אשר כותב שם, שאפשר שיש זיוף במקום ושנת הדפסת הנועם אלימלך, שהרי במשך כל השנים האלו לא נדפס בשקלאוו אף ספר חסידי אחד].

אמנם לפי ההשערה האמורה לעיל, אשר המדפיסים ר׳ מרדכי הלוי הורביץ ורבי שלום שכנא הדפיסו את ספר התניא בשותפות בסלאוויטא, או שאף היתה להם איזו שותפות בבית הדפוס הזה; אם כן אין כל מקום לשאלה זו.

ההסכמות לתניא

נעבור בזה לנושא נוסף שדן בו הרשד״ב שי׳ וולפא בכפר חב״ד שם: מהי הסיבה שפנו בבקשת הסכמה דוקא אל הרבנים הקדושים רבי זושא מאניפאלי ורבי יהודה ליב הכהן מאניפאלי, ולא פנו בזה אל שאר תלמידי הרב המגיד.

בנושא זה דן גם ד. שלמה בכפר חב״ד גליון 170 (י״ט כסלו תשמ״ה עמ׳ 20).

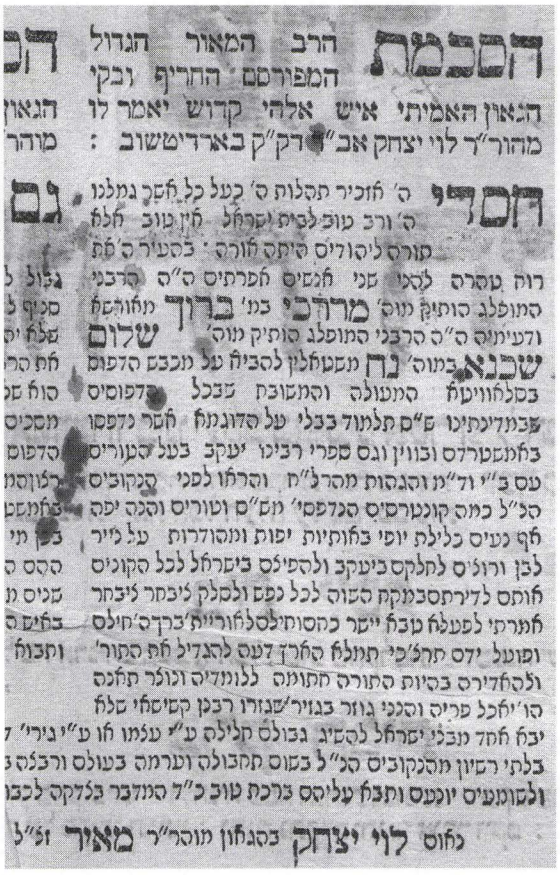
לפי האמור לעיל בפרק הקודם, אין בזה כל שאלה, כי העיר אניפאלי היא הכי קרובה אל סלאוויטא שבה עסקו בדפוס התניא, לכן פנו אליהם (על פי הוראת רבינו הזקן) בבקשת הסכמות.

זהו לענ״ד פשוטו של מקרא, אמנם בכפר חב״ד שם דן הרשד״ב שי׳ וולפא באריכות בטעם הדברים בפנימיותם, והדרש ידרש.

* * *

ובאמת כבר סופר לעיל, אשר בשנים תקס״א-ז התעסק רבי שלום שכנא בהדפסת הש״ס והטורים בסלאוויטא. בשנת תק״ס קיבל הסכמה להדפסה זו מהרה״ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב, שבה כותב:

העיר ה׳ את רוח טהרה להני שני אנשים אפרתים ה״ה הרבני המופלג הותיק מו״ה מרדכי ב״מ ברוך מאורשא ודעימיה ה״ה הרבני המופלג הותיק מו״ה שלום שכנא במו״ה נח משטאלין, להביא על מכבש הדפוס בסלאוויטא ... ש״ס ... טורים.

הסכמת הרב המאור הגדול המפורסם החריף ובקי
האון האמיתי איש אלהי קדוש יאמר לו
מהור״ר לוי יצחק אב״ד דק״ק באַרדיטשוב :
חסדי ה׳ אזכיר תהלות ה׳ כעל כל אשר גמלנו
ה׳ ורב טוב לבית ישראל אין טוב אלא
תורה ליהודים היתה אורה : כהעיר ה׳ את
רוח טהרה להני שני אנשים אפרתים ה״ה הרבני
המופלג הותיק מו״ה מרדכי ברוך נ״י מחותנו
ודעימיה ה״ה הרבני המופלג הותיק מו״ה שלום
שכנא במו״ה נח משטאלין להביא על מכבש הדפוס
בסלאוויטא המעולה והמשובח מכל הדפוסים
שבמדינתינו ס״ם תלמוד בבלי על הדוגמת חסר נדפסו
בתמונתם וכוונן וגם ספרי רבינו יעקב בעל העורים
עם ב״י וד״מ והגהות מהר״ן והרתו לפני הנקובים
הנ״ל כמה קונטרסים הנדפסו׳ מס״ם וטורים והנה יפה
הפח נעים בלילת יופי בחותיות יפות ומסודרות על מיר
לבן ורוחים לתלקח ביעקב ולהפיצם בישראל לכל הקונים
אותם לדירתם במקח הטוב לכל נפש ולכלכל ליבחר ליבחר
אמרתי לפעלה טובה ישר בהסותיהם לתורה״ת בדרך חילם
ופועל ידם תרלכי תהלה הארץ דעם להגדיל תח התור׳
ולהחדירם בהיות התורה תמומה ללומדיה ונוגר תלנה
הו׳ יתלכל פריה ובגני גוזר בגזיר שגזרו רבנן קדישתי שלח
יבח תחד מבני ישראל להסיג גבולם בלילה ע״י עצמו חו ע״י גירי׳ ל
בלתי רשיון מהנקובים הנ״ל בכוס תחבולה וערמה בעולם ורבלה ב
ולעומעים יוכעס ותבח עליהם ברכת טוב כ״ל המדבר בלבקה לבבו
נאום לוי יצחק בהגאון מוהר״ר מאיר זצ״ל

נשארת אם כן השאלה, מפני מה פנו בבקשת ההסכמה על ספר התניא דוקא לרבני אניפאלי, ולא אל הרה״ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב; ואילו כאשר אותו מוה״ר שלום שכנא ביקש בשנת תק״ס הסכמה להדפסת הטור והש״ס בסלאוויטא, פנה דוקא אל הרה״ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב.

והטעם בזה הוא, כי ההסכמה לטור וש״ס ניתנה על ידי הרה״ק רבי לוי יצחק בי״ג תמוז תק״ס, ואילו הרה״ק רבי זושא מאניפאלי נסתלק כחצי שנה קודם, בב׳ שבט תק״ס.

ועדיין נשארת השאלה מדוע לא פנו בשנת תקנ״ו גם אל הרה״ק לוי יצחק מבארדיטשוב בבקשת הסכמה לתניא. ואין כאן כל כך סיבה של ריחוק מקום, שהרי שתי העיירות קרובות לסלאוויטא.

אבל אינני יודע אם יש מקום שאנו נתפלפל ונחפש סיבות לאלו ולכיו"ב.

הסכמת

הסכמת הרב החסיד המפורסם איש אלהי קדוש יאמר לו מוהד"ר משולם זוסיל מאניפאלי:

הסכמת הרב החסיד המפורסם איש אלהי קדוש יאמר לו מהורר יהודא ליב הכהן:

הנה ראיתי את הכתבים של הרב האלקי גאון איש אלקים קדוש וטהור' אספקלריא המאירה וטוב אשר עשה ואשר הפליא ה' חסדו ונתן בלבו הטהור לעשות את כל אלה להראות עם ה' דרכיו הק' ורצונו היה שלא להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס מחמת שאין דרכו בכך רק מחמת התפשטות הקונטרסים ההם בקרב כל ישראל בהעתקות רבות מידי סופרי' משונים ומחמת ריבוי העתקות שונות רבו הט"ם במאוד: והוכרח להביא הקונטרסים ההם לבית הדפוס והעיר ה' את רוח השותפים ה"ה הרבני המופלג הותיק מוהרר שלום שכנא במהורר נח וה"ה הרבני המופלג הותיק מהורר מרדכי במהורר שמואל הלוי להביא הקונטר' ההם לבית הדפוס בסלאוויטא

חכמת אדם תאיר פני הארץ בראות ידי קודש המחבר הרב הגאון איש אלקים קדוש וטהור חסיד ועניו אשר מכבר נגלה מסתריו יושב בשבת תחכמוני אלל אדונינו מורינו ורבינו גאון עוז' ודלה מים מבאר מים חיים וכעת ישתוק ישראל בהגלות דברי קדשו המחובר להביא לבית הדפוס ללמד לעם ה' דרכי קודש כאשר כל אחד יחזה בפנימיות דבריו והמפורסם אין צריך ראיה רק מחשש קילקול הדבר שלא יגרום היזק למדפיסים באתי ליתן חוקה ואזהרה לבל ירום איש את ידו ורגלו לדפוס עד משך חמש שנים מיום דלמטה ושומע לדברי אלה יבוא עליו ברכת טוב הכ"ד המדבר זאת לכבוד התורה היום יום ג' פרשת תבא תקנ"ו לפ"ק: יהודא ליב הכהן

ולמעלה טבא אמרתי יישר חילא אך עלי בלבם מגור מסביב מן הדפוסים אשר רבו בדרי להזיק ולקלקל המחוברים אי לזאת גמרנו בלבינו ליתן הסכמה לבל ירום איש את ידו ואת רגלו לגרום להמדפיסים הנ"ל שום היזק חס ושלום בהשגת גבול בשום אופן: ואם לשום אדם לדפוס הספר הנ"ל בלתי ידיעת המדפיסים הנ"ל עד משך חמש שנים רצופים מיום דלמטה ושומע לדברי אלה יבא עליו ברכת טוב הכ"ד הדורש זאת לכבוד התורה היום יום ב' שנכפל בו כי טוב פ' תבא שנת פרותינו לפק:
הקטן משולם זוסיל מאניפאלי:

רצון רבינו שלא להדפיס ספריו

בביאורו הנ"ל שם, מבאר גם את דבריו של הרה"ק רבי זוסיל מאניפאלי בהסכמתו "ורצונו [של רבינו הזקן] היה שלא להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס מחמת שאין דרכו בכך", ומבאר לפי דרכו את הטעם הפנימי שרבינו הזקן לא רצה להדפיס את ספר התניא.

ויובן כל זאת בהקדים:

הספר הראשון שכתב רבינו הזקן הוא ספר השלחן ערוך, שמסופר בהקדמת בני הגאון המחבר, אשר המגיד ממעזריטש הפציר בו עד בוש שיערוך את השלחן ערוך, והיתה התחלתו בשבת תחכמוני אצל המגיד ממעזריטש, ושם סיים את הלכות ציצית והלכות פסח – היינו עד שנת תקל"ג, כדלעיל פרק טז.

מכל מקום עברו עוד ארבעים שנה, עד להסתלקות רבינו הזקן בשנת תקע"ג, אשר לא הסכימה דעתו הקדושה להדפיס את השלחן ערוך. רק לאחר ההסתלקות הדפיסוהו בני הגאון המחבר.

זהו הפירוש הפשוט של "שאין דרכו בכך"; ולא כתב "שאין רצונו בכך", כי לא מדובר כאן ב"רצונו" כי אם ב"דרכו" – בספרים אחרים שחיבר רבינו הזקן, ולא הסכימה דעתו "להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס"[204].

היתה אמנם סיבה מיוחדת שעבורה הדפיס כשלוש שנים קודם את הלכות תלמוד תורה, מקרה חריג לסיבה מיוחדת, אבל "דרכו" נשארה שאינו מדפיס את חבוריו[205].

גם בזה נראה שהדרש ידרש, ואני לא באתי לפרש אלא פשוטו של מקרא.

ספר
לקוטי אמרים
חלק ראשון הנקרא בשם ספר
של בינונים
מלוקט מפי ספרים ומפי סופרים קדושי
עליון נ"ע מיוסד על פסוק כי
קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך
לעשותו. לבאר היטב איך הוא קרוב
מאד בדרך ארוכה וקצרה בעזה"י:
נדפס
בסלאוויטא
תחת ממשלת אדונינו המיוחס הגדול החסיד הדוכס חריזאים סאנגושקי וואייוואדי וואלינסקי סטארסטי טשערקסקי הרדערא ביילעבא הרלא נ' יר"ה:
בשנת כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך לעשותו לפ"ק

204. ראה עוד בזה לקמן פרק לד.

205. ראה פרק כא, שבאותה תקופה אף הדפיס את לוח ברכת הנהנין. וראה לעיל פרק יח, שאז אף הדפיס קונטרס בהלכות ציצית ותפלין.

פרק כה
הוצאת וילנא תר"ס

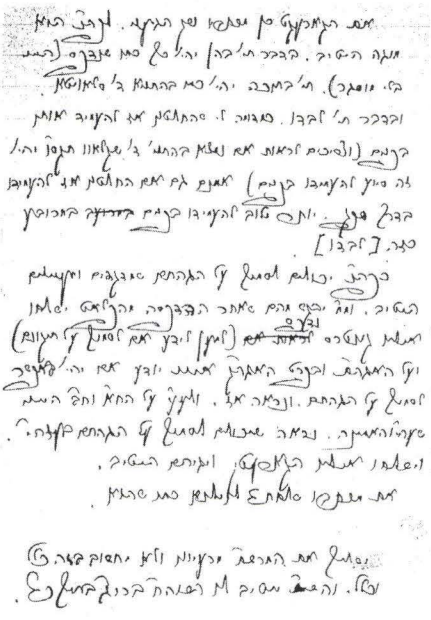
ספר התניא נדפס פעמים רבות במשך השנים, אמנם הדפסה אחת ראויה לציון מיוחד – דפוס וילנא תר"ס:

בשנת תר"ס מסר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע את ספר התניא לדפוס בהוצאת ראם בווילנא, אחרי שמסרו אל החסיד ר' אשר שו"ב גראצמאן מניקוליוב[206] להגיהו ע"פ כתבי-יד ודפוסים הראשונים[207].

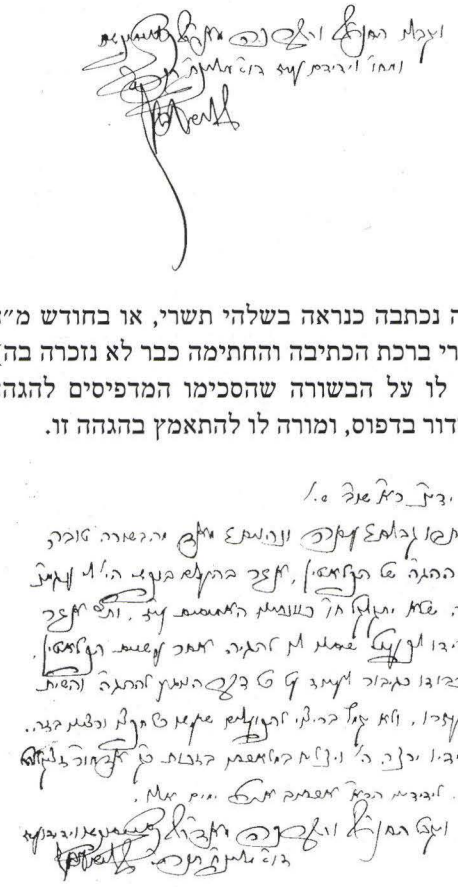
את ההגהות והתיקונים האלו שלח ר' אשר אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שעבר ועיין בהם, פתר הספקות שנשארו, וקבע סופית את התיקונים שיכנסו להוצאה זו של התניא.

בעזבון החסיד ר' שלמה אהרן קזרנובסקי, חתנו של החסיד ר' אשר הנ"ל, נמצא אוסף אגרותיו של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל ר' אשר, וביניהם גם שלוש אגרות שבהם מורה לו אודות התיקונים האלו.

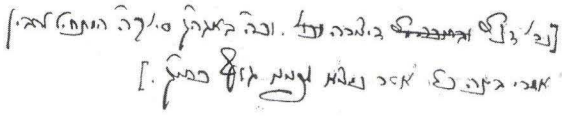
הראשונה נכתבה כנראה במשך חודש אלול תרנ"ט (שמסיים בה בברכת הכתיבה והחתימה), ובה מורה לו איך להדפיס את תיבת "בהן" (בסוף פרק ד), את תיבת "בתוכה" (כנראה בפרק ז), ואת תיבת "[לבדו]" (בפרק ח). וכן מורה לו להגיה את הגליונות – מיד אחרי ההדפסה.

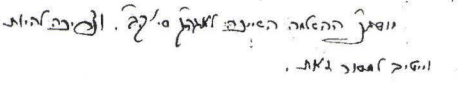
השניה נכתבה כנראה בשלהי תשרי, או בחודש מ"ח תר"ס (שהרי ברכת הכתיבה והחתימה כבר לא נזכרה בה), ובה מודה לו על הבשורה שהסכימו המדפיסים להגהה שאחר הסידור בדפוס, ומורה לו להתאמץ בהגהה זו.

בשלישית מורה לו להוסיף ההגהה שנדפסה בתניא סוף פנ"א, שצ"ל "מלכות דיצירה".

וברביעית מורה לו לשלב את ההשלמה שנדפסה באגרת הקודש סוף סי' כב.

תיקונים נוספים בכתי"ק הובאו ב"כפר חב"ד" גליון 881 ע' 42.

* * *

206. ראה אודותיו לקמן פרק ק.

207. ר' אשר השתמש גם בלוח ההשוואות לאגרת הקודש, שערך החסיד ר' משה וויילער מקריסלאווא, על פי כתבי-יד, כנזכר ב"מודעה רבה" שנדפסה בתחלת הספר (כדלקמן).

כאמור לעיל, הורה רבינו להגיה שוב את גליונות התניא אחרי הדפסתו, ועל התוצאות כותב רבינו אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בט"ו טבת תר"ס (אג"ק ח"ג אגרת תרב):

אחר כל ההדפסה הגי' עוד הפעם בעיון נמרץ, ומצא ח' ט"ס, והדפיסו ח' דפים אחרים להחליף הח' דפים שנמצא בהם הטעותים, ולפ"ד עתה הוא נקי ומבורר בתכלית.

ח' דפים אלו נדפסו בגליון נפרד, ובסופו נוספה מודעה:

אל הקונה - הדפים יד, כא, לג, מג, עו, קמ, קמג, קנב, יש להחליפם באחרים, ולכן הדפסנו מחדש את העלים האלו בבאגען שלם בפ"ע, והנחנו את הבאגען הזה בסוף הספר...

ועוד מוסיף רבינו באגרת הנ"ל:

ומכל מקום בהיותו בביתו עתה יגי' אותו עוד כמה שידו יהי' מגעת.

את התיקונים שהוסיף ר' אשר בביתו, אחר גמר ההדפסה, הוא רשם על גליון התניא שלו.

תניא זה שעם הגהותיו על הגליון, באו אחרי פטירתו לידי חתנו החסיד ר' שלמה אהרן קזרנובסקי, ואודותם כותב כ"ק אדמו"ר זי"ע (אגרות קודש שלו ח"ג אגרת תח):

מצאתי אחר כך שכן הגי' גם כן ר' אשר שו"ב על התניא שלו (נמצא אצל הרב קאזארנאווסקי - חתנו).

ועוד כותב (אגרות קודש שלו ח"ה אגרת א'תצה):

ישנם רשימת כמה תיקונים מכתב הרה"ג וו"ח אי"א נו"נ מזקני אנ"ש וכו' ר' אשר שו"ב מניקאלאייעוו, ובל"נ בהוצאה החדשה של התניא יודפס גם כן לוח תיקונים אלו בסוף הספר".

ובח"ו אגרת א'תקסא:

וכ"ק מו"ח אדמו"ר הסכים על לוח התיקון שלו.

ה"הוצאה החדשה של התניא" הנזכרת, היא הוצאת קה"ת תשי"ד, שבה הוסיף כ"ק אדמו"ר זי"ע לוח התיקון, ובו שילב גם את התיקונים האלו, כאמור בפתח דבר להוספות שם:

כן נכנסו בו ... מה שתיקן הרה"ח הוו"ח וכו' הר"ר אשר ז"ל שו"ב גראצמאן, הוא שעסק בהגהת והו"ל של התניא הוצאת ווילנא תר"ס, על גליון התניא שלו, וכ"ק מו"ח אדמו"ר אמר לי, אשר, בכלל, יש לסמוך עליו בזה.

* * *

בשער ספר התניא נאמר:

ספר לקוטי אמרים ... ועתה הוגה היטב בתוצאה חדשה ומתֻקנת בעיון נמרץ כמבואר מעל"ד.

ומעבר לדף:

מודעה רבה, על אודות התוצאה החדשה והמתוקנת שנעשתה בידיעת והסכמת הרבנים שליט"א נכדי אדמו"ר בעל הצמח צדק נ"ע זי"ע.

כגון דא צריך לאודועי ברבים, אשר עלינו להודות לה' כי גבר עלינו חסדו עד כה שזכינו בעזר השי"ת להגיה את האגה"ת והאגה"ק על צד היותר נעלה עד מקום שידו של אדם מגעת בעיון נמרץ ע"י השתדלות עצומה וזריזות יתירה בחיפוש אחר חיפוש בכת"י ישנים הנמצאים אצל הרבנים הקדושים שליט"א נכדי אדמו"ר בעל הצמח צדק ז"ל נ"ע שיש לסמוך עליהם, ונוסף ע"ז שגם אח"כ ביגיעה עצומה ומתינות גדולה הונף והוברר רבות פעמים לברר וללבן כל דבר עד שבאנו לעומק השוה והמישור לעמוד על דעת חכמים, ובאיזה מקומן זכינו לגוף כתי"ק הנמצא ת"י הרבנים הנ"ל ואור ה' האיר עינינו להגיה מתוכם גם מעט מן המעט מן השגיאות הנמצאים בהלק"א ושער היחוד והאמונה שבדפוס סלאוויטא נתקנו כעת בעזה"י, מלבד אשר בשער היחוד והאמונה הוספנו את ההשלמה מפרק ז'.

ועל הטוב זו תורה יזכר לטוב החסיד המפורסם מו"ה משה ווייליער ז"ל מקריסלאווא, אשר יגע וטרח ומצא הרבה להגיה את האגה"ק וקיבץ על יד על יד רבות ההשמטות מהאגה"ק, וכ"ז היה לנו לעינים למלאכת ההג"ה אשר ממנו לקחנו הרבה, וזכות גדול לו בזה...

וע"ז באתי עה"ח יום א' דחנוכה תר"ס לפ"ק, פה ווילנא

נאם אשר ב"ר מאיר ז"ל שו"ב מניקאלאייעב

עוד אודות מו"ה משה ווייליער הנ"ל מובא ב"כפר חב"ד" גליון 188 ע' 14 בשוה"ג.

השיר לכבוד אדמו"ר נ"ע

למרות העובדה שרבינו השקיע הרבה בהגהת ההוצאה זו של התניא, לא נזכר שם רבינו בהוצאה זו. אמנם התחכם המגיה ר' אשר, וכתב שיר מיוחד לכבוד ההוצאה הזו, המתחיל "ברוך אלהי ישראל אדון השלום", וחותם "יום ג' י"ט כסלו שנת על ישראל שלום [תר"ס] לפ"ק". ראשי השורות של השיר הם "שלום דובער נ"י", וסופי השורות "ברבי שמואל זי"ע".

את השיר הזה הדפיס בדף האחרון של הכרך.

כשהגיע העותק הראשון אל רבנו, וראה את השיר שהוסיף בסופו, כתב מיד אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בכ"ב טבת תר"ס (אג"ק ח"א אגרת צ):

תכתוב להר"א לויל[נא] .. את אשר עשה בהודעתו בסוף הספר בלתי ידיעתי (שיש לי עגמ"נ מזה, ובתחלה לא הייתי מסכים ע"ז בשום אופן), וכתבתי לו מפה (ע"י הרי"מ[208]) שיתקן

208. הרב יעקב מרדכי בעזפאלאוו.

לכה"פ בזה, שיחתום שמו על ההודעה מפורש, המלקט אשר שו"ב מניקאל'. וכ"ז ידרוש מהר"א אם נעשה כן, ובלתי זאת לא יוציאו למכירה.

ולמחרתו, באור לכ"ד טבת תר"ס, כתב ישיר לר' אשר (אג"ק ח"א אגרת צא):

בטח קבל מכתב ידידנו הרי"מ שי' בדבר ההודאה בסוף, ואבקשו לכתוב לידידינו ר' אנשיל שי'[209] (ואפשר ע"י טע"ג, אם הזמן גרמא) שבלי התיקון כמו שכתב לו הרי"מ [לא יוציאו] את הספרים למכירה.

למעשה נתלש דף זה מכל העותקים, ורק בעותקים אחדים נשאר, ומהם נעתק בתצלום ב"תורת חב"ד – ביבליוגרפיות – תניא", ע' 108.

* * *

בכ"ב טבת תר"ס, כותב רבינו אודות ההדפסה הזאת, אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (אג"ק ח"א אגרת צ):

בס"ה נדפסו הפשוטים בסך ג' אלפי' וד' מאות, ורעגאל אלף ושש מאות, מפני חסרון נייר רעגאל.

ובאגרת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, מכ"ג טבת תר"ס (אג"ק שלו ח"א אגרת ג):

מספר העקזעמ' הנדפסי' 4000 עק' פשוטים, 1400 עק' רעגאל[210].

ההוצאה לאור על ידי ישיבת תומכי תמימים

על הכריכה של הוצאה זו[211] נחרט באותיות מוזהבות:

ספר תניא, יצא לאור על ידי חברת תומכי תמימים שנת תר"ס לפ"ק.

ועל העטיפה:

ספר לקוטי אמרים עם אגרת התשובה ואגרת הקדש בתוצאה חדשה ומתֻקנת, מחיר הספר על נייר פשוט חמשים קאפ', ועל נייר רעגאל א' רו"כ, ופרי תבואתו (אחר ניכוי ההוצאה) קדוש הוא על החזקת לומדי תורה[212].

כשהגיעו העותקים הראשונים, הורה רבינו אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, לשלוח עותק אחד מכורך לכל אחד מתומכי הישיבה תומכי תמימים, ולכתוב להם במכתב (אג"ק ח"א אגרת צב):

209. אראנאוויטש, בא כח רבינו בווילנא.

210. אפשר הכוונה, אשר 4000 הוא הסכום הכולל שניהם יחד, ומהם 1400 רעגאל – כאמור באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע הנ"ל.

211. רק חלק מהעותקים נכרכו לפני מכירתם, השאר נמכרו בלתי כרוכים.

212. כלומר, להחזקת הישיבה תומכי תמימים.

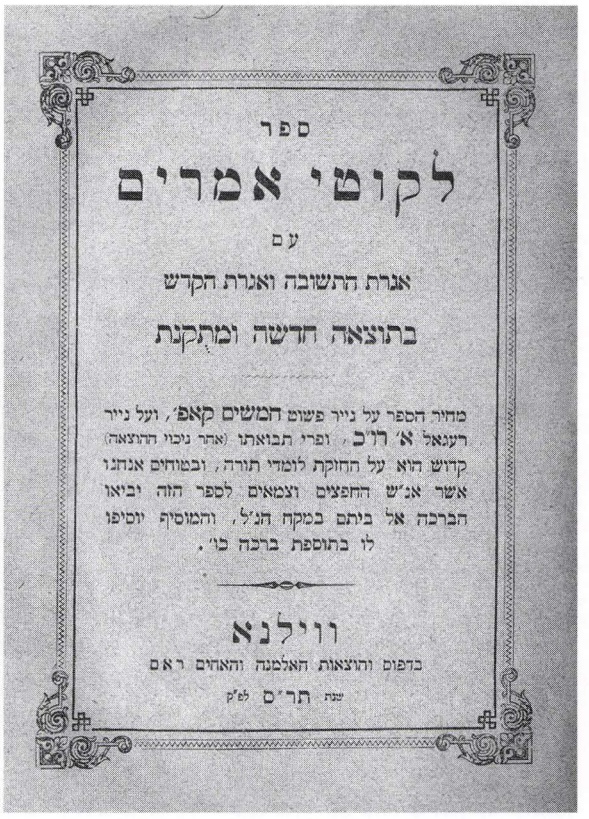
אתכבד לשלוח לכבודו ס' התניא מכורך מחירו (ג' או ה'[213]) וכל המוסיף יוסיפו לו תוס' ברכה מן השמים ... והשי"ת יעזור לנו שהלומדים יהיו באמת כפי רצונו הק'.

ההכנסה ממכירת ספר התניא היתה כאמור להחזקת הישיבה תומכי תמימים. וכך כותב רבינו אל כ"ק בנו בכ"ו שבט תר"ס (שם אגרת צג):

בדבר זעמבין[214] אל תצטער ח"ו מהעדר ההכנסה, בטח יעזור השי"ת ויהי' אי"ה על ההוצאה הנדרשת. ויש לקוות שמהתני' יהי' אי"ה הכנסה נכונה ע"ז.

ועל דרך זה כותב רבינו באותו יום אל הנגיד ר' ישעי' ברלין (שם אגרת צד):

בטח יעזור השי"ת שנוכל אי"ה להוביל המפעל הגדול הזה על להבא ג"כ. ויש לקוות שמס[פר] התני[א] (אשר פרי תבואתו יהי' על עסק הנ"ל) יהי' אי"ה הכנסה.

ספר

לקוטי אמרים

עם

אגרת התשובה ואגרת הקדש

בתוצאה חדשה ומתֻקנת

מחיר הספר על נייר פשוט חמשים קאפ', ועל נייר רעגאל א' רו"כ, ופרי תבואתו (אחר ניכוי ההוצאה) קדוש הוא על החזקת לומדי תורה, ובטוחים אנחנו אשר אנ"ש החפצים וצמאים לספר הזה יביאו הברכה אל ביתם כמקח הנ"ל, והמוסיף יוסיפו לו בתוספת ברכה כו'.

וויל נא

בדפוס והוצאות האלמנה והאחים ראם

שנת תר"ס לפ"ק

213. כנראה, עותק נייר רגיל מכורך – בשלושה רובל, ועותק נייר רעגאל מכורך – בחמשה רובל.

214. תקציב הישיבה תומכי תמימים שלמדה בעיירה זעמבין. ראה לקמן פרק קיא.

המאמרים

פרק כו
תקופות באמירת המאמרים

כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע כותב בא׳ ממכתביו (קונ׳ לימוד החסידות ע״ 9. אגרות-קודש שלו ח״ג ע׳ שמ):

בבוא הוד כ״ק רבינו הזקן מפטרסבורג בפעם השני׳ בשנת תקס״א והתיישב בליאדי, סדר חדש נהי׳ בענין אמירת מאמרי חסידות, מכמו שהי׳ לפני זה. עד אז, על הרוב, היו מאמרים קצרים, והביאורים היו גם כן בתכלית הקיצור. ובהתיישבו בליאדי התחיל לדבר מאמרים ארוכים[215] עם ביאורים ותוספות ביאורים, עד כי רבות פעמים הגיד מאמר אחד עם שלשה ארבעה ביאורים וכל ביאור הוא עומק שכלי מיוחד.

סדר חדש זה לא התחיל בבת אחת, כי אנו מוצאים שינוי באמירת המאמרים, ע״י אדמו״ר הזקן, כמעט מדי שנה בשנה:

א) בתורת שלום (ע׳ 26) מסופר אודות החילוק בין אמירת המאמרים שלפני ושלאחרי ביאתו מפטרבורג בפעם הראשונה בשנת תקנ״ט, ומסיים ״והעיקר מביאתו בפעם הב׳ מפ״ב״.

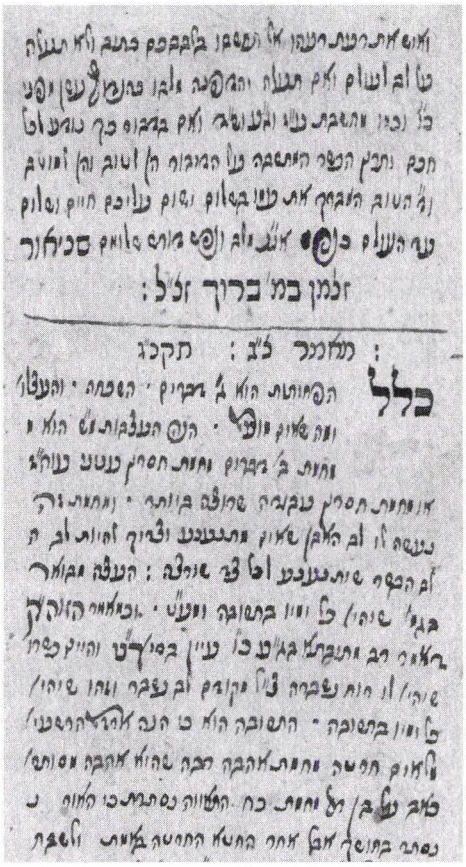
ב) כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״ כותב באחת מאגרותיו (אגרות קודש שלו סי׳ ח) אודות הספר תורה אור[216], שהדרושים שבו הם ״משנת תקנוא״ו עד סוף תקע״ב״.

מדוע בחר דוקא במאמרים אלו? שמא דוקא במאמרים אלו בא ביאור הדברים בהרחבה שעל פי תורת חב״ד.

כך גם באגרת כ״ק אדמו״ר האמצעי (אגרות-קודש שלו ח״ב אגרת ב): ״תורת אמת אשר היו יוצאין תמידין כסדרן מדי שבת וחודש מפי רוח קדשו ז״ל זה יותר מט״ו שנה״, דהיינו משנת תקנ״ו-ז עד שנת תקע״ג. גם הוא בחר שנה זו דוקא [אע״פ שבאותה אגרת מזכיר גם את ״אשר נטע בתוכינו זה שלושים שנה, דהיינו משנת תקמ״ג עד תקע״ג].

ואולי יש ליישב את שניהם. שעד שנת תקנ״ו היה אומר דרושים מזמן לזמן, בלי קביעות מיוחדת. ומשנת תקנ״ו ואילך התחיל לומר דרושים ״תמידין כסדרן מדי שבת וחודש״, כלשון כ״ק אדמו״ר האמצעי הנ״ל.

גם ב״תקנות לאזניא״[217] של השנים תקנ״ג-ו (אגרות-קודש אדמו״ר הזקן אגרות כג-ד: כח; לא) נידונה ביאת החסידים ללאזניא בשבת מברכים[218], שכנראה אז היה עיקר זמן אמירת דרושים. ומטעם זה בחר כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״ דוקא במאמרים שלאחר שנת תקנ״ו, שאז התחיל לומר דרושים ״מדי שבת וחודש״, לסדר מהם את דרושי התורה אור ולקוטי תורה – המסודרים על סדר פרשיות השנה.

215. להעיר מתורת שלום ע׳ 114, שהשינוי בכמות הוא, בעיקר, ברשימת המאמרים ע״י אדמו״ר האמצעי.

216. לכאורה קאי גם על הס׳ לקו״ת, שהי׳ אמור להיות נדפס אז, ונמנעה הדפסתו (בשל סגירת הדפוסים) – עד שנת תר״ח (ראה אגרות-קודש אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע סוף ח״ד, אגרת א׳קל). אך בעת הדפסת הלקו״ת הוסיף בה הצמח צדק גם כמה מאמרים משנת תקנ״ה (כפי שאפשר לראות ברשימת המאמרים שנדפסו בכמה מקומות. ראה לקמן פרק הבא).

217. ראה לעיל פרק יב.

218. וגם זה לא בכל החדשים, רק בשבת מברכים החדשים טבת, שבט, אדר, ניסן (או אדר שני, או פורים), סיון, תמוז, מנחם אב, אלול (או נחמן), שבת שאחר חצי אלול, ושבת תשובה, כמפורט באגרות כג, כח, לא.
ובחקירת רבינו במאסר תקס״א (כרם חב״ד 4 ע׳ 81): תשע פעמים בשנה, שלש פעמים בחורף ושש בקיץ.

ג) המאמר בעל תאריך הכי מוקדם שראינו בכתה"י הוא מתחלת שנת תקנ"ג[219]. מאז ואילך, הגיעו לידינו מאמרים בעלי תאריך, מכל אחת מהשנים תקנ"ג-תקע"ב.

ספר היסוד לתורת חסידות חב"ד הוא ספר התניא. הוא נדפס לראשונה בשנת תקנ"ז. באשר לזמן כתיבתו הובא לעיל פרק כג, אשר בקיץ תקנ"ב התפרסם ברבים בשמו "תניא", ואשר במאמרי תשרי-כסלו תקנ"ג מזכיר ודן בס' התניא. נודע לנו אם כן, שכבר בשנת תקנ"ג התחיל להאיר אור תורת חב"ד ברבים. עצם העובדה שבשנה זאת התפרסם ספר היסוד לתורת חסידות חב"ד, שנה זאת היא הראשונה שהגיעו לידינו הדרושים שנאמרו בה מתוארכות, ושנה זאת היא השנה הראשונה שבה כתב רבינו בארוכה אודות "תקנות לאזניא", כל זה מורה לנו שבשנה הזאת התחילה תקופה חדשה בהפצת תורת חב"ד ברבים.

ד) ב"היום יום" (ע' 4): "תקנ"א – כתביו בנגלה ובנסתר מתפשטים במרחב גדול".

ה) בס' השיחות תש"ג (ע' 154): "המאמר הלזה [שובה ישראל, ערב שבת תשובה תק"נ] הי' מן המאמרים הארוכים הראשונים שאמר כ"ק אאמו"ר [=אדמו"ר הזקן] ברבים. מאמר הראשון הי' המאמר משביעין אותו תהי צדיק שאמר בר"ה תק"ן ברבים, והמאמר שובה הי' השני מהמאמרים הארוכים".

ו) לעיל פרק יא הובא מכמה מקורות, שעיקר אמירת הדרושים על ידי רבינו הזקן התחילה בשנת תקמ"ג, בשעה שהתיישב בלאזניא.

ז) בבית רבי (טו, ב): "נמצא בכתבים דרושי רבינו ד"ח שדרש בשנת תק"מ".

אמנם בין אלפי כרכי כתבי-יד דרושי חב"ד שהגיעו לידינו, לא מצאנו אף דרוש מתוארך אחד ויחיד מלפני שנת תקנ"ג. ואף שלא ראינו אינו ראיה, הרי זהו דוקא בדבר שאינו רגיל כל כך. והרי מאותה שנה ואילך הגיעו לידינו דרושים רבים מתוארכים מכל שנה ושנה.

אפשר שפשוט הקדומים יותר לא הגיעו לידינו. ואפשר שבכתה"י שהיה לפני עיני מחבר ה"בית רבי" יש טעות סופר בתאריך. בכל אופן נראה שלא היה אז סדר קבוע באמירת ורשימת דרושים, שלכן לא הגיעו לידינו.

ח) בשיחות ורשימות כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מוסר אודות מאמרים שונים שאמר אדמו"ר הזקן מתחיל משנת תקכ"ח.

אפשר שאלו הם דרושים מועטים שאמר אז, או שחזר מתורת רבו הרב המגיד, אך עדיין לא היה אז סדר קבוע לאמירת דרושים, שזה התחיל, כנראה, לערך בשנת תקמ"ג, כדלעיל.

ט) ב"היום יום" (ע' סב): "בתחילה הי' רבינו הגדול אומר דרושים קצרים במאד, מרעישי הלב ומלהיבים מאד, ונקראו בשם "דרכים", אחר כך נקראו "אגרות" והם ארוכים יותר, אחר כך השתלשל שנקראו "תורות" והם שרשי הדרושים שבתורה אור ולקו"ת, אחר כך ארוכים מעט יותר ונקראו "כתבים"[220], והם בביאור בהשגה רחבה לפי ערך".

י) גם במאמרי אדמו"ר הזקן ש"לאחרי פטרבורג" אנו רואים שינוי משנה לשנה, ואם נקח לדוגמה את ספרי מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ב ותקס"ח, ששניהם הנחות אדמו"ר האמצעי, הרי מאמרי תקס"ב הם, בממוצע, בני שני עמודים, ומאמרי תקס"ח הם, בממוצע, בני שמונה עמודים. וכעין זה בשאר השנים, שמשנה לשנה באים המאמרים באריכות ובביאור יותר.

יא) בשנת תשי"ח נדפס ס' מאמרי אדמו"ר הזקן "אתהלך – לאזניא". ובפתח דבר מכ"ק אדמו"ר זי"ע שם:

המאמרים שבספר זה הועתקו מביכל הנודע בשם "אתהלך – לאזניא". היינו "דרושים דלאזניא" (שנאמרו או נכתבו בתקופה בה דר רבינו הזקן בלאזניא – עד שנת תקס"א), והראשון שבביכל זה מתחיל – אתהלך. ביכל זה שהי' באוסף הכת"י של כ"ק מו"ח אדמו"ר אינו תחת ידינו. ונעתקו הדרושים מביכל שהי' נמצא בירושלים ת"ו[221].

ובהוספות שם (ע' רסג):

בתחלת המפתח שבביכל זה רשום: דרושים דלאזניא כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהאליווער; ונראה שזוהי (העתקה מ) רשימת כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

ולכאורה הי' מקום לזהות את ה"דרושים דלאזניא" הנ"ל, עם דרושי "לפני פטרבורג" דלעיל, שהרי בבוא אדמו"ר הזקן בפעם הב' מפטרבורג, בי"א מנ"א תקס"א "נסע מפ"ב ישר ללאדי" (היום יום ע' 4. וראה גם רשימת הצמח צדק, הוספות לפסקי דינים שלו (קג [תמב]): "תקס"ב שנה ראשונה דלאדי"). – אבל:

(א) לאחר שנדפס ספר מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ב, נמצא, ששמונת המאמרים האחרונים שבספר "אתהלך – לאזניא" הם משנת תקס"ב. ומדוע נקראו אם כן בשם "דרושים דלאזניא"?

---

219. כדלעיל פרק כג.

220. כבר ב"תקנות דלאזניא" (אגרות-קודש סי' מב) נקראים המאמרים (שבכת"י), כמה פעמים בשם "כתבים".

221. מסומן עתה, בספריה, במס. 386. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו 18X11 ס"מ. (2), רצג, (3) דף. בתחלתו - מפתח המאמרים ע"ס הבוך. ובסופו - ע"ס הפרשיות. בראש המפתח שבתחלתו: "דרושים דלאזני' כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהליווער". ובדף המגן הקדמי (שם הבעלים, או המעתיק): "אלכסנדר זיסקינד [...]". על גב הכריכה חרות: "דרושי ליאזנע ח"א". מהכתב ונייר וכו' נראה שנכתב בתקופה שלאחר שנת ת"ר לערך.

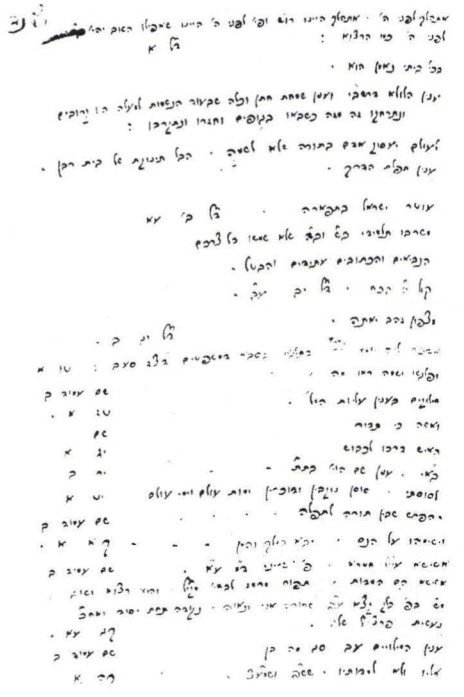
(ב) הס' "אתהלך – לאזניא" הנדפס נעתק מכת"י שעל גבי כריכתו חרות: "דרושי ליאזנע ח"א". עתה נמצא בספריה גם הביכל[222] שעליו כותב כ"ק אדמו"ר זי"ע שם "ביכל זה שהי' באוסף הכת"י של כ"ק מו"ח אדמו"ר". כת"י זה כולל גם חלק השני של דרושי לאזניא הנ"ל, והם דרושי (סיום) תקס"ב ו(תחלת) תקס"ג[223]. ושוב יוקשה מדוע נקראו "דרושי לאזניא"?

(ג) באוה"ת (דברים ע' א'תקמו): "ובד"ה כי תבא אל הארץ דתקס"ב חילק ... ועיין מזה בד"ה כי תבאו הנ"ל דלאזני", הרי מפורש מכנה אדמו"ר הצמח צדק גם את דרושי תקס"ב בשם דרושי "לאזניא". ואיך יתאים זה עם הנ"ל שאדמו"ר הזקן התיישב בלאדי בקיץ תקס"א.

ואולי הי' מקום להוכיח מכך, שאדמו"ר הזקן לא העביר דירתו מלאזניא ללאדי בפעם אחת, והי' חוזר לפרקים לביתו ללאזניא עד אמצע תקס"ג. ועל פי זה יש לפרש את דברי הצמח צדק כפשוטם, שכל מה שנעתק בס' "אתהלך-לאזניא" הם "דרושים דלאזניא".

או נאמר, כיון שעיקרו של בוך זה הוא רשימת דרושים שאמר אדמו"ר הזקן בתקופת לאזניא, אף שנרשמו בו גם דרושים שאמר בשנה הראשונה להתיישבותו בלאדי, לכן נקרא כל הבוך בשם דרושי לאזניא.

איך שיהי', יוצא לנו מכל זה, שהגדרה זו "דרושים דלאזניא" או "מאמר דלאזניא", הנמצאת בכמה מקומות בכתבי הצמח צדק, אינה תואמת את ההגדרה של "לפני פטרבורג"; כי "לפני פטרבורג" היינו המאמרים שנאמרו לפני המאסר הראשון – בשנת תקנ"ט, או השני – בשנת תקס"א, ואילו "לאזניא" כולל גם את המאמרים שנאמרו בשנת תקס"ב ותחלת תקס"ג.

מפתח דרושי אתהלך לאזניא (כת"י ק אדמו"ר הצמח צדק?)

---

222. מסומן במס. 1144. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו: 19.5X26 ס"מ. (5), ערב דף. בתחלתו מפתח המאמרים; וע"פ מפתח זה היו בו יותר מרעט דף, וחסר בסופו כמה דפים. בדף המגן האחורי נרשם פעמיים: זה הבוך שייך להר"ש [אדמו"ר מוהר"ש נ"ע] באדמו"ר [הצמח צדק] שליט"א [נ"ע] מק"ק ליובאוויטש", ועד"ז ברוסית. מהכתב ונייר וכו' נראה שנכתב בתקופה שלפני שנת ת"ר לערך.

223. מאמרים אלו בכתב-ידו של ר' ליב מאהליווער לא הגיעו אלינו, אך חלק מהם הגיע אלינו בגכת"ק אדמו"ר האמצעי, בשני כת"י: א) כת"י 1161, הכולל מאמרים משנת תקנ"ז-תק"ס לערך (ראה לקמן פרק הבא). ב) כת"י 1195, הכולל מאמרים משנת תקס"ב-תקס"ג. בכת"י (ובדפוס) "אתהלך-לאזניא" מופיעים מאמרים אלו בשינויים קלים, בעיקר - תיקוני לשון, וכנראה שאלו הם התיקונים שהגיה "ר' ליב מאהליווער".

בספריה נמצא דף אחד (בגוכת"ק אדמו"ר הצ"צ?), מפתח של בוך מסוים (שלא הגיע אלינו) שכלל את דרושי "אתהלך-לאזניא" (הדפים שבו אינם מתאימים לדפים שבכת"י 386, 1144 הנ"ל). מפתח זה אינו אלא על ל"ב דפים הראשונים של אותו בוך (הכולל את 34 מאמרים הראשונים שבו, הנדפסים ב-לג הע' הראשונים של "אתהלך-לאזניא" הנדפס; אך יש לשים לב לשינויים הקלים שבין רשימה זו להנדפס), ואילו דף המפתח עצמו מסומן "שנד", ואם כן אי אפשר לדעת ממנו דבר ברור איזה מאמרים נכללו באותו בוך. ומכל מקום, אם נשער שאותו בוך כלל שנג דפים (שלכן דף המפתח מסומן: שנד), יש מקום לומר שהוא כלל את כל המאמרים שבכת"י 1144 הנ"ל. ואולי מה"שער" שבו נעתקו הדברים שבראש כת"י 386 הנ"ל: "דרושים דלאזני' כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהליווער".

פרק כז
תאריך אמירת המאמרים

מכל האמור לעיל רואים אנו את חשיבותו של בירור תאריך אמירת כל מאמר[224]. שמזה אפשר גם ללמוד, לפעמים, לאיזה סוג מאמרים שייך מאמר זה: דרך, תורה או כתב; לפני או לאחרי פטרבורג; לאזניא או לאדי וכיו"ב.

וזאת מלבד העובדה, שלפעמים קיצר אדמו"ר הזקן בענין מסויים, וסמך על מה שכבר ביארו במאמר קודם, ורושם המאמר הי' כותב על זה "כנ"ל"[225] (אם נאמר המאמר הקודם – בסמיכות זמן לפני זה) או "כמשנ"ת במ"א", ועל ידי בירור זמן אמירתם, יובהר יותר למה מכוונים הדברים.

גם אפשר ללמוד מזה לפעמים פרקים בתולדות אדמו"ר הזקן. שלפעמים נתפרש בכותרת המאמר – זמן ומקום אמירתו, ולומדים מזה על סדר נסיעותיו[226]. ולפעמים נתפרש שנאמר על חתונת בנו או נכדו פלוני, חנוכת בית פלוני וכיו"ב.

* * *

מסופר בתורת שלום (ע' 87):

הכתבי קודש של כ"ק רבינו הגדול שהם על הסדר שנים, מתחיל משנת תקס"ב, והכתבים שקודם לזמן ההוא אין כתוב בהם הזמן דהעת שנאמרו, רק ספר (בוך) אחד ישנו שכתוב על גבו (אויפ'ן רוקן) שנת תקנ"ה[227], והם דרושים קצרים ביותר.

כמו כן הגיעו לידינו כמה ספרים, בכת"י ובדפוס, שאפשר ללמוד מהם על שנת אמירת המאמרים שבהם; ואף אם שלא בדיוק, אבל על כל פנים בערך:

א) "אתהלך-לאזניא" אין בו שום תאריך, אבל מאמרים רבים שבו, ידוע תאריך אמירתם ממקורות אחרים, ואם נשפוט לפיהם, נכתב ספר זה על סדר השנים תקנ"ו-תקס"ג. מכל שנה בחר הכותב מספר מאמרים, מטעם הידוע לו. המאמר הראשון שבו הוא משנת תקנ"ו. המאמרים שנדפסו שם ע' ט-יא הם משנת תקנ"ז. ע' מד-קיד הם משנת תקנ"ח. ע' קטו-קלה הם משנת תקנ"ט לערך. ע' קעח הוא משנת תק"ס. ע' רכט ואילך נדפסו בס' תקס"ב. ח"ב שלא נדפס הוא סיום שנת תקס"ב ותחלת שנת תקס"ג, כדלעיל פרק הקודם.

ב) "בונה ירושלים"[228] – אם נשפוט לפי המאמרים שמפורש בהם התאריך, או שידוע לנו ממקור אחר, הרי הם מהשנים תקנ"ג-תקנ"ז. אך ספר זה לא נכתב על סדר השנים[229]: ואפשר שנכתב בשנת תקנ"ז, ולכן לא נכנסו בו מאמרים שלאח"ז.

ג) "שני המאורות"[230] אין בו תאריכים. אך אם נשפוט לפי המאמרים שידוע לנו תאריך אמירתם ממקורות אחרים, נאמרו מאמרים אלו בין השנים תקנ"ח-תקס"ב.

ד) כת"י 1161 הוא גוכתי"ק אדמו"ר האמצעי[231] מאמרי "לפני פטרבורג", נכתבו מתחלה על גליונות בודדים ונכרך לאחרי זה – שלא על סדר אמירתם וכתיבתם. חלק שבו כולל מאמרי תשרי תקנ"ט לערך, ונכרך על הסדר. גם שאר המאמרים, אם נשפוט לפי מאמרים אלו, שידוע לנו ממקורות אחרים זמן אמירתם, ולפי מאמרים רבים בו, שנזכר בהם ס' התניא (לפעמים עם ציון הדף בדפוס), נראה שנכתב בין השנים תקנ"ז-תקנ"ט.

ה) כת"י 1174[232] הוא היחידי שהגיע לידינו, ובו

---

224. ראה גם לקמן פרק סד.

225. ראה לעיל פרק כג, מדרושי תשרי תקנ"ג, שנכתבו בהמשך לכתיבת התניא, ונזכר בהם כמה פעמים: כמש"כ לעיל בת[ניא] ק[טן]; שמבואר לעיל בת[ניא] ק[טן] באריכות; וכנ"ל בת[ניא] ק[טן]. וכיו"ב.

226. על תכיפות נסיעות לעיירות שונות, משיב מתורגמנו ר' יהודה בן פייבוש, בחקירות מאסר שנת תקס"א (כרם חב"ד 4 ע' 80): לפעמים נוסע הוא גם לפי בקשות בעת הצורך, אך זה קורה רק לעתים רחוקות.

227. מסומן בספריה במספר 2217, ועל גבו: כי תשא לאזניא תקנ"ה.

228. ירושלים תרפ"ו. והוא העתקת כת"י, שחלקו הגיע לספריה ונסמן במס. 139. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו 17X22 ס"מ. החלק הנ"ל כולל: דף עט. קנז-קצח. ממנו נדפס שם עד דף קצא, ב. דפים קצג-ח הם גליון בפ"ע, שנכתב בתקופה מאוחרת יותר, ונכרך עם כת"י הנ"ל. נכתב בחיי אדמו"ר הזקן, הנזכר בו בהוספת "שי'". וממ"ש (המעתיק) ברס"י כד: "מה ששמעתי מאדמ"ו שי' בק"ק לאדי בהעלותך תקנ"ה" אפשר שנכתב זמן לא רב לאחר תקנ"ה.

229. חוץ מהסימנים כד-לג, שברובם ניתן (כאן, או במקור אחר) התאריך, והם על סדר השנים (תקנ"ה- תקנ"ו).

230. לבוב תרמ"ב. בפרטיות ע"ד ספר זה ראה: י. מונדשיין, יגדיל תורה (נ.י.) חוב' כח סי' לט.

231. גדלו 18X11 ס"מ. (1), קג דף. על דף המגן הקדמי (כת"י ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע): "נומר 3 [במס. זה נסמן באוסף כתה"י שבספריתו] להבין ההג"ה בלק"א" [בשם זה נקרא – ע"ש התחלתו].
רוב המאמרים שבביכל זה נעתקו בכמה כת"י (בנוסף להנעתק ב"אתהלך-לאזניא"): א) 606 סא-עב. ב) 931 א-כ. ג) 1148 א-פב. ד) 1154 נד-פו. ובארבעתם נעתקו - שלא באותו סדר שבביכל זה; מכאן שנעתקו לפני שנכרך. מהכתב, הניר וכו' נראה שארבע העתקות אלו נכתבו בתקופה שלפני ת"ר בערך.

232. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו 19X11 ס"מ. (1), קעה, דף, דפים א-ו חלק. ז-לד מאמרי תקנ"ז, להסב חלק. סג-קכח מאמרים קצרים. קכט - חלק. קל-קלב (בכת"י מאוחר) פירוש למג"א. קלג-קעה חלק. נכתב בחיי אדמו"ר הזקן, הנזכר בו בהוספת "שי'".
בשער (בכת"י מאוחר): "ספר ליקוטי תורה ... יום א' פ' ראה אנכי נותן לפניכם

מאמרי שנה שלמה על הסדר – תקנ"ז. אך לא כל המאמרים שמשנת תקנ"ז נכנסו אליו. הוא מתחיל מאלול תקנ"ו ומסיים בתשרי תקנ"ח. וזהו רק חלקו הראשון של כתה"י. בחלקו השני באים מאמרים קצרים בלי תאריכים.

ו) כת"י 750[233] – שכבר נזכר לעיל פרקים כג; כו, אשר לאחר העתקת התניא, שהיחוה"א ואגה"ת מהדו"ק, באים שם (נב, ב – נה, א) מאמרי תשרי-כסלו תקנ"ג על הסדר, בהם מציין כמ"פ "כנ"ל" לס' התניא ואגה"ת. ונראה שנכתבו (התניא כו' והמאמרים) באותה שנה – תקנ"ג.

ז) כת"י 265[234] – לאחר העתקת שער היחוד והאמונה והתניא מהדו"ק, באים שם (באותו כתב, ומתחיל באותו גליון) מאמרי אדמו"ר הזקן, חלקם מתוארך, חלקם ידוע תאריך אמירתם ממקורות אחרים, והמאוחר שבהם הוא "דרוש לפורים תקנ"ז לפ"ק". מסתבר שהתניא (מהדו"ק) נכתב לפני הדפסתו (מהדוב"ת) בכסלו תקנ"ז. ואם כן נכתבו מאמרים אלו במשך חורף תקנ"ז, וכולל מאמרים מהשנים תקנ"ג-תקנ"ז.

ח) כת"י 633[235] – על פי השער שבו נכתב בשנת תקצ"ד ע"י "זלמן ליב בהרי"ד מליבאוויטץ ריסקין", וכולל מאמרי אדמו"ר הזקן מסודרים על סדר פרשיות השנה. אך מכל מקום יש בו ענין מיוחד לענינינו, שהמעתיק השתדל ביותר לברר את תאריך אמירת המאמרים, וברובם באה כותרת: "את זו דרש אדמו"ר...", וכולל מאמרים משנת תקנ"ד ואילך.

* * *

הדרושים שנאמרו בלאדי נרשמו

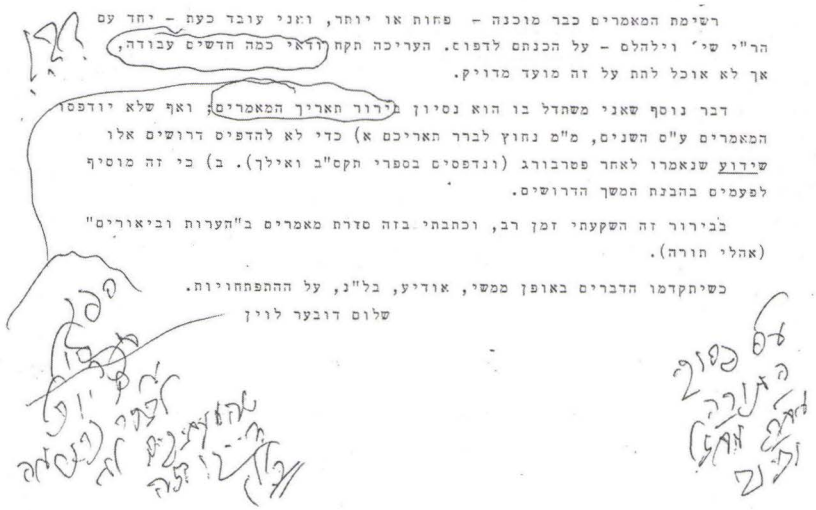
על ידי כמה רושמי "הנחות" בכרכים מיוחדים לפי סדר אמירתם. לא כל הדרושים יש להם תאריך מדויק, הדבר דורש הרבה עיון לברר אל נכון התאריך המדויק לאמירת הדרוש, אך מכל מקום הדבר אפשרי ולא כל כך קשה, משא"כ הדרושים שנאמרו בתקופת לאזניא, הם נאספו ונעתקו בכתבי-יד מרובים, בלי שום סדר ובלי תיארוך מדויק.

בשנת תשמ"א, כשעסקתי בעריכת הספר "מאמרי אדמו"ר הזקן - הקצרים", שנאמרו בתקופת לאזניא, הורה הרבי לסדר את המאמרים בספר הזה:

> על סדר פסוקי התורה, אח"כ מחז"ל וכיו"ב.

בסוף הכרך (שם ע' תקפט) הוספתי "סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים". ושם עמ' תריא ואילך הוספתי "רשימת המאמרים על סדר השנים" – עד שנת תקס"א, אשר ביררתי מתוך כתבי היד, עד כמה שהי' אפשר לברר הדבר. הרבי התייחס לכך בהסתייגות מסויימת וכתב:

> ספק גדול אם יוכל לברר (כנראה שהמעתיקים לא דייקו בזה כלל).

רשימת המאמרים כבר מוכנה – פחות או יותר, ואני עובד כעת – יחד עם הר"י שי' וילהלם – על הכנתם לדפוס. העריכה תקח (לדאי) כמה חדשים עבודה, אך לא אוכל להת על זה מועד מדויק.

דבר נוסף שאני משתדל בו הוא נסיון לברר תאריך המאמרים; ואף שלא יודפסו המאמרים ע"ס השנים, מ"מ נחוץ לברר תאריכם א) כדי לא להדפיס דרושים אלו שידוע שנאמרו לאחר פסרבורג (ונדפסים בספרי תקס"ב ואילך). ב) כי זה מוסיף לפעמים בהבנת המשך הדרושים.

בבירור זה השקעתי זמן רב, וכתבתי בזה סדרת מאמרים ב"הערות וביאורים" (אהלי תורה).

כשיתקדמו הדברים באופן ממשי, אודיע, בל"נ, על ההתפתחויות.

שלום דובער לוין

במשך השנים הבאות נדפסו על ידי צוות מיוחד עוד הרבה כרכי מאמרי אדמו"ר הזקן, ונמצאו בכתבי-היד עוד הרבה כותרות עם תאריכים, בין של דרושי לאזניא ובין של דרושי לאדי. רשימה זו הושלמה בשנת תשנ"ב ע"י הרה"ת ר' יוסף יצחק שי' קעלער, ונדפסה ב"כרם חב"ד" גליון 4 ע' 345 ואילך.

רשימה מושלמת יותר של מאמרי הלקוטי תורה – על סדר השנים, נדפסה בהוספות ללקוטי תורה, הוצאת תשנ"ט, ע' רכח ואילך[236].

ברכה אך טוב מנחם אב שנת והדרת (תרט"ו) פני זקן פה קלעצק דברי צבי הירש בל"א המנוח יעקב מעסטרא[...]".

על גב הכריכה, כתי"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע: "ויקרא כו' המסות לאזניא תקנ"ז". ובדף המגן הקדמי מבפנים, כתי"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע: "נומר 1. ויקרא תקנ"ז".

233. תיאורו בהוספות לתניא (נ.י. תש"מ ואילך) רב, א כת"י ז. וראה מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים ע' קצ, בשוה"ג.

234. תיאורו שם כת"י ג.

235. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו: 7.5X22, ס"מ. ריד דף. המפתח בדף רז.

236. אודות רשימת שאר מאמרי רבותינו על סדר השנים – ראה לקמן פרק סה ופרק סו.

פרק כח
כותבי ה"הנחות"

כאשר רבינו הי' אומר את מאמריו, היו כמה משומעי לקחו רושמים את דבריו [=כותבים "הנחות"], ומהם: המהרי"ל (אחי אדמו"ר הזקן), כ"ק אדמו"ר האמצעי, ר' משה (בן אדמו"ר הזקן), אדמו"ר הצמח צדק, ר' פנחס רייזעס ועוד – כמובא בכמה מקומות.

ההנחות של ר' פנחס רייזעס שהגיעו אלינו הם בעיקר משנת תקס"ז ואילך[237].

ההנחות של ר' משה הם משנת תקס"ב[238] ואילך.

מהנחות הצמח צדק לא הגיעו אלינו אלא משנת תקע"א-תקע"ב ומאמרים אחדים משנת תקס"ז[239] ואילך[240].

מהנחות כ"ק אדמו"ר האמצעי הגיעו לידינו כמה ביכלאך מתקופת לאזניא. מהנחות אלו נערכו המאמרים שבספר "אתהלך-לאזניא" הנדפס, וכדלעיל פרק כו. אמנם עיקר ההנחות שלו הן מהתקופה שלאחר פט"ב, כפי שסיפר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בי"ט כסלו תרע"ה (תורת שלום ע' 214).

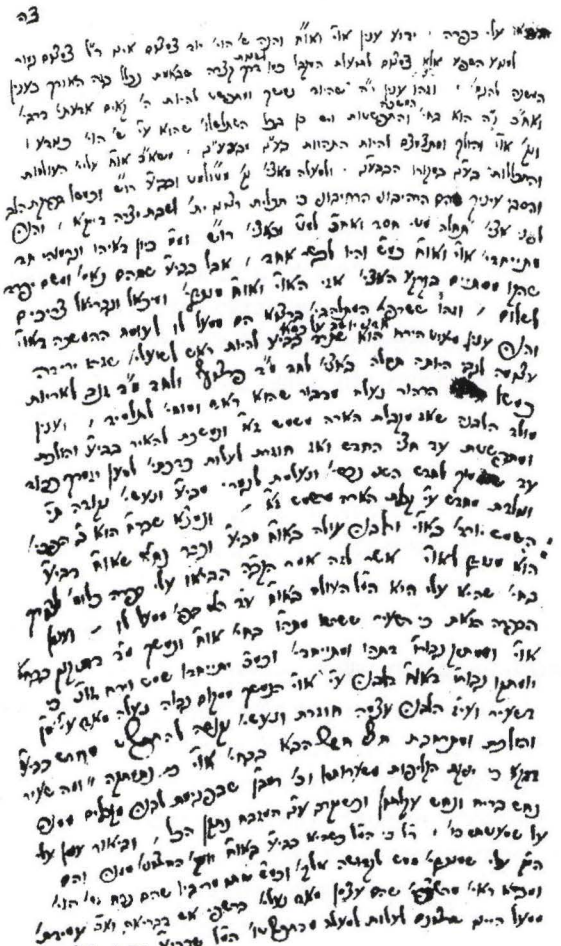
בתקופת לאזניא, הי' כותב ה"הנחות" העיקרי – המהרי"ל, וכמסופר לעיל פרק ד.

* * *

מכל הכתבים האלה, וכן מכתבי ה"הנחות" של חסידים נוספים שהיו רושמים את דרושי רבינו, רבו כמו רבו ההעתקות.

יותר ממאה כרכים של העתקות דרושי רבינו, שנעתקו באותה תקופה, נשתמרו עד היום בספריה. יש לשער שזהו רק חלק קטן מההעתקות שהיו קיימות אז, אלא שכרגיל, נשרפו רובן בשריפות המרובות שהיו פוקדות את העיירות, או אבדו.

מתוך כל הכרכים הללו, וגם מתוך העתקות שנכתבו בשנים מאוחרות יותר, נערכו ונדפסו על ידי מערכת אוצר החסידים – קה"ת כשלושים כרכי סדרת "מאמרי אדמו"ר הזקן".

---

237. נדפסו בספר מאמרי אדמו"ר הזקן – הנחות הר"פ (קה"ת תשי"ח).

238. הי' אז בן י"ח.

239. הי' אז בן י"ז.

240. כתי"ק אדמו"ר הצמח צדק, בעל תאריך המוקדם ביותר שראיתי, הוא בכת"י 1052 דף צה.
כת"י זה הוא, כפי שרשם עליו כ"ק אדמו"ר מוהר"ש, בגוכתי"ק, על גב הכריכה "מלוקט. ויהי כל הארץ שפה" [ע"ש התחלתו]. ונכרכו בו כמה דפים בגוכתי"ק מהרי"ל מיאנאוויטש ובגוכתי"ק אדמו"ר הצמח צדק. גדלו 24X18 ס"מ. (1), קצג דף.
דף צה שבו הוא דף קטן [17.5X10.5 ס"מ] גוכתי"ק אדמו"ר הצמח צדק ובו ר"פ משני מאמרים בלי תאריך: א) הביאו עלי כפרה. ב) והי' מדי חדש. מהכתב נראה שנכתב בצעירותו.
המאמר הביאו עלי כפרה נדפס (הנחת אדמו"ר האמצעי) בביאוה"ז עו, ג ונמצא בגוכתי"ק 1196 ק, ב [רק חלק, כי נחתך שם הגליון] הכולל דרושי תקס"ז, ואם כן נאמר בפ' אחרי תקס"ז.

ספרים וכתבים

פרק כט
אוסף ספריו וכתביו

בין במאסרו הראשון בתחלת שנת תקנ"ט ובין במאסרו השני בתחלת שנת תקס"א[241], החרימו מביתו את ספריו וכתביו כדי לבדוק אם יש בהם משהו נגד הממשלה.

מהנלקח במאסרו הראשון אין לנו רשימה מדויקת, רק הזכרה שבמכתבו של מושל בילורוסיה ז'גולין, אל הגנרל גוברנטור לופוחין, בל' תשרי תקנ"ט (כרם חב"ד ח"ד ע' 41):

מיד נשלחו ניירותיו וספריו בתיבה אחת ובמזוודה אחת החתומים בחותם שלי.

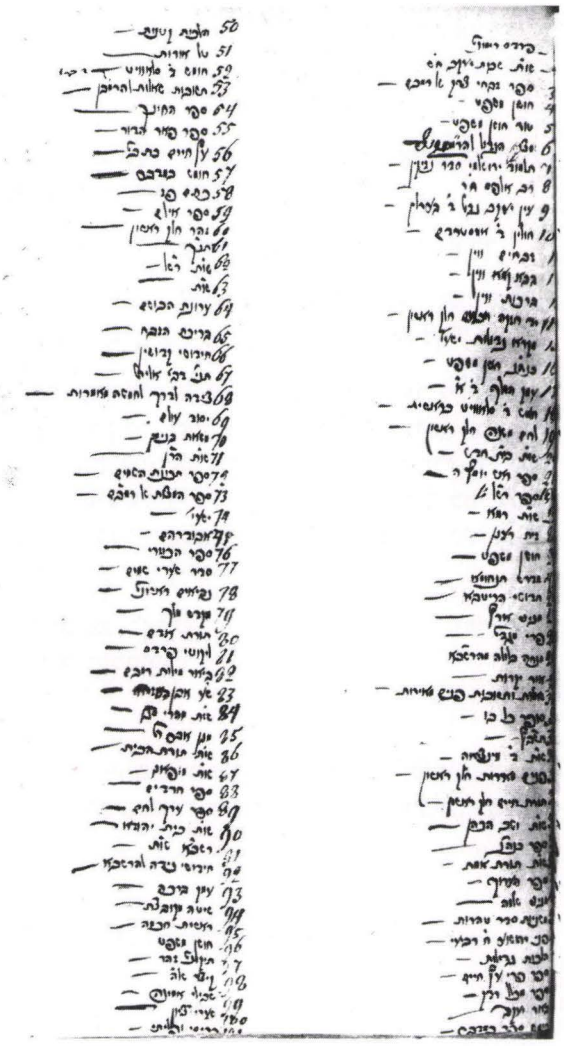
משלוח הספרים נזכר במכתבו ביחד עם משלוח רבינו בעצמו מלאזני לפטרבורג, ולכן מסתבר שאת הספרים והכתבים לקחו מביתו בעת המאסר. כך יש לשער גם שהספרים וכתבי היד הוחזרו לו אחרי שחרורו.

אודות החרמת הספרים וכתבי היד מביתו במאסרו השני ידועים לנו יותר פרטים:

רבינו נאסר בפעם השניה בתחלת חורף תקס"א, ונשלח מלאזניא לפטרבורג בד' כסלו (ראה אגרות-קודש שלו מקורות והערות לאגרת מה). במכתב שכתב הגנרל פרוקורור אובלינינוב, אל מושל בילורוסיה סברין, בי"א כסלו (כרם חב"ד ח"ד ע' 106), הוא מאשר את הגעתו לפטרבורג, ומוסיף:

ומפני ששום מסמכים וספרי חשבונות שניהל או התכתבות לא הגיעו, אני מבקשך אדוני רב החסד להטיל צו חיפוש ולבדוק, מה שימצאו מהמסמכים הללו אצלו לשלוח אלי. אם הספרים וההתכתבות שלו מוסתרים אצל מישהו אחר, תשתדלו למצוא ולהעביר אלי.

בכ"ד כסלו (29 בנובמבר) עשתה המשטרה חיפוש בביתו של רבינו, לקחה משם 103 ספרים ועוד 14 קובצי כת"י[242], כדי ללמוד ממנו על הכלל כולו – אם יש בביתו חומר בכתב ובדפוס נגד המלוכה, ואילו שאר ספריו, שנשארו בבית רבינו, נסגרו ונחתמו למשמרת, וראשי קהלת לאזניא התחייבו לשמור עליהם שישארו סגורים וחתומים. הם הכינו את רשימת הספרים, ומעבר לדף הם כתבו וחתמו על האישור וההתחייבות הנ"ל:

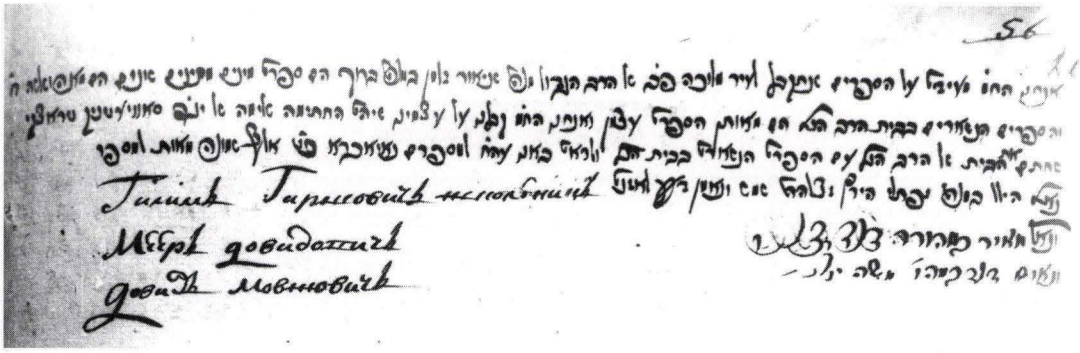
אנחנו הח[תומים] מ[טה] מעידי[ם] על הספרים שנתקבל לעיר מלוכה פ"ב, של הרב הגדול מו"ה שניאור זלמן במו"ה ברוך, הם ספרי[ם] מינים ממינים שונים, הם מאה ושלשה ח[לקים], והספרים הנשארים בבית הרב הנ"ל הם מאותן הספרי[ם] עצמן. ואנחנו הח[תומים] מ[טה] קבלנו על עצמינו שיהי' החתימה שלימה של יניד סאוויעטניק טראצקי, שחתם את הבית של הרב הנ"ל עם הספרי[ם] הנשארי[ם] בבית הנ"ל. ולראי' באנו ע[ל] הח[תום] למספרם נאיאברא כ"ט אלף שמונה מאות למספר.

נא' הילל במו"ה נפתלי הירץ זצלה"ה
שמש ונאמן דק"ק לאזני'

ונא' מאיר במהור"ר דוד זצלה"ה
ונאום דוד במה"ו משה יצ"ו

241. ראה אודותם לעיל פרק יג.

242. הרשימה נעתקה ב"ספריית ליובאוויטש" עמ' ד ואילך.

כשהגיעו הספרים והכתבים ורשימה הנ״ל לידי הגנרל פרוקורור אובלינינוב בפטרבורג, הוא מסר אותם לידי המתרגמים היהודים בפטרבורג, שיתרגמוהו מלה״ק לרוסית, יחד עם הודעתם (בתרגום מרוסית):

אנחנו החתומים מטה בקרנו את הכתבים השייכים ליהודי בן-ברוך, והננו מעידים בזה, כי בשק החתום נמצאים כתבים הכוללים כתבי-פשרה ושטרי-התחייבות שניתנו לבן-ברוך למשמרת כדי שלא יתהוו עוד סכסוכים בדבר קיומם, כי מפני כבודו של בן-ברוך יתביישו לעבור עליהם, ולכתבים אלו מצורפת רשימה אלפא-ביתית. מלבד הנ״ל וחבור קצר על דבר מנהגי דת ישראל[243], המלוקט מספרי ישראל הקדמונים, לא נמצא שום דבר אחר, ומה גם דבר המתנגד לדת ישראל וטובת הארץ, - שעל זה באנו על החתום:

מתרגם מעברית

היהודי ליב בן-נח

מתרגם מעברית

היהודי יהודה בן-פיביש [244]

בינתיים התקבלה הוראה מהקיסר, ביום כ״ב כסלו תקס״א (27 בנובמבר 1800), למסור את משפטו אל הסינט, והם העבירו את בירור הדברים למחלקה השלישית של הסינט, היא הבולשת המדינית של רוסיא הצארית.

בהמשך לזה נמסרו (ביום י״ח טבת, 22 בדצמבר) הספרים וכתבי היד והרשימה בלה״ק ותרגומה לרוסית, אל הקטיגור של המחלקה השלישית, ובמצורף להם כתב לו הגנרל פרוקורור הנ״ל[245]:

אל האדון הקטיגור הראשי של הדיפרטמנט השלישי של הסינט, אולינין

בשלחי בזה על פי פקודת רוממות מלכותו, שאודותיה הודעתי ב-27 לחודש נוייבר, את הכתבים על דבר היהודים אביגדור בן-חיים[246] וזלמן בן-ברוך[247], הנוגע לדתם וכו׳, הנמצאים בבית פקידות משלחת הסתרי והעומד להתברר בסינאט, על איזה יסוד תתקיים כתת החסידים והקהלות לעתיד - הנני מצרף לזה ספרים ומגילות שונות שנלקחו מביתו של בן-ברוך, ושנשלחו לי אחר כך מאת הגוברנטור האזרחי ברוסיא-הלבנה, עם תרגום קצר על דבר תכנם, שנעשה פה על ידי המתרגמים היהודים, בצירוף הודעה מאת הגוברנטור וחות-דעתו, אחרי החקירה והדרישה, על דבר הנהגת כל הקארלינים[248] בכלל. בהציעי לפני כבוד מעלתו לצרף כל אלה אל הענין העתיד להתברר בסינאט.

22 דיקבר 1800.

* * *

במקום אחד כותב רבינו (מהדורה בתרא לסי׳ שמג, דף תו, ב):

מצאתי בהדיא בס[פר] הת[רומה], כת״י ישן נושן סימן רכ״ב, ובדפוס נשמט.

ועד״ז בקונטרס אחרון (סי׳ לב ס״ק ג):

בספר התרומה ... מצאתי כתוב הוגה שם.

שמא היו בידיו גם כתבי-יד ישנים, אך לא נודע לנו על כך משום מקום אחר. סביר יותר שראה את כתב היד הישן נושן הזה, לא בביתו הוא, אלא במקום אחר – שמא באחת מנסיעותיו.

---

243. הוא השלחן ערוך שערך רבנו.

244. סוחר מקאפוסט, וחסיד של רבינו משנת תקמ״ח לערך. ראה חקירתו – ב״כרם חב״ד״ 4 ע׳ 79.

245. תעודות אלה פורסמו על ידי, ש דובנוב ב״יעוורעסקאיא סטארינא״ (פטרבורג 1910) ותורגמו לעברית ע״י מ טייטלבוים בספרו ״הרב מלאדי״ (ווארשא תרע״ג, ח״א ע׳ 196 ואילך), ונעתקו משם, בתיקוני לשון, בס׳ ״אגרות בעל התניא״ (ירושלים תשי״ג, ע׳ קמו ואילך).

246. המלשין.

247. רבינו הזקן.

248. החסידים.

פרק ל
השריפה בלאדי

סביר להניח שלאחר תום המשפט הוחזרו כל הספרים וכתבי היד לידי רבינו הזקן, אך כעבור תשע שנים היו למאכולת אש בשריפה הגדולה, שפרצה בביתו בשלהי חורף תק״ע, בעת נסיעתו הידועה לפלכי וואהלין (ראה י. מונדשיין, בטאון חב״ד 32 ע׳ 12 ואילך).

על השריפה הזאת הודיע כ״ק בנו אדמו״ר האמצעי, במכתב-כללי שכתב לאנ״ש מיד לאחר השריפה (ניסן-אייר תק״ע, אגרות-קודש שלו אגרת ב), ובו שם דגש מיוחד על שריפת הספרים וכתבי היד:

מה׳ שלום וברכה ורב טוב לבית ישראל, המה כללות אנ״ש, החרדים לדבר ה׳, לשמוע בקול דברו אנשי חסד ואמת, דורשי אלקים באמת ובתמים, ה׳ עליהם יראה באור תורה ועבודה שבלב האמתיים, להרים קרנם למעלה ברוחניות ובגשמיות אכי״ר.

אחד״ש כמשפט לאוהבי שמו, ידידים וריעים האהובים, עתה באנו להודיעם צערינו אשר נגעה יד ה׳ באש דליקה פתאומית על פי סיבה קטנה בבית הגדול של כבוד אדוננו אבינו ע[טרת] ר[אשינו] הרב שיחי׳ ולא הי׳ שהות להציל אפילו כרגע, כי במעט רגע דלק כל הגג תוך הבית כולו באש מתלקחת נורא מאד, וירא כל העם וינועו מאד ולא קם רוח באיש כלל ולא הצילו מן הבית אפילו מחוט ועד שרוך נעל, כידוע אריכות המעשה בכאן לכל אנשי העיר.

וזה ג׳ ימים אשר לא נחה דעתינו מגודל הבלבול והצער הבא פתאום, עד כעת אשר שב רוחינו אלינו קצת. והנה התחלנו לעיין היטב בפרטי הזיקות אשר הי׳ בתוך הבית, והנה אי אפשר להעלות על הכתב גודל עוצם ההיזק, מלבד גודל הצער.

אך תוכן הענין בכללות נוכל להודיע אשר סך ההיזק מכל הספרים היקרים והנכבדים הידועים, ומן כל הכלים והכסף ומרגליות עם הבגדים של אמנו הרבנית שתחי׳, יעלה לסך גדול ועצום מאוד, כאשר יפרש ידידנו חביבנו המופלג מוכ״ז נ״י, כי לא ניתן לכתוב עפה״ש[249] וד״ל.

וכל זה מלבד כלי יקר ומרגליות ושארי חפצים של אחרים מכללות אנשי המדינה שהיו מונחים במשכון ולגמור ענינים גדולים[250] כידוע לכל, אשר אי אפשר לנו לשער הערך. ועל הכל תגדל הצער מאיבוד כתבי קדשו על ד׳ שו״ע כידוע, ומלבד איבוד הוועקסלין[251] גדולים וקטנים מכל אנשי המדינה, וכל אלה בנקל למבינים להבין גודל עוצם ההיזק כי רב הוא מאד.

והנה אחר שנתבונן גודל ההיזק ובגודל הצער איכה נוכל לראות בעוצם גודל הצער ויגון שימצא את כבוד אדמו״ר נ״י בבואו לכאן, בראותו כי נאבדו כלי חמדתו מחמד עינו ולבו כל הימים בספרים נכבדים, אשר זה הדבר נוגע ביותר אל עצמו ומהותו הרבה יותר מהיזק ממון רב, כידוע ומובן לכל יודע ומכיר בטיב צדקתו כו׳. ומלבד אשר יעלה על ליבו גודל ההיזק, עד שיכול להיות ח״ו בעל חוב גדול, עד שאי אפשר להעלות על גבי הכתב, כי אם מפה לאוזן שומעת בלבד וד״ל.

אחרי השריפה הגדולה, באביב תק״ע, חזר רבינו ללאדי וחי בה יותר משנתים (מתחלת קיץ תק״ע עד שלהי קיץ תקע״ב). יש מקום לשער שבמשך זמן זה קנה מחדש כמה ספרים ללמוד בהם, אך נראה שגם הם לא נשתמרו, שהרי מלאדי ברח רבינו עם כל המשפחה, מבלי הכנה יתירה, כשעמד נפוליון לכבוש את רוסיא הלבנה.

על הבריחה הזאת כותב כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״ (אגרות-קודש שלו אגרת א):

ביום ו׳ ער״ח אלול נסע עם כל בני ביתו לקראסנא, וביום ו׳ עש״ק שלאחריו ברחו מצרפתים, והי׳ מטולטל עד ביאתן לפיענא - ערב שבת וישלח תקע״ג, ושם במוש״ק דשמות כ״ג אור לכ״ד טבת כחצות שעה י״א נשבה ארון הקדש מאור ישראל משיח ה׳ ונתבקש בישיבה של מעלה.

ועל החפזון בעת הבריחה מספר כ״ק אדמו״ר האמצעי (אגרות-קודש שלו אגרת ח):

גודל הזריזות לברוח אין די באר בכתב, וגם שהי׳ זקן וחלש מאד והקור בחורף וטלטול הקשה לא לפי ערך כחו כלל, עם טפלי ארבעה משפחות שלו, אך לא רצה בשום אופן לשכון אפילו יום א׳ תחת ממשלתו ועבודתו[252], וברחנו על ב׳ עגלות לבד, וכל הטף כ״ח נפשות גדולים וקטנים, עם כל החפצים הקלים שהי׳ ביכולתינו ליקח לקחנו, וכל החפצים הכבדים נשאר.

אם אמנם נשארו ספרים בבית רבינו בעיר לאדי, בודאי היו למאכולת אש יחד עם כל הבית, כמסופר באגרת שכתב כ״ק אדמו״ר האמצעי בחורף תקע״ג, אחרי הסתלקות כ״ק אביו אדמו״ר הזקן (אגרות-קודש שלו אגרת ה):

שמעתי דיבת בשורה בשם איש מהימן שהבתים שלנו

249. על פני השדה, כלומר בפרסום.

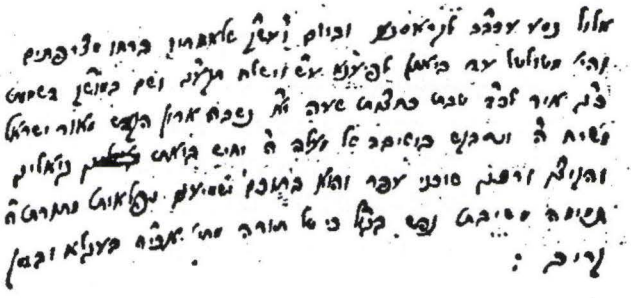
250. כנראה הכוונה לדיני תורה לפני רבינו, ששני הצדדים הניחו משכון בתור ערבות לקיום הפסק דין.

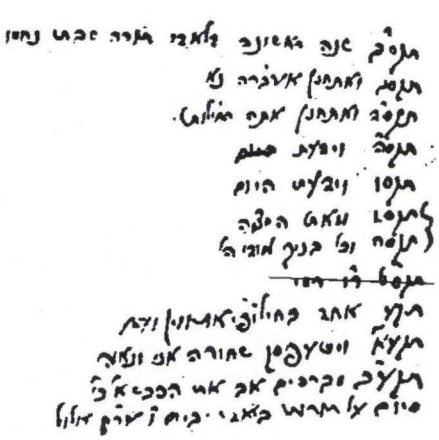
251. שטרות התחייבות הנהוגים בתקופה ההיא (ראה ״מבית הגנזים״ פרק נד).

252. של נפוליון.

שבק"ק לאדי כבר נשרפו על ידי השלהבת הלהב החוזר כו'.

אפשר הדבר שבשריפה הזאת נשרפו שאריות כתי"ק של חבורי רבינו. ואולי זוהי השריפה השניה הנזכרת ב"הקדמת הרבנים בני הגאון המחבר ז"ל" לשלחן ערוך אדמו"ר הזקן:

והנה מודעת זאת מרוב הצרות וסיבות ומאורעות שחלפו עברו ראשינו, ובפרט שריפת הבתים פעמיים, ספו תמו כתבי יד קודש של כבוד אאמו"ר ז"ל בעצמו, ולא נותר כי אם ההעתקות המפוזרים אצל התלמידים אחת הנה ואחת הנה.

פרק לא
שרידי האוסף

לפחות ארבעה מספריו של רבינו ניצלו משריפות אלה: א) שו״ע חלק אבן העזר עם ״בית שמואל״. ב) שו״ת מהרי״ק. ג) שו״ת תורת אמת למוהר״א ששון. ד) שו״ת מעיל צדקה. בכל אלו נמצאות על הגליון הגהות בגוכתי״ק אדמו״ר הזקן[253].

שנים מהספרים האלה נזכרים ברשימת הספרים שנלקחה ממנו בעת המאסר:

א) כל חלק מחלקי ה״שלחן ערוך״ מופיע בה כספר לעצמו: ״חושן משפט״ הוא מס׳ 4 ברשימה, ״אורח חיים״ הוא מס׳ 28 ברשימה (״מגיני ארץ״), ו״אבן העזר״ הוא מס׳ 83 ברשימה. חלק יורה דעה אינו מופיע ברשימה.

ב) מס׳ 40 ברשימה הוא ״שו״ת תורת אמת״.

כבר נזכר לעיל, שרק חלק מהספרים שבביתו נלקחו לפטרבורג והשאר נשארו חתומים מיוחד בבית. הספרים שו״ת מהרי״ק ושו״ת מעיל צדקה, הם כנראה מבין הספרים האלו שנשארו בביתו, או אולי קנאם אחרי המאסר ואז כתב עליהם את הגהותיו.

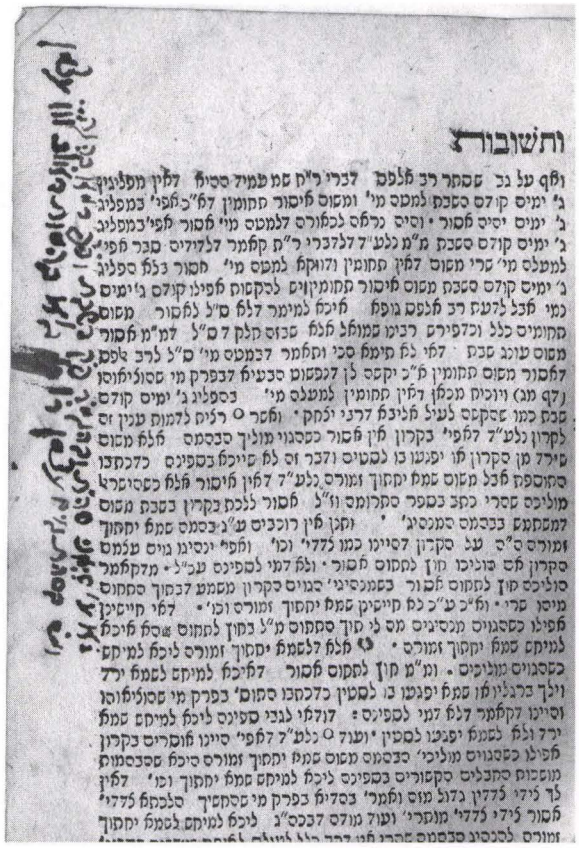
* * *

כיון שבגליונותיהם נרשמו הגהות בגוכתי״ק אדמו״ר הזקן, נשמרו ספרים אלה תמיד בין כתבי-היד (ולא בין ספרי הדפוס). כך עברו ספרים אלו מדור לדור, מנשיא חב״ד לנשיא ממלא מקומו, יחד עם כל אוסף כתבי היד.

וזאת עד פרוץ מלחמת העולם השניה, כשניצל כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע מפולין הכבושה והגיע לארה״ב, ואילו אוסף כתבי-היד נחשב זמן רב כאבוד.

אוצר כתבי-היד נמצא לאחר שנים רבות בספריה הצבורית של ווארשא ומשם הוחזר לרשות חב״ד (כמסופר ב״ספריית ליובאוויטש״ פרק יא), אך ארבעת הספרים האלה הובדלו, כנראה, מכתבי-היד בתקופת המלחמה, ולא חזרו עם כתבי היד.

בקיץ תשמ״ו הגיע לארה״ב נכרי פולני, ובידו הספר שו״ת מהרי״ק (לבוב תקנ״ח) שעם הגהות אדמו״ר הזקן על הגליון. לדבריו בא לו ספר זה בירושה מזקינו. הספר נקנה על ידי אחד מחסידי חב״ד והוחזר לספריית חב״ד.

שלשת הכרכים האחרים עדיין לא נמצאו. הם ידועים לנו מתוך שו״ת ״צמח-צדק״, שבהן נעתקו כמה מההגהות שרשם רבינו בגוכתי״ק על גליונות הספרים האלו[254].

253. נדפסו בשו״ת שלו (מהדורה החדשה) סי׳ ס-סג.

254. גם הגהות אלו נדפסו בשו״ת שם.

פרק לב
כתבי-ידו-הקדושה

מלבד הספרים הנ"ל ששרדו משתי השריפות, נשארו לפליטה עוד כמה מכתבי-ידו-הקדושה:

באחת מאגרותיו (אגרות-קודש שלו אגרת ח) מספר כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק", כי הכנת דרושי כ"ק אדמו"ר הזקן וסידורם לדפוס התחילה כבר בחיים חיותו בעלמא דין, ואשר:

הרבה מהן שם רבינו [הזקן] ז"ל בעצמו עין עיונו עליהם והגיהם והסכימה דעתו הקדושה להביאם לבית הדפוס.

את הדברים האלו מודיע כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" גם בשער הספר "תורה אור":

וע"פ ציווי כ"ק אדמו"ר נ"ע כתבם[255] כתיבה תמה ומאושרה, ורובם סדרם לפני אחיו אדמו"ר נ"ע, והוא הגיה אותם בכבודו ובעצמו בכתבו ובלשונו.

מכתבי-יד-קודש אלו – הנחות המהרי"ל שעם הגהות רבינו – לא הגיעו לידינו אלא שני דפים מהדרוש דש"פ וארא תקנ"ד, הידוע בשם "דער פרומער וארא", כדלעיל פרק ד.

שאר הנחות המהרי"ל שעם הגהות רבינו, נשרפו אולי גם הם בשריפות ביתו בלאדי האמורות לעיל. ואם כן לא היו לפני ה"צמח צדק" בשעת עריכת ה"תורה אור", כי אם העתקות מהם. כך נראה מהמשך דברי ה"צמח צדק" באגרת הנ"ל "כי מפני העתקות רבו הטעות סופר במאד" וכך נראה גם באחת מתשובותיו (חו"מ סי' ע):

ואחר הסתלקותו נ"ע לא נמצאו כלל הכתבים אצל היורשים ולא נודע מהם.

אמנם הגיעו לידינו ידיעות ברורות, על אחדים מדרושים אלו שהוגהו על ידי רבינו, שהיו קיימים עדיין בתקופת כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק", המזכיר אותן בדרושיו[256]. ואם כן אולי היו הם בין הכתבים הנשרפים בשריפה הגדולה דליובאוויטש (בין השנים תרט"ז-י"ח), שיסופר עליה לקמן פרק סג.

גם הגיע לידינו העתק מהרי"ל מהלכות ציצית שבסידור רבינו הזקן, מוגהים בכתי"ק אדמו"ר הזקן, כדלעיל פרק כ.

* * *

שריד נוסף מאותו סוג הוא אגרת התשובה, כתי"ק מהרי"ל, או כ"ק אדמו"ר האמצעי, המוגה בכתי"ק רבינו[257].

זאת, בנוסף לארבעה עמודים כת"י ס' התניא "אשר קרוב לודאי שזהו גוף כתי"ק רבינו הזקן". תצלומן ניתן בהוספות לס' התניא, במצורף ל"ביאור על אדות הכתב יד" מאת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע[258].

גם נשארו בכתי"ק אדמו"ר הזקן – תשובה אחת[259], ומספר אגרות (תצלומם בספר אגרות-קודש שלו ח"א ע' שפה-שצז, וח"ב ע' קכא-קמב. ותצלום עוד כמה אגרות, שהגיעו לידינו אחר כך, ונדפסו בספר "מבית הגנזים").

---

255. אחיו המהרי"ל מיאנאוויטש.

256. את האזכרות האלו ליקט הר"א שי' מטוסוב ופרסמן ב"כרם חב"ד", גליון 1 ע' 12.

257. כדלעיל פרק כג.

258. ראה "תורת חב"ד – ביבליוגרפיות – תניא" ע' 9.

259. תצלומה נדפס כהוספה לשו"ע שלו הוצ' קה"ת, אחרי השו"ת.

פרק לג
העתקות ה"תניא" וה"שלחן ערוך"

לערך בשנת תקנ"ב התפרסם ברבים ס' התניא של רבינו, כדלעיל פרק כג. אודות העתקותיו הרבות נאמר בהקדמת הספר:

הנה אחר שנתפשטו הקונטריסים הנ"ל בקרב כל אנ"ש הנ"ל בהעתקות רבות מידי סופרים שונים ומשונים, הנה על ידי ריבוי ההעתקות שונות רבו כמו רבו הטעות סופר במאוד מאוד, ולזאת נדבה רוחם של אנשים אפרתים לטרוח בגופם ומאודם להביא את קונטריסים הנ"ל לבית הדפוס, מנוקים מכל סיג וטעות סופר ומוגהים היטב.

אחר הדפסת ספר התניא, מוגה מטעויות הסופרים וערוך מחדש במהדורה בתרא, לא היה יותר צורך בשמירת כתבי היד המשובשים של ה"מהדורה קמא", ולכן לא נותרו כיום אלא טפסים בודדים מאותם כתבי יד. עשרה מהם מתוארים בהוספות לספר התניא הוצאת תשמ"ב ואילך, וכת"י נוסף נמצא במכון האסיתי בלנינגרד (מס' 177A).

מתוך כתבי-היד הללו נדפס הס' "לקוטי אמרים מהדורה קמא מכת"י" (קה"ת תשמ"ב).

החיבור השני של רבינו, שרבו העתקותיו בכתבי יד, הוא ספר השלחן ערוך, אודותם כבר הועתק לעיל סוף פרק ל, מ"הקדמת הרבנים בני הגאון המחבר ז"ל", שגוכתי"ק החיבור הזה נשרף "ולא נותר כי אם ההעתקות המפוזרים אצל התלמידים אחת הנה וא' הנה" ועל כך מוסיפים הם:

מחמת ריבוי העתקת הכתבים, אשר הורק מכלי אל כלי מחברא לחברא דאית לי', המצא תמצא שיהיה איזה טעות בקצת מקומות שגיאות מי יבין מטעות סופר, באנו להזהיר באזהרה נוראה על כל מי שיש בידו איזה כתבי קודש מאאמו"ר ז"ל הן בנגלה והן בנסתר שלא להביאם לבית הדפוס, כי יש תחת ידינו מהדורה בתרא של אאמו"ר ז"ל, ואולי קודם חזרה נשנית.

נודע לנו מכך, שגם מחיבור השלחן ערוך היו באותה תקופה העתקות המהלכות בין אנ"ש, וגם בהן היו שתי הסיבות שלא להדפיסן כמות שהן: א) מחמת ריבוי טעויות הסופר; ב) שלפעמים הן רק מהדו"ק.

גם כתבי-יד אלו לא נשתמרו אחרי הדפסת השלחן ערוך, מלבד כרך אחד (כת"י 238), רובו ככולו כתי"ק מהרי"ל אחי רבינו, וחלקו כת"י מעתיקים אחרים. נכללו בו העתקת סימנים רבים משו"ע חלק או"ח ויו"ד וההלכות שבסידור, ויש בו גם סימנים רבים בכתי"ק מהרי"ל מהדורה אחרת מהשו"ע, שעדיין לא נתבררה מהותה אל נכון (ראה קובץ יגדיל תורה נ.י. חוברות ה; י; יא). על פי סימני המים שבנייר נראה שנכתבה בשנים תקנ"ח-ט לערך[260].

מתוך כתב-היד הזה נדפסו במהדורה החדשה, השלמות ותיקונים לשו"ע אדמו"ר הזקן.

---

260. ראה גם לעיל פרק ד ופרק כ.

פרק לד
הדפסת ספריו

במשך תקופת נשיאותו של רבינו נדפסו אחדים מספריו: הלכות תלמוד תורה. תניא. לוח ברכת הנהנין. סידור (כל אחד מהספרים האלו נדפס כמה פעמים בחיי רבינו). אמנם את חיבורו הגדול, ששת חלקי השלחן ערוך, לא הדפיס בחייו. הוא נדפס לראשונה אחרי הסתלקותו על ידי בני הגאון המחבר.

בנו כ"ק אדמו"ר האמצעי הדפיס אז עוד שנים מספריו: באורי הזהר וסידור עם דא"ח, ונכדו כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" הדפיס אחר כך עוד שנים מספריו: תורה אור ולקוטי תורה. אמנם רוב חיבוריו לא נדפסו אז, כי אם בדורינו זה, ועיקרם – כעשרים וחמשה כרכים בסדרת "מאמרי אדמו"ר הזקן".

עובדה זו, שרבינו בעצמו לא פרסם את השלחן ערוך שלו, צריכה תלמוד, שהרי זו היתה הוראת הרב המגיד ממזריטש אליו (כמובא בהקדמת בני הגאון המחבר):

ויבחר בכבוד אאמו"ר ז"ל אשר בו בזמנו הי' מלא וגדוש מים התלמוד והפוסקים והפציר בו עד בוש ואמר לו אין נבון וחכם כמוך לירד לעומקה של הלכה לעשות מלאכה זו מלאכת הקודש להוציא לאור ... והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחכמוני ... ובמיעוט שנים ב' נגמר זה החיבור על או"ח.

מה שאמר לו הרב המגיד "להוציא לאור", היתה בודאי הכוונה לפרסמו בדפוס, ואם כן איך זה עברו עוד כארבעים שנים, שהיה רבינו בחיים חיותו בעלמא דין, ולא הדפיס את החיבור הזה?

ואולי מבואר התירוץ על כך בהמשך ההקדמה "ואחר רוב שנים ... התחיל להגיה ולחדש בספרו זה", והיינו שתמיד רצה להוסיף בהגהה, ומרוב טרדותיו בהנהגת עדת החסידים לא אסתייע מילתא לסיים את הגהתו, ולכן לא נדפס החיבור הזה בחייו.

אמנם בר מן דין רואים אנו, שגם את ספרו התניא לא רצה בתחלה להדפיס, אע"פ שכאן בודאי היתה המטרה להפיצו בין כל החסידים, וכן אמנם היה, שספר התניא הועתק בכתב-יד בהעתקות רבות מאד, ואעפ"כ לא רצה רבינו להדפיסו; כי אם:

אחר שנתפשטו הקונטריסים הנ"ל בקרב כל אנ"ש הנ"ל בהעתקות רבות מידי סופרים שונים ומשונים, הנה על ידי ריבוי ההעתקות שונות רבו כמו רבו הטעות סופר במאוד מאוד.

ורק בגלל זה הסכים רבינו בסופו של דבר, למסור את ספר התניא לדפוס[261].

---

261. ראה עוד בזה לעיל סוף פרק כד.

דור שני: כ"ק אדמו"ר האמצעי

משפחת בית הרב

פרק לה

משפחת הרבנית שיינא

מספר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (תורת שלום עמ' 218):

כ"ק אדמו"ר האמצעי זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע היה חתן איש נכבד מעיר יאנאוויץ.

עוד מספר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ס' השיחות ה'תש"ד עמ' 65):

הרבנית שיינא, אשתו של הרבי האמצעי, היתה בתו של אחד מחסידי רבינו הזקן, שהי' "מלמד" והיו לו חמש בנות. פעם אחת שאלו רבינו הזקן: מדוע אינך מחתן את בנותיך? ענה המלמד: אף אחד אינו רוצה להשתדך אתי מרוב עניותי. אמר לו רבינו הזקן: אני אשתדך אתך, ואז הרי ימצאו קופצים שירצו גם הם להשתדך אתך.

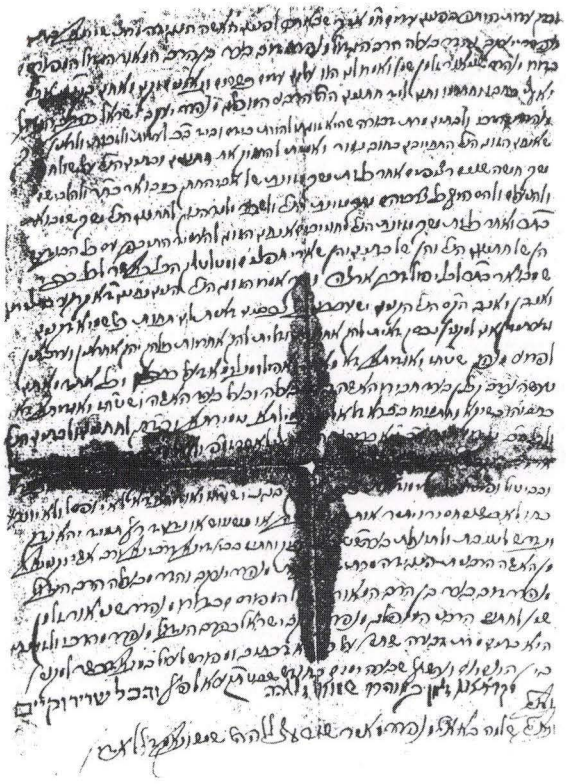
לא נתפרש כאן וכאן מי הי' חסיד זה, חותנו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, ומה שמו. כך לא מפורש כאן מי היו ארבעת חתניו האחרים, גיסיו של רבינו האמצעי.

* * *

ב"כרם שלמה" (סיון תשמ"ה עמ' נד) נדפס תצלום שטר זכרון עדות שנכתב אחרי נישואי הרה"ק רבי יעקב ישראל מטשערקאס עם בתו של רבינו האמצעי, ביום ז' שבט תקע"א, ובו נאמר:

זכרון עדות היתה בפנינו עדים ח[תומים] מ[טה] איך שבאתה לפנינו האשה הנגידה מרת שיינא בת מוהר"ר יעקב, והדר בעלה הרב הגדול מוהר"ר דוב בער בן הרב המאור הגדול המפורסם בדורו מוהר"ר שניאור זלמן שי' ... וקנינא מן האשה הרבנית הנגידה מרת שיינא בת מוהר"ר יעקב.

למדנו מכאן ששם חותנו של רבינו האמצעי הוא יעקב[1],

ועדיין לא ידענו מהו שם משפחתו ומי הם בני משפחתו.

אמנם הגיעו לידינו ידיעות מקוטעות אודות חתניו של

---

1. מסתבר שעל שמו קרא כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" את שם אחד מבניו בשם יעקב.
בבית רבי פ"ז כותב עליו: "ועוד בן שביעי הי' לרבינו שמו ר' יעקב זלה"ה, שהי' חתן ש"ב הר"ר ברוך ב"ר אלי' זלה"ה שהי' דר באורשא, וגם הרר"י הי' דר שם, ונפטר בחיי רבינו בעיר טאלאצין ושם מ"כ".
לא נזכר כאן התאריך, אמנם העירני הר"י מונדשיין, אשר ברשימת מאמרי דא"ח של אדמו"ר ה"צמח צדק", בשנת תקצ"ז, רשום מאמר איכה (שנדפס באוה"ת נ"ך ע' א'לד), ובכת"י 178 (כ, א) מועתק מאמר זה בכותרת: "זה המאמר אמר אדמו"ר מוהר"ר מנחם מענדיל זיע"א לר' הלל מפאריץ בעת אשר נכנס ר' הלל לנחמו על פטירת בנו הוותיק מו"ה יעקב ז"ל".
[באותה שנה רשום ברשימת מאמרי דא"ח עוד מאמר, ד"ה זוהר פ' בחוקותי, שגם עליו נרשם שנאמר לפני ר' הלל, וצ"ע אם נאמרו שניהם באותו מעמד].
נודעה לנו אם כן שנת פטירתו תקצ"ז. כמו כן נתפרש תאריך נישואיו באותה רשימת מאמרי דא"ח, בדרושי בהעלותך תקצ"ה, שרשומים שני מאמרים שנאמרו על "חתונת בן אדמו"ר כמר יעקב".
במשך שנתיים אלו נולד לו בן שנקרא בשם שניאור, ועליו כותב בבית רבי שם: "ונשאר ממנו בן שמו הר"ר שניאור זלה"ה, ולקחו רבינו לביתו וגדלו ואמנו, ואחר כך עשה רבינו שידוך עבורו עם בנו אדמו"ר הרחש"ז, אך הוא גם כן נפטר בימי עלומיו בחיי חותנו אדמו"ר הנ"ל".
[העובדה שנקרא רק בשם שניאור, ולא בשם המלא של רבינו הזקן – שניאור זלמן, נותנת מקום להשערה, אשר בתחלה נקרא גם הוא שניאור זלמן, אמנם אחרי אשר נהיה חתנו של אדמו"ר מוהרחש"ז, שינה וקיצר את שמו, כדי שלא יקרא כשם חותנו, עפ"י צוואת הר"י החסיד.
אבל ראה "מבית הגנזים" פרק קלט, בהעתק מפנקס מלביש ערומים בליובאוויטש, בין חתימת בני ונכדי אדמו"ר הצמח צדק, מופיעה חתימת: מאיר שניאור זלמן בא"א הרב המנוח מוהר"ר אהרן יעקב ז"ל; האם אפשר לומר שזה שמו המלא של הבן – שידוע רק בשם שניאור, ושל האב – שידוע רק בשם יעקב!?].

ר' יעקב זה, גיסיו של רבינו האמצעי:

א) ר' ישראל ש"ץ מיאנאוויטש.

ב"שארית יהודה" חיו"ד סי' לג-ד, יש תשובה שכתב הרה"ק מהרי"ל אל הרבנית דבורה (אמו של הגאון החסיד רבי אליהו יוסף רבלין) בענין שאלת נשים. את התשובה הזאת מסר על ידי החסיד ר' ישראל ש"ץ, והוא שלח אותה אל הרבנית דבורה על ידי רבינו ה"צמח צדק". ובמכתבו של ר' ישראל ש"ץ כותב הוא אל הרבנית דבורה הנ"ל:

מסרתי הוהשיב [התשובה] הנ"ל להרב המפורסם מוהרמ"מ שהוא חתן גיסי הרב אדמו"ר שי'.

כיצד הי' ר' ישראל ש"ץ גיסו של רבינו האמצעי?

בין חתני רבינו הזקן לא מצינו את ר' ישראל ש"ץ; ולפי האמור לעיל אשר חותן רבינו האמצעי היו לו חמשה בנות, מסתבר כי ר' ישראל ש"ץ הי' אחד מחמשת חתניו.

ר' ישראל ש"ץ גר ביאנאוויטש, ומכנה שם את הרה"ק מהרי"ל מיאנאוויטש בשם "הרב המ"ץ דקהלתנו". וכבר נזכר לעיל שהחותן ר' יעקב הי' גר ביאנאוויטש. אם כן יש מקום לשער, שאחרי נישואיו של ר' ישראל ש"ץ, עבר לגור במקום חותנו ביאנאוויטש.

ב) ר' שמרי' ברלין מיאנאוויטש.

באגרות-קודש אדמו"ר האמצעי ח"ב אגרת א מזכיר את "גיסי ידידי ר' שמרי' מיאנאוועץ", ובשוה"ג שם נדחקתי בזהותו של ר' שמרי' זה.

אח"כ העירני ידידי ר' יהושע שי' מונדשיין מס' תולדות אנשי שם (למוה"ר דוד טעבלי אפרתי, ווארשא תרל"ה, עמ' 49 ס"ק לג-ד):

הרב המאוה"ג החו"ב מו"ה שמריה ברלין אבד"ק יאנאוויץ ז"ל בעל תקנתא לתקנתא[2] ... הוא זקנו של הרב הגדול החסיד המפורסם מו"ה שמרי' ברלין מיאנאוויץ[3], גיסו של אדמו"ר הקדוש מרנא דובער נבג"מ, בן אדמו"ר הגאון אלהי מרנא שניאור זלמן מלאדי בעל התניא ושו"ע.

וכבר נזכר לעיל שגם החותן ר' יעקב הי' גר ביאנאוויטש.

ג) עוד ידוע לנו אחד מגיסיו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, שהי' זקנו של מוה"ר חיים אליעזר ביחובסקי, כפי שנכתב עליו בשער הספר דרך מצותיך "נכד גיסו של רבינו אדמו"ר האמצעי זי"ע". אמנם לא ידוע לנו אם הכוונה לאחד משני הגיסים הנזכרים (ר' ישראל ש"ץ או ר' שמרי' ברלין), שהרח"א ביחובסקי הי' נכדו; או שזקנו היה אחד משני הגיסים האחרים (שלא נודעו לנו שמותיהם). וכמובא לעיל, שחותנו של כ"ק אדמו"ר האמצעי היו לו 5 בנות, היינו שבנוסף לאשת אדמו"ר האמצעי, ושתי הגיסות הנ"ל היו לו עוד שתי בנות.

מהידוע לנו ממשפחתו של מוהרח"א ביחובסקי הם:

א) אביו ר' דובער ביחובסקי (שער הספר גנזי נסתרות).

ב) דודו ר' שמואל ביחובסקי מקאריץ (כתבי הרח"א ביחובסקי ע' צז).

ג) ר' יוסף ביחובסקי, שהי' קרובו של אדמו"ר הצמח צדק (מבית הגנזים פרק עד).

---

2. הוא מוה"ר שמרי' אבד"ק הלאזמיץ – מח"ס תקנה לתקנתא, במוה"ר משה אבד"ק רודניא – מח"ס תקנתא דמשה (אלעקניץ תקכ"ח, שנדפס בו גם תקנה לתקנתא הנ"ל), במוה"ר אלחנן ברלינער מהוראדנא.

3. כיון שנזכרה כאן משפחת ר' שמרי' ברלין, נסקור כאן את תולדות המשפחה הזאת, שהתחתנו עם בית הרב:
החסיד ר' שמרי' ברלין היה בן דודו זקנו של הנצי"ב (הגאון רבי נפתלי צבי יהודה ברלין), והי' גם בן דודם זקנם של האחים הנגידים ר' ישעי' (חתן מוה"ר שניאור במהו"ר מנחם נחום באדמו"ר האמצעי) ור' שלמה זלמן ברלין.
אמנם בפרט האחרון הזה יש מקום לעיון:
בתולדות אנשי שם סל"ג שם כותב שהוא הי' בן דודם זקנם של: "הגבירים המפורסמים בתו"י ונכבדים לעדתם, חסידים ואנשי מעשה מו"ה שלמה זלמן ברלין, ומו"ה א' אבלי ברלין, ומו"ה ירוחם ברלין מוויעליז שיחיו".
בתחלה הייתי משער, אשר הגביר ר' שלמה זלמן ברלין הוא ר' שלמה זלמן ברלין מוויעליז הנזכר לעיל, ואשר ר' ישעיה ברלין מריגא הוא ר' ישעיה ברלין מסוראז שבקובץ יגדיל תורה (נ.י.) חוב' נט ע' רטו.
אחר כך עיינתי וראיתי אשר בשטר שביגדיל תורה מופיע ר' ישעיה ברלין בתור מנהיג הקהלה בסוראז, וחותם "ישעי' בלא"א מוהר"ר א' זוסמאן זללה"ה ברלין", ואילו באוסף התמונות שבספריה, נמצאת תמונה של מצבת אבן שבישיבת מגן אבות בחברון, ושם נזכר: "שלמה זלמן ברלין בן [...] ירוחם דוב ז"ל מעי"ת ריגא יע"א".
נראה אם כן, אשר ר' ישעיה ברלין מריגא, שהוא אחיו של ר' שלמה זלמן ב"ר ירוחם דוב, איננו אותו ר' ישעיה ב"ר א' זוסמאן ברלין מסוראז.
מסתבר יותר, אשר האחים ר' ישעיה ור' שלמה זלמן ברלין מריגא, שניהם בניהם של ר' ירוחם ברלין מוויעליז, הנ"ל בתולדות אנשי שם.
[אודות ר' ישעי' ברלין – ראה לקמן פרק קי ואילך. וראה ליובאויץ' ומלחמותיה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת איליא לוריא) פרק 1.3 (מתוך דו"ח משרד הפנים על בתי הכנסת בריגא), שר' ישעי' ברלין התיישב בריגא לערך בשנת תרל"ה, ואשר הוא החזיק בביתו את המנין החב"די בריגא].
גם מועתקת ביגדיל תורה שם חתימת ר' א' אבלי ברלין מסוראז, ואולי הוא הוא ר' א' אבלי ברלין מוויעליז, הנ"ל בתולדות אנשי שם.

פרק לו
הרה"ג רבי אהרן מקרעמענטשוג

הרה"ג ר' אהרן מקרעמענטשוג הי' בנה של הרבנית פריידא בת רבינו הזקן ובעלה ר' אלי' ב"ר מרדכי. אודותיו כותב בבית רבי (עמ' 114 בשוה"ג):

החסיד המפורסם ר' אהרן זלה"ה מקרימענטשוק, שהי' גדול מאד בתורה ויראה ובחסידות. ושמענו ... שאדמו"ר בעל צמח צדק נ"ע בעת שחזקו עליו דברי אנ"ש שהוא יהי' לרב והוא לא רצה בזה ... דחה את עצמו גם בזה, שיקבלו את הר"ר אהרן הנ"ל, שגם הוא מנכדי רבינו נ"ע.

בשו"ת צמח צדק חאו"ח סי' קב, יש תשובה שכתב רבינו אליו בכ"ב סיון תקצ"ח, ובסי' קא שם כותב רבינו הצמח צדק: "הגיעני שאלה זו מב"ד [מבן דודי] הרב הג' ר' אהרן מקר[עמענ]צ[וק]". ונראה שגם מ"ש בשו"ת צמח צדק חיו"ד סי' מז אות ד "והנה מהמ"צ דק' קרימינצוק נשאלתי", גם כאן הכוונה אליו[4].

באור התורה במדבר נדפס מאמר שבסיומו נרשם בכת"י (ראה שם עמ' א'תרפז): "הועתק מביכעל של הרב מוהר"א קרימי[נ]צוקער מה ששמע מפה קדוש אדמו"ר". כמו כן נעתק במגדל עז (עמ' שצז): "מפי הקדוש בשם אדמו"ר נבג"מ, העתיק מביכעל ר"א מקרומע[נ]צוק".

בבית רבי שם, וכן בשאר ספרי תולדות משפחת בית הרב, אין עליו יותר פרטים מהנ"ל, ומפתיע הדבר, שהרי באמת מוצאים אנו שהוא הי' חתנו של רבינו האמצעי (בנוסף לכל חתניו הידועים[5]), וגם חתנו של הרה"ק רבי נחמן מברסלב, ושהיו לו בנים ובני בנים, אשר היו נכדי רבינו הזקן וגם נכדי הרה"ק מברסלב:

מסופר בספר השיחות תש"א עמ' 42, שהוא הי' חתן רבינו האמצעי בזווג שני. גם ב"היהודי" (נ.י. טבת תרצ"ו עמ' 73) כותב ר' דן תומרקין, כי הגאון ר' אהרן הנ"ל הי' "חתנו של האדמו"ר האמצעי".

והעירני ידידי הר"י שי' מונדשיין, כי בספרי ברסלב (ימי מהרנ"ת ח"ב אות נא. גידולי הנחל. שיח שרפי קודש ח"ד אות תשיד) כתוב שהוא הי' חתן הרה"ק ר' נחמן מברסלב, שנשא את בתו מרת חי' אחר שנתאלמנה, ובקרעמענטשוג היו דרים נכדיו, שהיו נכדי רבינו הזקן ונכדי הרה"ק מברסלב.

---

4. ראה קובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' לד ע' קנג בשוה"ג.

5. לעת עתה ידוע לנו רק שר' אהרן ב"ר משה חיים אלכסנדראוו הי' חתן רבינו האמצעי (וחותנו של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע), אבל לא ר' אהרן הנ"ל.

נישואיו הראשונים של רבי אהרן היו על כל פנים לפני שנת תקע"ד; כן נראה מתוך אגרת שכתב כ"ק אדמו"ר האמצעי בשנת תקע"ד (מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי ע' יז), שקיבל באותה שנה את חלקו במעמד משפחת בני הרב, בין הנכדים הנשואים (בנפרד מאמו), ומכך נראה שכבר הי' נשוי אז.

נישואיה הראשונים של מרת חי' הנ"ל היו בשנת תקע"ד (ימי מהרנ"ת ח"א קרוב לסופו) ונישואיה השניים עם ר' אהרן הנ"ל היו לפני תקפ"ב (ב"ימי מהרנ"ת" ח"ב שם מסופר על אדר תקפ"ב, שכבר הי' חתנו).

ועדיין לא ידוע לנו מתי ואיך היה חתנו של רבינו האמצעי בזיווג שני, ויש בזה שתי אפשרויות:

א) אפשר שנשא את הרבנית שרה בת רבינו האמצעי, אחרי שנפטר בעלה ר' אהרן ב"ר משה חיים אלכסנדראוו הנ"ל, בצעירותו (ראה תורת שלום עמ' 206). וכיון שר' אהרן אלכסנדראוו הביא לדפוס בשנת תקצ"ז את הס' תורה אור, אם כן נצטרך לומר לפי זה שהוא נשא אותה אחרי שנת תקצ"ז (אחר שנפטרה הרבנית חי' בת הרה"ק רבי נחמן מברסלב).

ב) או אולי הי' בעלה של מרת אסתר מרים בת רבינו האמצעי, שנתגלתה מצבתה לאחרונה (ראה מאמרי אדהא"מ קונטרסים עמ' רעו), ונאמר בה "האשה הצנועה החשובה מרת אסתר מרים", אשר מסגנון זה נראה שכבר היתה נשואה, ונפטרה בשנת תקע"ט. והיינו שהיא היתה אשתו בזיווג שני שלו, ואחר שנפטרה גם היא, בחודש תמוז תקע"ט, נשא את מרת חי' בת הרה"ק מברסלב בין השנים תקע"ט-תקפ"ב.

והפלא הוא שבכל סיפורי בית הרה"ק רבי נחמן, ובספרי וסיפורי משפחת בית נשיאי חב"ד לא נזכר שהי' גם חתנו של רבינו האמצעי, ואילו בס' השיחות שם וכן בעתון היהודי, נזכר רק שהוא חתנו של רבינו האמצעי, ולא נזכר שהי' גם חתנו של הרה"ק רבי נחמן מברסלב.

צאצאיו

כל זה פרסמתי בהערות ובאורים תשנ"ז (גליון תשל ע' 66 ואילך), ואח"כ דנתי בזה גם בספר "מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי" (קה"ת תשנ"ח, ע' יז), ובספר "צמח צדק – מפתחות" (קה"ת תשנ"ט, ע' קנח).

לאחר פרסום הדברים, התקשרה אלי מרת סוזן רוט תי', וסיפרה אשר היא נכדת ר' אהרן, ואחרי בירורים יסודיים

נתבררו פרטי הדבר (הובאו הדברים בהיכל הבעש"ט גליון כג, ע' קעז):

שם משפחתו של ר' אהרן הי' זסלבסקי. מנשואיו עם הרבנית חי' בת הרה"ק רבי נחמן מברסלב נולד להם בן בשם יחיאל. הוא נשא את הרבנית שטערנא סאשיא (גם היא נכדת הרה"ק רבי נחמן מברסלב), ונולדו להם חמשה בנים ושלוש בנות: א) זלמן נחמן, ב) מרדכי, ג) דובער, ד) צבי הירש, ה) אהרן זסלבסקי. ו) פייגא כהן, ז) שרה וואבעלעב, ח) חנה רבינוביטש.

עוד כתב לי ה"ר דב בער קפלן:

אני נכדו של ר' ארקע זסלווסקי, רב בקרעמענטשוג, וחיברתי רשימת צאצאיו של בנו ר' יחיאל זסלווסקי (כוללת יותר ממאה שמות).

ר' יחיאל התחתן עם שטערנא-סאשיא בתו של ר' נחמן בנה של חייקע בת רבי נחמן מברסלב (נובע מזה כי ר' יחיאל התחתן עם בתו של אחיו, מן הזיווג הא' של רעבעצין חייקע).

אמא של שטערנא-סאשיא היתה בתו של בערל גוטליב (בנו של רבי שלמה מקרלין) ורייזל (בתו של רבי ר' ברוך ממעזיבוז).

* * *

כל אלה, הם וצאצאיהם, צאצאי כ"ק אדמו"ר הזקן, שלא נזכרו בס' הצאצאים[6]. רבים מהם הם החיים אתנו היום.

---

6. ראה גם לקמן פרק פד.

ההתיישבות בליובאוויטש

פרק לז
העיירה ליובאוויטש

העיירה ליובאוויטש נוסדה לערך לפני כ-500 שנים, ותמיד התקיימה בה קהלה של יהודים. אמנם המיוחד שבעיירה הזאת הוא, שבמשך 102 שנים היתה העיירה הזאת מרכזה של תנועת חב"ד העולמית.

עיירה קטנה היא "ליובאוויטש", אבל היא מפורסמת בכל העולם כולו, בזה שתנועת חב"ד העולמית נקראת על שם העיירה "ליובאוויטש".

מייסד חסידות חב"ד, האדמו"ר רבי שניאור זלמן מלאדי בעל התניא והשלחן ערוך, למד בילדותו בעיירה ליובאוויטש. בתקופת נשיאותו התקיים מרכז תנועת חב"ד בעיירות לאזניא ולאדי (הסמוכות לליובאוויטש).

זמן קצר אחרי הסתלקותו, עם תום מלחמת נפוליון בשנת תקע"ג (1813), התיישב בעיירה ליובאוויטש – האדמו"ר השני לתנועת חב"ד (כ"ק אדמו"ר דובער מליובאוויטש, הנקרא אדמו"ר האמצעי). בנה בה דירה ובית כנסת גדול.

בעיירה ליובאוויטש התקיים מרכז תנועת חב"ד גם בתקופת האדמו"ר השלישי (כ"ק אדמו"ר מנחם מענדל שניאורסאהן, בעל ה"צמח צדק"); בתקופת האדמו"ר הרביעי (כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, רבי שמואל שניאורסאהן); ובתקופת האדמו"ר החמישי (כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, רבי שלום דובער שניאורסאהן).

אלא שכרגיל באותן התקופות ובאותן המקומות, מזמן לזמן היו פורצות בהן שריפות, עד שבתי העץ היו נשרפים כליל. אחרי כל שריפה קנו עוד חלקה באותה חצר בליובאוויטש ובנו עליה בתים מרווחים יותר, עד שהפכה כל החצר להיות "החצר בליובאוויטש" – בה' הידיעה.

בעת מלחמת העולם הראשונה, בתחלת שנת תרע"ו (1915), בהתקרב הצבא הגרמני לאיזור ליובאוויטש, הוכרח כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ובני ביתו לעזוב את ליובאוויטש; מתוך תקוה שאחרי המלחמה יוכלו לחזור לביתם בליובאוויטש.

למעשה היה זה סיום תקופת זהרה של ליובאוויטש – בתור מרכז תנועת חב"ד. בשנת תרע"ח (1918) עזבו תלמידי הישיבה את ליובאוויטש ונסעו ללמוד בעיירות אחרות, רחוק מהספר – איזור המלחמה. בשנת תר"פ (1920) נסתלק כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ברוסטוב. בשנת תרפ"א (1921) נשרף כל חצר רבותינו בעיירה ליובאוויטש.

ומאז שממה העיר מלהיות מרכז תנועת חב"ד[7].

* * *

העיירה ליובאוויטש נוסדה, כאמור, לערך לפני כ-500 שנים. לראשונה אנו מוצאים את העיירה ליובאוויטש נזכרת במסמך של שנת רפ"א (1521).

היה זה בתקופה שאחרי גירוש היהודים מספרד בשנת רנ"ב (1492), היהודים התחילו להתיישב אז גם במדינת פולין, והגיעו עד סמוך לגבול רוסיה[8]. שם נוסדה אז העיירה ליובאוויטש.

ליובאוויטש היתה אז סמוך לגבול שבין רוסיה לפולניה, שביניהם היו תמיד מריבות ומלחמות. בשנת רפ"א (1521) חתם וואסילי השלישי מלך רוסיה על הסכם מסירת כמה עיירות באיזור סמולנסק לפולניה, ביניהם גם העיירה ליובאוויטש. הסכם דומה חתם איוואן האיום בשנת שט"ז (1556).

מסמכים וידיעות כלליות אודות העיירה במשך השנים, ליקט מר הענדל דייטש ע"ה בשנת תשנ"ד (1994), בחוברת קטנה ברוסית בשם: ליובאוויטש צענטר חסידוב חב"ד, דאקומענטאלני אוצערקי [ליובאוויטש – מרכז חסידות חב"ד, רשמים דקומנטריים].

הרב הקדוש מהרי"ל מיאנאוויטש[9] מספר באחת מתשובותיו (שארית יהודה חאהע"ז סי' נב), כי שם העיירה ליובאוויטש נקראה על שם "השר הראשון שבנה העיר", ששמו היה לובייעצקי (מלשון אהבה ברוסית).

בזכרונות כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ מליובאוויטש (פרק א) מסופר כי מייסד העיירה היה צדיק נסתר בשם ר' מאיר, ואשר השם "ליובאוויטש", שפירושו אהבה, קשור לסמל אישיותו של אותו ר' מאיר.

---

7. על העיירה ליבאוויטש בדורם של אדמו"ר הזקן ואדמו"ר האמצעי יסופר בפרקים הבאים. על העיירה בדורו של אדמו"ר הצמח צדק – לקמן פרקים מח-מט. בדורו של אדמו"ר מוהר"ש נ"ע – לקמן פרק פ. בדורו של אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע – לקמן פרק קא. בדורו של אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע – לקמן פרקים קס-קסב.
אודות הרבנים בעיירה ליובאוויטש – ראה מבית הגנזים פרק לג.

8. ברוסיה עצמה, אסור היה ליהודי לגור באותה תקופה (ראה לקמן פרק קכט ופרק קלג).

9. ראה אודותיו לעיל פרק ד.

על מצב היהודים בליובאוויטש במאתיים השנים הבאות לא ידוע לנו הרבה.

בזכרונות הרבי מליובאוויטש (שם) מסופר שבמשך התקופה הזאת התגוררו בליובאוויטש כמה צדיקים נסתרים. אחד מהם נקרא ר' בנימין, שהציל את העיירה מהתנפלות שודדים, והוא בנה את בית הכנסת בליובאוויטש. בית הכנסת הזה נקרא תמיד על שמו "בנימין'ס שטיבל".

בעת חלוקת פולין, בקיץ תקל"ב (1772), צורף איזור הזה לאימפריה הרוסית, ומאז נמצאת העיירה ליובאוויטש ליד הגבול שבין רוסיה לבין רוסיה הלבנה.

העיירה ליובאוויטש נמצאת בין המשולש של שלושת ערי הפלך מוהילוב, וויטבסק (שברוסיה הלבנה) וסמולנסק (שברוסיה). בעיקרה של התקופה שלפנינו הייתה ליובאוויטש שייכת לפלך מוהילוב[10], שהיא חלק מרוסיה הלבנה. אמנם כיום שייכת ליובאוויטש לפלך סמולנסק, שהיא חלק ממדינת רוסיה.

עיירה קטנה היא ליובאוויטש, לערך קילומטר וחצי על קילומטר וחצי. למרות זאת היתה היא העיירה המרכזית באיזור, ובשוק הגדול שלה התקיים כל שנה ה"יריד", אליו היו באים מרחוק ומקרוב.

כ"ק אדמו"ר הצמח צדק מספר בתשובותיו (חלק או"ח סי' כד) אשר היריד היה מתקיים בליובאוויטש במשך חודש אחד בשנה[11], בחודש ינואר למניינם. עיקר הבאים ליריד היו מהעיירות שקלאב וויטעבסק ומוהילוב, אבל היו באים גם משאר העיירות. מרוב טרדות הסוחרים היו מתפללים במשך השבוע באכסניא שלהם, אבל בשבת, היינו בארבע השבתות שבמשך תקופת היריד, היו באים להתפלל בבית הכנסת.

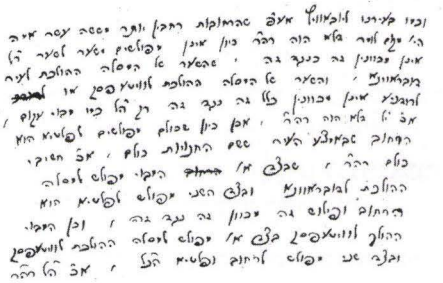
רחבת השוק, שבו התקיים היריד
לימין – רחוב השוק
לשמאל – רחוב חאחלוקע (שליד החצר)
תצלום אויר – חורף תשנ"ב

10. ראה לקמן פרק מז ופרק קלח.

11. ראה גם מבית הגנזים פרק מט.

בעיר ווילנא היה נדפס כל שנה לוח-שנה, ובסופו – רשימת הירידים האמורים להתקיים במשך השנה. בעיירה ליובאוויטש רשומים כל שנה שני ירידים, האחד בחודש טבת (ינואר) והשני בחודש תמוז (יוני).

במקום נוסף (חידושים לג, ד) דן כ"ק אדמו"ר הצמח צדק אודות רחבת השוק (שבו מתקיים היריד) ורחובות הראשיים של העיירה: "שהשער של המסלה ההולכת לעיר דובראוונא והשער של המסלה ההולכת לוויטעפסק או לרודניא אינן מכוונות כלל זה נגד זה ... שכולם מפולשים לפלטיא הוא הרחוב שבאמצע העיר ששם החנויות כולם".

כתי"ק אדמו"ר הצמח צדק אודות הרחובות בליובאוויטש

זה היה רק בתקופת אדמו"ר האמצעי ובתקופת אדמו"ר הצמח צדק, אחר כך ירד קרנה הכלכלי של העיירה ליובאוויטש. על הסיבה לכך מספר ה"ר יהודה חיטריק, בספרו רשימות דברים (מהדורת תשס"ט-ע) ע' 387:

קודם שהמציאו את מסילת הברזל היתה ליובאוויטש עיר רוכלת, בהיותה נמצאת על הגבול בין רוסיא הלבנה וליטא ובין רוסיא הגדולה, וידועה היתה ב"ירידים" גדולים. ועל זה מראה מקום השוק, עם חנויות בנויות כמו בעיר גדולה. מליטא ורוסיא הלבנה הביאו סחורתם לירידים למכור, וגם מערי רוסיא, מסמאלענסק עד מאסקווא, הביאו הסוחרים סחורתם. ועיקר המסחר הי' בפשתן סרוק שגדל ברוסיא הלבנה.

אבל אחרי שנבנתה מסילת הברזל העוברת בתחנת קראסנאיע, ההולכת ממאסקווא לבריסק-ליטאווסק[12] ווארשא, ומסילת הברזל העוברת ברודניא, מאריאל לווילנא-ריגא - ירד מסחרה פלאים, ומסחר הפשתן ירשה עיר רודניא, שעלה זה בזול יותר, שאין הוצאות להוליך לרודניא[13].

אחרי שמסחר הפשתן הלך ודל, הי' מקור פרנסתם של בעלי הבתים דעיר ליובאוויטש, היינו משפחות התושבים, מהאורחים הבאים מקבל פני כ"ק אדמו"ר, הן בחול והעיקר בימי החגים, וכן מתלמידי הישיבה. בעלי האכסניות, החנוונים, האופים, הקצבים, הסנדלרים והחייטים - כולם המשיכו עיקר פרנסתם מהתלמידים והאורחים.

12. בריסק דליטא.

13. כלומר: המוכרים והקונים אינם צריכים להוציא הוצאות כדי להוליך את הפשתן מתחנת הרכבת ברודניא לליובאוויטש ובחזרה.

פרק לח
ליובאוויטש בדורו של אדמו"ר הזקן

מרכז תנועת חסידות חב"ד עבר לעיירה ליובאוויטש בתחלת הדור השני, בשלהי שנת תקע"ג (1813). בדור הראשון היה מרכז התנועה בעיירות לאזניא[14] (תקמ"ג – תקס"א; 1783 – 1801) ולאדי[15] (תקס"א – תקע"ב; 1801 – 1812) הסמוכות לליובאוויטש.

אמנם כבר מייסד של תנועת חסידות חב"ד, כ"ק אדמו"ר הזקן – רבי שניאור זלמן, שהה בצעירותו בליובאוויטש, שם למד תורה מפי הרה"ק רבי ישששכר בער מליובאוויטש.

מקום מגורו של רבינו היה אז בעיירה לאזניא, הסמוכה לליובאוויטש. מנהיג החסידות בעיירה ליובאוויטש היה החסיד רבי ישששכר בער, מתלמידי המגיד ממעזריטש, ואליו נסע רבי שניאור זלמן הצעיר ללמוד תורה. אחרי שיסד רבינו הזקן את תנועת חב"ד, הפך רבי ישששכר בער מליובאוויטש להיות חסיד שלו, כדלעיל פרק יא. בנו רבי יוסף מליובאוויטש היה מגדולי התלמידים של רבינו הזקן מייסד חסידות חב"ד[16].

רשימה של כחמישים משפחות שהתגוררו באותה תקופה בליובאוויטש, נרשמה בשנת תקמ"ד (1784), ונדפסה בספרון הנזכר של הענדל דייטש.

אחר כך כיהן ברבנות ליובאוויטש, רבי ישראל קיסין, בן דודה של הרבנית שטערנא שרה, אשת רבינו הזקן[17].

אחריו התמנה רבי בנימין להיות רבה של העיירה ליובאוויטש. הוא פנה בשאלות הלכתיות אל רבינו הזקן[18].

אחד מתושבי ליובאוויטש בתקופת רבינו הזקן היה תלמידו החסיד ר' צבי הירש זרחי. תולדותיו נרשמו על ידי נכדו ר' יוסף[19].

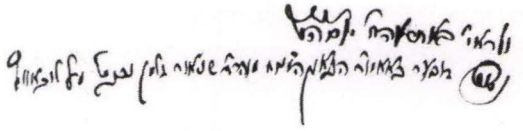
14. ראה לעיל פרק יא.
15. ראה לעיל פרק יג; כו.
16. בית רבי עמ' 148.
17. ראה לעיל פרק ג.
18. שאלות ותשובות רבינו הזקן סי' יז.
19. אהלי ליובאוויטש, ג, עמ' 32.

פרק לט
ההתיישבות בליובאוויטש

אחרי הסתלקות כ״ק אדמו״ר הזקן, כאשר הבית בלאדי נשרף על כל אשר בו – כאמור לעיל פרק ל, לא חזר יותר כ״ק אדמו״ר האמצעי לעיר לאדי. כחצי שנה המשיך להתגורר בעיר קרמנטשוג, כפי שהוא כותב משם בחורף תקע״ג – לאחר ההסתלקות (אגרות-קודש שלו אגרת ה וח״ב אגרת א):

בדעתינו לישב בכאן עד הקיץ הבע״ל, כי שמענו [דיבת בשורה] דבר ברור בשם איש מהימן, שהבתים שלנו שבק״ק לאדי נשרפו על [ידי] שלהבת הלהב החוזר[20] כו׳, וגם קשה מאוד הנסיעה לנשים וטף בימות החורף בדרך רב כזה. על כן וודאי מההכרח לנו להתעכב כאן עד אמצע הקיץ, עד אשר יראה ה׳ בענינו וימצא לנו מקום מנוחה לנפשינו ויאמר לצרותינו די.

במשך הקיץ חזר כ״ק אדמו״ר האמצעי עם בני ביתו לרוסיא הלבנה ובחר למקום מושבו החדש את העיר ליובאוויטש. הוא התיישב בליובאוויטש מיד בתחלת ימי נשיאותו, בשלהי קיץ תקע״ג – תחלת תקע״ד (1813).

בדיווח של החוקר קורביצקי[21], שכתב אל בית המשפט בשנת תקפ״ו (1825), מספר, שבתחלה קנה רבינו בית עץ מאת בעל האחוזה מר קרויער, ואחר כך בנה בחצר בית כנסת גדול של עץ. הבניה התחילה בשנת תקע״ד (1814) ונמשכה שנה או שנתיים.

אורך בית הכנסת הוא 10 סאזשין (לערך 21 מטר) ורחבו 6 סאזשין (לערך 13 מטר). בכניסה לבית הכנסת יש פרוזדור שפתוח לשני הצדדים. באמצע בית הכנסת עומדת בימה עם שלחן הקריאה.

עוד הולך ומונה את מספר ספרי התורה (שנכתבו על ידי הסופר [ר׳ ראובן] מיאנאוויטש[22]), המנורות (שהוזמנו מפטרבורג), הפמוטים, הוילונות והמפות.

אוסף הספרים, שבו 611 ספרים, עומד בביתו בארבע ארונות. הספרים עשויים להשאלה לאנשי העיירה[23].

בזכרונות כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (פרק א) מסופר שבאותה שעה גרו בליובאוויטש מאה ועשר משפחות יהודיות.

גם מספר (ס׳ השיחות קיץ ת״ש ע׳ 95), שאת הבתים בנה באותו שטח שלמד בו כ״ק אביו אדמו״ר הזקן אצל הרב יששכר בער.

לעומת דיווח החוקר הנזכר, כותב אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע ברשימותיו[24] אשר גודל בית הכנסת שבנה כ״ק אדמו״ר האמצעי היה 60X40 ארשין (לערך 42 על 28 מטר).

* * *

בנוסף לבניית בית הכנסת בסמוך לבית רבנו, בנו אז גם את המקוה בליובאוויטש, לפי הוראות כ״ק אדמו״ר הזקן[25]. כך מספר אדמו״ר ה״צמח צדק״ בתשובתו, שכתב אל הרה״ק ר׳ הלל מפאריטש (שו״ת חיו״ד סי׳ קב):

למעשה כשעשינו מקוה פה, וגם כן מחמת עומק המים לא יכלו להעמידה על הרצפה ממש, עשינו איזרוב, ומלאו אותו עפר גיטרעטין היטב[26], ואחר כך עשו עליו רצפה מנסרים והושיבו עליו התיבה של המקוה.

לא ידוע כמה זמן התקיים המקוה הזה, אך מה שידוע הוא, שאחר כך היה המקוה בנוי על גבי מעין, אשר בסמוך לנהר שעבר בליובאוויטש, ליד חצר בית הרב, וכדלקמן פרק קא.

המקוה היה גבוה מהנהר, ועל ידי חפירה תחת המקוה הגיעו למעיין מים, הבאים מהנהר דרך נקבים חלולים באדמה. בור המקוה היה מתמלא מים מעצמו עד לגובה הנהר. שם היתה בנויה תיבת מקוה הטבילה, שהיתה מתמלאת מעצמה ממי המעיין יותר מארבעים סאה, ואחר כך היו שופכים בה מים שאובים חמים. כדי לנקות את מי המקוה אשר בתיבה, היו מריקים מזמן לזמן את מי המקוה אשר בתיבה, והיתה מתמלאת מעצמה ממי המעיין.

---

20. כנראה הכוונה – בעת חזרת צבא נפוליון מרוסיה, ששרפו את העיירות שבדרכם.

21. מאסר וגאולת אדמו״ר האמצעי עמ׳ סג.

22. אודותיו ראה בית רבי סוף פכ״ו.

23. ראה לקמן פרק מ.

24. פורסם על ידי ר״ש קראוס (י״ט כסלו תשנ״ט).

25. שנדפסו בשלחן ערוך שלו – אחרי הלכות נדה. ונתבארו ב״תיקוני מקוואות – לפי תקנת רבותינו״ פרק ב.

26. השחילו צינור רחב וחלול בתוך הבאר, מילאוהו עפר דחוס.

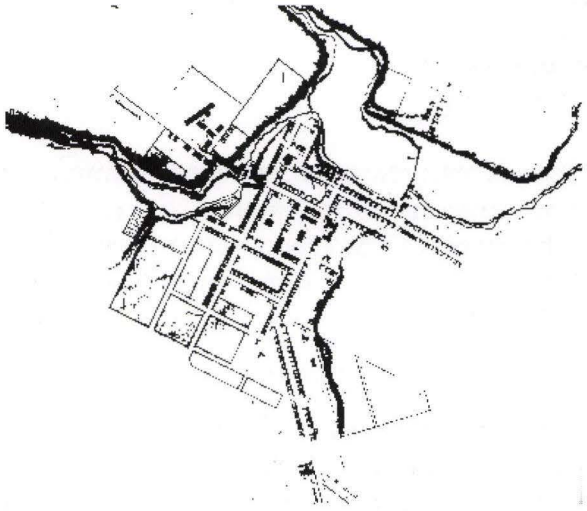
* * *

מיד כשהתיישב כ״ק אדמו״ר האמצעי בליובאוויטש התחילו לנהור לליובאוויטש אנ״ש מכל המדינה, הן לשמוע דא״ח והן לשאול עצות ביחידות, הן לביקורים קצרים של יום או יומיים והן לביקורים ארוכים יותר – לשהות בליובאוויטש שבוע או שבועיים.

כשהתרבה מאד מספר האורחים המגיעים לליובאוויטש הוכרח רבינו לתקן תקנות מיוחדות המגבילות את רשיון הנסיעות האלו[27].

מלבד זאת היה כ״ק אדמו״ר האמצעי נוסע בעצמו מליובאוויטש אל העיירות שבהם גרים אנ״ש, לחזור לפניהם דא״ח ולקבלם ליחידות[28].

בימיו האחרונים לא היה כ״ק אדמו״ר האמצעי בליובאוויטש. בתחלת שנת תקפ״ח (1827) נסע להשתטח על ציון כ״ק אביו אדמו״ר הזקן בהאדיטש הרחוקה[29]. בדרך חזרה, בהיותו בעיר ניעזין, היתה הסתלקותו ביו״ד כסלו, ושם מנוחתו כבוד.

מפה רשמית של העיירה ליובאוויטש, משנת תקע״ז

---

27. אגרות-קודש שלו אגרות כ; כד.
28. שם אגרת כא.
29. ראה בית רבי ח״ב פרק ו.

ספרים וכתבים

פרק מ

אוסף ספריו – בצוק העתים

בדיווח של החוקר קורביצקי (מאסר וגאולת אדמו״ר האמצעי עמ׳ סג), שכתב אל בית המשפט בשנת תקפ״ו (1825), מספר על הספרים שמצא בבית הכנסת שבנה כ״ק אדמו״ר האמצעי בחצר ביתו[30]:

אוסף הספרים, שבו 611 ספרים, עומד בביתו בארבע ארונות. הספרים עשויים להשאלה לאנשי העיירה.

היתה זו תקופה קשה ביותר בתולדות ישראל ברוסיה. עוד לא הספיקו להתאושש מההרס שגרמה המלחמה בשנים תקע״ב-ג, וכבר התחילו להתבצע שאר הגזירות על היהודים – ע״י הצאר ניקולאיי, ביניהן גזירת גירוש היהודים מהכפרים הנזכרת באחת מאגרות כ״ק אדמו״ר האמצעי (אגרות-קודש שלו ח״ב אגרת ג):

מודעת זאת מצוק העיתים שבמדינתינו לכל כגדול כקטן, ולזאת נפלו מעמדות שלנו מאד מכמה טעמים, ובפרט מחמת גירוש הכפרים ה׳ ירחם, וישיבתינו כעת בדוחק גדול מאד.

ביצוע הגזירה הזאת התחיל כבר בשנים תקס״ז-ט, אך ביתר תוקף בוצעה בשנים תקפ״ג-ד[31]. אותה ואת שאר הגזירות של התקופה הזאת מזכיר כ״ק אדמו״ר האמצעי בכמה מאגרותיו (ראה אגרות-קודש שלו אגרות כא-כד. ובאגרת כב כותב):

בצר להם מאד מצרות ורעות רבות, צרה אל צרה נגשת בכלל ובפרט בכל אחד ואחד בבני חיי ומזוני, כאשר נראה לעין כל בגודל הלחץ והדחק בפרנסה, וגודל כו׳ מגודל השנאה כו׳ על אחינו בני ישראל בפרט, וגם בבני חיי ומזוני בקטנים וילדים וגם בגדולים בזמנים הללו ה׳ ירחם כו׳.

האגרות האלו מספרות לנו על המצב הדחוק הכללי בפרנסה. ובאשר לקניית ספרים, קוראים אנו באגרות נוספות שכתב בקשר להדפסת ספרו ״תורת חיים״, אשר מחמת גודל הדוחק בפרנסה לא היה באפשרות אנ״ש לקנות ספר שלם בבת אחת, עד שהוכרח כ״ק אדמו״ר האמצעי להדפיסו ולמכרו לאנ״ש – קונטרסים קונטרסים, ועל כך כותב (אגרות-קודש שלו ח״ב אגרות ד-ה):

הדפסת הכתבי תורות על הסדרות ... לא יותר מעשרים עד כ״ה בויגין, ויומשך משך זמן ב׳ שנים מהיום, כדי שלא להכביד על הקונים ... והמקח מכל בויגין לא יהי׳ רק ששה קטנים לבד, כי המדפיס יוזיל המקח מן ההדפסה ... שלא להכביד על הקונים בפעם אחת.

---

30. ראה לעיל פרק הקודם.

31. ראה בהערות שבשוה״ג באגרות קודש שם.

פרק מא
אוסף כתביו

לאחר הסתלקות כ״ק אדמו״ר הזקן, כאשר חזר כ״ק אדמו״ר האמצעי מקרמנטשוג לרוסיה הלבנה והתיישב בליובאוויטש, פנה אל החסיד ר׳ שלמה פריידעס, שהיה אצלו אוסף גדול של כתבי-יד (ראה בית רבי עא, ב), וכתב לו (אגרות-קודש שלו אגרת ו):

אחת שאלתי מאת אדוני אותה אבקש את פני האדון אשר כל טוב אדוני בידו מושל בכל אשר לו, לו משפט הגאולה לגאול להחזיר עטרה ליושנה כו׳, וספחני נא את אחת כו׳, להחיות לחם לפי הטף, ושלח לי שנים שלשה ביכלך כתובים באר היטב, ובתוכם פירוש המלות אשר רבים צריכים אליו, ומכתבי זה לעד על אודות הבטחתי הנאמנה לו כאהבת [באמת] נפשו כל הימים בלי משך מבדיל ח״ו.

״פי׳ המלות״ הנזכר הם דרושי כ״ק אדמו״ר הזקן, ביאוריו על הסידור, שמהם ליקט כ״ק אדמו״ר האמצעי את הדרושים שהדפיס (יחד עם הסידור) בשנת תקע״ו בקאפוסט.

בהקדמת הסידור הנ״ל כותב כ״ק אדמו״ר האמצעי:

ולקטתי מכמה קונטרסים מהעתקות שיש בידי שהעתיקו רבים מכתיבת ידי וגם הרבה קונטרסים מגוף כתיבת ידי ממש.

באותה שנה הדפיס גם ספר נוסף מדרושי כ״ק אדמו״ר הזקן, הוא ספר ״ביאורי הזהר״. גם בהקדמת ספר זה כותב: ״הביאורים הטובים והנבחרים שנמצאו בידי העתקות מכת״י ומעט מגוף כת״י״.

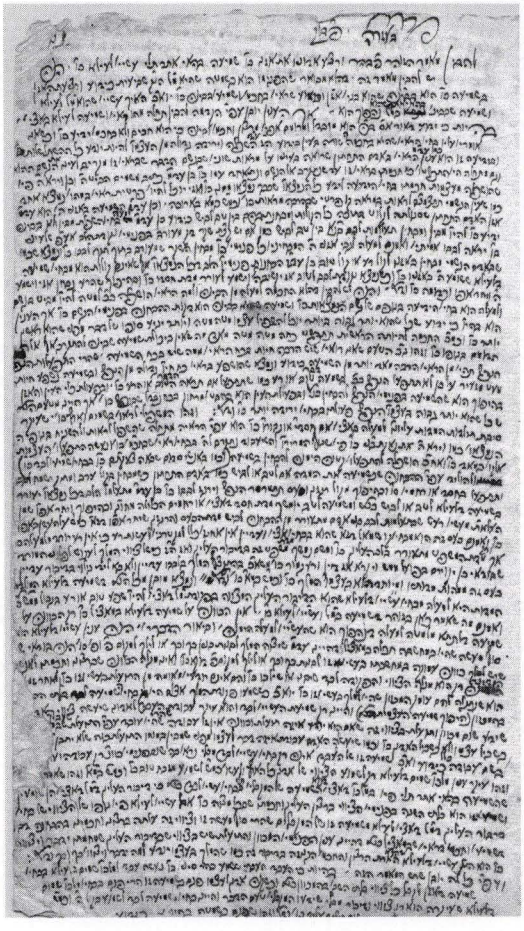
חלק מדרושים אלו ואלו נמצאים בגוכתי״ק אדמו״ר האמצעי, בכרכי הנחותיו מהשנים תקס״ו-ז (כת״י 1025; 1196). אמנם דרושים רבים לא היו אצלו בגוכתי״ק, והוצרך להעתיקם מהעתקות. נראה שאלו הם ה״שנים שלשה ביכלך כתובים באר היטב, ובתוכם פירוש המלות אשר רבים צריכים אליו״.

* * *

אודות כתי״ק כ״ק אדמו״ר האמצעי מספר כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בשם זקנו כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע (התמים חוב׳ ב׳ ע׳ עט):

החסיד ר׳ ישראל יפה[32], מדפיס דקאפוסט ... האט דער זיידע[33] אים מבטיח געווען אז ער וועט אים שיקען[34] די כתבים, און פלעגט אים שיקען זיין אייגענענטיגע כתבי-יד ... דער זיידע פלעגט זיין כתב-יד געבען חסידים אויף צו לערנען און איבער שרייבען, עס זענען געווען אזעלכע, וועלכע האבען דעם כתב-יד ניט אפגעגעבן צוריק. בא בעשען זיינען געווען איבער פערציג ביכער דעם זיידענס האנטשריפט וועלכע זיינען פארברענט געווארען אין דער שריפה דשנת תקפ״ד. נאר צוויי ביכער – משנת תקס״ו, תקס״ז – וועלכע זיינען געווען ביין טאטען[35] בהלוואה זיינען גאנץ געבליבען.

על פי זה אפשר, שגם הביכלאך גוכתי״ק אדמו״ר האמצעי – דרושי תקס״ו-ז הנ״ל, היו אצל החסיד ר׳ שלמה פריידעס, בעת השריפה של שנת תקע״ג, וכך ניצלו משריפה זו, והם ה״שנים שלשה ביכלך כתובים באר היטב, ובתוכם פירוש המלות אשר רבים צריכים אליו״, שביקש מאתו כ״ק אדמו״ר האמצעי לשלוח לו.

32. ראה לעיל פרק יב. לקמן פרק קנג.

33. כ״ק אדמו״ר האמצעי.

34. לארץ הקודש, אחרי שהתיישב בחברון. ראה תולדות חב״ד בארץ הקודש פרק ט ופרק יג. עוד אודותיו – ראה חברון שלנו ע׳ 8 ואילך.

35. כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״.

* * *

בנוסף לשני ביכלאך אלו – הנחות כ"ק אדמו"ר האמצעי מדרושי כ"ק אדמו"ר הזקן מהשנים תקס"ו-ז, נמצאים בספריה גם כמה ביכלאך נוספים בגוכתי"ק אדמו"ר האמצעי, הנחות מדרושי לאזניא – לפני תקס"א (כת"י 1003 ; 1161 ; 2237), דרושי תקס"ג (כת"י 1195) ודרושי תקס"ה (כת"י 1194).

* * *

כבר סופר לעיל פרק כח, שבתקופת כ"ק אדמו"ר הזקן היו אנ"ש רגילים להעתיק את ה"הנחות" של דרושי כ"ק אדמו"ר הזקן. העתקות אלו, בכרכים מרובים, נמצאים גם מהנחות שעשה כ"ק אדמו"ר האמצעי לדרושי כ"ק אדמו"ר הזקן.

את ההעתקות הללו מזכיר כ"ק אדמו"ר האמצעי בהקדמותיו ל"סדור עם דא"ח" ול"ביאורי הזהר", כמועתק לעיל: "ולקטתי מכמה קונטרסים מהעתקות שיש בידי שהעתיקו רבים מכת"י וגם הרבה קונטרסים מגוף כתיבת ידי ממש"; "הביאורים הטובים והנבחרים שנמצאו בידי העתקות מכת"י ומעט מגוף כת"י".

יש גם סדרה מיוחדת של העתקות מאותן הנחות שנעשו על ידי החסיד ר' ליב מוהילובער, מעובדות ומוגהות על ידו[36]. רוב הדרושים שבסדרה זו הם מתקופת לאזניא (לפני שעבר בשלהי שנת תקס"א ללאדי), וכ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" מתאר את הביכל הזה "דרושים דלאזניא כ"י מו"ח[37] והוגהו מר' ליב מאהליווער". מכרך זה (שקיימות כמה העתקות ממנו) נדפס הספר "מאמרי אדמו"ר הזקן, אתהלך – לאזניא" (קה"ת תשח"י).

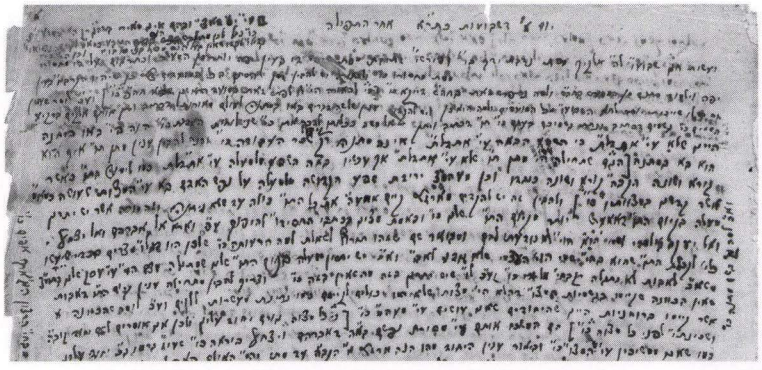
כתבי ודרושי רבינו

בנוסף לכך ישנן העתקות מדרושי רבינו, שהיה אומרם וגם רושמם בעצמו, במשך חמש עשרה שנות נשיאותו תקע"ג-תקפ"ח. את כתביו אלו היה מוסר להעתקה.

מגוכתי"ק נשארו רק גליונות מועטים, בעיקר אלו השייכים לס' "פירוש המלות" ו"אמרי בינה", שעליהם יסופר לקמן פרק קנג. אמנם ההעתקות מדרושיו רבו במאד. מכרכי העתקות אלו נדפסה סדרת "מאמרי אדמו"ר האמצעי", שבה כעשרים כרכים.

כיון שהוא עצמו היה רושם את דרושיו, לכן לא רבו רושמי הנחות ממאמריו, אבל היו יחידים שרשמו את דבריו.

אחד המיוחד שבהם הוא החסיד ר' הלל הלוי מפאריטש. רגיל היה לרשום את הדרושים שהיה שומע מאת רבינו, ואחר הסתלקותו בשנת תקפ"ח – את הדרושים שהיה שומע מאת כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק", והיה מוסיף עליהם הערות וביאורים בין חצאי עיגול (בתוספת סימן סגול – בתחלת וסוף כל הגהה).

הנחת רבי הלל מפאריטש

[בנוסף להנחות אלו היה גם הוא בעצמו אומר וכותב דרושים. אלו ואלו נדפסו ביחד בסדרת ספריו "פלח הרמון". גם היה כותב הגהות ובאורים לדרושי רבינו שבכת"י; מהם נדפס ס' "לקוטי באורים" לקונ' ההתפעלות ועוד. בספריה נמצאים ארבעה כרכים בגוכתי"ק (482 ; 1046 ; 1228 וחלק מ-756), הכוללים הנחות מהדרושים שהיה שומע וגם דרושי עצמו, ועשרות כרכים שבהם העתקות מכתביו – ההנחות והדרושים].

יש עוד כרך אחד, כת"י 1835 – הנחות מדרושי רבינו שנאמרו בשנים תקע"ז-ח, לא נודע מי רשמו.

---

36. ראה לעיל פרק כו.

37. אדמו"ר האמצעי.

פרק מב
קונטרסים ואגרות לכללות אנ"ש

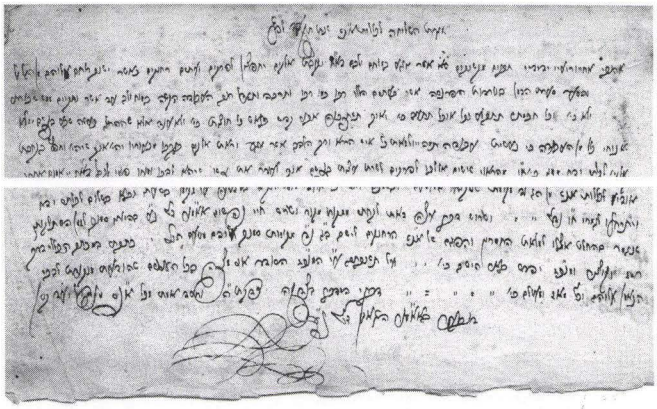
קונטרס ההתפעלות הוא אחד משלושת המכתבים לאנ"ש ששלח רבינו לחסידיו בשנת תקע"ד, היא השנה השניה לנשיאותו.

שלוש אגרות אלו נכתבו כהמשך אחת לרעותה, וכשנתבונן בהן בצורה כזו נבין כראוי את השתלבותו של קונטרס ההתפעלות במסגרת זו. האגרת הראשונה היא הנדפסת כהקדמה לקונטרס ההתפעלות במהדורת תרכ"ח. השניה היא זו שנדפסה בשם קונטרס ההתפעלות, והאגרת השלישית היא זו שנדפסה בחלקו השני של הספר נר מצוה ותורה אור, קאפוסט תק"פ, הנקרא שער היחוד.

סדר כתיבת המכתבים מוכח גם מגוף האגרות, כי בפתיחת קונטרס ההתפעלות נאמר: "בהיות מבואר במכתבי הראשון" (והמכוון הוא להקדמה הנ"ל), ובתחלת שער היחוד (שהוא המכתב השלישי) כותב: "הנה כבר מבואר באריכות בקונטרס מיוחד[38] בפרטי אופני ההתפעלות" כשכוונתו לקונטרס ההתפעלות[39].

בשני כתבי-יד שבספריה (מספריהם: 188, 180) נמצא התאריך תקפ"א באגרת הראשונה הנ"ל, ובראשון (בשורה שלאחר החתימה "דובער שי' באאמו"ר ז"ל נ"ע נבג"מ זיע"א מליבאוויטץ"): "יום ב' י"ב אלול תקפ"א שנת העוש[ר]". אמנם הן נוסח החתימה ("דובער שי'") והן הטעות שבתאריך (י"ב באלול לעולם אינו חל ביום ב' בשבוע, ובשנת תקפ"א חל ביום א') מוכיחים שלא מקולמוסו של האדמו"ר יצא קולופון זה אלא ממעתיק שטעה בציון תאריך ההעתקה. גם בכתב היד השני מופיע אותו תאריך, אלא שהוא כנראה העתקה מהעתקה קודמת, שהרי הוא עצמו נכתב אחר פטירת רבינו (בשנת תקפ"ח) כאמור בכותרת שם: "מכבוד אדמו"ר מוהר"ד נ"ע זיע"א"[40].

את תאריך הכתיבה האמיתי מצאתי בכותרת המכתב שבשני כתבי יד אחרים שבספריה (מס' 381, 606): "אגרת השלוחה לכללות אנ"ש שנת תקע"ד לפ"ק". נוסח החתימה שם: "דובער באאמו"ר הגאון ז"ל נ"ע", ללא ציון תאריך.

המכתב השני, קונטרס ההתפעלות, מתוארך אף הוא בכתב יד שבספריה (מס' 260): "אגרת מאדמו"ר לכללות אנ"ש דמדינתינו שנת תקע"ד לפ"ק". בכתב יד 417 נפתח הוא בכותרת שכנראה יצאה מקולמוס המחבר: "לכללות אנ"ש דמדינתנו"[41]. ובקולופון (בכתיבה שונה): "נשלם בעזה"ש קונטרס ההתפעלות. שנת תקע"ה לפ"ק – והוא כנראה תאריך ההעתקה.

בכתב יד 260 הנ"ל מתוארכת גם האגרת השלישית (שער היחוד שהוא קונטרס ההתבוננות), וכותרתה: "קונטרס ההתבוננות מאדמו"ר דוב בער שליט"א תקע"ד לפ"ק".

מכאן מתברר ששלושת המכתבים נכתבו בזה אחר זה בשנת תקע"ד, אלא שסדר הדפסתם היה מן המאוחר למוקדם: לראשונה נדפסה בשנת תק"פ האגרת השלישית בשם שער היחוד, מאוחר יותר (לא לפני תקצ"א ומסתבר שאחר תקצ"ז[42]) נדפס קונטרס ההתפעלות שהוא המכתב השני, ובאחרונה נדפס המכתב הראשון כ"הקדמה" לקונטרס ההתפעלות, ווארשא תרכ"ח.

---

38. כן הלשון בדפוס וברוב כה"י שראיתי. אך בכ"י 383 נאמר: "במכתב מיוחד", ובכ"י 138 ו-756: "בקונטרס במכתב מיוחד".

39. דלא כפי שרצתה להוכיח רחל אליאור, בקרית ספר כרך נד ע' 391-387, כי הראשון נכתב בשנת תקפ"א, השני בשנת תקע"ג-ד והשלישי בשנת תקע"ד (ונדפס בתק"פ).

40. אחר כך הודיעני ר' יהושע מונדשיין כי במחלקת כתבי-היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא המכתב הראשון בארבעה כתבי יד (8° 3515, 8° 3531, 8° 3567 [וסופו קטוע], 8° 5629) ורק באחד מהם (8° 3531) מופיע תאריך אחר החתימה: "דוב בער בא"אדמו"ר ז"ל נ"ע נבג"מ מלובאוויטש יום ב' י"ב אלול תק"פ שנת העושר לפ"ק". ובנוסח זה נשתבש הכותב גם בפענוח פרט השנה וכתב תק"פ תחת תקפ"א.

41. כותרת זו נמצאת גם בכתבי-היד שבירושלים 8° 3548. אך ב-8° 1478: "לכללות אנ"ש בכלל ובפרט".

42. שקצת נראה בו שנדפס אחרי גזירת סגירת הדפוסים ברוסיה בשנת תקצ"ז. ראה לקמן פרק הבא.

פרק מג
דפוס חסידי מחתרתי ברוסיה

מהתקופה שלאחרי גזירת סגירת הדפוסים ברוסיה, שנת תקצ"ז ואילך, נודע לנו על קיומו של בית דפוס מחתרתי ברוסיא, על פי חמשה ספרים בלבד שנדפסו בדפוס זה: תקוני הזהר. תניא – שתי הוצאות. שער התשובה והתפלה, ודרך חיים לאדמו"ר האמצעי.

שנות פעולתו של דפוס זה הן, בשנים הסמוכות לתקצ"ז. המקום – באחת העיירות בליטא, באוקריינא או ברוסי' הלבנה. וכשם שמקומו וזמנו של בית הדפוס לוטים בערפל כך גם שם בעליו; אלא שנראה שהי' מחסידי חב"ד, מן העובדה שכמעט כל הספרים שהדפיס הם ספרי חסידות חב"ד.

הסימנים המובהקים של תוצרת דפוס זה הם:

מקום הדפוס הנאמר בשערי כל הספרים הוא מזויף. כמו כן שנת ההדפסה ושם המדפיס. ולא זו בלבד אלא אף חותמת הביקורת (הצנזורה) המופיעה על כל הטפסים גם היא מזויפת. כללו של דבר – כל הנאמר בספרי בית דפוס זה על ההדפסה אין לו ולמציאות העובדתית ולא כלום. ואין כל פלא בדבר, שהרי שנות פעילותו של בית דפוס זה היו לאחר גזירת הדפוסים ברוסיא[43], כאשר החזקת בית הדפוס הי' עון חמור ביותר, שמגיע עבורו עונש קשה. לפיכך נאלץ המדפיס להעלים את שמו זמנו ומקומו.

עד כאן נקודת היסוד של מאמר זה, שבהמשכו יובאו הוכחות לבסס את ההנחות הללו, וכן יובהרו להלן הדברים בפרטיות, למרות דבריהם של ביבליוגרפים ידועי-שם, השוללים אפשרות כזו מעיקרה, ומשערים, שדפוס זה לא הי' ולא נברא, וכל הספרים הנ"ל נדפסו בקאפוסט – לפני הגזירה, או בלבוב – שאיננה ברוסיא.

* * *

הראשון שהבחין בדמיון שבין הספרים האמורים, עכ"פ – חלק מהם, הי' מר א. מ. הברמן, ברשימתו ב"שערי חב"ד" (עלי עין תשי"ב), הכותב ברשימת הספר "דרך חיים"[44] (מס. 29):

דרך חיים ותוכחת מוסר השכל ... בקאפוסט בשנת אזן שומעת תוכחת חיים לפ"ק (נראה שזה הוא דפוס לבוב משנת תר"י לערך).

ובספר שער התשובה והתפלה[45] (מס. 272) כותב:

האותיות הן אותיות ספר 'דרך חיים ותוכחת מוסר השכל' הנראה כדפוס לבוב תר"י לערך.

ברשימה הנ"ל נדפסו גם הגהות והוספות ר' חיים ליברמן [המסומנות בכוכב], המעיר על רשימת הספר "דרך חיים" הנ"ל:

על הטופס שלנו יש חותם רוסי המעיד, כי הספר נבדק ע"י הרב הקאפוסטי ל. יפה. גזירת בדיקת הספרים היתה בשנת 1837, ולפי זה מסתמא נדפס באמת בקאפוסט.

עיקר ההוכחה שבדברים אלה [של הרח"ל] היא, שהספר נדפס ברוסיא לפני תקצ"ז (ולא בלבוב בתר"י לערך, כדברי הברמן), ומה שסיים "ולפי זה מסתמא נדפס באמת בקאפוסט", היינו מכיון שכך נאמר בשער, ואין כל סיבה להניח שיש כאן איזה זיוף.

בספר "שער התשובה והתפלה" (מס. 272) הנ"ל לא מופיעה הערתו של הרח"ל, כי בטעות[46] נדפסה בסוף מס. 271, ושם נאמר:

על השער אמנם כתוב 'שקלאב' אבל מכיון שהאותיות הן של 'דרך חיים' (סי' 27 [צ"ל: 29[47]]) ... אפשר שגם זה דפוס קאפוסט.

עיקר ההוכחה שהספר נדפס ברוסיא לפני תקצ"ז (לא בלבוב תר"י לערך) קיימת גם כאן, כיון שגם בספר זה מופיעה חותמת הרב של קאפוסט[48]. אך מה ששיער הרח"ל, מחמת הדמיון בין אותיות ספר זה לספר "דרך חיים", שגם הוא נדפס בקאפוסט, הרי ערבך ערבא צריך, כי אפשר לומר גם להיפך, ששניהם נדפסו בשקלאב[49], ומאי אולמא האי מהאי?

---

43. ראה לקמן פרק נט.

44. הוצאה שלישית.

45. ח"א הוצאה שניה.

46. אין זו טעות דפוס, אלא שהברמן טעה בדברי הרח"ל, כדלקמן בהערות.

47. והברמן טעה וחשב שרח"ל מדבר כאן על ההוצאה הראשונה של "שער התשובה והתפלה" (ראה הערה שלפנ"ז) ומדבר על הדמיון שבינה לבין ההוצאה הראשונה של "דרך חיים", ולכן הוסיף בדברי הרח"ל את המס. 27 - שהיא ההוצאה הראשונה של "דרך חיים".

48. שכ"ה בכל הטפסים של כל הספרים של דפוס זה, ובטופס שלפני הרח"ל של ספר זה נשמטה החותמת בטעות. וישנה גם בטופס שבספריה (צילומו – בהוספות לס' "שערי תשובה" קה"ת תשד"מ ע' 20).

49. מסיבה זו לא כתבתי ברשימת דפוסי "שערי תשובה" (שם ע' 17 סי' ג) שהוא דפוס קאפוסט, רק בהערה 3 שם כתבתי: "בהשער נזכר "שקלאב", אבל חותם הביקורת הוא מהרב דקאפוסט".

מסיבה זו נזהר הרח"ל מלנקוט בלשון של ודאות, וכתב בלשון "אפשר שגם זה דפוס קאפוסט". וגם בספר "דרך חיים" כתב בזהירות בלשון "מסתמא נדפס באמת בקאפוסט". אך אפשר גם שנדפסו שניהם בשקלאב. ושמא יש ללכת עוד צעד באותו כיוון, וכיון שבודאי נדפסו שניהם באותו דפוס, ובודאי אחד מהם מזויף אפשר גם ששניהם זיוף, ובאמת נדפסו שניהם במקום שלישי. ומה שבחרו המדפיסים לכתוב בדרך חיים "קאפוסט" ובשער התשובה והתפלה "שקלאב", הוא משום ששני השערים הללו אינם אלא העתק שער ההוצאה הראשונה של ספרים אלו, שהעתיקוהו בשלימותו – כולל מקום הדפוס של ההוצאה הראשונה, ש"דרך חיים" נדפס ב"קאפוסט" ו"שער התשובה והתפלה" ב"שקלאב".

מה טעם מצא הרח"ל לבחור יותר בעיר "קאפוסט"? על כך חייבים אנו להעתיק בשלימות את לשונו, אצל "שער התשובה והתפלה":

מכיון שהאותיות הן של ספר 'דרך חיים' (סי' 27 [צ"ל: 29]) ו'לקוטי אמרים' (סי' *52) אפשר שגם זה דפוס קאפוסט.

הספר לקוטי אמרים הנ"ל לא הי' במקורו ברשימת הברמן ונוסף ע"י הרח"ל [ומסומן בכוכב]. הוצאה זו של התניא היא תקע"ד חמ"ד, והרח"ל כותב עלי':

ראיתי שלושה טפסים ועל שלשתם יש חותם רוסי שנתבקרו על ידי הרב הקאפוסטי ל. יפה; ואם כן מסתמא הוא דפוס קאפוסט. אותיות הדפוס הן אלו שבספר 'דרך חיים' (סי' 27-28 [גם כאן צ"ל: 29]). פרט השנה נזדייף על פי דפוס שקלאב.

הוצאה זו של התניא איננה היחידה שנמצאים בה סימנים אלה. מיד לאחר זה מוסיף הרח"ל עוד הוצאה (מס. **52):

אותיות הדפוס הן כמו בהוצאה הקודמת וגם עליו החותם הרוסי הנ"ל, ואם כן גם זה דפוס קאפוסט.

מכאן למדנו שהסיבה וההכרעה לקבל את קאפוסט כמקום הדפוס של ארבעת הספרים האלה היא חותמת הרב הקאפוסטי, המופיעה (כמעט) בכל הטפסים שהגיעו לידינו (מארבעת ספרים אלה). לכן נראה לרח"ל ששם נדפסו ושם היו, אצל הקונים אותם, שמסרוהו לרב העיר לבקרו ולחתמו.

מסקנתו זו של הרח"ל מועתקת גם ע"י הר"י שי' מונדשיין בספרו "תורת חב"ד – ביבליוגרפיות – תניא" מס. י-יא, אך בע' 71 שם מרבה להתפלפל בדברים אלה. ואלו דבריו:

ב'שערי חב"ד' (מס' *52) כותב ר"ח ליברמן: "ראיתי שלושה טפסים ועל שלשתם יש חותם רוסי שנתבקרו ע"י הרב הקאפוסטי ל. יפה; ואם כן מסתמא הוא דפוס קאפוסט" (וכן מוכח מצורת האותיות, עיי"ש). חותמת זו נמצאת גם בטפסים נוספים, ובשתי המהדורות (מס' י-יא לעיל). והדבר מעורר פליאה: חותמות הביקורת נקבעו בגזירת הדפוסים של שנת תקצז - 1836 לשם אישור "כשרות" הספרים שנדפסו קודם לגזירה, ושהוחזקו בבתיהם של היהודים. הספרים ניתנו על-ידי בעליהם לביקורת אל המורשה האיזורי מטעם הצנזורה שבמקרים רבים היה זה הרב המקומי, ואותו מבקר הטביע את החותמת (בדרך כלל בצירוף חתימתו שלו). כך שלמעשה לא היה כל קשר בין מקום ההחתמה למקום ההדפסה, שהרי היהודי החזיק בביתו ספרים שנדפסו במקומות שונים ולאו דוקא ממקומו או מארצו.

והנה לפנינו שתי מהדורות, ושתיהן חתומות ע"י אותו רב מקאפוסט, כלומר שהספרים ניתנו לו לאישור מאנשי עירו וסביבתה, היתכן כי שתי המהדורות נמכרו כולן רק לתושבי קאפוסט?! מדוע לא מצינו ספר ממהדורה זו שעליו חותמת-ביקורת מאיזור אחר?

לו הייתה קיימת רק מהדורה אחת, ניתן היה לשער שהגזירה יצאה סמוך לסיום ההדפסה קודם שהחלה הפצת הספר, ואזי ניתנו הספרים לאישורו של הרב המקומי בעודם בבית הדפוס, וחתומים נמכרו לכל אתר ואתר. ברם ביצוע מהדורה שניה מוכיח שקודמתה כבר אזלה מן השוק, כלומר שהמהדורה הראשונה קדמה לגזירה זמן לא קצר, כדי מכירתה וכדי סידור והדפסת מהדורה חדשה. ומהו, אם-כן, פשר החותמת הזהה בכל הטפסים?

בשים לב לעובדה שהדפסה זו בין כך אינה "כשירה", לא נזכר בה שם המדפיס ולא מקום הדפוס שנת ההדפסה מזוייפת גם היא, והיה לכאורה מקום להשערה שהספר נדפס בקאפוסט במחתרת, אחר שיצאה הגזירה לאיסור הדפוסים העבריים, ובבית הדפוס החתימו את כל הטפסים של שתי המהדורות ב"הכשר" הרב קודם למכירתם. השערה זו יכולה היתה לפתור תמיהות רבות, אך מאידך גיסא מעוררת היא תמיהה לא פחות קטנה: היכן מצינו אח ורע לתופעה זו של הדפסת ספר עברי במחתרת במשך תקופת הגזירה?[50].

קיומם של בתי דפוס מחתרתיים ברוסיה הוא עובדה קיימת. כגון בית הדפוס של ר' נתן בברסלב בתקופה מסויימת, וראה גם ב'שערי חב"ד' מס' 201: "ר' חיים ליברמן משער, כי דפוס פרטי כאן [בשקלאב], בלתי ליגלי, מחמת גזירת המלכות". אך אין ידועות לי עדויות על קיומם של בתי דפוס מסוג זה אחר הגזירה המקיפה של שנת תקצ"ז (אלא אם כן נאמר שדברי ר"ח ליברמן אודות דפוס שקלאב הנ"ל מתייחסים אף הם לגזירת הדפוסים של תקצ"ז).

טרם שניגש לדון בדברים אלה, החובה להוסיף ספר חמישי שנדפס בדפוס זה (שגם בו ישנם כל הסימנים

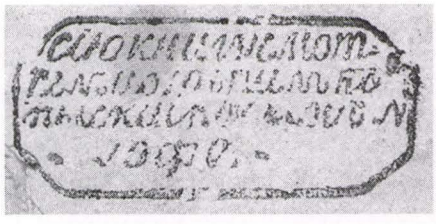
---

50. ועלי' יש להוסיף תמי' נוספת: לפנ"ז שם (ע' 66) רושם מונדשיין כמה שינויים מחמת הצנזורה שבדפוס זה; כיון שדפוס זה הוא מחתרתי. מיהו הצנזור של דפוס מחתרתי זה שצינזר כל כך את התניא ולאיזה צורך?

של דפוס זה, באותיות, וגם בנייר, ובחותמת של הרב מקאפוסט), הוא ספר תקוני הזהר שנאמר בשער "בדפוס של הרבני הנגיד המופלג מהור"ר יהודה במו' א"ש פייווש יפה זללה"ה, בקאפוסט והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע [תקפ"ה] לפ"ק.

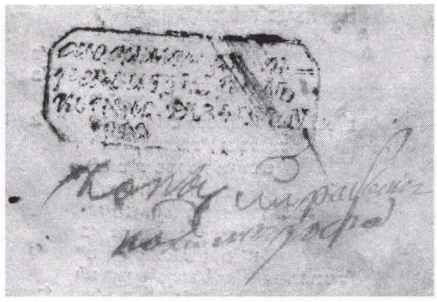
אם אנו זקוקים להוכחות נוספות על הזיופים שבשער ספר זה, יבוא ויעיד אישור הצנזורה שמעבר לשער, שם נאמר שהאישור ניתן בשנת 1810 – 15 שנים לפני התאריך המופיע בשער. ובאמת אין האישור שבתאריך זה אלא העתק מאישור הצנזורה שניתן לתקוני הזהר שנדפס בקאפוסט בשנת תק"ע[51].

וגם בספר זה, כבשאר הספרים, אנו מוצאים את הסימן המובהק הנ"ל: בכל הטפסים שהגיעו לידינו מספר זה, מופיע חותם רוסי ה"מעיד" שהספר נתבקר על ידי רבה של קאפוסט. בדקתי מאות טופסי ספרים שנדפסו ברוסיא, שמופיע בהם חותם רוסי שהספר נתבקר על ידי רב, ובאף אחד מהם לא מצאתי חותם זה, גם בספרים שנדפסו בקאפוסט. והגם ש"אין לא ראינו ראי'", בכל זאת, הלא דבר הוא.

אמנם מצאתי חותם דומה לזה שלפנינו, שאכן נחתם על ידי רבה של קאפוסט, שאף חתם בכתב ידו את שמו ליד החותם. את החותם הזה בצירוף חתימתו של הרב מצאתי בשלשה ספרים: א) שו"ע אדמו"ר הזקן (הלכות פסח שקלאב תקע"ד). ב) אמרי בינה (קאפוסט תקפ"א). ג) מקדש מלך (סדילקאב תק"פ). עובדה זו מגבירה את הפלא ואת התעלומה שבספרים הנידונים שבעתיים – מדוע מחמשת הספרים האמורים, כל הטפסים חתומים בחותם השני – שאינו אלא חיקוי החותם האמיתי, ובכולם מופיע החותם – בלי החתימה שבצדו. האם אין כל זה אלא הוכחה שהחותם עצמו גם הוא מזויף – יחד עם זיוף כל האמור בשער על המדפיס, מקום ושנת ההדפסה?!

51. גם לשון השער הוא חיקוי בלתי מוצלח של שער דפוס סלאוויטא תקפ"ו, ובמקום הכתוב שם "ויתר המעלות לא נפקד דבר מתמונת התיקונים הנדפסים פה בשנת תקפ"א" - שינה בדפוס שלפנינו וכתב "הנדפסים בטוב ויפה". גם את הפסוק והמשכילים יזהירו שבאה כמסגרת לשער בדפוס סלאוויטא תקפ"ו העתיק בצורה דומה בדפוס שלפנינו. ואם כן בודאי נדפס הספר אחר תקפ"ו, ולשם זיוף השער וכו' השתמש כאן בשני דפוסים: א) קאפוסט תק"ע. ב) סלאוויטא תקפ"ו.

מכיון שהגענו למסקנה המסתברת לאור כל זה, שגם חותם הביקורת הוא מזויף, דבר שלא מצאנו לו אח ורע. נחזור לדיון הראשון: אם אמנם נעשה כל זה בקאפוסט, דהיינו הן ההדפסה המחתרתית והן ההחתמה המזויפת, האם לא חשש המזייף מפני הרב החותם, שמא יגיע אליו אחד מהספרים ויבחין מיד בזיוף? או שמא לא חשש הרב עצמו מן העונש החמור הכרוך בזיוף זה, ולא נמנע מהזכרת שמו על הקלקלה?

מחמת כל זה וכיו"ב שולל הרח"ל את כל תאוריית הדפוס המחתרתי וזיוף החותם, ומניח שהספר אכן נדפס בקאפוסט לפני הגזירה של תקצ"ד[52], ולדעתו החותמת היא מקורית, ושתי חותמות היו לו לרב של קאפוסט. אך כבר כתבתי את הסיבות שקשה לקבל הנחה זו. ויבחר הבוחר.

אך אם אמנם אמת הדבר הזה שהדפוס הוא דפוס מחתרתי – לאחר גזירת הדפוסים, והחותם הוא מזויף – לא מסתבר כלל להניח שהדפוס הי' בקאפוסט, שהרי הרוצה לשקר ירחיק עדותו.

שוב אין לנו שום ידיעה על מקום ההדפסה – מלבד עובדות אלו:

א) שהדפוס הי' ברוסיא[53], כניכר מהאותיות וכו'

52. אך גם אז נצטרך לומר שהספרים נדפסו בקאפוסט סמוך להתחלת הגזירה בשנת תקצ"ז, שלכן ניתנו כל הספרים לאישורו של הרב המקומי, בעודם בבית הדפוס. ואז יהי' לפחות שם המדפיס בספר דרך חיים מזויף; שבשער ספר זה נעתק לשון השער של ההוצאה הראשונה (והב') של ספר זה, בקאפוסט בשנת תקע"ט "בדפוס של הרבני ... ישראל במו"ה יצחק יפה". המדפיס ר"י יפה עלה לארה"ק בשנת תקפ"ג (ראה תולדות חב"ד בארה"ק ע' נא) ונפטר לפני תקפ"ט (ראה גריבסקי, זכרון לחובבים, חוברת יא), אם כן בודאי לא הדפיס ספרים בקאפוסט סמוך לשנת תקצ"ז. שמו המופיע בשער הספר הוא בודאי זיוף.

53. יש לשער שאותיות אלו הן שאריות של אחד הדפוסים של רוסיא שנסגרו בשנת תקצ"ז, ולכן אותיות דפוס זה הן שחוקות כל כך; ועל ידי דמיון סוגי האותיות של הדפוסים השונים ברוסיא לאותיות דפוס זה הי' אפשר לברר זאת. אבל: א) השוואה זו דורשת עין חדה הרגילה בהשוואת אותיות דפוסים אלו, ועיון בסבלנות בספרים מרובים שנדפסו בעיירות שונות שברוסיא - שרבו בהם זיופים בשם העיר, והרגילים בהעברת האותיות והדפוס מעיר לחברתה. מה גם שעלינו להשוות אותיות שחוקות לבלתי שחוקות. ב) גם אז, נדע רק מהיכן באו האותיות, אך לא את מקום הדפוס, שבודאי לא נשאר במקומו לאחר סגידת הדפוס על ידי המלוכה.
אופן קל יותר הוא לברר מאיזה דפוס הגיע לידי מדפיס זה העיטור האחד

ומהזיופים וכו׳ שרגילים בהם דפוסי רוסיא.

ב) שכל חמשת הספרים הללו נדפסו לאחר גזירת הדפוסים בתקצ״ז, שלכן נחתם חותם הביקורת בבית הדפוס.

ג) שמסתבר, שהמדפיס הי׳ מחסידי חב״ד, שלכן, ארבעה מתוך חמשת הספרים הם ספרי חסידות חב״ד.

חותמת הרב המבקר

עתה שמצאנו את החותם המקורי עם חתימת המבקר בצדו, עלה בידינו גם לברר את שמו וזהותו של הרב שנשתבשו בו בכל הרשימות הנזכרות.

ב״שערי חב״ד״ שם כותב הרח״ל ״ע״י הרב הקאפוסטי ל. יפה״. ב״תורת חב״ד״ שם כותב הר״י שי׳ מונדשיין ״במכתב אלי כותב ר״ח ליברמן כי אפשר ויש לקרוא מ. יפה במקום ל. יפה (על ר׳ משה מ״ץ בקאפוסט ראה לעיל בהסכמות למס׳ ו ובהערה 3 שם[54])״.

והנה כשאנו מעיינים בחתימתו, אמר לי הרח״ל, שמפורש בה שמו ״נחום״. וזהו פשר דבר:

לפועל מופיעה בחותם (בין במקורי ובין בחיקוי) האות N שהיא אות נו״ן לטינית. ברוסית אין אות כזו, אך יש לה קצת דמיון לאות Л שהיא אות למ״ד רוסית, ולאות M שהיא אות מ״ם רוסית.

הרח״ל משער, שהנכונה היא נו״ן לטינית. ומחוסר בקיאות בשפה הרוסית – על ידי חורט החותמת, חרט במקומה נו״ן לטינית, המורה על השם נחום.

לא ידוע לנו רב בקאפוסט, באותה תקופה, בשם נחום יפה, אך ידוע מדפיס בקאפוסט בשם מנחם נחום יפה – הוא אחד משלשת האחים השותפים בני א״ש פייווש יפה. משער הרח״ל, שהוא הרב הנבחר על ידי הצנזור לבקר את ספרי היהודים בקאפוסט.

והיחיד שאפשר למצוא בחמשת הספרים האלה, והוא מופיע בהם פעמיים: א) בשער הספר דרך חיים. ב) בספר תקוני הזהר בסוף ההקדמה (יח, ב). ולע״ע לא מצאתיו בספרים אחרים.

54. ושם (ע׳ 80) כותב מונדשיין אודות הרב ר׳ משה ב״ר ישראל מ״ץ דק״ק קאפוסט ״חתום בהסכמות על ספרים רבים שנדפסו בקאפוסט ובשקלאוו. ונראה שהיה מחסידי אדמו״ר הרש״ז״.
אמנם א) לא מצינו שיהי׳ שם משפחתו יפה. ב) בחקירות של המאסר השני של אדמו״ר הזקן, בשנת תקס״א, אמר המתורגמן ר׳ יהודה בן פייבוש מקאפוסט (כרם חב״ד 4 ע׳ 80):
בעיר קאפוסט שבה אני מתגורר ישנו המורה משה בן ישראל, אך לא ידוע לי אם הוא למד ממנו אם לאו.

המאסר והגאולה

פרק מד
שלבים בגאולה

מסמכי ההלשנה, החקירות והזיכוי, נתפרסמו בספר "מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי" (קה"ת תשנ"ח).

אחרי שהתגלה תיק המאסר והגאולה של רבינו, נודעו לנו כל פרטי השתלשלות המלשינות, המאסר, החקירות והגאולה:

המאסר הזה הוא המאסר שידועים היו לנו אודותיו רק פרטים מעטים[55], אפילו תאריך השנה שבה התקיים לא היה ברור כל צרכו:

ב"בד קודש" עמ' 9 מסופר:

אשר ת"ל יצא בשלום ברוב כבוד ופאר ביום א' וישלח יו"ד כסלו שנת תקפ"ז.

בשוה"ג כותב כ"ק אדמו"ר זי"ע שם:

בבית רבי כותב אשר המאסר והגאולה היו בשנת תקפ"ו. אבל מסורה היא בבית הרב שכל זה אירע בשנת תקפ"ז (ולכן לא נקבעה כל כך חגיגת יו"ד כסלו, כי בשנה שלאחרי', שאז היתה צ"ל החגיגה בפעם הראשונה, נסתלק כ"ק אדמו"ר האמצעי ביום ט' כסלו).

למרות כל זאת מספר כ"ק אדמו"ר זי"ע ביומן כסלו תרצ"ג (רשימת היומן ע' רצג):

יש ספק אם יצא לחרות תקפ"ו או פ"ז.

ובס' השיחות תש"א (עמ' 50):

וועגן דעם יום טוב יו"ד כסלו זיינען פאראן חילוקי דעות אין וועלכן יאר דאס איז געווען. אין "בית רבי" שטייט, אז דאס איז געווען אין יאהר תקפ"ו, און יש אומרים אז דער יו"ט האט זיך אנגעהויבן ערשט נאך דער הסתלקות, און אן אנדער דיעה איז דא, אז די התחלת המסירה איז געווען אין יאהר תקפ"ו און ס'האט זיך פארצויגן ביז תקפ"ז און דער יו"ט האט זיך אנגעהובן אין יאהר תקפ"ח.

עוד מסופר ב"עבודת הקודש" עמ' קנה, אשר בכסלו תשמ"ב שאלתי כמה סתירות אודות התאריך של יו"ד כסלו המובא באגרות וברשימות, והואיל הרבי להשיב לי:

יברר (בס' עתים לבינה?) מתי חל יוד כסלו בתקפ"ז (וספק קצת אולי הגאולה) בתקפ"ו.

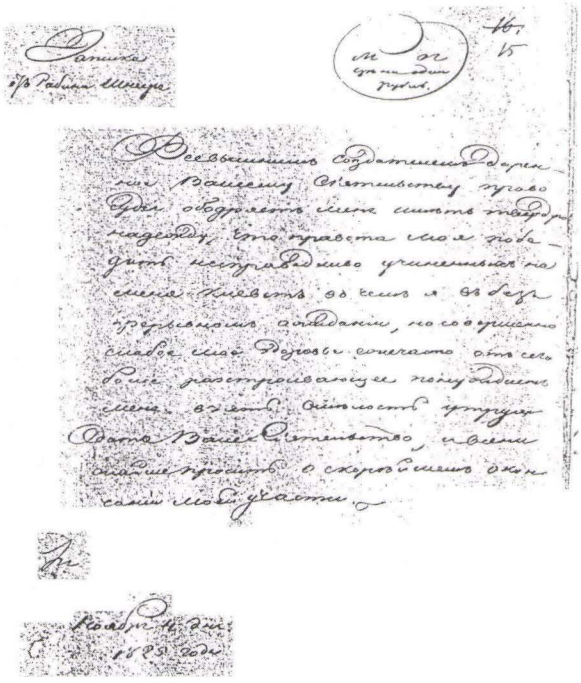
למעשה היתה קביעות השנה בשתי השנים שוה, שיו"ד כסלו חל ביום ראשון, ואם כן אין לברר מכך כלום.

מתוך המסמכים שהתגלו נודע לנו, שהיו שלושה שלבים לשחרור וזיכוי רבינו (כעין דיעה האחרונה המובאת לעיל מס' השיחות תש"א), האחד הי' בחודש כסלו תקפ"ו, השני בחודש כסלו תקפ"ז והשלישי בחודש כסלו תקפ"ח:

א) בשלהי קיץ תקפ"ה מסר שמחה קיסין שלושה כתבי מלשינות על רבינו.

באסרו חג הסוכות תקפ"ו נלקח רבינו לחקירות בוויטעבסק, מושבו של מושל פלכי וויטעבסק, מוהילוב סמולנסק וקאלוגא, ניקולי חאוואנסקי, ושם נחקר רבינו על ידי חוקריו של המושל.

במשך חודש מר-חשון תקפ"ו נמשכו החקירות. בו' כסלו כתב רבינו כתב-בקשה למושל חאוואנסקי שישחררו.

בקשת אדמו"ר האמצעי לשחררו

---

55. בנוסף למתפרסם כאן, יש סיפורים נוספים מרבותינו נשיאינו אודות תקופת המאסר והגאולה, והם נלקטו ב"ספר התולדות אדמו"ר האמצעי" עמ' 105-113. רשימת היומן ע' ריא וע' רצב.

י׳ כסלו תקפ״ו שוחרר לביתו.

ועדיין קשה לכנות זאת בשם ״גאולה״, שהרי רק שלחו אותו לביתו אחר גמר החקירות שלפני המשפט.

ב) בי״ט כסלו תקפ״ו שלח המושל חאוואנסקי את התיק אל ממשל פלך מוהילוב, שליובאוויטש שייכת אליו, שימסרו את התיק לבית המשפט המתאים, לדון בו ולהעניש את הנאשמים.

ממשל פלך מוהילוב שלח את התיק אל בית משפט השלום מחוז באבינאוויטש, שליובאוויטש שייכת אליו, להמשך החקירות ולהחלטה בנושא.

בית משפט השלום בבאבינאוויטש שלח שוטר עם שאלות נוספות לחקור בהם את רבינו בליובאוויטש.

אחר כך שלח בית משפט השלום בבאבינאוויטש הוראה לקאפוסט, ארשא, שקלאוו ומוהילוב, לחקור בנושא את חסידי רבינו במקומותיהם.

אחרי שהתקבלו כל החקירות לבית משפט השלום בבאבינאוויטש, הוסיף לתיק את החלטתו בנושא, ושלחו לבדיקה חוזרת לבית המשפט העליון בפלך מוהילוב.

י״א כסלו תקפ״ז החליט בית משפט העליון בפלך מוהילוב לזכות את רבינו מכל אשמה.

ג) התובע הכללי של פלך מוהילוב אישר את פסק הזיכוי של רבינו, ואחר כך שלח בית המשפט את פסק-דין הזיכוי אל המושל חאוואנסקי לאישור.

אמנם המושל חאוואנסקי שלח אל הסינט בפטרבורג עירעור על פסק-דין הזיכוי של בית משפט העליון בפלך מוהילוב.

כ״א כסלו תקפ״ח אישר הסינט בפטרבורג את פסק-דין הזיכוי של רבינו.

אמנם זה הי׳ כבר מספר ימים אחרי הסתלקות רבינו, בט׳ כסלו תקפ״ח.

פרק מה
תוכן ההלשנה, החקירות והזיכוי

בכתב-המלשינות מנסה שמחה קיסין לצייר את תנועת החסידים כרודפת בצע, המנצלת את התמימות של הצעירים לספר להם סיפורי צדיקים ולשלול את כספם, וכי הם משתלטים על הקהלות, קופות הצדקה, שחיטה, ובתי דפוס של היהודים. ולכן דורש לרדוף ולהשמיד את התנועה החסידית (מסמך א).

אל המלשינות הזאת צירף מכתב של רבינו אודות חלוקת מעמד-בית-הרב משנת תקע״ד, וממנו ניסה להוכיח כי רבינו אוסף מהחסידים סכומים אדירים כדי להשתמש בהם להנאותיו האישיות (מסמך ב).

מכתב זה, שצורף לתיק על ידי המלשין, כולל רשימת חלוקת מעות מעמד בית-הרב, שנאסף אצל החסידים אחרי הסתלקות רבינו הזקן בכ״ד טבת תקע״ג (מסמך ד).

הי׳ זה אוסף מיוחד לשיקום בית הרב בליובאוויטש, מאחר שכל בית הרב שבלאדי היה למאכולת אש, אחרי בריחת רבינו הזקן עם בני משפחתו מלאדי במלחמת נפוליון. הכסף שנאסף וחולק הי׳ 35.000 רו״כ.

בסוף השנה הראשונה להסתלקות רבינו הזקן, בחודש טבת תקע״ד, סידר רבינו את חלוקת המעות, עבורו ועבור כל אחד מצאצאי רבינו הזקן.

את החלוקה הזאת סידר על ידי אחד מגדולי החסידים ר׳ פנחס שיק משקלאוו, ויחד אתו מינה את החסידים ר׳ שלמה פריידעס ור׳ זלמן רויזעס משקלאוו, להשגיח על החלוקה.

אחרי פטירת החסיד ר׳ פנחס משקלאוו, הגיע כתב-החלוקה לידי שמחה קיסין, שהשתמש בו בכתב-המלשינות שלו (מסמך ב), וממנו רצה להוכיח שרבינו אסף באותו זמן כ-140 אלף רובל, וחילק מהם רק 35 אלף רובל; שהרי בסופו כתוב: ״שהם בערך חלק רביעי מסכום הכולל הזה״ (מסמך יב).

רבינו השיב שבודאי יש טעות ושקר בתרגום הקטע הזה, וביקש מהחוקרים שיתנו לו את המקור, שממנו יוכל להוכיח, שמעולם לא אסף אז יותר מ-35 אלף רובל, ואותם הוא חילק (מסמך יג).

החוקרים נענו לבקשתו, הקטע הזה הועתק בהעתקה מדוייקת ותורגם מחדש לרוסית על ידי המתרגם של רבינו, החסיד ר׳ יהודה יפה. על פי תרגום מדוייק זה הוכיח רבינו, שברורה בו הכוונה, שמעולם לא אסף אז יותר מ-35 אלף רובל (מסמכים יד-טו).

[דבר זה היה ידוע גם לפני גילוי התיק, אשר לפי המלשינות אסף רבינו עוד כמאה אלף רובל שלא נתברר מהיכן באו ולהיכן אזלו, גם הי׳ ידוע אשר רבינו הוכיח כי יש כאן סילוף וכי מעולם לא אסף סכום זה.

אמנם פרטי הדבר לא היו ידועים, רק שמועות פורחות. וכך מספר בבית רבי ח״ב פ״ד: ״גופא דעובדא הכי הוה (כל זה שמענו מאחד מנכדי רבינו כל מעשה המלשינות מרישא לסיפא) ... זייפו את המכתב בזיוף קטן באתוון דזיופא מאותיות שקר הוא אות ק׳, שבסכום הכסף שהי׳ כתוב בהמכתב הוסיפו עוד ק׳ ... אלפים״.

אמנם במסמכים שלפנינו מתברר, שהוספת המאה אלף רובל נעוצה בתרגום מוטעה של המלים ״שהם בערך חלק רביעי מסכום הכולל הזה״].

* * *

בזה לא הסתפקו החוקרים, ורצו לדעת בדיוק מהיכן נאסף הכסף ומה השתמשו בו (מסמך יב), שהרי על פי חוקת היהודים של שנת תקס״ה, אסור לרב לגבות כספים מהקהל כדי להעשיר את עצמו, מלבד המשכורת שלו הקצובה (מסמך ב).

רבינו השיב, ששני שלישים מהכסף חילק בין בני משפחתו צאצאי רבינו הזקן, אשר במשך ימי מלחמת נפוליון התרוששו מכל נכסיהם ובתיהם ונשארו מחוסרי כל. ושליש מהכסף לקח לעצמו לבנות לו בית ובית הכנסת בליובאוויטש ולקנות ספרים, אחרי שהתרושש מהכל בעת מלחמת נפוליון (מסמך יג סעיף 1).

שוב שאלוהו כמה כסף עלתה בניית בית הכנסת בליובאוויטש וקניית הספרים (מסמך טז), והשיב בפירוט, וסך הכל עלה כ-11 אלף רובל, שחלקו בא מתוך 35.000 רובל הנ״ל וחלקו מתרומות שנאספו בשנים הבאות (מסמך יז).

שלחו אם כן חוקר מיוחד לליובאוויטש לראות אם הפרטים תואמים את המציאות, הוא דיבר שם עם תושבי המקום שאינם חסידי רבינו, הם אימתו את המספרים, אבל הוא נשאר מסתפק באמיתות דיוק הסכומים (מסמך כב).

* * *

שוב נשאל רבינו באיזה אופן נגבים מעות המעמד ואם הגביות האלו מהחסידים הם מרצונם הטוב (מסמך יב), והשיב אשר אחרי הסתלקות כ״ק אביו אדמו״ר הזקן בשנת תקע״ג, נשאר בקרעמענטשוג, ופנו אליו החסידים לבקשו

שיחזור לרוסיה הלבנה והבטיחו שמקבלים על עצמם את בניית ביתו ובית בני המשפחה ומשכורתו. באותה שעה נאספו כ-35 אלף רובל, ואחר כך נאספים במשך שנה 14-10 אלף רובל, אשר 35% מהם הוא לוקח להוצאותיו והשאר מחלק בין שאר צאצאי כ"ק אדמו"ר הזקן (מסמך יג).

החוקרים לא סמכו עליו בזה, ובמשך חדשי הקיץ נשלחה הוראה לעיירות קאפוסט, ארשא, שקלאוו ומוהילוב, לחקור את החסידים בעיירות האלו ולברר אם אמנם הם הזמינו אל רבינו לבוא מקרעמענטשוג להתיישב ברוסיה הלבנה והבטיחו לו כנ"ל (מסמכים לג; לט). בסופו של דבר התברר בכל החקירות ככל דברי רבינו, ועל פי זה זוכה מכל אשמה על ידי בית המשפט העליון בפלך מוהילוב (מסמך מו).

בחקירות האלו התברר שכל ה"מעמד" שנתנו החסידים לרבינו היה בנדיבות ולא על פי איזשהו הכרח או הטלת מסים, ואשר רבינו לא היה רב רשמי שנבחר על ידי הקהלה ומקבל מהם משכורת, ואשר משתי סיבות אלו אין תמיכת החסידים האלו סותרת את חוקת היהודים של שנת תקס"ה, האוסרת על הרב לגבות כספים מהקהל כדי להעשיר את עצמו, מלבד המשכורת שלו הקצובה (מסמך נא).

המושל חאוואנסקי עירער על פסק הדין של בית המשפט העליון במוהילוב, לפני הסינט העליון בפטרבורג, וטען אשר סוף כל סוף, אוסף כספים זה של מעמד בית הרב הוא אוסף של סכומים בלתי קצובים, והיא יכולה להביא להתרשלות העם היהודי ולהתדרדרותם למעשים אסורים ולהפסקת תשלומי המסים לממשלה, ואשר לכן חייבים לאסור את הנוהג הזה בחוק, ולענוש את מבצעי האוסף (מסמך נא).

אמנם הסינט העליון קיבל את נימוקי החלטת בית משפט העליון במוהילוב, לזכות את רבינו מכל אשמה, בהנהגה זו של קבלת מעות "מעמד" (מסמך נג).

הזיכוי הסופי הזה ניתן על ידי הסינט העליון בכ"א כסלו תקפ"ח, 12 יום אחרי הסתלקות רבינו בט' כסלו תקפ"ח; אמנם הנהגת תמיכת בית הרבי על ידי מעות "מעמד" נשארה חוקית, וזה המשיך להיות מקור הפרנסה של אדמו"רי חב"ד גם בדורות הבאים.

פרק מו
השתלשלות המאורעות

עתה נסקור את השתלשלות המאורעות, לפי סדר לוח הזמנים:

יוני – יולי 1825 (תמוז – מנחם-אב תקפ"ה): ההלשנות נמסרות למושל חאוואנסקי בוויטעבסק (מסמכים א-ג). באותה שעה נסע רבינו לחו"ל, להתרפאות במעיינות הרפואה בקארלסבאד (ראה אגרות-קודש שלו, אגרת כה, ובהערות שבסוף הכרך שם).

ספטמבר 1825 (תשרי תקפ"ו): המושל חאוואנסקי מצוה על פקידי המשטרה להביא את רבינו לוויטעבסק לחקירות (מסמך ז).

2 באוקטובר 1825 (ב' מר-חשון תקפ"ו): המושל חאוואנסקי מוסר את החקירות לידי החוקרים (מסמך ט).

5 באוקטובר 1825 (ה' מר"ח תקפ"ו): רבינו מתבקש לאשר את הנספחים למלשינות שהם כתב-ידו (מסמך יב), ובאותו יום אף חקרו שנים מחסידיו (שהובאו אף הם לחקירות בוויטעבסק), ר' זלמן רויזעס סלונים ור' שלמה פריידעס משקלאוו (מסמכים י-יא).

7 באוקטובר 1825 (ז' מר"ח תקפ"ו): מתחילה חקירתו הראשונה של רבינו (מסמכים יב-טו).

15 באוקטובר 1825 (ט"ו מר"ח תקפ"ו): חקירתו השניה של רבינו (מסמכים טז-יז).

19 באוקטובר 1825 (י"ט מר"ח תקפ"ו): חקירתו השלישית של רבינו (מסמכים יט-כ). באותו יום נשלח חוקר מיוחד לליובאוויטש, לבדוק אם כל מה ששמעו מהרבי תואם את העובדות בשטח (מסמך כב). באותו יום אף נשלח שוטר מיוחד להביא את הרה"ק ר' אהרן מסטאראשעלע לחקירות בוויטעבסק (מסמך נה).

21-28 באוקטובר 1825 (כ"א-ח מר"ח תקפ"ו): חקירת הרה"ק ר' אהרן מסטאראשעלע (מסמך כא).

4 בנובמבר 1825 (ו' כסלו תקפ"ו): רבינו מוסר בקשה למושל שישחררוהו לביתו (מסמך כג).

יו"ד כסלו תקפ"ו: הרבי שוחרר לביתו.

10 בנובמבר 1825 (י"ב כסלו תקפ"ו): החוקרים כותבים סקירת תוצאות החקירה והמסמכים ומוסרים למושל חאוואנסקי (מסמך כד).

17 בנובמבר 1825 (י"ט כסלו תקפ"ו): המושל חאוואנסקי שולח את התיק לממשל הפלך מוהילוב, אשר ליובאוויטש ובאבינאוויטש שייכים אליו, כדי שידונו בתיק בבית המשפט הפלכי (מסמך כה). את הפיקוח על עריכת המשפט מסר חאוואנסקי אל התובע הכללי של פלך מוהילוב (מסמך כו).

19 דצמבר 1825 (כ"א טבת תקפ"ו): החקירה הקודמת למשפט עדיין לא מוצתה, ולכן שלח ממשל הפלך את התיק לידי בית משפט השלום בבאבינאוויטש, אשר העיירה ליובאוויטש שייכת אליו, כדי לסיים את החקירה (מסמך מח).

23 בדצמבר (כ"ה טבת): הגיע התיק לבית משפט השלום בבאבינאוויטש (מסמך ל).

9 בינואר 1826 (י"ג שבט תקפ"ו): התובע הכללי מסר את הפיקוח על עריכת החקירה לידי מפקח בית המשפט המחוזי בבאבינאוויטש (מסמך כט).

13 בינואר 1826 (י"ז שבט): התחילו לעסוק בתיק (מסמך ל).

16 בינואר (כ' שבט): שלחו שוטר עם שאלות אל רבינו בליובאוויטש (מסמך ל).

8 בפברואר (י"ג אד"ר): חזר השוטר, ואת התשובות איבד בדרך (מסמך לא).

10 בפברואר (ט"ו אד"ר): חזר שוטר שני ששלחו במקומו, והביא אתו את התשובות (מסמך לא).

12 בפברואר (י"ז אד"ר): בית משפט זה לא הסתפק בחקירות שהוא עצמו יכול לערוך, ושלח הוראה לכמה עיירות שבאותו פלך: קאפוסט, ארשא, שקלאוו וגם לבית המשפט התחתון שבמוהילוב, שגם הם יחקרו את החסידים שבעיירותיהן, בנושא הזה (מסמך לא).

19 בפברואר (כ"ד אד"ר): דיווחו על כך לממשל פלך מוהילוב (מסמך לג).

3 במרץ (ו' אד"ש): ממשל מוהילוב הטיל קנס על בית משפט השלום בבאבינאוויטש עבור הקלות לא חוקיות באופן ניהול החקירות ונתן הוראה לעיירות הנ"ל על זירוז קבלת העדות מהחסידים (מסמכים לח-ט).

אדר – ניסן: מאותה תקופה הגיעו לידינו שלושה מכתבים, בהם כותב האדמו"ר אל החסידים, איך להשיב על השאלות שנשאלו על ידי חוקרי הממשל (מסמכים סו-ח).

ניסן – אייר: התשובות לחקירת החסידים בקאפוסט ארשא שקלאוו ומוהילוב התקבלו לבית משפט השלום בבאבינאוויטש (מסמכים לט-מא).

20 ביולי (כ"ז תמוז): בית משפט השלום בבאבינאוויטש החליט בנושא התיק (מסמכים מב; מח).

3 באוגוסט (י"ב מנ"א): עם סיום החקירות, הוחזר התיק לבית המשפט העליון בפלך מוהילוב, בצירוף המלצת בית משפט השלום בבאבינאוויטש, כדי שבית המשפט העליון ידון בו ויתן פסק-דין סופי (מסמך מח).

29 בנובמבר (י"א כסלו תקפ"ז): עם סיום הדיון בבית המשפט העליון במוהילוב, החליט בית המשפט לזכות את רבינו, ומסר את התיק עם פסק-הדין לתובע הכללי של פלך מוהילוב, לעיון ולאישור (מסמך מח).

1 בפברואר 1827 (ט"ז שבט): התובע הכללי אישר את הפסק (מסמך מח).

9 בפברואר (כ"ד שבט): פסק הדין נשלח למושל חאוואנסקי לאישור (מסמך מו).

15 במאי (ר"ח סיון): האישור לא התקבל אצלו, במקומו שלח המושל אל הסינט העליון של המדינה בפטרבורג ערעור על פסק-הדין (מסמך נא).

28 בנובמבר 1827 (כ"א כסלו תקפ"ח): הסינט העליון מאשר את הזיכוי של רבינו בבית המשפט העליון בפלך מוהילוב.

הסינט עדיין לא ידע באותה שעה אודות הסתלקות רבינו, בט' כסלו תקפ"ח. כשהסינט אישר את פסק-הדין של בית המשפט הפלכי, נסתיימו הדיונים.

באותו ערעור שכתב המושל חאוואנסקי, אף הוסיף הצעות שונות הקשורות (לא רק אל רבינו, אלא) לחוקי המדינה אודות מעמד הרבנים ברוסיה וזכויותיהם. על כך משיבים לו באותו מכתב, כי הם ישלחו את ההצעות לידי המחלקה הראשונה של הסינט, כדי שידונו בו.

תחלת 1834 (חורף תקצ"ד): הדיון בהמלצותיו נמשך, או נדחה לכמה שנים. בחורף תקצ"ד השיב הסינט אל המושל חאוואנסקי, אשר הם החליטו לא לקבל את כל הצעותיו, רק פרטים אחדים שבו.

הם גם מודיעים לו, שיש כבר תוכנית מיוחדת בקשר לתקנון היהודים. חקת היהודים החדשה הזאת פורסמה ונדפסה בשנת תקצ"ה (הראשונה פורסמה בשנת תקס"ה)[56].

---

56. כדלקמן פרק סח.

פרק מז
מבנה המערכת

כדי להקל את הבנת התוכן, משלוח התיק מעיר לעיר ומבית משפט לבית משפט, נבהיר את מבנה המערכת:

א) רבינו גר בעיירה ליובאוויטש.

ב) העיירה ליובאוויטש היא במחוז באבינאוויטש.

ג) המחוז באבינאוויטש הוא בפלך מוהילוב.

ד) המושל חאוואנסקי גר בוויטעבסק והוא מושל הפלכים וויטעבסק מוהילוב סמולנסק וקאלוגא.

ה) כל הפלכים האלו שייכים לממשלת הצאר השוכנת בפטרבורג.

ההלשנה נמסרה למושל חאוואנסקי שמקום מושבו בוויטעבסק.

אחרי סיום החקירה בידי חוקריו העביר את התיק לידי ממשל הפלך מוהילוב, שבו נמצאת העיירה ליובאוויטש, כדי לדון בנושא בבית המשפט המתאים.

למעשה הם העבירו את התיק למחוז באבינאוויטש, שבו נמצאת העיירה ליובאוויטש; ושם מסרוהו לידי בית משפט השלום, כדי שהם ימשיכו בחקירת אוסף הכספים על ידי הרבי.

אלו האחרונים שלחו שוטר עם שאלות לחקור את רבינו בליובאוויטש, וכן שלחו הוראה לעוד כמה עיירות שבפלך מוהילוב, לחקור את החסידים שבהם בנושא הזה.

עם סיום החקירות החזיר בית משפט השלום שבמחוז באבינאוויטש את התיק, בצירוף חוות-דעתם, אל בית משפט העליון בפלך מוהילוב, לפסק-דין סופי.

בית משפט העליון זיכה את הרבי ושלח את פסק הדין עם התיק לידי מושל הפלכים, לעיון ולאישור.

מושל הפלכים שלח עירעור על פסק-הדין אל הסינט העליון שבפטרבורג.

הסינט העליון אישר את פסק-דין הזיכוי, ובזה תם המשפט.

דור שלישי: כ"ק אדמו"ר הצמח צדק

החצר בליובאוויטש

פרק מח

ישיבתו בליובאוויטש ונסיעותיו

האדמו"ר השלישי לבית חב"ד, רבי מנחם מענדל מליובאוויטש, בעל ה"צמח צדק", נולד בערב ר"ה תק"נ (1789) בעיר לאזניא.

יחד עם כ"ק דודו וחותנו אדמו"ר האמצעי, התיישב בליובאוויטש בשלהי שנת תקע"ג – תחלת שנת תקע"ד (1813).[1]

אחרי הסתלקות כ"ק דודו וחותנו אדמו"ר האמצעי, בשנת תקפ"ח (1827), קיבל עליו את נשיאות תנועת חב"ד.

קרוב לארבעים שנה נהג את נשיאותו בליובאוויטש, שהיתה אבן הפינה, שהכל פונים אליה בכל עת.

מלבד זאת רגיל היה האדמו"ר לנסוע כל שנה לבקר את אנ"ש בעיירות, כל שנה באיזור אחר, לומר לפניהם דא"ח ולקבלם ליחידות.

בעשרת השנים הראשונות לנשיאותו, ביקר ביותר משלושים עיירות, כדלקמן פרק סד.

בשנת תר"א (1841) הלשינו ה"משכילים" על רבינו כי הוא מתנגד לתוכנית הממשלה להכריח את ילדי ישראל ללמוד "השכלה" במקום תורת ה'. בא אז שוטר מיוחד לליובאוויטש שחקר את האדמו"ר וערך חיפוש בביתו. מרוב התרגשות ופחד חלה האדמו"ר ונפל למשכב, כדלקמן פרק עב.

בהמשך לזה הוטל על רבינו השגחת סתר תמידית ע"י המשטרה החשאית. היא נמשכה עד אביב תר"ז (1847), שאז החליט הממשל שאין שום דופי בהנהגת רבינו והסירה את השגחת הסתר התמידית שעליו, כדלקמן פרקים עא-עו.

אחרי ההלשנה הנזכרת הציעו ה"משכילים" לממשלה לקרוא לועידה מיוחדת, שבה ישתתפו שר ההשכלה עם אחדים מגדולי ישראל, ובו יכריחו אותם להסכים לפתיחת בתי "השכלה" לנוער היהודי. הם הציעו להזמין לועידה הזאת גם את רבינו.

האדמו"ר השיב על כך, שמאז החיפוש-בית והחקירות, בריאותו חלושה ואינו יכול לנסוע ולהשתתף בועידה. אך בסופו של דבר הוסכם, שחשוב מאד שהאדמו"ר יסע לועידה, כדי לשמור מפני התוכניות הנזכרות ולהבטיח שלא יבואו בה החלטות בלתי רצויות. הועידה התקיימה בחדשי הקיץ תר"ג (1843), כדלקמן פרק עג ואילך.

אחרי הועידה הנזכרת קיבל רבינו מהממשל תעודת אזרח נכבד לדורותיו, כדלקמן פרק עח.

* * *

באגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ח"ב ע' קז) מסופר שבמשך התקופה הזאת יסד רבינו ישיבה בליובאוויטש, ובעוד כמה עיירות.

---

1. ראה לעיל פרק לט.

פרק מט

החצר בליובאוויטש, שריפתו ובנייתו

לערך בשנת תקצ"ד קנה כ"ק אדמו"ר הצמח צדק חלקת חצר, ועליה בנה את ביתו, כמסופר ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, משנת עדר"ת לערך[2]:

בשנת תקצ"ד (או סוף תקצ"ג) קנה לו כ"ק אדמו"ר הרצ"צ חלקת אדמה (במקום שעתה הוא אולם הגדול, שבו לומדים תלמידי המוסד תומכי תמימים) לבנות עליה בית דירה לעצמו.

במשך השנים היו כמה שריפות בליובאוויטש, אמנם העיקרית והכי מפורסמת שבהם היא השריפה שהיתה בין השנים תרט"ז-תרי"ח (1858-1856), שבה נשרף בית רבינו, עם כל החצר, וחלק גדול של הספרים וכתבי-יד-קודש שלו – כדלקמן פרק סג.

אחר כך בנו את כל החצר והבתים מחדש, באופן מרווח יותר – כמסופר בבית רבי (ח"ג פ"ו):

לאחר השריפה יצא רבינו לדור בחצר האדון של העיר, שהי' לא רחוק הרבה מהעיר, עד שבנו הבנינים מחדש ... אחר כך נגמרו הבנינים שלו ושל בניו ושבו להעיר ... שם בבנינים החדשים נחלה מאד בחדש כסלו דשנת תר"ך.

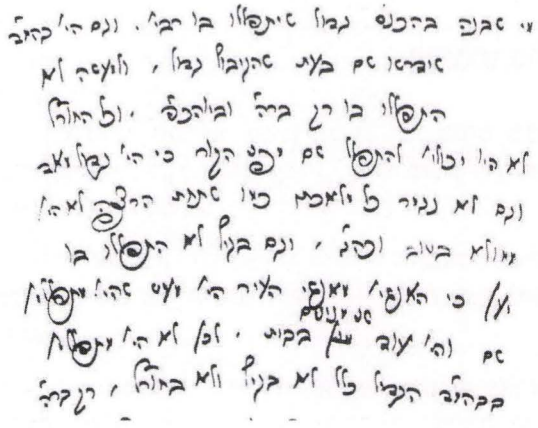
לפני השריפה היתה דירתו בפינת החצר (מערבית צפונית), ולידה (לצד מזרח) בית הכנסת. אחרי השריפה הרחיב את ביתו – גם על שטח שהיה בתחלה בית הכנסת. גם קנה עוד שטח קרקע בתוך החצר (לצד מזרח) ובנה עליו בית הכנסת גדול יותר.

אמנם גם בתוך ביתו (כנראה במקום שהיה בית הכנסת בתחלה), הקדיש שני חדרים גדולים לתפלה, שבו התפלל המנין במשך השנה. ואילו בית הכנסת הגדול הוקדש לתפלה וחזרת דא"ח (אמירת חסידות) בעת שהקיבוץ גדול, היינו בשעה שמגיעים אורחים רבים לשהות ולשמוע חסידות מאת רבינו בליובאוויטש[3].

ביתו החדש היה גדול ורחב, גדלו 30X30 ארשין (לערך 21X21 מטר). ואחרי הפסק קטן נבנה בית הכנסת, בשטח החדש שנקנה בחצר.

ביתו של רבינו היה מלא ארונות ספרים. קירותיו של חדר היחידות ושל חדר הסמוך לו מכוסים היו בארונות מלאים וגדושים בספרים וכתבי יד – כדלקמן פרק סב. חלק מהספרים וכתבי היד נשרפו בשריפה הגדולה הנזכרת.

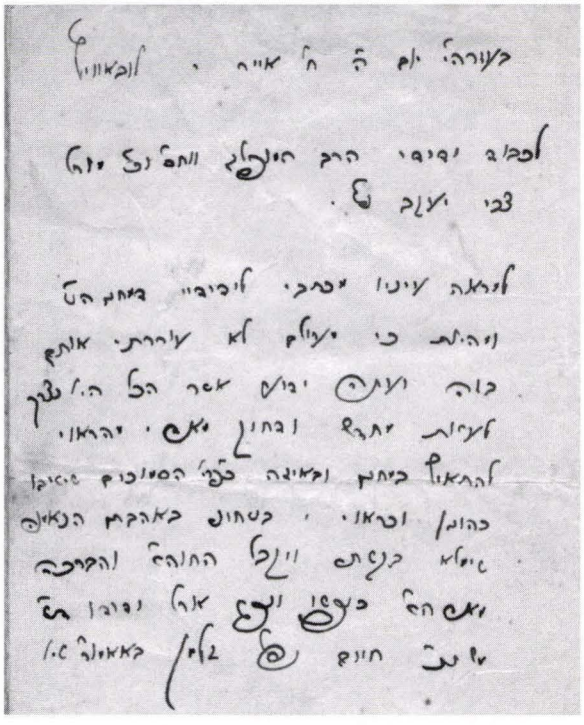
כשהתחילה הבניה החדשה של החצר, פנו בני רבינו

כתי"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע

במכתבים לאנ"ש, בבקשה להשתתף בהוצאות הבניה הזאת. הגיע לידינו מכתב אחד שכתב הרה"ק רבי חיים שניאור זלמן (שהי' אח"כ האדמו"ר בלאדי) אל אנ"ש, בו מבקש "להתאמץ במחנו ובאיזה כפרי' הסמוכים", כיון שעתה "הכל הי' נצרך לעשות מחדש", והמצב עתה הוא "דחוק מאד".

תאריך המכתב הוא "יום ה' ח' אייר". בין השנים תרט"ז – תר"כ מתאימה קביעות זו – לשנת תרי"ח או תרי"ט.

2. פורסם ע"י רש"י חזן (יז אדר תשנ"ט).

3. אגרות-קודש אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אגרת מב, ושם עמ' מד.

בעזרה"י יום ה' ח' אייר, לובאוויץ

לכבוד ידידי הרב המופלג ווח"ס וכו' מו"ה צבי יעקב נ"י

למראה עיניו מכתבי לידידיי דמחנו הט', ומהיות כי מעולם לא עוררתי אותם בזה, ועתה ידוע אשר הכל הי' נצרך לעשות מחדש, ודחוק מאד, מהראוי להתאמץ במחנו, ובאיזה כפרי' הסמוכים, שישיבו כהוגן וכראוי. בטחוני באהבתו הנאמנה שימלא בקשתי.

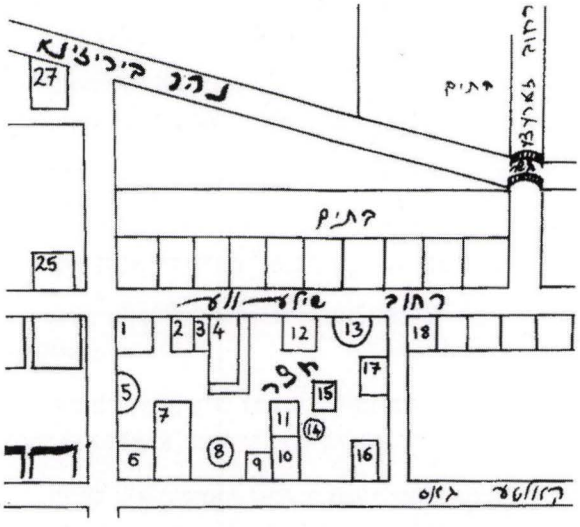
ויקבל החוה"ש והברכה מאדה"ש כנפשו ונפש אה' ידידו ד"ש מלו"נ

חיים ש' זלמן באאמו"ר שי'

* * *

מיד כשהתיישבו בליובאוויטש בנו שם גם מקוה. כ"ק אדמו"ר הצמח צדק מספר בתשובותיו (חלק יו"ד סי' קב) באיזה אופן בנו אותו.

אח"כ בנו את המקוה על שפת הנהר, לא רחוק מהחצר של רבותינו[4].

מפת החצר (מס' 17-1) והמקוה (מס' 27)

4. ראה תיקוני מקוואות ע' לח.

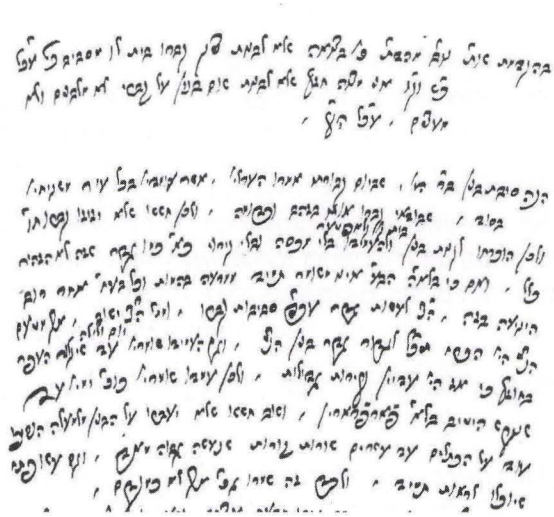
* * *

רב העיירה ליובאוויטש בתקופת כ"ק אדמו"ר הצמח צדק: משנת תקצ"ב (1832) ואילך היה הרב ישכר בער הלוי הורביץ, ואחריו – הרב אברהם ב"ר אביגדור הכהן – כמסופר ב"מבית הגנזים" פרק לג.

* * *

כ"ק אדמו"ר הצמח צדק היה הראשון מבין אדמו"רי חב"ד שהי' בליובאוויטש עד יומו האחרון – בי"ג ניסן תרכ"ו (1866), ושם מנוחתו כבוד.

בצוואתו כתב שלא לבנות בנין על קברו לא מלבנים ולא מעצים. אמנם למעשה חששו שהערלים יחפרו בקבר לחפש שם זהב, שאולי הוטמן בו, ולכן הוכרחו לבנות אהל של קירות גבוהים מסביב לקברו, בלי גג. ואחר כך הוסיפו ובנו עוד חדר לצד הדרומי של האהל, להיות בית המדרש סמוך לקברו[5].

כתי"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע

אודות החצר בליובאוויטש בדור הבא, יסופר לקמן פרק פ.

5. אגרות-קודש אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אגרת מ.

סדרת "צמח צדק"

פרק נ
התשובות האבודות

גדול המשיבים בדורו (במדינתו והסמוכות לה) הי׳ כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״. בסדרת ״צמח צדק״ שנדפסה במהדורה חדשה, נדפסו יותר מאלף תשובות, אשר נכתבו על ידו במשך כיובל שנים. תשובות שנכתבו אל רבנים ברחבי רוסיה הלבנה, ליטא ואוקראינה.

אמנם מתוך העיון בכתביו נראה שעוד תשובות רבות נכתבו על ידי כ״ק אדמו״ר הצמח צדק, ונאבדו או נשרפו בשריפות שפקדו את ליובאוויטש במשך השנים.

יש גם מקום לשער, אשר תוספת זו שנאבדה היא מרובה בהרבה ממה שנדפס בסדרת ״צמח צדק״.

* * *

כדי לברר את היקף התשובות האבודות, נפנה אל דברי המלקטים שסידרו את תשובות ה״צמח צדק״ לדפוס בהוצאתם הראשונה:

א) בשו״ת חלק אבן העזר סי׳ פו יש תשובה אודות עגונה אחת שהיתה הכחשה בין העדים בחקירות, ואחר שנישאת בא אחד ואמר שהוא בעלה והיא הכחישתו, והי׳ בזה דיון ארוך בין רבינו ובין הגאון רבי שלמה קלוגר והגאון בעל הדברי חיים.

במפתחות שבסוף הכרך כותבים המלקטים והמסדרים:

רבינו הקדוש נ״ע כתב הרבה תשובות על זה, ובשריפה האחרונה ר״ל נשרף הבוך ולא נשאר רק זאת התשובה.

בהערות כ״ק אדמו״ר לתשובה זו מביא מכת״י, שהגב״ע הקשורות למעשה זה הם משנות תר״ח-תרט״ז, והשריפה התקיימה זמן מה אחרי כתיבת התשובות, היינו בין השנים תרט״ז-תרי״ח[6].

ב) בשו״ת חלק אבה״ע סי׳ שמו יש תשובה אודות עגונה שבעלה נטבע ונמצא והוכר בכמה סימנים בינונים וסימני בגדיו, ובהערותיי לתשובה הזאת הבאתי שרבינו דן בזה עם הרה״ק מהרי״ל מיאנאוויטש[7], עם הג״ר יצחק אייזיק בהר״ד ראב״ד וויטבסק[8] ועם מוהרש״ז מ״ץ דווילז, והוספתי אשר מתוכן כולם נראה שרבינו כתב בזה עוד תשובות שלא הגיעו לידינו.

אודות השו״ת הזו דן גם בחיו״ד סי׳ קצז ס״י, וכותב שם אשר בסופו של דבר ״יצא ההיתר מעשרה רבנים״; אך אלינו הגיעו רק חלק מהשו״ת שבין רבינו ובין שלשת הרבנים הנ״ל. וכהנה מצינו רבות.

ג) בשו״ת חלק אבה״ע סי׳ פא יש תשובה אודות עגונה שבעלה נסע משקלאוו לבוקארעסט ונאבד ואחר כך אמרו לה שבבוקארעסט מת אחד ששמו כשם בעלה.

במפתחות שבסוף הכרך כותבים המלקטים:

לפי הנשמע היה מרבינו הקדוש כמה תשובות בענין זה בוך שלם, אשר פלפל בזה עם גאוני הדור ז״ל, ועוד כמה תשובות, אך נאבד, ולא נמצא רק זאת התשובה ותשובה שאחריה.

בהערותיי לתשובה הזאת כתבתי שכתי״ק התשובה הזאת היא בכת״י 1050, ולפני׳ נרשם בכתי״ק:

קודם לתשו׳ זו שייך תשובת יצחק ריש גלותא אזיל מקורטבא, והוא בחלק יד.

שוב הגיע לידינו תצלום כתי״ק 1021. ושם קצד, ב:

קיצור מתשו׳ בחלק י״ד סי׳ מ״ט, באשת בעריל בן שמעריל משקלאב[9].

תשובת יצחק ריש גלותא לא הגיעה לידינו, וגם כל הכרך הזה הנקרא ״חלק יד״ הנ״ל לא הגיע לידינו.

ד) יש עוד תשובות שבכרך 1050 שבהן מציין לחלק יד, אחת מהן היא הנדפסת בחאה״ע סי׳ מח, שמתוכנה נראה שנכתבה בשנת תקצ״ג. היא מועתקת ומוגהת בכתי״ק 1050, ולפני׳ נרשם בכתי״ק:

תשובה זו הועתקה לכאן עם ההגהות מחלק יד.

כך מציין בכרך הזה גם לחלק ג, חלק ח ועוד, וכל אלו לא הגיעו לידינו.

ה) שוב הגיע לידינו עוד כמה ביכלאך תצלום כתי״ק, שבהם מצויינים פעמים רבות החלקים שבין א-יד.

---

6. על השריפה הזאת יסופר לקמן פרק סג, שם יובא גם מ״תורת שלום״, אשר בשריפה הזאת נשרפו הרבה כתבים בנגלה ובנסתר, הן בבית האדמו״ר והן בבית המ״ץ; אצלו נשרפו עשרים כרכי כתב-יד-קודש, שנים עשר נגלה ושמונה דא״ח.

7. תשובותיו בזה נדפסו בשארית יהודה חאהע״ז סי׳ יח-כא; כד-ה.

8. תשובותיו בזה נדפסו בשו״ת פני יצחק סי׳ ט-י׳.

9. נדפס בשו״ת צמח צדק מילואים ח״ה סי׳ מא.

כתי"ק 1017, שהוא אוסף תשובות בחלק או"ח, ובדומה לכתי"ק 1050 הנ"ל גם בו מציין לחלקים ב, ג, ו, ז, ח, ט, יד – להעתיק משם תשובות השייכים לחלק או"ח, או להוסיף להם הגהות וקיצורים. אמנם חלקים אלו, של כתי"ק אדמו"ר הצמח צדק, לא הגיעו לידינו. ואפשר גם הם נשרפו באותה שריפה בליובאוויטש.

כתי"ק 1022, שהוא אוסף תשובות בחלק אהע"ז, ובדומה לביכלאך הנ"ל מציין לחלקים ג, ו, ט, יא, יב – שמשם הועתקו תשובות לכרך זה, והושלמו והוגהו אח"כ בכרך זה בכתי"ק.

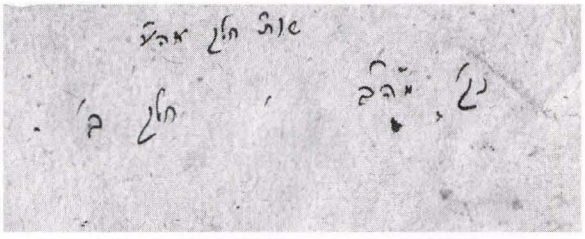
פרק נא
כרכי שו"ת הראשונים שלו

כדי לברר מהם החלקים א-יד, שרובם נאבדו ולא הגיעו לידינו, עלינו להקדים:

בשנים הראשונות הי' כורך כ"ק אדמו"ר הצמח צדק את התשובות שהי' כותב, או את העתקתם, יחד עם מכתבי השאלות, בכרכים מיוחדים, שהיה קורא להם בשם: חלק א, ב, ג, וכיו"ב. כאשר הי' מציין לאיזה תשובה הי' מציין לה לפי שם הכרך הנ"ל[10].

אחרי שכבר היו אצלו יד כרכים של שו"ת, או יותר, התחיל לסדר את התשובות מחדש, במהדורה בתרא (אולי כדי להכינם לדפוס), מסודר לפי חלקי השלחן ערוך.

אחד מכרכי מהדורה בתרא זו הוא כת"י 1050 הנזכר, שנכתב עליו בכתי"ק "שו"ת חלק אה"ע, נק' מה"ב, חלק ב". התשובה הכי מאוחרת שמתוארכת בכרך הזה היא משנת תר"ג.

ועוד אחד הוא כת"י 1017 הנזכר, שהם שו"ת חלק או"ח מהדורה בתרא. התאריך האחרון שנזכר בו (רעו, א): בשנת תרי"ב.

ואם כן אפשר לשער אשר לערך באותן שנים נכרכו כרכים אלו, ואשר הכרכים א-יד שמצויינים בו, הם משנים קודמות יותר.

מתוך 14 הכרכים האלו הגיעו לידינו רק שנים:

חלק ז, הוא כת"י 233, שבו נכרכו השו"ת שנכתבו בשנים תקפ"ב-תקפ"ה[11].

חלק יג, הוא כת"י 1019, חלקו קיצורים לתשובות שנכתבו בכרכים קודמים, שאליהם רגיל לציין בשמם: חלק א, ב, ג, ד וכיו"ב.

בכרך הזה אין תאריכים, אבל מתוך התשובות שנרשמו בו, וידוע לנו תאריך כתיבתם, נראה שהכרך הזה נכתב ונכרך לערך בשנים תק"צ-צ"א.

שלושת הכרכים האלו (233, 1019, 1050) הם הכרכים הכי קדומים שהגיעו לידינו, מכרכי תשובות כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, שנכתבו ונכרכו לערך בין השנים תקפ"ב-תר"ג. מתוכם למדנו שלפחות עוד שנים עשר כרכים נכתבו על ידו במשך השנים האלו, ונאבדו או נשרפו.

אם יהיו הכרכים האלו, קנה המדה שלנו גם לכרכים שנכתבו בשנים הבאות, נוכל לשער, שאלף התשובות שנדפסו בסדרת "צמח צדק" הן רק חלק קטן מהתשובות שנכתבו על ידו במשך יובל השנים.

---

10. כשהתרבו הכרכים (ולאידך נשרפו ונאבדו כמה מהם), סודרו הכרכים מחדש ונקראו בשמות חדשים: בוך נומר א, ב, ג, וכיו"ב.

11. אחרי שסודרו הכרכים מחדש נק' בשם "בוך נומר יג", אמנם ברישומים של רבינו נק' תמיד בשם "חלק ז".

פרק נב
התשובות שכתב בימי חרפו

התשובה המתוארכת בתאריך הכי קדום, שהגיעה לידינו, היא משנת תקע״ט, שנדפסה בחיו״ד סי׳ ח.

בכותרת אין תאריך, אבל בתחלת אות יו״ד כותב רבינו: ״אשתקד בשנת תקע״ח״, ומכאן ידענו שהמעשה הי׳ בשנת תקע״ח והתשובה נכתבה בשנת תקע״ט.

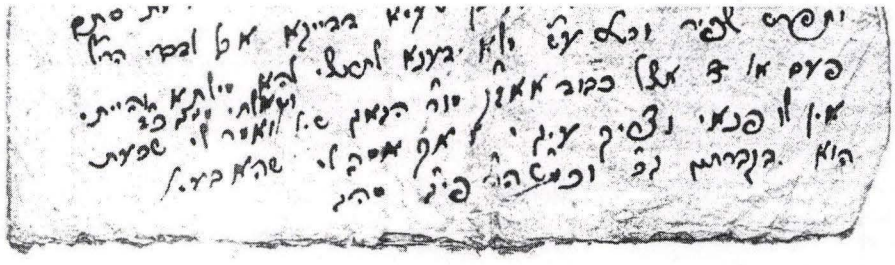
גוכתי״ק התשובה הזאת לא הגיע לידינו, רק העתקה מוגהת בכתי״ק 1041, שם מופיעה בתחלתה כותרת בכתי״ק: ״הועתק מן ח״ג סי׳ י״ב עם הגהות״

כלומר שרבינו הצמח צדק הורה לסופר שלו להעתיק את התשובה הזאת מתוך חלק ג׳ אל כת״י 1041, ושם הוסיף עליו הגהות בכתי״ק.

בחיו״ד סי׳ רמ נדפסו קיצורים לתשובה הזאת, שנעתקו מכתי״ק 1019 הנ״ל, ובכתי״ק הנ״ל נרשם שבתשובה המקורית נכתבו שתי תשובות על זה, האחת בבוך חלק א והשניה בבוך חלק ג.

גם סי׳ קמה שבחאה״ע ח״ב ידוע לנו שמקורה נכתב בחלק ג, שלא הגיע לידינו (ראה הערות לסי׳ תלב), ובאות ה נתפרש בה שנכתבה בשנת תקפ״א.

למדנו אם כן, שחלקים א-ג כוללים תשובות שנכתבו לערך בשנים תקע״ט-תקפ״א.

יש עוד תשובה אחת שנתפרש בה שהיא משנת תקע״ט, היא תשובה רלה בחלק יו״ד. בהערות לתשובה הנ״ל נכתב שיש מהדורה נוספת לתשובה הזאת, או למעשה דומה, ושם נתפרש בכותרת שהיא משנת תקע״ט.

עוד תשובה אחת מאותה תקופה, היא תשובה שמט שבחלק יו״ד. לא נתפרש בה התאריך, אמנם בהערות שם נתבארה המשמעות שהיא משנת תקע״ח.

מסתבר שרק בשנה הזאת, בהיותו בגיל כ״ח, התחיל להשיב תשובות בקביעות.

הגיעו לידינו תשובות אחדות מתקופה קדומה יותר:

א) בתשובה אחת (חאהע״ז סי׳ שצא) דן בגט שנכתב בשנת תקע״ג.

ב) בתשובה אחת (חיו״ד סי׳ שיג) הי׳ כ״ק אדמו״ר הצמח צדק הממוצע בין השואלת, לבין הרה״ק מהרי״ל שהוא הי׳ המשיב[12].

עצם העובדה שאינו מוסיף שום דיון הלכתי מצדו, ורק מבאר את השאלה וכו׳, זה עצמו מורה שהי׳ זה עדיין בימי חרפו, כאשר הוא עדיין לא רצה להורות בעצמו. זאת התחיל לעשות בעיקר משנת תקע״ח ואילך, וכנ״ל.

ג) שוב הגיע לידינו כתי״ק 1024 (קלג, א), הערה למס׳ יבמות (נדפסה בשו״ת צמח צדק מילואים ח״ה סי׳ נט), ובסופה כותב ששאל ״אצל כבוד אאז״ק מו״ר הגאון שי״״, והיינו שנכתב בצעירותו, לפני הסתלקות כ״ק אדמו״ר הזקן בכ״ד טבת תקע״ג.

---

12. היתה זאת שאלת נשים של הרבנית מרת דבורה ריבלין (אמו של הגאון החסיד בעל אהלי יוסף). היא ביקשה מאחותה הרבנית מרת שפרה (אשת רבי משה בן כ״ק אדמו״ר הזקן), שתברר עבורה את דינה. הרבנית שפרה בקשה את בן גיסה כ״ק אדמו״ר הצמח צדק שיבאר את שאלתה לפני דודם הרה״ק מהרי״ל. שאלת אדמו״ר הצמח צדק מתחלת ״מרת שפרה בקשה אותי לכתוב למעלתו שיבאר היטב״, ומסיימת ״כ״ז הוא שאלתה, וימחול להודיעה באר היטב״.
השו״ת הזו נזכרת גם לעיל פרק לה (בקשר לר׳ ישראל ש״ץ).

פרק נג
התשובות שכתב בסוף ימיו

בשנים האחרונות לא הי׳ רבינו הצמח צדק בקו הבריאות ובאותה תקופה היו החסידים מגישים את שאלותיהן על ידי המשרתים ועל ידם הי׳ משיב בקצרה (בית רבי קיט, ב). אז שם המשרה על בנו הרה״ק מוה״ר ישראל נח (מהרי״ן) נ״ע להשיב לשואלים בהלכה (שם קכב, ב). לפעמים הי׳ מוסר מהרי״ן את השאלות אל רבינו הצמח צדק שהוא הי׳ משיב עליהן בעצמו[13].

לא נתפרש כאן באיזו שנה שם את המשרה הזאת על בנו הרה״ק מהרי״ן נ״ע; אבל אם נשפוט לפי תאריכי התשובות שהגיעו לידינו מסתבר שהי׳ זה משנת תר״כ ואילך.

שלשת כרכי התשובות האחרונים שהגיעו לידינו הם משנת תרי״ט:

א) כתי״ק 1096, הנקרא ״בוך תרי״ט א״, וכולל דרושי דא״ח ותשובות, ומהכריכה נראה שנכתבה כולה בזמן אחד, אחר שנכרך.

ב) כתי״ק 1098, הנקרא ״בוך תרי״ט ג״, וכולל דרושי דא״ח וכמה תשובות[14]. בכרך זה חסרים דפי השו״ת, אבל כל הכרך הועתק בכת״י 229, ובו באות גם התשובות. חלק מדפי הכתי״ק נמצאו והם בקובץ עלים נפרדים (מס. 1107).

ג) כתי״ק 2143, שנקרא בשם ״בוך יט״, וכנראה פירושו שנכתב בשנת תרי״ט.

בתיאור כתה״י של התשובות, שנרשם על ידי כ״ק אדמו״ר זי״ע, ונדפס בהוספות לשו״ת צמח צדק חאו״ח, נכתב על כתב-היד הזה:

כנראה משיווי כל הדפים, קדמה הכריכה לכתיבה. וכידוע אשר בתחלת כל שנה היו מביאים להצמח צדק כרכים אחדים נייר חלק ובהם הי׳ רושם חידושיו, בנגלה ונסתר, במשך שנה זו. והוא מלבד מה שכתב בגליונות נפרדים, ורק משך זמן אחרי הכתיבה נכרכו ביחד.

בכמה מהתשובות שבכרך הזה נתפרש שהם משנת תרי״ט: א) חיו״ד סי׳ מב (ראה הערות שם). ב) חאהע״ז סי׳ מא בתחלתו ״סיון שנת תרי״ח העבר ... בחנוכה תרי״ט העבר״ (א״כ נכתבה בין חנוכה לסיון תרי״ט).

ומכך נודע לנו שכל הכרך נכתב בשנת תרי״ט. וזהו כרך התשובות הכי מאוחר שהגיע לידינו.

* * *

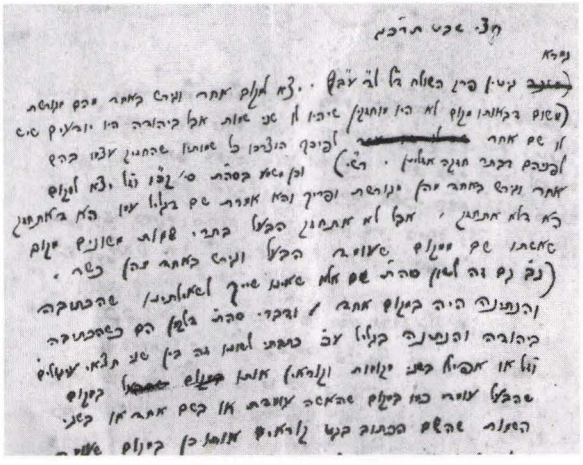
על שנת תר״כ ואילך מסופר בבית רבי (פ״ו):

נחלה מאד בחדש כסלו דשנת תר״ך והי׳ חולה יותר מששה שנים רצופים.

משנת תר״כ ואילך הגיעו לידינו תשובות (מתוארכות) אחדות ממש:

א) במקום אחד נזכרת תשובה משנת תר״כ (ראה הערות לחאה״ע סי׳ רכב), שספק אם הגיעה לידינו.

ב) שנת תרכ״ב (או״ח סי׳ פה), ונתפרש בה שנמסרה ע״י הרה״ק מהרי״ן (ראה הערות שם).

ג) חצי שבט תרכ״ג (חידושים רלב, ד – ראה הערות שם).

ד) קיץ תרכ״ג (יו״ד סי׳ שלז).

ה) חורף תרכ״ד (או״ח סי׳ קיד, ראה הערות שם).

---

13. ראה מ״ש בזה בקובץ יגדיל תורה נ.י. חוב׳ כג הערה 41. ושם עמ׳ תרנו כותב מוהרא״ד לאוואוט: ובחיי אדמו״ר כו׳ כתבתי כו׳ והשיב לי בנו הגאון הרה״ק ר׳ ישראל נח ז״ל.

14. אחד מהם הוא סי׳ עח בחאו״ח, שדן במקום בניית ביהכ״נ בליובאוויטש, אחר השריפה של שנת תרט״ז-יח (דלקמן פרק סג).

פרק נד
סיכום

אולי אפשר לסכם, לפי כל האמור לעיל:

רבינו נולד בערב ר"ה תק"נ. עד להסתלקות רבינו הזקן בשנת תקע"ג, לא מסתבר כלל שיהי' הוא מורה הלכות בפני רבו-זקנו, ובודאי שלא השיב תשובות באותה תקופה. ורק לעצמו כתב חידושים, ולפעמים ביקש מאת זקנו אדמו"ר הזקן לבאר לפניו איזו הלכה מוקשית.

בשנים תקע"ג-תקע"ח הי' המשיב העיקרי הרה"ק מהרי"ל, אחיו של כ"ק אדמו"ר הזקן (שחי עד תחלת שנת תקפ"ו, כדלעיל פרק ד), ובשנת תקע"ח לערך התחיל גם כ"ק אדמו"ר הצמח צדק להשיב תשובות.

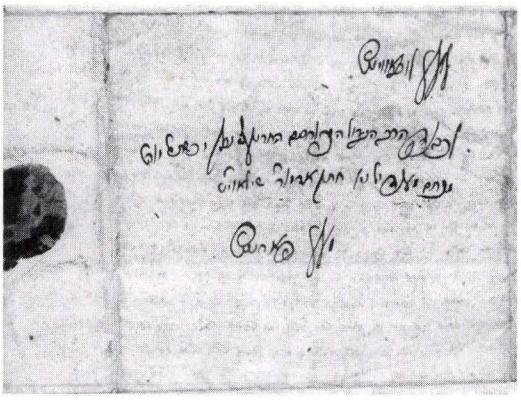
בשנים הבאות, רגיל הי' כ"ק אדמו"ר האמצעי למסור את השאלות המתקבלות אל חתנו כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, שהוא ישיב אליהם (ראה שו"ת חאהע"ז סי' שמז, ובהערות לשם, ובסי' שכז).

לפעמים היו החסידים שולחים את השאלות לידי כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, והיו מוסיפים בשאלה: "ובודאי שמה שיכתוב לנו רומע"ל יהי' על פי ידיעת אדמו"ר שי'" (או"ח סי' יג).

כך מסופר גם ב"בית רבי" (פ"א):

כל השו"ת שהיו מגיעים לחותנו אדמו"ר נ"ע הי' מוסרם לו לרבינו שיעשה התשובה, ואחר כך הי' מכניסם לו לעיין בהם ולבקרם כו'. גם רבים היו מגישים תעצומותיהם בשו"ת אליו ביחוד.

לפי הנראה הי' כורך לערך פעם אחת בשנה את השאלות שקיבל יחד עם התשובות שהשיב, כך שאת חלק א

שו"ת לאדמו"ר הצמח צדק – חתן אדמו"ר שילאוי"ט

כרך לערך בשנת תקע"ט, את חלק ג לערך בשנת תקפ"א, את חלק ז כרך לערך בשנת תקפ"ה, את חלק יג כרך לערך בשנת תקצ"א ואת חלק יד לערך בשנת תקצ"ג.

בשנים הבאות התחיל לסדר את התשובות שנכתבו על ידו (אולי כדי להכינם לדפוס), ולערכם מחדש במהדורה בתרא.

במשך השנים נאבדו או נשרפו רוב הכרכים שנכתבו בשנים האלו, ולעומתם נוספו עוד כמה וכמה כרכי תשובותיו, שנכתבו על ידו בשנים הבאות.

כרכי התשובות האחרונים שהגיעו לידינו הם משנת תרי"ט. בשנים הבאות הי' מוסר את רוב השאלות לבנו הרה"ק מוה"ר ישראל נח (מהרי"ן) נ"ע שישיב עליהם, ובמקום הקשה הי' שואל אצל כ"ק אביו. ורק תשובות אחדות הגיעו לידינו בכתי"ק מתקופה זו.

פרק נה
מהדורות

חלק מהתשובות הנדפסות בסדרת שו״ת צמח צדק, יש בהן כמה מהדורות, שבהן כמה סוגים כלליים:

א) דרכו של רבינו ה״צמח צדק״ בכתיבת התשובות היתה, אשר בנוסף לתשובה הארוכה, שהי׳ כותב באריכות השקו״ט עם פסק ההלכה בסופה, הי׳ מוסיף לפעמים לכתוב בנפרד את ה״פסק הקצר״.

את ה״פסק הקצר״ הי׳ שולח אל השואל, במקרה שהי׳ נחוץ לדעת מיד הלכה למעשה, וקשה לחכות עד שתהי׳ האפשרות לכתוב באריכות, או כשהשואל לא הי׳ מסוגל להבין את אריכות השקו״ט.

״פסק הקצר״, נמצא רשום לפעמים בגוכתי״ק על גליון השואל.

ב) לפעמים הי׳ רושם לעצמו ראשי פרקים מאריכות השקו״ט.

גם ראשי פרקים אלו נרשמו לפעמים בגוכתי״ק על גליון השואל.

ג) כעין זה הי׳ מציין לפעמים לעצמו, בשולי הגליון של התשובה, את תמצית השקו״ט שיכתוב בדף הזה. מהגהות אלו יש ללמוד לפעמים על כוונת הדברים בפנים.

חלק מראשי פרקים אלו, נעתקו על ידי כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע על גליון שו״ת הנדפס שאצלו[15], ונעתקו משם בהערות שבסוף שו״ת צמח צדק.

ד) מהדורה בתרא שנכתבה בטוב יותר – כן נכתב לפעמים בגוכי״ק לפני התחלת התשובה שבמהדו״ק: ״נכתב במה״ב בטוב יותר״ וכדומה.

ה) תשובה המלוקטת מכמה תשובות. באופן כזה, לא הי׳ הצמח צדק מעתיק בעצמו את הנכתב מכבר, אלא הי׳ מציין לסופר להעתיק קטעים מסוימים מתשובות (וחידושים) אחרות, והצמח צדק הי׳ משלימם ומתקנם.

ו) בנוסף לנוסח התשובה שנשלח אל השואל, הי׳ רושם לעצמו, באחד ה״ביכלאך״ שיחד למטרה זו, את תוכן התשובה.

בכללות זהות תשובות אלו, לאלו שנשלחו להשואל, אך בדרך כלל נמצאים בהן שינויים (בעיקר – בסגנון) שבאו בעת ההעתקה (בנוסף להשמטת שם השואל, והחתימה – כמובן).

ז) מלבד כל הנ״ל (סוגי כתיבת התשובות) מוצאים אנו לפעמים, שבאמצע קטע של חידושיו על הש״ס והשו״ע, מוסיף לכתוב ״ועל פי זה יובן בנדון דידן...״ וכיו״ב. כלומר שמלבד התשובה שכתב בנידון, ביאר את ההלכה גם בין חידושיו; או שהעתיק קטע מהתשובה גם בחידושיו[16].

ואפשר הכוונה בזה, על מנת להכין מהם לדפוס כרכי שו״ת, וכרכי חידושים על הש״ס ועל השלחן ערוך[17].

מכאן ההסברה לקטעים שנכפלו בתשו׳, בפס״ד ובחידושים על הש״ס.

---

15. אחרי שרבינו היה מבאר את הדברים בפנים בארוכה, רגיל היה להעביר קו על הגהות אלו שבשוה״ג, או על חלקן. קטעים מחוקים אלו לא העתיק, בדרך כלל, כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע; מלבד במקומות אחדים, שבלעדם חסר הקשר.

16. לפעמים נרשם בכתי״ק בראש התשובה: שייך למסכת ... ולשו״ע ... וכיו״ב. והכוונה, שאחרי כתיבת התשובה, הוסיף להעיר, שאפשר להעתיק קטעים מהתשובה הזאת גם לחידושים על הש״ס ולפסקי דינים שלו.

17. ראה לקמן פרק נט.

פרק נו
רבינו עם בני דורו

המקור הכי טוב ללמוד ממנו על הרבנים שבדורו, ועל היחסים שבין רבינו לבינם, הם השאלות ותשובות שלו.

אף שרוב התשובות הגיעו לידינו מתוך כרכי כתי״ק שבהם הי׳ רבינו רושם את תשובותיו, בלי ציון שם השואל; חלק מהם הגיע לידינו גם עם השאלות, ומהם ידוע לנו מיהו השואל.

לפעמים גם בנוסח הנדפס נמצאת הפניה שבראש התשובה, עם שם הרב שאליו נכתבה, ולפעמים המדפיסים לא העתיקו את הפניה שבראש התשובה, אבל היא מופיעה בכתבי היד, ונעתקה בהערות שבסוף הכרך.

חלק גדול של השאלות הן, כנראה, מרבני חב״ד ברחבי רוסיה הלבנה. אמנם בתשובות רבות נתפרש שנכתבו אל רבנים בליטא ובאוקראינה, לאו דוקא חסידי חב״ד ולאו דוקא חסידים. רבים מהם לא ידועים לנו אלא מתוך השו״ת האלו.

יש גם לפעמים דיונים בתשובות בין רבינו הצמח צדק ובין גדולי התורה שבדור, על ידי שאותו רב השואל הפנה שאלה זו הן אל כ״ק אדמו״ר הצמח צדק והן אל עוד אחד מגדולי התורה שבדור. זה הביא לפעמים התכתבות בנושא בין רבינו הצמח צדק ובין גדולי התורה שבדור. מכל אלו יש לנו ללמוד הרבה על היחס שבין הצמח צדק לאותם גדולי התורה[18].

עוד סוג אחד של שו״ת יש, שנכתבו על ידי רבינו הצמח צדק אל גדולי רבני חב״ד שבדור, לשאול אצלם חוות דעתם בשאלות שהתקבלו אצלו. רק לאחר שהי׳ מתכתב אתם בנושא הי׳ משיב לשואל, הלכה למעשה[19].

---

18. רשימת גדולי הדור שהתכתב אתם רבינו, ותיאור השו״ת שבינם, נדפסה בס׳ ״צמח צדק – מפתחות״ ע׳ קנז, ב ואילך.

19. כדלקמן פרק נח.

פרק נז
דעת מכרעת

יש ספרי שאלות ותשובות שבהם נרשמו התשובות שהשיב הרב אל בני הקהלה.

אל רבינו הצמח צדק לא היו פונים בני קהילת ליובאוויטש בשאלותיהם, לצורך זה מונה מ״ץ מיוחד בעיר ליובאוויטש[20], והוא הי׳ פונה אל רבנו, בשאלות שלא יכל לפתור בעצמו.

כמעט כל השו״ת שכתב רבנו, הן מענות לשאלותיהן של רבני עיירות, שפנו אל רבינו בשאלות הקשות שלא יכלו לפתור בעצמם.

יש גם לפעמים, שפנו אל רבינו בנושאים שנחלקו בהם רבני העיירות, על מנת שהוא יכריע במחלוקותיהם. או כאשר אחד מלומדי העיר חלק על פסקו של הרב ושניהם שלחו טענותיהם לפני רבינו על מנת שיכריע ביניהם.

פניות כאלו התחילו כבר בימי חרפו של רבנו. כך מוצאים אנו בחאה״ע סי׳ רצז-ח, אשר כותב אודותה בבית רבי (ע׳ 120), שתשובות אלו השיב רבינו להרב ר׳ אברהם בהר״ר צבי שיינעס משקלאוו, ובה היו מחולקים ה״ר אהרן הלוי מסטאראשעלי, הגאון ר׳ גרשון משקלאוו, ה״ר נחמי׳ מדובראונא, הגאון בעל בית אפרים ועוד, והר״ר אברהם שיינעס הגיש הדבר לפני רבינו. התשובות הן משנת תקפ״ה.

דוגמה מעניינת להנ״ל היא המחלוקות שבין הג״ר שמעון זרחי מחב״ס נחלת שמעון, רבה של יאקאבשטאט, ובין הרב יוסף אשכנזי מחב״ס אהל יוסף, שהי׳ אז ר״מ ביאקאבשטאט, ובשנת תקצ״ז נתמנה למ״ץ בנאווי אלכסנדראווסקי.

בשנת תקצ״ו חלק הר״י על כמה פסקים של הר״ש. שניהם כתבו טעמיהם אל רבנו, שהשיב כמה תשובות להכריע ביניהם (חאו״ח סי׳ מג. שם סי׳ עה. חיו״ד סי׳ ריז. חחו״מ סי׳ פה).

כך מוצאים אנו בחאה״ע סי׳ תה-ו, אשר הרב מאיר גינצבורג מ״ץ דשומיאץ והרב יהודה ליב כ״ץ מ״ץ דחאטימסק חלקו בדין גט שנסדר, שניהם כתבו טענותיהם על מנת שרבינו יכריע ביניהם. רבינו משיב להם, ומוסיף:

לכן אהובי ראוי שלא לנצח זה את זה בהלכה, רק יכוונו שניהם דעתם לעמוד על האמת ... עם למדן אחד ממוצע לשניהם, ואני אכתוב למעלתם הנלע״ד בטעם להלכה, אך למעשה יהי׳ אם יסכימו גדולי המורים.

שוב מוצאים אנו בתשובה אחת (חאה״ע סי׳ תד), שחלקו שני רבנים בכשרותו של גט, שניהם כתבו טעמיהם אל רבינו על מנת שיכריע ביניהם, ורבנו מתחיל את תשובתו:

האמת אגיד שמאד לא ברצון הי׳ לי להשיב בדבר שנפל בו מחלוקת, אמנם הוכרחתי להשיב מפני הכבוד, שלא יאמר כת״ר שאני משליך דברו אחרי גוי ח״ו.

בעיר אחת הי׳ רב ומורה הוראה עשרים שנים, והיתה שם תקנה בחרם שלא יורה רק המ״ץ. כאשר הזקין נתמנה תלמידו למ״ץ שני על ידי מקצת נגידי העיר, וסידר גט. היו חילוקי דיעות בין הרב הישיש לתלמידו הנ״ל בכשרותו של הגט. שניהם כתבו טענותיהם אל רבנו, שהשיב להם (חאה״ע סי׳ שעח-ט), ומוסיף:

בגוף הקטגוריא בין ההמ״ץ לתלמידו המופ׳ נ״י, לכאורה ראוי ונכון מאד להתלמיד להיות כפוף לרבו ההמ״ץ נ״י, ויניח לו סידור גיטין, בהיות שמעולם נהגו דהוה ממונה אגיטי אחד המיוחד שבכל עיר. ובשאר הוראות איסור והיתר ראוי לרבו שיתן לו רשות, אך נכון לו שיתיישב עם רבו ... להיותו מו״צ בעירם זה עשרים שנה ולא חזו ליה טעותא, משא״כ בתלמיד זה אף אם יהי׳ חריף ובקי, עדיין אינו נק׳ מומחה לרבים, ואם כן ראוי להיות לו יראת שמים ולהיות נכנע לרבו להתיישב עמו על כל דבר הקשה, וגם רבו יהי׳ עמו בטוב אז יקויים בהם מאיר עיני [שניהם] ה׳.

* * *

כל זה בעניני הוראה. לפעמים פנו אל רבינו דיינים היושבים בדיני תורה, ורבנו הי׳ משיב – רק כאשר השאלה באה משני הבוררים, ולא כאשר באה מאחד הדיינים.

כך כותב בחחו״מ סי׳ ה:

אשר ביקש כבודו חוות דעתי בדברי תשובתו בענין שטר הצוואה, הנה ידוע לו כי טרוד אני ואין מניחים אותי לעיין בזה. אמנם ראיתי בתשו׳ שב יעקב חלק ח״מ סי׳ א׳ בתשובתו להגאון מו׳ ברוך ז״ל כתב, והשבתי לכל אחד ואחד שאין דרכי להשיב בדיני ממונות לצד אחד בשום אופן עד שנשאלתי משני צדדים יחד עכ״ל, ורוצה לומר לצד אחד - אף להרב הבורר מצד אחד יעו״ש ... ומעתה אם כת״ר הבורר מצד אחד לבד ודאי אין ראוי לשאול, ואם כבודו שליש צ״ע וכנ״ל, על כן נלע״ד שאי אפשר להשיב בדיני ממונות כי אם כשיהי׳ השאלה משני הבוררים כו׳.

---

20. בשנים תקצ״ב-תר״ב הי׳ זה הרב ישכר בער הורביץ. בשנים הבאות הי׳ זה הרב אברהם ב״ר אביגדור הכהן. ראה ״מבית הגנזים״ פרק לג.

כעין זה כותב אל הגאון החסיד רבי יצחק אייזיק מהאמיל (חחו"מ סי' נא):

דדוקא כאשר שני הבוררים יחד שואלים אין בעלי דינים יכולים למנוע מהם ... על כן לפי זה אי אפשר להשיב כלל כשמבקש רק אחד ... נוסף על זה שבלאו הכי טרידנא טובא, ומה אדע אשר לא ידע.

מכל מקום מוצאים אנו שפעם אחת השיב אל אחד מהדיינים – הגאון החסיד רבי שמעון מ"ץ דלאזני. אודות הפסק הזה סיפר לרבנו המלמד שלו (שלימד את בניו הק') ר' יוסף, ורבנו התפלא על הפסק. המלמד הנ"ל סיפר אל הגה"ח הנ"ל על פליאתו של רבנו, והגה"ח הנ"ל כתב אל רבינו לשאלו על פליאתו. בתשובתו של רבינו כותב (חחו"מ סי' מח):

מעולם לא שאלתי על פסק דינם מאיזה טעם דנתם בדרך ערעור, כי לא אדון אני בדבר זה, ודי להפקיע את עצמי ... ושאלתיו מאי טעמא בניחותא, והשיבני הטעם שכתב רומע"ל. ואולם כעת אחר ששלח פיסקא דידי' לקמאי, הי' מההכרח לעיין בזה, שלא להשיב פניו ריקם ח"ו, ואף כי שבדיני ממונות אין ראוי להשיב כי אם לשני הבעלי דין או לבית דין שהוברר משני הצדדים, ואני לא ידעתי אם הוברר רומע"ל מאתם, מכל מקום עליו דמעל' קאסמיכנא שלא יצא תקלה על ידי זה ח"ו.

פרק נח
במקום גדולתו – ענוותנותו

רגיל הי׳ רבינו לסיים בתשובותיו (בעיקר בתשובות הקשורות לחלק אבן העזר), בסגנון ״בתנאי אם יסכימו לזה שנים ממורי הוראה מפורסמים ... מחומר הנושא חלילה לי לתקוע עצמי לדבר הלכה״ (סי׳ קכב); ״אם יוכשר הדבר בעיני חכמי הדור אזי יעשו מעשה בזה ואם לאו דברי בטילין״ (סי׳ קמה); ״ואיני סומך על דברי עד שיסכים בזה מורה מובהק, ואם לאו יהיו דברי בטילין״ (סי׳ רכד) וכיו״ב.

רואים אנו שלפעמים הורה לצרף מורה מובהק שיצטרף להתיר, ולפעמים הורה לצרף שנים ממורי הוראה מפורסמים. ודייק רבינו בפרטים אלו, שכך אנו מוצאים בתשובה אחת (שנג) שכתב בשנת תקצ״ב:

מפני חומר הנושא אין רצוני שיסמכו עלי לבדי כי אם בצירוף שני מורים מפורסמים או על כל פנים רב אחד מפורסם בהוראה, ואם ... אזי ... נלע״ד להתירה אם יסכימו לזה ג׳ גדולי הוראה.

בולטת היא התשובה לבית דין שבטשערנאביל, אשר נמסרה לו (יחד עם דודו מהרי״ל נ״ע) על ידי כ״ק חותנו אדמו״ר האמצעי בקיץ תקפ״ג (חאה״ע סי׳ שמז-ח), ובתחלת התשובה כותבים: ״והיתה מצוות אדמו״ר עלינו לעיין רבא במילתא דתקנתא להעגונה ... ואם אמנם ידענו מיעוט ערכינו שלא הגענו למדה זו ליטול את השם לכתוב ולהשיב תשובתינו למרחק, מכל מקום אין מסרבין לגדול״.

רבות הן התשובות שבהן מסיים בענוה, שלא יסמכו עליו לבדו, ואי אפשר לפורטן. יועתקו בזה מספר ציטוטים, שמהם יש ללמוד על הכלל:

יו״ד סי׳ רעח [יט, ג]:

אך מי אנוכי לחלוק על הגאונים האחרונים ולפני הגדולים יובא ולהם משפט הבחירה.

אהע״ז ח״א סי׳ סט [קיד, ד]:

כל זה כתבתי כנושא ונותן בהלכה, ולמעשה הרי כח המ״ץ דמחניכם יפה ואין צריך לא לדידי כו׳, וגם יש לצרף לזה עוד הרבה מהמורים דמדינתינו.

ושם סי׳ קכב:

מחומר הנושא חלילה לי לתקוע עצמי לדבר הלכה.

אהע״ז ח״ב סי׳ שלב:

איני רוצה שיסמכו עלי לבדי עד שיסכים עמי אחד מן המורים המפורסמים.

ושם סי׳ תה:

אך איני אומר למעשה רק להלכה, עד אם יסכימו בזה רוב חכמי גלילותינו דפקיעי שמייהו, הן מטעמא דידי או מטעמי אחרינו, אז הנני נמנה עמהם גם כן להתירה.

* * *

פעמים רבות מוצאים אנו אשר רבינו פונה אל גדולי חסידיו הרבנים, שיעיינו בענין שנשאל עליו ויכתבו לו חוות דעתו, שמרוב ענוותנותו אינו רוצה לסמוך על עצמו בשאלות הקשות.

כך כותב אל הגאון החסיד רבי ברוך מרדכי אבד״ק באברויסק, בחאה״ע סי׳ קפד:

לעיין מר במילתא בעובדא דאתא קמן ... יודיענו האיך להתנהג בגט זה.

ושם סי׳ תלח:

אין רצוני לסמוך על [דעתי] לבד בזה, כי אם יראה כת״ר לעיין גם כן בכל זה.

וכעין זה כותב כמה פעמים אל הגאון החסיד רבי נחמי׳ מדובראוונא, בחאה״ע סי׳ קעז (ראה הערות):

נא בל ישונה ח״ו ולהשיב באריכות לא בדרך רמז.

ושם סי׳ שלא:

ובענין כזה איני רוצה להורות בעצמי, על כן מבוקשתי מכ״ת שיעיין בזה היטב ובהתמדה ב׳ או ג׳ ימים, וישיבני שבוע זו דוקא, כי הדבר נצטרך לידע למי ששואל ממני שלא ימתינו עליו כל כך כו׳.

ושם סי׳ תנו:

התשובה שלי כבר כתבתי ... שרצוני מאד לשלוח לו בשביל שיפלפל בזה גם כן אולי תסתיים שמעתתא למצוא צד להקל ... נא לעיין ולשלוח לי דעתו.

ושם סי׳ תסא:

למעשה צע״ג, על כן נא לעיין בזה היטב ... ובקשתי להודיעני תשובתו בקצרה ... נא לעיין ולהודיעני בל ישונה.

וכעין זה אל הגאון החסיד רבי יצחק אייזיק אבד״ק האמיל, בחאה״ע סוס״י שסו:

ובדעתי לכתוב למוהרר"א הנ"ל להאמי' לעוררו לעיין בספק זה.

וכך כותב ב"בית רבי" פ"ה:

במקום גדולתו שם אתה מוצא ענוותנותו שלא הפריז על המדה לחלוק על דברי הפוסקים אפילו היותר אחרונים בלי צירוף מסברות ודעות שארי פוסקים ובראיות צודקות יתנו עדיהן ויצדקו.

בצ"צ יו"ד[21] כתב לא מלאני לבי להקל, מחמת שהגאון בעל משכנות יעקב כו' יעו"ש. והגאון בעל משכנות יעקב הי' בדורו של רבינו, ואולי הי' אז עדיין בחיים חיותו כו'.

* * *

לעומת זאת רואים אנו אשר לפעמים חושף רבינו זרוע קדשו להרבות ולהוכיח שלא כדברי גדולי הפוסקים שבדורות שלפניו. לדוגמה, בחחו"מ סי' מה:

אך הב"ח שם והש"ך כאן חלקו עליו לפסוק כמהר"ם, ולפע"ד אין בדבריהם די השב ... והש"ך שם במחילה מכ"ת לא ירד לסוף דעת התוס' והשיא דבריהם לדעת אחרת ... והש"ך גם שם הביא ראי' ... ואינה ראי' כלל לפירוש הנמוקי יוסף והשיטה מקובצת ... דבריו ודברי הלחם משנה דחוקים בזה מאד ... ולא ידעתי מה זה ראי' ... ומ"ש הש"ך עוד ... הוא פליאה ... ומהתימה על הש"ך שסותר דבריו מסי' שי"א לסי' של"ד ... הלכך העולה מכל מ"ש שפסק הרב"י בסס"י שי"ב היא עיקר לדינא ... דליתא למ"ש הש"ך.

ועאכו"כ שכותב כך אודות גדולי הדור שבדורו, לדוגמה, בחאה"ע סי' שז ס"ד ואילך מרבה לחלוק על דברי בעל הבית אפרים וכותב:

ולכאורה מדברי מהריב"ל יש ראי' לדברי הגאון מוהר"ר זלמן מרגליות נ"י ... ועם היות כי רב גובריה ומי אני לפאר אחריו כי קטנו עבה כו' אעפ"כ תורה היא כו', ולפע"ד בחנם נטה מדעת גדולי האחרונים כי דבריהם ברורים בזה, וכל דבריו במחילה מכת"ר כי רב הוא, לא נתכונו בזה כלל כמשי"ת אי"ה ... סוף דבר שאין להעמיד יסוד על דקדוקים חלושים בדברי פוסק אחד נגד פשט לשון הגמרא. ועוד יש לכאורה ראיה מהש"ס במקומו היפך דבריו ... [ובסי"א] וראיתי בבית אפרים ... ולפענ"ד דבריו תמוהים, ובמחכ"ת אזיל בתר איפכא ... וכן לשון הריטב"א וכולם הם עזר כנגדו ... זהו נגד תלמוד ערוך...

* * *

מעניין במיוחד הוא היחס אל הגהות הגר"א, המובא בכתבי רבינו קרוב למאה פעמים. לפעמים דן בדבריו, ולפעמים חולק עליהם. ולדוגמה:

בשו"ת או"ח כז, ד:

וא"כ לק"מ קושיית הגר"א על התשב"ץ והש"ע.

ובשו"ת או"ח סט, א:

וזה ודאי כדעת הב"י, ולא כמ"ש הגר"א.

ובשו"ת יו"ד ע, א:

מ"ש הגר"א דכעדשה מן השרץ חשוב בריה אין משמע כן מהתוספות.

שו"ת יו"ד קסד, א:

וראיתי להגר"א סי' ר"א ס"נ ס"ק צ"א שכתב ס"ל להטור דמ"מ מסברא כו', ואין טעם לסברא זו ... גם לא עיין הגר"א ברמזים שבפרק תינוקת דמשמע להיפוך כנ"ל.

וכהנה רבות.

אמנם במקום אחד (פסקי-דינים ח"ג סט, ג) כתב:

והגר"א הביא מנדרים (דמ"ט) שעטני מעיל, ואינה תשובה.

ודוקא על זה יצא הקצף של מדפיסי וילנא (תרמ"ד) המתנגדים, אשר זייפו בדפוס והדפיסו (במקום "ואינה תשובה"):

ואנכי בעניי לא זכיתי להבין דבריו הקדושים.

על המשך השתלשלות הדברים מספר הרבי באגרות קודש שלו (ח"ח אגרת ב'תפד):

ומעשה שהי' כך הי', וכמו ששמעתי מכ"ק מו"ח אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, אשר המדפיסים בווילנא (ולא שמעתי ברור אם הבחור הזעצער והמפקחים עליו, אם גם המו"ל), שכידוע היתה אז בעת ההיא דהדפסת הפסקי דינים עיר מבצר של המתנגדים, וכנראה שנתוסף לזה גם מה ששנת תרמ"ד היתה בסמיכות לאחר הסתלקות אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, ובמילא שעת חירום בין גברא לגברא, הנה השתמשו בהזדמנות זו לזייף, ובמקום ואינה תשובה הדפיסו הנוסח שמעתיק כת"ר, וכשהגיעו הטופסים הראשונים לליובאוויטש, הנה אחזו בכל האמצעים הנחוצים וחזרו והדפיסו את העמודים האחרונים בהנוסח של הצמח צדק, ומובן אשר לא היתה בידי לבער את כל הטופסים עם הנוסח המזוייף. עד כאן סיפור של כ"ק מו"ח אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע.

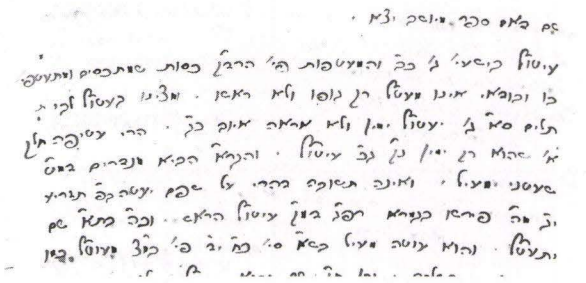
ועד"ז בחי"ג אגרת ד'תשג:

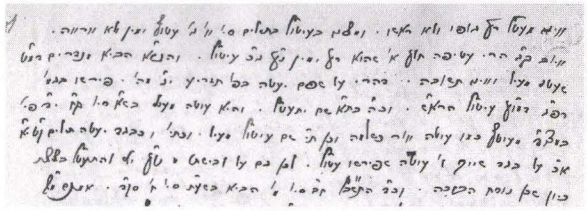
וגופא דעובדא הכי הוה, ששמעתי מפי כ"ק מו"ח אדמו"ר: הפסקי דינים נדפס בווילנא ששם היתה יד המתנגדים בעת ההיא תקיפה, ובפרט שהי' בין גברא לגברא בליוב[אוויטש]. והבחור הזעצער הוסיף תיבות אלו שאותם ציין כת"ר, ותיכף כשיצא מבית הדפוס ומצאו ההוספה, הנה ברוב הטופסים הספיקו לתקן את זה ... תח"י ביכעל כת"י (מעתיק. גכתי"ק נשאר מעבר לים)

---

21. סי' קסה סי"ד.

של חלק הפס"ד הנ"ל, וכמובן אין שם שורותיים אלו[22].

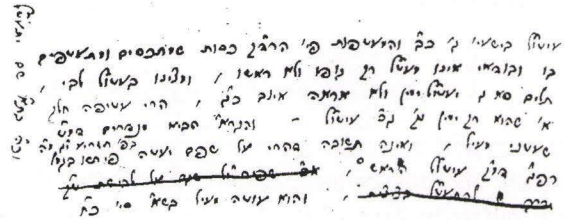

עתה הגיע לידינו תצלום כתי"ק של סימן זה, אשר בו הוא הנוסח המקורי: "ואינה תשובה".

אמנם תמוה הוא במאד הזיוף של המדפיסים, שמתוכו

22. היינו שלא נדפסו שם השורות המזוייפות "ואנכי בעניי לא זכיתי להבין דבריו הקדושים", אלא בנוסח המקורי "ואינה תשובה", וכפי שהוא בתצלום כתה"י שלפנינו.

נתברר שלא הבינו את תוכן דברי רבינו בזה, שנכתבו לכבודו של הגר"א, ולא להיפך.

וזה תוכן דברי רבינו: מה שנפסק שבלבישת טלית קטן על גופו בלבד (ולא על ראשו), לא נקרא עטיפה, ולכן אין מברכים עליו להתעטף בציצית אלא על מצות ציצית (ראה שוע"ר סי' ח ס"ז). לכאורה יש להוכיח מכמה פסוקים, שגם בלבישה על הגוף מקרי עיטוף, וגם הגר"א (סי' ח ס"ק יד) השיב כן על דעת הפוסקים (רמ"א שם ס"ו), והוכיח מהגמרא (נדרים מט, ב) שלא כדבריהם. אלא שתשובתו על דעת הפוסקים מדברי הגמרא הנ"ל "אינה תשובה", כי לדעת הפוסקים אפשר ליישב את דברי הגמרא באופן אחר, אבל ממקומות אחרים יש להוכיח כמסקנת הגר"א.

אמנם המזייפים בווילנא לא הבינו את תוכן דברי רבינו, ולכן זייפו הדברים, ונמצאו מסרסים את דברי רבינו באופן שאין לו כל פירוש, שהרי אחרי סירוס זה אין כל המשך לדברי רבינו בזה.

פרק נט
ההדפסה

במשך ימי חייו לא מסר רבינו את תשובותיו לדפוס, לא את תשובותיו וחידושיו שבתורת הנגלה, ולא את דרושיו – שנדפסו אחר כך בסדרת אור התורה ועוד[23]. אלו ואלו היו מועתקים לרוב בכתבי-יד על ידי החסידים והמעתיקים.

הוא הרבה לכתוב יותר מכולם, בין בנגלה ובין בחסידות, אך כל אלו נדפסו אחרי הסתלקותו. ויתירה מזו, אפילו כינויו "אדמו"ר הצמח צדק", גם הוא ניתן לו רק אחרי הסתלקותו, כשנדפסה סדרת ספריו בנגלה (חידושים שו"ת ופס"ד) בשם "צמח צדק", בין השנים תרל"א-תרמ"ד.

[כדי להבין את הבעיה בקריאת שם האדמו"ר, עד להדפסתו של הספר "צמח צדק", יש להעיר בקצרה:

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר הזקן, נקרא על ידי החסידים בשם "רבי" סתם ("דער רבי").

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, אי אפשר הי' לקרוא יותר לרבנו הזקן בשם "רבי" סתם, שהרי בשם זה היו מכוונים לרבינו האמצעי, ולכן התחילו לקרוא לרבנו הזקן בשם "אדמו"ר הזקן" ("דער אלטער רבי").

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, כאשר היו אומרים סתם "דער רבי" היתה הכוונה בפשטות לאדמו"ר הצמח צדק. אז התחילו לקרוא לרבי הקודם בשם "אדמו"ר האמצעי" ("דער מיטעלער רבי"). והיו אם כן שלושה: דער אלטער רבי; דער מיטעלער רבי; דער רבי.

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כאשר היו אומרים בליובאוויטש "דער רבי" התכוונו אל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כמובן. באשר לקריאת שמו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, לא היה קבוע שם אחיד באותה תקופה. מתוך הכתבים של התקופה ההיא רואים, שלפעמים כתבו עליו "אדמו"ר הרמ"מ", ולפעמים "אדמו"ר מליובאוויטש נ"ע" או אדמו"ר נ"ע וכיו"ב. ומכל מקום כאשר מוצאים כתוב באותה תקופה "אדמו"ר נ"ע" עדיין לא ידוע אם הכוונה אל כ"ק אדמו"ר הצמח צדק; אל כ"ק אדמו"ר האמצעי או אל כ"ק אדמו"ר הזקן.

כך נמשך עד להדפסת סדרת ספריו, אשר נקראו בשם "צמח צדק", שאז הוחל שם זה גם על האדמו"ר עצמו – "אדמו"ר הצמח צדק"[24].]

ספריו: דרך מצותיך, דרך אמונה (ס' החקירה), יהל אור ואור התורה (כרך הראשון) נדפסו בדור הבא, בין השנים תרע"א-תרע"ח. ואילו רוב ספריו הם סדרת "אור התורה" שנדפסה בדורינו זה.

הסיבה למיעוט הדפסת ספרים בחייו נעוצה, כנראה, בגזירת סגירת הדפוסים ברוסיה, בשנת תקצ"ז. על הגזירה הזאת מספר כ"ק אדמו"ר מוהרייצ נ"ע (אגרות-קודש שלו ח"ד ע' תקסג):

ביום הרביעי פרשת לך לך, ה' מרחשון תקצ"ז (27 אוקטאבער 1836 למספרם) הודיע שר הפנים את גזירת המלך: א) לבקר את כל ספרי ישראל הנמצאים בכל מרחבי מדינת רוסיא ואת החשודים – לשרוף באש. ב) לסגור את כל בתי הדפוס העברים ברוסיא, ולהניח רק שנים, אחד בווילנא ואחד בזיטאמיר.

ובחדש טבת תקצ"ז נסגרו כל בתי הדפוס העברים ברוסיא, וישאר אך דפוס השותפים ראם וטיפאגראף בווילנא.

בין שאר הדפוסים נסגר גם הדפוס בקאפוסט ולא הספיקו להדפיס רק את חלק הראשון של הספר תורה אור בלבד.

הדפוס האחד שנשאר בווילנא לא הספיק – כמה שלא עבד – למלאות את דרישתם של עדת ישראל ברוסיא אפילו בספרי רומ"ל[25], חומשים, סידורים, סליחות, מחזורים, הגדות, קינות ותהלים וכדומה ומכל שכן שארי ספרים.

אמנם הרשתה הממשלה גם דפוס שני בזיטאמיר, אבל מסיבות שונות לא נפתח איזה שנים .. ובשנת תר"ז קבלו את האישור ונגשו להדפסת ספרים, ואז התחילו לחשוב דבר הדפסת חלק השני מספר "תורה אור" .. ובשנת תר"ח הדפיסוהו בזיטאמיר ויקראו לו בשם "לקוטי תורה".

מצב זה, שרק שני בתי דפוס יהודיים התקיימו בכל רוסיה, נמשך עד למהפכה בשנת תרע"ז, וזוהי כנראה גם סיבת מיעוט הדפסת ספרי חסידות גם בשני הדורות הבאים - תקופת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע וכ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.

* * *

משך זמן אחרי הסתלקותו ביי"ג ניסן תרכ"ו התחילו להתעסק בהכנתם לדפוס. התעסקו בזה שני הרבנים הרב ר' חיים יעקב ב"ר בנימין וידרעוויטש[26] והרב ר' שמעון ב"ר דוד.

---

23. אמנם בלקוטי תורה, שהדפיס בשנת תר"ח, נדפסו ריבוי ביאוריו והגהותיו.

24. קצת נראה, שבדרך רמז נקרא בשם הזה כבר בחייו, כנראה משו"ת חר"מ סי' עד-פב, שנכתבו בהסוואה, ורבנו נק' שם "צמח" (ראה הערות שם).

25. רבנים ומלמדים.

26. הרח"י נולד בדאבראמיסל בשנת תקצ"ה-ו. מסדר שו"ת ה"צמח צדק" לדפוס. רבה של טשערניקא, קופישאק, מאסקווא (תרל"ז-תרנ"א) ושל עדת החסידים בניו יארק (תרנ"ב-תרע"א). שם נפטר בי"ב אייר תרע"א. ראה אודותיו

[אמנם בכמה מקומות מובא שכבר בחייו התחילו להתעסק בעריכת השו"ת. בלקוטי ספורים (פרלוב) עמ' קלג מספר שהג"ר יוסף תומרקין התחיל להתעסק בעריכתן. ובמקום אחד מובא, שהגרח"י ווידרעוויטש התחיל להתעסק בזה כבר בחיי רבנו[27]. וראה גם לעיל סוף פרק נה, שכן נראה ממה שציין בכמה תשובות – ששייכים גם לחידושים למסכת פלונית וסימן פלוני בשו"ע].

בשנת תרל"א יצא לאור הדפוס הכרך הראשון של שו"ת חלק אבן העזר.

הכנת השו"ת החידושים והפסקי דינים לדפוס נמשכו עוד 13 שנים נוספות, עד אשר בשנת תרמ"ד נדפסו החלקים האחרונים של הסדרה: שו"ת חלק אורח חיים ושני כרכי "פסקי דינים".

לסדרה הזאת קראו המו"לים בשם "צמח צדק", שזהו גימטרי' של שמו הקדוש, מספר "צמח" (138) כמספר "מנחם" ומספר "צדק" (194) כמספר "מענדל". מאותה שעה ואילך נקרא גם האדמו"ר בעצמו על שם ספרו "אדמו"ר הצמח צדק".

* * *

התשובות החידושים וה"פסקי דינים" של אדמו"ר הצמח צדק היו מפוזרים בעשרות כרכי כתב-ידו-הקדושה של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק"[28].

מספר כרכים שבכתי"ק נשרפו בשריפה הגדולה שבליובאוויטש[29], ולכן הוצרכו להשלים את התשובות האלו מתוך עשרות כרכי העתקות שבידי החסידים.

רשימה מפורטת של 39 כרכים שבאוסף כתבי-היד שבספריה (חלקם כתי"ק וחלקן העתקות), נדפסה בסוף כרך שו"ת חלק אורח חיים שבהוצאה החדשה (כג, א). רשימת שבע כרכים נוספים (שנמצאים עדיין בגלות ברוסיה), נדפסה בסוף כרך שער המילואים ח"ה.

מלבד כל זאת הוזקקו העורכים שהכינו את הסדרה לדפוס, לעבודת איסוף והעתקת תשובות שלא היו בכרכי כתבי-היד, ונלקטו אחת לאחת מאת מקבלי התשובות.

כל אלה הקשו על עבודת האיסוף, סידור העתקת ועריכת השו"ת. ולכן נמשכה העריכה וההדפסה זמן רב, ורק בשנת תרמ"ד, ח"י שנים אחרי ההסתלקות בשנת תרכ"ו, סיימו בשעטומו"צ את הדפסת הסדרה הזאת.

אמנם גם אז לא היתה עבודת האיסוף מושלמת, והתחילה סידרה ארוכה של הדפסת השמטות והשלמות, מילואים והוספות:

א) בשנת תרל"ד נדפסו שלושת החלקים של שו"ת יו"ד. אחר הדפסת החלק השני נמצאו עוד שלוש תשובות מהלכות נדה ומקוואות, השייכים לחלק השני, ונדפסו בתור "השמטות" בסוף החלק השלישי.

ב) עם סיום הדפסת סדרת השאלות ותשובות והחידושים על הש"ס, נמצאו עוד תשובות ועוד חידושים. בגלל מיעוטם בכמות צירפו אותם לספר פסקי דינים שנדפס בשנת תרמ"ד; השו"ת החדשים נדפסו בין הפסקי דינים (אצל הסימן בשו"ע ששייכות אליו), והחידושים בתור חלק נוסף.

[שו"ת חלק חושן משפט לא נדפסו כאן וכאן. בבית רבי (ברדיטשוב תרס"ב) פ"ה ופי"א כותב אודות סדרת שו"ת צמח צדק "ועוד יש בכת"י על חלק חו"מ שעדיין לא נדפס". הצנזורה לא הרשתה להדפיס שום שו"ת בחלק חו"מ, כי היא התנגדה בכלל לניהול דין תורה על ידי הרבנים[30].

בכמה מקומות נראה שהכרך הזה כבר הוכן לדפוס, אלא שלא נתקבל רשיון הצנזורה לדפוס. ראה לדוגמה בחידושים על הש"ס כז, ד: "ובמ"א [בתשו' ח"מ סי' נג] כתבתי"; היינו שהמדפיסים מעירים שהתשובה מוכנת לדפוס בשו"ת צמח צדק חלק חו"מ סי' נג. וכיון שהחידושים על הש"ס נדפסו בשנת תרל"ח, אם כן נראה שכבר אז הי' החושן משפט מוכן לדפוס.

בשנת תרנ"ד רצה כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע להדפיס עוד כרך של תשובות, שיכלול גם את השו"ת שבחלק חושן משפט, וכתב על כך אל מחותנו הרב משולם רייך (ראה אגרות-קודש שלו ח"א אגרת ס). אמנם לא בא אז הדבר לפועל. גם בשנת תר"ס דן כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אודות הדפסת תשובות הצמח צדק (ראה שם ח"ג אגרת תרל"ב). ובשנת תרס"ח (שם ח"א אגרת קפג) כותב "להוציא לאור חלק חו"מ אשר כבר נמצא אצלינו מסודר ומועתק מוכן להדפסה". אך נראה שמכל זה לא יצא דבר].

ג) בשנת תרס"ה נדפסה בווילנא הוצאה חדשה של שלחן ערוך רבינו הזקן. במשך עשרים השנים שבינתיים (תרמ"ה-תרס"ה) נמצאו עוד שו"ת בארבעת חלקי השלחן ערוך, שעדיין לא נדפסו[31]. תשובות אלו נדפסו בתור הוספה

חכמי ישראל באמריקה עמ' 38. תולדות חב"ד בארה"ב עמ' ג. כפר חב"ד גליון 615 עמ' 20. מבית הגנזים פרק פג. וראה גם לקמן פרקים צ. צג. צח. קא.

27. ראה זכרונות בת עמי ח"ב עמ' 8.

28. ראה הרשימה דלקמן פרק סא.

29. כדלקמן פרק סג.

30. ראה מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי הע' 86. מבית הגנזים פרק מט.

31. הטעם לזה מבואר באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (אגרות-קודש שלו ח"א אגרת קפג): "יש בעולם עוד שו"ת מהחלקים הנ"ל שלא נדפסו (כי הנדפסים הנה רק מהנמצאים אצלינו ובלאדי)"; כלומר שעריכת השו"ת הי' רק על פי הכתבים שהיו אצל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע בליובאוויטש ואצל

לסדרת שלחן ערוך הנ"ל.

ד) בשנת תש"ו ערך כ"ק אדמו"ר זי"ע, בהוראת כ"ק חותנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, כרך מילואים, שבו נכללו גם ההוספות הנ"ל שנדפסו בשנת תרס"ה וגם הוספות מתוך כתבי-יד ומתוך ספרים שונים.

כרך זה כולל: (א) שו"ת חלק חושן משפט, אשר הצנזורה לא הרשתה להדפיסן, ולא נדפסו בהוצאה הראשונה. (ב) מילואים ח"א, שו"ת בד' חלקי שו"ע. (ג) מילואים ח"ב, שו"ת שנמצאו במשך זמן העריכה. (ד) מילואים לחידושים על הש"ס. (ה) השמטות למילואים ח"א וב', שנמצאו אחרי סידור הספר בדפוס.

ה) בשנת תשל"ב נדפסה הוצאה חדשה של הפסקי דינים, ובסופה נוספו הוספות, פסקי דינים ותשובות אחדים שנמצאו בכת"י.

ו) בשנת תשל"ח נדפס כרך שער המילואים ח"ד, שבו שו"ת חידושים ופסקי דינים שנמצאו במשך הזמן שבינתיים.

ז) משנת תשל"ח ואילך נמצאו עוד שו"ת חידושים ופסקי דינים במקורות שונים, והתפרסמו בעיקר בסדרת קובץ "יגדיל תורה", שנדפסה בנ.י. תשל"ז-תשמ"ו.

כל ההשמטות וההשלמות, המילואים וההוספות הנזכרים הקשו על המעיין בחיפוש תשובה מסויימת, שמלבד מקומה הראוי, הי' אפשר שהתשובה נדפסה בהשמטות, בהשלמות, בהוספות ובמילואים ח"א ח"ב וח"ד, או בקובצי "יגדיל תורה".

עוד עובדה הקשתה על הלימוד בספרי הצמח צדק, היא הדפסתה בכל ההוצאות משנת תש"ו ואילך בצילום-דפוס מוקטן של ההוצאה הראשונה, ובאותיות רש"י הקטנות מדאי.

באחת השיחות שבהתוועדות ש"ק פרשת קדושים, בדר"ח אייר תשמ"ט, הורה הרבי, אשר כל ההוצאות הותיקות של חב"ד, שנדפסו בעבר באותיות רש"י, להדפיסם מחדש בסידור חדש באותיות מרובעות, הקלות לעיון[32].

אז התחיל גם מבצע ההכנה לדפוס של סדרת "צמח צדק", בסידור חדש בדפוס באותיות מרובעות, ובהשלמת כל הנדפס במילואים והשמטות והוספות.

הוצאה חדשה ומושלמת זו נדפסה בשנת תשנ"ד.

ח) בשנים הבאות הגיע תצלום 7 ביכלאך נוספים, מהארכיונים במוסקבא, ומתוכם נערך שער המילואים ח"ה, ונדפס בשנת תשס"ט.

כ"ק אדמו"ר מוהחש"ז נ"ע בלאדי. ועדיין היו כתבים מפוזרים בעולם, שמהם נדפסו ההשלמות שבהוצאות דלקמן.

32. ראה ס' השיחות תשמ"ט ח"ב עמ' 431.

ספרים וכתבים

פרק ס
אוסף כתבי היד

התחלת אוסף הספרים וכתבי-היד של חב״ד, הידוע לנו, היא מתקופת נשיאות כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״ (תקפ״ח-תרכ״ו). חלק מאוסף זה נשאר אתנו לפליטה עד היום הזה.

על האוסף הזה עברו הרפתקאות וגלגולים רבים: בשריפות שפרצו בליובאוויטש נשרף חלק חשוב ממנו[33]; חלק מספרי הדפוס של האוסף הזה עבר לידי יורשי כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״ – אחר הסתלקותו, ולידי יורשי כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע – אחר הסתלקותו, ועוד הרפתקאות שונות ומשונות, שיסופר עליהן בפרקים הבאים.

אמנם גם אחר כל ההרפתקאות והגלגולים האלו, נשמר חלק ניכר מאוסף זה בדרך זו או אחרת, כפי שיסופר לקמן.

* * *

מסופר בשו״ת הצמח צדק (חלק חו״מ סי׳ ע ס״ט)[34]:

מעשה שהיה כך היה אדמו״ר [הזקן] נ״ע, דרשותיו הי׳ כותב אחיו הרי״ל ז״ל [מיאנאוויטש], והוא [כ״ק אדמו״ר הזקן] הי׳ משלם לו, להפיצם בישראל לכל השומעים. ואחר הסתלקותו נ״ע לא נמצאו כלל הכתבים אצל היורשים ולא נודע מהם, כי אם אחד מיוצאי חלציו[35] טרח והשיגם מידי התלמידים השומעים, והיו מעורבים עם עוד הרבה כתבים של כותבים אחרים שאין ראויין לעלות על שולחן כו׳, והוא בירר מתוכם הכתבי׳ של הרי״ל ז״ל לפי האומדנא שלו והכרת לשונו הטיב[36], והגיהם, ועשה מהם ספר להדפיס, באם שיותן רשיון על זה מצענזור של הקיר״ה.

רעיון אוסף כתבי-היד של דרושי כ״ק אדמו״ר הזקן ועריכתם לדפוס, עלה כבר בימי כ״ק אדמו״ר הזקן ובהסכמתו, אלא שהדבר נמשך לפחות עשרים וחמש שנים, עד אשר נדפס (הכרך הראשון בשנת תקצ״ז, בשם ״תורה אור״, והכרך השני נדחתה הדפסתו, מחמת סגירת הדפוסים ברוסיה, עד שנת תר״ח, שאז יצא לאור בשם ״לקוטי תורה״[37]). על כך מספר כ״ק אדמו״ר הצמח צדק באחת מאגרותיו (אגרות-קודש שלו אגרת ח):

הרבה מהן שם רבינו [הזקן] ז״ל בעצמו עין עיונו עליהם והגיהם והסכימה דעתו הקדושה להביאם לבית הדפוס, ואחריו כ״ק דו״ח אדמו״ר [האמצעי] הרב נ״ע הי׳ גם כן חפצו להדפיסם דברים כהווייתן, כפי אשר יצאו מפורש מפה קדוש רבינו הגאון ז״ל נ״ע, אלא שלא הי׳ רצון קדשו להדפיסם ציבחר ציבחר עד אשר ילוקטו לאחד אחד. וזה כמה שנים אשר אספתי ולקטתי אחד אחד כתבי קדש הנ״ל והוגהו כפי האפשרי.

* * *

לכאורה לא מדובר כאן בבניית ספריה, או אוסף כתבי-יד, אלא רק בלקט מאמרי כ״ק אדמו״ר הזקן, הגהתם ועריכתם לדפוס בשני כרכים. אמנם כדי שיהיה אפשר לעשות כל זאת אסף, כנראה, מאות כרכי כתבי-יד, העתקות מדרושי כ״ק אדמו״ר הזקן. מספר מדוייק של כרכי כתבי-היד שאסף באותה שעה לא ידוע לנו, אך לאחר כל השריפות ושאר ההרפתקאות שעברו על האוסף הזה נשארו אתנו כיום עשר כרכי כתבי-יד דרושי כ״ק אדמו״ר הזקן, שבגליונותיהם הגהות כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״. יש מקום לשער, שעשרה כרכים אלו ששרדו לנו לפליטה הם רק חלק קטן ממה שאסף והגיה.

על ההיקף של אוסף כתבי-היד שאסף כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ כותב כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (אגרות-קודש שלו ח״ד אגרת א׳קל):

בשנת תקס״א, כשנתפס הוד כ״ק רבינו הזקן בפעם השני׳, התחיל הוד כ״ק אאזמו״ר בעל הצמח-צדק לאסוף מאמרי כ״ק רבינו הזקן ולהעתיקם.

לפי ספורו לכ״ק בנו אאזמו״ר הרה״ק אדמו״ר מוהר״ש הנה מאחר חג הסוכות תקס״א כשהובילו את רבינו לפטרבורג - עד בואו חזרה בקיץ שנה ההיא - כבר היו באמתחתו יותר מאלף ומאה בוגין, העתקות מאמרי כ״ק רבינו הזקן, ומשנת תקס״ב עד שנת תקע״ג - שנת הסתלקותו של כ״ק רבינו הזקן - עלו ההעתקות יחד עם ההנחות על המאמרים ששמע בעצמו על יותר מעשרת אלפים בוגין.

הסכום הנ״ל עולה ליותר ממאה כרכים עבי כרס (בגודל רבע (4°), שהם ארבע דפים לגליון, גודלם הממוצע של רוב כרכי כת״י דא״ח הנמצאים אתנו).

אחרי הסתלקות כ״ק אדמו״ר הזקן המשיך כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ להגדיל את אוסף כתבי-היד של העתקות מדרושי כ״ק אדמו״ר הזקן. על ארבעים כרכים שקיבל בעת נשואי בנו הרה״ק מהרי״ל מקאפוסט, מסופר בבית רבי (עא, א):

---

33. כדלקמן פרק סג.
34. ראה גם לעיל פרק ד.
35. הוא הכותב – כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״.
36. כי מגוכתי״ק המהרי״ל לא מצא, רק העתקות מכתב ידו.
37. כדלעיל פרק הקודם.

הרה"ח המפורסם ר' שלמה פריידעס זלה"ה משקלאוו, מחסידי רבינו [הזקן] הגדולים ... הוא הי' רושם דברי רבינו בטוב מאד ורשימותיו נמצאים למאות ולאלפים ערך ארבעים ביכלער. ובעת שעשה השידוך עם אדמו"ר [שבתו נישאה להרה"ק מהרי"ל באדמו"ר הצמח צדק] מסר כל הכתבים לאדמו"ר, וזה הי' הנדוניא שלו, ואדמו"ר הגיה אותם והוסיף עליהם הגהות והוספות רבות.

תאריכה של חתונה זו נודע לנו מהכותרת בכתי"ק אדמו"ר האמצעי, בראש הדרוש שאמר באותה חתונה (כתי"ק 1194, ומועתקת גם בכת"י 627 קיז, א. 1119 רסו, א): "ה'תקפ"ה, חתונת נכדי יהודא ליב שי', י"ד חשוון". נמצינו למדים שארבעים כרכים אלו הגיעו לידי כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" כבר בשנת תקפ"ה.

רוב כרכי כתה"י האלו נשרפו, כנראה, בשריפה הגדולה, שיסופר עליה לקמן פרק סג. דרוש אחד מהנחות הר"ש פריידעס עם הגהות כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" נדפס באור התורה (שה"ש ע' תתקיב-תתקטו), ובסיומו כותב כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" "ע"כ כתב החסיד רש"פ ז"ל"[38].

בנוסף להנחות הרה"ק מהרי"ל והחסיד ר' שלמה פריידעס, נמצאות הגהות כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" גם על הגליון של הנחות בגוכתי"ק אדמו"ר האמצעי (כת"י 1025 ; 1196) והר"מ בן אדמו"ר הזקן (כת"י 1030) ועל כמה ביכלאך העתקות מהנ"ל ועוד (כת"י 1001, 1034, 1042, 1052, 1064, 1146, 1149, 1157).

אלו הם כתבי-יד דרושי כ"ק אדמו"ר הזקן, שעל גליונותיהם נמצאות הגהות בכתי"ק אדמו"ר ה"צמח צדק". בנוסף להם נמצאים דרושים רבים מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, שאדמו"ר ה"צמח צדק" העתיקם – בתוספת הגהות בין חצאי עיגול.

חלק מאלו האחרונים נדפסו בספרים "תורה אור" ו"לקוטי תורה", ועוד הגהות רבות שלא נדפסו בספרים הנ"ל נמצאים בכתי"ק (1101 ; 1102) ועוד דרושים רבים עם הגהותיו שנכללו בכרכי הדרושים שהוא כתב בעצמו, ונדפסו בסדרת ספריו "אור התורה".

גם נמצאים כמה ביכלאך (82 ; 1004 ; 1052 ; 1116 ; 2057) שבהם גוכתי"ק אדמו"ר הצמח-צדק, הנחות שכתב הוא עצמו מדרושי כ"ק אדמו"ר הזקן, משנת תקס"ה ואילך[39].

על כל אלו מספר ב"בית רבי" (ח"ג פ"ה):

בבואו מפ"ב [בשנת תר"ג] התחיל להגיה הכתבי קדש של הלקו"ת בכדי להוציאם לאור הדפוס, והם דברי קדשו של זקנו רבינו הגדול נ"ע, הרבה מהם שמע בעצמו ממנו ורשמם בדקדוק גדול מאד, והרבה הוא מה שקיבץ רשימות שארי הרושמים המובהקים וביררם וליבנם בנפה מנופה כסולת נקי', ועוד הוסיף בהם הגהות רבות בתוס' מרובה כו', והדפיס הכל על שם זקנו רבינו הגדול נ"ע בשנת תר"ח ... ולבד זה הנדפס נמצא בכת"י ממנו לאין שיעור ממש לא יכילון כמה אלפים ניירות, הן מרשימות עצמו שהי' רושם דברי קדשו של מר זקנו הנ"ל, והן מרשימות אחרים שביררם וליבנם ושם עליהם נוספות בדרך הג"ה ופלפל בהם הרבה.

* * *

עוד יש כת"י מעניין, שאודותיו כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע כותב (קונטרס עץ החיים ע' 42):

מצאתי כתוב בכתב אמת (וספק אצלי אם הוא כי"ק כ"ק אדמו"ר האמצעי זצוקלה"ה (וזה קרוב יותר) או כי"ק כ"ק אאזמו"ר זצוקלה"ה) בזה"ל אמרות ה' צרופה מגן הוא לכל החוסים בהם מוצאיהם מצא חיים אמיתיים וחי לעולם עולמו יראה בחייו להתענג על ה' בעבודה שבלב זו תפלה וג"ח של אמת עכ"ל.

ובאגרת שכתב אחר כך, בט"ז טבת תרד"ע (אגרות קודש שלו ח"ב אגרת תז ע' תשנח):

וזהו הרשום על הביכל קטן אדכרו לי' יומא דתילגא (הובא בקונטרס ע"ח, ושמה כתבתי שקרוב יותר שזה כי"ק כ"ק אדמו"ר האמצעי זצוקללה"ה זי"ע, אחר כך התבוננתי ונ"ל שזה כי"ק כ"ק אאזמו"ר זצוקללה"ה נ"ע) מוצאיהם מצא חיים אמיתיי"ם וחי לעולם עולמו יראה"ה בחייו להתענג על ה' בעבודה שבלב כו'.

כתב-יד זה היה באוסף כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, והוא רשום ברשימת הביכלאך שבאוסף שלו מס' 29, הן ברשימה שבכתי"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, והן ברשימה שבכתי"ק אדמו"ר זי"ע (ראה לקמן פרק קסד): "אדכרו לי' יומא דתלגא – קצה" [כלומר שהוא כולל קצה דף]. אמנם בוך זה נאבד בעת מלחמת העולם השניה (יחד עם עוד הרבה ביכלאך), ועדיין לא הגיע לידינו.

---

38. ראה גם כרם חב"ד ח"ד ע' 404 הע' 23.

39. ראה לעיל פרק כח. וראה גם אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ב אגרת תקכ ס"ז. כרם חב"ד ח"ד ע' 353.

פרק סא
אוסף כתביו

בתקופת נשיאות כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ (תקפ״ח-תרכ״ו) נוספו על אוסף כתה״י הנזכר כרכים מרובים שהוא עצמו היה כותב, שו״ת חדושים ודרושים. בהוספה לשו״ת שלו חלק או״ח הוסיף כ״ק אדמו״ר זי״ע ראשי פרקים מתולדותיו – ע״פ רשימות כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע – ובהם כותב בקשר לכתביו של ה״צמח צדק״:

שו״ת שלו חדושיו ומאמריו, הן בנגלה והן בנסתר, רבו מאד. – בנו אדמו״ר מהר״ש סיפר אשר אביו כתב בערך ששים אלף בויגן – אבל בשריפה הגדולה אשר היתה בליובאוויטש נשרפו כמה תיבות עם כת״י בנגלה ובנסתר שלו.

ובס׳ בית רבי (ח״ג פ״ה) מספר:

דרושי עצמו הרבה מאד. בדרך כלל כתב על כל התנ״ך וחלקם לחלקים בוך בראשית כו׳, בוך ישעי׳ כו׳, בוך תלים כו׳, וגם על אגדות ומדרשי חז״ל.

בנגלה כתב גם כן הרבה מאד שו״ת וחידושים וביאורים בששה סדרי משנה וגמרא ובדברי הראשונים בפלפולא רבא הנוגע לדינא כו׳, וגם עשה תשלומין להשו״ע של רבינו הגדול נ״ע שחסר שם הרבה סימנים שנשרפו.

מכל הנ״ל נשארו לנו לפליטה, בספריה, קרוב לשמונים כרכים כתי״ק (בנוסף להנחות הנ״ל מדרושי כ״ק אדמו״ר הזקן), או בכתב-יד הסופר שלו, אשר כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ היה מוסר לו את כתביו להעתיקם, ואחר כך היה כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ עובר על הכרכים האלו ומגיהם בתוספת מרובה.

מתוך אוסף ענקי זה שנכתב בגוכתי״ק, קיימים כיום בספריה הכרכים הבאים:

חדושים על הש״ס פס״ד ושו״ת[40], שמלבד הטופס הנשלח היה רושם לעצמו את כל התשובה בכרכים מיוחדים (כת״י 63, 82, 226, 227, 321, 232, 233, 247, 1041, 1050, 1068, 1073, 2047, 2143, 2144, 2145).

דרושים על סדר התורה: בראשית סדרה א (כת״י 1152, 1014, 1040), בראשית סדרה ב (כת״י 1104, 1035), ועוד כרך רשימות על בראשית (כת״י 1100), שמות (כת״י 241, 726, 728, 1031, 1071 1136), במדבר (כת״י 235, 1127), דברים (כת״י 234, 1101), ויקרא-דברים (כת״י 1082), ועוד סדרה על התורה (כת״י 236, 1159), יהושע-ישעי׳ (כת״י 1043, 1133), ירמי׳-יחזקאל (כת״י 1081, 1093), חמש מגילות (כת״י 1177), תהלים (1115, ירושלים 2259).

דרושים על סדר השנים, כל כרך מוקדש לשנה אחת, שמהם הגיעו לידינו מהשנים ת״ר (כת״י 1135), תרט״ו (כת״י 1072), תרט״ז (כת״י 1180), תרי״ז (כת״י 751, 1053, 1065), תרי״ט (כת״י 1059, 1096, 1098).

מלבד הנ״ל כתב גם כרכים מיוחדים בנושאים מיוחדים, כמו טעמי המצוות (כת״י 82), ס׳ החקירה (כת״י 1179), באורי הזהר (כת״י 1033, 1055) והגהותיו לדרושי אדמו״ר הזקן שמהם ערך את הס׳ לקוטי תורה (כת״י 1101, 1102).

ועוד כרכים מרובים שבהם דרושים בגוכתי״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ (כת״י 51, 66, 301, 325, 752, 1018, 1039, 1056, 1058, 1079, 1113, 1114, 1122, 1124, 1125, 1126, 1153, 1178).

בנוסף לכרכים הנ״ל הכתובים כולם בגוכתי״ק או רק מוגהים על ידו, קיימים גם כרכי כת״י מההעתקות שעשו החסידים מדרושי ה״צמח צדק״. רוב כתבי-יד החסידות שנמצאים בספריה כיום, קרוב לאלף כרכים, הם העתקות דרושי כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״. בדרך כלל יש בכרכים האלו גם העתקות מדרושים של שאר אדמו״רי חב״ד, אך רובם המכריע הוא העתקות מדרושי כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״.

* * *

בדרושים הללו נכללים גם אלו שהיה כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ דורש ברבים מדי שבת בשבתו. מעטים היו כותבי ה״הנחות״, כיון שהוא עצמו היה רגיל לרשום את תוכן הדרושים, כמבואר לעיל. אך אמנם היו כמה ״חוזרים״ שהיו חוזרים בע״פ את הדרושים הנאמרים, וכותבי ״הנחות״ שהיו רושמים את הדרושים הללו.

לעיל פרק מא נזכרו הנחותיו של החסיד ר׳ הלל הלוי מפאריטש, שהיה רושם את הדרושים, בתוספת הערות וביאורים, ואשר חלקם נדפס בסדרת ספריו ״פלח הרמון״.

יש גם סדרת הנחות בגוכתי״ק כ״ק בנו אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, שעליהם יסופר לקמן פרק פב.

באגרות-קודש אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע ח״א (ע׳ ל):

אצל ה״ר דובער מקאליסק נמצאים הרבה כ״ק הנחות שלו מה ששמע מכ״ק אאזמו״ר זצוקללה״ה, ורובם ככולם מכוונים כמו שנאמרו.

---

40. ראה לעיל פרקים נ-נה.

וכך מסופר גם באגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ב ע' שכג:

ישנם הרבה מאמרים הנחות. הי' מניח אחד שמו ר' דוב קאליסקער (חבירו של כ"ק אאזמו"ר מהר"ש זצוקללה"ה) והגהות אדמו"ר מהר"ש עליהם, וכן ישנם הנחות של אדמו"ר מהר"ש בעצמו.

וכן מסופר בהקדמת הס' של נכדו הגרא"ח נאה – "קצות השלחן":

הגה"ח ר' דובער אשכנזי ז"ל שהי' שד"ר וחוזר דא"ח של אדמו"ר הצמח צדק ז"ל והי' נקרא ר' בעריל קאליסקער.

ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מהביכלאך רשומים "בראשית שמות ויקרא (רב"ק); במדבר דברים (רב"ק)". הראשון הוא כת"י 1063. והשני לא הגיע לידינו; רק העתק ממנו – בכת"י 466. הוא נזכר גם בסה"מ תרמ"ח ע' קפו ובכ"מ בדרושי אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע "במדבר דברים רב"ק".

יש עוד בוך – הנחות הרב"ק מדרושי אדמו"ר הצמח צדק, הוא כת"י 1028. על הכריכה נכתב "ברכות רב"א" – ע"ש התחלתו להבין ענין הברכות, וע"ש המניח ר' בערל אשכנזי (קאליסקער).

בכת"י 1028; 1063 יש עה"ג הגהות בכתי"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, ועל כך – לקמן שם.

גם בכת"י 1029, שעיקרו הנחות כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע מדרושי תרט"ז, יש גם הנחות "של רב"ק" [ר' בערל קאליסקער הנ"ל], "של ר"ז בריי"ל" [ר' זלמן ב"ר יהודה ליב, האדמו"ר מקאפוסט], ו"של רז"ל".

פרק סב
אוסף ספרי הדפוס

גם אוסף ספרי הדפוס התחיל בעיקר בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק". על האוסף הזה ועל אוסף כתבי-היד, מספר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בשם כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע (לקו"ד ח"ב רכט, א):

דעם טאטענס [כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק"] ספרים - דערציילט דער זיידע [כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע] - פינף אלמערס אפענע - מיט ספרים - און צוויי אלמערס פארמאכטע - מיט כתבים - זיינען געשטאנען אין דעם חדר וואו דער טאטע איז געווען, און זעקס אלמערס אפענע - מיט ספרים - זיינען געשטאנען אין דעם צווייטן חדר, וואס די טיהר צווישן ביידע חדרים אי[ז] געווען אפען.

ועוד ממשיך לספר שם על ספרים נוספים שקנה כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק".

ובתיאורו של אחד מחסידיו, ר' פנחס דובער גולדנשטיין ("כרם חב"ד" גליון 1 ע' 62):

שני קירות מחדרו של הרבי עטורים היו בספרים. ליד הקיר השלישי עמדה מטה ותיבה גדולה לצדה, ולקיר הרביעי היה סמוך כסאו של הרבי, משהו שבקושי אפשר לכנותו שולחן, ועוד שני כסאות קטנים.

יש לנו גם תיאור ממקור חיצוני[41] על אוסף הספרים הזה – נכרי שביקר אצל כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" (תיאורו תורגם ונעתק ב"כרם חב"ד" גליון 2 ע' 85):

החדר - הקבינט של הצדיק רבי מענדל שבו מצאתי את עצמי עומד - היה גדול, מלא אור, בכל קיר משני הקירות הצדדיים היו קבועים שלשה חלונות. רהיטים כמעט ולא היו בו, אך לכל אורך הקיר ניצבו ארונות פשוטים ומדפיהם עמוסים ספרי-ענק (פוליאנטים), תורה כתובה על עור עגל, כרכי התלמוד ועוד.

הוא, כמובן, לא ראה אלא את הספרים שבחדר היחידות, ולא את אלו שבחדר הסמוך, שמסופר עליהם לעיל.

---

41. ראה לקמן פרק עט.

פרק סג
השריפה הגדולה בליובאוויטש

כבר נזכר לעיל כמה פעמים, שחלק גדול מכתבי כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" נשרף בעת השריפה הגדולה אשר היתה בליובאוויטש[42]. אמנם חלק מהספריה, בעיקר הכתבים, לא היתה מוחזקת בביתו של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" כי אם אצל חסידיו בליובאוויטש שלקחום לעיון והעתקה. אך גם השריפה התפשטה בכל העיר, וגם בבתים אלו שהכתבים אוחסנו בהם.

בבית רבי (ח"ג פרקים ה-ו) מספר על השריפה הזאת:

גם אצלו נשרפו הרבה כתבים בנגלה ובנסתר בהשרפה שהי' בליבאוויטש ... רבינו דאג מאד מאד על הכתבים ואמר לית עתה בחילי לעת זקנתי לכתבם מחדש. וביותר דאג על תשלום השו"ע ועוד איזה דברים שהי' שם. והי' מאד בקפידא על משרתו רח"ב [ר' חיים בער] על שלא בא להציל. גם על ההמ"צ הי' דליבאוויטש הי' בקפידא כי אצל הרהמ"צ הי' הרבה כתבים של רבינו והוא לא חש להצילם ונשרפו כו'.

על הכתבים שנשרפו אז אצל המ"ץ ר' אברהם ב"ר אביגדור הכהן, מספר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, ב"תורת שלום" (ע' 81):

שמעתי מכ"ק אאמו"ר [מוהר"ש נ"ע], שבהשריפה שהיתה בשנת תרי"ז, הנה בהכתבים שנשרפו אצל הרב אברהם ... היו עשרים ביכער כתב ידו הק' [של אדמו"ר ה"צמח צדק"], שנים עשר נגלה ושמונה דא"ח.

ומליב'קע האמלער שמעתי שהוא שמע זאת בבירור, שהי' ענין אחד כתוב בנגלה שהי' מחזיק ה' מאות בויגן (שני אלפים דפים), וכל ה' שנים הי' חוזר עליו וכותב מהדורה, והיו שם ה' מהדורות, ועל זה הצטער רבינו במאד מאד. כן הי' שם השו"ע אשר כתב הוא, היינו הסימנים שהיו חסרים בשו"ע רבינו הגדול כתב הוא, וגם הם נשרפו בהשריפה ההיא.

מאין ידע ר"ל זאת לא ידעתי, אך אמר לי שיודע בבירור ממקור נאמן ביותר.

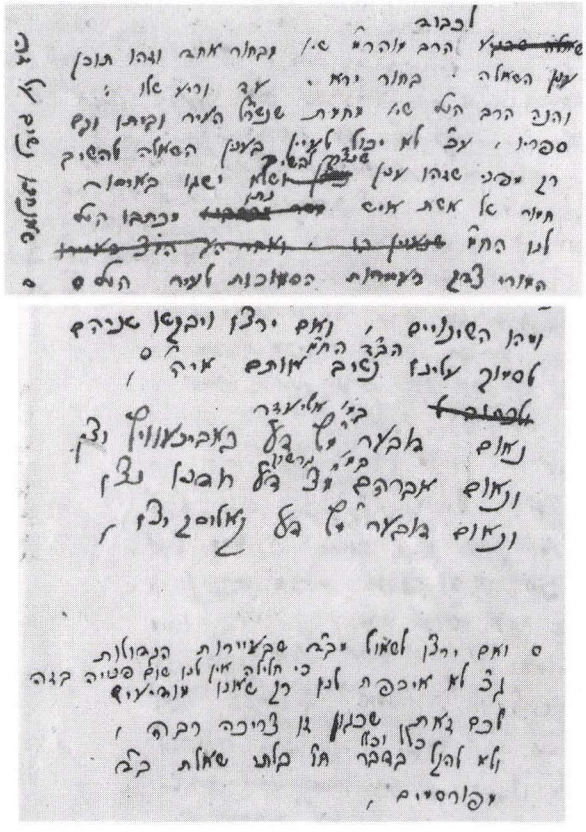
על שריפת הכתבים המופקדים אצל המ"ץ ר' אברהם והקפדת כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" עליו, מסופר גם ב"לקוטי רשימות ומעשיות" (כפר חב"ד תשכ"ט) סי' קצה.

כל זאת כמובן מלבד הכתבים שנשרפו בבית כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", כנזכר לעיל.

מכל מקום הצליחו להציל אז חלק חשוב מכתבי-היד, בין אלו שהיו בבית ה"צמח צדק" ובין אלו שאוחסנו אצל חסידיו. ב"תורת שלום" שם מסופר איך שהשמש ר' אברהם מיכל מסר את נפשו על הצלת הכתבים שהיו מופקדים אצלו.

* * *

על הצלתם של כתבי-יד אלו, שאין להם תחליף, מסרו את נפשם והצילו ככל שהצליחו. אמנם את ספרי הדפוס לא הצליחו להציל, עד שאחר השריפה נותר ה"צמח צדק" כמעט ללא ספרים. עובדה זו למדנו מתשובת רבינו בכתי"ק, שכתב על שם המורי-צדק דעיירות הסמוכות לליובאוויטש (מועתקת בהערות לשו"ת צמח צדק חאהע"ז סי' קיא):

והנה הרב הנ"ל שי'[43] מחמת שנשרף העיר וביתו וגם ספריו, על כן לא יכול לעיין בענין השאלה להשיב. רק מפני שזהו ענין שנצרך להשיב שלא ישגו באיסור חמור של אשת איש נתן מכתבו הנ"ל לנו הח"מ המורי צדק דעיירות הסמוכות לעיר

42. ראה לעיל פרק מט ופרק ס.

43. כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק".

הנ"ל[44] שאנחנו נשיב על זה ... ואם ירצו ויבקשו שניהם לסמוך עלינו הבית דין הח"מ נשיב אותם אי"ה. ואם ירצו לשאול מבית דין שבעיירות הגדולות גם כן לא איכפת לנו, כי חלילה אין לנו שום פנייה בזה רק שאנו מודיעים לכם זאת שכגון זו צריכה רבה, ולא להקל כלל וכלל בדבר ח"ו בלתי שאלת ב"ד מפורסמים.

נאום דובער ב"מ אליעזר מ"ץ דק' באבינעוויץ יצ"ו

ונאום אברהם ב"מ גרשון מ"ץ דק' רודני' יצ"ו

ונאום דובער מ"ץ דק' קאליסק יצ"ו

* * *

לא נמסר כאן תאריכה המדויק של השריפה הגדולה הזאת. בבית רבי (ח"ג פ"ו) כותב:

שנת תרח"י שהי' שריפה גדולה בליובאוויטש ונשרפה כל העיר ומכללם גם בתי רבינו ובתי בניו נשרפו, וגם הרבה כתבי קודש שלו נשרפו בנגלה ונסתר.

וכן הוא גם ב"לקוטי רשימות ומעשיות" (שם) "בשריפת תרח"י נשרפו הרבה כתבים שהי' בתיבה אצל המ"ץ". אמנם ב"תורת שלום" (שם) כותב "בהשריפה שהיתה בשנת תרי"ז", וכן הוא באגרות-קודש כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ב אגרת תקכ "שנשרפו כתביו בעת השריפה בשנת תרי"ז". ועד"ז בח"ו אגרת א'תשפב (ע' חצר) "אין יאר תרי"ז ... זייערע אייגענע הייזער – צוזאמען מיט דעם גרעסטען טייל הייזער פון שטאט – זיינען מיט א קורצער צייט צוריק אפגעברענט געווארען".

ואילו בח"ג אגרת תשסט (ע' שמג) "בהשריפה שהיתה בשנת תרט"ז בליובאוויטש". ועד"ז שם אגרת תשעט "השריפה הגדולה שהי' בקיץ תרט"ז בליובאוויטש". וראה גם ס' המאמרים תשי"א ע' 294. שיחת יום ב' דחה"פ תרצ"ז (כרם חב"ד גליון 2 ע' 19)[45].

גם הובא לעיל פרק נ, מה שכתבו מדפיסי סדרת צמח צדק, אודות "הרבה תשובות" בנושא מסויים שנשרפו בשריפה הזאת, והובא לעיל שם, שהתשובות האלו נכתבו בין השנים תר"ח–תרט"ז, ואחר כך נשרפו בשריפה הזאת, היינו בין השנים תרט"ז-תרי"ח.

במשך שנת תרי"ט נבנו הבתים מחדש, ובתחלת שנת תר"כ נכנס לגור בהם, כמסופר לעיל פרק מט (מבית רבי ח"ג פ"ו):

לאחר השריפה יצא רבינו לדור בחצר האדון של העיר ... אחר כך נגמרו הבנינים שלו ושל בניו ושבו להעיר ... שם בבנינים החדשים נחלה מאד בחדש כסלו דשנת תר"ך.

---

44. ליובאוויטש.

45. ראה עוד מה שכתבו בזה ר"י מונדשיין (כרם חב"ד 2 ע' 66 הערה 1), ור"ש קראוס (ד' תמוז תש"ס).

רשימת מאמרי דא"ח

פרק סד
תאריכי המאמרים

בשנת תשמ"א נדפס הספר "רשימת מאמרי דא"ח" של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע וכ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. ובשנת תשנ"ד נדפס הספר "רשימת מאמרי דא"ח" של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק"[46].

דרושים אלו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק נדפסו בעשרות כרכי סדרת "אור התורה", שנתפרסמו מתוך כתבי-יד במשך עשרות השנים האחרונות. אמנם ב"אור התורה" נדפסו הדרושים האלו לפי סדר תנ"ך ומארז"ל, ואילו ברשימה הנ"ל נרשמו לפי סדר זמני כתיבתם ואמירתם.

בפרט זה שונים ספרי מאמרי אדמו"ר האמצעי ואדמו"ר ה"צמח צדק", מספרי מאמרי שאר האדמו"רים. שסדרות מאמרי רבותינו נשיאינו נדפסו בדרך כלל לפי סדר השנים של זמני כתיבתם ואמירתם (משנת תקס"ב ועד שנת תשמ"ח), ואילו סדרות "מאמרי אדמו"ר האמצעי" ו"אור התורה" של אדמו"ר ה"צמח צדק" לא נסדרו על סדר השנים, כי אם על סדר התנ"ך ומרז"ל.

* * *

בירור תאריך אמירת וכתיבת המאמר, בכחו להבהיר פרטים רבים בהבנת המאמר; לא רק בגלל שינוי האופי בין הדרושים שנכתבו ונאמרו בתחלת שנות הנשיאות ובין אלו שכתב כעבור שנים רבות, שעל ידי זה ניתנת לפעמים האפשרות לברר מהו החלק היסודי של המאמר ומה ניתוסף אחר כך במשך השנים[47], שכאשר אנו רואים מאמר אחד רשום בשני כתבי-יד בשני תאריכים נפרדים, ואנו גם רואים שיש הוספות אחדות במאמר שרשום בו התאריך המאוחר, יודעים אנו מזה, שבתאריך המאוחר חזר הרבי שוב על אותו מאמר, והוסיף בו איזה הגהות ושינויים.

לפעמים קורה גם, שאדמו"ר ה"צמח צדק" מורה לסופר שלו, לשלב בתוך המאמר, חלק מתוך מאמר שנכתב לפני זמן רב[48], ודוקא על ידי ידיעת תאריך אמירת וכתיבת שני המאמרים מתברר איך זה שאותו קטע נמצא בשני מאמרים נפרדים.

עוד יש תועלת ברשימה זו: דרושים רבים שהי' אומר הרבי, יש מהם כמה רשימות: א) מה שהרבי רשם בעצמו. ב) "הנחות" שהחסידים השומעים רשמו[49]. ולפעמים יש כמה "הנחות" מאותו מאמר[50]. התוכן העיקרי שוה בכולם, אבל לפעמים הי' הרבי מוסיף באמירת המאמר פרטים רבים שלא באו אצלו בכתב, ולפעמים הי' מוסיף בכתיבה פרטים רבים שלא אמר ברבים. גם בין הנחה אחת לשניה יש לפעמים שינויים, מפני שכל אחד מה"חוזרים" זכר פרטים אחרים שנתבארו במאמר, ודוקא על ידי שתי ה"הנחות" מתגלים כל הפרטים שנתבארו.

כל זמן שאין אנו יודעים את תאריך המאמר, אפשר לחשוב שהם שני מאמרים נפרדים, שבא בהם תוכן דומה. אמנם על ידי בירור התאריך השוה בשניהם, למדים אנו שהוא אותו מאמר, שיש בו פרטים שבאו רק באמירה או רק בכתיבה, או שרק אחד מהרושמים זכר אותם, וכשיש בידינו שתי הרשימות וה"הנחות" הרי הן משלימות זו את זה

שוב מועילה רשימה כזו, בהבנת דרושי האדמו"רים ממלאי מקומו של אדמו"ר ה"צמח צדק", שלפעמים מציינים במאמרים שלהם למאמר של אדמו"ר ה"צמח צדק" על פי תאריך מסויים[51], ציונים אלו הנם כמעיין חתום, כיון שמאמרי אדמו"ר ה"צמח צדק" לא נסדרו לפי סדר התאריכים, ורק על ידי הרשימה הזו אפשר לדעת לאיזה מאמר הכוונה בציונים אלו.

רשימה כזו יש בה תועלת מרובה גם לחקר תולדות רבותינו:

בדרך כלל הי' הרבי יושב בעירו וכותב דא"ח,

---

46. אודות רשימת מאמרי דא"ח של שאר האדמו"רים - ראה לקמן פרק הבא.

47. ראה לדוגמא ד"ה חייב אינש תקצ"ב. צו את בנ"י תקצ"ט. וירא ישראל ת"ר.

48. ראה לדוגמא ד"ה מגדל עוז תרט"ז. אתהלך תרי"ז.

49. ראה לדוגמא ד"ה פתח אליהו תקצ"א. ועתה ישראל תקצ"ג. אני לדודי תקצ"ג. אתם נצבים תקצ"ד. אמור תקצ"ח. ל"ג בעומר תקצ"ח. בהו"ב תקצ"ח. שבכל הדרושים האלו יש מה שרשם האדמו"ר בעצמו, ויש גם "הנחת" רבי הלל מפאריטש. וכהנה רבות.

50. ראה לדוגמא ד"ה להבין מ"ש בלק"א פכ"ג תרט"ו. ד"ה וידבר גו' במדבר תרט"ו. ד"ה אריב"ל בשעה שעלה משה למרום תרט"ו. וראיתי אני שיש יתרון תרט"ו. ד"ה ואלא עלמא אמאי קאי תרט"ו, שמכל אלו יש הנחת רבי הלל מפאריטש והנחת רבי משה מעשל גלבשטיין. ד"ה וידבר גו' במדבר וד"ה ואלא עלמא יש גם כתי"ק. וד"ה אריב"ל יש גם בהנחת רבי דובער מקאליסק. וכהנה רבות.

51. ראה לדוגמא תורת שמואל תרכ"ז ע' פו (ותרכ"ח ע' קמה): וע' בד"ה אני לדודי כ"א. תורת שמואל תרכ"ז שם (ותרכ"ח ע' קמו): ובד"ה קול מצהלות חתנים דתרי"ד (ראה ד"ה זה תרט"ו). שם ע' פט: בד"ה ויכל אלקים ביום השביעי כו' כ"א. שם ע' קמג (ותרכ"ט ע' לב): בד"ה הגידה לי שאהבה נפשי (כ"ב). וכהנה רבות.

ובשבתות ויומי דפגרא הי' אומר תורה ברבים. מזמן לזמן הי' הרבי עורך נסיעות בעיירות הרחוקות, בהם הי' אומר תורה ברבים ומקבל את החסידים ליחידות.

אודות הנסיעות האלו ידוע לנו, בעיקר, על ידי כותרות המאמרים, שנרשם בהם התאריך והמקום שבו נאמרו. כך אצל אדמו"ר ה"צמח צדק" וכך אצל שאר האדמו"רים[52].

מתוך הכותרות שבראש המאמרים נודע לנו, שבחורף תק"צ נסע לעיירות: ראהאטשוב, זוראוויץ ודריבין.

בחורף תקצ"א נסע לעיירות: באברויסק, פאריטש וראהאטשוב.

בחורף תקצ"ב נסע לעיירות: אולע, פאלאצק, אושאץ וטשאשניק.

בחורף תקצ"ג נסע לעיירות: שקלאב וצאריי.

בקיץ תקצ"ה נסע לעיירות: באריסאוו, מינסק, קורענין, ווילנא ופאלאצק.

בקיץ תקצ"ו נסע לעיירות: באייאב, שקלאוו, זלאבין, באברויסק, הלוסק, פאריטש, טשערניגאוו נעזין (להשתטח על ציון כ"ק חותנו אדמו"ר האמצעי), פרילוק, קרעמענטשוג טשערנאביל, בראהין, האדיטש (להשתטח על ציון כ"ק זקנו אדמו"ר הזקן), פאניטש, הורנוסטייפליע (לחתונת בנו רבי יוסף יצחק).

בקיץ תקצ"ז נסע לעיירות: באייעוו (לחתונה), ראהאטשוב, דובראוונא, סמיליאן וחזרה לדובראוונא.

כך למדים אנו מרשימה זו גם את תאריכי הלידות והחתונות שבבית הרב, על ידי כותרות המאמרים שנאמרו בעת הברית-מילה, החתונה וכיו"ב. בצורה זו נתבררו תאריכים רבים הקשורים לבני ובנות אדמו"ר הזקן, אדמו"ר האמצעי ואדמו"ר ה"צמח צדק"[53]. וכן שאר מאורעות מיוחדים שקרו בליובאוויטש[54].

---

52. ראה לדוגמא "בטאון חב"ד" 32 ע' 10, שעל ידי כותרות המאמרים נתברר סדר נסיעת רבינו הזקן בחורף תק"ע. וראה גם "קובץ יגדיל תורה" חוב' מה ע' צד, שעל ידי כותרות המאמרים נתגלה סדר נסיעת אדמו"ר ה"צמח צדק" בקיץ תקצ"ה ובקיץ תקצ"ו.

53. ראה לדוגמא: דרושי זכור תקפ"ח (חתונת בנו רבי חיים שניאור זלמן, האדמו"ר מלאדי). נשא תקצ"א (חתונת בתו). אחר שבועות תקצ"ב (חתונת בנו רבי ישראל נח, האדמו"ר מנעזין). תרומה תקצ"ד (ברי"מ אצל גיסו רבי יעקב סלונים). בהעלותך תקצ"ה (חתונת בנו רבי יעקב) וראה תקצ"ו (חתונת בנו רבי יוסף יצחק, האדמו"ר מאוורוטש). וכן הלאה.

54. ראה לדוגמא משפטים תקצ"ב בעת חולאת חלעריי ר"ל. אור לערב שבועות תקצ"ה, אודות הכנסת ס"ת במנין הרח"א. וכהנה רבות. תקצ"ז, אודות פטירת בנו רבי יעקב (ראה לעיל פרק לה, בשוה"ג).

פרק סה
רשימת מאמרי רבותינו

הראשון שהשתמש ברשימה כזו הי׳ כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״, כאשר רצה לעיין בביאור ענין שבת נחמו, או בביאור ענין הפורים וכיו״ב שבדרושי רבינו הזקן, רשם לעצמו תחלה את רשימת המאמרים שאמר רבינו הזקן בשבת נחמו או פורים וכיו״ב, שבכל אחת מהשנים תקס״ב-תקע״ב (תקופת לאדי). רשימת דרושי פורים נדפסה באור התורה למגלת אסתר ע׳ שז-ח, ורשימת דרושי שבת נחמו בסוף ההוספות לפסקי-דינים שלו.

אמנם עריכתה של רשימה מסודרת ממאמרי רבותינו על סדר השנים, התחילה בתקופת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע. כבר בשנת תרפ״א הכין רשימת מאמרי כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע במשך תקופת נשיאותו תרמ״ג-תר״פ[55], יחד עם סקירה כללית של המאמרים הללו[56].

הרבי הוסיף לערוך את רשימת מאמרי אדמו״ר מוהר״ש נ״ע והדפיסו בשנת תש״ז בחוברת ״ספר התולדות אדמו״ר מהר״ש״. ואת רשימת מאמרי כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, ערך ומסר לדפוס בשנת תשכ״ח בחוברת ״מפתח ספרי מאמרי ודרושי אדמו״ר מהוריי״צ נ״ע״.

בשנת תש״מ ערך הרה״ת ר׳ יוסף יצחק שי׳ שגלוב את רשימת מאמרי כ״ק אדמו״ר זי״ע והדפיסה בספר ״מפתח מאמרים שיחות ומכתבים״[57].

בשנת תשמ״א, כשעסקתי בעריכת הספר ״מאמרי אדמו״ר הזקן – הקצרים״, הוספתי בסוף הכרך ״רשימת המאמרים על סדר השנים״ – עד שנת תקס״א, עד כמה שהי׳ אפשר לברר הדבר מתוך כתבי היד. על פרטי הדבר, וההשלמות שנדפסו אחר כך – ראה לעיל פרק כז.

במשך השנים נמצאו עוד מאמרים רבים שלא נזכרו ברשימת מאמרי כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע וכ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע. בשנת תשמ״א ערך הרה״ת ר׳ נפתלי שי׳ גרינברג השלמות לרשימות אלה על פי כתבי-היד שבספרי׳. דיווחתי על כך לרבי:

מצו״ב רשימת מאמרי אדמו״ר מוהר״ש נ״ע הנמצאים בכת״י (רובם כתי״ק) שבספריית כ״ק אדמו״ר שליט״א. ברשימה זו יותר ממאתיים מאמרים שלא נרשמו ברשימה הנדפסת בס׳ התולדות אדמו״ר מוהר״ש (נסמנו כאן בכוכב). רשימה זו היא בהמשך לרשימת מאמרי וכו׳ מאדמו״ר מוהרש״ב ואדמו״ר מוהריי״צ נ״ע – שמסרתי לפני איזה חדשים. כל הנ״ל נרשם ע״י הת׳ נפתלי שי׳ גרינברג.

הרבי הואיל להשיב על זה:

מהיר. להו״ל כ״ז (3-1) ובזריזות. להכניס ג״כ כל הנדפס במפתחות שהו״ל כבר (ר״פ ההערות).

כלומר: להוציא לאור את של שלושת האדמו״רים הנזכרים, ורצוף פה הערות, שהוסיף הרבי לרשימות הנדפסות, אחרי הדפסתן. שגם אותן יש להוסיף בחוברת שיש להכין לדפוס.

התחלנו להכין הרשימה לדפוס והודעתי:

ברשימת מאמרי אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע לא ניתוסף אף מאמר אחד - לגבי רשימה הנדפסת[58].

והרבי השיב:

על פי זה לא להוציא לאור עתה, עד שיאזלו מן השוק.

עברתי שוב על החומר, יחד עם ר׳ דוד משה שי׳ אולידורט, לערכו ולהכינו לדפוס, וכך נדפס בחודש אייר תשמ״א הספר ״רשימת מאמרי דא״ח״ של כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע וכ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע[59].

---

55. באותה שעה אף סידר את קבצי מאמרי כתי״ק של כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע. וערך להם שני מפתחות: א) רשימת דרושי כל שנה, כדי לצרף לקובץ המאמרים של אותה שנה. ב) רשימה נפרדת של כל הדרושים, על סדר השנים.

56. הסקירה נדפסה בשנת תרצ״ו ב״התמים״ חוב׳ ג ([קלד] לה). ואילו הרשימה הושלמה על ידי כ״ק אדמו״ר זי״ע בשנת תש״ט, ונדפסה בחוברת בשם ״מפתח ספרי מאמרי ודרושי אדמו״ר מהורש״ב״. אח״כ נדפסה השלמה בהוספות לקונטרס ״מאמר סמוכים לעד - פר״ת״ (קה״ת תשי״ב).

57. אח״כ בשנת תשמ״ה נדפסה השלמה למאמרי ושיחות השנים תש״מ-תשמ״ה, בשנת תש״נ נדפסה השלמה למאמרי ושיחות השנים תשמ״ה-תש״נ ובשנת תשנ״א נדפסה השלמה למאמרי ושיחות השנים תש״נ-תשנ״א.

58. אחר כך נמצאו עוד מאמרים אחדים, מחורף ת״ש, שלא נרשמו באותה רשימה.

59. מיד אחר ההדפסה, התקבלו עוד כמה מאמרים. ואז הורה הרבי להדפיס את ההשלמות בגליון בפני עצמו. ההשלמה נדפסה בחודש סיון. אחר כך נתגלו עוד רשימות מביכלאך אחדים דמאמריו (חלקם נדפסו בספר המאמרים ליקוט ח״ב).

פרק סו
רשימת מאמרי אדמו"ר ה"צמח צדק"

עיקר הקושי הוא בבירור תאריכי דרושי כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", שרובם נרשמו על ידו בכרכים בלתי מתוארכים, מסודרים על סדר תנ"ך ורק חלק מתוארך, על ידו או על ידי המעתיקים.

את עיקרן של תאריכי הדרושים יש ללמוד מתוך ה"הנחות" מהדרושים שאמר[60], שנרשמו בכרכים מיוחדים על ידי רושמי ה"הנחות". בראשי המאמרים או בראשי הכרכים רשמו לפעמים את תאריך אמירת הדרושים.

מעטים היו כותבי ה"הנחות" מהדרושים שהי' דורש מדי שבת בשבתו, כיון שהוא עצמו הי' רגיל לרשום את תוכן הדרושים, כמבואר לעיל. אך אמנם היו כמה "חוזרים" שהיו חוזרים בעל פה את הדרושים הנאמרים, וכותבי "הנחות" שהיו רושמים את הדרושים הללו.

אחד המיוחד שבהם הוא החסיד מוה"ר הלל הלוי מפאריטש. רגיל הי' לרשום את הדרושים שהי' שומע מאת כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק"[61], ולהוסיף עליהם הערות וביאורים בין חצאי עיגול (בתוספת סימן סגול - בתחלת וסוף כל הגהה). חלקם נדפס בסדרת ספריו "פלח הרמון" וחלקם עדיין בכתובים.

יש גם סדרת הנחות בגוכתי"ק כ"ק בנו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע: משנת תרי"ד ואילך. ועוד סדרת הנחות שנכתבו ע"י ה"חוזר" ר' דובער מקאליסק[62] ועוד.

בשנת תשמ"א התחיל הרה"ת ר' אברהם ברוך שי' יוניק לסדר בספריה את הרשימה הזאת על-פי:

א) התאריכים המפורשים בראשי הדרושים הנדפסים בסדרת אור התורה.

ב) התאריכים הנזכרים בהערות וציונים שבסוף כרכי אור התורה, שנערכו ע"י הרה"ת ר' אהרן שי' חיטריק.

ג) התאריכים המפורשים בראשי ה"הנחות" של החסיד רבי הלל הלוי מפאריטש: הכתובים והנדפסים.

ד) התאריכים שבראשי ה"הנחות" של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע.

ה) התאריכים שבראשי כרכי כתבי-הקודש של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

הוא הכין מכל אלו כרטסת מסודרת של מאמרי אדמו"ר ה"צמח צדק" על סדר השנים, שבא לשימוש רב לכל העוסקים במלאכת העריכה.

אחרי שהרה"ת ר' יוסף יצחק שי' קעלער סיים את עריכת רשימת מאמרי רבינו הזקן, בשנת תשנ"ב, שנתפרסמו ב"כרם חב"ד"[63], התחיל להכין לדפוס את "רשימת מאמרי דא"ח" של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

היסוד לעבודתו הי' אוסף הכרטיסים הנזכרים. הוא השלים את הרשימה על פי מאות כרכי כתבי-יד של דרושי אדמו"ר ה"צמח צדק", בדק כל דרוש על פי כותרות הדרושים הנדפסים ושבכתבי-יד, והכינם לדפוס בתוספת הערות והארות בשולי הגליון.

רשימה זו נדפסה בשנת תשנ"ד בספר: רשימת מאמרי דא"ח של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

---

60. מסתבר שלא כל הדרושים שכתב הי' אומר ברבים, בפרט רשימותיו על תנ"ך, שרשם אותם בכרכים מיוחדים על סדר תנ"ך, כדלעיל פרק סא.

61. הי' גר בקביעות בפאריטש, וכאן מדובר על אותן דרושים שהי' שומע בעת ביקוריו אצל כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

62. אודות הנחות אלו ואלו ראה לעיל פרק סא, ולקמן פרק פב.

63. כדלעיל פרק כז.

ועידת הרבנים בפטרבורג

פרק סז
הכנות לועידה

אודות הועידה הזו ותוצאותיה מסופר ב"בית רבי" ח"ג פ"ג-ד, ובקונ' אדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" פ"ו-ז. אמנם עדיין רב הנעלם על הידוע ממהלך הועידה הזאת. וכך מסכם בבית רבי שם:

כל ענין השאלות שהי' שם לא ניתן להגלות, והוא סתום וחתום ממנו ... פרטי הדברים שהי' במושב האסיפה לא גלה, כי אמר שלא ניתן רשות להגלות.

בפרקים הבאים נשתדל ללקט את הידוע לנו אודות ההכנות לועידה הזאת, על פי מה שהתפרסם במקומות שונים במשך השנים[64], על פי מסמכים שהתגלו במשך הזמן[65], ועל פי מה שנרמז בתשובותיו של אדמו"ר ה"צמח צדק".

תוכן השתלשלות הדברים בקצרה:

בשנת תר"א החליט הממשל "להשכיל" את העם היהודי, ולהכריחם ללמד את ילדיהם "השכלה" במקום תורת ה'. על המבצע הזה הם מינו את ה"משכיל" ד"ר מאקס ליליינטאל מריגא.

המשכילים הודיעו לממשלה שעיקר ההתנגדות לתוכנית הזאת תבוא מצד החסידים, ובעיקר מראשם – הוא כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", ולכן נצטוותה הבולשת לחקור אודות מהותו ומעמדו של רבינו.

לצורך זה בא שוטר מיוחד לליובאוויטש שחקר את רבינו וערך חיפוש בביתו.

מרוב התרגשות ופחד חלה רבינו ונפל למשכב. ועד כדי כך גבר הפחד מהלשנות חדשות, אשר רבינו ניסה אז לפרוק מעליו את עול נשיאות "כולל חב"ד", שקשור עם אוסף כספים, ויכול להיות אמתלא להלשנות ומאסרים.

אחר כך הציעו ה"משכילים" לממשלה לקרוא לאסיפה מיוחדת, של שר ההשכלה עם אחדים מגדולי ישראל, כדי להכריחם להסכים לפתוח בתי "השכלה" לנוער היהודי.

הם הציעו להזמין את רבינו לועידה, וד"ר ליליינטאל בא בעצמו לליובאוויטש להזמין את רבינו לועידה.

רבינו השיבו על כך, שמאז החיפוש בית והחקירות, בריאותו חלושה ואינו יכול לנסוע ולהשתתף בועידה.

בסופו של דבר הוסכם, שחשוב מאד שרבינו בעצמו יסע לועידה, כדי לשמור מפני התוכניות הנזכרות ולהבטיח שלא יבואו בה להחלטות לא רצויות.

רבינו לקח אתו שני עוזרים, אחד מבניו ואחד מהחסידים, וביקש מהשלטון לתת לו אישור מיוחד עבורם.

הועידה התקיימה מי"ח אייר עד חודש אלול תר"ג.

כדי לנצל את זמנו שם, לקח אתו כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" כשלושים ספרים, עם נייר כדי לכתוב עליהם את חידושיו שיתחדשו לו במשך זמן שהותו בפטרבורג.

---

64. ראה אדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" פ"ג-ה. "החבצלת" אייר תרס"ח גליונות 41; 44 (נדפס משם ב"אהלי ליובאוויטש" גליון ג, עמ' 21 ואילך), והוא תרגום מרוסית מהנדפס בספר "קניז'קי וואסחאד" שלאותה תקופה עמ' 106 ואילך. כתבים היסטוריים, שאול גינזבורג, עמ' 55 ואילך (נדפס משם ב"כפר חב"ד" גליון 195 עמ' 20 ואילך).

65. העתקה רוסית של המסמכים (שהעתיק שאול גינזבורג, מהמקור הרוסי שבארכיון בפטרבורג, לצורך כתיבת המאמר הנזכר), נמצאת בארכיון ספריית אגו"ח.
מלבד במקום שנזכר אחרת, נעתקו (או הוגהו) המסמכים המתפרסמים לקמן, מהעתקה הנ"ל, ותורגמו מרוסית על ידי התמים נתן שי' אריסטר.

פרק סח
ועדת השרים לעניני היהודים

מאז חלוקת פולין בשנת תקל״ב, כאשר חלק גדול ממדינת פולין, יחד עם היהודים שבו, עברו לרוסיה, לא היו חוקים מוגדרים למעמדם של היהודים.

״חוקת היהודים״ המפורטת הראשונה נערכה בשנת תקס״ד, וב-9 בדצמבר 1804 [כ׳ כסלו תקס״ה] נחתמה על ידי הקיסר אלכסנדר הראשון[66].

בעלות ניקולי על כס המלוכה, התחיל להרבות בגזירות חדשות על היהודים. בשנת תקצ״ה הוכנה ״חוקת היהודים״ משוכללת, שנחתמה על ידו ב-13 באפריל 1835 [כ״ו ניסן תקצ״ה], ונדפסה גם בעברית באותה שנה (חק על אודות יהודים, ווילנא והוראדנא תקצ״ה).

בשלהי שנת 1840 (תחלת שנת תר״א) ציוה הקיסר ניקולי להושיב ועדת שרים מיוחדת, כדי לתקן את חיי היהודים ״תיקון יסודי״[67].

לחברי אותו ״ועד לעניני יהודים״ נתמנו: שר הפנים סטרוגאנוב, שר ההשכלה אוברוב, שר האוצר וורוטשנקו, ומנכ״ל המשרד למתן חוקים בלודוב. בראש הועד הזה עמד הגראף קיסילוב. אחר כך הוסיף הקיסר לועד הזה גם את מנהל ״המחלקה השלישית״ (הבולשת) האלוף דובלט.

שר ההשכלה אוברוב קיבל עליו את המשימה ״להשכיל״ את העם היהודי, וכרת ברית עם ה״משכילים״ שבאותה תקופה, לדכא את העם ביד חזקה, ולהכריח אותם לפתוח בתי חנוך להשכלה עבור בני היהודים.

השר אוברוב מינה אז את ד״ר מאקס ליליינטאל (שהי׳ עד אז מנהל בית הספר היהודי בריגא) להיות המתווך בינו ובין אוכלסי היהודים, והטיל עליו לערוך תכניות מפורטות של תיקון החנוך היהודי[68].

---

66. ראה גם לעיל סוף פרק מו, ולקמן פרק קכט.

67. על גזירות הלבושים שהתחילו בימים ההם, ראה מבית הגנזים פרק קיא. וכאן נדון על גזירת ההשכלה.

68. כתבים היסטוריים עמ׳ 58. ״החבצלת״ תרס״ח גליון 41. אדמו״ר ה״צמח צדק״ ותנועת ה״השכלה״ עמ׳ 8.

פרק סט
דלטוריה על רבינו

כמעט כל היהודים שבאותו הדור היו יראי שמים, וכשהתפשטו השמועות אודות תוכניות משרד ההשכלה, נגרמה מבוכה רבה בין היהודים.

אמנם המתנגדים היותר קנאים ומתנגדים ל"השכלה" היו החסידים, ולכן החליטו המשכילים ללחום נגדם בכל תוקף, על ידי דלטוריה לפני הממשלה.

ב-5 בפברואר 1841 (כ"ו שבט תר"א) הופיע בעתון הגרמני-יהודי "איזראליטישע אנאלען" (גליון 6), מאמר שנשלח מווילנא, ובו נאמר בין השאר:

הקהלות הגדולות של החסידים ברוסיה, בוויטעבסק ומוהילוב, משתדלים בכל יכלתם למנות לראש ומנהיג כללי של החסידות ברוסיה, את אחד מראשי כת החסידים הנקראת בשם חב"ד, הוא מענדל ליובאוויטשער, אשר בו הם רואים את אוצר כל החכמות, בעל מופת וקדוש...

יש להניח, אשר הנזק שנעשה בכל הקהלות המקומיות, על ידי המייסד הראשון של התנועה הזאת, משנת 1740[69], ידוע היטב.

המטרה הראשונה והעיקרית, כשיש תוכניות כל כך יפות, היא להחליש את התנועה הזאת המתנגדת לממשל. את זה אפשר להשיג רק על ידי שלילת השפעה של הכת הנזכרת, היינו שאף אחד מהם לא יורשה לעמוד בראש הקהלה, בכדי שהדרך הזאת של אמונה בצדיקים תוהים כאלו, שמגיעה לפעמים לקצה אחרון (שלזה הרי ראינו לדאבונינו מקרים מעציבים), לא תמצא לעצמה מקור התחזקות.

במשך הזמן ישתדל העם, שאצלו אין חסרון בשכל בריא, לפנות לטובה, ובעצמו יסייע ליסד מוסדות החנוך, במקום מה שעכשיו הוא עוסק בחלומות הבל, ובחלק הדל שבו מוצא הוא מקום להרגשת גאוה, וחושב את ההשתחררות מזה כצרה הכי גדולה.

Israelitiſche Annalen.

Ein Centralblatt

für

Geſchichte, Literatur und Cultur der Israeliten

אחרי שנדפס המאמר הזה, הוא הוגש על ידי המשכילים אל שר ההשכלה אוברוב.

כעבור חודש ב-28 במרץ 1841 [ח"י ניסן תר"א], כתב שר ההשכלה אוברוב אל שר הפנים סטרוגאנוב:

קיבלתי ידיעות מגרמניה, שכוונותיה של ממשלתנו לתקן את המצב המוסרי של יהודי רוסיה כבר מצאו להם מתנגדים זדונים, ושכת החסידים הידועה, הנמצאת בפלכי רוסיה הלבנה, וראשה ומנהיגה הוא אדם אחד ושמו מענדל ליובאוויטשער, היא היא המשתדלת ביחוד בכל התחבולות שבידה לסכל את מחשבותיה של ממשלתנו.

לפיכך הריני מבקש מאת רום מעלתו להודיעני, שמא יש במשרד הפנים אי אלו ידיעות על אותו ליובאוויטשער ואישיותו, וכמו-כן על מדרגת השפעתו על היהודים בכלל ועל אנשי כת החסידים בפרט[70].

כעבור יומיים ב-30 במרץ [כ' ניסן תר"א], פנה שר ההשכלה אוברוב באותו נושא, גם אל ראש המחלקה השלישית (הבולשת) בנקנדורף:

30 במרץ 1841

סודי

אדון רב חסד הגראף אלכסנדר כריטאפאראוויטש

ודאי ידועים להוד מעלתו התוכניות של הממשל שלנו אודות הטבת מצב היהודים הנמצאים ברוסיה על ידי השכלה. תוכניות וכוונות אלו כבר מצאו מתנגדים בקרב היהודים שלנו.

מתוך הגליון מספר 6 של העתון "איזראליטישע אנאלען" היוצא לאור בפראנקפורט דמאין, יכיר רום מעלתו, שכת החסידים היהודית אשר בפלך וויטעבסק ובפלך מוהילוב, ושאדם אחד בשם מענדל ליובאוויטשער נחשב למנהיגה, מבקשת בכל התחבולות שבידה להתקומם כנגד תכניותיה וכוונותיה של הממשלה.

המוציא לאור את העתון, ד"ר יוסט, ידוע כמלומד ואדם נאמן, ואם הוא מאשר את הדבר בפומבי, אפשר לסמוך עליו, ולפיכך הריני רואה צורך לעצמי לבקש את רום מעלתו להודיעני, אם אין ידיעות על אותו מענדל ליובאוויטשער, מה טיבו של אדם זה? ועד היכן מגעת השפעתו על היהודים? ואם אין ידיעות אלה, אזי אבקש שאדוני רב החסד ימצא חשיבות בהודעה זו שבעתון של יוסט, ויטיל על מי שצריך להטיל, לאסוף ידיעות

---

69. הבעל שם טוב מייסד תנועת החסידות, בשנת ת"ק.

70. המכתב הועתק ב"החבצלת" ובכתבים היסטוריים שם, מארכיון משרד ההשכלה כרטיסיה 1254 מספר 80589, ומסופר עליו באדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" עמ' 16.

מפורטות על ליובאוויטשער, שיהא בהן כדי לברר את הענין[71].

שר הפנים סטרוגאנוב השיב לשר ההשכלה אוברוב ב-7 באפריל 1841 [כ"ח ניסן תר"א], שאין לו ידיעות על הליובאוויטשער, אבל ידוע לו כי:

הרב היהודי מענדל ליובאוויטשער היושב ברוסיה הלבנה ונמנה על כת החסידים, הריהו מכובד באמת על היהודים ויש לו השפעה גדולה עליהם, וביחוד על יושבי רוסיה הלבנה וליטא[72].

71. המכתב הועתק ב"החבצלת" ובכתבים היסטוריים שם, מארכיון המחלקה השלישית, שנת 1841 מספר 14, ומסופר עליו באדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" עמ' 17. הושלם עפ"י הארכיון.

72. המכתב הועתק ב"החבצלת" ובכתבים היסטוריים שם.

פרק ע
ביקור בית

אחרי שקיבל ראש המחלקה השלישית (הבולשת) הגראף בנקנדורף את שאלות שר ההשכלה אוברוב[73], פנה בנושא הזה ב-5 באפריל [כ"ו ניסן תר"א] אל גנרל גוברנטור של וויטעבסק-מוהילוב דיאקוב, ואל מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמריה הגנרל פרייגאנג, והציע להם לאסוף בחשאי ידיעות על יהודי אחד ושמו מענדל ליובאוויטשער: מה טיבו של אדם זה? מה הנהגתו? מה דעותיו ומדותיו? עם מי עומד הוא בקשר? עד היכן מגיעה השפעתו על היהודים?

הגנרל גוברנטור דיאקוב השיב ב-9 ביוני [ב' תמוז תר"א]:

מס' 116

9 ביוני 1841, וויטעבסק

סודי

בפניית הוד מעלתו אלי מה-5 באפריל שנה זו, מס' 2006, ביקש לדרוש ממני לאסוף תחת ידי ידיעות מפורטות על היהודי מענדל ליובאוויטשער, מה טיבו של אדם זה. מה הנהגתו. מה דעותיו ומדותיו. עם מי עומד הוא בקשר, ועד היכן מגיעה השפעתו על היהודים.

בחקירה הראשונה שלי התגלה שהיהודי הנזכר הוא מענדל שניאורסאהן, הדר בקביעות בעיירה ליובאוויטש שבמחוז ארשא פלך מוהילוב.

הטלתי על שר הפלך המוהילובי לאסוף ידיעות הנדרשות בידי הוד מעלתו אודות שניאורסאהן בכל הפרטים. וזה הדבר שהובהר על פי הידיעות הללו:

מענדל שניאורסאהן מוכתב כסוחר של הגילדה השלישית, בעיר באבינאוויטש של פלך מוהילוב, אלא שאינו עוסק במסחר, והניח זאת לבני משפחתו. בליובאוויטש הריהו דר בקביעות משנת 1813.

הריהו בן חמשים ומחמת חולשת בריאותו כמעט שאינו יוצא מביתו[74].

מדותיו והנהגתו טובות הן. בנוגע לדעותיו, הנה לא נמצא בו משהו נוגד לחוקים.

רוסית הוא מדבר רק קצת ואינו מבין טוב את השפה הזאת.

כיון שהוא שוקד כל ימיו על חיבורים עבריים, הריהו בקי בהם בקיאות גדולה כל כך, שהיהודים מכת החסידים שהוא שייך לה, ואפילו המתנגדים, פונים אליו בבקשה לפתור את הספקות שלהם בעניני הדת. ובגלל זה באים אצלו יהודים גם ממקומות אחרים, והוא מסביר להם את כללי האמונה ופותר להם ספקות שמתעוררות אצלם.

מטבע הדברים הוא, שעל ידי כך יש לו השפעה על היהודים. הם מוקירים את ערכו במידה יתירה ומתייחסים אליו באמון רב מתוך רגש כבוד והערצה לאבותיו, שהיו רבנים גדולים.

מטעם זה הם קוראים גם לשניאורסאהן בתואר רב, אעפ"י שהוא בכלל לא רב, כי בעיירה ליובאוויטש יש מישהו אחר שנבחר בידי הקהל ומאושר בידי הממשל, התושב ברוך זארניק[75].

אחרי הדיווח שלי להוד מעלתו בנושא זה, יש לי את הכבוד להוסיף, אשר מענדל שניאורסאהן הנזכר הוא נכד של אותו רב יהודי של לאזני, שכבר נפטר, וכפי שאומרים היה ידוע בפטרבורג, מחמת איזשהו מקרה[76].

גנרל גוברנטור גנרל אדיוטנט דיאקוב

כשקיבל ראש המחלקה השלישית (הבולשת) הגראף בנקנדורף את המכתב הזה מאת המושל דיאקוב, דיווח על כך אל שר ההשכלה אובארוב, ב-18 ביוני [י"א תמוז תר"א]:

מס' 3509

18 ביוני 1841 פטרבורג

אודות יהודי מענדל שניאורסאהן

סודי

סערגיי סימיאנאוויטש

בהתאם לפניית הוד מעלתו אלי ב-30 במרץ שעבר, אודות אחד בשם מענדל ליובאוויטשער, הנחשב לראש הכת הנמצאת בוויטעבסק ומוהילוב הנקראת בשם חסידים, שמתנגדת לתוכניות הממשל אודות מצב יהודים.

בשעתו נתתי פקודה לאסוף תחת ידי ידיעות אודותיו. מה טיבו של אדם זה. מה הנהגתו. מה דעותיו ומדותיו. עם מי

---

73. הבא לקמן בכתבים היסטוריים עמ' 61. פרטים אחדים – ב"החבצלת" שם. המסמכים - עפ"י הארכיון.

74. בשנים הראשונות לנשיאות כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", רגיל הי' לנסוע בכל קיץ לבקר את מושבות אנ"ש ברחבי רוסיה הלבנה ואוקראינה, לחזור לפניהם דא"ח ולקבלם ליחידות. הנהגה זו נמשכה משנת תקפ"ט לפחות עד שנת תקצ"ז (כדלעיל פרק סד); אז הפסיק את נסיעותיו, וכאן נאמר שזהו מחמת חולשת בריאותו.

75. הכוונה בודאי ל"רב מטעם", שתפקידו הוא רישום לידות, נישואין ומקרי מות. הרב הדתי בליובאוויטש, באותה תקופה, היה הרב ישכר בער הורביץ (ראה מבית הגנזים פרק לג).

76. היינו המאסרים בשנים תקנ"ט ותקס"א.

עומד הוא בקשר, ועד היכן מגיעה השפעתו על היהודים.

עכשיו הודיע לי האדון גרנל גוברנטור של פלכי סמולנסק וויטעבסק ומוהילוב דיאקוב, אשר היהודי הנזכר הריהו מענדל שניאורסאן ...[77].

בדיווחי אודות זה להוד מעלתו אבקש ממנו בהכנעה, אדון רב חסד, להודיע לי איזה מסקנה רוצים להסיק מידיעות הנזכרות.

ב-12 באפריל [ג' אייר תר"א] פנה מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמריה הגנרל פרייגאנג אל קציני הזשאנדארמים, שהיו משועבדים לשלטונו במוהילוב, בוויטעבסק ומינסק, ושאלם בענין זה, בפקודתו של ראש המחלקה השלישית (הבולשת) בנקנדורף.

בהתאם לשאלת הגנרל פרייגאנג נסע הפולקובניק הזשאנדארמי וואיצעך ממוהילוב, לחקור את אדמו"ר ה"צמח צדק" בליובאוויטש, ואחר כך דיווח לגנרל פרייגאנג, ב-29 במאי [כ"א סיון תר"א].

אל מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמיה הגנרל פרייגאנג

מס' 24

29 במאי 1841, מוהילוב

סודי

בהתאם להוראת הוד מעלתו מה-12 באפריל מס' 162, אודות יהודי אחד מכת החסידים מענדל ליובאוויטשער, יש לי הכבוד לדווח בכבוד.

עוד לפני חודש ינואר של שנה זאת שמעתי סיפורים אודות יהודי מענדל שניאורסאהן הגר בעיירה ליובאוויטש.

אביו זקנו היה מנהיגה של כת החסידים, בשנת 1812, אלא שעזב את כל רכושו לאויב, והלך מרצונו עם בני ביתו (נכדו מענדל לא היה אז אלא יותר מבן עשרים) אחרי מחנה הצבא שלנו אל מעמקי ארץ רוסיה[78]. הוא ביקש הגנה מהאדון גנרל נעווראוווסקי, והוא נתן לו 4 קאזאקים ללוותו, מלאדי עד למקום הראשון שלא היתה בו סכנה.

מחמת סקרנותי רציתי לראותו בעצמי ולדבר עם מענדל שניאורסאן.

כשהיה יריד בליובאוויטש בחודש פברואר[79], חקרתי ודרשתי עליו תחילה את פקידי המקום, את ה"איספראווניק"[80], את ה"סטאנובוי" ואת מנהל האחוזה של ליובאוויטש.

77. כאן בא העתק המכתב הנ"ל של דיאקוב.

78. כמסופר באגרות-קודש אדמו"ר האמצעי ח"א אגרת ח.

79. אודות היריד בליובאוויטש, פעמיים בשנה, ראה לעיל פרק לז.

80. ראש המשטרה.

הללו אמרו לי, שהוא חשוב ומכובד עד מאוד, לא רק על בני הכת שלו, שהוא מנהיגה, אלא גם על יהודים אחרים; שמנהגו יפה, אינו מכניס עצמו בשום סכסוכים, אלא משתדל להשקיט כל המריבות שבין יהודים, ושהוא נחשב בעיני היהודים ללמדן גדול בתורה.

כשחקרתי אודות בית הכנסת היהודי, נכנסתי לביתו של מענדל שניאורסאהן[81] ומצאתיו כשהוא יושב ומעיין בספר. הוא למעלה מבן חמשים, אדם חלוש.

הייתי מסיח עמו על המאורעות של שנת 1812 ועל החיים של עכשיו, ונוכחתי שהוא מדבר רוסית בקושי.

מתוך התשובות שהיה מחזיר לי, וגם מתוך דעותיו על ענינים שונים, ראיתי והכרתי, שרחוק הוא מלהיות ראוי לתואר "מלומד גדול"[82] שהיהודים חולקים לאותו האיש מביניהם, המבלה את רוב ימי חייו בעיון בספרים.

בבית שלו ראיתי שהוא חי בעניות ולא מתוך נקיות מספיקה כל צרכה, כדרך היהודים. יש לו ששה בנים ושתי בנות.

הוא מוכתב לסוחר גילדיה שלישית, אבל במסחר עוסקים רק בני ביתו.

באופן זה הכרתי את מענדל שניאורסאהן, שכנראה נק' ליובאוויטשער בגלל שגר בליובאוויטש, עוד לפני שקבלתי את הפקודה מאת הוד מעלתו.

אחר כך מאז ועד עכשיו אספתי תחת ידי ידיעות חדשות, אבל אין לי מה להוסיף, חוץ מלחזור על דברי, שהוא אדם פשוט, ששכלו מצומצם. בהנהגתו ומדותיו המוסריות, אין להטיל דופי. הריהו עוזר, עד כמה שאפשר, לעניים[83], ומשגיח בהקפדה על האמונה של הכת שלו, שכפי שנודע לי כמעט אינה נבדלת מכת ה"מתנגדים", שגם הם פונים אליו, כשמתעוררת אצלם איזו שאלה.

מעשים שיש בהם משום הפרת החוק לא עשה עד עכשיו. יש לו קשרים והשפעה על היהודים מבני סיעתו אשר בפלך וויטעבסק ובפלך מוהילוב.

הוא לא רב, כפי שהיה אביו, אלא שקיבל תואר זה בירושה, אבל הוא דוחה זאת, ברצונו לעבור ימיו בשקט בבית עם הספרים.

פולקובניק וואיצעך

81. ראה גם להלן בדיווח ליליינטאל אל משרד ההשכלה, שבהקשר לזה אף ערך אצלו חיפוש בית (לראות אם אין אצלו דברים המוכיחים על התנגדותו לממשל).

82. מכאן נראה עד כמה השתמט רבינו מלשוחח אתו בחופשיות בנושאים כלליים אלו, וכמרז"ל אל תתודע לרשות כו'.

83. על חברת מלביש ערומים שיסד בליובאוויטש בשנת תר"כ, ראה "מבית הגנזים" פרק קלט.

פרק עא
תחת השגחת המשטרה החשאית

כאשר מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמריה הגנרל פרייגאנג קיבל את התשובות מקציני הזשאנדארמים במוהילוב, וויטעבסק ומינסק, הוא דיווח על כך אל ראש המחלקה השלישית (הבולשת) הגראף בנקנדורף, ב-12 ביוני [ה׳ תמוז]:

מס׳ 239

12 ביוני 1841, מינסק

מאת מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמיה

אל ראש הזשאנדארמים גראף בנקנדורף

אודות היהודי מענדל שניאורסאהן ליובאוויטשער

סודי

לפי פקודת הוד מעלתו מ-5 באפריל שנה זאת מס׳ 2007 ציוויתי למטה קציני הפלכים השייכים לגליל הרביעי, ובמיוחד בוויטעבסק ובמוהילוב, לאסוף ידיעות מפורטות, האם נמצא בפלכים אלו מישהו בשם מענדל ליובאוויטשער, אשר לפי מה שהגיע לידיעת הוד מעלתו, הוא נחשב לראש כת היהודית הקיימת בוויטעבסק ומוהילוב שנקראת בשם חסידים, והיא מתנגדת לתוכניות הממשל אודות היהודים.

ואם ימצא יהודי כזה, לברר מה טיבו של אדם זה. מה הנהגתו. מה דעותיו ומדותיו. עם מי עומד הוא בקשר, ועד היכן מגיעה השפעתו על היהודים.

בהתאם להוראה זו, נתקבלו אלי דו״חות מהפלכים וויטעבסק מוהילוב ומינסק, על ידי הפולקובניק קוצינסקי, וואיצעך, וקאפיטאן יורקאווסקי, אשר בתוכנם הכללי תואמים הם זה לזה בהחלט.

דהיינו שהיהודי הנחשב לראש הכת החסידים, צריך להיות לא אחר מאשר מענדל שניאורסאהן, הנק׳ ליובאוויטשער, הגר בעיירה ליובאוויטש בפלך מוהילוב, ומזה קיבל את השם ליובאוויטשער.

הוא ממלא את מקום הרב, מדותיו נאות, בחייו מתנהג בפשטות, אורח חיים צנוע, מראה עצמו לאדם לא עשיר, יש לו השפעה על סביבתו, לפי מדת הכבוד שרוכשים לו היהודים.

בפרטיות יותר דיווח לי כל אחד משלושת פלכים האלו, לפי הבדיקה על אתר:

מוויטעבסק דיווח הפולקובניק קוצינסקי, אשר היהודי הזה שומר בהקפדה על מנהגי היהדות הקדמונים ונמשך אחריהם בפנטיות ונחשב בעיני בני סיעתו למלומד גדול.

ממוהילוב דיווח הפולקובניק וואיצעך, שלפי הערכות שהוא שמע, יהודי זה מכובד מאד לא רק בכת שלו שהוא עומד בראשה, אלא אף בידי יהודים אחרים, אבל אינו מתערב בשום סכסוכים ומשתדל להפסיק מריבות בין יהודים, וכשראה אותו בעצמו ובדיבורו אתו, הוא וואיצעך מצא אותו רחוק מהתואר מלומד. בחיי ביתו ניכרת עניות, וחוסר נקיות השייך ליהודים. בכלל נראה לו שהוא אדם פשוט, אבל יש לו קשר והשפעה על יהודי הכת שלו בפלכי וויטעבסק ומוהילוב.

ממינסק דיווח הקאפיטאן יורקאווסקי, כי מענדל ליובאוויטשער היה לפני שש שנים במינסק[84] ודרש שם דרשות וביאר מאמרים שונים מן הקבלה וקצת גם מהתלמוד. בעיני ההדיוטות הריהו חשוב, אדם שנחה עליו רוח הקודש ופילוסוף, ירא השם וחזק באמונתו. יהודים משכילים אינם מוצאים בו כשרונות שכליים מיוחדים וכשרון דיבור מיוחד ולא משהו מנבואה; ואף על פי כן סבורים הם, שמסירותו לתורת החסידות יסודתה באמונתו העמוקה והתקיפה כי הקבלה אמיתית היא, ושאין לו שום כוונות להשתמש באמונות ההבל של היהודים הבוערים לתועלת צבירת הון לעצמו.

אומרים שהסבא של מענדל ליובאוויטשער, המנוח זלמן, נקרא לחקירה ודרישה בפטרבורג בשנת 1802 כמדומה, בגלל חשד שייכותו לאיזה כת המזיקה, אבל התנצל וחזר בקרוב למקום מגוריו.

אחרי שאני מדווח בכבוד אודות זה להוד מעלתו יש לי הכבוד להציג גם את הדו״ח המקורי אודות נושא זה, שכתב הפולקובניק וואיצעך ב-29 במאי מס׳ 24, כדי שיוכל לעיין בעצמו במקור באופן מפורט יותר.

והריני לדווח בזה, שאם יתקבלו עוד ידיעות אודות מענדל הרב מליובאוויטש, מקציני המטה של שאר הפלכים, לא אמנע מלדווח במיוחד להוד מעלתו.

גנרל מאיאר פרייגאנג

משקיבל ראש המחלקה השלישית (הבולשת) בנקנדורף את הדיווחים, שלח אותם אל שר ההשכלה אוברוב, ב-25 ביוני 1841 [י״ח תמוז תר״א]:

מס׳ 3626

25 ביוני 1841, פטרבורג

בצירוף דו״ח, גנרל מאיאר פרייגאנג

סודי

---

84. ראה רשימת מאמרי דא״ח של אדמו״ר הצמח צדק, שבפרשת דברים תקצ״ה הי׳ רבינו במינסק ואמר שם הדרושים ד״ה ציון במשפט תפדה וד״ה ואלה המשפטים.

בנוסף למכתבי להוד מעלתו מ-18 ביוני מס' 3509 אודות היהודי מענדל שניאורסאהן הגר בעיירה ליובאוויטש פלך מוהילוב, אשר כאילו נחשב לראש כת יהודית שקיימת בוויטעבסק מוהילוב בשם חסידים, שמתנגדת לתוכניות הממשל אודות היהודים.

יש לי את הכבוד למסור בזה דו"ח שנתקבל אלי מאת מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמיה, אודות שניאורסאהן הנזכר.

בהכנעה אבקש מאת האדון רב החסד, להחזיר לי אותו, כאשר לא יהי' בו צורך יותר.

שר ההשכלה אובארוב השיב על כך ב-7 ביולי [ר"ח מנ"א תר"א]:

מאת שר ההשכלה הגראף אובארוב

אל א. כ. בנקנדורף

מס' 6997

7 ביולי 1841

סודי

אדון רב החסד אלכסנדר כריסטופורוביטש

אף שעל פי מכתביו של הוד מעלתו מה-18 ומה-25 ביוני, מס' 3509 ו-3626, ומהניירות שצורפו אליהם, אפשר להסיק שהיהודי מענדל שניאורסאהן הנקרא ליובאוויטשער לא עשה עד עכשיו מעשים שאינם כחוק, ואשר לפי תכונותיו המוסריות ושכלו המצומצם נראה שאינו איש מסוכן.

אף על פי כן סבורני, שלא למותר יהיה להשגיח עליו בסתר, ביחוד במשך הזמן שהממשלה תוציא לפעולה את התוכניות החדשות שלה בדבר מוסדות השכלה ליהודים.

הריני מחזיר בזה את שני הניירות אודות היהודי מענדל.

ב-21 ביולי 1841 [ט"ו מנ"א תר"א] מסר מנהל "המחלקה השלישית" (הבולשת) הוראה זו אל פקידות הזשאנדרמים המוהילובית:

פקודה לפולקובניק הזשאנדרמי וואיצעך

מס' 4132

21 ביולי 1841

סודי

לפי רצון האדון ראש הזשאנדארמים הריני מפקד להוד מעלתו להשגיח בסתר על הנהגתו ודעותיו של היהודי הסוחר מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב מחוז ארשא עיירה ליובאוויטש, אשר לפי הידיעות שהגיעו אלינו יש עליו חשד שמתנגד עם בני סיעתו לתוכניות הממשל אודות ליהודים.

גנרל מאיאר של צוות הוד רוממותו

דובלט

פרק עב
חולשה ופחד מהחיפוש והחקירה

כיון שהיה רבינו אדם חלוש, סופו שחלה ונפל למשכב מחמת התרגשות הנפש, שגרם לו הדבר[85].

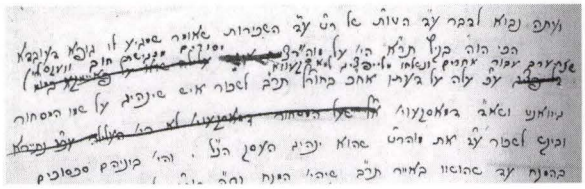
* * *

רבינו הי' נשיא מעות כולל חב"ד במדינות רוסיה. לפי הסכם מיוחד היו השד"רים גובים את מעות "מעמד בית הרב"[86] יחד עם מעות הכולל, ואחוז מסוים ממעות אלו היו עבור "מעמד בית הרב".

כשהתחילה השגחה זו, גבר הפחד על רבינו מהצפוי לו על ידי פקידי המלוכה, ואף חשש ממסירה בנושא מעות הכולל. הוא חשב אז למסור את כל ניהול מעות ארץ הקודש לידי אחד מנגידי החסידים, שאף יקבל סכום מסויים מהחלק שמגיע לרבינו, עבור עבודת ניהול עסק זה.

על כל הנ"ל מספר רבינו באחת מתשובותיו, בצורה נסתרת ומוסווית[87]:

בקיץ תר"א הי' על מוהר"צ[88] יסורים מנגישת חוב וועקסלין שנתערב עבור אחרים, ונשלחו מלייפציג למאסקווא[89] על כן עלה על דעתו אחר כך בחורף תר"ב לשכור איש שינהיג על שמו המסחור גיוואנט ושא"ד[90] דמאסקעוי[91], וביקש לשכור על זה את מוהר"ט שהוא ינהיג העסק הנ"ל...

אמר מוהרר"ט למוהר"צ, שאם רצונו לשוכרו בשביל להסיר פחד נגישת הוועקסלין מעליו, אין דרך אלא אם כן יסלק את עצמו מכל העסק, ושיהי' רק מוהר"ט העוסק בכל מכל, ועל ידי זה יצא שמו של מוהר"ט על זה, אבל כל שיהי' למוהר"צ אפילו קצת עסק בזה יקרא הכל על שמו, כי ר"צ מפורסם לסוחר...

אח"כ תיכף ומיד ממש נתגלגל הדבר שלא נתקיים המעשה כלל ... מפני שהמעות הנפדים על ידי מוליכי הגיוואנט והריפש ושארי סחורות למכור בנעזין ובעזראש [נאווא אלכסנדראווסק] ובבייעשנקוויץ[92], לא רצו בשום אופן שימסרו המעות והחשבונות למוהר"ט מכמה טעמים שאמרו, והוכרח מוהר"צ לקבל מהן[93] ... אם כן נקרא כל העסק עליו כמקדם.

רבינו כתב כמה תשובות בנושא, ובאחת מהן[94] חוזר על עיקרי הדברים, ואף מעתיק את נוסח החוזה שחתמו ביניהם, בהסוואה, כמובן:

ז"ל הצעטיל, לקבל החשבונות מהמשולחים המוכרים הריפ"ש וציט, והמעות (שפודים עבור זה), והשילוח (ר"ל המעות למאסקעוי'), והחלוקה (כמה יסולק לכל סוחר[95]), ואפשר שיהי' עוד אחד שיעזור בעת השילוח והח[לוקה], ויהיה במחניכם או במחנו[96]...

הבעל הבית[97] לא רצה שיהי' המסחור דמאסקעוי' נקרא על שמו, מצד הירא (שחייב שם חוב לסוחר גדול והיה מתירא כשיקרא על שמו אולי יעכבו כו'), על כן רצה שיקרא על שם ר"ט. ואמר ר"ט בעצמו שזה אי אפשר רק על ידי שיהיה הוא לבדו העוסק ... ואם יהי' לבעה"ב אפילו מקצת עסק בזה יקרא כל העסק על שמו ולא ע"ש ר"ט, כי הוא מפורסם אצלם ... וסוף דבר הי' כל העסק על שם בעל הבית.

---

85. כך מסיים את תיאורו, שאול גינזבורג, ב"כתבים היסטוריים" עמ' 65. ואינו כותב מקור לדבריו. אמנם לקמן יובא מדיווח ליליינטאל אל משרד ההשכלה, אשר מעת החיפוש בית שערכו לו אינו בקו הבריאות ועדיין לא שב לאיתנו.

86. ראה אודותו "ספריית ליובאוויטש" ע' קכז ואילך.

87. שו"ת חלק חו"מ סי' עד (כת"י מעתיק, מוגה בכתי"ק). וראה בהערות שבסוף הספר שם.

88. אדמו"ר ה"צמח צדק".

89. הוא המאמר שהופיע בעתון הגרמני-יהודי "איזראליטישע אנאלעז" ונשלח אל שר ההשכלה אוברוב, כדלעיל פרק סט.

90. ושאר דברים.

91. בכת"י הי' כתוב "אף שעל מסחר דמאסקעוי' לא הי' העלילה, עכ"ז נתיירא", כלומר, אף שהמלשינות הזאת לא היתה קשורה לנושא מעות כולל חב"ד בארץ הקודש, ומעמד בית רבינו, עם כל זה נתיירא שגם על זה תהי' המלשינות.

92. המעות שגבו גבאי הכולל בעיירות אלו.

93. שאמרו שאינם רוצים למסור את מעות הכולל, רק לאדמו"ר ה"צמח צדק", והוכרח לקבל מהם.

94. שם סי' פב.

95. כלומר, שבדרך כלל הי' רבינו מסדר החלוקה, סכום התמיכה שיקבל כל אחד מאנשי כולל חב"ד בארץ הקודש, וגם זה יעשה מעתה החסיד הנגיד הנ"ל (ראה תולדות חב"ד בארץ הקודש פל"ה בתחלתו).

96. ולא כמו עד עתה שכל זה נעשה בליובאוויטש.

97. הוא אדמו"ר ה"צמח צדק".

פרק עג
ביקור הד"ר ליליינטאל

מיד כשנתמנה הד"ר מאקס ליליינטאל להיות הממונה על השכלת העם היהודי, נצטווה לנסוע אל הערים הגדולות ולהכשיר את היהודים היושבים בהן לקבל את הטובה שהממשלה אומרת להושיט להם.

ב-11 במרץ 1841 [ר"ח ניסן תר"א] כתב אל הפקיד דוקשט דושינסקי אשר במשרד ההשכלה, כי היה לו משא ומתן עם החסידים שבמינסק[98] ובוויטעבסק, והבין כי מצדם עתידה לבוא התנגדות עצומה ועקבית ואשר הממשלה צריכה איפוא להתערב בדבר הזה, ולדכאם באופן היותר קשה.

כעבור ששה ימים [ז' ניסן תר"א] הוסיף לכתוב באותו תוכן, ומבקש רשיון לפנות במכתב רשמי אל הצדיק מוהרמ"מ מליובאוויטש, לדעת מה ישיב על דבריו[99].

הפקיד הנזכר דוקשט דושינסקי השיב על כך אל ליליינטאל, שהוא יכול לכתוב אליו בתור איש פרטי אבל לא בדרך רשמית[100].

כעבור משך זמן, בשנת תר"ב, דיווח אל משרד ההשכלה:

שלחתי מכתב ידידות רבה להרבי הגדול של החסידים מענדל שניאורסאהן בליובאוויטש להודיעו שאני נכון לבוא אליו ולהניח את דעת חסידיו.

רבינו הסכים לקבלו, ואחרי הביקור אצלו דיווח שוב אל משרד ההשכלה:

אנכי נסעתי לליובאוויטש לראות את הרמ"מ. הוא כבן ארבעים וחמש. לא גבוה. מתנהג בפשטות גמורה.

עוד מוסיף לספר כי הוא הציע ל"צמח צדק" להשתתף בועד הרבנים העתיד להתקיים בפטרבורג, וכי רבינו סרב בתחלה לקבל את הדבר הזה ואמר, כי מהיום שהיה אצלו החפוש, הוא לא בריא ועדיין לא שב לאיתנו.

ליליינטאל ביקש להפגש גם עם חסידי וויטעבסק, וקיבל מרבינו מכתב אליהם בנושא. הוא נפגש אתם, וגם דעתם היתה שרבינו לא ישתתף בועידה בפטרבורג, כי אז יפרסמו המשכילים שגם רבינו מסכים לדיעותיהם.

בתחלת שנת תר"ג התקבלה הפקודה מפטרבורג, שהקהלה המקומית תשלח נציג לועידה בפטרבורג שתדון בעניני השכלת היהודים. החסידים בחרו תחלה בהרב החסיד ר' יצחק אייזיק אבד"ק ארשא[101]. אמנם אחר כך הוחלט שטוב יותר שרבינו בעצמו יסע בתור נציג החסידים.

ב-10 בפברואר 1843 [כ"ב אד"ר תר"ג] כתב החסיד העסקן ר' חיים גינזבורג אל הד"ר ליליינטאל, כי כולם רוצים אשר רבינו יסע לפטרבורג בתור נציג החסידים.

מיד ב-19 בפברואר 1843 [בדר"ח אד"ש תר"ג] הודיע הד"ר ליליינטאל אל רבינו כי הוא מוזמן אל הועידה בפטרבורג, וב-22 לחודש [ד' אד"ש תר"ג] כתב ליליינטאל אל משרד ההשכלה:

הרב היותר חשוב בין היהודים הרוסים הוא ר' מנדל מליובאוויטש, כי החסידים שבוויטעבסק, מוהילוב, טשערניגאוו, קיוב, חרסון ומינסק מנשאים אותו עליהם לראש, הם נכנעים לפניו בלי גבול, והסכמתו לרצון הממשלה תהיה לחסידים לחוק ולא יעבר.

אכן גדולי היהודים שבוויטעבסק ומוהילוב בקשו לבחר תחת ר' מענדל את הסוחר והחכם התלמודי ר' דוד לוריא מביחוב; אולם בדבר הזה הם מתכוונים לא לטובת הממשלה אלא לרעתה, כי בחירה זו תתן בידם האפשרות אחרי כן להטיל את כל האחריות על ראשי ה"מתנגדים" שנואי נפשם. ומלבד זאת הם יראים פן יקרה לרבם אסון. הפחד הזה נשתרש בלבם מעת שנעשתה החקירה בבית הרמ"מ.

ומה שנוגע לר' אייזיק מארשא, הוא אינו יכול להביא כל תועלת, אחרי שכל החסידים, לפי דבריו של חיים גינזבורג מוויטעבסק, מוחים נגד בחירה זו ומבקשים לבחור רק את ר' מענדל. ועל כן ראוי להזמין רק אותו כי בהסכמתו אפשר יהיה למשוך 2/3 החסידים. גם ר"י מוולאז'ין מבקש על דבר זה.

אך צריך לאסור על הרמ"מ שלא יקח עמו את ר' דוד מביחוב, מפני שהוא פנטי קיצוני, רודף אחר הגדולה, ויגרם מחלוקת בתוך הועידה.

שר ההשכלה אוברוב קיבל את הצעות הד"ר ליליינטאל, וב-14 במרץ [כ"ד אד"ש תר"ג] כתב אל הגנרל גוברנטור של פלכי וויטבסק סמולנסק ומוהילוב, פיוטר דיאקוב:

אנכי חושב לנחוץ להזמין בתור חבר הקומיסיא את אחד הרבני החסידים, שהם חלק גדול מישוב היהודים ברוסיה הלבנה ובליטא.

---

98. ראה "רבני מינסק וחכמיה" ע' 31 (איך שאחר כך הוכרחו החסידים במינסק לכבדו, בבואו אליהם).

99. "החבצלת" תרס"ח גליון 41.

100. הבא לקמן – על פי "החבצלת" תרס"ח גליון 44.

101. בשו"ת צמח צדק תאהע"ז סי' שסה יש תשובה אליו.

מהידיעות שבאו אל המיניסטריום נראה שהחסידים שמו להם לראש את מענדל שניאורסאהן, שהוא מלבד מעלותיו המוסריות גם בעל שכל בריא, ועל כן אם כבוד הגנרל גוברנטור מסכים לבחירה זו, יואיל נא להודיע את שניאורסאהן שיסע לפטרבורג.

הדבר מצא חן גם בעיני הגנרל גוברנטור, וכך נתאשר רבינו, בחודש ניסן תר"ג, בתור חבר הועידה בפטרבורג.

פרק עד
העוזרים שלקח אתו לפטרבורג

בבית רבי ח״ג פ״ג מסופר:

כאשר הגיע הפקודה לרבינו שיסע, שלח לליעפלי להרה״ח המפורסם ר׳ שמרי׳ פייטילסאן[102] זלה״ה (בן הרה״ח הגביר ר״מ מליעפלי[103]) שיבא לליובאוויטש ויסע עמו להיות לפה ולמליץ בינו ובין שרי הממשלה.

וקודם נסיעתו שלח פ״נ ללאזני על קבר אמו ע״ה בת רבינו הגדול נ״ע[104].

ונסע הר״ש הנ״ל עמו, וגם את בנו אדמו״ר הררי״ל נ״ע לקח עמו.

כדי לקחת אותם אתו עמו הוצרך לקבל רשיון מיוחד, וב-17 באפריל 1843 [כ״ט ניסן תר״ג], פנה בזה אל המושל דיאקוב[105]:

קיבלתי מהגובערנטור האזרחי של מוהילוב תעודת מסע לנסיעתי לסט-פטרבורג, לכינון הועידה לעניני השכלת עם ישראל.

בנוגע לתעודת-מסע, אעפ״י שניתנה לי רשות לקחת אתי שני יהודים לעזרה, הנה היות שלא הציגו עבורם דרכונים, הם לא הוזכרו באותה תעודת מסע[106].

עכשיו, בהגיע לעיר וויטעבסק, נראה הצורך לקחת אתי אחד עבור תרגום בכתב ובעל פה, היות ואיני יודע כלל שום שפה חוץ מאידיש, את האזרח שמרי׳ בן מרדכי פייטלסון, ועבור עזרה בשבילי, בגלל מצב בריאותי החלש, את בני לייב שניאורסאהן.

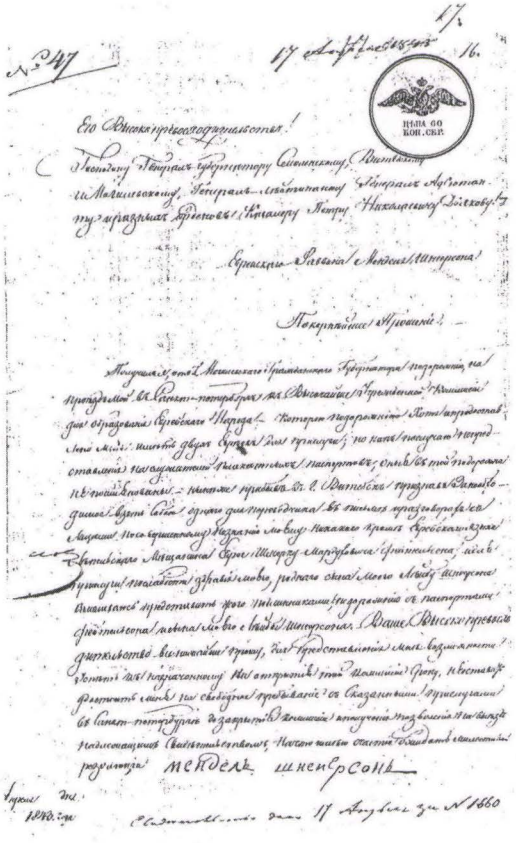
הנני מציג [...] במקורו, תעודת-מסע עם דרכונים של פייטלסון ושל בני לייב שניאורסאהן, כבוד הוד רוממותך, והנני מבקש לתת לי האפשרות להספיק להגיע לתאריך הפתיחה של הועידה הנ״ל, ולזכות אותי, יחד עם העוזרים הנ״ל, לשהי׳ חופשית בסט-פטרבורג, עד גמר הועידה, וקבלת רשיון יציאה בתעודה המתאימה.

כשבועיים אחרי זה נסעו לפטרבורג, שם התקיימה הועידה מה-6 במאי [י״ח אייר תר״ג] עד חודש אוגוסט 1843 [אלול תר״ג].

* * *

אודות תוכן הדיונים בועידה הזאת במשך ארבעת חדשי קיומה, כבר הובא לעיל ריש פרק סז מה שכתב בבית רבי ח״ג פ״ג-ד: ״כל ענין השאלות שהי׳ שם לא ניתן להגלות, והוא סתום וחתום ממנו ... פרטי הדברים שהי׳ במושב האסיפה לא גלה, כי אמר שלא ניתן רשות להגלות״.

פרטים אחדים, שהצליח בעל הבית רבי לדלות מכאן ומשם, סקר שם פ״ד. עוד חקר וליקט בזה איליא לוריא בספרו עדה ומדינה (ירושלים תשס״ו) ע׳ 72-68, וגם הוא מסיים שם אשר ״האספה התנהלה בסודיות מוחלטת, ופרטי העניינים הנידונים והתנהגותם של הצדדים אפופים מיסתורין עד עצם היום הזה״.

בקשת אדמו״ר הצמח צדק – רשיון לעוזריו לנסוע לפטרבורג

---

102. אודותיו בית רבי ח״ב פ״ח (קו, א).

103. אודותיו בית רבי ח״א פכ״ו (עד, א). וגם הוא הי׳ לעזר לרבינו הזקן בהיותו אסור בפטרבורג.

104. כי אדמו״ר הזקן טמון בהאדיטש, ואדמו״ר האמצעי טמון בניעזין, הרחוקים מאד מליובאוויטש, ולא הי׳ מספיק זמן להגיע לשם הפ״נים.

105. אגרות-קודש אדמו״ר ה״צמח צדק״ ח״ב אגרת א (בתרגום מרוסית).

106. כי בתקופה ההיא ברוסיה, הוזקקו לדרכון (פנימי ברוסיה) ואישור נסיעה מליובאוויטש לפטרבורג. ראה ״מבית הגנזים״ פרק ח.

פרק עה
הספרים שלקח אתו לפטרבורג

יותר מכל אדמו"רי חב"ד כתב רבינו. כמאה כרכים של כתב-ידו-הקדושה, או על כל פנים כתב-יד-סופר שהוגה בכתב-ידו-הקדושה של רבינו, נמצאים היום בעולם. כשמונים מהם – בספריית חב"ד-ליובאוויטש. עוד נמצאים בספריה כאלף כרכי העתקות מכתבי רבינו.

אמנם כל אלו הם רק חלק ממה שנכתב על ידו והועתק על ידי הסופרים המעתיקים[107].

* * *

באחד מכרכי כתב-ידו-הקדושה, שרשם בה רבינו את תשובותיו בשנת תר"ג (כת"י 1050 כב, א), נמצאת רשימת ספרים בכתב-ידו-הקדושה, שמחובתינו לברר את תוכנה:

תנ"ך עו"א ישעי' סידור מחזור לוח. חומש ח"א. מדרש רבה ג' וח"א קטן. מס' ב"מ עם הרי"ף ועם חי' הר"ן או שט"מ. סידור ברדיטשוב בה"ז תו"א. משניות קטן ח"א קדשים טהרות גדול. גם טהרות עם מס' נדה ר"ש. כוזרי ח"ה. זוה' ג בית אהרן קורקע'. ד' חלקי ש"ע. מכלול. איזה בוך מכת"י השייך לב"מ ולמקוואו' או משניות. (סדה"י) עה"כ דסה"ד. ר"ח). תניא. במקום ש"ע יד. ב' חלקים פתחי תשובה. מק"מ ח"א ד' קאפוסט עם צע'. ע"ח ד' שקלאוו עם צע'. ד' טורים. על איזה טור גם אחרוני' כדי לכתוב בס"ד גם ראשונים השייכי' כמו חי' רשב"א וריטב"א שעם צע' ג' כרכים של"ה.

הללו, שאותם לקח עמו בדרך נסיעתו, כדי להמשיך ולעיין בספרים הללו ולהוסיף על גבי פתקאות אלו את הגהותיו שיתעוררו בעת עיונו בהם במשך נסיעתו. והיינו, שכדי שלא ישאר זמנו פנוי, לקח אתו מספר ספרים שיעיין בהם במשך זמן זה, וניירות לכתיבת חידושיו שיתעוררו אצלו בעת העיון הזה. את רשימת הספרים לקחת עמו רשם לעצמו באחד מכרכי כתב-היד, שבו רשם את תשובותיו שכתב באותה שנה. וכך יש לפענח את הרשימה הזאת:

תנ"ך, מהדורה הנקראת עשרים וארבעה, ספר ישעי'.

סידור.

מחזור.

לוח השנה.

חומש ח"א.

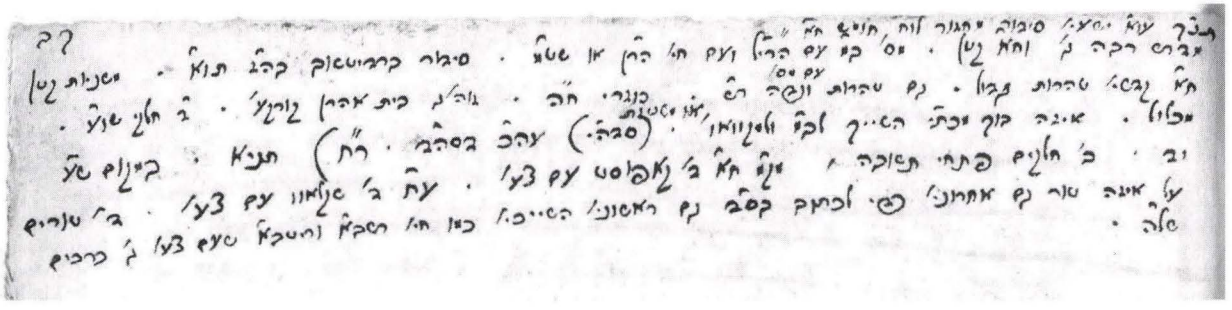
מדרש רבה גדול, וח"א קטן.

מס' ב"מ עם הרי"ף ועם חי' הר"ן או שט"מ.

סידור עם דא"ח של רבינו הזקן שנדפס בברדיטשוב (תקע"ח).

ביאורי הזהר של רבינו הזקן (קאפוסט תקע"ו).

תורה אור של רבינו הזקן (קאפוסט תקצ"ז).

מתוכן דבריו "כדי לכתוב בס"ד", מובן שמדובר כאן בספרים לקחת עמו כדי לעיין בהם בדרך נסיעתו, וכדי לכתוב שם חידושים שיתעוררו אצלו בעת העיון.

כך גם האמור כמה פעמים ברשימה הזאת "עם צע'", פירושו "עם צעטלאך" – פתקאות רשימותיו הגהות לספרים

משניות קטן ח"א.

קדשים טהרות גדול.

גם טהרות שנדפס עם מס' נדה ובו נדפס פי' ר"ש.

כוזרי.

חובות הלבבות.

זוהר שנדפס בפורמט גדול (לובלין שפ"ג).

---

107. ראה לעיל פרק סא.

בית אהרן [מ"מ לפסוקי תנ"ך הנדרשים בתלמודים מדרשים וס' הקדושים], (פפד"א ת"נ).

קונקורדנציה.

ד' חלקי ש"ע.

מכלול.

איזה כרכים מכתב-ידו-הקדושה מחידושיו השייכים למסכת בבא מציעא ולמקוואו' או משניות.

סדר היום.

ערכי הכינויים של בעל סדר הדורות.

ראשית חכמה.

תניא.

במקום שלחן ערוך יו"ד הגדולים, יקח את ב' חלקי השלחן ערוך יו"ד שעם הפתחי תשובה.

מקדש מלך ח"א דפוס קאפוסט (תק"ע) עם צעטלאך (פתקאות שרושם בהם את הגהותיו) מונחים בתוך הכרך.

עץ חיים דפוס שקלאוו (תק"ס) עם צעטלאך מונחים בתוך הכרך, שרושם בהם את הגהותיו.

ד' טורים.

על איזה טור גם אחרוני' כדי לכתוב בס"ד.

גם ראשונים השייכי' כמו חי' רשב"א וריטב"א שעם צעטלאך, ג' כרכים.

של"ה.

* * *

בנוסף ל"צעטלאך" הנ"ל, לקח אתו גם כרך קטן, כדי לרשום עליו את החידושים שיתחדשו אצלו בלימודו, בעת שהותו בפטרבורג.

מכרך זה מעתיק הגאון החסיד מוה"ר ישכר בער הלוי הורביץ, מ"ץ דליובאוויטש, בכת"י 1027 קפא, א:

העתק מכ"ק בנסיעתו לפ"ב, ביכל דק.

פרק עו
סיום תקופת השגחת הסתר

הועידה בפטרבורג התקיימה כאמור במשך חדשי קיץ תר״ג. בהמשך לזה קיבל רבינו תעודת ״אזרח נכבד״, כדלקמן פרק עח; אמנם השגחת הסתר עליו נמשכה עד שנת תר״ז[108].

במשך הזמן הזה מת ראש המחלקה השלישית (הבולשת) בנקנדורף, ואת מקומו מילא הגראף אורלוב; הגנרל גוברנטור דיאקוב עזב את משרתו, ואת מקומו מילא הנסיך גוליצין.

ב-20 בינואר 1847 [ט״ו בשבט תר״ז] כתב הגראף אורלוב אל המושל גוליצין:

לנסיך א. מ. גוליצין

מס׳ 121

20 בינואר 1847

סודי

אדון רב החסד נסיך אנדריי מיכאלאוויטש

לפי ידיעות שנתקבלו בשנת 1841, אשר הרב מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב התנגד לתוכניות הממשל אודות היהודים, ניתנה פקודה על ידי קודמו, להשגיח על היהודי הנזכר בסתר על ידי הזשאנדארמים.

עכשיו נתקבל הדו״ח ששניאורסאהן נוהג חיי שקט ולא מתערב בשום סכסוך, הוא זכה לתואר ״אזרח נכבד״, ועל ידי הנהגתו זו זוכה להפטר מההשגחה שעליו.

כשאני מודיע זאת להוד מעלתו רואה אני חובה לעצמי, לבקש בהכנעה מאת האדון רב החסד, לכבד אותי בהודעה איזה ידיעות יש אצלו אודות שניאורסאהן, ואם זוכה הוא לפי דעתו להקלה הנזכרת.

חתם גראף אורלוב

ב-7 במרץ 1847 [ב׳ ניסן תר״ז] השיב המושל גוליצין אל הגראף אורלוב:

ממשל גנראל גוברנטור וויטעבסק מוהילוב וסמאלענסק

מס׳ 89

7 במרץ 1847 וויטעבסק

אל ראש הזשאנדארמים הגראף אורלוב

סודי

אחרי שקבלתי בחודש ינואר של שנה זאת את מכתב הוד מעלתו מס׳ 121 אודות הרב מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב, הצעתי למושל אזרחי של מוהילוב להודיעיני איזה ידיעות יש לפניו אודות שניאורסאהן, ואם זוכה הוא לפי דעתו להפטר מהשגחה בסתר על ידי הזשאנדארמים עליו שהתחילה בשנת 1841, בגלל התנגדותו לתוכניות הממשל אודות היהודים.

יועץ המדינה גאמאלין הודיע לי עכשיו, אשר הרב מענדל שניאורסאהן, שכפי שנתברר זכה לתעודת ״אזרח נכבד״, לפי העדות שהתקבלה בהשגחה התמידית על ידי הזשאנדארמים משנת 1841 אודות הנהגתו ואורח חייו וכל מעשיו, זוכה הוא להפטר מההשגחה שעליו.

את הידיעות האלו אודות הרב שניאורסאהן, המיוסדות על עדות ממשל הפלך המקומי, יש לי הכבוד להודיע להוד מעלתו, במענה למכתבו אלי הנזכר.

שלך אדון רב החסד

גנרל גוברנטור גנרל ליוטננט נסיך גאליצין

ב-14 במרץ [ט׳ ניסן תר״ז] כתב בענין הזה הגראף אורלוב אל שר ההשכלה אוברוב.

אל שר השכלה הגראף ס. ס. אוברוב

מס׳ 411

14 במרץ 1847

סודי

אדון רב החסד הגראף סערגיי סערגיאוויטש

לפי ידיעות שהתקבלו בשנת 1841, אשר הרב מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב מתנגד לתוכניות הממשל אודות היהודים, ניתנה פקודה על ידי קודמי, לפי פניה של הוד מעלתו מ-7 ביולי באותה שנה מס׳ 6997, לארגן השגחת סתר על היהודי הנזכר על ידי הזשאנדארמים.

כעת הודיע לי הגנרל גוברנטור וויטעבסק מוהילוב הנסיך גאליצין, אשר שניאורסאהן נוהג חיי שקט ולא מתערב בשום דבר, וזכה לתואר ״אזרח נכבד״, ושלפי דעת ממשל המקומי הוא זוכה להפטר מההשגחה שעליו.

סבור הנני אשר לפי תשובה כזאת של הממשל המקומי הי׳ אפשרי להפסיק את השגחת הסתר על שניאורסאהן; אעפי״כ חושב אני לחובה להודיע אודות זה להוד מעלתו, שיעיין בזה קודם מעשה, ולבקש בהכנעה מאת האדון רב החסד לכבד אותי בהודעה של חוות דעתו.

חתם גראף ארלוב

---

108. בהבא לקמן ראה גם אדמו״ר ה״צמח צדק״ ותנועת ה״השכלה״ פ״י.

שר ההשכלה הסכים לזה, וב-19 במרץ [י"ד ניסן תר"ז] ניתן סוף סוף הצו לבטל את ההשגחה החשאית:

מאת משרד ההשכלה מחלקה השלישית שלחן השני

19 במרץ 1847

מס' 2643

אל הגראף א. פ. ארלוב

סודי

אדון רב החסד הגראף אלכסיי פיודוראוויטש

במענה לפניית הוד מעלתו מה-14 במרץ הזה מס' 411, יש לי את הכבוד להודיע מתוך אחריות עצמית, שאני בהחלט מסכים עם דעתו אודות הפסק השגחת הסתר על האזרח הנכבד הרב היהודי מענדל שניאורסאהן, על ידי הזשאנדארמים.

חתם גראף אובארוב

וההשגחה הוסרה סוף סוף מעל רבינו.

פרק עז
המשך הדיונים עם רבינו

אמנם פעילותו של רבנו, לדחות את גזירות ההשכלה על היהודים, נמשכה גם אחר כך, בשנת תר״ח:

אחד מהדיונים באותה ועידה בשנת תר״ג היתה ספרי הלימוד, וסדר הלימוד בחדרים; אשר רבינו עמד בתוקף שלא לשנות את יסודות הלימודים בחדרים ברחבי רוסיה.

אמנם נציגי המשכילים המשיכו להכין תוכניות לימודים חדשים, אשר לדעתם יש להנהיג בחדרים. ואף הדפיסו, בתמיכת הממשל הרוסי, ספרי לקוטים שמהם ילמדו בחדרים.

הם התאמצו להשיג לזה את הסכמת רבנו, אשר הוא הי׳ אחד מקובעי סדר הלימוד בחדרים בעת הועידה בשנת תר״ג.

בשנת תר״ז החליף המשכיל ארי׳ ליב מנדלשטם את לילינטל במשרד ההשכלה, וסיים את עריכת ספרי הלקוטים הנ״ל.

בחורף תר״ח הגיע מנדלשטם לליובאוויטש, לדון בזה עם רבנו, ורבנו ביאר לפניו את הטעמים למניעת הלימוד בחדרים בספרי הליקוטים שהם הכינו.

אחר כך הזמין את רבינו אל העיר מינסק, לשיחה נוספת בנושא, ורבנו משיב לו, בי״ג אדר ראשון (אגרות קודש שלו ח״א אגרת יב):

אשר כתב אם אפשר שאסע למינסק ... אי אפשר לי באמת בשום אופן...

הגם שכבר דברתי והשבתי לכבודו פנים אל פנים, בהיותו במחנינו, שלדעתי אין לשנות כלל ממה שסדרנו בקאמיסי׳ ונתאשרו מהממשלה בתוקף רצון אדונינו הקיר״ה, אשר הסידור ההוא שסדרנו בלימוד תורתינו הקדושה הוא אשר מצאנו הכרחי ללימוד הילדים, אשר ממנו אי אפשר בודאי לגרוע עוד דבר ח״ו.

אעפי״כ גם אחר נסיעת כבודו עיינתי עוד בהשאלות אשר שאל כבודו, ולפי דעתי הדבר כן כאשר השבתי לכבודו, וכבר אמרנו גם כן כאשר היינו בקאמיסי׳.

שוב כתב בזה מנדלשטם אל רבינו בר״ח ניסן, ורבינו משיבו בכ״ד ניסן (עדה ומדינה, ע׳ 121[109]):

אגרתו מן ר״ח ניסן ממינסק ... הגיעני יום ד׳ ט׳ ניסן ... ואני הנראה לעניות דעתי כבר השבתי לכבודו יום ה׳ י״ג אדר הראשון כמצותו עלי ממינסק להשיב תיכף ומיד על כל הפרטים אשר שאל ממני והרבה התיישבתי משך חודש ימים עד אשר השבתי לכבודו על כל שאלותיו ... ובטחוני אשר כבודו ישים מקום לדברי אלה הנאמרים אל כבודו באמת ואהבה.

כל זה לא הועיל, וכעבור שנתיים, בשנת תר״י, הדפיס הממשל בפטרבורג את חוברות הלימוד המקוצרים עבור החדרים – ״איזה הלכות מיד החזקה להרמב״ם״, ועל דף השער נכתב בסגנון, שכאילו נדפס באופן זה גם בהסכמת רבינו:

נדפס על פי שו״ת ... הרב ר׳ מנחם נ״י דליובאוויטש.

זאת למרות מה שהשיב רבינו למנדלשטאם (אגרות קודש שלו ח״א אגרת יב):

וע״ד ליקוטים מהרמב״ם ... אין צריך להעמיס עליהם לימוד חדש שלא עשוהו בקאמיסי׳, היינו לימוד הרמב״ם שאינו לתועלת להם.

---

109. יש שם איזה טה״ד בהעתקה, והוגה כאן ע״פ תצלום כתי״ק – שם ע׳ 123.

פרק עח
אזרח נכבד לדורותיו

במסמכים הנ"ל של שנת תר"ז, נזכר כמה פעמים שרבינו קיבל תעודת אזרח נכבד.

בהערות ובאורים גליון תשכט עמ' 84 הביא הרב ברוך אבערלענדער משלשלת היחס שבהיום יום אשר "תר"ב – מקבל תעודת אזרח נכבד בחתימת הקיסר ... תר"ה – מקבל תעודת אזרח נכבד לדורותיו".

ועוד הביא שם מכמה מקורות. ואחריו השלימו בגליון תשל עמ' 72-70 מעוד כמה מקורות. וברצוני להשלים עליהם מעוד מקורות ומסמכים מתקופת כ"ק אדמו"ר הצמח צדק ולאחריה:

בספריה יש צילום דיווח ברוסית על החסידים ורבינו הצמח צדק, שנכתב בשנת תרי"ד על ידי היהודי המלומד שבמשרד לאמונות שונות, לבקשת מושל פלך וויטעבסק. ובו נאמר בין השאר:

בשנת תר"ג השתתף בועידה רבנית בפטרבורג, ופעל שכל המשתתפים יקבלו תעודת אזרח נכבד. אחר כך חשב גם על טובת בניו, ביקש שהחסידים יקנו כפר על שמו בפלך מינסק, ועל פי החוק נעשה על ידי זה אזרח נכבד לדורותיו.

כעין זה גם במסמך רוסי שנכתב בשנת תרי"ח, ותרגומו נדפס ב"כפר חב"ד" (גליון 611 עמ' 80):

בשנת 1843 הוא נבחר להיות חבר במועצת הרבנים שנוסדה באותה שנה על ידי משרד ההשכלה, וקיבל את התואר "אזרח נכבד". לאחר מכן קיבל גם את התואר "אזרח נכבד לדורותיו", בגלל שהשפיע על היהודים להתעסק בעבודת האדמה, ואף החזיק לשם כך ברשותו חלקת אדמה באיזור באברויסק במחוז מינסק[110].

בכפר חב"ד שם נדפס גם מכתב של רבינו מאותה שנה (תרגום מרוסית), וחותם בו "אזרח נכבד לדורותיו".

עוד נדפס על כך בספר "קניז'קי וואסחאד" שלאותה תקופה (עמ' 106 ואילך), ונראה שמהמאמר ההוא הוא המקור לתרגום לעברית שב"החבצלת" אייר תרס"ח (גליונות 41; 44), ושם נאמר בקשר לענינינו:

הממשלה נתנה להרמ"מ בעד השתתפותו בקומיסיא את התאר "אזרח נכבד". כל ימי הקיץ עסקו שם בקומיסיא, ורק בחדש אוגוסט תר"ג שב הרמ"מ לליובויץ.

ב"בית רבי" (ח"ג ספ"ד) כותב:

במשך השנים, בשנת תרי"ב, השיג רבינו מממשלתינו תואר הכבוד בשם אזרח הארץ (פאטאמסטווע) לו ולזרעו גם עתה כו', וקנה אז את החצר סעדרין[111] על שמו כו'.

שתי התעודות הנזכרות היו בליובאוויטש, אצל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע ואצל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, לפחות עד שנת תרד"ע.

באותה שנה התקיים המשפט הידוע של מענדל ביילים, ועו"ד הראשי שלו, מר גרוזנברג, הרציא בנאומו הראשי אודות כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע כתב לו ביום ג' ד' מ"ח תרד"ע:

בקראי בעיתונים את ההרצאה שהרציאו בבית המשפט אודות אבי זקני מו"ר הרבי המפורסם מוהר"ר מנחם מענדל שניאורסאהן זצקללה"ה, מצאתי לנחוץ לשלוח לכבוד מעלתו את הפאטאמסטווע גראזדאנסטווע[112] הניתן לאבי זקני מאת הקיסר ניקאלאי הראשון, ואני מצרף לזה גם הפאטשאטנע גראזדאנסטווא[113], הניתן לו באיזה שנים מקודם, בחשבי אשר כבוד מעלתו ימצא בזה תועלת להוכיח את צדקתו ולהראות ישרת הנהגתו וכבודו ומעלתו בעיני הקיסר המנוח.

את המכתב הזה מזכיר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע במכתב נוסף, שכתב בג' שבט שלאותה שנה (אגרות-קודש שלו ח"ב אגרת תיח):

שלחתי אליו על ידי ציר מיוחד את הפאטשאטני' גראזדאנסטווע הניתן לו מהקיסר ניקאלאי הראשון.

אמנם לא ברור אם שלח לו את התעודה המקורית ואם הוחזרה לידי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. מסתבר שכן, אבל כיום אינן נמצאות בארכיון הספריה, ואולי נאבדו בשנים הבאות.

---

110. ראה גם אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע חי"ד אגרת ה'שפג.

111. שצעדרין. ראה גם זכרון לבני ישראל עמ' כג.

112. תעודת אזרח נכבד לדורותיו.

113. תעודת אזרח נכבד.

אורח חייו

פרק עט
עוד תיאורים מאורח חייו

ב"כפר חב"ד" גליון 633 (ער"ה ה'תשנ"ה) ע' 32-34 העתקתי את תיאור ביקור רבינו ה"צמח צדק" בווילנא בקיץ תקצ"ה, חזרתו שם דא"ח וסדר היחידות. הכל מפי אחד ממשכילי הדור ההוא שמואל יוסף פין.

רבים נתנו תודה על פירסום הדברים, אך היו אלה ששאלו מדוע זקוקים אנו לטייל בגני זרים. מה גם שבין השורות יש שם כעין לעג לכמה מהנהגות החסידים, ומה כל זה נחוץ לנו.

הסיבה שפרסום הדברים האלו נראים לי חיוניים וחשובים, כי דוקא אלה הם המקורות שמלמדים לנו על אורח חיי הרבי והחסידים.

בתקופת רבינו ה"צמח צדק" לא רשמו החסידים יומנים כבדורנו, שכל זה היה נראה להם כחיצוניות. אם רשם חסיד משהו מהרבי, היה זה דרוש ששמע מפיו.

ויתירה מזו, אפילו השיחות שאמר רבינו ה"צמח צדק" לא היו נרשמים על ידי החסידים. כל מה שידוע לנו משיחותיו הקדושות זה רק מה שסופר לנו על ידי כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, ובאחרונה נלקטו ונדפסו בספר השיחות אדמו"ר ה"צמח צדק".

אם קרא אי פעם שהגיע איש מהחוץ לביקור בבית הרב, ואחר כך רשם את התרשמותו, יכולים אנו ללמוד מרשימתו על פרטים רבים באורח חיי הרבי והחסידים.

בדוגמה שלנו, מרשימתו של פין הנזכרת, למדנו ממנה פרטים רבים; ורק אחד מהם, הוא התיאור המעניין של אופן חזרת מאמר על ידי הרבי:

עיניו עצומות, פניו פנים של אימה, לא הרים יד, ולא שלח אצבע, ולא חנן קולו, לא הגביהו ולא השפילו, אף לא הפסיק עד ארגיעה, כמו רוח אחר קדוש מדבר מתוך גרונו.

וכהנה פרטים רבים, שנראו שוליים אצל החסידים של אז, ומעולם לא תיארו לפנינו את הפרטים האלה וכיוצא בהם.

אמנם יש בעיה אחת בפרסום רשימות אלו, והיא שמשכילים אלו צירפו לרשימות אלו את התרשמותם. ולצדה של התפעלותם מכל הקדוש, היו לפעמים דברים שלא לפי רוחם ולא לפי הבנתם, ועל אלה נתנו משפט לא הוגן ולא צודק.

אין שום הצדקה שאנחנו נבוא אחריהם ונחזור ונפרסם את הבקורת הזאת. אמנם לימדונו חז"ל את ההנהגה הרצויה של "תוכו אכל וקליפתו זרק". כלומר להעתיק חלק ממאמרם, החלק שבו מתארים את הווי החיים בבית הרב, מבלי להעתיק את דברי השקפתם על החסידות והחסידים.

כך עשיתי בתיאור הנ"ל של ביקור רבינו ה"צמח צדק" בווילנא, כך עשיתי בתיאור של אלכסנדר זיסקינד רבינוביטש, את אורח חייו של אדמו"ר מוהרחש"ז מלאדי, שנדפס בגליון 644, וכך רוצה אני לעשות הפעם בהמשך התיאור הנ"ל (נדפס ב"האסיף" ווארשא תרמ"ט, ע' 163 ואילך), שבו מתאר את רבינו ה"צמח צדק".

מהתיאור שלפנינו, נודע לנו בין השאר, אופן חזרת דא"ח וקבלת היחידות על ידי רבינו ה"צמח צדק" בשנותיו האחרונות:

עד יומו האחרון לא מש מאהלו של תורה. גם כאשר עזבהו כחו ואור עיניו לא היה אתו, לקח לו איש אחד אשר קרא לפניו משניות וגמרא, ולא חדל מדרוש לפני הקהל בכל שבת, אף כי לא עצר עוד כח ללכת ברגליו ובקושי הבינו העומדים על ידו את מבטא שפתיו. בימים האלה חדל מדרוש על פה ויקרא מתוך הכתב.

מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים, ובשכבו על משכבו, כי לא יכול עוד לשבת, הטה אזן קשבת לכל מבקשי עצתו. ואם ראה כי הענין מסוכסך ודורש מתינות והעמקה, ציוה על דורשיו ללכת אל אחד מבניו כי ישפטו הם.

הפרטים המובאים כאן מאושרים גם ממקורות אחרים:

א) בימים האלה חדל מדרוש על פה ויקרא מתוך הכתב.

כן מספר גם מוהרח"א ביחאווסקי (כתבי הרח"א ביחובסקי עמ' קלו):

שהי' ירא לומר חסידות שלא מתוך הכתב אולי ח"ו ישנה מלשון רבותיו.

וב"לשמע אוזן" (מהדורת תש"נ עמ' נט) מסופר:

דער רבי צמח צדק האט געזאגט די לעצטע יארן חסידות אויף א בימה און פון א כתב.

וראה גם "כרם חב"ד" גליון 2 ע' 67, ובשוה"ג שם.

ב) מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים, ובשכבו על משכבו, כי לא יכול עד לשבת.

כן מספר גם העתונאי והסופר סטניסלב אוקרייץ (כרם חב"ד גליון 2 עמ' 85):

בין שני חלונות ניצבה ספה, ועליה - בינות לכרים - ישב יהודי זקן לבוש לבן.

וברשימות מוהרח"א ביחאווסקי (כתבי הרח"א ביחובסקי ריש עמ' קלח):

כן רבינו שהי' גם כן בחינת מקדש המצעות שישב עליהם בימי חליו כמה שנים.

וכמו כן יש למצוא סמוכות לשאר הפרטים המסופרים בתיאור שלפנינו:

שמש החסידות עלתה עד מרום אופקה בימי ר' מנחם מענדל, אשר איתן מושבו היה בליובאוויטש. רבבות אלפים מבני עמנו נהרו אליו מכל קצוי ארץ רוסיא וייחלו למוצא שפתיו כאל מלקוש. הרמ"מ היה איש נעלה וכביר כח לב היודע לעצור בעמו. ה' חננו בזכרון נפלא ובשכל ישר, לבו היה כבור סוד שאיננו מאבד טיפה ולא שכח דבר ממשנתו.

שמעתי מאחד החסידים כי פעם אחת בא בנו ר' שמואל ז"ל, אשר היה אהוב לו כי בן זקונים היה, ויביא אתו איזה ספר חדש אשר קנה ממוכר ספרים וישאלהו הרמ"מ בשחוק: למה לך הספר הזה, הידעת את כל הכתוב בספרים אשר בארוני? ויאמר לו הר"ש: ואתה התדע את כל הכתוב בהם? ויענהו הרמ"מ: שאלני ונסני. וימהר הר"ש ויוציא מהארון את ס' המכלול וישאלהו דבר ולא אחר הרמ"מ מהגיד לו באיזה דף כתוב הדבר[114].

אם גם נחשוב את הספור הזה להגדה בדויה, די לנו אם נשים עין על ספריו הרבים אשר עזב בכתובים, מלבד רבים אשר היו לשרפה מאכלת אש בתבערה הגדולה[115] אשר נפלה בליובאוויטש - כי נתפלא הפלא ופלא!

הן הרמ"מ ז"ל ככל רבני החב"ד התפלל שעות רצופות בכל יום, וגם בילה עת רבה בהשיבו לכל שואליו, הן בענינים הנוגעים לנפש והן בענינים הנוגעים לגוף, ולעתים לא רחוקות היה עייף מהיחידות עד שכמעט נפסק הדבור מפיו, כי לא עצר כח לדבר - ומתי מצא לו עת ללמוד ולכתוב בענינים עמוקים, לא לבד בקבלה כי אם גם בשו"ת כאחד הגאונים הגדולים, כאשר יעידו על זה ספריו שו"ת "צמח צדק" ובאוריו על המשניות וחדושיו על הש"ס? ומה רבו הדרושים אשר כתב על פי דרך החסידות!

אנכי ראיתי רבים מכתבי ידו, והכתב ברור וזך עד אשר ירוץ כל קורא בו, ואך מעט המה המקומות אשר מחק ויתקן. ולפי הנראה היה אמן נפלא להוציא את הגות לבו הרחב כפתחו של אולם בלי מעצור, כי כמעין הקרה חכמתו בלי דוחק ולחץ.

אם נשים עין על רבי תשובותיו וחדושיו, נמצא בהם סדר יפה ומשטר נאה, אשר בזה לא יוכלו להתפאר רוב בעלי תרסין. בראשונה הוא מתחיל תמיד בגמרא ואחר כך הוא הולך ופורט את דברי הראשונים, ובסוף כל סימן הוא בורר את תוכן הדברים בקצור נמרץ, וכן הוא חודר לעומק ההלכה ומוציא את המרגלית - התשובה הברורה. בתשובותיו לא תמצא כי יטה ארחו ללכת נתיבות עקלקלות ולבלבל את הקוראים בענינים צדדיים כאשר הרגלו הפלפלנים, כי אם ישר ילך לדרכו, ואחרי אשר יראה בענין אשר הוא דן עליו פנים לכאן ולכאן הוא הולך ומכריע איך לפסוק הלכה למעשה.

בתשובות חמורות לא אבה להשען על שכלו ותמיד חתם את תשובתו כי לדעתו ההלכה כך וכך ואם יסכימו לו עוד שני רבנים[116] אז תתר העגונה מכבלי העגון...

עתה נראה נא את פעולתו בחיי בני ישראל.

בכל יום ויום פנה שעות אחדות לקבל ביחידות את האורחים הבאים אליו לשאול בעצתו.

אם אמנם הרב הזקן ז"ל באגרת הקדש התרעם על החסידים הבאים לשאול מאת בן תמותה עצות בדברים אשר נגלו אך לה' לבדו, בכל זאת מאז ועד היום הזה לא חדלו החסידים לבקש עצת הצדיקים גם בענינים הנוגעים למשא ומתן וכדומה. ואחרי אשר היה הדבר למנהג קבוע לא יכול עוד הרמ"מ להשיב את פני חסידיו ריקם. ואם לפעמים אמר בפה מלא אשר לא תחת אלקים הוא, אך החסידים לא הרפו ממנו עד אשר יחרץ הוא את משפטו מה לעשות.

כל שדוך, כל גט, כל מסחר, אך על ידו נגמר, כל ריב עדיו הביאו למשפט, בלי הסכמתו לא לקחה עדה רב או שו"ב, במלה אחת: כל צרכי בני ישראל היו גלוים וידועים לפניו, משאם ומתנם, חיי משפחתם וחיי חברתם והוא היה כרוח החיה בכל אפני מעשיהם, הוא היה הקשר אשר על ידו נתקשרו לב רבבות הסרים למשמעתו והוא נטע בקרבם אהבה אחוה ושלום...

עד יומו האחרון לא מש מאהלו של תורה. גם כאשר עזבהו כחו ואור עיניו לא היה אתו, לקח לו איש אחד אשר קרא לפניו משניות וגמרא, ולא חדל מדרוש לפני הקהל בכל שבת, אף כי לא עצר עוד כח ללכת ברגליו ובקושי הבינו העומדים על ידו את מבטא שפתיו. בימים האלה חדל מדרוש על פה ויקרא מתוך הכתב.

מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים, ובשכבו על משכבו, כי לא יכול עוד לשבת, הטה אזן קשבת לכל מבקשי עצתו, ואם ראה כי הענין מסוכסך ודורש מתינות והעמקה צוה על דורשיו ללכת אל אחד מבניו כי ישפטו הם...

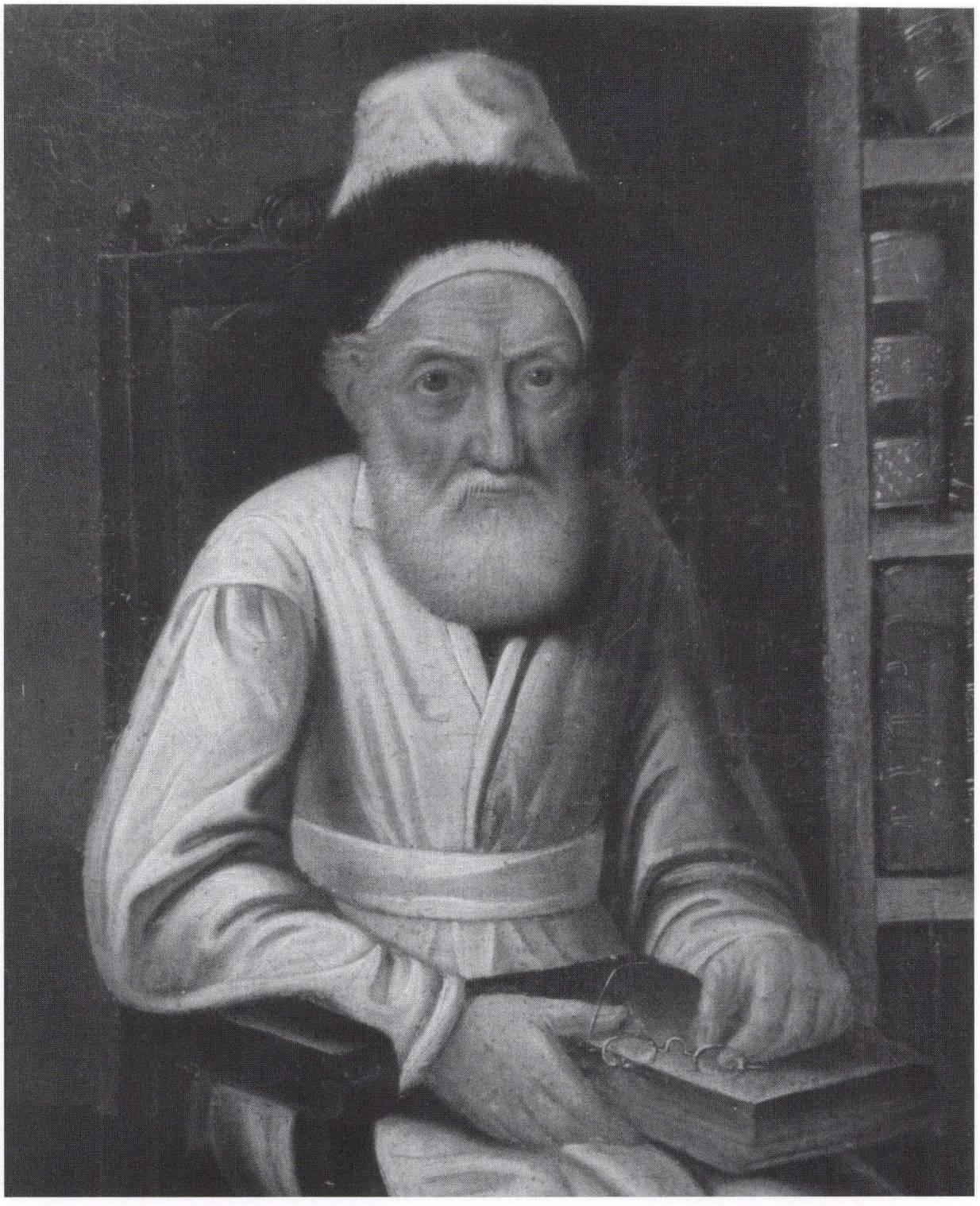
תמונת הרמ"מ ז"ל נמצאת בידי רבים. לפי הנשמע אחד

---

114. ראה גם לקמן פרק פג.

115. דלעיל פרק סג.

116. ראה בזה לעיל פרק נח.

הפוטוגראפים התגנב בלאט לחדרו ויערך את תמונתו[117], למרות רצון הרמ"מ, כי רבני החסידים לא יחפצו להשאיר תמונותיהם לדור אחרון. אמנם טוב לנו לכבד את דברי חכמינו מכבד את תמונותיהם.

117. ראה מבית הגנזים פרק צב.

דור רביעי: כ"ק אדמו"ר מוהר"ש
העיירה ליובאוויטש בתקופתו

פרק פ
החצר בליובאוויטש

האדמו"ר הרביעי לבית חב"ד, רבי שמואל (אדמו"ר מוהר"ש), הוא האדמו"ר היחידי שנולד, גר כל ימיו וגם נסתלק בליובאוויטש.

כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע נולד בליובאוויטש ב' אייר תקצ"ד (1834). אחרי הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" בי"ג ניסן תרכ"ו (1866) קיבל עליו את נשיאות תנועת חב"ד בליובאוויטש.

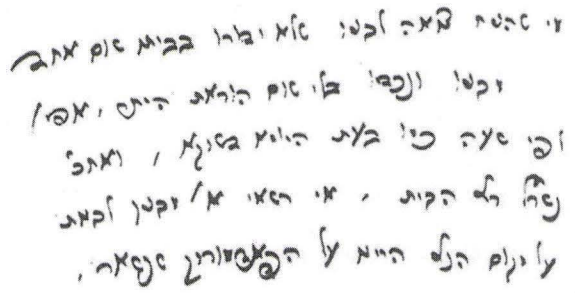
אחיו הרבנים הקדושים התיישבו ופתחו מרכזי חב"ד בעיירות קאפוסט, לאדי, ניעז'ין ואוורוטש[1].

כעבור שנתיים, בקיץ תרכ"ח (1868) נשרף שוב כל החצר בליובאוויטש, והבתים אשר עליו[2]. הוצרכו לבנות את הבתים מחדש, ונוצרה בעיה:

כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" כתב בצוואתו שבניו לא יגורו בביתו, רק יהיה מקום תלמוד תורה לתינוקות של בית רבן או בית מדרש. עתה שנשרף הבית הסתפק כ"ק בנו וממלא מקומו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, אם הוא יכול לבנות את ביתו על מקום בית אביו; שאולי לא היתה הצוואה אלא שלא יגורו בביתו כל זמן שהוא קיים.

הוא כתב בזה שאלה ותשובה (אגרות-קודש שלו אגרת מא):

מי שהניח צואה לבניו שלא ידורו בביתו שום אחד מבניו ונכדיו, בלי שום הוראת היתר, אפילו לפי שעה, כמו בעת היומא דשוקא. ואחר כך נשרף ר"ל הבית, אי רשאי אחד מבניו לבנות אל מקום הנ"ל.

למעשה בנה במקום הזה בשנת תרל"ב (1872) את האולם הגדול, כמסופר באגרת שכתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בתחלת כסלו תרס"א (אגרת ד'תריט):

ציוה בצוואתו לאמר: ששום אחד מזרעו מבניו או בני בניו בל ידורו במקום ביתו וחדריו, ושם יהי' מקום תלמוד תורה לתינוקות של בית רבן, או בית מדרש, או שום דבר שבקדושה אחר.

ויהי אחר הסתלקותו, ובנו כ"ק אאזמו"ר מהר"ש זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע ועכ"י, ירא פן במשך הימים מפני השכחה המצויה יעברו על דברי הצוואה ההיא, לכן בנה על שטח המקום ההוא בשנת ה'תרל"ב אולם גדול, שלשים אמה על שלשים אמה, למקום תפלה להתפלל בו בעת כנסיה גדולה[3].

תקרתו של האולם הגדול היתה גבוהה משאר הבנינים[4], עם חלונות גדולים וגבוהים לשלשת צדדיו[5].

בפינה המזרחית דרומית של האולם הי' חדר שני, ולידו פתח הכניסה, כיור וקיר לתליית המעילים[6].

האולם הזה היה מוקדש לתפלות בימים נוראים והתוועדויות, בשעה שהיה מתקבץ קהל גדול של אורחים

---

1. ראה בית רבי ח"ג פרק ז.
2. ראה בית רבי ח"ג פרק ח. ס' התולדות אדמו"ר מוהר"ש נ"ע (גליצנשטיין ע' 39).
3. דהיינו כגודל הבית אשר היה שם – 30X30 ארשין (21X21 מטר). בשנת תרס"א שופץ האולם הזה עבור הישיבה תומכי תמימים, כדלקמן פרק קי. ובשעת השיפוץ הזה, מצא לכך כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע רמז בדברי כ"ק אדמו"ר הצמח צדק בצוואתו הנ"ל, שכתב (כאמור לעיל) "ושם יהי' מקום ת"ת", אשר יש לומר שפיענוח הר"ת הוא "ושם יהי' מקום תומכי תמימים" (רשימת ב' ניסן תרס"ג. שוה"ג לאגרת ד'תרכג).
4. ראה ס' השיחות תש"ד ע' 6.
5. זכרונותי – ששונקין – עמ' 33.
6. זכרון לבני ישראל עמ' לד.

בליובאוויטש, כמסופר ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ס' המאמרים תשי"א ע' 171):

שם בזאל הגדול ההוא הי' משתה חתונתה של דודתי חי' מושקא עם בעלה דודי ומחותני הרב משה הכהן נ"ע הארנשטיין[7], ושם היתה חגיגת הבר מצוה שלי בשנת תרנ"ג, ושם גם היתה שמחת חתונתי עם זוגתי הרבנית נחמה דינה, אלול תרנ"ז.

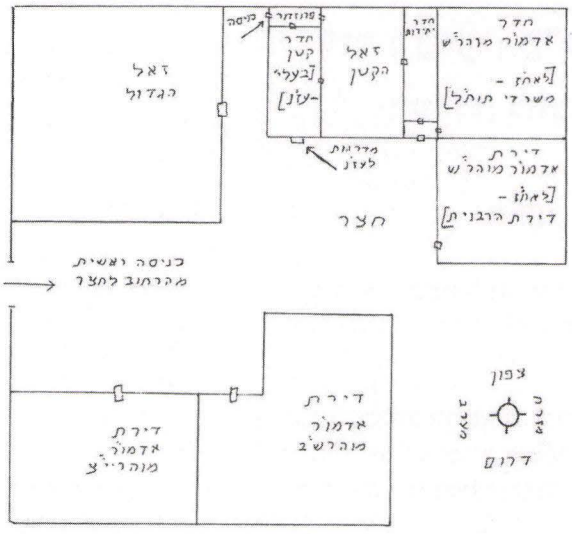
בית רבינו בליובאוויטש

כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע רצה אם כן לבנות את בית דירתו במקום שבנה כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" את בית הכנסת, היינו לצד מזרח. אך גם בזה היתה לו שאלה, אם מותר לבנות בית דירה על מקום שהיה בנוי בתחלה בית המדרש.

גם בזה כתב שאלה ותשובה (אגרת מב), ושם מספר:

שבנה בית הכנסת גדול שיתפללו בו רבים, וגם הי' בית המדרש שידרשו שם בעת שהקיבוץ גדול, ולמעשה לא התפללו בו רק בראש השנה וביום הכיפורים, וכל החורף לא היו יכולים להתפלל שם מפני הקור כי הי' גדול מאד ... וגם בקיץ לא התפללו בו ... ובראש השנה וביום הכיפורים[8] התפללו בו, ואחר כך ביום הכיפורים שבשנה הבאה[9] לא היו יכולים להתפלל בו מפני הקור, רק היו משמשים אותו לבית המדרש בזמן הקיץ. ואחר כך נשרף[10] ר"ל, ורצון הבן הנ"ל[11] להחליף מקום הבית המדרש על מקום אחר היותר טוב ממקום הראשון, ועל המקום שעמד שם הבית המדרש יוכלל בתוך ביתו, מפני כי אין לו מקום אחר להעמיד בית, אי רשאי הבן להשתמש בביתו הבנויה על מקום בית המדרש הנ"ל.

למעשה החמיר אז כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, וקנה שטח נוסף בהמשך החצר לצד מזרח, ושם בנה את ביתו; ואילו על מקום בית הכנסת בנה את האולם הקטן, שהיה מחובר לדירתו. בכותל המזרחי של האולם הקטן היה פתח ממנו אל חדר היחידות. למערבו של האולם הקטן הזה היה חדר שני (חב"דניצע, למאריכים בתפלה ביחידות), ועל גביו – עזרת נשים (אגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ה ע' קצט-ר).

ציור בתי רבותינו שבחצר, שרשמתי על פי אגרת הנ"ל. ואת ספקותי ביררתי אז אצל הרב מוהרז"ש דווארקין

בשעה שבנה את האולם הקטן למקום תפלה, התנה רבינו שיוכל לעשות בו כרצונו בכל עת שירצה. ולכן בעת חתונת בנו הרז"א (הרב זלמן אהרן), שהתקיימה בתחלת חורף שנת תרל"ד (1873), ערכו את סעודת הנישואין באולם הקטן הזה, כמסופר באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, משנת תרמ"ט (אגרת א'קט):

שקודם שהוצרכו לכנוס להבית ולהמנין התנה אדמו"ר עלי', שיעשה בה כרצונו בכל עת שירצה ... וגם בעת נשואי בנו הרז"א עשו שם הסעודה עם כלי זמר, ואמר אז גם כן שעושה כן מחמת התנאי.

האולם הגדול, שעיקר תשמישו היה לימים נוראים, היה בנוי בלי חימום[12], וכיון שחתונת הרז"א היתה בימי החורף הוכרחו לערוך אותה באולם הקטן.

אורך אולם הקטן, ממזרח למערב, הוא 18 אמות, ועוד 4 אמות – החדר השני, רחבו 15 אמות וגבהו חמש אמות ורבע. שלושה חלונות גבוהים ורחבים בקיר הדרומי, ההולך אל החצר, ועוד שלושה חלונות גבוהים ורחבים בקיר הצפוני, ההולך אל רחוב שילעווע[13].

בין האולם הגדול לבין האולם הקטן, היה שער היוצא לרחוב שילעווע הסמוך – לצפון החצר.

ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע[14] מסופר, אשר במשך שנות נשיאותו, בנה כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע גם

---

7. בקיץ תרנ"ב. ראה אגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אגרת נה, ובהערות שם.
8. שנת תרכ"ז.
9. שנת תרכ"ח.
10. בשלהי קיץ תרכ"ח.
11. הכוונה לעצמו – כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע.
12. אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ע' א.
13. ראה לקוטי דבורים ח"ד תערב, ב. זכרון לבני ישראל עמ' כא. ליקוט ודיון בפרטי האולם הקטן, ראה מ"ש ר"ש קראוס (כא אייר תשס"ב).
14. פורסם על ידי ר"ש קראוס (יט מ"ח תש"ס).

את שאר הדירות אשר בחצר, דירה עבור בנו הרז״א (בפינה מזרחית צפונית של ביתו), עבור בתו מרת דבורה לאה גינזבורג (בפינה מערבית דרומית; שהיתה אחר כך דירתו של כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע), ודירה עבור כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע (באמצע הצד הדרומי של החצר).

למזרחה של הדירה הזאת היה עוד שער כניסה לחצר, ולידה באר מים וגינה[15].

* * *

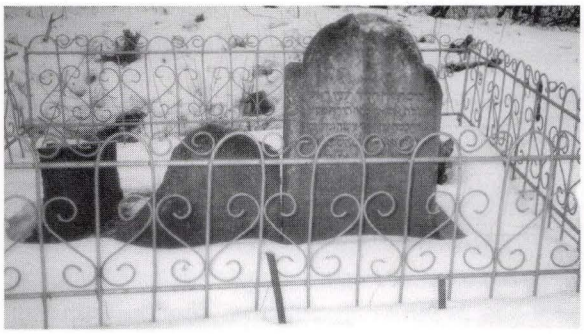
רב העיירה ליובאוויטש בתקופת כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע היה הרב אברהם ב״ר יוסף זעליגסון[16].

* * *

כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע נסתלק בליובאוויטש בי״ג תשרי תרמ״ג (1882), ושם מנוחתו כבוד, באהל שבנו עבור כ״ק אביו אדמו״ר ה״צמח צדק״.

15. ליובאוויטש וחייליה עמ׳ 21.

16. ותקופה קצרה, גם הרב שמואל ב״ר שלמה הלוי לוין. ראה ״מבית הגנזים״ פרק לג.

ציוני אדמו״ר הצמח צדק ואדמו״ר מוהר״ש נ״ע
לפני בניית האהל – בשנת תשמ״ט

כשנפטרה זוגתו הרבנית הצדקנית מרת רבקה ע״ה, ביו״ד שבט עדר״ת (1914), הניחוה בסמיכות אליו ליד האהל הנ״ל.

בבית החיים היה גם אהל מיוחד עבור הרבניות הצדקניות: מרת סטערנא אשת אדמו״ר הזקן; מרת שיינא אשת אדמו״ר האמצעי; מרת חי׳ מושקא אשת אדמו״ר ה״צמח צדק״, ועוד רבניות מבית הרב.

ספרים וכתבים

פרק פא
אוסף כתבי-יד-קודש

אף לאחר שנשרפו ביתו וספריו של כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״, כדלעיל פרק סג, נשאר בידיו אוסף קטן של ספרים, שכנראה ניצלו מהאש הגדולה. או שמא קנה אותם אחרי השריפה, היינו בין השנים תרי״ז-תרכ״ו. בכל אופן ידוע לנו שבעת הסתלקותו בי״ג ניסן תרכ״ו נשאר בעזבונו אוסף ספרים וכתבי-יד. ספרי הדפוס נתחלקו בין ששת בניו ואילו כתבי-היד עברו לידי ממלא מקומו בליובאוויטש – כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, כדלקמן.

לפני הסתלקות כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ כתב אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהר״ש נ״ע (אגרות-קודש שלו אגרות כב-ג):

ראיתי דא״ח שלך והוטב בעיני מאד ... חזק ואמץ לכתוב ולהגיד ואני סומך אותך בסמיכה רבה ואל תירא משום אדם ... רצוני שתקבל על עצמך לשמוע בכל יום מאנשים ענינים ולהתיישב היטב עמהם ולהגיד להם עצה, וגם תחזור עמהם הדברי חסידות הנאמרים, וזהו רצוני באמת, לכן לקיים כאמור למעלה בל ישונה.

אחר הסתלקות כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ נשאר כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע למלאות את מקום כ״ק אביו בליובאוויטש, ואילו כמה מהאחים עברו לעיירות קאפוסט לאדי ועוד, להפיץ שם את תורת חב״ד ודרכיה.

במכתב כללי לאנ״ש, שחתמו עליו כמה מהאחים, מספרים על חלוקת המעות והספרים, ועל הרעיון לחלק גם את הכתבים:

חלקנו המעות והספרים ... הוסכם אצלינו שלא נחלק הכ״ק הנשארים, ויהיו מונחים בבית כ״ק ז״ל הכ״מ, והעמדנו שומרים כנצרך, עדי ישקוט העולם, ואז נחלק לכולנו בשוה.

במכתב כללי נוסף שכתבו אז האחים לאנ״ש הם מסכמים את הטעם לזה (מבית הגנזים פרק פב):

ובדבר הכי״ק ... שעדיין לא נתחלקו, הננו להודיעם כי נשאר בס״ה ארבעים ביחלעך, אשר עשרים מהם על נגלה ועומדים להדפיסם לכן אי אפשר לחלקם כלל, והעשרים הנשארים מדא״ח הנה ... כשיחלקו עשרים ביחלעך על שמונה חלקים[17] יגיע לנו שני ביחלעך וחצי.

בשולי האגרת מודיע כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, אודות הביכלאך (כתבי כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״):

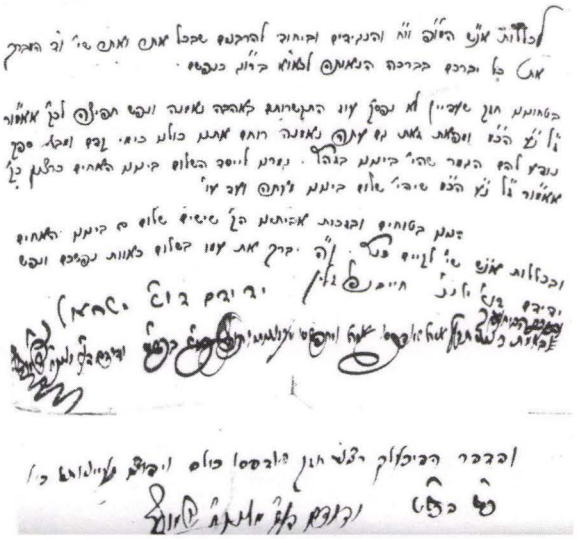
ובדבר הביחלעך, באמת רצוני תיכף אי״ה, שיודפסו אי״ה, ויתפשטו מעיינותיו חוצה, כמ״ש בכש״ט, ידידם דו״ש מלונ״ח

שמואל

ומעבר לדף נכתב שוב:

ובדבר הביכלעך רצוני חזק שיודפסו כולם ויפוצו מעיינותיו כו׳, כמ״ש בכש״ט, ידידם דו״ש מלנו״ח

שמואל

והיינו שברצונו למסרם תיכף לדפוס, כדי שיפוצו ויתפשטו מעיינותיו חוצה, וכמכתבו הידוע של הבעל שם טוב, שנדפס בכתר שם טוב בתחלתו: ״ושאלתי את פי משיח, אימת אתי מר, והשיב לי, בזאת תדע, בעת שיתפרסם למודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה״.

ביתו של כ״ק אדמו״ר הצמח צדק נשרף בשנת תרכ״ח (ראה לעיל פרק הקודם), והכתבים נשמרו בבית כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע.

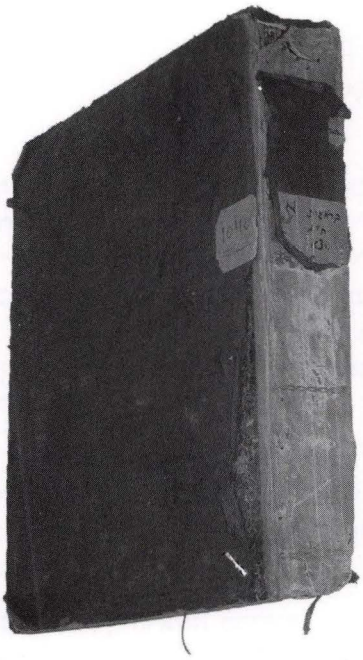
על פרטי הדברים מספר כ״ק בנו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, באגרת שכתב בשנת תרנ״ג (חלקה נדפס באגרות-קודש שלו ח״א אגרת נו*):

17. בין בני וחתני כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״.

כ"ק אאמו"ר[18] זצוקללה"ה נ"ע זיע"א, (ש)לקח הכ"ק של כ"ק אאזמו"ר[19] זצוקללה"ה נ"ע זיע"א רובם ככולם, ולאחיו דודי הרבנים זצ"ל נשאר רק מעט, כמו ביכעל א' או ב' (וזה מה שהי' אצלם מקודם שבאו הכ"ק לידו), והם חפצו בהכ"ק בכל נפשם ומכל מקום לא נתן להם.

* * *

לאחר שהגיעו כרכי הכתי"ק אל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע סדרם וכרכם, ואף הדביק על כל אחד מהם מדבקה מיוחדת, שעליה רשם בכתב-יד-קדשו את שם הכרך ותכנו. מדבקות אלו נשארו על רוב כתבי-היד עד היום, ועל פיהם ניתן לברר בכל כרך מיהו הכותב, תאריך הדרושים וכיו"ב.

18. מוהר"ש נ"ע.

19. ה"צמח צדק".

פרק פב
הדרושים שלו

לאוסף זה שעבר אליו מעזבון כ״ק אביו אדמו״ר ה״צמח-צדק״, נוסף אוספו הפרטי של כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע – כרכי כתבי-היד שאסף בצעירותו, הן אלו שרכש בצעירותו, כפי שמוכח מהרשום בהם ״שייך להר״ש באדמו״ר שליט״א מק״ק ליובאוויטש״ (כת״י 1144) וכיו״ב, והן אלו הכוללים הנחות מדרושי כ״ק אביו אדמו״ר ה״צמח-צדק״ שהוא עצמו רשם בשעתו.

הגיעו לידינו כמה כרכי הנחות מדרושי כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״ כתובים, כולם או חלקם, בגוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע. גם חלק משאר הכתבים שבאותם כרכים מוגהים בגוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע.

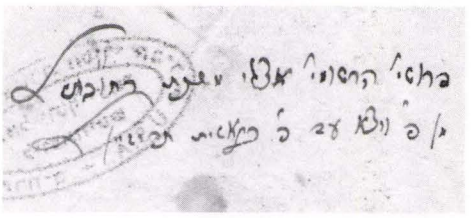
הדרוש המתוארך הראשון מהנחות אלה הוא משנת תרי״ג (כת״י 1063 רלג, א), בכותרת ״בשלח, מוצאי מנוחה, תרי״ג״.

אותו כרך כולל הנחות בכמה כתיבות, חלקן בגוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע וחלקן בכת״י הרב״ק[20] מוגהות על ידו. במקום אחד (רכד, ב) כותב כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע בהגהותיו ״ונראה שזהו משגגת הכותב״.

הדרושים מסודרים כסדר פרשיות התורה, וכרך זה כולל דרושי בראשית שמות ויקרא. המפתח – חלקו בגוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע וחלקו בכת״י הסופר שלו, ר׳ שמואל סופר. אפשר שהיתה אז קבוצה של כותבי ״הנחות״ שעבדו ביחד, כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע אסף את כל ההנחות האלו והגיה את חלקן, אז, או בתקופה מאוחרת יותר.

יש עוד כרך מסוג זה (כת״י 1028), שלפי הנראה אין הדרושים שבו מסודרים לפי סדר אמירתם, וחלקו מוגה בגוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע.

שאר כרכי ההנחות – מסודרים לפי סדר השנים: מאמרי שנת תרי״ד (כת״י 1117), תרט״ז (כת״י 1029. בשער שלו כתוב בכתי״ק: דרושי׳ הרשומי׳ אצלי משנת רחובת לפ״ק מן פ׳ ויצא עד פ׳ בראשית תריזי״ן לפ״ק), תרי״ח-תרכ״ב (כת״י 1077). תרכ״ב-תרכ״ה (כת״י 1120).

עוד יש ביכל אחד כתי״ק, שכולל דרושי תרכ״ה-חורף תרכ״ו (כת״י 1011).

ברשימת כתי״ק של ספרית כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (ריגא) נרשם שם הבוך ״תרכ״ה הנחות״ וממספר הדפים המצוין שם, נראה, שהכוונה לבוך דידן. ועל פי זה הי׳ מקום לכאורה לומר, שגם מאמרי תרכ״ו שבבוך זה הם הנחות ממאמרי אדמו״ר ה״צמת צדק״; אבל:

א) בס׳ התולדות אדמו״ר מוהר״ש נ״ע (של כ״ק אדמו״ר זי״ע) ע׳ 13: בראשית השנה, ע״פ ציווי אביו אדמו״ר הצמח צדק, מתחיל לאמר דא״ח ברבים.

ב) בס׳ השיחות תש״ב ע׳ 103: א האלב יאר פאר זיין הסתלקות איז דעם צמח צדק געווען שוועך צו רעדן.

ג) בבית רבי קיט, ב: הדא״ח שהי׳ אומר בשנים אלו[21] הי׳ קשה לשמוע ולהבין מחמת חלישותו ... אחר כך גברה עליו המחלה ביותר עד שממש הי׳ קשה לו לזוז ידיו ורגליו.

ד) לפני ד״ה מי אל כמוך נכרכה רשימה קצרה בגוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש: ״בס״ד, מי אל כמוך ... בוך ירמי׳ ... ולהניח מקום על קיצור ... להעתיק סי׳ ה׳ מביחעל קטון עם הקיצור״, הרי שמאמר זה הוא העתק כמה קטעים ממאמרי אדמו״ר הצמח צדק - עם הוספת הגהות קיצורים וכו׳ עליו, וזה אינו רגיל ברשימת הנחות [גם בהמשך המאמר (רס״ט): ״שוב מצאתי בהרמ״ז״, לשון שאינו רגיל בהנחה; אבל אפשר שזהו מהנעתק מביכלאך הנ״ל, ואינם תח״י].

ה) דרוש מי כמוכה הראשון מועתק בכמה כת״י בין מאמרי אדמו״ר מוהר״ש (משנת תרכ״ז).

מכל הנ״ל נראה יותר שמאמרים אלו הם של אדמו״ר מוהר״ש בעצמו[22].

* * *

במשך שנות נשיאותו, נוספו לאוסף כתבי-היד הזה – כעשרים כרכי גוכתי״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע. והם דרושים שאמר וכתב במשך השנים תרכ״ו-תרמ״ג, דרושי כל שנה בכרך לעצמו (מפורטים בס׳ ״רשימת מאמרי דא״ח״, קה״ת תשמ״א).

---

20. ר׳ בערל (אשכנזי) קאליסקער. ראה אודותיו לעיל פרק סא.

21. האחרונות לחיים חיותו בעלמא דין.

22. ונדפסו משם בס׳ ״תורת שמואל – תרכ״ו״ (קה״ת תשי״א, תשמ״ט).

בדרך כלל היה כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע רושם בעצמו את הדרושים שהיה אומר, אך בנוסף לזה ישנן גם "הנחות", שהיה כותב כ"ק בנו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בעת שמעו הדרושים מאת כ"ק אביו. בספריה נמצאים חמשה כרכים מהנחות אלו בגוכתי"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע:

א) דרושים שנאמרו בשנים תרל"ה-תרל"ז (כת"י 1012).

ב) דרושים שנאמרו בשנים תרל"ח-תרל"ט (כת"י 1260).

ג) דרושים שנאמרו בשנת תר"מ (כת"י 1008).

ד) דרושים שנאמרו בשנת תרמ"א (כת"י 917).

ה) דרושים שנאמרו בשנת תרמ"ב.

פרק פג
אוסף ספרי הדפוס

כשם שהיה כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אוסף כת"י דא"ח בצעירותו, כן היה אוסף ספרי דפוס. גם בין ספרי הדפוס שבספריה מצאנו ספרים שרשום עליהם "שייך להרב ר' שמואל בן אדמו"ר שליט"א" (אבודרהם ויניציאה ש"ו), "שמואל באדמו"ר שליט"א שניאורסאהן, במחיר 2.25 רו"כ" (פרדס, קארעץ תקמ"ו) וכיו"ב.

מרישום זה נמצינו למדים שהם נרכשו לפני הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח-צדק" בשנת תרכ"ו. אמנם ידענו גם, שאת אוסף הספרים שלו התחיל בגיל צעיר ביותר, כמסופר ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע המועתקת על ידי כ"ק אדמו"ר זי"ע (ס' התולדות אדמו"ר מהר"ש, קה"ת תש"ז, ע' 8-7):

נוהג הי' אדמו"ר הצמח צדק לבחון פעם בחדש אותו ואת חבריו ב"חדר", אשר רובם היו מבני המשפחה, ואחר הבחינה הי' נותן להם מתנות כסף. אדמו"ר מהר"ש הי' מצרף סכומים אלו למה שהי' מקבל בכל יום ששי רובל אחד אסיגנאציע וקונה ספרים ...

בחדש אלול תר"ה[23] בא מוכר ספרים לליובאוויטש. הוד כ"ק אאזמו"ר אדמו"ר מוהר"ש חפץ לקנות ספרים, ובהיות כי רוב מעותיו המקובצים היו אצל כ"ק אביו הרה"ק, בא אליו ויבקש ליתן לו מכספו סך שלשים רו"כ. וישאלהו למה דרוש לך סכום גדול כזה. ויענה כי חפץ הוא לקנות ספרים. ויאמר לו הוד כ"ק אביו: וועד קלאר פריעד די ספרים וואס דו האסט[24] ... סוף דבר נתן לו הוד כ"ק אביו הרה"ק את הסכום אשר ביקש הוד כ"ק אאזמו"ר מוהר"ש מכספו, והוסיף לו עוד עשרה רו"כ במתנה וקנה אז הרבה ספרים.

אל כל האוסף הפרטי הזה נוספו לאחר הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח-צדק" גם הספרים שקיבל בחלקו מעזבון הספרים, כמסופר לעיל פרק פא. ועליהם הוסיף לקנות ספרים רבים במשך שנות נשיאותו – תרכ"ו-תרמ"ג.

---

23. בהיות כ"ק אדמו"ר מוהר"ש בגיל 11.

24. ראה גם לעיל פרק עט.

משפחת בית הרב

פרק פד
השלמות לספר הצאצאים

אין כל חידוש בדבר שידיעתינו בנושא זה הן מצומצמות ביותר, וגם לאחר כל הרשימות בספרים: בית רבי, תולדות משפחת הרב מלאדי וספר הצאצאים, עדיין הפרוץ מרובה.

ולא רק בדור שלישי ורביעי של רבותינו, אלא בבני בניו של כ״ק אדמו״ר האמצעי ושל כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״, חסרות הרשימות הרבה, ולא רק פרטים ביוגרפיים, אלא אף משפחות שלמות של נכדי רבותינו חסרות ברשימות אלו, כדלעיל פרק לו.

אזכיר כאן עוד כמה מהם:

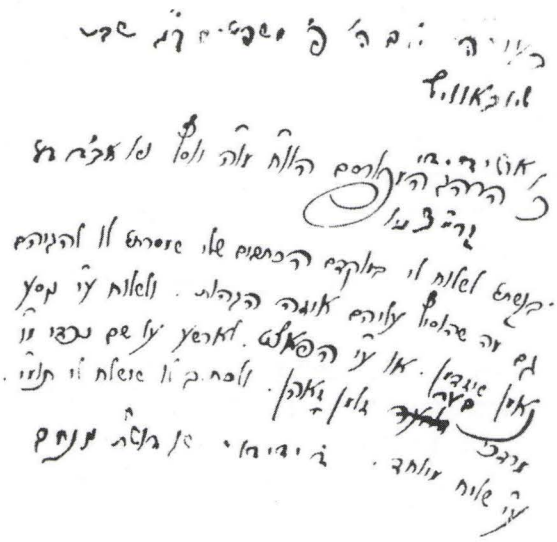
א) מבניו של הרה״ק רבי ברוך שלום בן כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״ נזכרים בכל הרשימות, רק שני בנים ובת אחת, הרי הם: 1) רבי לוי יצחק רב בפודובורנקא. 2) רבי מרדכי רב בוויטעבסק. 3) מרת רבקה אשת הרב משולם רייך.

ועליהם יש להוסיף את הר״ר דן לנדא (אחיו של ר׳ אברהם זעמבינער) שהי׳ חתנו של הרב״ש, כמסופר במבוא לס׳ חקרי זמנים ח״ב ע׳ 17.

זהו לעת עתה המקור היחיד שמצאתיו נזכר, אך מצאתי ראיתי באגרת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (ג׳ סיון תרצ״ה) ״כבוד ש״ב [= שאר בשרי] ידידי הישיש הנכבד והנעלה וו״ח אי״א מוהרמ״צ שי׳״ ובראשה נרשם ״לנדא״. ואני משער (אף שלעת עתה לא בירורתי דבר זה) שהפענוח הוא מוה״ר משה צבי לנדא ב״ר דן הנ״ל (בנו של מוה״ר משה צבי לנדא מקורנין, בנו של ר׳ זלמן קורניצער), שהוא אמנם הי׳ שאר בשרו של רבנו.

ב) בן נוסף הי׳ לרב״ש, שמו יהודה ליב, והי׳ נקרא ״ליב רבש״ס״. נזכר בס׳ השיחות קיץ ת״ש ע׳ 147 ועוד. ולא נזכר ברשימות הנ״ל.

ג) מבניו של הרה״ק רבי לוי יצחק זלמנסאן, חתנו של כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״, נזכרים בכל הרשימות בן אחד בשם שניאור ושתי בנות. באגרות-קודש ח״ב אגרת ז, כותב כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״: ״נכדי מ״ו מרדכי בער זלמן זאהן״, שהי׳, כנראה, בנו של הרלוי״צ הנ״ל, ולא נזכר ברשימות הנ״ל.

ד) מבניו של רבי אהרן אלכסנדראו, חתנו של כ״ק אדמו״ר האמצעי, נזכרת רק הרבנית רבקה, אשת כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע. ויש להוסיף גם את אחותה מרת גיטל לעמפערט, – אליה אגרות רבות בס׳ אגרות-קודש אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, ונזכרת בכו״כ מקומות[25], אך לא ברשימות הנ״ל.

ה) בס׳ ילקוט משפחות (אדעסא תרנ״ב) ע׳ 10 כתוב שהי׳ להם גם בן בשם זלמן. ר׳ זלמן זה היו לו בנים ונכדים, שאף א׳ מהם אינם נזכרים ברשימות הנ״ל. בנו ר׳ חיים משה אלכסנדר נזכר באגרות רבות של כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

ו) ושם נזכר גם שמה של בתם השלישית ״שטערנא, אשת מו״ה דוב בער פראדקין בטשאריי״. בנם זלמן גר אצל דודתו הרבנית רבקה בליובאוויטש, ונזכר באגרת כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע (ח״ב אגרת תה). אך לא הוא ולא הוריו אינם נזכרים ברשימות הנ״ל.

---

25. ראה גם לקמן פרק קיא.

פרק פה
הרה"ק ר' ברוך שלום שניאורסאהן

ואם כך הוא בקשר למשפחות שלמות מנכדי רבותינו, שזכרם לא בא ברשימות אלו, הרי על אחת כמה וכמה בפרטים ביוגרפיים של בני רבותינו, שידיעותינו בהם רופפות ביותר.

וכאן שאנו דנים בהרה"ק רב"ש בן אדמו"ר ה"צמח צדק". נבחן בזה את ידיעותינו עליו, שכידוע הי' בנו בכורו של אדמו"ר ה"צמח צדק": – האמנם ברור שהי' בכור? לא! שכך כותב כ"ק אחיו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע (בפתקה גוכתי"ק שהגיעה לידינו – על דבר קבורתו, והאהל של כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק", ונדפסה באגרות-קודש שלו ע' לח):

"ואחר איזה שני[ם] כשמת בנו הספק בכור קברו אותו סמוך כמו ד' אמות וחצי מקברו" – שבודאי הכוונה כאן להרה"ק רב"ש נ"ע, שנפטר בט"ז שבט תרכ"ט (ד' שנים אחר הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק") "ומצא קן לו באהל אביו רבינו נ"ע לא רחוק ממשכן קרשו" (בית רבי ח"ג קכ, ב).

הרי שלא הי' אלא "ספק בכור", וכ"ק אחיו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע מוצא לנחוץ להדגיש זאת, גם כשמזכירו דרך אגב, לכאורה.

ומכל מקום ידוע לנו ממקור אחר שערכו לו פדיון הבן, שכך כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ראה ס' מפתח ספרי מאמרי ודרושי אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ע' 8 בשוה"ג):

דרוש אדמו"ר הזקן, א' ערב חנוכה תקס"ו, בסעודת מצות פדיון הבן של רב"ש נ"ע,

המאמר נדפס בס' מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ו ע' צח, ונכתב שם שנאמר "בסעודת מצוה בפדיון הבן" אך לא נתפרש של מי. ועל פי הנ"ל שהוא של הרב"ש – שהי' "ספק בכור" – אם כן נערך לו פדיון הבן מספק.

עתה נראה מה נכתב עליו ברשימות הנ"ל:

בבית רבי (שם) כותב ש"נולד בערך שנת תקס"ז", ובס' תולדות משפחת הרב מלאדי (ע' 62), וכן בס' הצאצאים (ע' 134) כתוב ש"נולד תקס"ד בערך"

תאריך זה האחרון (תקס"ד) אינו מתקבל אף בלא דברי כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע שהובאו לעיל, שהרי חתונת כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" היתה בפ' תולדות תקס"ד[26], ואם כן מסתבר יותר שבנו הספק בכור נולד – אחרי שנת תקס"ד.

ואל יחשדני הקורא שאני מתפלפל כאן בדברי קטנות – דיוק שנת לידתו של הרב"ש, כי דברים גדולים בהלכה ומנהג יש ללמוד מקביעת זמן לידתו (ופטירתו) של הרב"ש נ"ע:

לכאורה יש מקום לשער, שאדמו"ר הצמח צדק קרא לבנו בכורו בשם ברוך – על שם אבי אדמו"ר הזקן (שנפטר בשנת תקנ"ב, כדלעיל פרק ב), שלום – על שם אביו ר' שלום שכנא (שכבר הוכחתי בס' אגרות-קודש אדמו"ר הזקן שהוא נפטר בקיץ תקס"ז).

אמנם לפי האמור לעיל, שהרב"ש נולד בשנת תקס"ו, אם כן איך נקרא בשם "שלום" – על שם זקנו החי – דבר שאינו נהוג בין האשכנזים?!

ופלא על גבי פלא, כיון, שכנזכר לעיל, נפטר הרב"ש בשנת תרכ"ט, ובאותה שעה כבר נולד נכדו ה"ר ברוך שניאור (שהרי כבר בשנת תרל"ח נולד לו בנו ה"ר לוי יצחק – אביו של כ"ק אדמו"ר זי"ע, אם כן בודאי נולד האב – ה"ר ברוך שניאור – לפני שנת תרכ"ט), וא"כ איך נקרא בשם "ברוך" – על שם זקנו החי – ה"ר ברוך שלום?

אלא אם כן נאמר שהשם "שלום" נוסף להרב"ש (מחמת חולי) לאחר פטירת זקנו ה"ר שלום שכנא, וכן השם "ברוך" נוסף לה"ר ברוך שניאור לאחר פטירת זקנו הרב"ש.

או נאמר, שעיקר הקפידא אצל האשכנזים, שלא לקרות לנכד בשם זקנו החי, הוא רק בשמו המלא, משא"כ כאן ששם הסבא הראשון הי' "שלום שכנא", שם הנכד "ברוך שלום" ושם נכד נכדו "ברוך שניאור" – בזה אין קפידא כל כך?

* * *

בשיחת פ' מקץ תשמ"ג (התוועדויות סמ"ג) ביאר הרבי את חילוקי המנהגים בזה בין ספרדים לאשכנזים. למחרת כתבתי:

האם יש לקשר לזה את קריאת שמו של זקנו של כ"ק אדמו"ר שליט"א - ברוך שניאור, שנולד בחיי אבי אביו מוהר"ר ברוך שלום; או אפשר נוסף לו השם ברוך מחמת חולי - לאחר הסתלקות אבי אביו?

והרבי השיב:

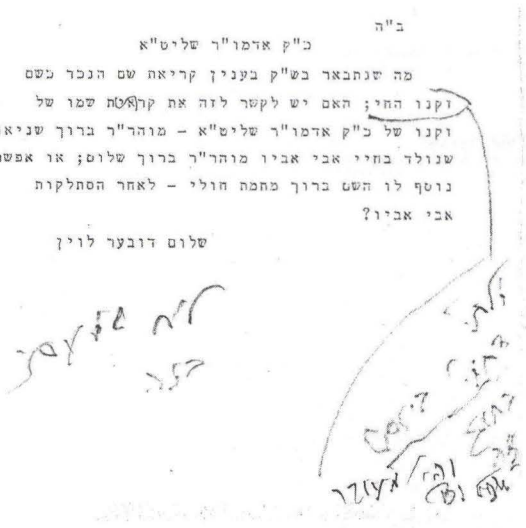
לא שמעתי בזה.

מלתי' דתמי' ביותר בחוג זה, והי' מעורר שקו"ט וכו'.

---

26. ראה ס' מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ד ע' שמג הערה 2.

שוב העירוני, כי אפשר שבתחלה הי' שמו רק שניאור זלמן שניאורסאהן, אלא שבשעה שהשתדך לבתו של הרב שניאור זלמן חייקין, הנה מחמת הזהירות שלא יהי' שמו כשם חותנו (ראה פס"ד צמח צדק ריג, ב-ג), הוסיף לעצמו שם "ברוך" (כשם זקנו שנפטר בשנת תרכ"ט), והשמיט שם "זלמן", ונקרא בשם "ברוך שניאור".

ב"ה

כ"ק אדמו"ר שליט"א

מה שנתבאר בש"ק בענין קריאת שם הנכד כשם
זקנו החי; האם יש לקשר לזה את קריאת שמו של
וקנו של כ"ק אדמו"ר שליש"א - מוהר"ר ברוך שניאור,
שנולד בחיי אבי אביו מוהר"ר ברוך שלום; או אפשר
נוסף לו השם ברוך מחמת חולי - לאחר הסתלקות
אבי אביו?

שלום דובער לוין

רשימת תולדות כמה מחסידיו

פרק פו
הגאון החסיד רבי חיים בער ווילנסקי

תמיד הי' דורש כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מאת החסידים, לרשום את זכרונותיהם, וכן לרשום את הידוע להם אודות החסידים הזקנים מהדורות הקודמים[27].

הנסיון הראשון ללקט את רשימות תולדות החסידים נעשה בקובץ "התמים", ולצורך זה נפתח מדור מיוחד בשם "תולדות ימי החסידים". בחוברת הראשונה כותבת המערכת:

מערכת קובץ "התמים" תתן את כחה בהתענינות מרובה לאסוף את החומר הדרוש בשביל עריכת מקצוע תולדות אנשי שם, ומקוה לעזרתם של זקני אנ"ש ותלמידי התמימים שיחיו, אשר יואילו להקים היכל דברי ימי חסידות החב"ד על הגובה הראוי לה.

חלק מהמאמרים נכתב על ידי כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בעצמו, או שנלקטו מכתביו, וחלק נכתב על ידי החסידים.

* * *

בי"ז מ"ח תרצ"ו כתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע אל החסיד ר' אלי' חיים אלטהויז (אגרות-קודש ח"ג אגרת תתי):

מה טוב אם הי' מיחד לו זמן כתיבה מאת אשר שמע מאביו ומדודו הרא"ש שי', מזמני היותם בליובאוויטש, ואת אשר זוכר מזמני היותו בקרעמענטשוג, וראה את החסידים הגדולים "הדובים" הידועים, די "בערעלעך"[28].

ופירש יותר באגרת שכתב לו בג' שבט תרח"ץ (אגרות-קודש שלו ח"ד אגרת תתקעה):

כבר כתבתי לו, שמהראוי שירשום זכרונותיו מהחסידים הזקנים אשר ראה בילדותו בנערותו ובחרותו, לכל הפחות רשימות קצרות, שמותיהם כנוייהם ומראיהם ועסקיהם, אם היו יושבי אהל או בעלי עסקים ... ואודות הבערעלער יואיל לכתוב לי.

כהיום מענין אותי תולדות החסיד ר' חיים דובער נ"ע. ראיתיו פעמים או שלש, ופעם האחרון הי' בליובאוויטש בקיץ תרנ"ג[29].

ונכון הי' מאד שיבא בכתובים עם בנו ר' מיכאל שי', שבודאי הי' יכול לתת איזה שרטוטים כללים. גם מתי נולד וחינוכו, מוריו ומדריכיו. ואפשר יש לו גם תמונתו.

רשימת בנו ר' מיכאל ווילנסקי

בג' תמוז תרצ"ט כתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בנושא הזה אל ר' מיכאל ווילנסקי עצמו (אגרות-קודש שלו ח"י"ד אגרת ה'רס):

מה מאד הי' חפצי להעמיד זכרון נצחי לכבוד אביו החסיד הנודע בשם המשכיל ה"ר חיים דובער נ"ע מקרעמענטשוג, בקובץ התמים המופיע מזמן לזמן מאיגוד תלמידי תומכי-תמימים דליובאוויטש. והנני פונה אליו בזה אשר יואיל להעריך מאמר אודות תולדות אביו החסיד, ארחות חייו וכל הפרטים הראויים לבוא בדפוס לזכר תהלתו ולתו[עלת] הרבים החפצים להכיר טיפוסי נבחרי חסידי חב"ד.

באותה שעה עסקו בעריכת החוברת התשיעית של קובץ "התמים". אמנם זמן קצר אחרי כתיבת האגרת שלפנינו פרצה מלחמת העולם הראשונה, והקובץ לא הופיע, וגם מכתבו-מענה ששלח – לא הגיע ליעדו.

בסוף החורף ניצל רבינו והגיע לארה"ב. בכ"ג אד"ש ת"ש כתב לו שוב באותו נושא (אגרות-קודש שלו חי"ב אגרת ד'שסד):

זה כבר אשר חפצתי לבא עמדו בכתובים, אבל לא ידעתי כתבתו, ואחרי כן קבלתי כתבתו על ידי מערכת "קרית-ספר", וכתבתי אז אליו אבל לא קבלתי מענה ... בטח קרא את קובצי "התמים" היוצאים לאור על ידי תלמידי ישיבת תומכי-תמימים, ושם מדור מיוחד לתולדות החסידים. נכון הי' אשר יעריך תולדות כבוד אביו החסיד נ"ע בכדי להדפיס ב"התמים", ויהי' לו למזכרת נצח.

---

27. ראה אגרות-קודש שלו, לפי מפתח הענינים שבסוף כרך יב, ערך "זכרון ימי קדם".

28. החסידים ר' חיים בער ווילנסקי, שבפרק שלפנינו, ור' בערל משה'ס דברוסקין (ראה אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ב אגרת תקנב עמ' שסח, וח"ד אגרת תתקעה), ור' דובער מסיוב (ראה ס' השיחות קיץ ת"ש ע' 93. ס' השיחות תש"ד ע' 124 אות יד).

29. אולי יש לתקן כאן עפ"י רשימת בנו ר' מיכאל וילנסקי (ראה לקמן), אשר בסופה הוא כותב אודות יום פטירתו: "יום ב' דחנוכה תרנ"ג (על נר הראשון דחנוכה הוא בירך עדיין) בקרעמענטשוג". גם הובאה שם שיחת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בשמחת בית השואבה תרנ"ד "ער איז דא גיוועזן פאר עטליכע יאר". ואשר "הוא עשה הכנות לנסוע גם על חתונת הרבנית מרת מושקא ז"ל [בקיץ תרנ"ב], אבל מצב בריאותו מנעהו מזה". וראה אגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ה, שוה"ג לאגרת א'קט, מה שסיפר לי הרז"ש ע"ה (אודות החדר שני שבאולם הקטן שבליובאוויטש):
ועוד מספרים שבשנת תרמ"ט, כשבא הר"ר חיים בער ווילענסקי לליובאוויטש והתפלל בחדר קטן זה, עבר אדמו"ר דרך חדר זה [במקום דרך הפרוזדור], והתעכב לראות איך שמתפלל.

בארכיון נמצא המענה שלו, שכתב בז' ניסן ת"ש, ובו כותב בין השאר:

הרבה הצטערתי לשמוע מפי מכתב כ"ק שהמענה שלי לאוטווצק לא נתקבל ... באותו מכתב שאלתי את פי כ"ק, אם כוונתו היתה שאני רק אספיק את החומר לה"תולדות" ואחר יכתבן, או שעלי לכתבן בעצמי, דבר שאינו נוח לבן לעשות, מפני טעמים מובנים.

בשעה זו איני מוכשר בכלל, על פי מצב בריאותי, לעבודה זו. חומר הייתי יכול לספק גם עכשיו.

בי"ג ניסן כתב לו שוב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (שם אגרת ד'שפה):

בהנוגע לה"תולדות", ודאי הי' טוב יותר אם הי' ביכלתו לכתבו בעצמו, אבל העיקר הוא החומר.

ובמוצאי יו"ט השיב ר' מיכאל הנ"ל:

בנוגע לה"תולדות", דבר שאינו צריך להאמר הוא שקדוש לי חפץ זה, ושהשתדלות כ"ק בדבר זה נגע בעומקא דליבאי. אלא שלצערי איני יכול לכותבן בעצמי, לפי שמעולם לא כתבתי תאורים או ספורים; קשה גם כן לבן לכתוב שבחים על אביו...

לעת עתה הנני רושם לי לעצמי הידיעות והעובדות הנוגעות לה"תולדות" העולות בזכרוני (בתוך זה נמצאים דברים ששמעתי עליו מפי כ"ק אדמו"ר מהרש"ב זצוקלה"ה), וכשיצטרפו לדבר פחות או יותר שלם, אשלחם לאשר יצוה כ"ק.

החומר החמרי הוא מועט, לפי שבשעת פטירתו של אאמו"ר ז"ל הייתי רק בן ט"ו, והוא כמעט שלא דבר על עצמו מעודו. ואין לי גם ממי לקבל ידיעות, לפי שזה כמה שנים שניתק הקשר ביני ובין בני משפחתי הדרים ברוסיא[30].

על השכלתו של אאו"מ ז"ל בדא"ח כמובן אין לי שום השגה.

כמדומה לי, הכח היותר גדול שהראה הוא בשתיקה; הוא לא רק שלא התערב כמעט מעולם בדברי החוזר בליובאוויטש שחזר לפניו, אלא שתק גם כן בשעה שהתווכחו בפניו שומעי דברי החסידות שאמר הוא לפניהם, ולאדם מן הצד נדמה שאין הוא מבין את שיחתם כלל. אבל לא רק בשתיקה ממש הצטיין, אלא בכלל השתדל להיות נחבא אל הכלים, ורק לעתים רחוקות לעת צורך גדול יצא מגדרו זה. והתיאור של אדם בעל תכונה כזו הוא קשה מאד.

30. בגלל הגזירות שברוסיה, כנזכר בסוף רשימתו (אודות הפסק הקשר שבינו בארה"ב לבין בני משפחתו ברוסיה): שנפסק הדיבור בינינו, בשעה שגזרו על סחיטת הוולטא, והן כנראה יראות לכתוב לחו"ל.
[והיינו בתקופת שלטון הקומוניסטים ברוסיה, שכאשר היו רואים התכתבות של אחד עם בני משפחתו בחו"ל, היו מכריחים אותו לכתוב ולדרוש שישלחו לו מעות חו"ל, והיו לוקחים ממנו את המעות המתקבלים].

באדר"ח אייר ת"ש כתב לו שוב רבינו (שם אגרת ד'שצב):

נהניתי לשמע שהתחיל לרשום את זכרונותיו אודות כבוד אביו החסיד נ"ע, ואשר חלק מהם יהי' את אשר זכה לשמע מאת הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, והשי"ת יעזר לו בכל הדרוש לו בגשם וברוח.

אמנם למעשה לא סיים אז, ונמשך הדבר עוד שנים רבות. נראה, שבמשך הזמן הזה המשיך כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע לעורר אותו בכתיבה הזאת.

* * *

בארכיון הספריה נמצא העתק המזכירות של "שאלון" מיוחד שהוכן עבורו, כדי להקל עליו את רשימת התולדות, ובכותרתו:

"תולדות החסידים", שאלון, לתולדות החסיד ר' יצחק חיים דובער נ"ע ווילנסקי.

בנפרד, נמצאת בארכיון, סקירת ר' מיכאל מתולדות אביו החסיד הנ"ל, שנכתבו בצורת תשובות לשאלון הנ"ל, שנגמרה בשנת תש"ח.

במכתב שכתב אל המזכיר ר' חיים ליברמן[31], בי"ב אלול תש"ז, מספר:

השאלון הולך ומתמלא. כבר כתבתי יותר מב' עמודים, אבל הדבר הולך לאט, לפי שיש לי למסור מעשים שאירעו ודברים שנדברו לפני ששים שנה ויותר, חומר בשביל כותב המאמר, ואני אין בידי אפילו שורה אחת של רשימות. וגם כל הדברים שהיו עלולים להזכיר אותי על אי אלו מאורעות נשארו בקרמנצוג, ואני משתדל להעלות את המעשים ואת קטעי המעשים בזכרוני, על כן הדבר נמשך יותר מכפי ששערתי. מובן שתיכף לגמר העבודה אשלח אותו לכם.

בו' כסלו תש"ח:

התשובה על השאלון אשלח אי"ה בקרב הימים. הדבר הוא קשה, לפי שהמקור היחידי לדברי הוא הזכרון שלי שנחלש. אין לי אפילו מילה אחת מהעובדות שאני מדבר עליהן רשומה בכתב. יש לי בקשה גדולה לכבודו. אם נמצאים אצל אדמו"ר שליט"א מכתבים מאת אבי ז"ל, ייטיב נא כבודו לצוות לצלום[!] לכל הפחות אחד מהם, ברשיון אדמו"ר, על חשבוני. אין לי אף תמונת אות ממנו. הכל השארתי בקרימנצוק.

ובט"ו כסלו תש"ח:

הנני שולח ביחד עם מכתבי זה גם את תשובתי על השאלון על כתבתו של אדמו"ר שליט"א. תשובותי הן רבי הכמות ומעטי

31. מכתבי וילנסקי לרח"ל נעתקו מארכיונו אשר בספרי' הלאומית בירושלים, ותודתי לידידי ר' יהושע שי' מונדשיין, על אשר העתיקם.

האיכות. השתדלתי לכתוב באריכות את אותם הפרטים המעטים הידועים לי ולא חששתי אם לפעמים הם לא על הסדר, מכיוון שתשובותי צריכות לשמש רק חומר.

אקווה שיעלה בידו של המעבד אותן לתת תמונה רוחנית של אבא ז"ל, אף אם לא תהי' שלימה בכל פרטיה.

מובן שבמקצוע הראשי לא נגעתי ולא יכולתי לנגוע, היינו מדת השכלתו של אבא בדא"ח, לפי שהוא אינו ידוע לי כלל.

כשיודפס המאמר על תולדותיו של אבא, הי' טוב שישלחו לי עלי הגהה, כדי שיהי' בידי לתקן אם טעיתי באי אלו דברים, או שנתתי מקום לטעות בהם.

בח' טבת תש"ח מודה לו כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, במכתב מיוחד (אגרות-קודש ח"ט אגרת ג'קנז):

בזה הנני לתת לו את תודתי אשר הואיל למלאות את בקשתי לסדר בכתב את ארחות חיי כבוד אביו הרה"ח נ"ע.

ובזה הנני לבקשו אשר יואיל להוסיף להערך רשימת אנשי חב"ד נ"ע אשר הכירם בעצמו ואשר שמע אודותם מכבוד אביו הרה"ח נ"ע או מזקני החסידים נ"ע.

ובט"ו בטבת משיב ר' מיכאל:

הנני מודה לכ"ק מעומקא דליבא, לפי שאלמלא דרישתו, לא הייתי בא מעולם לכתוב דבר על תולדות אבי נ"ע, אפילו בצורה חטופה כזו שכתבתי.

מה שנוגע להחסידים המצויינים האחרים, אין לי על אודותם אפילו תמונה כל שהיא, אלא רק ספורים בודדים ששמעתי ומעט מאד שראיתי.

וכדי שלא להוציא הנייר חלק, הנני מרשה לי לספר שני דברים ע"ד ר' ברוך תמריש ז"ל, רבו המובהק בדא"ח של אבי ז"ל, המעידים על תכונות נפשו.

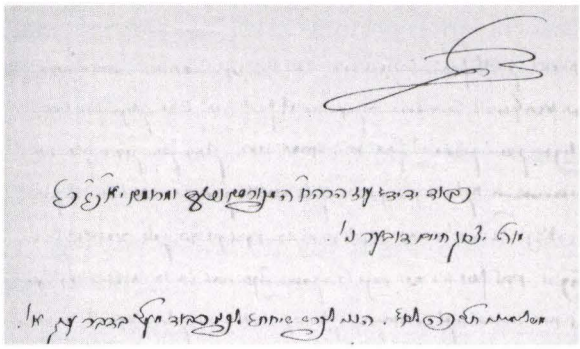
ומספר שני פרטים אודותיו.

כעבור שנתיים, בה' שבט תש"י, כתב לו שוב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (אגרות-קודש שלו ח"י אגרת ג'תרצד):

ידעתי את האהבה הבלי גבולית שהיתה בין הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק ובין כבוד אביו החסיד נ"ע, והנני זוכר עוד אותה ההתענינות המיוחדת שהתענין הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק נ"ע עם ידידי - יבדל לחיים טובים וארוכים - וחנוכו כשישב בנערותו בליובאוויטש, וידעתי שכתב מכתבים ארוכים לאביו בכמה פרטים בהנוגע להנהגת דודיי נ"ע וכן בעניני חסידות. יואיל נא ידידי לשלחם אלי לשבועות אחדים בשביל להעתיקם ואשלחם חזרה לידידי.

כעבור ימים אחדים היתה הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, ובמכתב המענה של ר' מיכאל (שנעתק בשוה"ג שם) לא נזכר כלום אודות המכתבים; אמנם ברשימה הזאת הוא כותב:

המכתבים של אדמו"ר רש"ב זצוק"ל אליו לא נשאר אלא מכתב הזמנה אחד על חתונת הרבנית מרת מושקא ז"ל[32].

אגרת אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אליו

רשימות החסידים

כשם שדרש כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע לרשום את תולדות החסיד ר' חיים דובער ווילנסקי, כן דרש לרשום את תולדות שאר החסידים המפורסמים, כנזכר לעיל.

בח"י טבת תש"ט כתב על כך כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע אל החסיד השד"ר ר' בנציון שמטוב (אגרות-קודש ח"י אגרת ג'שסה), ומסיים:

ויחדתי מי שיסדר כל המכתבים והידיעות אשר יגיעו בענין זה.

לא נתפרש כאן מיהו זה אשר יחד אותו לעבודה הזאת, אמנם כעבור כמה שבועות פירש זאת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, במכתב שכתב אל החסיד ר' שניאור זלמן דוכמן, בי"א שבט תש"ט:

וחתני הרה"ג הרה"ח הרממ"ש שליט"א יסדר בעזה"י שכל הסיפורים שישלחו אליו יסודרו על נכון בדיוק.

גם הרשימה שלפנינו נמסרה אז אל הרבי.

אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, ביו"ד שבט תש"י, התעניין ר' מיכאל לדעת מה נשאר עם הרשימה הזאת. בל"ג בעומר תש"י שאל אצל ר' חיים ליברמן:

לפני שנים אחדות קבלתי שאלון מאת כבודו שנשלח מטעם כ"ק אדמו"ר נבג"מ. בו הוצעו שאלות שונות הנוגעות לתולדות א"א ז"ל. כבר כשהחזרתי את השאלון עם תשובתי בקשתי שיחזירו לי אותו לאחר השימוש בו. איני יודע מה נעשה בו, אבל אני משער שלא השתמשו ולא ישתמשו בו.

---

32. ראה אגרות קודש שלו ח"א אגרת נה - דוגמה של מכתב הזמנה לחתונה הנ"ל. ושם אגרת נו* אגרת אל הריחד"ב שלפנינו.

איך שיהיה הנני מבקש מכבודו שייטיב להחזירהו לי בהקדם האפשרי. ואפילו אם תרצו להשתמש בו, אפשר לעשות העתק או צלום ממנו. לי אין שום העתקה נכונה ממנו, רק קטעים אחדים מסורסים. הנני בטוח שכבודו ימלא את בקשתי והנני מביע לו מראש את תודתי הנאמנה.

ובכ״ג סיון השיב לו ר׳ חיים ליברמן:

בהתאם למכתבו מל״ג בעומר, הנני מצרף בזה תצלום מהשאלון של כבודו. את גוף הכתב יד, מכיון שנשלח לכ״ק אדמו״ר נבג״מ, לא מצאתי לנכון להחזיר לכבודו.

כפי שאמר לי הרב רמ״מ ש״ס[33], מנהל הוצאת הספרים שלנו, עוד ישתמשו בשאלון זה אבל אינו יודע מתי.

כל האוסף הזה נשאר אצל הרבי במשך כל השנים.

* * *

כאמור לעיל בתחלת הפרק, הנה המטרה הראשונה של רשימת תולדותיו של החסיד רבי חיים בער ווילנסקי, וכן הליקוט אודות תולדותיו של החסיד ה״ר אברהם חיים ראזנבוים – דלקמן פרק צב ואילך, היתה עבור המדור ״תולדות ימי חסידים״ שבקובץ ״התמים״, שיצא לאור בווארשא בשנים תרצ״ה-ט.

גם כשהגיע כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע לנ.י. בט׳ אד״ש ת״ש, וביקשו שוב – בכ״ג אד״ש, לרשום את תולדות אביו החסיד הנ״ל, היתה אז התוכנית להמשיך בהופעת הקובץ ״התמים״ כאן בארה״ב; אלא שלא אסתייע מילתא.

באותה שעה, בכ״ב אייר ת״ש, כתב המזכיר ר׳ חיים ליברמן אל מר מענדל ראזנבוים באותו תוכן – אודות תולדות אביו החסיד ה״ר אברהם חיים ראזנבוים:

מיר, ד.ה. די געוועזענע תלמידים פון דער ליובאוויטשער ישיבה גיבען אַרויס – שוין א יאר דריי – זאמעלביכער[34] (צו 3-4 א יאר), געווידמעט אינגאנצען חב״ד-חסידות און חב״ד-חסידים, מיט א שטענדיגער אפטיילונג ביאגראפיעס פון חשובה חסידים פון די פריערדיגע דורות מפורסמים, און וועלכע האבען געהאט א השפעה אויף זייער סביבה בפרט אדער אין דער חב״דישער וועלט בכלל.

אין דער דאזיקער אפטיילונג ווילען מיר מאכען א אנדענקונג צו אייער פאטער החסיד ר׳ אברהם חיים ז״ל. עס פעלט אונז אבער אויס מאטעריאל צו זיין ביאגראפיע.

יעצט לעזענדיג אין צייטונג אז איר געפינט זיך אין אמעריקע איז מיר אריינגעפאלען א געדאנק וועלכן זיך צו אייך מיט דעם פארשלאג, אפשר וועט איר אנשרייבען פאר אונז אייער פאטערס אויספירליכע ביאגראפיע.

* * *

בשעה שנצטויתי לערוך את סדרת ״תולדות חב״ד״, נכנסתי אל הרב חדקוב ושאלתי אם אפשר לקבל את הרשימות של החסידים, כדי לערוך על פיהם את ״תולדות חב״ד״. הוא השיב לי, שאינו יודע היכן הם.

מכל מקום נתן לי רשיון מיוחד, לעבור על כל הארכיון של המשרד, לחפשם שם. במשך שבועות אחדים עברתי על כל התיקים שבמשרד, ומצאתי בהם הרבה דברים מועילים, אבל לא את אוסף הרשימות הנזכרות. נראה שנשארו ברשותו של הרבי, וזאת לא העזתי לבקש. וכך ערכתי את ״תולדות חב״ד״ בלעדם.

אחרי ג׳ תמוז תשנ״ד, כשעברו על הכתבים שברשות הרבי, נמצאה גם הרשימה האמורה (וכמו כן תיק הרשימות והכתבים של החסיד ר׳ אברהם חיים ע״ה ראזנבוים, כדלקמן פרק צב ואילך) – יותר מששים שנה, אחרי בקשת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בפעם הראשונה, לערוך ולרשום את תולדות החסיד הלזה; וקרוב ליובל שנים אחרי אשר כ״ק אדמו״ר זי״ע השיב לרח״ל, בסיון תש״י, אשר ״עוד ישתמשו בשאלון זה אבל אינו יודע מתי״.

הרשימה בשלימותה נעתקה ונדפסה, בתוספת הערות וציונים בשולי הגליון, בפרדס חב״ד גליון 5 ע׳ 66 ואילך (וכן ערכתי אז את הספר ״תולדות אברהם חיים״).

ברשימה הזאת מספר אודות הוריו ומוריו ובני משפחתו, עסקיו בפרנסה ובצרכי צבור, תכונתו ומדותיו, עיסוקו בלימוד דא״ח, אריכות התפלה והתוועדויות, וכן אודות נסיעותיו מקרעמענטשוג לליובאוויטש.

---

33. כ״ק אדמו״ר זי״ע.

34. קובץ ״התמים״

פרק פז
הגאון החסיד רבי משולם זלמן ניימרק

אבקש להקדים כאן כמה שורות:

את סקירת תולדות כמה מרבני חב״ד בעיירות רוסיה, כבר לקטתי בכמה מקומות:

א) בסדרת ״צמח צדק״ כרך המפתחות (מפתח אנשים ע׳ קנז-קסד), מופיעה ״רשימת גדולי התורה שבדור״ שהתכתבו עם רבינו הצמח צדק בשו״ת. אצל חלק גדול מאישים אלו, נרשמה תחלה תמצית תולדותיהם.

ב) סקירת רבני העיירה ליובאוויטש, עם המסמכים הקשורים לזה, נדפסה ב״מבית הגנזים״ פרק לג.

ג) סקירת רבני חב״ד בעיירה ראמען, עם המסמכים הקשורים לזה, נדפסה ב״מבית הגנזים״ פרק לה.

ד) סקירת רבני חב״ד בעיירה באברויסק, עם המסמכים הקשורים לזה, נדפסה ב״מבית הגנזים״ פרק לז.

ה) סקירת רבני חב״ד בעיירה הארקי, עם המסמכים הקשורים לזה, נדפסה ב״מבית הגנזים״ פרק לה.

ו) סקירת הגאון החסיד מוה״ר נתן הורביץ, ורבנותו בפולוצק, נדפסה ב״מבית הגנזים״ פרק לב.

ז) סקירת רבני חב״ד בעיירה ניקוליוב, עם הפנקס והמסמכים הקשורים לזה, נדפסה ב״מבית הגנזים״ פרקים קלח; קמא.

אחרי הדפסת הספר, הגיעו לידינו עוד כמה מסמכים הקשורים לרבני העיירה הזאת, ונכללו לקמן פרק ק.

שם ושם מסופר גם על רבני העיירה ראמאנאווקא.

* * *

בסקירה הנ״ל של רבני העיירה הארקי מסופר גם אודות הגאון החסיד רבי משולם זלמן ניימרק, אשר כיהן ברבנות העיירה – משנת תר״י עד שנת תרכ״ב לערך, ואחר כך כיהן ברבנות העיירות סטאראדוב, וויטבסק ונעוויל.

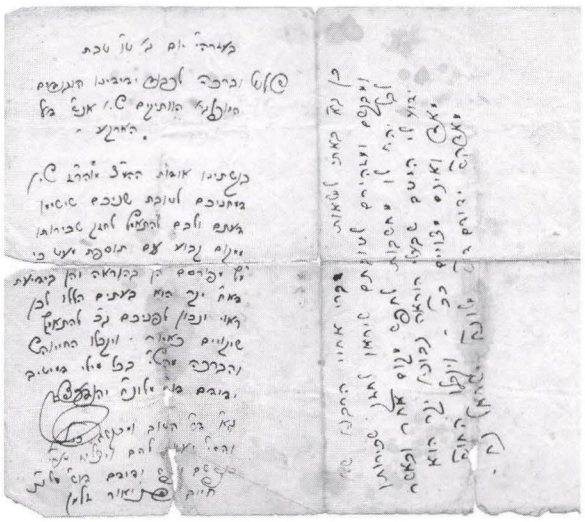
אמנם בפרק שלפנינו יסופר, על התאמצותו להשיג ״פטור״ לילדי ישראל בסטאראדוב – מלשרת בצבא הרוסי[35], ואשר עשה זאת בהדרכת כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, ואשר אחרי הלשנתו של המשכיל דוב לזרוב, הוא נאסר יחד עם 80 מיהודי העיירה סטאראדוב, וישב אסור במשך שנתיים, ואשר אף את רבינו רצו להאשים בזה, ואולי אף להביאו למשפט בסטאראדוב, ואשר חקרו את החסידים בסטאראדוב לסיבת נסיעותיהם לליובאוויטש, אם היא קשורה לתמיכת רבינו בפעילות בלתי חוקית שבסטאראדוב, ואשר במשך תקופה זו התכתבו בזה עם רבינו ברמז, ואשר רבינו שלח אליו מכתב עידוד קצר לתוך הכלא, ואשר שלח למטרה זו את מזכירו לסטאראדוב, לברר את המצב באשר הוא – מה אפשר לעשות כדי להצילם מעונש המאסר.

מחמת כל זאת, נחזור כאן על סקירת סדר רבנותו של הגאון החסיד מוה״ר משולם זלמן ניימרק, עם הוספת פרטי הפרשה הנזכרת, וההתכתבות הקשורה לה.

* * *

ב״מבית הגנזים״ פרק לח נדפס מכתב המלצה, שכתבו בני כ״ק אדמו״ר הצמח צדק, אל ראשי קהלת הארקי, בט״ו טבת תר״כ:

בקשתינו אודות ההמ״צ מוהר״ז שי׳ דמחניכם, לטובת שניכם, שישימו דעתם ולבם להתאמץ לחזק שכירותו ממקום קבוע, עם תוספת מעט, כי מ״ץ מפורסם הן בהוראה והן בידיעת דא״ח יקר הוא בעתים הללו, לכן ראוי ונכון לפניכם גם כן להתאמץ שיקויים כאמור ... ומבקשם ומזהירם לטובתם שיראו לחזק שכירותו לבל יהי׳ לו מחשבות לחפש מקום אחר, וכאשר ידוע לי היטב שבעלי הוראה נכונים יקר הוא מאד ואינם מצויים כל כך.

* * *

בשנים הראשונות של תקופת כ״ק אדמו״ר ה״צמח צדק״, היה רבה של הארקי החסיד מוה״ר יהושע. הוא נפטר

35. ראה גם לקמן פרק צו.

לערך בקיץ תר"ב, ואת מקומו מילא הרב יהושע אליהו ב"ר יוסף, שכיהן ברבנות הארקי, לפחות עד שנת תר"ל[36].

אחריו כיהן ברבנות הארקי, הגאון החסיד הרב משולם זלמן ניימארק, אשר נכדו הרב אברהם יעקב ניימארק, כותב אודותיו בהקדמת ספרו אשל אברהם (תל אביב תרצ"ז): שהיה רב בעיירות הורקי, סטרדוב, וויטבסק, ניוול.

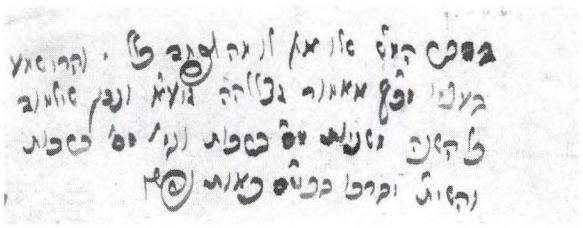
לערך בשנת תרכ"ב עבר מהארקי לסטאראדוב (ואת מקומו בהארקי מילא הגאון החסיד הרב חיים שמעון דוב זיוואו, מח"ס שבעים תמרים).

ברבנות סטאראדוב כיהן מוהרמ"ז ניימארק – לערך עד שנת תרמ"ו.

בשנת תרמ"א נאסר בסטאראדוב, יחד עם 80 יהודים, אשר ישבו במאסר משך שתי שנים, תרמ"א-ג. אודות המאסר הזה מסופר בהקדמת אשל אברהם (רא"י ניימרק, ת"א תרצ"ז). כוחה של סניגוריה (פ. שניאורסון, ת"א תשכ"ז) ע' 17. אגרות-קודש אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אגרת טז. רשימת היומן ע' רו.

באוסף המכתבים שבספריה נמצא כתי"ק שכתב לו כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע[37], בעת ישיבתו במאסר:

בדבר המש[פט] שלו אין לו מה לפחד כלל. והרי שמע בעצמו מכ"ק אאמו"ר זצללל"ה זיע"א[38]. ונכון שילמוד כל השנה משניות מס' ברכות, וגמ' מס' ברכות, והשי"ת יברכו בכל טוב סלה כאות נפשו.

עוד יש באוסף המכתבים כמה אגרות שנכתבו בנושא הזה במשך חודש שבט תרמ"א.

המכתבים הם בלי שם נמען, ונכתבו לליובאוויטש, אפשר – אל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע.

המכתבים הם בלי חתימה, ובכמה מקומות נראה ששמו של הכותב הוא "יהושע נתן". הכוונה כנראה להגאון החסיד ה"ר יהושע נתן גנעסין, המכונה "העשל נטע", ובכמה מקומות[39] "הערשל נטע" או "צבי נטע".

אודותיו מספר ה"ר זלמן שמעון דוואַרקין (כפר חב"ד גליון 895 ע' 71):

הרה"ג ר' צבי-נטע גנעסין, שהיה למדן גדול וחסיד של הרב ה"צמח צדק".

בשעתו היה הרה"ג ר' צבי-נטע ראש הישיבה בעיר סטרדוב. באותן שנים היתה הישיבה מפורסמת ברמתה הגבוהה ובתלמידיה המצויינים, עד שבזכותה הפכה העיר סטרדוב כולה למרכז תורני, והיו אומרים "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מסטרדוב".

מסיבות שונות עזב הרה"ג ר' צבי-נטע את סטרדוב והתקבל כרב בעיר פוצ'עפ (בסטרדוב הוא לא כיהן ברבנות). גם בפוצ'עפ הוא פתח ישיבה, ובה למדו תלמידים רבים.

ב"כוחה של סניגוריה" ע' 11 מספר שבעת המאסר שלפנינו, סגרה המשטרה את הישיבה שבסטאראדוב.

זה נרמז גם לקמן באחד המכתבים שלפנינו:

רָבו הרבה ענינים גבוהים אשר נשבתו ובוטלו.

שכנראה כוונתו של ה"ר יהושע נתן בזה, כי הישיבה שהוא עומד בראשה נסגרה על ידי המשטרה.

ואלו הם המכתבים:

הראשון הוא ממוצש"ק שמות [תרמ"א]. ובו מסופר על המלשינות והמאסר:

אחד מהבעלי בתים דפה הלך ביום ה' העבר אל אדוועקאט א[ינו] י[הודי] פעטראוו, לבקש ממנו לשוכרו לטוען עבור עסק ה"ר מ[שולם] ז[למן], אשר עודנו תפוס, ואינו מקבל עבורו שום ערבות[40]. השיב לו האדוועקאט, כי כפי אשר ראה הוא הדאַנאָס[41], לא יוכל לקבל על עצמו להיות אדועקאט.

וסיפר שכך התחלת הדאנס, נמצא בפה סטרד[וב] סעקט נק' חסידים, בהסעקט הזה עד ארבעים איש בראשם ה"ר מ[שולם] ז[למן]. מחזיקים הסעקט דפה הם יאקובסאהן, ובעלא דובראווסקי הוא (הלאסנא בדומע[42] דפה), ויעקב משה מענדלייאו, וגרשון בן ציון גינזבורג, ובראשם כו' וכו' וכו'[43], וכל עסקם ועצתם להבריח כו'[44], וכל המעות הנמצאים בקאראבעסנע

---

36. ראה מבית הגנזים שם.

37. נדפס באגרות-קודש שם. ושם מסופר שאת הכתי"ק הזה הגניבו אליו למאסר דרך כלי קפה עם תחתית כפולה.

38. כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

39. ראה זכרון לבני ישראל ע' כד-ה.

40. לא מרשים לו לחזור לביתו על ערבות – שלא יברח.

41. המלשינות (של המשכיל דוב לזרוב).

42. חבר המועצה העירונית.

43. ע"פ המסופר לקמן – כנראה הכוונה לרבינו. וכן מסופר ב"כוחה של סניגוריה" ע' 38, שבהמשך לזה עשתה המשטרה חיפוש בבית רבינו בליובאוויטש.

44. צעירים מעבודת הצבא.

איזבאר[45] הם מקבלים לידם עבור ליתן שוחד, ונשבעים שבועת שקר למען מלט נפשות אשר הם חפצים, ועושים זאת בהיתר כו' וכו'[46], כי על פי עצתו עושים הכל. כל זה סיפר פעטראוו לפני האיש ההוא.

בדבר הרמ"ז, הן יום אתמול הלך שררה[47] אחד, נודע לשם מאטלאסעווסקא, אל דו"ח[48], דרך בקשה, כי שררה גדול הוא. ולא שעה הדו"ח לדבריו, ולא קבל. הן אמת כי הוא ברוגז וכעס גדול עליו[49], אבל מי יודע מה יהי' סוף הדבר.

כמה אנשים מוכנים להקרא להדו"ח בדבר נסיעתם[50]. ודעתם להשיב האמת אשר נוסעים להתפלל בתחלת השנה על אוהל[51] כו'. אך אין אתם יודע אם גם זה לא מדברים אשר לא ע"פ דת ונימוס[52]; כי קשה מאד ואסור להכחיש הנסיעה מכמה וכמה. מסתמא אלו אשר יוכלו לומר האמת שנסעו לוויטעבסק[53] עבור מסחור, מסתמא לא ישקרו ויגידו האמת; אך הנותרים לא יודעים מה להשיב, לולי השי"ת יהי' בעזרתם שלא יקראו אותם, או יתעכב הקריאה עד יוכלו לשמוע ולידע מה להשיב, או יתוודע האמת ממלשינות הד"ל[54], ויתבטל העסק לגמרי.

כן מתפאר[55], ונשמע היום מדברים בחוצות העיר, שכהיום נשלח פאבליקאציעס עבור הרד"ז; ולא אוכל לידע הדבר על בוריו בשום אופן.

בדבר המניסטער פאלאצאוו, לא נשמע עוד שום חדשות למתי יבא פה.

בקושי גדול פעלנו על ידי בקשת האיספראווניק[56], לעשות להרמ"ז, לא לשנות בגדיו[57], וליתן לו חדר טוב, ולהניח עוד הצטרכותיו.

45. מכס קורובקה.

46. של רבינו.

47. שר.

48. אל הדורש וחוקר. ב"כוחה של סניגוריה" (ע' 15 ואילך) מסופר ששמו של החוקר טגנצ'וב, ודירתו היתה בבית המלשין דוב לזרוב, ולימים הי' לשר המשפטים.

49. השר מאטלאסעווסקא כועס על חוקר טגנצ'וב, על אשר לא שעה לבקשתו. אבל ספק גדול אם זה ישנה את דעת החוקר הנ"ל.

50. שרוצים לחקור אותם אודות נסיעותיהם לליובאוויטש כדלקמן, אם הי' זה כדי לקבל תמיכת רבינו לפעילות בלתי חוקית שבסטאראדוב.

51. נסיעתם לראש השנה לליובאוויטש היא כדי להשתטח על ציון כ"ק אדמו"ר הצמח צדק. ראה לקמן במכתב המזכיר ה"ר לוי יצחק אידלעוויץ.

52. אם לא יאשימו אותם אשר גם הנסיעה הזאת להשתטח על האהל אינה חוקית, בחוקי רוסיה של תקופה זו.

53. הסמוכה לליובאוויטש.

54. ה' דוב לזרוב.

55. המלשין לזרוב, אשר הוא הלשין גם על הרד"ז.

56. ראש המשטרה.

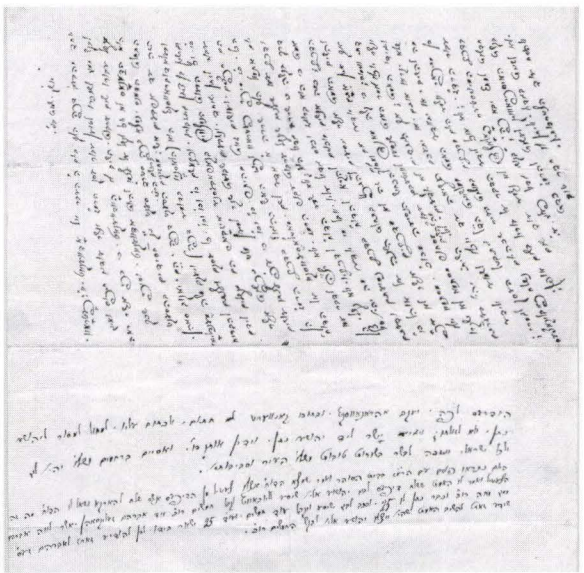
57. בהיותו במאסר, לא להלבישו בגדי האסורים.

האדרעס לפה[58], יעקב אהראנאווסקי, ובתוכו קאנווערט חתום, ולכתוב עליו למחול למסור ליהושע נתן, ולא לזולתו, ויגיע ישר ליד יהושע נתן, וידין אותו כו'.

ואסיים ברחמים ושלום יהי' לנו ולכל ישראל, ונזכה לבשר בשורות טובות משלום העיר וסביבותי'.

היום נתראו פנים עם הרמ"ז בבית הסוהר, ואמר שמצא הדו"ח אצלו צעטיל מן הדיפעס אשר שלח להארקע[59]. ושאל לו הדו"ח מה זה הצעטיל. ואמר לו האמת, ששלח דיפעס לבנו יהושע אלי', שיסע לליובאוויץ, לקבל חמשים רו"כ מיד אברהם זעליקסאהן[60], אשר לווה אברהם ממנו מאה רו"כ, וכבר נתן לו 25, וכתב לבנו שיסע ויקבל עוד חמשים, ועוד 25 ישאר בידו. לכן[61] להודיע זאת לאברהם זעליקסאהן שידע זאת להשיב האמת, שהי' אצלו יהושע אלי' לבקש החמשים רו"כ.

גם במכתב השני, שנכתב כנראה כמה ימים אחר כך, מספר את פרטי המלשינות (החתימה אינה קריאה):

בס"ד, יום ד

יום אתמול בא איש נאמן רוח, ולדאבון לבי סיפר לי, כי שינה החוקר מדבריו וימאן לתת דרור להאנשים, אף על בטוחת כסף.

58. המענה מליובאוויטש לסטאראדוב יושלח על שם יעקב אהראנאווסקי, ובתוך המעטפה תהי' מעטפה נוספת חתומה על שם יהושע נתן, ויהושע נתן ידין את המענה לשריפה – מחשש עין הבולשת.

59. מברק ששלח הרב ניימרק לבנו ה"ר יהושע אלי' בהארקי (מקום רבנותו הקודם של הרב ניימארק), שיסע לליובאוויטש לקבל 50 רו"כ.

60. רבה של ליובאוויטש בתקופה זאת. ראה מבית הגנזים פרק לג.

61. מבקש הכותב מאת הנמען בליובאוויטש, להודיע כו'.

עוד נגע איש אחד שלא במתכוין בכבוד הפראק[62], ויבער חמתו כמו אש על האנשים כולם השייכים, להעסק ויסע תיכף לבית החוקר, ויצוהו שלא יתן דרור להם. אם כי אחר כך הפציר האיש המדבר עם הפראק', ושכח חמתו מעט, עם כל זה עוד לא שב אפו, ורחוק שיואיל להטיב בהענין.

מכל העסק קבלו קאפיעס, ונמצא מפורש שהחוקר התחיל בהעסק לדבר ע"ד המודעה שניתנה מאת הדוב[63], שנמצא חבורת אנשים (סיעקט) על פי ראש החברה[64] ... ונאמנים ממנו שלוחיו העוסקים בזה ארבעה אנשים[65] החשובים בעיר ס[טאראדוב] ועוד נוסעים ... ד"ש ... ובכתבו ההנחה שלו בחטאת ואשמת האנשים אשר באו לידו, הוא מבאר כי אשמים באשמת החבורה הנ"ל, וכן באר גם באשמת המ"ץ.

בעיר נתחדש סערה, ויוסיפו אש בלבב הצר, כי לקחו מחדש הקאראבקע אשר מאן בזה, והתרה אותם שלא לעשות זאת. ויגבה לבו[66] לדבר כי יוסיף ח"ו להכותם מכה רבה, וישלח ידו ליגע באחד מהם, ואת ראשם ידרוש ח"ו לפה[67], שיסדר להם ויתקנו את אשר עוותו.

וד' יודע מה יהי' מזה. בשלשה ימים האלו נתהפך הענין מאשר הי' ונראה מקודם, ייטיב ד' ולא יוסיף ליסרם, ויהופך הכל לטוב.

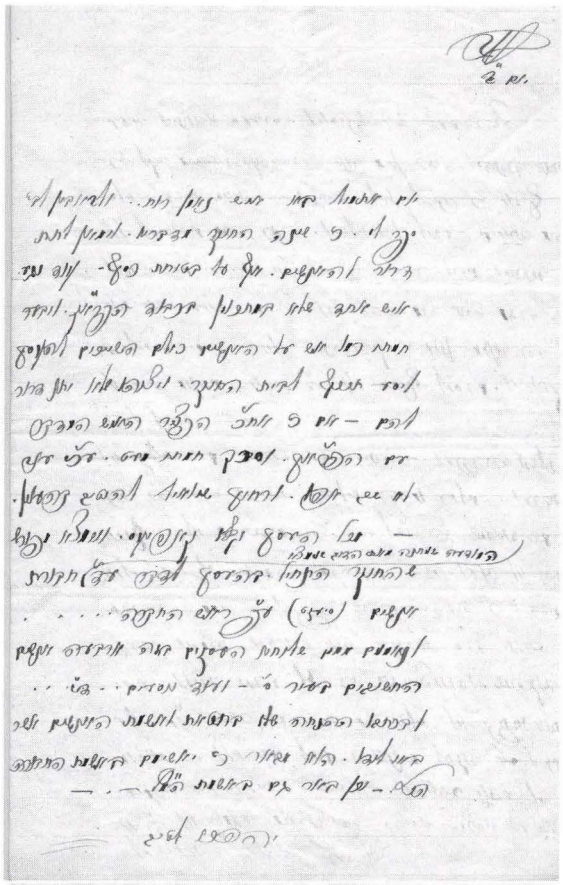
לא קבלתי שום מכתב עד עתה. ועפדה"ט[68] נשלח כפי האדרעס שכתבתי[69], שעליו הסכימו כולם, וכתבתי תיכף בקבלי מכתב מידידי, לש"ב הג' שידרוש שם אולי נתקבלו איזה מכתבים אלי, ועוד לא קבלתי תשובה ממנו.

ואפשר שהדבר פשוט, כי דרשתי פה ונמצא שהאיש[70] אינו בביתו זה חודש ימים, וזאת נודע לו, כי אז ציווהו שיפקוד על ב"ב, אשר אם יביאו מכתב אליו לא יפתחו אותם זולתו. ולא שמו לבם האנשים לחקור על זה[71], והנם מונחים שם בבית האיש. וכאשר יָדַע לי אי"ה לא אמנע מלהודיעם.

הנני המצפה בלב נשבר לישועת ד' בקרוב

ד' [...]

המכתב השלישי הוא מהראשון לינואר (י"ד שבט)

---

62. פראקוראר (קטיגור). ב"כוחה של סניגוריה" (ע' 38 ואילך) כותב ששמו סימיונוב.
63. המלשינות של דוב לזרוב.
64. כנראה הכוונה לרבינו.
65. המנויים במכתב הקודם.
66. של המלשין הנ"ל.
67. כנראה הכוונה, להביא את רבינו לסטאראדוב.
68. ועל פי דעתו הטהורה.
69. במכתב הקודם.
70. יעקב אהראנאווסקי, הנזכר במכתב הקודם.
71. אלו שהלכו לביתו לשאול אם הגיעו מכתבים, לא שאלו אם יש מכתבים שהגיעו על שמו, שלא פתחו אותם כנ"ל.

המצפה לישועה [תרמ"א]:

הצרות מתגברות ומתחדשות, האחרונות משכחות הראשונות, השי"ת יודע מה יהי' בסוף וגמר הדבר.

השבוים יושבים תפוסים בשמירה גדולה, כן ה"ר מ[שולם] ז[למן] יחי', וכמעט אין איש מתעסק, כי על כולם נפל אימה מפני חמת המציק הצר הצורר, אשר בלשונו מגביר שעוד ידו נטוי' להושיב הבית הסוהר כולו באנשי סטרד[וב] הנקובים בשם חסידים, ובדברו בשווקים ורחובות צועק ואומר שובו שובו מדרכיכם הרעים ולמה כו', כי אני אעשה כלה מכל העיר. והצר הצורר הדו"ח[72] מקבל דבריו ומרשיע מאד להחזיק השבוים בחנם, ובכל יום נקראים אנשים אצלו על הדרישה וחקירה מענינים שונים כללים ופרטים, וָבו הרבה ענינים גבוהים אשר נשבתו ובוטלו[73], והרמ"ז זועק ונאנח בשברון מתנים ובחלישות לב, והדאקטער מרשיע לא ליתן לו סווידעטעלשטווע[74] לקבלו על ערבות. מי יוכל לשער הצרה הגדולה הזאת, אשר ממש נותנים בידי לא יוכל קום, אין לנו על מה ועל מי להשען כי אם כו'. וָבו הבכיות והאנחות ברחובות קרי', ועוסק אין.

ואף כי נשאר אצלינו ההסכם לשכור איש אחד לשלחו לקייעוו להשתדל לראות העסקים ולדרוש אחר אדוויקאט טוב קופערניק[75], או איזה אחר מהמפורסמים. אך אם נשיג מי, הלא יָרבו הוצאותינו, און וֵוי קריגט מען את האיש, כי כולנו כעוורים לא ידעו נתיב.

ומאד מאד נפלאת בעינינו על עָרי ישראל הקדושים הקרובים והרחוקים אשר השליכו אותנו אחרי גיווּם, אחרי אכלם ואחרי שתותם לספר ולדבר מעשה סטאראדוב, כפי הרשומה במכתבי עולם[76], ואין איש שם על לב להתעורר במדת ישראל רחמנים בני רחמנים, לעשות למען שם ישראל וקדושו להיות לנו בעזר בשילוח אנשים יודעי דת, לתת לנו איזה עצה בדבר הצוררים הללו, כי משחיתים המה את כל העיר, וָבו בעלי בתים בני חורין שירדו מנכסיהם מחמת הצרות, וממש אין להשיג אפילו פרוטה למען עסוק בעניני השבוים, והעומדים להתפס, וגם אין שום עזר לנו באיזה משען אגורת כסף, כי כבר הנאגי"ד[77] דפה נלאה מהכיל ריבוי ההוצאות, ובלעדו כולם עניים, והלא מהיושר הי' לא לעזוב ליפול עיר גדולה בישראל, והנה בעוה"ר היא עומדת ליחרב ח"ו, ואין איש שם על לב מעיירות הקרובים והרחוקים, לא בזה ולא בזה, ואף בשילוח איזה עצה, לא נותר בנו רוח באיש ד' ירחם.

72. הדורש וחוקר.

73. בכוחה של סניגוריה ע' 11 מספר שהמשטרה סגרה אז את הישיבה שבסטאראדוב.

74. עדות (שלא יברח כשישוחרר לביתו עד המשפט).

75. ליעוו קופערניק הי' למעשה העו"ד שלהם בעת המשפט. על נאומיו של קופערניק במהלך המשפט, ראה כוחה של סניגוריה ע' 134 ואילך.

76. שאחרי האוכל מספרים את סיפור המאסרים בסטאראדוב, כפי שהם התפרסמו בעיתונות.

77. הנגיד.

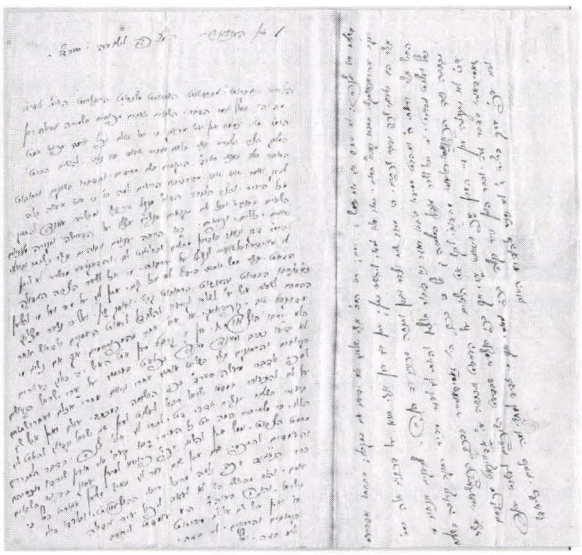
רבו המכתבים אשר שלחנו, ולא ידענו אם נתקבלו; כתבתי אדרעס יעקב אהראנאווסקי, בתוכו קאנווערט חתום, כתוב עליו למסור ליהושע נתן[78].

אין בנו עון אשר חטא על דברינו אלה במכתב[79], אשר הם בלעגי שפה ודבר שפתים, כי מרוב שיח וצער ויגון ואנחה דברנו עד הנה, צועקים אנחנו, מי האיש אשר יראת ה' ואהבת חסידיו בלבבו יאזר נא כגבור חלציו להיות לנו לעזר מעיר רחוקה וקרובה בשילוח כסף ועצות נכונות, ומי יכול לשער גודל המצווה.

אף כי כבר הי' זאסידאנייע בדבר הפראשעני[80] אשר נכתבה נגד הפאנאסטעוולעני' מהדו"ח[81], לבקש את השבוים על הערבות, ונכתבה על ידי אדוויקאט[82] מפורסם, עם כל זה לא נתקבלה, און זיי האבין אפגיזאגט אז.

אך כפי הנשמע שבדעת השופטים לעשות עוד זאסידאני' בדבר זה, וכבר הוכן נייר בקשה כפי נימוס. אך מי יודע למתי, ומה בלבם. כשיחודש לטוב על פי ערך ברצות ד', לא נמנע מלהודיע הטוב.

במשך השבוע שלאחריו, התארגנה פעילות מורכבת

מעסקנים בריגא, וועליז, סטאראדוב וקיוב – לגייס לצורך זה את עורכי הדין בקיוב.

על כל הנ"ל כותב אחד מריגא (שחתימתו מעורפלת),

78. כאמור במכתב הראשון הנ"ל.

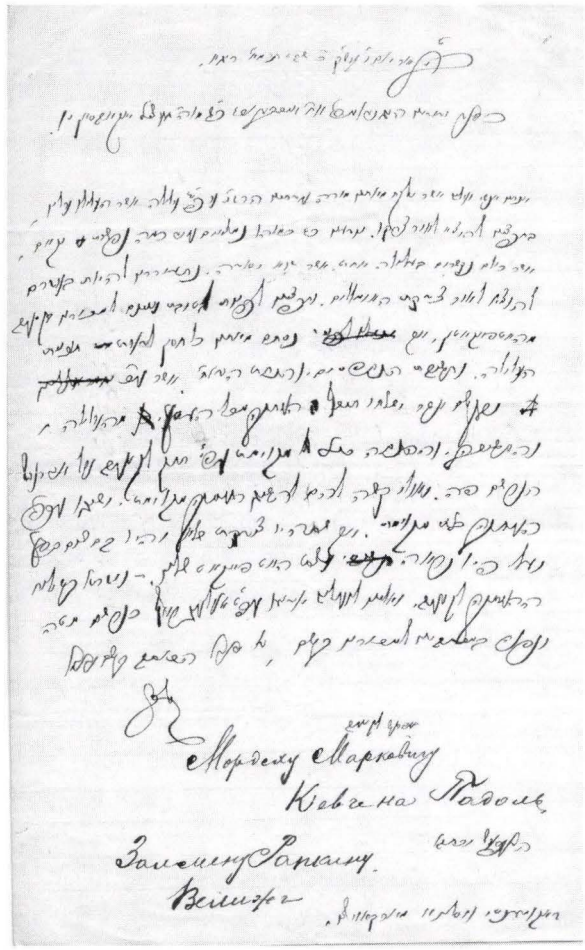
79. הכותב מתנצל על סגנון המכתב הזה.

80. ישיבה בבית המשפט, לדון אודות הבקשה לשחרר את האסורים בערבות, עד המשפט.

81. החלטת החוקר.

82. עורך דין.

אל אחד מהעסקנים בסטאראדוב – ה״ר געציל יאקאבסאן (הנזכר לעיל במכתב הראשון):

ב״ה אור יום ו׳ עש״ק כ׳ שבט תרמ״א ריגא

כבוד ידידי הנגיד ומפ׳ וו״ח ונכבד וכו׳ מו״ה געציל יאקאבסאן נ״י

אנחנו אנשי וועליז[83], אשר נלקח מאתנו מורה עדתינו הרז״נ[84] על פי עלילה אשר העלילו עליו, בחפצינו להוציא לאור צדקו. נודענו כי כמוהו נמצאים עוד כמה נפשות נקיים, אשר כולם נקשרים בעלילה אחת, אשר שוא יסודה.

נתעוררנו להיות בעזרם להוציא לאור צדקת האומללים, וחפצינו לפנות לטובת עניינם למכירנו בקיעב מהאטפאקאטן[85].

אך נסתם מאתנו כל חזון לדעת תוכנית העלילה, ותשובת הנתפסים, והנחת הדו״ח[86]. אשר על כן נבקשם אשר ישלחו תיכף העתקה מכל העסק מהעלילה והתשובה וההנחה, שלחו מקויימת על פי חוק לקיעב על אדרעש הנרשם פה. ואולי קשה להם להשיג העתקה מקויימת, ישיגו על כל פנים העתקה בלתי מקויימת, אך שתהי׳ צודקת, שלא יהי׳ בם שום [...]. ועל פיו נראה עצת האטפאקאט שלנו.

ויזרזו בשילוח ההעתקה לקיעב, ואלינו לוועליז יודיעו על פי טעלעגראף, כנרשם מטה, ונפנה במכתבינו למכרינו בשם.

דברי ידידו הכותב בשם [...]

[חתימה]

מכתב לקיעב

[מרדכי מארקאוויטש, קיעב, שכונת פאדאל]

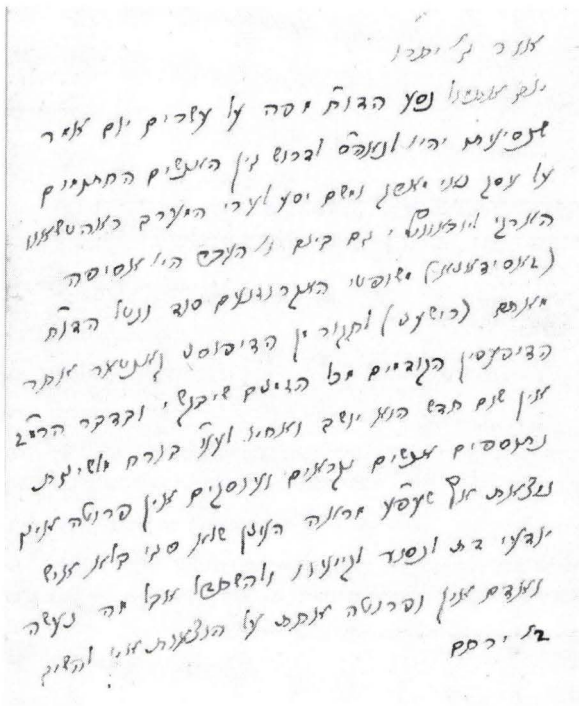
הדיפעש יכתבו

[זלמן ראפקין, וועליזש]

דאקומענטי ויסלינא מארקאויצו.

נראה שרבינו שלח לשם את מזכירו מוה״ר לוי יצחק אידלעויץ לברר המצב, ובאור ג׳ יתרו מדווח:

יום אתמול נסע הדו״ח[87] מפה על עשרים יום, אמר שנסיעתו

83. ראה לעיל פרק לה, בשוה״ג, אשר לערך בתקופה שלפנינו, התיישב ר׳ ישעי׳ ברלין מוועליז, בריגא. ואפשר שהוא מכתב שלו (ראה מכתביו לקמן פרק קי ופרק קלד).

84. הכוונה להרב זלמן ניימרק רבה של סטאראדוב.

85. עורכי דין.

86. סקירת החוקר את הנושא.

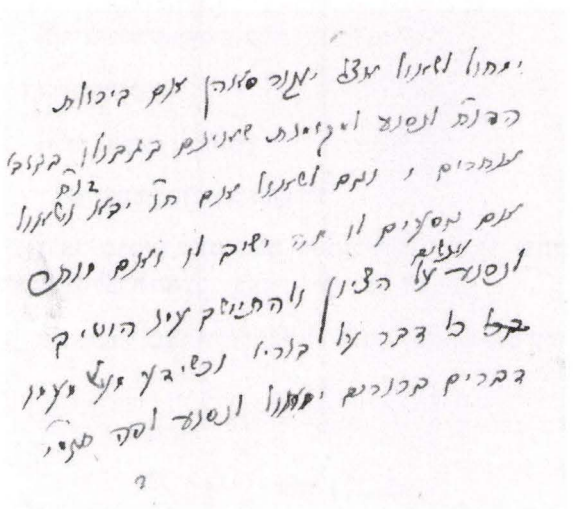
87. הדורש וחוקר.

יהי' לנאה"ס[88], לדרוש גין האנשים החתומים על עסק נאימארק, ומשם יסע לערי המערב ראהטשאוו הארקי ליובאוויץ.

גם ביום ו' העבר הי' אסיפה (זאסידאניא) משופטי האקרוזנעם סוד[89], ונטל הדו"ח מאתם (רישעני) לחקור מן הדיפוסני קאנטאר אחר הדיפעסין הקודמים[90] מכל הזמנים שיבקש.

ובדבר הרמ"ז אין שום חדש, הוא יושב, ואחיו לעת עתה בורח. מלשינות נתוספים, אנשים נקראים ועוסקים אין, פרוטה אינו נמצאת. אף שעל פי ערך מראה הענין שלא סגי בלא איש יודעי דת לנסוע לקייעוו ולהשתדל, אבל מה נעשה ואדם אין, ופרוטה אחת על הוצאות אין להשיג, ד' ירחם.

נראה שאחר כך חזר המזכיר הנ"ל לליובאוויטש, ומשם כתב שוב אל העסקנים בסטאראדוב:

ימחול לשאול אצל יעקובסאהן[91], אם ביכולת הדו"ח לנסוע למקומות שאינם בגבולו בגוב' אחרים[92]. וגם לשאול אם ח"ו יבא דו"ח לשאול אם נוסעים לו[93], מה ישיב לו. ואם מותר לנסוע אנשים על הציון[94], ולהתיישב עמו היטיב כל דבר על בוריו, וכשידע מעל' מעמו דברים ברורים ימחול לנסוע לפה תומ"י.

וכך ישבו שתי שנים, עד למשפט שהתקיים בחורף תרמ"ג[95], שבו זוכו הרב ניימרק ושאר החסידים.

אחר כך עבר משם לכהן ברבנות וויטעבסק.

בס' וויטבסק (ע' 187) מסופר, כי אחרי פטירת הרב זלמן אוסטרובנר בוויטבסק בשנת תרמ"ו-ז, מינו על מקומו את הרב זלמן ניימארק, אולם כעבור שנתיים יצא את וויטבסק, ונתמנה להיות רב בקהילה אחרת שברוסיה הלבנה. והיינו בשנת תרמ"ח, שאז עבר מוויטעבסק לכהן ברבנות נעויל.

אמנם ב"כוחה של סניגוריה" (ע' 158) מספר פרופ' פישל שניאורסאהן (יוצא סטאראדוב):

כמה ימים לאחר גמר המשפט עזב הרב נימרק את סטאראדוב, ובקרוב הוזמן לעיר וויטבסק, וישב שם על כסא הרבנות, ואחרי כשלוש שנים הוזמן לרב בעיר נוול.

בקובץ יגדיל תורה (נ.י. חוב' מד ע' לז), נדפסה תשובה שכתב מוהרמ"ז ניימארק אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, ובה כותב ממקום מגורו נעויל, בט' ניסן תרמ"ט: "בקיץ העבר ... הי' השריפה הנוכחי דפה, אשר מאז היו הספרים מטלטלים מזוית לזוית", הרי שבתחלת קיץ תרמ"ח כבר נתקבל לרבנות בנעויל.

כרבה של נעויל כיהן עד לפטירתו בכ"ח מנ"א תרנ"ג (הקדמת אשל אברהם ע' 6), אשר אז מילא את מקומו בנו הרב יחזקאל פייויל (אהלי שם ע' 128).

---

88. נאווגאראד סיווערסק (?)

89. בית המשפט האיזורי.

90. קיבל צו מהשופטים, אשר משרד המברקים ימסרו אל החוקר את כל פרטי המברקים שנשלחו על ידי החסידים בסטאראדוב.

91. געציל, העסקן הנ"ל בסטאראדוב.

92. כאמור במכתב הקודם, שהחוקר טגנצ'וב נסע לכמה עיירות לחקור בהם את החסידים. והשאלה היא, אם נסיעתו זו לחקור מחוץ מפלך שלו היא חוקית.

93. אם יבוא לחקור את רבינו בליובאוויטש, אם החסידים מסטאראדוב נוסעים אליו.

94. כאמור לעיל במכתב הראשון, שהשיבו הנחקרים שנסיעתם לליובאוויטש היתה כדי להשתטח על ציון כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

95. בכוחה של סניגוריה כותב שהמשפט התקיים בשלהי 1883, היינו בחורף תרמ"ד. וא"כ ישבו שלוש שנים במאסר – מחורף תרמ"א עד חורף תרמ"ד.

פרק פח
חסידי פלעשצעניץ

משפחת קוגל

על ראשיתה של התקופה החסידית בפלעשצעניץ, מספרת ילידת העיר מרת מארייאשא באדאנא פוטרפס, ברשימתה משנת תשט"ז (הדברים תורגמו מאידיש, ע"י ר"י מונדשיין, בכפר חב"ד גליון 883 עמ' 68):

בשנת 1836 [תקצ"ו] התגורר בכפר קיסקורינע (ליד פלשצניץ שבפלך מינסק) יהודי בשם ר' שלמה קוגל, שנקרא ר' שלמה קיסקורינער על-שם מקומו, ולו בן בשם ר' הירש – למדן גדול – שהיה מכונה "הירש הדבורה" ("הירש דער בין"), בגלל שהיה טרוד יומם ולילה בלימוד התורה. אשתו של ר' הירש – מרת לאה – היתה ידועה בחכמתה ובחסידותה, היא ניהלה את משק הבית ודאגה לפרנסה, ובעלה ישב והגה בתורה.

שלושה בנים היו להם: המבוגר שבהם הענדל[96] ... השני יוסף[97], והצעיר גרשון. אחרי חתונתם התיישבו הסבא ור' הענדל במקומות שונים: הסבא בעיירה ביעלע, עיירה בת עשרים משפחות של אנשים פשוטים עובדי אדמה, ור' הענדל בכפר קצ'לין הסמוך לביעלע.

מביעלע וקצ'לין הגיעה החסידות לפלשצניץ; זו כבר היתה עיירה גדולה יחסית שאליה היו נוסעים מכל ישובי הסביבה, והתגוררו בה כשלוש-מאות תושבים – כולם "מתנגדים", מקטנם ועד גדולם. השינוי התחולל רק כשסבי נאלץ לעקור מביעלע לפלשצניץ.

איני זוכרת כמה זמן נמשכה המחלוקת, אבל עבור הסבא היתה זו תקופה קשה ביותר. בכל יום ויום היו מתרים בו ומאיימים עליו באיומים שונים ומשונים. עד כי בעזרת ה' שככה המחלוקת ונרגעו הרוחות, הוסכם בין שני הצדדים שיהיה רב מן המתנגדים ושוחט מן החסידים, ותשקוט הארץ.

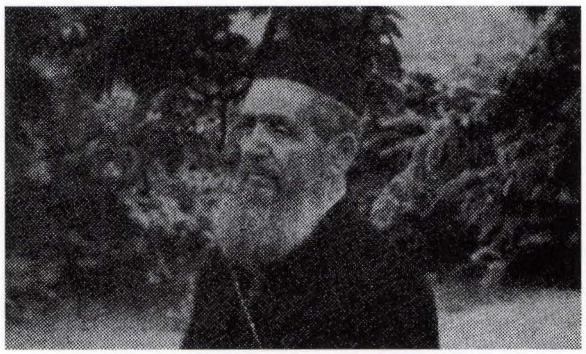
החסיד ר' שמואל ראזענבוים, בסקירתו את תולדות דודו החסיד ר' אברהם חיים ראזנבוים[98], כותב אל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

שם בעיר מולדתו היו עוד חסידים גדולים, כי שם הי' דר גם כן החסיד ר' הענדיל ז"ל קוגיל (אשר בסוף ימיו הי' מתגורר בליובאוויץ, וכ"ק הי' מכיר אותו היטב), ואחיו החסיד ר' יוסף ז"ל, ושמעתי כי הוא הי' גדול בחסידות עוד יותר מר' הענדיל ז"ל, ועוד חסידים. ובכלל הי' שם בין אנ"ש אהבה ואחוה שלום וריעות.

החסיד ר' שמואל ראזענבוים ושני בניו

וברשימת הר"ד שיפרין אודותיו:

ה"ר דוד שיפרין

נולד [ר' אברהם חיים] לאביו הרב ר' דוב בער מחסידי חב"ד, בעיר פלעשצעניץ, גובערניא מינסק, מקום אשר היו החסידים המפורסמים הרב הוו"ח ר' יוסף קוגעל זצ"ל, אחיו של החסיד הנעים ר' חנוך הענדיל קוגעל ז"ל, ובנו של החסיד ר' חנוך הי' שמו ר' גרשון ליב נ"ע. הני תרי צנתרא דדהבא הפיחו רוח החסידות

---

96. המשפיע בישיבה בליובאוויטש. אודותיו לקמן פרק צא.

97. זקנה של הכותבת, וזקנם של המשפחות המפורסמות בחב"ד: קוגל; דייטש; ריבקין; פוטרפס; שמטוב; סערעבריאנסקי.

98. ראה לקמן פרק צב ואילך.

בקרב האי חסידא פרישא מרן אברהם חיים ז"ל.

הם נזכרים בכמה מכתבים שכתב החסיד המפורסם ר' שמואל דובער מבאריסאוו אל ר' אברהם חיים ראזנבוים מפלעשצעניץ[99].

בכ"ח כסלו תרל"ה:

ודרוש למעני בשלום אדוני הרב הקדוש מ' יוסף קוגעל שי'.

בה' אדר תרל"ו:

ד"ש כבוד ידידי עוז המופלג מוהר"י נ"י, ובן אחיו ידידי מ' גרשון ליב נ"י.

ושוב בח"י אדר תרל"ו:

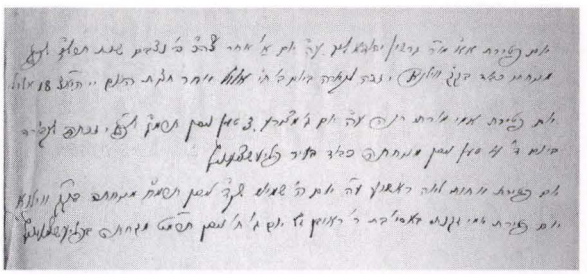
פסוק של שלום לידידי הותיק ותמים מ' יוסף שי', ולבן אחיו המופ' מוהר"ר גרשון ליב שי', ולכתוב לי מכל אשר נעשה אתם לטוב להם כל הימים וכל לרבות ולרבות אך ורק מיעוטין במחלוקת[100] כו'.

אמנם בימים האלו ממש, נפטר כנראה החסיד ר' יוסף, ובכ"ו אדר תרל"ו כותב אליו שוב:

כאשר נודע לי פתאום מרז"ר דמחנם מפטירת ידידינו היקר וחרד מוהר"י ז"ל תנצב"ה, נימס לבבי בקרבי ונשארתי כמתעתע ממש, אוי ואבוי שבר על שבר כו', הצור תמים פעלו כו'.

בשנה הבאה תרל"ז נפטר גם החסיד ר' גרשון ליב, שכך רשם בנו ר' שלמה לזכרון, בכת"י 584:

יום פטירת א"א מו"ר גרשון יהודא ליב ע"ה יום א' אחר צה"כ פ' נצבים שנת תרל"ז לפ"ק, מנוחתו כבוד בק"ק ווילנא, זכה לקבורה ביום ח"י אלול אחר חצות היום. היא"צ 18 אלול.

המשפיע ר' הענדל עבר אז לגור בליובאוויטש, ובפלעשצעניץ נשאר הרא"ח ראזענבוים לעמוד בראש עדת החסידים.

החסיד ר' ראובן ליברמן

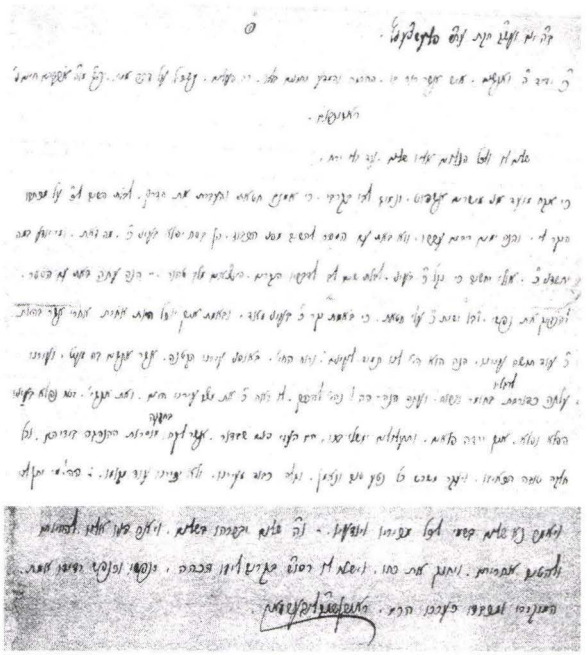
כך עד שנת תרמ"ח, שאז נאסר הרא"ח[101]**, והי' במאסר עד שלהי שנת תר"נ, ובראש עדת החסידים בפלעשצעניץ עמד השו"ב ר' ראובן ליברמן, שסידר בביתו קביעות עתים ללימוד דא"ח.**

ביום ד' פר' מסעי תרמ"ט, כותב על כך הרא"ח אל ידידו המשפיע ר' הענדל:

דין הניין לי מה שהודיעני כי יציץ ופרח ישראל בעירנו, ונמצאים מתי מעט החפצים להתנהג בחסידות ובקביעות זמן ומקום אצל ר' ראובן שו"ב ללמוד דא"ח, יהי' ה' בעזרם, ויוסף ה' עליהם בכמותם ואיכותם, כי טוב הוא לנפש תדרשנו, והמה יחזקו את בדק הבית לכל אשר ימצא שם בדק. וכולי האי ואולי יערה ה' רוח ממרום, אשר גם בנינו כנטיעים מגודלים יעשו פרי למעלה ויטעמו מטעם לשד השמן (כינוי לחכ' וגם לעובדין טבין לפי' הינוקא דפ' בלק, אשר כן נמצא גם בפי' הת"י ע"פ ולא רוכבה בשמן[102] עי"ש).

אחרי נסיעת הרא"ח מרוסיה, בשנים תרנ"ב-ג פנה הודה זיווה והדרה של העיירה פלעשצעניץ. בראש עדת החסידים נשאר עומד השו"ב ר' ראובן ליברמן הנ"ל, הכותב אל הרא"ח ביום ועש"ק חקת עת"ר (נעתק ב"כפר חב"ד" גליון 100 עמ' 71):

בהיותו כ' עוד תושב עירנו, הנה הוא הי' תמיד לנו לעינים ורוח החי' באופני עירנו הקטנה, אשר אנשים בה מעט, ועירנו עלתה כפורחת לרגליו בחומר וברוח.

99. ראה גם מבית הגנזים סוף פרק יא.

100. בודאי הכוונה למה שסבלו מהמתנגדים, כדלקמן.

101. כדלקמן פרק צו.

102. ישעי' א, ו.

ועתה הנה הרי נהי' להיפך, לו ראה כ' את מצב עירנו היום ואת אנשי', בטח נפלא בעיניו הפלא ופלא איך ירדה פלאים ... וגלה כבוד מעירנו, ולא יכירנו עוד מקומו ... ומי יתן ונתראה פנים אף לרגע, ולחלות בשמחה את פניו ולשבוע בהקיץ תמונתו.

בתוכן דומה כותב ר' ראובן גם לידידו ר' דוד שיפרין, ושם יש גם קטע המראה לנו לדעת את מעמדו של ר' ראובן בפלעשצעניץ, באותה שעה. וכך כותב, בתארו את מצבו איך שהוא טרוד ומוטרד בכל עת:

ועוד זאת, כי גם כאשר אולי תישאר לי איזה שעה פנויה, אשר כה תקותי למלאות בה את החסרון, הנה לרוב יגזלוה ממני, יען כי רבים הם הדורשים לשכני, כל מר נפש, וכל אשר יהי' לו דבר נחוץ לכתוב יבאו אלי, ולא אוכל מלט משא להשיב פני ריקם.

כך נמשך עד חורף תרפ"ז, שאז נפטר ר' ראובן – אחרון גדולי החסידים בעיר פלעשצעניץ. ועל כך מספר בנו ר' חיים ליברמן, באגרת שכתב בכ"ט אייר לר' דוד שיפרין:

לא הייתי איזה שבועות כאן כי נסעתי תיכף אחר חה"פ למקום מולדתי, יען כי ביום ש"ק כ"ח ניסן נלקח עטרת ראשי אבי מורי זי"ע הכ"מ, בשנת השבעים לימי חייו ... למותר לי לתאר לפני כבוד ידידי את שבחיו ומעלותיו כי בטח ידידי בעצמו יודע אותו, אבל במשך השנים האחרונות שכבודו לא ראה אותו נתוספו אצלו המון ידיעות ובקיאות עד אין קץ, אלא שהי' נחבא אל הכלים, תנצב"ה ... עליו באמת ראוי לומר חבל על דאבדין ולא משתכחין, אנשים כאלו אין עכשיו בכל הפרטים.

נסיעתו זו של ר' חיים לפלעשצעניץ, היתה האחרונה. באותה שעה כבר הי' מזכירו של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, וכשבועיים לאחר כתיבת אגרת זו נאסרו שניהם בלענינגראד, באור לט"ו סיון תרפ"ז.

לאחר שישבו משך זמן בכלא בלענינגראד. נשלחו לגלות. רבינו נשלח לקאסטראמא, ומזכירו ר' חיים נשלח לטאמבאוו.

בי"ב-י"ג תמוז יצא רבינו לחירות, ובשלהי תשרי יצא את רוסיא והתיישב בריגא. ואילו מזכירו ר' חיים נשאר בגלות בטאמבאוו.

באגרת שכתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בד' תשרי תרפ"ט מספר:

מר ליברמן יחי' ישב עוד בגולה בטאמבוב, אשר עליו הי' לשבת שם שלשה שנים.

אך למעשה הרבה כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע להשתדל לשחררו ולהשיג עבורו רשיון היציאה מרוסיה, כאמור במכתבו שכתב אליו בכ"ד כסלו:

פעמיים אמר האדון אשר בפה[103], כי יודע ברור אשר החליטו לתת שם ניירות לנסוע לקרובך[104] ... וגם הבטיח לכתוב בעצמו ואז יודיע, ומקוה הנני ימים אלו על מענה ממנו.

פעם סיפר לי ר' חיים (זאת חנוכה תש"מ, מתוך רשימתי מאז):

נאסרתי יחד עם הרבי, אבל נשארתי במאסר קרוב לשנה. הרבי שלח אז את ר' משה גוראר' בתור שלוחו שיבקרני בגלותי, כדי לברר אצלי את מהלך החקירה שלי, מה שאלו אצלי ומה השבתי, ועל ידי זה לברר מה כבר ידוע להם ומה לא ידוע להם.

כשהגיע הרבי לריגא התחיל להשתדל אודותי, שישחררוני ויתנו לי היתר יציאה. המאסר הרי הי' באמצע סיון, ונשתחררתי קרוב לל"ג בעומר. נסעתי מיד לריגא, כי פחדתי שיחזרו בהם.

בדרך מטאמבאוו נעצרתי לכמה ימים במוסקבה, חשבתי גם לנסוע לבקר את אמי בפלעשצעניץ, בידעי שלעולם כבר לא אחזור לרוסיה, אבל במוסקבה היו אז החסידים ר' יעקב מאסקאליק ור' שמואל לויטין, שיעצוני לא לדחות את הנסיעה לחו"ל, מפחד שלא תחזור בה ממשלת רוסיה מהיתר היציאה שניתן לי, וכעצתם עשיתי, ונסעתי מיד אל הרבי בריגא.

בארכיון הספריה נמצאת תמונתו מיום האחרון בגלות טאמבאוו, ועליה רשום (ברוסית):

היום האחרון בטאמבאוו, יום הנסיעה מטאמבאוו מאי 1, 1928.

תאריך זה מתאים לי"א אייר תרפ"ח, וכבר בי"ט אייר הגיע לריגא, שבו ביום כתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

היום בוא יבוא לפה אחד ממזכירי מר ליבערמאן שמו, אשר הוא לוקח לבית האסורים בשעה שלקחו אותי, אותי שלחו לקאסטראמא ואותו שילחו לטאמבאוו, לי נתנו רשות לנסוע לחו"ל עם ב"ב שי' ולו לא נתן הרשיון, עד אשר כששה חדשים השתדל בזה ידידנו היקר באנשים הירא אלקים ובעל מדות נעלות ר' מרדכי דובין ציר הסיים, עד אשר פעל כי יתנו לו הרשיון לנסוע לחו"ל, והיום בשעה 10 לילה הוא בא הנה. יתן השי"ת בואו צלחה.

---

103. שגרייר רוסיה ללטביה.

104. לריגא, ששם גר אז כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע.

פרק פט
חסידים ומתנגדים בפלעשצעניץ

במכתב הנ"ל של הר"ש ראזענבוים, כותב בין השאר:

והנה שם בהעיר קטנה הנ"ל היו דרים חסידים וגם מתנגדים הרבה, והי' מחלוקת גדולה ביניהם, ומתחילה לא הי' אז שם להחסידים בית הכנסת מיוחד להתפלל שם, והם השתדלו בכל כחם להשיג רשיון לבנות להם בית הכנסת מיוחד (א חסידישע שטיבל), אך המנגדים לא הניחו להם להוציא את מחשבתם אל הפועל, בכל מיני תחבולות ומסירות, ואף לשכור איזה בית להתפלל שם לא הניחו להם, והיו מוכרחים לילך להתפלל להבית הכנסת של המנגדים, וממילא מובן שהי' שם מחלוקת גדולה מאד[105].

והנה שם בהעיר קטנה הנ"ל הי' הסטאראסטע[106] בהמעשצאנקע אופראווע יהודי, אשר לו ניתן כח ורשות מהממשלה ליתן פאספארטין לכל מי שנצרך לו, ועוד כמה מיני ניירות (דאקומענטין) נחוצים, והחסידים השתדלו שיבחרו לסטאראסטע איש אחד מאנ"ש, כי אז יהי' להם בנקל יותר להשיג רשיון לבנות להם ביהכנ"ס מיוחד, ופעם אחת עלתה בידם לבחור את דודי הנ"ל[107] להיות סטאראסטע ראשי, ועוד שני לו להיות לו לעוזר (בל' רוסיא פאמאצניק או זאמעסטיטעל) והעוזר שלו הי' גם כן יהודי, וזה הואיל להם באמת להוציא מחשבתם הנ"ל אל הפועל, ובנו להם בית הכנסת מיוחד כרצונם.

וברשימת הר"ד שיפרין:

מנגדי העיר היו משפחה גדולה סוחרים בשם ראפאפארט. לא הניחו לעשות מנין להתפלל נוסח האר"י בשום אופן.

היו ימים אשר המנגדים היו ידיהם על העליונה והשיגו מן הממשלה מחאת אזהרה נוראה מלבנות בית הכנסת בעד אנ"ש בעיר הנ"ל, וכאשר עשו החסידים מנין להתפלל באיזה בית לשבת או יו"ט, הודיעו תיכף לפריסטאוו[108] לגרש את המתפללים וחתם בגושפנקא את החלונות ואת הדלת, עד שלא הי' במציאות איך להוציא מן החדר את הס"ת, אם לא על פי ארובת העשן (דורך דעם קיימען).

ונצמח מזה מלחמה גדולה בין אנשי העיר דבר יום ביומו, עד אשר על פי ההשגחה העליונה נהפך הגלגל על משפחת הראפאפארטים ונתדלדלו וירדו מטה מטה, והאיש ר' אברהם חיים נתעלה והי' לשר אלפים, והכריחם לבא לדין תורה לפני הרבנים הגדולים אשר היו בעת ההיא.

הרה"ג הצדיק ר' יצחק בלאזער[109], המפורסם בשם ר' יצחק פעטערבורגער, השתדל לרוב שיעשה שלום ביניהם, ולא אבו שמע. כאשר מטה ידם ואזלה יד המתנגדים הסכימו לנסע לכ"ק אדמו"ר מהר"ש זצללה"ה, והעיד בם אם תאבו ושמעתם כו' ואם לאו כו'.

כל הונם ועשרם אבדו להם, ואז הוחילו אנ"ש לבנות בית כנסת, ומכל מקום עוד לא שקטה המחלוקת, ואת אשר בנו בעלות השחר עד שקיעת החמה, באו שארית המנגדים בלילה ויהרסו את הבנין, והי' להם היום למלאכה והלילה למשמר, כמו שכתוב בנחמי'[110].

שמעתי אומרים אשר הכסף שהוזילו מכיסם הי' יכולים לבנות את השטיבעל בגג של כסף ממש.

על כל הנ"ל סיפר לי הרח"ל, והעתקתי דבריו בכפר חב"ד גליון 100 ע' 69:

ליתר דיוק כדאי לציין, שאי אפשר להשוות את הכח של החסידים בפלעש[צע]ניץ לזה של המתנגדים, כחם של המתנגדים גדל בהרבה, והחסידים סבלו מזה לא מעט.

גם בית הכנסת משלהם לא יכלו החסידים לבנות, בשעה שלמתנגדים היה בית הכנסת גדול. וכל אימת שרצו החסידים לבנות בית הכנסת הפריעום המתנגדים בדרכים שונות.

סוף כל סוף קיבלו החסידים אישור בניית בית הכנסת משלהם, והתחילו לבנותו, אך בכל פעם שסדרו החסידים את הקרשים לבניה, באו המתנגדים באישון לילה ופיזרום, וכך נמשך זמן רב, ולא היה לחסידים מקום מיוחד להתפלל בו.

בינתיים התפללו החסידים בבית פרטי, שזה הי' אסור על פי החוק – בלי אישור מיוחד. הלשינו עליהם המתנגדים, וסגרה המשטרה את אותו בית בחותם הממשלה, ואין יוצא ואין בא. בקושי הצילו משם את ספרי התורה, שהוציאום דרך הארובה שבבית – שעליו לא היה מונח החותם.

כשסיימו את בניית בית הכנסת הזה ערכו חנוכת הבית, שאודותה כתב החסיד המפורסם ר' שמואל דובער מבאריסאוו אל ר' אברהם חיים ראזנבוים[111]:

חפץ אני לידע גם כן מענין חנוכת הבית של בית המדרש שלכם.

---

105. על הקשיים בבניית בתי כנסת לעדת החסידים, בעיירות שיש בהן בתי כנסת של המתנגדים, ראה "מבית הגנזים" פרק קלז.

106. זקן העיירה.

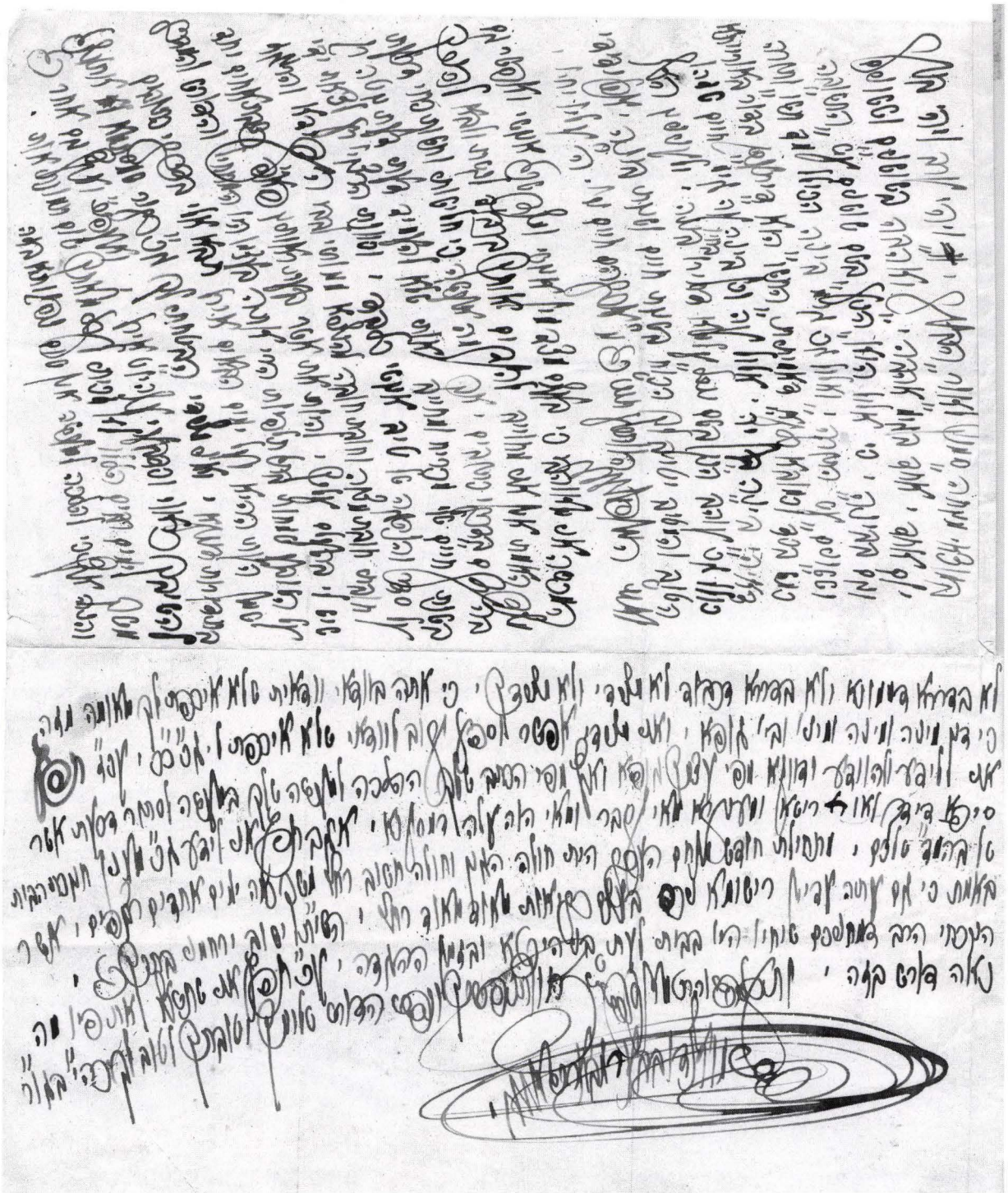
107. החסיד ר' אברהם חיים ראזנבוים.

108. ראש המשטרה.

109. מח"ס פרי יצחק (ווילנא תרמ"א).

110. ד, טז.

111. נכתב במוצאי מנוחה, א' דסליחות, בלי פירוט השנה, אמנם נזכר בו גילו של הרשד"מ - בן ס"ח: חלישות ותשות כחי דכעת בשנת חיי"ם שלי.

מכתבו של הר׳ שמואל דובער מבאריסאוו (הרשד״מ)

פרק צ
הרב והשו"ב בפלעשצעניץ

גם אודות בחירת רב ושו"ב בעיירה היתה מחלוקת בין החסידים למתנגדים שבעיר[112]. בסופו של דבר התקבלה הפשרה של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, אשר הרב יהי' מהמתנגדים, כזה שמקובל גם על החסידים, והשו"ב יהי' חסיד.

את הדבר הזה מזכיר ידידי ר"י שי' מונדשיין בקצרה ב"מגדל עז" (עמ' תסו הערה 1):

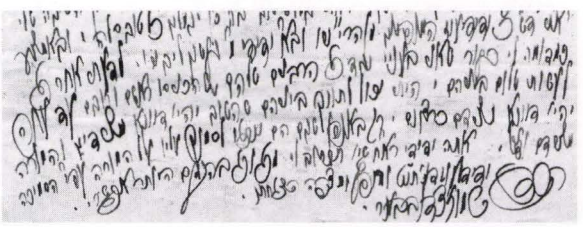
מר' חיים ליברמן (שי') [ע"ה] שמעתי שכן הורה מוהר"ש בעיר פלעשצניץ (פלך מינסק) ובעוד עיירות.

וב"עלי ספר" (ו-ז תשל"ט עמ' 5):

עיירה פלעש[צע]ניץ, אחת מאותן עיירות שלא נטבעו בחותם ה"חסידות" או ה"מתנגדות", מאחר ולא היה בכחו של שום צד מהצדדים להתגבר על שכנגדו, ור' חיים ליברמן (שי') [ע"ה] מפלעש[צע]ניץ נותן בהן סימן מובהק: רב אשכנזי ושוחט חסידי.

בארכיון של הרא"ח נמצא מכתב שכתב אליו ידידו החסיד המפורסם ר' שמואל דובער מבאריסאוו, בה' אדר תרל"ו:

לדעתי, אחר כי כמדומה לי ברור, שאני בעניי נגד כל הרבנים שלהם שהכניסו ראשם ורובם עד עתה לעשות שלום ביניהם, הייתי יכול לתווך ביניהם שהשו"ב יהי' דווקא מצידינו והמורה יהי' דווקא מצידם כרצונם, רק באופן שגם הם יוכלו לסמוך עליו על המורה עפ"י הסמיכה מצידם וד"ל. אתה ידידי רא"ח שי' תכתוב לי מכל וכל בהקדם היותר אפשרי.

החסיד ר' אהרן זאב שו"ב

לפועל נתמנה לרב הקהלה הרב יהודה ליב משכיל לאיתן, אשר החסיד ר' אברהם חיים ראזנבוים כתב אליו כמה מכתבים מהמאסר, כדלקמן פרק צז. לשו"ב הקהלה נתמנה ר' אהרן זאב ב"ר ברוך דובער, שאודותיו כותב

112. בנושא הסכסוכים וההסכמים, אודות השו"ב בעיירות שגרו בהן חסידים ומתנגדים, ראה "מבית הגנזים" פרק מג.

החסיד המפורסם ר' שמואל דובער מבאריסאוו אל הרא"ח, בי"ט טבת תרל"ז (מכתב מוסווה, שנכתב בקיצור וברמז):

יום אתמול הגיעני עוד מכתב מרא"ז שו"ב בחדשות, וגם כן במענה לשון, רק בתוספת פזמון, והאמת לא אכחד מאתך אשר אחר כו', ואעפ"כ חפץ אני בעצם להשתדל בטובתו, והורשתי להתבונן ביני לבין קוני לעשות למענו כך וכך, לשלוח הפזמון שלו כמו שהוא כתוב במגילה עפה כתובה פנים ואחור ליד כ"ק מרן שליט"א, ולכתוב בעצמי גם כן מליצה טובה וישרה למענו, וכך וכך עשיתי תיכף ומיד.

ועתה אכתוב אי"ה גם כן מכתב אליו על מקומו. ואפשר אכתוב גם כן מליצה טובה עבורו למאסקעווע לכ' הרב מ' יעקב קופסיקער[113] נ"י, שהוא נתמנה כעת התם למורה ודאין, רק שאמתין בזה עד שאקבל ידיעה מכ"ק שליט"א כי שאלתיו בזה.

ואפשר נתראה פא"פ אי"ה אז אספר לך הכל בפרטיות.

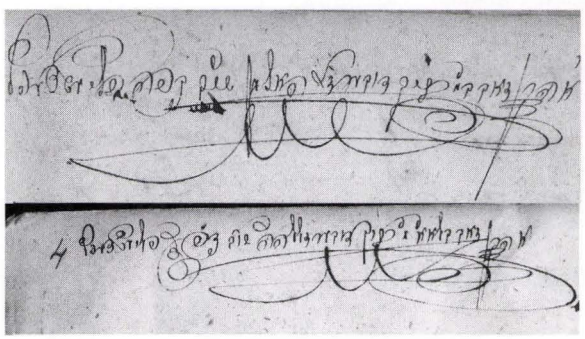
מכל מקום נראה שכבר לפני זה הי' הרא"ז שו"ב, כנזכר במכתבו של החסיד ר' שמואל דובער מבאריסוב, שכתב אל הרא"ח במכתב ו' טבת תרל"ג:

ואו"ש[114] לכל סיעת מרחמוהי מאנ"ש האחוזים והקשורים בכלל, ובפרט לידידינו השו"ב רא"ז שי', ולהאחים המופלגים מוהר"ה ומוהר"י נ"י.

שמו של הרא"ז נמצא חתום על בוך כת"י 1351 שבספריה:

אהרן זאב ב"מ ברוך דובער ז"ל האלמן (?) שו"ב בפה פליעשצעניץ.

אהרן זאב בלא"א מ' ברוך דובער זללה"ה שו"ב דפה פליעשצעניץ.

חתימותיו בכת"י 1351

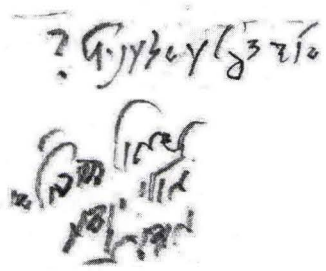
113. הרב חיים יעקב ווידרעוויץ, שעד עתה הי' רבה של קופישאק, ובתחלת תרל"ה התקבל לרבנות במוסקבה (ראה אודותיו לעיל פרק נט, ובהערות שם).

114. ואומר שלום.

כשהתקבל כתה"י לספריה כתב לי כ"ק אדמו"ר זי"ע:

שו"ב דפלעשצעניץ?

לשאול הרח"ל שי' אולי יודע אודותו.

כתי"ק אדמו"ר זי"ע אודותיו

ואת המענה של ר' חיים ליברמן העתקתי ב"כפר חב"ד" (גליון 100 עמ' 69):

השו"ב ר' אהרן זאב הי' השוחט בפלעש[צע]ניץ, מאז התקבלה שם הפשרה של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, שהרב יהי' מהמתנגדים והשוחט מהחסידים.

אבי ר' ראובן ז"ל למד אצלו אומנות השחיטה והי' עוזרו, ולאחר פטירתו נתקבל לשו"ב במקומו.

אני לא ראיתיו. אבי ז"ל נולד בשנת תרי"ז, ונתחתן בפלעש[צע]ניץ בגיל י"ח, ואז נתקבל לעוזרו של השו"ב ר' אהרן זאב. בביתי היו משוחחים אודותיו לפרקים.

עוד נרשם בבוך כת"י הנ"ל:

שייך להמופל' מוהר"ר אהרן זאב מרוסאסנע.

מסתבר שהגיע מרוסאסנע אל פלעשצעניץ, לפני שנת תרל"ג.

פרק צא
המשפיע ר' הענדל קוגל מפלעשצעניץ

רבות סיפר עליו כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בשיחותיו, אגרותיו ורשימותיו. כל אלו לוקטו על ידי הר"ש העבער ונדפס ב"ליובאוויטש וחייליה" ע' 127 ואילך.

אך כל המסופר הוא רק על תקופת שהותו בליובאוויטש, בתור אברך, ולאחר זה בתור משפיע. הקשר שלו לפלעשצעניץ כמעט אינו נזכר; רק במקום אחד, כבדרך אגב נרמז בקצרה (לקוטי דבורים ח"ב ע' 690):

רח"ה האט גיקאנט אפולע דעם אלטין רבי'נס חסידים. און האט זעך גיהאדעוועט אין א גוטער חסידות'ר סביבה, הגם ער איז גיבארין און גיהאדעוועט זיך אין א ישוב, אבער אין דעם ישוב איז גיוווען חסידים ברי דעת, און עס איז גיוווען נאהענט צו די חסידות'שע שטאדט פליעשצעניץ וואס דאס האט געהאט אויף דעם חינוך והדרכה פון הרח"ה א גרויסע השפעה.

[**תרגום:** רח"ה הכיר הרבה מחסידי אדמו"ר הזקן. וחונך בסביבה חסידית טובה, למרות שנולד והתחנך בישוב – היו בישוב חסידים ברי-דעת, וזה היה קרוב לעיירה החסידית פלעשצעניץ, שהיתה לה השפעה גדולה על חינוכו והדרכתו של הרח"ה].

אך יש להוסיף על כך, שהקשר של המשפיע ר' חנוך הענדל עם פלעשצעניץ היה עמוק וחזק, לא רק בימי ילדותו אלא אף גם במשך כל ימי חייו, ונתחיל בזה עם סיפורו של ר' חיים ליברמן, מה שזכור לו מימי ילדותו (כפי שסיפר לי אז):

אנכי לא יכלתי להכיר כל כך את ר' הענדל, כשנפטר הייתי סך הכל בן שבע[115]. אך זכור לי, כשהייתי ילד כבן חמש – שש, באתי פעם לבית הכנסת, לאחר גמר הלימודים בחדר, ונבהלתי, בראותי איש זקן יושב עטוף בטלית ותפילין ובוכה.

דמיתי בנפשי שהוא אדם בלתי שפוי בדעתו, ולכן ברחתי מבית הכנסת, וספרתי זאת לחברי, שניחמוני, וסיפרו לי שהוא חסיד גדול, משפיע בליובאוויטש, ומרבה להתפלל בבכיות לפני הקב"ה.

מה עשה ר' הענדל בפלעשצעניץ לעת זקנותו, כשנה או שנתיים לפני פטירתו? על כך עלינו לפנות לסיפורו של ר' דוד שיפרין ע"ה, מתושבי פלעשצעניץ שהתיישב אחר כך בארצה"ב, והיה מראשי פעילי חב"ד בארצה"ב במשך השנים תרפ"ד-תש"ג. וכך מספר בחב"ד בולעטין (תמוז תרצ"ט):

כבן עשרים נהייתי לחתן בעיר פלעשצעניץ, עזבתי עיר זעמבין, נהייתי חבר לאנ"ש בעיר פלעשצעניץ, מקום אשר הרב החסיד רח"ה הי' מדי שנה ושנה בא מליובאוויץ לבקר את נכדיו היקרים.

כיומא אריכתא הי' לפני אנ"ש מיום בואו העירה כל הקיץ בהתוועדות (פארברייננען מיט איהם). אך חודש אלול הי' מכין את עצמו לילך אל ההר הטוב והלבנון ליובאוויץ אל קדוש ישראל, רבנו, כי אז נדברו איש אל רעהו מהעיירות הסמוכות, דאקשיץ, אילעיי, הלובאק, דלהיינאח, זעמבין, כל האנ"ש הנמצאים בעיירות הנ"ל כולם נמנו וגמרו לילך אל חצרות ה' בצוותא הנעימא עם הרה"ח רח"ה ועם הרה"ח ר' שמואל גרונם זצ"ל.

דכירנא בשנת תרמ"ח נאספו חסידים גדולי הדור מעיר דאקשיץ הרה"ח ר' אהרן והרה"ח ר' יקותיאל, תמימים וישרים. מה נהדר הי' המחזה לראות פני הרה"ח רח"ה בעת ההיא, עיניו כלפידים, ופניו להבים, וכולו אומר כבוד. כל הרואה להקת אלה הנוסעים היו מכירים כי כבר שכחו תבל ומלואו, ובאנו לעיר זעמבין, מקום הרה"ח ר' שמואל גרונם, וגם הוא הי' מכוון להיות בצוותא הנעימה.

פה אקצר במקום שראוי להאריך הקבלת פנים בית הרה"ח ר' אברהם זלה"ה. והנה עגלות רתומים הולכים מזעמבין לבאריסאוו, מקום משכן כב' הרה"ח המפורסם חכימא דיהודאי ר' שמואל דוב בער זצלה"ה. אודות האי גברא יקירא יש לנו הרבה דברים במדור שבפני עצמו יבא.

אחד החסידים חותנו של הרה"ח התמים, ר' יעקב עוזר דובראוו הרב בוואשינגטאן, ושמו ר' גרשון שיפרין מזעמבין, הוא הי' המצביא לכל צבאות ה' אשר יצאו מזעמבין והי' דרכן לרוץ רגלי לפנינו ובכל תחנה אכסני' על הדרך הי' מקדים לבוא ולערך שולחן עם מעטפה לבנה, ולהעמיד בקבוק י"ש וגבינה, ובעל האכסניה הי' שש ושמח לקבל אורחים כאלו, אשר כל הרואה הכירם כי ברוכי ה' המה.

כה באו עד תחנה קאמירוייקע. ומשם תחנה קאשיצקי, ומשם תחנה שטאחאווע, כמו חי נצב כנגד עיני ההתוועדות האלה על התחנות האלה.

מאושר הנני כי זכיתי להיות זעירי דמן חברייא לשתות בצמא את דבריהם, אם כי לא זכיתי להבין.

---

115. ר' חיים נולד בקיץ תרנ"ב, ור' הענדל נפטר בחורף תר"ס.

פרק צב
ר' אברהם חיים מפלעשצעניץ

תמצית ראשי פרקים מתולדותיו[116] נכתבו ע"י כ"ק אדמו"ר זי"ע, בהערתו שבשוה"ג, בס' השיחות קיץ ת"ש (ע' 120):

הרא"ח - ב"ר דובער - ראזענבוים מפלעשעניץ, נולד לערך בשנת ת"ר[117]. עודנו אברך הי' אצל אדמו"ר הצמח צדק. מחסידי כ"ק אדמו"ר מהור"ש נ"ע. החליף שו"ת עם רבני דורו. בעל עסק. בשנת תרנ"ב-ג[118] יצא מרוסיא. תרנ"ח בא והתיישב בארצה"ב. נפטר שם כה כסלו תרע"ד[119].

הר"ש ראזענבוים כותב אודותיו, במכתבו אל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

הוא הי' יליד עיר קטנה פליעשצעניץ, והוא הי' שם מנכבדי וחשובי העיר, כי הי' למדן מופלג בנגלה, וגם משכיל בדא"ח, וחסיד גדול, ומהדר במצות בתכלית, והי' אהוב מאד לבריות, כי הי' חכם גדול ומושלם בכמה מעלות טובות, ובעל כשרון נפלא, וכשהי' יושב במסיבה עם אנ"ש היו כולם שותים בצמא את דבריו הנאמרים בהשכל ודעת, כי הי' פה מפיק מרגליות, וגם השיחות חולין שלו היו צריכים לימוד.

וברשימת הר"ד שיפרין:

לתאר לפני הקוראים יקרת מעלת האי גברא יקירא חסידא ופרישא ר' אברהם חיים ז"ל ראזינבוים, אשר הי' עטרת תפארת לכל חסידי חב"ד, לא יכבירו מילי.

עוד בימי חרפו הי' נודע בשער בת רבים [ש]יהי' גדול, לבד חוץ [מ]אור החסידות אשר הי' מפיץ כמים, ובינה יותרת חנן אלקים אותו, כל רואיו הכירו כי שאר רוח לו וענות חן הי' על שפתו, כולו אומר כבוד.

מחליפת המכתבים אשר הי' לו לרב החסיד המפורסם ר' שמואל דוב בער באריסאווער יבינו גדולתו. אם הי' חפץ לקבל עליו משרת הרבנות הי' מפורסם בין גדולי גאוני הרבנים בעת ההיא, אבל שמש ההצלחה זרחה לפניו, ובכל משלח ידו הצליח.

* * *

במכתבו של הר"ש ראזענבוים, בן-אחיו של הרא"ח, כותב אל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

על דבר אשר ביקש ממני כ"ק לכתוב את תולדותיו של דודי ז"ל באריכות יותר, הנה על דבר אבותיו אינני יודע בפרטיות, אך זאת אני יודע כי אביו (הוא זקני) ז"ל הי' גם כן איש נכבד, למדן וירא שמים גדול, שמו הי' דובער (ונק' כן ע"ש האדמו"ר האמצעי נבג"מ[120]) ובסוף ימיו הי' מלמד, ולמד עם תלמידיו בגפ"ת, וציוה את בניו ואת ביתו אחריו שישמרו דרך ה' כו'.

אביו הנ"ל חי לפחות עד שנת תר"נ. במכתבו של הרא"ח, שכתב ממאסרו ביום ה' פר' צו תר"נ, הוא מספר אל המשפיע ר' הענדל:

כאשר תקרב עוד ישועתי לבא בעז"ה, בדעתי לכתוב לביתי איה"ש, והעיקר לכ' אבי שי', ליטול מהם רשות, או לדרוש עצתו, אם לשים נסיעתי דרך ליבאוויטש ... ואבי שי' חלש מאוד בבריאותו, עד כי כבד ממנו גם לכתוב אלי איזה פ"ש בכתב ידו במכתבי ביתי, והוא סופר ומונה לשעות ולרגעים את התראות פנים עמדי בחיים ושלום.

* * *

במכתב שכתב הרא"ח ממאסרו במוצאי ש"פ האזינו

---

116. מחמת ריבוי הפרטים שבתולדותיו, נחלקו לכמה פרקים.

117. ראה לקמן פרק צז, שכותב עליו ר' דוד שפרין, שבשנת תר"נ הי' בן 52, ואם כן נולד בשנת תקצ"ח. ולקמן סוף פרק צח מובא הרישום מהאניה, שבראשית שנת תרנ"ה הי' בן 54.

118. ראה לקמן פרק צח, אשר מתוך המסמכים שהגיעו לידינו נראה כי מפלעשצעניץ ברח בשלהי תשרי תרנ"ב. אחרי שהותו באמסטרדם במשך שנת תרנ"ב, עבד בחורף תרנ"ג כמגיה בבית דפוס בברלין. בתחלת קיץ תרנ"ג עבר מברלין לקניגסברג, וניסה את כחו שם בעסקים במשך הקיץ.

119. ראה לקמן פרק ק שצ"ל תרע"ה.

120. ויותר מסתבר שנק' כן על שם הרב המגיד ממעזריטש, שהרי כבר הובא לעיל שהרא"ח נולד בין השנים תקצ"ח – ת"ר, ואם כן נולד אביו ודאי לפני שנת תקפ"ח – שהיא שנת הסתלקות כ"ק אדמו"ר האמצעי.

תרמ"ט מספר לפני ידידו ומחותנו המשפיע ר' הענדל:

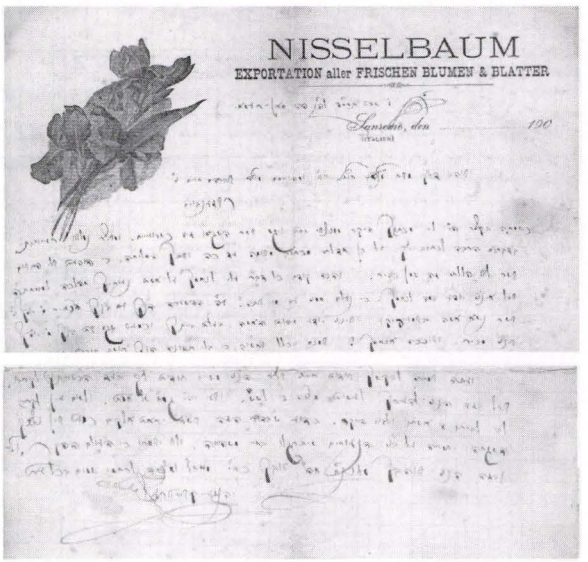
בני מענדיל[121] הי' אצלי, התמהמה פה ארבעה ימים, ובכל יום הי' אצלי כמה שעות. פניו מועדות לנסוע לפאריז תיכף אחר החג ... בני יעקב אשר הי' לי לשעשועי נפשי...

ובמכתב שכתב ביום ד' פר' מסעי הוא מזכיר גם את "בני זלמן שי'".

אחד משלושה בנים אלו התחתן, כנראה, בשנת תרמ"ד, כנזכר בס' תולדות אברהם חיים עמ' פד-ז.

בשנת תרס"ד נפטרה אשתו של הרא"ח בארה"ב, ובמכתב התנחומין כותב לו החסיד ר' יהושע קאסטראל:

על פי ההשערה הנך עם בנך הצעיר מ' יוסף נ"י, אשר נשא אשה באמעריקא. אינני יודע מהות האשה בעלת ביתך, וכמעט שגם את בנך מ' יוסף אינני מכיר.

תחלת וסיום אגרת הר"י קאסטראל

בשעה שהי' הרא"ח במאסר הי' יוסף עדיין ילד, ולמד אצל מלמד, אשר הרא"ח כותב לו ממאסרו (בלי הזכרת שמו):

ועדי אזכה להשתעשע בצוף נעמם והוד חמדתם לנגד עיני, ישגשגו ויצמחו ויהי' לגפן אדרת, ושנינו יחד נחסה בצללי שריגי' אשר עליהם לא יבולו לעד לעולם, נראה נחת בנעימות נצח.

וראשית בכורי אהבתו יראני נא ידידי בהטותו אוזן קשבת לדברי אלה, אשר אבקשהו מקרב לבי, ישקיף נא וירא בעין חמלתו על טובת בני להנחותו במעגלי צדק, בדרכי התורה והמוסר, אל יעזבהו נא לילך שובב, לרוח הזמן כדרך נערים מנוערים, התועים כצאן בלא רועה.

121. ראה אודותיו "זכרון לבני ישראל" עמ' קכז.

אל יאבד נא זמנו לריק ועתותיו לבהלה, ועד שובי בעז"ה שלום לביתי ירחמנהו נא ידידי כרחם אב, לאמנו ולחנכו בכל אשר ידרש לו לפי שכלו, ובהתראותינו פנים איה"ש אשביעהו מלא חפנים ברכות ותשואות חן.

אמנם יותר יש לנו ענין עם בתו מרת ברכה סלאווא ובעלה ר' שלמה, בן החסיד ר' גרשון יהודה ליב בנו של החסיד המפורסם המשפיע ר' הענדל קוגל.

החתונה היתה בפר' תרומה תרל"ט, והוא שלח הזמנה גם לידידו החסיד המפורסם ר' שמואל דובער מבאריסאוו. בכ"ה אדר השיב לו מכתב מז"ט, ובו הוא מתנצל על אשר לא יכל לבוא להשתתף בחתונה:

אנכי כעת פה זייעמבין בשביל איזה ענין הכרחי ... על ש"ק פ' תרומה שנקראתי אליך על הברכות נישואין למז"ט הייתי בליבאוויטש, וכ"ק שליט"א[122] לעת עתה אינו בשלימות הבריאה עדיין, השי"ת יחננהו שיהי' בריא כאולם ויפתח לו פתחו כפתחו של אולם, ובו ועל ידו נזכה כולנו לפתוח פתחינו אף כפתחה של מחט ... למחותנך ידידי ר"ה שי' ע"ש נכדו חתנך שי', והמז"ט הנ"ל יקבלו גם הם כחפצי וכחפץ לבבם.

בספרייה[123] ישנו כת"י (מס' 584) שנרשם עליו שם בעליו "שלמה בא"א גי"ל ז"ל קוהיל[124] (מקאציעלי)", ועל דף המגן רשם את ימי (ומקומות) הלידה והפטירה של בני משפחתו:

בני גי"ל[125] נולד למז"ט יום ג' 4 טען ניסן תר"ם, בפליעשצעניץ.

בני שמואל נולד למז"ט יום ו' עש"ק ויחי 10 טען טבת תרו"ם לפ"ק

בני צבי הירש נולד למז"ט יום ו' עש"ק שמות 18 טען טבת תרמ"ז

בני מאיר שלום נולד למז"ט יום ד' קרח כ' סיון תרמ"ט

122. אדמו"ר מוהר"ש נ"ע.

123. כתבתי על כך בכפר חב"ד גליון 100 עמ' 70; אלא ששם דימיתי שר' גרשון יהודה ליב הנ"ל הוא אחיו של המשפיע ר' הענדל, ועתה נתברר שהוא בנו.
שם העתקתי גם את תאריכי פטירת הוריו ואחותו, וכן זקנתו, שעתה נתברר שהיא אשת המשפיע ר' הענדל:
יום פטירת אמי זקנתי באסי' בת ר' ראובן ז"ל, יום ג' ח' ניסן תרמ"ט, מנוחתה בפלעשצעניץ.
כשנודע הדבר לרא"ח במאסרו, כתב מכתב תנחומים לבעלה ר' הענדל, בכ' אייר:
החדשות מפטירת זוגתו לא ידעתי עד כה, תהא מנוחתה שלום, כי רבות נשאה וסבלה בעוה"ז, והמקום ינחם כו'.

124. ובמבטא רוסי שונה ל"קוגל".

125. גרשון יהודה ליב. על שם זקנו הנ"ל, שנפטר בשלהי תרל"ז, כדלעיל פרק פח.

בני חָנה נולד למ"זט עש"ק תזריע ב' ניסן תרנ"א לפ"ק.

הבן הרביעי, מאיר שלום, נולד בשעה שזקנו הרא"ח הי' במאסר בסמאלענסק.

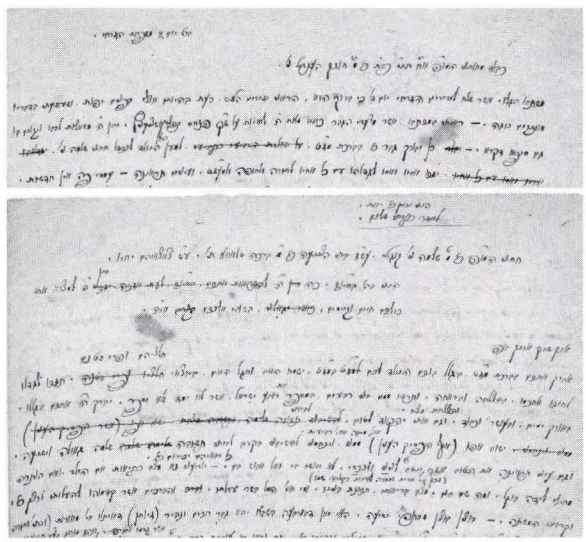
מיד כשנודע דבר הלידה אל הסבא המשפיע ר' הענדל, נסע לפלעשצעניץ, וכתב על כך אל הרא"ח, המשיב לו ביום א' פר' פנחס:

ראיתי במכתבו אשר מצעדי הגבר כוננו[126] מאת ה' להיות על ש"ק פנחס בפליעשצעניץ, יתן ה' משאלות לבבו ויקויים בו גם סיפא דקרא, כן יבורך גבר[127] כו' בברכת מז"ט למען הבן הנולד לנכדו חתני שלמה נ"י, יזכו אביו ואמו לגדלהו עם כל אחיו לתורה ולחופה ולמעש"ט, ועינינו תחזינה.

אח"כ מוסיף לכתוב לחתנו ובתו:

חתני המופ' כו' מ' שלמה נ"י קוגל עש"ז בתי הצנועה כו' מ' ברכה סלאווא תי' ע"ש צאצאיהם יחיו

... אברך אתכם בברכת מז"ט בגלל בנכם הנולד להם במז"ט, ישמח האב ותגל האם ביוצאי חלציהם ופרי בטנם, תזכו לגדלו לחנכו ולחכמו בהצלחה וברווחה, ותראו ממנו בני רבעים, במספר את רובע ישראל, אשר לא ימד ולא יספר, יברך ה' אתכם בגללו, באורך ימים, ובעושר וכבוד והצלחת נצח. וגם אותי יפקוד לטוב לביתי, ישוב אפו (אף הפסיק הענין[128], אבל מרבה בחי' רביעית) ממני, וינחמני להשיבני בקרב לביתי, תשובה שלמה גאולה וישועה, וגם עיני תראינה את הטוב אשר ייטב ה' לניני ולנכדי, לא יבושו בי ואל אבוש בם, כל רואיהם יכירום כו'.

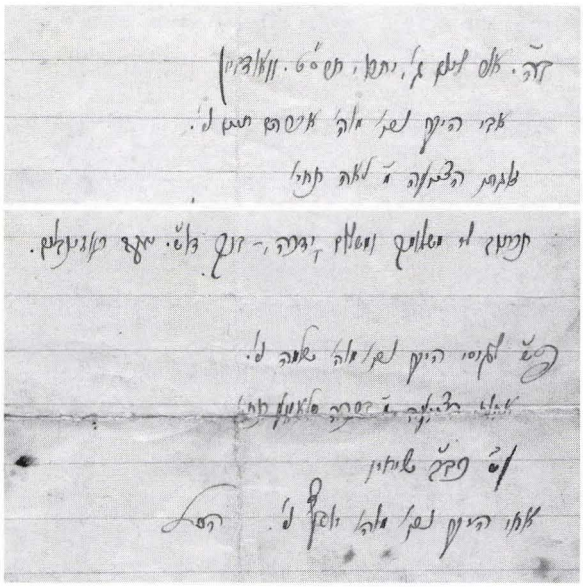
126. תהלים לז, כג.

127. תהלים קכח, ד.

128. ר"ל שהמאסר שבא ע"י אפו של הקב"ה הפסיק בין לידת הבן השלישי לבן הרביעי, כפי שהוא בפסוק (ישעי' מג, ז) בראתיו יצרתיו אף עשיתיו, אף הפסיק בין עולם השלישי לרביעי.

יודיעני נא מצב בריאות אם הילד, ואם הותרה מחבלי לידה בנקל, ומה שם בנו, מצב בריאותו, תכונת בנינו, ומי הי' המל בשר ערלתו, והברכים אשר קדמוהו להעלותו לרצון[129] כו', וקרואי המשתה.

בארכיון נמצא מכתב בנו יעקב הנ"ל, שכתב אליו באור ליום ג' יתרו תרס"ט, ובו מזכיר את בתו וחתנו שלמה וברכה סלאווע הנ"ל, וגם את בנו יוסף הנ"ל.

* * *

עוד כותב הר"ש ראזענבוים אל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

ועל דבר שאלת כ"ק מה הי' עסקו בעיר מולדתו, הנה הי' אצלם חנות גדולה ממאניפאקטור וגאלאנטעריי ובאקאליי.

אך עיקר מנהלי העסק היו אשתו וב"ב, אבל הוא בעצמו כמעט שלא ישב בהחנות כלל, ורק שהוא הי' נוסע תמיד לעיר גדולה הסמוכה להביא הסחורות שהי' נצרך להם בהחנות, והי' להם מזה פרנסה ברויח, ובעת שהי' בביתו הי' שוקד רוב הזמן על לימודו, והי' תורתו קבע גם בזמן.

ואיזה שנים הי' אצלו ברויז מיי"ש ומשכר, אך עסק זה לא עלה לו בהצלחה.

בעסק הנ"ל של יי"ש הי', כנראה, שותף עם ידידו ומחותנו המשפיע ר' הענדל, שגם הוא גר אז בפלעשצעניץ.

בקיץ תרל"ז החליט הרא"ח למכור את חלקו, ונתהוו מזה חילוקי דיעות ביניהם באופן החלוקה.

129. מי הי' המוהל ומי הי' הסנדק.

שניהם כתבו את טענותיהם אל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, שפישר ביניהם באופן החלוקה.

את הפשרה הזאת ביאר כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע לפני החסיד ר' שמואל דובער מבאריסאוו, שהי' אז בליובאוויטש, והוא כתב אליהם אודות הפשרה. מכתבו נמצא בארכיון הספריה:

בעז"ה היום יום ה' זיין אלול טוב"ה וברכ"ה ושלו"ם

כ' אה' ידידי מאז, המופלג הוותיק י"א כו' מוהר"ח הענדיל נ"י ה' עליו יחיו

בדבר הדין ודברים שיש בינך עם ידידינו ר' אברהם חיים נ"י, נמצאתי מחוייב בדבר חובת חובה מצד הציוי בפרט ומצד המצווה בכלל, לכתוב לך מזה כמו שהוא להלכה למעשה.

והיינו כי בעת היותי בליבאוויטש זה משך שלשה שבתות כהלכתן הי' תוך משך הנ"ל גם ידידינו הנ"ל, עם אחי הרר"י נ"י, והראה לפני כ"ק שליט"א הטענות שלך כמו שהי' מסודרים בכתב ידך תחת ידו, וגם הטענות שלו שהי' מסדר אותם בכתב ידו, מסר ליד כ"ק שליט"א, ואחר כו' יצא ממנו ההלכה פסוקה, אחת משתי אופנים הללו,

היינו אם רוצה אתה בדווקא להחזיק בקרעצים שלך ולא לעזוב אותה מידך, אזי הרשות נתונה לרא"ח הנ"ל למכור בית הרחיים שלו, ולכל מי שירצה מאן דהוא, ואינו מחוייב כלל וכלל לחזר אחר קונה כזה אשר לא יסיג את גבולך במכירת יי"ש, ובפירוש אמר אשר אף אם ירצה הקונה לקבל בשם פאטענט, אזי גם כן אינו מחוייב רא"ח לחוש לזה מאומה, והחוב המגיע ממך לרא"ח הנ"ל, מלבד הרחיים, תסלק לו כשיעזור לך השי"ת אי"ה.

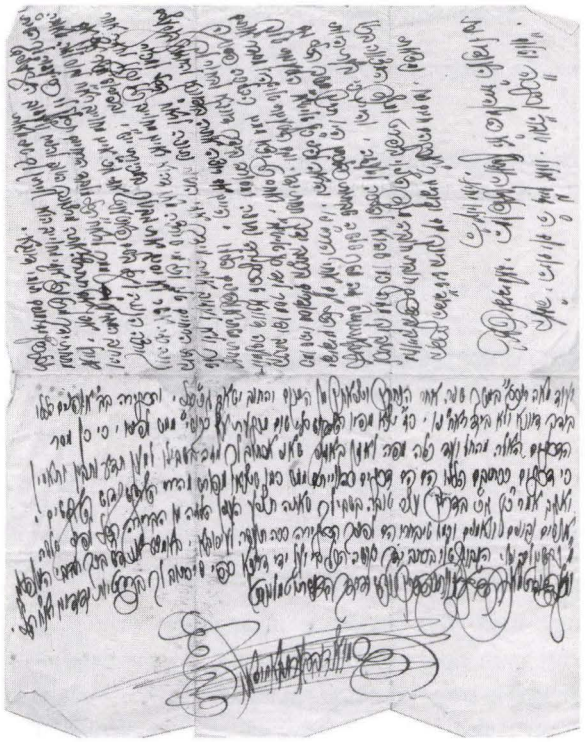
אכן אם תתרצה אתה מרצונך הטוב להניח ולעזוב הקרעצים מתחת ידך מכל וכל, אזי מחוייב הוא ליתן לך שני מאות רובל כסף מזומנים תיכף ומיד דוקא, ועוד מאה רוכ"ס במשך שנה אחר הנחתך ויציאתך מן המקום, והחוב ישאר גם כן כנ"ל.

והברירה בב' אופנים הללו בידך דווקא ולא ביד רא"ח נ"י.

כל זה יצא מפיו הקדוש בלי שום מגרעת אף כקוצו של יו"ד ממש לפניו, כי כן מסר הדברים האלה מהחל ועד כלה מפה לאזן באזני, שאני אכתוב לך מזה בשבילו, למען תדע ותבין ותאמין כי דברים ככתבם הללו הם הם דברים כהווייתם ממש כמו שיצאו מפורש מהרב הקדוש קדש הקדשים.

ואגב אמר כ"ק גם כן בדרך עצה טובה בשבילך, שאתה תציע הענין הלזה מן הברירה הנ"ל, לפני שלשה אנשים[130] נבונים ונאמנים, וכמו שיבחרו הם לפניך הברירה ככה תעשה לעיכובא.

באמצע אני דורש שלום בנך חביבי המופלג מ' גרשון ליב

נ"י.

המבוקש שלו בכתב ידך נעשה הכל בי ועל ידי דווקא, כפי שיכתוב לך בפרטיות ידידינו רא"ח הנ"ל.

[...] מאדה"ש כאוות נפשך ונפש ידידך הדושתו"ט מלונ"ח

שמואל דוב בער מבאריסאוו

130. ראה גם אגרות-קודש אדמו"ר ה"צמח צדק" ח"ב אגרת יו"ד, ובנסמן בהערות שם.

פרק צג
התקשרותו לאדמו"ר ה"צמח צדק"

ברשימת הר"ד שיפרין הנ"ל:

זכה לעלות ולראות את הוד קודש הקדשים אדמו"ר צמח צדק זצללה"ה, כאשר סיפר לא פעם, אשר פעם מצא לו דרך להביט דרך חלון מבחוץ לחדר אדמו"ר בעת תפילת שחרית של אותו צדיק, וירא הנה סולם מוצב ארצה ונשען על הגג, לנקות את ארובות העשן, והתענג לשמע את פסוקי תהילים קאפיטל לט, הנאמרים מפה קדשו, פסוק הודיעני ה' קצי כו'. החזיר את פסוק זה כמה פעמים.

נעים הי' להפליא לשמוע את הניגון, והי' חושב אז - ווי גליקליך ער איז וואס ער האט געפונען די המצאה קריכען אף דעם דאך. והנה הרבנית הצדקנית נ"ע גערה עליו בזה"ל: בעז חרפהניק בעז בושניק[131] וואו ביסטו געקראכען? האסט ניט געזעהן ווי א איד דאוועגט? וימלט. אבל הניגון נשאר עמדו, כי הי' שר את הפסוק באותו הניגון אשר שמע. והי' אז אברך כבן עשרים שנה[132].

הי' מרגלא בפומי' לספר, כי בשעה שנכנס ליחידות, ואדמו"ר יושב על כסא, משני צדדי הכסא היו ידות להשען עליהן, ונגע בידו על אחת הידות, תיכף ומיד אחז אדמו"ר את ידו והסירו מעל הכסא.

בימים ההם הי' שוד"ר לאדמו"ר הנ"ל, ושמו הי' מאדיל ז"ל, שהתאונן לפני אדמו"ר כי לא נעים לו לנסוע ולסבב בעיירות של אנ"ש על דבר מגבית מעמד והטלית שלו קרועה לגזרים, והשיב לו אדמו"ר: "הנני נותן לך את הטלית שלי אשר התפללתי היום". והי' אז יום צום גדלי'.

אך יצא יצא מחדר אדמו"ר[133], והנה החסיד ר' אברהם חיים לקראתו, ויספר לו כי אדמו"ר נתן לו את הטלית במתנה. ויאמר לו ר' אברהם חיים "שמעני, בא עמדי אל מוכר טליתים הנמצא כעת פה ליבאוויץ, ואקנה לך טלית חדש מן המובחר, ועוד אוסיף לך חמשה ועשרים רובל, ובעבור זה תן לי את הטלית של אדמו"ר", וכן עשה.

ר' אברהם חיים הכיר בטביעות עין כי האדמו"ר התפלל היום באותו טלית, והי' שש ושמח כל ימיו על אשר זכה לטלית של אותו צדיק.

אני הכותב שורות אלה זכיתי לראות את הטלית כמה פעמים, והי' יקר בעיניו מכל הון רב.

ר' אברהם חיים לבש את הטלית פעם אחת ליל כל נדרי, וידיו היו רועדות ללבוש את הטלית כל ימי חייו, וחשב כי הטלית הנ"ל יהי' תחת ידיו עד אחרי מאה ועשרים שנה, וחזר בו באמרו: "איככה אתעטף בטלית של אותו צדיק בטרם אלך ואינני?".

סוף דבר הי' כי שלח את הטלית לכ"ק אדמו"ר[134] מר אביו[135] זצללה"ה נ"ע.

אודות הטלית הזאת כותב הרא"ח גם בצוואתו, שכתב בשנת תרע"א (לקמן פרק צט):

הגם שיש לי אצל זוגתי[136] גם טלית של אדמו"ר נבג"מ זי"ע בעל צמח צדק, אשר השגתי בכסף מלא מהמשולח ר' מאדיל ז"ל, אחרי אשר הכרתי את הטלית בטביעות עין, כי ראיתי את אדמו"ר נבג"מ שהתפלל מלובש בו. הציצית שבו אינני יודע אם הם אותם שהיו בהטלית בעת שהי' אצל אדמו"ר או אולי החליפם ר' מאדיל באחרים. אבל ירא אני מגשת אל הקדש, להיות מלובש בו בעלמא דקשוט להתכסות בטלית שאינו שלי.

את דבר משלוח הטלית על ידו אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב מזכיר גם כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, באגרת שכתב אל הר"ד שיפרין הנ"ל, בי"ב תשרי תרצ"ו (אגרות-קודש ח"ג אגרת תתג):

זה רבות בשנים אשר החסיד הנודע ר' אברהם חיים נ"ע ראזענבאום שלח להוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק תשורה ... טלית גדול שהתפלל בו הוד כ"ק אאזמו"ר אדמו"ר צמח צדק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע.

* * *

באחת מאגרות שכתב ממאסרו (כ' אייר תרמ"ט) מספר על תקופת לימודו בליובאוויטש, יחד עם הגאון ר' חיים יעקב ווידרעוויץ[137]:

קודם ש"ק הי' פה סמאליענסק הרב הגדול רח"י ממאסקווא, מפה נסע לוויטעבסק ... בזכרי ימי קדם, אשר היינו יחד גם עמדו בתל תלפיות, זה בא בכדו וזה בא בחביתו, לשאוב מים חיים מן הנהר הגדול נהר פרת, הקטנים בקסמיהם והגדולים בקורותיהם.

---

131. בלי חרפה ובלי בושה.

132. הרא"ח נולד לערך בין השנים תקצ"ח – ת"ר (כדלעיל ריש פרק צב), והרבנית חי' מושקא (אשת אדמו"ר הצמח צדק) נפטרה בחורף תרכ"א או תרכ"ב (ראה כרם חב"ד 2 ע' 66), ואם כן הי' אירוע זה בצום גדלי' (כדלקמן) לערך בשנת תר"כ.

133. לא ממש ביציאתו מהחדר פגש אותו, כי אם אחר כך, כמועתק לקמן פרק צט מצוואתו:
הציצית שבו אינני יודע אם הם אותם שהיו בהטלית בעת שהי' אצל אדמו"ר או אולי החליפם ר' מאדיל באחרים.

134. מוהרש"ב נ"ע.

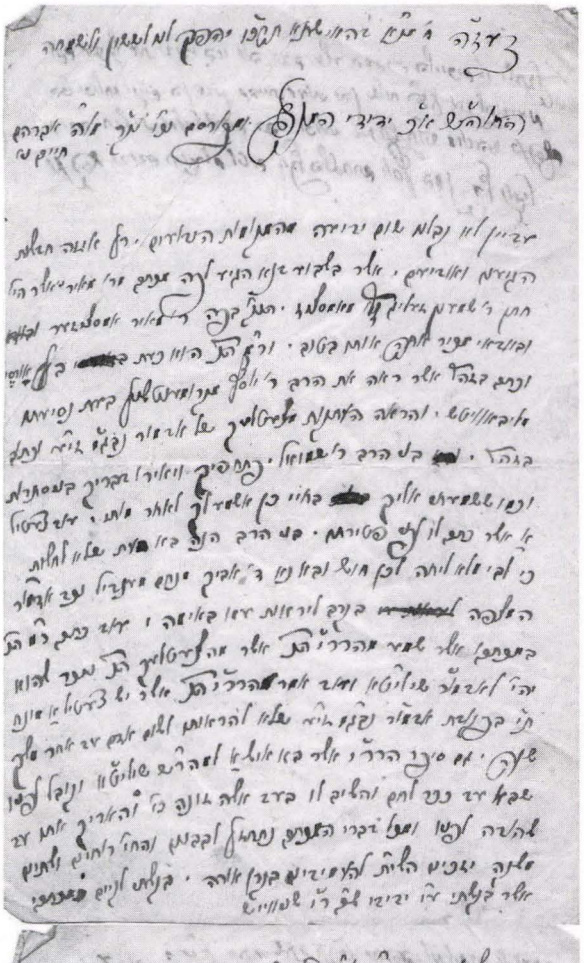
135. של הנמען – כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע.

136. בזיווג שני, אחר שזוגתו בזיווג ראשון נפטרה בשנת תרס"ד, כדלעיל בפרק הקודם.

137. כעבור שנים רבות, ברחו שניהם מרוסיה והתיישבו בנ.י. – ראה לקמן פרק צח.

פרק צד
התקשרותו לאדמו"ר מוהר"ש נ"ע

מיד אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" קבלו החסידים שבעיר פלעשצעניץ את נשיאותו של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע. בארכיון הרא"ח ראזענבוים שבספריה נמצא מכתב שכתב אליו ידידו החסיד ר' יוסף קוגל מפלעשצעניץ, בח' מנ"א תרכ"ו:

עדיין לא קבלנו שום ידיעה מהמקומות הידועים, רק איזה חדשות הגיענו ואודיעם, אשר בשבוע דנא הגיע לפה מכתב מר' מאיר נ"י, אשר הי' חתן ר' שמעון זעליג ז"ל מאמסציז, הנק' בפה ר' מאיר אמסציזער, ובודאי מכיר אתה אותו בטוב, ור"מ הנ"ל הוא כעת בק' אורסָי, וכתב בזה"ל,

אשר ראה את הרב ר' יוסף מקרימענטשוק[138] בעת נסיעתו מליבאוויטש, והראה העתקות מצעטלעך של אדמו"ר נבג"מ זי"ע וכתוב בזה"ל, בני הרב ר' שמואל, פתח פיך ויאירו דבריך בנסתרות, וכמו ששמעתי אליך בחיי כן אשמע לך לאחר מותי.

עוד צעטיל אחד אשר כתב לו לפני פטירתו, בני הרב, הנה בא כעת, שלא לחשות, כי לבי מלא ליחה, לכן חוש ובא נא,

ד' אביך מנחם מענדיל נכד אדמו"ר
המצפה בקרב לירא‌ות עמו באימה

עוד כתב ר"מ הנ"ל במכתבו, אשר שמע מהרר"י הנ"ל, אשר מהצעטלעך הנ"ל ניכר שהוא יהי' לאדמו"ר שליט"א.

ועוד אמר מהרר"י הנ"ל אשר יש צעטיל אחד מונח ת"י בפקודת אדמו"ר נבג"מ זי"ע שלא להראותו לשום אדם עד אחר משך שנה.

גם סיפר הרר"י, אשר בא איש אחד למהר"ש שליט"א וקובל לפניו שבא עד ככר לחם, והשיב לו בעד אשה זונה כו', והאריך אתו עד שהודה לפניו.

ומכל דברי המכתב נתחזק לבבינו והחי' רוחינו, ושתינו משקה, יזכינו השי"ת להעמידנו בקרן אורה...

רוב העולם נמשכים אחר מהר"ש נ"י ומספרים ממנו נפלאות ממש.

* * *

ועל התקשרותו אל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע מספר במכתב הר"ש ראזענבוים:

נתקשר מאד לאדמו"ר מהר"ש נ"ע, והי' נוסע אליו לפרקים קרובים, והי' נחשב מאד בעיני אדמו"ר הנ"ל, ובכל עת שהי' אבי ז"ל בליובאוויץ, והי' נכנס שם גם אצל הרבנית אשת אדמו"ר הנ"ל מרת רבקה ז"ל, הייתה שואלת תמיד ממנו בשלום אחיו הוא דודי הנ"ל, וזה הלשון הייתה שואלת ממנו "וואס מאכט דארטין אונזער אברהם חיים", כי הי' חביב אצלם מאד.

היחס של הרבנית רבקה אל הרא"ח, גם בתקופת מאסרו, נזכר במכתב שכתב הרא"ח ממאסרו, אל ידידו ומחותנו המשפיע ר' הענדל, בכ' אייר תרמ"ט:

ידידי ה' ר' אברהם יצחק זרחי הי' פה ... סיפר לי אשר הגיע מכתב כ' הרבנית שליט"א להג' ר' ליב ברלין קודם הפסח ... חס אני מאד על טרחתה ומתפעל מענוותנותה.

---

138. תומרקין, רבה של קרעמענטשוג. אודותיו "בית רבי" קכז, ב.

ועל נסיעות הרא״ח אל כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע מספר ברשימת הר״ד שיפרין:

אישיותו של האי גברא יקירא בתקופה של האדמו״ר מהר״ש, אשר שמעתי ממנו אשר פעם אחת הי׳ אצל אדמו״ר מהר״ש זצללה״ה חג הפסח, וביום אסרו חג של פסח הי׳ אדמו״ר נוסע אל פעטערבורג, כמדומה הי׳ אז שעת הגזירות של הצורר איגנאטאוו ימ״ש[139].

כאשר נודע הדבר לפני החסידים אשר אדמו״ר נוסע, שמרו ללכת ללוותו הלאה מחוץ לעיר, ואותה שעה היתה כפור דק על פני המים מתוח על פני כל הדרך, וכאשר הגיעה העגלה אשר כ״ק אדמו״ר ישב בה למקום מים, והכפור מתוח על המים, יצא אדמו״ר מן העגלה וצוה לאברכים שיגששו את הקרח אשר על פני המים אם יחזיק העגלה.

ר׳ אברהם חיים זה, אשר הי׳ זריז וחרוץ, הלך בראשונה לפני כל על הקרח ועבר בשלום, ואדמו״ר עומד ורואה, ונגש לפני אדמו״ר ואמר לפניו בזה הלשון: ״רבי, אל תביטו אשר אני ואחוזת אברכים הלכנו ותפס אותנו הקרח ולא נשבר, ידוע מאמרם ז״ל כי במקום שבעלי תשובה עומדים צדיקים גמורים אינם יכולים לעמד״.

וצווה אדמו״ר למשרתו להביא את הטארט (עוגה) אשר הרבנית נ״ע הכינה למענו על דרכו, וברך אדמו״ר ברכת מזונות וטעם מאומה, ונתן לר׳ אברהם חיים את הכל. תיכף ומיד קפצו עליו החסידים ושדדו וגזלו הכל ממנו.

* * *

בחודש אדר תרל״א התקיימה בליובאוויטש חתונת ר׳ מנחם צבי, בנו של החסיד המפורסם רבי שמואל דובער מבאריסאוו. לפני החתונה שלח הרא״ח מתנה לאבי החתן. במכתב שכתב אליו הרשד״מ בכ״ו שבט מאשר את קבלת המתנה, ומוסיף:

139. ראה ס׳ התולדות אדמו״ר מוהר״ש (אדמו״ר זי״ע) ע׳ 17 ואילך. (גליצנשטיין) ע׳ 52 ואילך.

ועל המנחה ועל הברכה שלו אזכרהו ואברכהו על יום המועד שלי למז״ט אי״ה באהבה רבה על כל הז׳ ברכות כאחד.

ומנידון בקשתו עם כ״ק שליט״א, יהי׳ בטח שלא אתעצל בוודאי מלהרבות אף בסיבובי דברים גינו, ופשיטא דפשיטא בגוף ועצם הענין והמבוקש.

אלא שלא נתבאר כאן מהי הבקשה, אשר ביקש הרא״ח מהרשד״מ, שיבקש עבורו אצל כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע.

* * *

עוד כדאי להעתיק ממכתבו שכתב אל בן-אחיו הר״ש ראזענבוים[140]:

כבוד ב״א היקר משכיל על דבר אמת, רחימא דנפשאי כ״ש מר שמואל שיחי׳

ביום ג׳ י״ט תמוז שלחתי לכם מכתבי באריכות כאשר הבטחתי לכם, ועתה הנני מוסיף ידי לכתוב לכם.

הנה בשבועות שנת תרט״ל בחיי אדמו״ר נבג״מ הייתי בליובאוויטש, ושמעתי שם דרוש נכבד המתחיל צאינה וראינה[141] ... ושאלתי אז כשנכנסתי ביחידות מפיו הק׳ ... והשיב לי בזה״ל ... עוד שאל איש אחד ממנו בדרוש הנ״ל, והשיבו לו גם כן, ובפעם שני אכתוב לך אי״ה מה ששאל ומה שהשיב.

הנני דודך דו״ש ומצפה לתשובתך

אברהם חיים

מהתקופה שמיד אחר הסתלקות כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, נמצא בארכיון שלפנינו, מכתב שכתב אליו ידידו החסיד ר׳ שמואל דובער מבאריסאוו, בחודש כסלו תרמ״ג:

שיש לי הרבה והרבה מה להודיעך מענין התל תלפיות, ממאורעות הזמן בענין סוכת דוד הנופלת רח״ל.

140. נדפס בשלימות בס׳ תולדות אברהם חיים ע׳ פא.

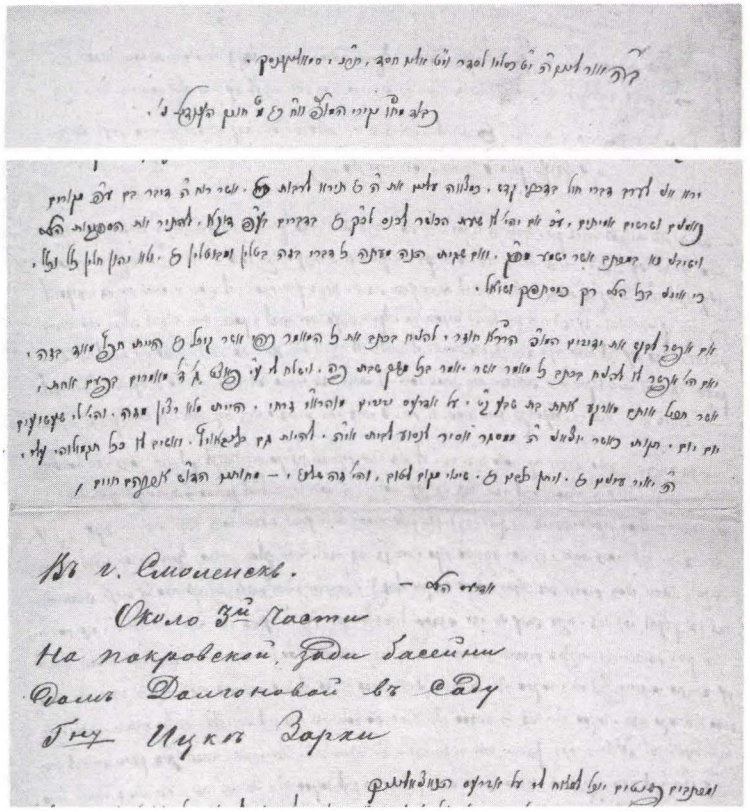
141. לא נדפס. ראה רשימת מאמרי דא״ח עמ׳ מב.

פרק צה
התקשרותו לאדמו"ר מוהרש"ב נ"ע

לקמן פרק צז יסופר, אשר בעת מאסרו בסמאלענסק, שלח כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע את אחיו הרה"ק רז"א לעיר סמאלענסק, להשתדל עבורו, ולהודיע על כך לפני טובי העיר סמאלענסק ולאחדים מאנ"ש אשר היו בעת ההיא בעיר ההיא.

הרא"ח הי' מתכתב מתוך מאסרו עם ידידו ומחותנו המשפיע ר' הענדל, שהוא גם הי' כותב לו מהנשמע אצל כ"ק אדמו"ר נ"ע, ותוכן המאמרים שהי' אומר.

בתחלת כסלו תר"נ כתב לו המשפיע ר' הענדל את תוכן המאמר שאמר אדמו"ר בש"פ לך לך, ועל כך השיב לו הרא"ח באור לי"ט כסלו:

המאמר אשר נאמר בפ' לך לך, נראה מקיצור הדברים אשר שלח לי, כי הוא מאמר יקר ונכבד מאוד הפותח שערי אורה כו', רק הקיצור אינו מספיק לי לבא אל המטרה.

ואחר שמאריך בהערותיו לתוכן המאמר, מוסיף:

יראא אני לערב דברי חול בדברי קדש, כמצווה עלינו את ה' תירא לרבות[142] כו', אשר רוח ה' דיבר בם על פי מקורים נאמנים ושרשים אמיתים, על כן אם יהי' לו שעת הכושר ליכנס לכ"ק כו' בדברים בעל פה דוקא, להתיר את הספקות הנ"ל, וישיבני נא במכתב אשר ישמע מפי קדשו. ואם שגיתי, הנה מעתה כל דברי בזה בטלין ומבוטלין כו', ולא יהון חלין כלל וכלל, כי אינני בכל הנ"ל רק כמסתפק ושואל.

אם אפשר לבקש את ידידינו המופ' הרר"א חוזר[143], להניח בכתב את כל המאמר, כפי אשר קיבל כו', הייתי חפץ מאד בזה. ואם הי' אפשר לו להניח בכתב כל מאמר אשר יאמר בכל משך שבתי פה, וישלח לי על ידי פאצט ג' ד' מאמרים בפעם אחת, אשר תכיל אותם מארקע אחת בת שבע קט', על אדרעס ידידינו מוהרא"י זרחי[144], הייתי מלא רצון מזה, והי' לי שעשועים יום יום.

תקותי כאשר יוציאני ה' ממסגר אסיר לנסוע לביתי אי"ה, להיות גם בליבאוויץ, ואשיב לו ככל תגמולוהי עלי.

ה' יאיר עינינו כו', ויתן בלבנו כו', שינוי מקום לטוב, והי' זה שלום.

מחותנו הדו"ש

אברהם חיים

המשפיע ר' הענדל שאל בזה אצל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, וכתב את המענה אל הרא"ח, שהי' עדיין במאסר.

בה' פר' צו משיב לו הרא"ח:

בדבר השאלה אשר שאל מחותני מכ"ק הרש"ב שי', לא קלע מחו' אל המטרה והחפץ אשר הי' עיקר כוונתי לשאול, ונדבר בזה איה"ש בהתראותינו פנים בחיים ושלום, ותשובתו הרמתה אין יד שכלי משגת מקוצר המשיג כו', רק זאת הרווחנו מדבריו...

בדבר ההנחות אשר כתב[145] כו', צדקו דבריו, ואם הם לתועלת הלא המה רק למי ששמע הדברים ממקורם הנאמן יועילו לו למזכרת...

---

142. תלמידי חכמים (פסחים כב, ב).

143. זעליגסאן. הי' חוזר מאמרי אדמו"ר נ"ע כל ימי נשיאותו, אבל עיקר תקופתו, שהי' רושם את ההנחות, היתה בשנים תרמ"ג-תרמ"ז. ראה קטע מיומן כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ, שנדפס ב"חנוך לנער" עמ' 24 ובכ"מ.

144. שגר בסמאלענסק, ועזר הרבה לרא"ח בתקופת מאסרו.

145. שרשימת ה"הנחות" מדרושי אדמו"ר, שרשם ר' אהרן חוזר כנ"ל, הם רק ראשי פרקים, ויכולים להועיל רק למי ששמע בעצמו את המאמר, שיועיל לו לזכרון את תוכן המאמר.

כאשר תקרב עוד ישועתי לבא בעז"ה, בדעתי לכתוב לביתי איה"ש, והעיקר לכ' אבי שי', ליטול מהם רשות, או לדרוש עצתו, אם לשים נסיעתי דרך ליבאוויטש, בטח אחפוץ להיות שם גם ש"ק ... רצוני מאד להיות בליבאוויטש...

יודיעני נא גם כעת ממצב בריאות כ"ק הרש"ב שי'.

עוד יסופר להלן פרק צט, מתקופת הגירתו לארה"ב, כאשר ארגן שיעורי לימוד חסידות, ודיווח על כך אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בליובאוויטש, שהשיב לו בארוכה, כמה מכתבים.

הוא גם הי' שולח אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ספרים, כתבי-יד-קודש, והטלית של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" שהי' אצלו.

בסוף ימיו כתב את צוואתו, ושלח העתקה אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב, שאישר אותה ובירך אותו באריכות ימים, כמסופר כל זאת לקמן פרק צט.

פרק צו
מאסרו

אודות ההלשנה המשפט והמאסר כתב הר״ש ראזענבוים במכתבו הראשון (בהמשך למסופר לעיל, שהוא נבחר להיות זקן העיירה בפלעשצעניץ, וגם העוזר שלו הי׳ יהודי):

והנה דודי הנ״ל לא רצה לישב בעצמו בהאופראווע ולאבד זמן על זה, ומסר את כל מלאכתו ועבודתו השייך לו בהאופראווע להעוזר שלו הנ״ל, שהוא יעשה את הכל, היינו לנהל את הביכער וליתן פאספארטין ושארי דאקומענטין, והאמין לו גם את הגושפנקא שלו, שהוא יכתוב ויחתום הכל בשמו.

והנה העוזר הנ״ל הי׳ איש בליעל, ולא עשה את מלאכתו הנ״ל באמונה, כי אם עשה כמה זיופים, ונתן פאספארטין מזויפים וכדומה, והאחריות על כל זה הי׳ על דודי ז״ל, כיון שמסר לו את הגושפנקא שלו, והוא חתם על כל דבר בהגושפנקא שלו, והי׳ הכל על שמו של דודי הנ״ל, כאילו הוא בעצמו עשה את כל הנ״ל.

וכאשר נודע הדבר להממשלה אזי תפסו את דודי במאסר, והובילו אותו מתחילה לבאריסעוו, והי׳ שם איזה זמן, ואחר כך הובילו אותו משם לסמאלענסק, והי׳ שם תפוס כשתי שנים.

אמנם אחר כך תיקן את דבריו במכתב נוסף, וכתב:

במכתבי מכ״ח תמוז כתבתי לכ״ק, ששלחתי מכתב לאחי הגדול יחי׳ אשר במדינת אמעריקא, וביקשתיו שבאם הוא יודע בפרטיות יותר אודות דודי ז״ל שיכתוב לי תיכף ומיד, וקבלתי היום תשובה ממנו...

האופראווע הי׳ אז בביתו בחדר מיוחד, והיהודי העוזר שלו בהאופראווע הי׳ שמו ר׳ חייקל ראפאפארט.

ומה שכתבתי אז לכ״ק שהעוזר שלו הי׳ איש בליעל, בשגגה כתבתי כן, כי אם אדרבה, הי׳ איש כשר (ואני דנתי אותו כנ״ל מזה שעסק בזיופים וגרם שיתפסו את דודי ז״ל במאסר, אבל באמת כוונתו בזה הי׳ לשם שמים, כי הזיופים שעשה הי׳ בזה שנתן לבחורי ישראל שהיו צריכים לעמוד לעבודת הצבא פאלשע ליגאטעס, בכדי להצילם מעבודת הצבא[146]).

ולבסוף תפסו גם את ר׳ חייקל הנ״ל במאסר ביחד עם דודי ז״ל. וישבו מתחלה תפוסים במאסר שנה אחת בבאריסאוו קודם המשפט, ואחר כך הי׳ המשפט.

ושפטו את דודי ז״ל לשלוח אותו לסמאלענסק על שתי שנים בראסטאנסקי ראטע[147]. ובעת ששלחו אותו לסמאלענסק יצא השר בית הסהר דבאריסאוו ללוותו, ובכה עליו אז הרבה, כי הי׳ חס עליו מאד, לפי שהכיר בו שאיננו איש פשוט ושהוא חכם גדול.

את סיבת מאסרו מזכיר גם הרא״ח בעצמו בקצרה, במכתבו שכתב ממאסרו בסמאלענסק (27.3.89):

מי האמין אשר לעת זקנתי, ככלות כחי, אשב במסגר אסיר, חיל וחומה הקיפו עלי יחד, ותעבוני שלמותי, עם שודדי ליל ורוצחי יער מנת חלקי, עם שובבים ופראים בני בלהות יחד אתרועע, כמו שודד נאות ישרים שופך דמי נקיים שפטוני, אשר שלחתי יד בשגגה לחתום את שמי על אחד ואח אין לו.

ופירוש הדברים, שעל ידי שחתם על בחור אחד שהוא בן יחיד ואין לו אח, הוקל עליו לקבל פטור מהצבא הרוסי.

ועוד כותב ממאסרו (כ׳ אייר תרמ״ט), אל ידידו המשפיע ר׳ הענדל:

אותי שפטו רק על חתימת ידי על מה שכתב איש אחר.

מהמשך דבריו נראה שהלשינו עליו בזה שונאי נפשו:

המשלם לאיש כמעשהו, אשר חפץ להדכיאני, מצא את עוני, מקצוי ארץ וים רחוקים אח לצרה נולד, מכל מחשכים נודע בן בוז משפחות להתיצב לפני רוזנים, על מכון כסאות למשפט עלה שמו וזכרו, ויהי לחץ שנון אשר ירד חדרי בטני, מכתי לא זרה ולא חובשה, גם בהגישי את משפטי לוועד שרי המלוכה, ופתשגן כתב הדת ניתן לאשר ולקיים.

בבאריסאוו ישב במשך רוב שנת תרמ״ח, ובסמאלענסק ישב מקין תרמ״ח עד קין תר״נ.

---

146. ראה גם לעיל פרק פז.

147. פלוגת אסירים עובדים.

פרק צז
תקופת סמאלענסק

על תקופת גלותו בסמאלענסק כותב הר"ש ראזענבוים:

בסמאלענסק הי' לבוש בראסטאנסקע קליידער, כמו כל האסורים שם, אך הוא מצא שם חן מאד בעיני שר בית הסהר וכל הממונים שם, וגם בעיני כל האסורים שם, ונהגו אתו בכבוד גדול כראוי לו, והשר בית הסהר מילא שם את כל בקשותיו ממנו ... ובכל יומא דפגרא נתן לו רשות לילך העירה עם שומר אחד, פארבריינגען מיט חסידים, והחסידים דסמאלענסק נתפעלו ממנו מאד, וכאשר נגמרו השנתיים ימים שנגזרו עליו להיות תפוס שם, פטרו אותו לביתו לפלעשצעניץ.

וברשימת הר"ד שיפרין:

נחרץ עליו משפט איום ונורא לילך לעבוד בקאטארגע, ונשלח להיות נתפס במאסר בעיר סמאלענסק, והי' שם בית האסורים שולח אותו יום יום למלאכות היותר כבדות, כמו להעמיד גדר של אבנים אפילו בשבת קודש, או לתלוש עשבים הרעים באיזה חלק שדה זרוע ירקות שקורין אוגרקעס[148].

אני הכותב ראיתי אצלו לוח בשנת תרמ"ח רמ"ט, אותו הזמן אשר הי' תפוס, במאמר הנ"ל הי' בצד כל יום מימות השבוע רשום מה שעשה באותו יום, למשל, ביום שבת קודש בנה גדר לגן הי' רשום בזה"ל, יען כי עברתי על גדר של חכמים על כן באתי לגדר את גדר של אבנים היום בשבת קודש, וצדיק ה' כי פיהו מריתי[149].

וישב במאסר במקום אשר אסירי המלך אסורים עם שאר רעסטאנטען, אשר מהן היו הורגי נפשות וחברי גנבים, והי' עמם בצוותא חדא, והי' ביום עם הרעסטאנטין על העבודה ובלילה כתב שם שאלות ותשובות לרבנים הגדולים.

עיני ראו שאלות ותשובות שכתב משם לרב הגאון משכיל לאיתן[150], אשר הי' רב בעת ההיא בעיר פלעשצעניץ, על דבר שאלתו אם מותר לצרף את האסירים האלה למנין בימי ראש השנה ויום הכפורים, העלה שאלה ארוכה מדבר זה.

באותה שעה אשר כתב זאת על מקום מיוחד לאכול על מקום זה ולישון, ובעת אשר כל האסורים היו הוזים שוכבים שקועים בתרדמת השינה בחצות הלילה (ושמע מדברים זה לזה, אש תמיד תוקד על ידי ראזענבאוים זה, וחבירו משיבו – לא תכבה?), במקום הזה ישב דומם כתב שאלה ותשובה ארוכה, והביא כל סימן קטן מיורה דעה, ובאותו שעה לא הי' עמדו שום ספר. הי' אז בן חמישים ושנים שנה[151].

סוף דבר, אשר שר בית הסוהר נתן עליו חומרא של כל רעסטאנט, אשר נחרץ עליו לעבוד בעבודת פרך שתי שנים ומחצה.

וב"זכרון לבני ישראל" (עמ' קכו) מספר הר"י דזייקאבסאן:

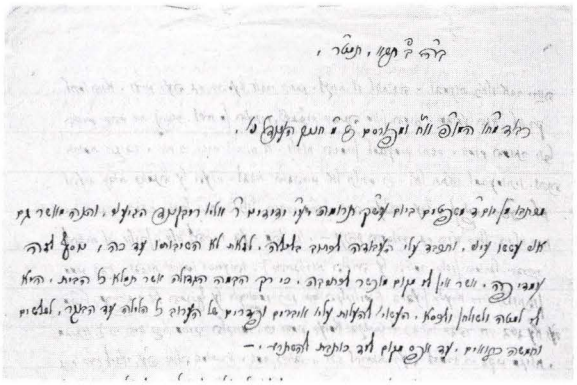
סיפר לי ר' דוד הנ"ל, שבהיותו בבית האסורים, והכריחוהו ללכת לעבוד בשבת, כשלא הי' יכול להשתמט בשום אופן שלא ללכת לעבודה, הי' נזהר שלא לעבור על איסור דאורייתא לכל הפחות.

פעם אחת שלחוהו לנכש גן ירקות מעשבים, והי' תולש את הזרעים גם כן. שאלוהו מדוע הוא תולש גם את הזרעים, והשיב שאיננו יכול להבחין איזה עשב הוא מהזרע ואיזה עשב הוא סתם שצריכים לעקרו. והוא עשה זאת למען יהי' מקלקל ולא יעבור על לאו דאורייתא.

* * *

נעתיק אם כן כמה קטעים ממכתביו שכתב ממאסרו בסמאלענסק, ובהם מתאר את מצבו שם.

בתחלה מתאר לפני ידידו ומחותנו המשפיע ר' הענדל, את תנאי הכתיבה במאסר:

ב"ה ב' תשא תמט"ר

כבוד מחותני המופ' וו"ח ומפורסם מ' חנוך הענדל נ"י

מכתבו מן יום ד' משפטים, ביום עש"ק תרומה ע"י ידידינו ר' אלי' ריבקינד הגיעני.

148. מלפפונים.

149. ראה לקמן סוף הפרק.

150. ראה גם לקמן בהמשך.

151. אם כן נולד בשנת תקצ"ח. וראה לעיל ריש פרק צב.

והנה מאשר גם אני עששו עיני, ותכבד עלי העבודה לכתוב בלילה, לזאת לא השיבותיו עד כה. נוסף לזה עמדי פה, אשר אין לי מקום מוכשר לכתיבה, כי רק הבמה הגדולה אשר תמלא כל הבית, היא לי למטה ולשולחן ולכסא, העשוי' להעלות עליו איברים ופדרים של הערוב כל הלילה עד הבוקר, לשלשים וחמשה ברואים, עד אפס מקום ליד כותבת להשתרע.

וממשיך לתאר את מצבו במאסר, אשר אילו הי' פועל אצל עצמו להיות נפשו עיקר וגופו טפל, הי' יותר קל עליו לעבור את קשיי המאסר, אבל עדיין לא הגיע לדרגה זו, והמאסר קשה עליו ביותר:

מה שרצון מחותני לדעת ולהיות רואה חשבון, מה שאני עושה בכל כ"ד שעות היום והלילה, נעלם ממני לאיזה מטרה הוא דורש את זאת, לא הי' לי להשיב בקשתו הכפולה במכתבו ריקם.

אך נקדים בזה הקדמה אחת קטנה, כי לולא הייתי גם אני מהעושים גופם עיקר ונפשם טפלה, אז הי' טוב לי, על תאוות הגוף החסרים לי לא הייתי מצטער, ותאוות נפש לשמו ולזכרו אין מחיצה של ברזל מפסקת כו'. אבל אם לא זכיתי עדיין לבלי היות נמנה בתוכם, הנה מה שחסר הנני מרגיש בהרגש גמור.

[כי מה שכתב חתני שלמה למחותני, אשר טוב לי בפה מבאריסעוו, נהפוך הוא. רק אני כתבתי כן לביתי לפייס דעתם, ובאמת ערך סמאלענסק לבאריסעוו כערך באריסעוו לביתי, ואולי עוד יותר].

לפי העונש שפסקו עליו הי' עליו לצאת מדי יום ביומו לעבודה קשה, אמנם במשך היותו במאסר מצא דרך איך להפטר מהעבודה הכפויה המוטלת עליו, ועל כך מספר במכתב (27/3/89):

בכלל נדרש לי לעצמי פה, לא רק על המחי' ועל הכלכלה, גם ליתן כפר נפשי בעת גורלי להפדות ממשמרת עבודה, אשר הוטל על כל אסירי הגדוד לפקודיהם, בשכירת איש אחר אשר ימלא את ידי ביום חופשו מעבודה. ב"ה בזה הוטב מצב גדוד הזה נגד שארי גדודים, כי שם לא יועיל כל כפר לפדיון נפש.

וכי האיך יש לו את האפשרות ליתן כפר לנפשו? על כך ממשיך לתאר בהמשך מכתבו, אשר כל אלה שעזר להם במצבם הקשה, בשנים שעברו, עוזרים לו עכשיו במצבו הקשה:

הוצאות הישיבה בפה תכבד משאה מכח שכמי העלובה[152], הנשארת גלמודה, לכלכל את חיי בני ביתה. אם כי תודות לה' אשת חיל היא, די לה להפקיע את עצמה וילדי'.

אני אחי' פה מלחמי אשר שלחתי על פני המים בשלוי, כי אז לא השבתי ריקם פני כל איש אשר אך דרוש דרש ממני, מבלי שים עין על ידו הפשוטה, אם זהב סגור בה לתת לי את התמורה או פתוחה ידו להיות רק שליח לקבלה ולא הביאה אתה כפר מאומה, לא הבדלתי אנוש מראש, זולת הדורש מבלתי דורש.

לזאת הן רבים עתה עם הארץ, אשר טרם אקרא והם יענו. גם אלה אשר עוד לא עלו על במתי ההצלחה ואופן מרכב מחייתם מתנהג בכבדות, מצאו חוב על נפשם להעניקיני מטובי בצר לי, כי יהמו המון מעיהם על אחיהם הנתון בצרה ובשבי'. ומהם אשר שמעה אזנם ותבן לה, לקול צפצוף קל ממשק עט צפור כל כנף.

אך ברבות הימים כלה הבציר, לא נשארו לפני לימים ההולכים ובאים כי אם גרגרי עוללות במקצועי הפארות, ויש אשר לא זרחה עליהם השמש ועודינה בוסר המה.

שוב כותב באותו נושא ביום ד' פר' צו תרמ"ט:

אחרי אשר אני חי בפה בצר ולחץ, הנה ההוצאה מרובה מאד. העבודה רבה, ובכל יום ויום מוכרח אני לשכור את מי מהפטורים לעבוד בשביל עצמו, שילכו בעבורי. וגם על זה אודה לה', אשר אין מכריחים פה שילך דווקא המחויב בעצמו, כמו בשאר ראטעס.

בנוסף לקשיי העבודה היו לו גם קשיי אוכל כשר. בפרט בהתקרב חג הפסח. בארכיון שלפנינו נמצא מכתבו שכתב ביום ועש"ק ב' דחוהמ"פ תרמ"ט, אל ר' אליהו ריבקינד הנ"ל:

שבת הגדול הי' לי שבת שבתון[153], אשר כן מתיחס השבת הזה למ"ד בניסן נברא העולם, ובפסח מצרים חל השבת זה בעשור לחדש[154].

ממחרת השבת הי' פה ידידינו הזרחי, והביא לי כל מחסורי ליו"ט הראשון של פסח. וביו"ט בא עם זוגתו לבקרני, והביאו לי מטעמים כאשר אהבתי. וכן ביום אתמול.

הקלה זו, שיכל להפדות מהעבודה בשכירת איש אחר, הועילה במשך כל החורף תרמ"ט. בכ' אייר כותב הרא"ח אל המשפיע ר' הענדל:

מן אחר הפסח נתהווה פה חדשה, אשר כל אחד מן האסורים מחויב לצאת לקול הפעמון בבוקר השכם שעה 4 להתיצב בגדוד, ולצאת לעבודה על פי בחירת שר בית הסהר. הבחירה מתמהמה שתיים ושלש שעות בכל יום, הזמן היותר מובחר מכל שעות היום.

גם אני הייתי עד עתה חמשה ימים מהנבחרים לגדור את השדה השייך לראטע. נראה כי ב"ה התחיל לדקדק עמי מה שפגמתי בגדרים וסייגים.

---

152. היא אשתו שנשארה בפלעשצעניץ.

153. שלא הי' לו אוכל, והי' צם כמו ביוהכ"פ.

154. ראה שוע"ר סי' תל ס"א. ואם כן הוא מקביל ליום הכפורים.

ביקורי ידידים

המשפיע ר׳ הענדל רצה בכל לבו לבוא לבקרו במאסר, אך הרא״ח מנעו מזה, וממשיך בהמשך מכתבו:

בדבר נסיעתך לסמאליענסק, אינני מוצא הכרח בזה, להוציא הוצאות על זה, וקשה טלטולא דגברא, ובימות החורף למרובה בגדים כמוהו. וגם אם יקבל מריגא, יותר נכון שישלח לביתו מה שיעלה לו הנסיעה, למלאות תאוות שנינו.

זה הי׳ באמצע החורף, אמנם בקיץ הזמינו אליו הרא״ח לביקור, וכך כותב לו בכ׳ אייר תרמ״ט:

הגם כי במכתבי הראשון כתבתי לו שלא הסכמתי על נסיעתו לפה, הנה הי׳ זה מצד שני טעמים, א׳ שחסתי על בריאותו לנסוע בימי הקור, שנית שמצאתי לפניו יותר חובה ויותר נחוץ לשלוח לביתו מה שהי׳ עולה לו הוצאת הנסיעה.

ועתה אולי הי׳ טוב לשנינו, אם יכולת בידו לבא להתראות. ויודיעני נא קודם במכתב.

באותו ביקור אף הביא אתו ר׳ הענדל מתת יד עבור אחד השומרים בבית האסורים, וזה הביא להקלת מצבו שם.

הרא״ח מספר לו על כך במכתב שכתב לו ביום א׳ פר׳ פנחס (הוא מתחיל לכתוב לו בלה״ק, אמנם מפחד הצנזורה, שינה את השפה לארמית):

עם הידוע התראיתי אז תיכף, ומסרתי לו את אשר קבלתי מיד מחותני. הארכתי עמו בדברים, להסיר הטינא מלבבו אשר עברתיו ונשאתי את עיני לגבוה ממנו, הטעמתי לו דברים כי לטובתו הוא להסיר לזות שפתים כו׳, ונתקבלו. מאז הנני יושב בשלווה.

ית אנשא[155] ידיעה משולטני עממיא חזיתי בעידנא ההיא, לבתר דנפיקי יקרי׳ מאתרי מסרנא לי׳ מה דקבלתי מיני׳, אסגיתי למללא עמי׳, לאעדאה דבבו מגו לבי׳, על די עברית יתי׳ וזקפית ית עיני בבעותא מן שולטנא דרב מיני׳, בפתגמין תריצין אחדית ית לבי׳ במללותי לי׳, די אורחא הדין טב קדמוי, ואנא עבדית דא בדיל לנטרא יתי׳ ולאעברא מיני׳ עקומא דפומא ועאתא דשפוותא מן קדם רבוני׳, די לא ישלט בי׳ לישנא בישא, דהוא עביד מגרמי׳ למשבק יתי מפולחנא, ושפר פתגמי בעינוהי.

כדין מללית עמי׳ על עיסק די אסחותא ביומא דשבתא, די לא אפשר לי׳ למשוי יתי לכל גוברין יהודאין די משתכחין באתרי, די אינון פלחין ועבדין עבידתא ברעות נפשיהון, אפין ובשלין ומסקין חנגא ביומא די פקיד יתנא די לא למעבד כל עבידתא ביומא הדין, ואנא גבר סיב, די אמנו יתי אבהתי למיהך באורחתהון מן יומי דלא [...] עולימו, יקיר קדמי לחדא, למעבר על גזירת מימרא (דה׳) דרבוני, ומאים איכול אנא בלחודי, או [...] כחדא עם ילודא דפלניא, למיזל למסחי ביומא קדמאה בתר שבתא, בשעתא דאזלין אלין דאסירן בבי מרעא.

לבתר דאצלי אודני׳ לקל מילולי, ענא יתי ואמר, נחזי לפום עידנא (ומה שחשיב האי גברא במילין אלין, מתגלי לידע ביומתא, ודא הוא, די למלתא רבתא כדין, זעירא מנחתא ותקרובתא דא), אוף הכי אבטח יתי בפלגא דפומא, ובפלגא דפומא אבטח יתי, למיקם על מלתא דא לאשלמא יתה.

ברם בשבתא די עבר לא אסקו בי אסחותא, די באתרא הדין יסקון מסותא דמנא חדא בתרי שבתי, נחזי מה יחוי קדמי בשבתא דאתי׳ עלנא קדמנא לטב. לפום אשערותא דילן לא יפקון פתגמוי מדוכרנוי ביומין זעירין אלין, ולפום סגיאות יומיא מיבעי למהוי למדכר יתי׳ תנינות בדוכנא דעני על כולא.

וספיק לחכימא, די אף בעידנא ובשעתא דהנאותיון, אינון ברם מתחזין כרחימין, ולא קיימין לי׳ לגברא בעידן עקתי׳. מעידנא ההיא דמללית עמי׳ לא דחיק יתי בפולחנא.

כעבור שבועיים מספר לו שוב על מצב העבודות במאסר:

פה עמדי אין חדשות ב״ה, הכל כפי מה שכתבתי במכתבי העבר.

זה כשני שבועות, אשר נתקבלו שבעים איש מהראטע לתקן את מסילת הברזל על דרך וויטעבסק שמונה וויארסט מפה, ובהם שבעה יהודים, ויושבים שם בתמידות עד אשר יוגמר המלאכה, ויתמהמה עוד בערך חודש ימים.

לפי זה מעט המה האסירים אשר נשארו לפי הנדרש לעבודה בסמאלענסק. בכל זה נקי הנני במקומי ואינני יוצא למשמרת עבודה.

* * *

גם אשת הרא״ח רצתה לבוא לסמאלענסק לבקרו, ולא הרשה לה. הוא כותב על כך במכתב יום ד׳ פר׳ מסעי תרמ״ט, אל ידידו המשפיע ר׳ הענדל:

---

155. תרגום חפשי:
התראיתי באותה שעה עם האיש הידוע הממונה הנכרי, לאחרי שיצא זה שעליו ממקומי מסרתי לו את מה שקבלתי ממנו, והרביתי לדבר אתו לפתוח את דלתי לבו, והתנצלתי על שפניתי לממונה שגבוה ממנו, כיון שלטובתו הוא, שלא יאשימוהו על אשר מפטר אותי מהעבודה על דעת עצמו. והתקבלו אצלו דברי.
אחר כך דברתי אתו עסק הרחיצה בשבת, שאינו יכול להשוותי לשאר היהודים הנמצאים שם, שעובדים בשבת מרצונם, אופים ומבשלים ביום שנצטווינו לא לעשות בו מלאכה, ואני איש זקן שמנעורי לימדוני הורי לקיים מצוות ה׳. ומרצוני אסכים לרחוץ ביום שאחר השבת, בשעה ששאר האסירים הולכים לטייל.
אחרי שקיבל את דברי השיב ואמר, נראה במשך הזמן (כוונתו נראית לי, שלפי גודל הבקשה, השוחד שקיבל מעט מדאי), אך מכל מקום הבטיח בחצי פה לקיים את הדבר הזה.
אמנם בשבת שעבר לא הלכו לרחוץ, שכאן רוחצים את הבגדים פעם בשבועיים. נראה מה יהי׳ בשבת הבע״ל. להשערתי לא ישכח דבריו במשך זמן קצר זה, וכשיעבור זמן רב יהי׳ צריך להזכירו שנית, שיועיל על הכל.
ודי לחכימא, שגם כשמקבלים שוחד, הם רק מראים עצמם כרחמנים אבל לא עומדים לאדם בעת צרתו. מעת שדברתי אתו לא דחק אותי בעבודה.

כתבה אלי אשר בדעתה לנסוע לסמאלענסק, לצאת בפני הבריות. השבתי לה אשר אינני מסכים לזה, להפקיר הבית והחנות, ולהעמיס על בני זלמן שי' על זמן ערך שבוע שלימה, ואיזה תועלת יהי' מזה.

* * *

בחודש אלול תרמ"ט באה לבקרו גיסתו (אחות אשתו) הכלה. כשכתבה לו על כך השיב לה, ואל המיועד להיות גיסו ר' דוד:

מעריכת מכתבה אוכל לשפוט, אשר בחפץ גיסתי המיועדת לו להיות בסמאלענסק להתראות עמדי בקרב הימים, ובהתימך את דברך, תבקשי אותו למעני שאלה אחת קטנה.

כאשר נודע לי אשר מקום מגורו, קרית חנה דוד, נודע לשם בארבע כנפות הארץ, למלאכת מחשבת טליתים הגדולים עם הקטנים. יקנה נא למעני טלית קטן, הדור באיכותו, ממוצע במדתו וכמותו, ותפארת לו מן האדם, לא יפריז על מדתו כראוי לרבני ארץ, גם לא יקטין מאוד כחפץ הבוערים בעם פורצי פרץ, רק שיהי' רוח המקום ורוח הבריות נוחה הימנו, כי טוב תורה עם דרך ארץ.

ומכסת כספו אשר ישלם תמורתו אשיב לו ברב תודה ככל תגמולוהי עלי. וחפצי להשיגו לפני בא יום ה' ראש ימי השנה הבאה עלינו לטובה.

* * *

מלבד המבקרים אותו, רבו הכותבים אליו לנחמו במאסרו. בארכיון שלפנינו יש מכתב שכתב אל ר' חיים גרשון קוגל, בר"ח ניסן תרמ"ט:

שבעתי נחת מדבריך הנעימים לי, ראיתי בדבריך כי מפיקים אהבה המה, ולא כבו אותה מים רבים אשר עברו על שנינו באופנים שונים, מעת ראינו זה את זה. משתתף הנך בצערי, לנוד לי ראש ולנחמני, ואיש נתון בצרה ובשבי' יתקרר רוחו מעט מזלעפות חמת המציק, בראותו אוהביו ורעיו גם מרחוק נוטלים חלק בצערו.

* * *

שנים מאנ"ש בסמאלענסק היו באים לבקרו במשך תקופת מאסרו, ועוזרים לו כיכלתם. האחד הוא ר' אברהם יצחק זרחי (שעליו יספר במכתבים הבאים) והשני הוא ר' אלי' ריבקינד, שעליו מספר במכתבו אל המשפיע ר' הענדל:

ידידינו ר' אלי' ריבקינד הי' כירח ימים בלתי שלם בבריאותו ולא ראיתיו בכל המשך ההוא. בעש"ק העבר הי' פה, אבל עדיין הכרת פניו ענתה בו כי לא שב לאיתנו בשלימות עדיין.

הוא אחד בפה אשר אני יודע כי הוא יודע אשר בבית האסורים הנני, והוא משתדל בכל עניני מאז בואי הנה, ועד הנה לא הי' מתעצל לעשות למען טובתי כל אשר בכחו בכל אשר יחסר לי.

הוא מקבל צעטיל מהנאצאלניק להתראות עמדי, ורק ביום אידם אז הרשות נתונה לילך בלא צעטיל אחר חצות היום, והוא על פי רוב יבוא לפה בעש"ק ומתמהמה פה כמו חצי שעה ולפעמים מעט יותר, יען כי גם הוא נחפז ללכת לביתו כי שכיר יום הוא. ומצד המשגיחים דפה אין מניעה גם אם הי' מתמהמה יותר.

* * *

עוד ממשיך הר"ד שיפרין לספר ברשימתו:

עד אשר על פי עצת כ"ק אדמו"ר זצללה"ה משנת תר"נ, בא כ"ק הרב רז"א נ"ע לעיר סמאלענסק, והודיע לפני טובי העיר סמאלענסק ולאחדים מאנ"ש אשר היו בעת ההיא בעיר ההיא, ומאז הוקל מעליו העבודה, ולא הלך עוד לעבוד עבודת פרך, ומצא חן בעיני שר בית הסוהר, עד כי בליל י"ט כסלו הניח אותו להלך לבית ועד החסידים והי' בצוותא עם אנ"ש כל אותו הלילה.

ה"ר שניאור זלמן אהרן (רז"א) באדמו"ר מוהר"ש נ"ע

ובמכתב הר"ש ראזענבוים:

בתחילת ביאתו לשם הי' קשה לו שם מאד, כי שלחו אותו לעשות מלאכה, אך אחר כך נסע לשם הרז"א נ"ע להשתדל עבורו אצל הגובערנאטאר דשם, ואם כי לא פעל אז שיוציאו אותו לחפשי לגמרי, כי זה לא הי' באפשר כלל, אך זה פעל שם להקל עליו, שלא ישלחו אותו עוד לעשות מלאכה, וגם שיתנו לו שם מקום מיוחד, ולא להיות ביחד עם כל האסורים שם.

וגם שר בית הסהר, כאשר הכיר אותו שהוא איש רם המעלה וחכם גדול, מצא חן בעיניו מאד, וישנהו לטוב בבית האסורים, ומילא את כל בקשותיו ממנו, ונתן לו רשות שיביאו לו לשם ארגז עם הרבה ספרים ללמוד בהם, וגם נתן לו שם תנור מיוחד לו לבדו, ותיקנו בשבילו שם את הדף שסותמין בו את פי התנור, באופן שיהי' באפשר לו לסגור אותו ולהחזיק את המפתח אצלו.

והי' שם עמו עוד יהודי אחד כשר, אשר ישב גם כן אתו, בבית האסורים שם, והוא בישל שם עבורו, ותיקן לו את מאכלו,

ובכל עש"ק הטמין עבורו בתוך התנור חמין לש"ק, כמו בביתו ממש.

* * *

נראה שמיד בבואו, בקיץ תרמ"ח, הרשו לו להביא אתו למאסר תשמישי קדושה, וביו"ג אלול כותב אל הרי"ל משכיל לאיתן:

אבקש את כת"ר, בעת קניית אתרוגים, יכוין נא גם עבורי בקניית אתרוג יעניוועו, ולולב יפה במראיתו, תם ושלם בתכלית, גם ג' בדי הדס משולשים, ואני אסמוך על זה אשר יגיע לידי תיכף אחר יוהכ"פ הבע"ל אי"ה.

אמנם בחג הסוכות תר"נ הרשו לו אפי' לבנות סוכה, כמסופר במכתב הר"ש ראזענבוים:

וקודם חג הסוכות נתן לו רשות לעשות סוכה בחצר בית האסורים.

ובאמת חשש הרא"ח שלא תינתן לו הרשות המיוחדת הזאת, ולכן כתב במכתב שבין יוהכ"פ לסוכות:

ידוה לבי בזכרי על ליליו הראשונים של חג הסוכות, שאהי' נבדל מכל עדת ישראל, ולא אוכל לישב בצל סוכה על רגעים אחדים לאכול שם כזית פת, אשר הוא מהמצוות עשה הגבוהות ורמי המעלה.

אמנם לפועל ניתנה לו אחר כך הרשות הזאת, כמסופר בהמשך מכתבו של הר"ש ראזענבוים הנ"ל:

מכתבו המתחיל נתגלה לי מפי אלי' כו' (אשר אני שולח מוסגר פה העתקה ממנו) כתב בעת שישב בבית האסורים, ושם בשולי מכתבו כתב איך שהוא מצטער על זה שלא יהי' ביכלתו לקיים מצות סוכה בחה"ס. הנה זה כתב קודם שידע שיתנו לו רשות לעשות סוכה, אך אחר כך נתנו לו רשות על זה.

ויתירה מזו מסופר באותו מכתב, אשר ביוהכ"פ הלך להתפלל בבית הכנסת, אלא שלא רצה לקבל עליה בביהכנ"ס זה, כי האנשים בה מחללי שבת, אוכלי יוהכ"פ והספר תורה יש בה כמה פסולים.

ומסגנון הדברים נראה שבאופן רגיל היה הולך להתפלל בבית הכנסת, ומנע את עצמו מטעמים הנ"ל מלעלות לתורה עודנו שם.

וכשבא י"ט כסלו קיבל רשיון מיוחד ללכת לעיר להתוועד ולקנות שמן לנרות חנוכה, כמסופר לעיל, ובמכתב שכתב הרא"ח באור לי"ט כסלו תר"נ:

היום הי' אצלי פה ידידינו הנ"ל [הרא"י זרחי] ואם ירשני שר בית הסוהר ללכת ביום מחר איה"ש לעיר לקנות שמן לנר חנוכה, אתראה איה"ש אתו עוד הפעם בביתו.

ובדבר משמרת עבודה, ברוך שפטרני כו'.

הצפיה לגאולתו

מיד עם כניסת שנת תר"נ התחיל לספור את הימים לגאולתו. בכ"ה תשרי כותב אל ר' זאב וואלף קוגל (נכדו של ר' הענדל):

אשר תבקשני ידידי במכתבך להודיעך ממצבי הגשמי, לא ידעתי מה אומר לך ומה אענה אותך על זה. חכה ידידי עוד מעט כשמונה ירחים, ואז תקוותי לשמח את לבך בבשורות טובות בגשמיות אי"ה.

לעת עתה הנני מלא רצון ב"ה, ממגד גרש ירחים, אשר נגרשו מעלי, מאז שבתי בבית מוסרי ומאסרי, כה יעברו עלינו בשלום חדשים החדשים משנה החדשה, הכוללים בתוכם עוד מאתים וארבעים יום, אשר אכנה אותם ימי מ"ר, וכאשר יעבורו ויקרא דרור לנפשי, אצרפם ואחברם יחד ויהי' לריח ניחוח כקטורת סמים מ"ר-דרו"ר, ויהי' לי לזכרון על פרט השנה הזאת תר"נ, המרומזת גם בברכת מתי"ר אסורים.

באותו תוכן כתב גם ביום א' פר' נח, אל הרב יהודה ליב משכיל לאיתן, רבה של פלעשצעניץ:

והנני מלא רצון ב"ה, ממגד גרש ירחים אלו אשר עברו מאז ועד עתה, כה יעברו עלינו בשלום, חדשים החדשים משנה החדשה, מ"ר-דרו"ר, מ"ר לי בתחלה ודרו"ר יקרא בסופה, ימי המר (ארבעים ומאתים יום) אשר עמדי פה יומתקו ויהפכו לר"ם, להרים ולהגביה קרנינו בכבוד, בקרן אורה, ותהי השנה הזאת קר"ן הצה"ר לנו ולכל ישראל.

שוב כותב בט"ו בשבט, אל הרב יהודה ליב משכיל לאיתן, רבה של פלעשצעניץ:

אתי חדשות אין, תודות לה' על החיוה"ש אשר חנני, וברוך ה' יום יום תקרב ישועתי לבא. הגם כי ארכו לי הימים מאד, אמנם אין זה רק עד אשר יעברון. עוד ימים באים, והימים אשר הנם קדמה ישימו פניהם אחורנית, כימים אשר כבר חלפו ועברו.

- כשאלת החידה, מה הדבר אשר הי' מחר ויהי' אתמול? והפתרון "היום"! ביום אתמול הי' מחר וביום מחר יהי' אתמול -

לה' אשר אורך ימים השביעני אקוה כי עוד יראני בישועתי, והימים האלה יהי' נזכרים לעת מצוא לטובת נפשי.

* * *

באותה תקופה שישב במאסר הרבה לעסוק בתורה בשעותיו הפנויות, כך הגיעו לידינו כתביו שכתב באותה שעה בהלכה (כנדפס בספר תולדות אברהם חיים עמ' סו, ואילך), בקבלה וחסידות (שם עמ' עט ואילך), בלשון ודקדוק (שם עמ' צד ואילך), בהשקפה ועבודת ה' (שם עמ' קג ואילך).

באותה שעה שישב גלמוד במאסר כתב לעצמו שירי געגועים לגאולתו, הצדקת הדין ובקשת נקם בשופטיו (עמ'

מח), וכדי להקל על רגשיו במצבו הקשה במאסר, אף ישב וכתב עתון סטירי (שם עמ' מט).

* * *

בסוף חורף תר"נ התחלפו הממונים על בית האסורים, והתנאים נהיו יותר קשים. אמנם הבטחון שבקרוב יצא לחפשי חיזקו את רוחו. וכך כותב ביום ה' פר' צו אל המשפיע ר' הענדל:

להודיעו מכל אשר אתי בפרט כבד עלי הדבר להאריך. אך בדרך כלל אודיעו, כי מצב הראטע כעת נגרע ערכה הרבה מכמו שהי', וכמה לאוין ניתוספו בה, שלא להעלות מעלה עשן כל שהוא לעבור בב"י וב"י[156]. שלא ללבוש זולת בגדי מלכות המצויינים להאסורים, גם הכתונת והמנעלים. שלא להניח תחת מראשותינו כר נוצות, זולת הממולאים בתבן. שלא ימצא בגבולינו מיחם לחמם מים לשרות, זולת מהיורה המיוחדת לעדת האסורים, פעם ביום בעת מיוחד. שלא ימצא אתנו פה עניני אוכל נפש יותר ממזון שתי סעודות לכל אחד. וכל הדברים הנאסרים הנ"ל לוקח מאתנו. גם כל ארגז וכל כלי לא תמצא אתנו זולת קדרה אחת וכף אחת לאיש ואיש. השרים התחתונים, זולת הנאצאלניק, נתחלפו.

מה יהי' כאשר יתחילו ימי העבודה עוד נעלם ממני. לפי הנשמע יהי' בימי הקיץ עבודה רבה על חומת המבצר.

זאת נחמתי, אשר ב"ה לא נשאר לפני לשבת פה רק ערך שני חדשים וחצי. אך לפי חומרי המקום, גם זמן זה לא מעט הוא.

---

156. איסור החזקת סיגריות לעישון.

גזירת הסאמאווארין גדולה היא בימי הפסח, כי אז בלתי אפשר יהי' לשתות מהיורה, ואכילת מצה דורשת שתיית חמין למלוגמא, ובפרט כאשר אין ביכולתי להשיג בפסח גם מאכלי רוטב חמים, כי בהתנורים דפה אין להקל בשום אופן לבשל ולחמם בפסח. ובשנה העברה הי' אצלי המיחם לתנור וכיריים בפסח לכל מכשירי מאכל ומשתה.

... יום צאתי מפה יהי' אי"ה ביום ב' פ' קרח.

וממשיך לספר על תוכניתו לנסוע מיד לליובאוויטש, כמסופר לעיל פרק צה.

* * *

כבר נזכרו לעיל מכתביו בהלכה שכתב מהמאסר אל הרב יהודה ליב משכיל לאיתן, רבה של פלעשצענץ. כדאי להעתיק כאן קטע אחת ממכתבים אלו, שבו גם סיכום על מצבו במאסר:

ומסופק אני לענין דינא, כשיזכני ה' וממצוקותי יושיעני בקרב, לענין ברכת הגומל. הגם דחבוש הוא על עסקי נפשות דוקא, ויש אומרים[157] דגם על עסקי ממון, אם הי' מעונה בכבלי ברזל[158]. אכן באמת בלאו הכי יש בזה סכנה, שנמצאים פה אנשים אינם יהודים, לא רק החשודים על שפיכות דמים, כי אם רוצחי נפש ממש, אשר נגמר דינם להשתלח אל ארץ גזרה על כל ימיהם, ואין להם משפט אדם כלל והמה כחיתו יער, אשר רק בהשגחתו ית' אנחנו חיים, ברוך ה' שלא נתננו כו' ואל יטשנו לנצח, ובאברתו יסך לנו.

---

157. רבינו יונה ברכות פ"ט (מג, א) ד"ה ארבעה בשם רב האי גאון.

158. סדר ברכת הנהנין לרבנו הזקן פי"ג ה"ב. לוח ברכת הנהנין פי"ב ה"ח, וש"נ.

פרק צח
בריחתו מרוסיה

ברשימת הר״ד שיפרין:

נתעורר עליו עוד משפט, ואז יצא חוץ למדינה, ובא עד אמסטערדאם, ועשה מסחר עם החסיד המפורסם פערסון[159], וראיתי כתב קודש אשר כתב הרב רז״א בן האדמו״ר מהר״ש נ״ע, שכתב שטר השותפות אשר לפניהם.

ובמכתב הר״ש ראזענבוים:

אחר כך בהיותו בביתו שלח אחריו החוקר דין דשם עוד הפעם (והוא הי׳ איש טוב ואוהבו של דודי ז״ל), ואמר לו להוי ידוע לך שיש עליך עוד משפטים, ויהי׳ נצרך לך לישב בבית האסורים עוד הפעם, ורמז לו שיברח לו לחו״ל, וכן עשה, ונסע מביתו באמצע הלילה.

ושונאיו מהמנגדים בשמעם באותו לילה שברח לו מהעיר, נסעו אחריו לעכבו, אך השי״ת שמרו מידם ולא השיגוהו.

ומביתו נסע מתחלה על ש״ק לווארשא, כי שם הי׳ אז מקום דירתו של אבי ז״ל[160].

ואחר שבת קודש נסע לארץ אשכנז לעיר פראנקפורט, ותיכף בבואו לשם בא לשם גם אחד מבניו, ופתחו שם חנות ממאכלי חלב, ונתעכבו שם לערך שנה אחת.

ואחר כך בא אליו פקיד אחד מהפאליציי, וגזר עליו לעזוב את ארץ אשכנז, שאין לו רשות לדור שם, ונסע משם לאמסטערדאם, כי לנסוע למדינת אמעריקא זה הי׳ אז נגד רצונו לגמרי, ונתעכב באמסטערדאם איזה זמן, ולהיות שלא נזדמן לו שם שום עסק ממה להתפרנס, הי׳ מוכרח לנסוע משם שלא ברצונו למדינת אמעריקע.

כל הנ״ל העתקתי ממכתבו של אחי יחי׳, ועל דבריו באפשר לסמוך כי הוא בעל זכרון טוב.

וביתר פרטים סיפר לי ר׳ חיים ליברמן מפלעשצעניץ:

באחד מימי תשרי תרנ״ב-ג הודיעוהו בלחישה שלמחרת שמח״ת עומדים לאסרו שוב. הרא״ח לא סיפר זאת לאדם. באותו שמח״ת סידר בעצמו התוועדות רבתי עבור כל החסידים שבעיר, והתוועדו בשמחה רבה כל היום. כשירד הלילה נעלם מהאופק. לאחר זמן נודע שהעתיק מושבו לאמסטרדם, שם ניהל עסק משותף עם החסיד ר׳ אבא פרסון מקעניגסבערג - שגם הוא הוכרח לעזוב את רוסיא בשנה שלפני זה, מסיבות שונות.

בארכיון הספריה נמצאים שנים ממכתביו משנת תרנ״ג, ומהם יש ללמוד אשר מפלעשצעניץ ברח בשלהי תשרי תרנ״ב. אחרי שהותו באמסטרדם במשך שנת תרנ״ב, עבד בחורף תרנ״ג כמגיה בבית דפוס בברלין. בתחלת קיץ תרנ״ג עבר מברלין לקניגסברג, וניסה את כחו שם בעסקים במשך הקיץ.

המכתב הראשון נכתב בברלין – חסר תאריך[161], וחותם בו:

הנני המסדר ומכין דברי חכמים להדפסה, מתגורר בבית הרב הגאון נ״י המו״ל, פה ברלין.

והיינו שעסק כמגיה ועורך בכתב-עת תורני-מדעי בברלין. לעת עתה לא נתברר לנו באיזה כתב-עת עבד אז ומיהו ״הרב הגאון נ״י המו״ל״.

המכתב נכתב אל הרב צבי טיעטץ (מחבר פירוש ״זכרון יהודה״ על איכה, קראטאשין תרמ״א), שכתב מאמר על נוסח ברכת מילה ״צוה ידידות״, צַוה בל׳ עבר ונסתר או צַוה בל׳ עתיד ונוכח. הרא״ח החליט להשמיט קטע אחד מדבריו שכתב, ומסביר לו במכתב את סיבת השמטה זו.

המכתב השני נכתב מקעניגסבערג ביום ד׳ פר׳ תבא תרנ״ג, אל ר׳ זאב וואלף ואל ר׳ חיים גרשון קוגל, ובו מספר על קשיי ההסתדרות בברלין ובקעניגסבערג ועל מניעת נסיעתו לארה״ב.

הוא גם מספר ששלח מכתב אל הרב חיים יעקב וידרעוויץ, שהגר בשנת תרנ״ב לארה״ב, והתייעץ אתו אם כדאי שגם הוא יהגר לארה״ב. ועל מכתב תשובתו מספר:

גם מידידינו היקר באדם, גבר חכם בעוז כו׳, רב הכולל לאגודת הספרדים[162] במדינתם, הרה״ג מוהרח״י נ״י ווידרעוויץ, הגיעני מכתב גדול ורחב ידים בימים ההם, הנכתב ביום ט״ז אייר, ולא השיבותיו מאומה לפי כבודו עד זמן הזה.

---

159. ר׳ אברהם אבא פרסון, החסיד והנגיד המפורסם, אשר בשנת תרמ״ח ירד מנכסיו, וכ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע כתב כעשרים מכתבים לנגידי אנ״ש לבוא לעזרתו (ראה אגרות-קודש שלו ח״א אגרת לא, וח״ג אגרת תקסד, ובהנסמן בהערות שם ושם). ואחר כך הוכרח לנדוד מרוסיה והתיישב בקניגסברג והתעסק בסרסרות (ראה אודותיו התמים ח״ח (ח [542]; [שיב] פט). ס׳ השיחות קיץ ת״ש ע׳ 23; 42). ואף עסק משם בעסקנות הכלל בשליחות כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע (כדלקמן פרק קכו).

160. ה״ר שניאור זלמן (אחיו של הרא״ח), שהתיישב בווארשא בשנת תרמ״ט, ואודותיו כותב הרא״ח במכתב כ׳ אייר תרמ״ט:
היום הגיעני מכתב מאחי זלמן נ״י, אשר הוא שלח למאסקווא, שיבואו כב״ב לווארשא, לקביעות דירה, ויום אתמול נסעו דרך סמאלענסק.
וראה אודותיו גם לקמן פרק הבא.

161. נדפס בשלימותו בס׳ תולדות אברהם חיים ע׳ צה.

162. ר״ל הרב הראשי לעדת החסידים המתפללים בנוסח ספרד (ראה אודותיו לעיל פרק נט, ובהערות שם).

קיצור דברי מכתבו הנוגע לתשובת שאלתי (המובנת מתוך תשובתו) הי' בזה הלשון,

"כבר גמרתי בלבי לא להשיב מאומה לכל שואל ומבקש עצתי בדבר עקירת דירתו לפה, ואך למותר הוא, כי לא לאדם דרכו כו', ומד' מצעדי גבר כו'.

כל הבא לפה הנני מוכן ומזומן לעשות למענו כל אשר יהי' לאל ידי כדרכי מעולם, אמנם להבטיח בבירור לא אוכל.

בדרך כלל הארץ הזאת טובה היא מאד להחפצים באיזה עבודה שיהי'. משפחה הבאה לפה ויש בה שלשה או ארבעה אשר אונם במתנם לעבוד, תיכף בבואם לא ידעו מחסור, אמנם לאנשים רכים וענוגים, לא ראיתי כמוה לרוע".

וסיים בטוב ובשלום.

ממילא מובן אשר דבריו הצודקים והאמיתים לא פעלו בקרבי חשק גדול לשים פעמי אל הארץ הטובה והרחבה הזאת, יען כי יודע אני בנפשי כי אינני מכת הראשונה אשר זכר במכתבו, ורק בין האנשים הרכים אני נמנה, ואיככה אוכל לשאול עצת נבונים ולעשות היפך דבריהם, לזאת משכתי אז את ידי מהרחיק נדוד אל ארץ הטובה לאחרים זולתי ולא למעני.

וכאשר גם בבערלין לא מצאתי מנוח, הנה איזה דמיון כוזב עבר על פני, והנחני לפה קיניגסבערג, בדבר איזה עסק אשר השתדלתי בו כל ימות הקיץ, יגעתי ולא הונח לי, כי לא יצא מחשבתי לפעולת אדם, אם חפץ ה' לא הסכים על ידי...

וסיום המכתב חסר.

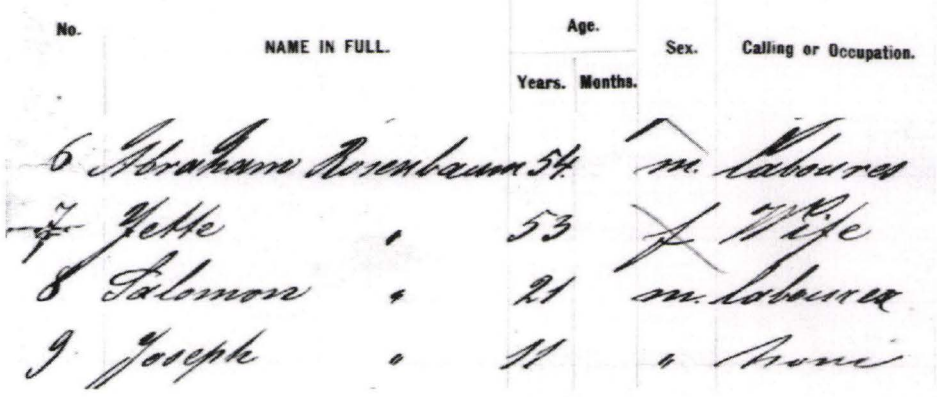
* * *

כעבור שנה החליט להגר לארה"ב, יחד עם זוגתו יעטא, ועם בניו זלמן ויוסף, ובי"ג כסלו תרנ"ה הגיע לנ.י.

ברישום האניה שהגיע אתה לנ.י. נרשם:

Ship Name: Moravia
Port of Departure: Hamberg, Germany
Port of Arrival: New York, NY
Date of Arrival: December 11, 1894.

Name	Age	Sex	Occupation
Abraham Rosenbaum	54	M	Labourer
Yetta Rosenbaum	53	F	Wife
Salomon Rosenbaum	21	M	Labourer
Joseph Rosenbaum	11	M	None

פרק צט
שנותיו האחרונות בנ.י.

ברשימת הר״ד שיפרין:

בשנת תרנ״[ה] בא הוא עם בני ביתו לארצות הברית, ועסק במסחר אבנים טובות ומרגליות, וביתו הי׳ בית ועד לחכמים. הי׳ לו חליפת מכתבים עם האדמו״ר[163] זצללה״ה.

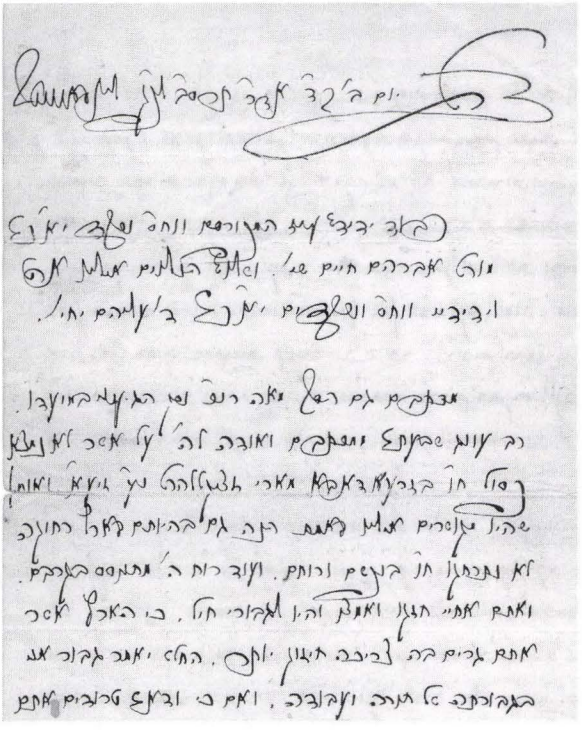
בכותרת נייר המכתבים שלו:

A. Rosenbaum
Dealer in Diamonds & Jewelry,
444 Grand Street, 2nd floor

* * *

כשהגיע לארה״ב אסף מסביבו את אנ״ש בניו יארק, ובמכתבו אל כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע דיווח על סדר החיים וקביעות עתים בתורה.

בכ״ד אד״ר תרס״ב השיב לו בארוכה כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע (אגרות-קודש שלו ח״א אגרת קיד):

מכתבם גם הסך מאה רו״כ נכון הגיעני במועדו.

רב עונג שבעתי ממכתבם ואודה לה׳ על אשר לא נמצא פסול ח״ו בזרעא דאבא מארי זצוקללה״ה נ״ע זיע״א, ואותן שהיו מקושרים אליו באמת הנה גם בהיותם בארץ רחוקה לא נתרחקו ח״ו בנפשם ורוחם, ועוד רוח ה׳ מתנוסס בקרבם.

ואתם אחיי חזקו ואמצו והיו לגבורי חיל, כי הארץ אשר אתם גרים בה צריכה חיזוק יותר, החלש יאמר גבור אני בגבורתה של תורה ועבודה. ואם כי ודאי טרודים אתם הרבה בעסקיכם וגם בטח יש ריחוק מקום מאחד אל רעהו מ״מ תתחזקו ותתאמצו לעמוד על נפשיכם להתאסף יחד וללמוד שיעור קבוע בדא״ח, כי הלימוד ברבים יש לו חיזוק וקיום בעזה״י, ונוסף לזה מעלת האסיפה והקיבוץ יחד בלב אחד להתעסק בתורה ועבוד״ה, ויראי אלקים ידברו איש אל רעהו, ואיש את רעיהו יעזורו. ולכה״פ תתאספו ג׳ פעמים בשבוע בליל ה׳ (השייכה ליום ועש״ק) ובש״ק ובמוצש״ק.

גם תעשו תיקונים בענין התפלה אשר התפלה ברבים שהיא רצוי׳ לפני המקום, לא תהי׳ במהירות ובחטיפה ח״ו כי אם במתינות ובכוונה רצוי׳. ועוד תיקונים בעניני המצות בזהירות יתירה לפי המקום והזמן...

* * *

בשנת תרס״ד נפטרה אשתו. על מצבו באותה שעה מספר במכתב שכתב באדר״ח אד״ש תרס״ה:

יסור יסרני ה׳ בעת ההיא, הבדיל ממני את אשת נעורי, אחרי שכבה על ערש דוי כארבעה ירחים, ופזרתי על רפואתה יותר מאלף כסף. וקודם לזה בשנה ההיא אבדתי קרוב לשני אלפים במסחרי, עת אשר לא הגיע הסחורה מדייטשלאנד. וכל הסך הזה עלה בערך עד ¾ מכל רכושי אשר חנני ה׳ לעת זקנה ושיבה.

כשנפטרה אשתו כתב על כך גם לידידו החסיד ר׳ יהושע קאסטראל, שגר באותה שעה בסאן-רעמא איטליה. במכתב תשובתו[164] הוא כותב בז׳ שבט תרס״ד:

קודם כל דבר עלי לנחמך על אשת נעוריך שהלכה למנוחות, אבל אינני יודע במה לנחמך, כי נעלם ממני עם מי אתה? על פי ההשערה הנך עם בנך הצעיר מ׳ יוסף, אשר נשא אשה באמעריקא, ואינני יודע מהות האשה בעלת ביתך, וכמעט שגם את בנך מ׳ יוסף אינני מכיר, ואיככה אנחמך?

אמנם בכלל אחשוב כי בלי תפונה הנך חושב אודות זיווג שני, ובהכרח לחשוב מזה, כי עדיין לא זקנת ולשבת גלמוד בלתי אפשר...

ממה שאמרת שהנך טרוד בגמ״ח תמיד, לא נתפעלתי, כי

---

163. מוהרש״ב נ״ע.

164. מסופר אודותיו ב״זכרון לבני ישראל״ עמ׳ קכו-ז.

הלא זה כל תשוקתך מעודך, ובדרך שאדם רוצה מוליכין אותו.

הוא אמנם קיבל את עצת ידידו החסיד ר' יהושע קאסטראל, ונשא בזיווג שני את מרת לאה, הנזכרת במכתב בנו יעקב משנת תרס"ט (דלעיל פרק צב): זוגתו הצנועה מ' לאה תחי'.

וכן היא נזכרת בצוואתו דלקמן.

* * *

באותה שעה בא לארה"ב גם אחיו החסיד ר' שניאור זלמן ראזענבוים[165], בתור שד"ר לתומכי תמימים. על כך ממשיך ר' יהושע קאסטראל לכתוב:

הנאני מאד ממה שכתבת שאחיך מ' זלמן נתמנה למשולח באמעריקא לטובת הישיבה, כי זה רבות בשנים אשר אחיך חשקה נפשו להיות משולח (ומדוע לא, כי זה לחם הקלוקל, הפוטר מתורה ועבודה, ורוב העתים בשמחת חברת מרעים). וגם לאמריקה לטש עיניו זה כמה, ובזה השיג כל מאוויי נפשו יחד.

ומה גם אם יצליח בידו וישלח הרבה מעות, כי אז כדאי כל הביטולים שלו, כי לא תוכל לשער גודל יקרת ערך הישיבה מצד עצמה, ובפרט אצל כ"ק שליט"א, אשר ממש מוסר נפשו עלי', וכל כחותיו נתונים להישיבה. לו ראית את אלה מבני הישיבה אחרי יציאתם מהאוניווערזיטעט הלז לאויר העולם איך שהמה יהודים יפים ומשכילים, כי אז גם אתה היית מברך ברוך שככה לו בעולמו.

ואתה ידידי דרש נא בשלום אחיך בשמי. והייתי חפץ לדעת אם יודע הוא את תעודתו לגלות הארה אלקית גם באמעריקא, ובפרטיות אם יש לו הדרוש וידעת היום משמח"ת תרנ"ח, שכבושם הזה עוד לא ראיתי בכל דרושי החסידות שראו עיני, והדרוש החלצו שמח"ת תרנ"ט, שכ"ק אדמו"ר אמר שרוצה שילמדוהו ברבים בכל מקום שנמצא אף איזה יחידים מאנ"ש, וקונטרס העבודה שכתב לאנ"ש בשנת תר"ס.

ובמכתב אדר"ח אד"ש תרס"ה כותב הרא"ח אודות שליחותו של אחיו הרש"ז:

אחי מ' זלמן הוא גם כן פה נויארק, אשר נשלח בתור משולח מאדמו"ר מליבאוויץ לטובת הישיבות אשר יסד המלך בארבעה עיירות, אשר מהם תצא תורה ויראת ה' ומשכילים בתורת אמת. הרבה מורי הוראות בישראל יראים ושלמים מופלגי תורה יצאו משם במשך ששה שנים למן היום הוסדם.

גודל מעלת הישיבות ותפארתם אין לתאר על הגליון, ובפרט לעת כזאת אשר חשך משחור תואר קרן ישראל בכל מושבותם, וכמעט הי' עלול שתשתכח ח"ו תורה מישראל. וגם בהמקומות אשר נמצאים איזה ישיבות כספם הי' לסיגים, והמו"צ היוצאים משם המה כמו"ץ אשר תדפנו רוח הזמן המלא אויר מעופש וסרח העודף מריח המינות אשר גברה בעולם, ובנפשות הבנים לא אמון בם.

לא כן ישיבות האלו, הריחם ביראת ה' ואמונתו, כל הקרב הקרב שם הוא מזוקק שבעתים, כי אין מקבלים שם תלמידים וחברים רק אחרי רוב חקירות ובדיקות, פן יש בלבבם שרש פורה ראש, ונר ישראל רשכב"ה הוא כ"ק אדמו"ר שליט"א, אשר גדול שמו בישראל, משגיח על כל פרטי ענייניהם ברוחניות וגם בגשמיות, שלא יחסר להם מאומה, שאר כסות ומעונה עצהיו"ט.

וב"ה כי עלתה ביד אחי נ"י לשלוח לשם סך מסוים מנויארק ומפילאדעלפיא. כעת הוא מסבב בעירות נואהייוון הארטפארד וספרינגפיעלד, ומשם יהי' בבאסטאן.

הודיעני נא ידידי אם כדאי לפניו להיות גם בראטשעסטער, אחרי אשר בטח תהי' גם אתה בעוזריו.

גם אחרי נסיעת אחיו בחזרה, המשיך הרא"ח בעצמו לעורר על התמיכה לישיבת תומכי תמימים בליובאוויטש, והי' כותב על כך אל אנ"ש המפוזרים בארה"ב.

באחד מהמכתבים האלו כותב בקיץ תרס"ז, אל "ידידי משנים קדמוניות המשכיל כו' מ' גרשון נ"י קאפילאוויץ":

נודע בשער בת רבים לתהלה ולתפארת, הישיבות אשר יסד מאור עינינו הוא כ"ק אדמו"ר שליט"א בליבאוויץ, ונמצאים שם כחמש מאות בחורי חמד העוסקים בתורת ה' ועבודתו, ומספיקים להם כל צרכיהם באופן היותר נעלה למען יהיו מחשבותיהם זכים וברורים לתורה ולתעודה, והכל בהשגחת מרן אדמו"ר מאור הגולה, ובכל שנה יוצאים מהם כמה וכמה מורי הוראות בישראל, מיוסדים על אדני אמת ואמונה.

והנה עד עתה הספיק על זה תועפות כסף מנדיבי עמינו ברוסלאנד, אלפים ורבבות לשנה. אמנם עתה מאשר פרצו שם הפרעות והשערוריות כנודע, מטה ידם, ואין בכחם להחזיק את המפעל הקדוש הזה על מכונו ומתכונתו. הנה כעת המחסור נורא מאוד.

ולשמע אוזן יקרת ערך הישיבות האלו התעוררו גם במדינה הזאת הרבה מנדבים הנותנים על זה בעין יפה סכומים נכונים ונכבדים, וקבלו עליהם לחוק קבוע לתת כן מידי שנה בשנה לתרומת הקודש. לזאת התעוררו נא גם אתם, חזקו ואמצו להיות עושים ומעשים להרים נדבותיכם להיות בכלל התומכי תמימים בסכום נכון.

* * *

הרא"ח הי' לא רק נאה דורש כי אם גם נאה מקיים, כמסופר במכתב הר"ש ראזענבוים:

פעם אחת זכה דודי הנ"ל שם בגורל סך חמשת אלפים רו"כ, ושלח מזה אלף רו"כ לאדמו"ר נ"ע.

במכתבו של הר"ש ראזענבוים מעתיק את מענה כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע על זה:

---

165. הנזכר גם לעיל פרק הקודם.

ב"ה יום ב' י"ב תשרי תרס"ז לפ"ק ליובאוויטש

כבוד ידידי עוז המפורסם ווח"ס נכבד י"א מו"ה אברהם חיים שי'

ת"ל בעד החיים והשלום כה לחי. מכתבו כן הסך אלף רו"כ נכון הגיעני, והנני מסגיר בזה רשימה מחלוקת המעות, וברוך ה' אשר הי' בעזרו, והוא יעזור לו על להבא, והמעות אשר זכה בגורל יהי' לו בהצלחה, ויתן לו השי"ת פרנסה והצלחה בכל ענינים ויהי' ביכלתו לעשות צדקה וחסד לאחינו בני ישראל תמיד כל הימים ולעבוד אותו ית' בשמחת הלב.

ויקבל החוה"ש והברכה מאדה"ש[166] ויחוג את חג הסוכות הבע"ל בדיצה ובחדוה כאוות נפשו וידידו עוז דו"ש מלונ"ח תכה"י[167].

ובקשר להשקעת שאר המעות שזכה בגורל, כותב לו כעבור חודש:

ב"ה אור יום ג' ח"י מ"ח תרס"ז

כבוד ידידי עוז המפורסם ווח"ס נכבד י"א כו' מו"ה אברהם חיים שי'

מכתבו נכון הגיעני. לפי דעתי נכון שיקנה בית חומה שיהי' ממנה הכנסה אי"ה לפי ערך ההצטרכות שלו, והשי"ת יזמין לו בית טובה ומוצלחת בכל ענייניו בגו"ר.

ויקבל החוה"ש והברכה מאדה"ש כאוות נפשו וידידו עוז דו"ש מלונ"ח תכה"י.

גם הי' שולח אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע מתנת ספרים וכתבי-יד.

על כתי"ק אחד ששלח מספר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, באגרת שכתב אל הר"ד שיפרין, בי"ב תשרי תרצ"ו (אגרות-קודש שלו ח"ג אגרת תתג):

זה רבות בשנים אשר החסיד הנודע ר' אברהם חיים נ"ע ראזענבאום שלח להוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק תשורה ... חתימת יד קדש כ"ק אאזמו"ר אדמו"ר צמח צדק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, אשר חתם על דאווערנאסט[168], והיתה תשורה זו יקרה במאד אצל הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע.

במכתב הר"ש ראזענבוים מעתיק את מענה כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע:

ב"ה יום ד' י"א אלול תרס"ז לפ"ק, וירצבורג

כבוד ידידי עוז המפורסם ווח"ס נכבד י"א כו' מו"ה אברהם חיים שי'

166. החיים והשלום והברכה מאדון השלום.

167. דורש שלומו מלב ונפש חפצה תמיד כל הימים.

168. הרשאה.

אחדשה"ט, מכתבו נכון הגיעני, גם קבלתי הסך מאה מארק ושלחתי אותם לידידינו שי', ודבר טוב עשה כבודו, והשי"ת יעזור לו בכל ויצליח בגו"ר.

ספר נוה שלו' נמצא אצלנו, ואינני זוכר איזה דפוס, וס' מדרש שמואל ודאי לא דפוס ויניצי', לזאת ייטיב כבודו לשלוח שניהם ויהי' יקר אצלי הדבר.

אמנם העולה על כולנה כי"ק כ"ק אאזמו"ר זצוקללה"ה נ"ע יקר אצלנו מכל הון, ואהי' בגודל ת"ח לכבודו כשישלח לי אותם, וזאת יוכל כבודו לשלוח במכ' זאקאזנאי על שמי לליובאוויטש, ואת הספרים ייטיב לשלוח לקעניגסבערג ע"ש ידידינו הר"א[169] שי' ויזדמן לו אי"ה נוסע שיהי' באפשרו לשלחם אלי.

אנחנו נוסעים אי"ה יום א' הבע"ל לביתינו שלו' והשי"ת יצליח דרכנו.

ויקבל החוה"ש והברכה מאדה"ש[170] וייטיב לו השי"ת הכוה"ח ברו"ג[171] כאוות נפשו וידידו עוז דו"ש מלונ"ח תכה"י[172].

גם בצוואתו כתב:

בדבר העזבון אשר כתבתי עבור בני ובתי שתחיו, אחר ניכוי אלף וחמשים שקלים שיומסר לאדמו"ר שליט"א ... אך למותר להזכירך אשר הבטחת לי, ותקעת לי כפך על זה, שתשתדל בכל אשר תוכל שיושלח הכסף על צדקה לאדמו"ר שליט"א אלף וחמשים שקלים. תוכל לשלוח זאת לאחי ר"ז שיחי' על אדרעס שאכתוב לך, ויגיע תיכף ליד אדמו"ר שליט"א.

צוואתיו

בשנת תרס"ח, כתב הרא"ח צוואה, ושלח את העתקתה אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. במכתב הר"ש ראזענבוים מעתיק את המענה:

ב"ה יום ד' כ"ג תמוז תרס"ח לפ"ק מאריענבאד

כבוד ידידי עוז המפורסם ווח"ס נכבד י"א כו' מו"ה אברהם חיים שי'

אחדשה"ט[173], נשלח אלי מביתי העתק הצוואה אשר עשה כבודו, ויפה עשה לסדר ענייניו, אשר כן צריך לעשות איש ירא אלקים ודעתן, והשי"ת יאריך ימיו ושנותיו בטוב ובנעימים, ויתן לו השי"ת פרנסה והצלחה, ויעשה טוב וחסד כל הימים, ויעזור לו השי"ת לעסוק בתורה ועבודה במנוחה, ויחזק השי"ת בריאותו שיהי' בריא אולם.

צוואה זו לא הגיעה לידינו; אמנם בשנת תרע"א כתב

169. החסיד המפורסם ר' אבא פערסאן.

170. החיים והשלום והברכה מאדון השלום.

171. הכתיבה והחתימה ברוחניות וגשמיות.

172. דורש שלומו מלב ונפש חפצה תמיד כל הימים.

173. אחרי דרישת שלומו הטוב.

עוד צוואה, צוואה פרטית לבנו יעקב, והעתקתו נמצאת בארכיון שלו:

בעזה"י, צוואה פרטית לבני יעקב בחירי, יום א' ב' אייר אעת"ר

בני יקירי המופ' כו' מו"ה יעקב נ"י

א. חפצי, אשר לאחר אריכות ימי ושנותי יקברו את גופי בקרקע אחוזת עולם בעיר נויארק, אשר בעזה"י הייתי שם מהמייסדים הראשונים מהחברה זה כמה שנים. ואל ישיאוך אנשי ניוהייוון, אשר יקבלו אותי על בית עולם שלהם, אל תשמע להם בשום אופן, אני שילמתי בכל הזמן להחברה הנ"ל ככל הנצרך, וגם עתה בקשתי את ידידינו ר' דוד שיפרין שישלם להם בכל שנה כפי המגיע להם, ובעד כמה זמן החזרתי לו, ואשר יהי' מגיע לו עוד כפי חשבונו תראה נא שישולם לו עד פרוטה אחרונה.

ב. לא להניח לשום איש לעשות שום הספד (אותיות הפסד). גם שלא להדפיס אותה בשום מכ"ע (צייטונגען). על המצבה יהי' חקוק רק תיבות אלו, פ"נ אברהם חיים ב"ר דובער יום לחודש שנת כו', תנצב"ה.

ג. בגדי עולם (עד אשר יקיצו ישני עפר) מבד נקי (ריין ליין) אשר השגתי מדייטשלאנד, מונחים מוכנים ברשות זוגתי תחי'. גם א קיטל מבד נקי אשר תפרתי בפלעשצעניץ, והוא מכובס מונח ג"כ ת"י זוגתי. טלית יש לי בבית הכנסת החסידים דפה הנק' שבת אחים[174], הוא שהתפללתי בו כמה שנים, והוא נמצא תחת יד השמש ר' מרדכי אלדערמאן. הגם שיש לי אצל זוגתי גם טלית של אדמו"ר נבג"מ זי"ע בעל צמח צדק, אשר השגתי בכסף מלא מהמשולח ר' מאדיל ז"ל, אחרי אשר הכרתי את הטלית בטביעות עין, כי ראיתי את אדמו"ר נבג"מ שהתפלל מלובש בו[175]. הציצית שבו אינני יודע אם הם אותם שהיו בהטלית בעת שהי' אצל אדמו"ר או אולי החליפם ר' מאדיל באחרים, אבל ירא אני מגשת אל הקדש, להיות מלובש בו בעלמא דקשוט להתכסות בטלית שאינו שלי. תקבל את הטלית הזה לידך ותעשה בו כחפצך[176]. כן יש לי בביתי פה טלית חדש, הנני נותן אותו לך במתנה גמורה, ותוכל לקבלו בכל זמן.

ד. תראה שיהי' הטהרה בשפיכת תשעה קבין כדין כמבואר בשו"ע סי' פ"ח.

ה. הארון תשתדל נא שלא יהי' שלם כדאיתא בזוה"ק סוף פ' ויחי דף רנא ע"פ ויישם בארון, ונראה משם שאין ראוי להקבר בארון אלא מי שהוא צדיק. ועי' בזהר תרומה דקנ"א ע"א דשם מבואר שטוב לאדם שיעשה שיקברו אותו בארץ בענין שגופו יהי' נוגע בקרקע מפני שכיון שנתעכל הבשר כו'. ע"כ תשתדל שישברו בתחתית הארון כמה דפים ונסרים בכדי שיהי' הגוף נוגע בקרקע ממש. וכן בקשתי כבר מאת אוהבי ורעי בנויארק לעשות כן בלא ישונה. ט"ק יש לי שנים, אחד של חול שאני לובש בעת התפילה, והשני של שבת ג"כ כנ"ל, כי אינני יכול להתעטף בטלית גדול כדין מצד העדר הבריאות, וחוששני לחשש ברכה לבטלה, לכן אם המנהג בנויארק להלביש גם ט"ק, ילבישו לי הט"ק של חול, ושל ש"ק תקח לך.

ו. בדבר העזבון אשר כתבתי עבור בני ובתי שתחיו אחר ניכוי אלף וחמשים שקלים שיומסר לאדמו"ר שליט"א, יהי' נשאר לפניכם שלשה ועשרים מאות שקלים (כי זוגתי קבלה כבר את חלקה בעצמה). בטוח אני שלא יהי' ח"ו ביניכם קטטה ומריבה, והשי"ת יתן לכם ברכה מרובה מהמעט הזה שיהי' לאלפי רבבה ויצליח בכל מעשי ידיכם.

ז. ובדבר אשר הצלתי בעז"ה מפאליעווסקע סך 275 דאלער, מגיע הקרן לזוגתי אחרי אריכות ימי ושנותי, והריוח המח"ש כל זמן שיגזור ה' אלי חיים, ישולם לי מה שנצרך לי על הוצאות קטנות.

ח. אך למותר לבקשך בדבר אמירת קדיש ולהתפלל לפני התיבה כל השנה, ובלימוד משניות כמו שנתבאר בסידור תורה אור בשם ספר עצי עדן ומעשה אורג, והעיקר להיות סור מרע ועשה טוב, ובזה תקיים מצות כבוד אב כדין מכבדו בחייו ומכבדו במותו. בענין הספרים והכתבי קודש שלי, תקבל מה שנצרך לך, והמותר נתייעץ בדבר מה לעשות אתם.

ט. כן אך למותר להזכירך אשר הבטחת לי, ותקעת לי כפך על זה, שתשתדל בכל אשר תוכל שיושלח הכסף על צדקה לאדמו"ר שליט"א אלף וחמשים שקלים. תוכל לשלוח זאת לאחי ר' זלמן שיחי' על אדרעס שאכתוב לך, ויגיע תיכף ליד אדמו"ר שליט"א. גם לאחי ר' זלמן מגיע עוד ממני עשרה רו"כ מה שהבטחתי לשלם לו.

יו"ד. כן תיטיב נא לכתוב תיכף לעת קץ, ותודיע לאחי יום המיתה והקבורה, כי רצוני שידע מזה גם אדמו"ר שליט"א. על כן מהראוי שתכתוב באותו יום.

אם תקיים כל אשר בקשתיך, אז אם יש לי איזה זכות אהי' מליץ טוב עבורך ועבור כב"ב שיצליח לך השי"ת בבני חיי ומזוני רויחי ובכל משאלות לבך לטוב, ובכל אשר תפנה תשכיל ותצליח ברוח ובגשם.

מחלתו האחרונה ופטירתו

במכתב הר"ש ראזענבוים:

בסוף ימיו נחלה על ידו השמאלית שנוטל ממנה כח התנועה וחוש ההרגש.

ובעת אשר למדתי בליובאוויץ, ראיתי שם אורח אחד שבא בחזרה ממדינת אמעריקא, והוא הי' שם ממקורביו של דודי ז"ל, וסיפר לי איך שהי' אצלו קודם פטירתו, ואמר אז דודי שהגיע הזמן לומר וידוי, והביא לפניו סידור תורה אור שיאמר כפי שנדפס שם סדר הוידוי לשכיב מרע, ומיאן לומר זאת, ואמר דאס

---

174. בניוהייוון. נזכר גם בתולדות חב"ד בארה"ב עמ' קכה; קכח.

175. כדלעיל פרק צג.

176. לפועל שלח אותו במתנה אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, כדלעיל שם.

איז א מתנגדעשער וידוי, והתחיל לומר במקום וידוי את המאמר פתח אלי' שאומרים בכל עש"ק במנחה, ואמר אותו מתחילתו ועד סופו בנעימות ומתיקות גדולה.

יום היארצייט שלו הוא בכ"ה כסלו א' דחנוכה.

במלים אלו מסיים הר"ד שיפרין את רשימת תולדותיו:

נפטר בשם טוב, שנת תרע"ד, נר א' של חנוכה, יהי זכרו ברוך.

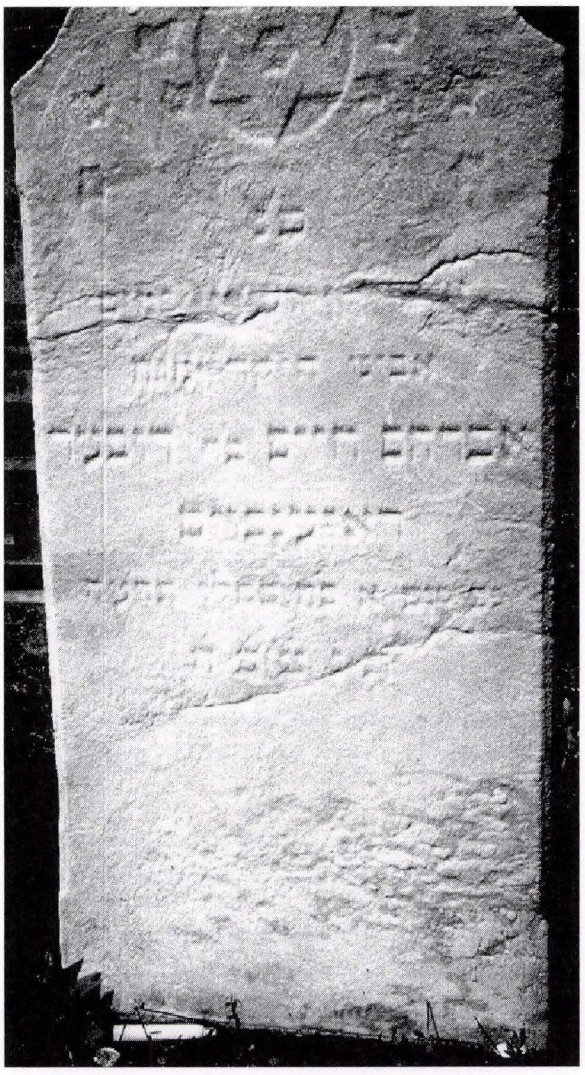
* * *

מאז נדפס הספר "תולדות אברהם חיים" בראשית שנת תשנ"ח, שבו נדפסה (עמ' סב-סד) צוואתו המפורטת, ומבקש לקברו בקרקע אחוזת עולם בניו יארק, נערכו כל מיני בדיקות וחיפושים ונסיונות לאתר את בית החיים הראשון של חסידי חב"ד בניו יארק.

בניו יארק היו כל כך הרבה חברות וקהלות, עד אשר למרות כל החיפושים האלו לא הצליחו למצוא ולאתר את בית החיים ואת חלקת אחוזת עולם אשר בו.

בהשגחה פרטית גילה אחר כך התמים ר' ישראל מרדכי הלוי שי' קאזאמינסקי את החלקה, מצא את הציון, ובזה בירר את תאריך פטירתו המדוייק: כ"ה כסלו [1914, שהיא שנת] תרע"ה. והעיר על כך :

אני וידי"נ הרה"ת מאיר-שמחה אבראמאוויטש שי' חיפשנו בבית החיים בסטאטען איילענד, בחלקת אחוזת עולם (והוא בית החיים אשר תחת הנהלה של הרה"ח ר' דוד שיפרין ע"ה – אגודת חסידי חב"ד), ומתברר שכנראה התחילו לערוך שם לוויות החל משנת עזר"ת לערך (והוא על-פי צוואה של הרה"ח ר' אברהם חיים ז"ל[177]). וחיפשנו, עד שאחרי תשרי שנה זו [תש"ס] מצאתי באחד מן העיתונים ברוח החרדי היו"ל בפה ארה"ב, ומספר אשר בבית החיים "מאונט דזייון" (הר-ציון) שבפרברי ברוקלין נמצא הציון של הרה"ח ר"ח ז"ל הנ"ל. ובקרתי שם

עם ר' מאיר שמחה הנ"ל, וראיתי שנפלה טעות בהעתקה בכל הרשימות, ושנת פטירתו היא שנת תרע"ה, ולא עדר"ת, ומצו"ב תמונת המצבה.

177. המועתקת לעיל (סעיף א).

פרק ק
החסיד ר' אשר מניקוליוב

החסיד ר' אשר גראצמאן מניקוליוב היה אחד מגדולי החסידים בתקופת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע ואדמו"ר מהורש"ב נ"ע.

בס' השיחות קיץ ה'ש"ת ע' 28, כותב אודותיו כ"ק אדמו"ר זי"ע:

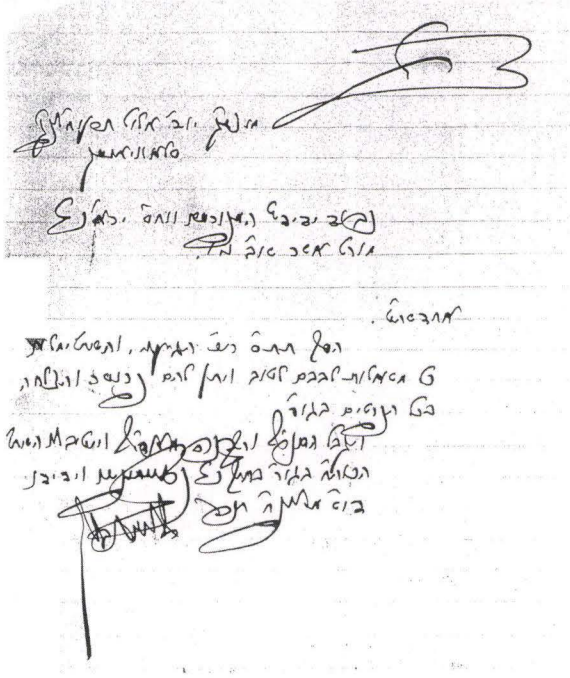
ר"א ב"ר מאיר שו"ב מניקולאיעב, ממחונכי ר' הלל מפאריטש ומחסידי אדמו"ר מוהר"ש נ"ע ואח"כ אדמו"ר מהורש"ב נ"ע. התעסק בהגהת התניא דהוצאת ווילנא תר"ס. נפטר מרחשון התר"פ (?).

בסדרת אגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע נדפסו עשרות מכתבים אליו, ועוד נשארו בכתובים, בעזבון חתנו החסיד ר' שלמה אהרן קזרנובסקי, עוד עשרות מכתבי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אליו.

הפעם הראשונה שהוא נזכר באגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע היא באגרות מהשנים תרמ"ז-ח (אגרות י; טז):

את הכ"ק אשר הבטחתי לו, כבר שלחתי לניקאלייעב, ובקשתי את ר' אשר שו"ב שישלח אותם.

והאגרת האחרונה אליו (בעזבון חתנו הנ"ל) ממוצש"ק י' אלול תרע"ח, ומכנהו: "כבוד ידיד המפורסם ווח"ס יר"א כו' מו"ה אשר שו"ב נ"י" – שעדיין כיהן באותה שעה

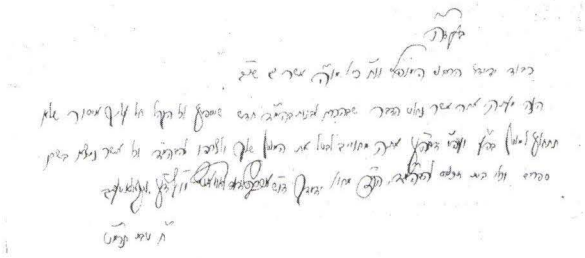

במשרת שו"ב בניקוליוב. כעבור קצת יותר משנה, בתחלת שנת תר"פ, נפטר החסיד ר' אשר מניקוליוב. ונתפרש יותר ב"כפר חב"ד" גליון 881 ע' 41, מגליון ספר התניא שלו: יא"צ ט"ו חשון תר"ף.

* * *

רבה של ניקוליוב באותה תקופה היה הגאון החסיד הרב אברהם דוד לאוואוט (בעל קב נקי, שער הכולל ועוד, וזקנו של כ"ק אדמו"ר זי"ע). בשנת תרמ"ט התרבו החסידים בניקוליוב, באופן שלא הספיק להם בית מדרש אחד. ר' אשר התחיל להשתדל לבנות בית הכנסת נוסף בעיירה. בח' טבת תרמ"ט כותב לו מוהרא"ד לאוואוט:

הנה מעתה, אחר אשר נחלט הדבר שבהכרח לבנות בהמ"ד חדש שיספיק לכל הקהל, חל עליך איסור שלא תתחלק למנין בפני עצמו.

כעבור שנה, בח"י אדר תר"נ, נפטר מוהרא"ד לאוואוט, והשאיר מכתב לראשי קהלת ניקוליוב שימנו את בן בתו הרב ר' מאיר שלמה ינובסקי לממלא מקומו ("ראשי פרקים מתולדות המחבר", שכתב כ"ק אדמו"ר זי"ע בתחלת ספרו קב נקי), וכן עשו. כשהוצרך כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע לכתוב להם בעניני העיר, הי' כותב לשניהם יחד, אל הרב מוה"ר מאיר שלמה ינובסקי, והשו"ב מוה"ר אשר גרוסמאן (ח"ד אגרת תתקכא).

* * *

אחד מעיקרי פעילותו שהתפרסם בה ר' אשר, היא הגהת ספר התניא, במהדורה המוגהת שהו"ל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע[178]. בתחלת ספר התניא (בכל ההוצאות שמאז ואילך) נדפסה "מודעה רבה" אודות הגהה זו, בחתימת: נאם אשר ב"ר מאיר ז"ל שו"ב מניקאלאייעב.

במכתבי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע משנת תר"ס (ח"א אגרת צ, ובח"ג אגרת תרב), מכנהו "הרב המלקט".

178. ראה לעיל פרק כה.

במקביל, הרבה להגיה ר׳ אשר גם את הדרושים בלקוטי תורה, ורשם את תיקוניו על הגליון.

בשנת תשי״ט הדפיס כ״ק אדמו״ר זי״ע קונטרס ״מפתחות והערות לספר לקוטי תורה״, (נדפס אח״כ בסוף הספר לקוטי תורה) שם נדפס גם לוח התיקון, ובפתח דבר:

הלוח התיקון (החדש) - נערך עפ״י התיקונים של הרה״ח הוו״ח וכו׳ הר״ר אשר ז״ל שו״ב גראצמאן על גליון הלקוטי תורה שלו, וכ״ק מו״ח אדמו״ר אמר, אשר, בכלל, יש לסמוך עליו בזה.

* * *

בקיץ תרס״ה קרא אליו כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, כמה מגדולי החסידים שלו, להתייעצות באיזה נושאים. אחד מהם הי׳ ר׳ אשר מניקוליוב, שהוא כותב אליו בהזמנתו (ח״ד אגרת תתקג):

כאשר נחוץ מאד להתיישב בעניני אה״ק, והחלטתי לבקש אחדים מידידינו לטכס עצה בזה, ורצוני שיהי׳ כבודו גם כן בזה, לזאת הנני מבקשו כשאודיע לו אי״ה בטע״ג זמן המוגבל יבוא אי״ה בלי איחור.

ריבוי המכתבים אליו הם בקשת רחבה של נושאים:

כל עת שהוצרך כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע לערוך איזה מגבית, הי׳ כותב לו לערוך מגבית זו בעירו ניקוליוב, ובעיר חרסון הסמוכה (ח״א אגרות מא; נ ועוד). גם ביקשו פעם אחת לנסוע לעיירות בתור שד״ר (ח״ג אגרת תרס).

כמה פעמים מבקשו להשיג עבורו כתבי קודש (ח״ג אגרת תתכג ועוד).

ופעם אחת מבקשו לנסוע לקישינוב וקאמינקע, להיות לעזר לבנו כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, שנסע לשם באותה שעה (ח״ג אגרות תשמא; תשמז).

לפעמים כותב לייעץ לו בענייניו (ח״ג אגרת תקסח), וגם מספר לו מדברי הרופאים אודות בריאותו שלו.

חתנו החסיד ר׳ איסר ינובסקי

לערך בשנת תרמ״ח, נישאה בתו הראשונה של החסיד ר׳ אשר מניקוליוב, אל ר׳ איסר ינובסקי, בן בתו של רבה של ניקוליוב – הגאון החסיד מוה״ר אברהם דוד לאוואוט הנ״ל, ודודו זקנו של כ״ק אדמו״ר זי״ע.

בשנת תרמ״ט עלתה הצעת משרה להרב איסר הנ״ל, בעיירה יאלטע שבצרפת. הוא וחותנו ר׳ אשר, פנו בשאלה אל כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, אם כדאי לקבל הצעה זו. כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע שהה במשך חורף תרמ״ו אצל מעיינות הרפואה ביאלטע (ראה אגרות קודש שלו ח״א אגרות ה-ו), והכיר את המקום, ובהתאם לזה משיב להם (ח״ג אגרת תקסה):

קשה עלי לפסוק בדבר ישיבת יאלטא, והעיקר בהדרכת בנים. אם כי גם בניקאלייעוו יש מן המשמאילים, אמנם יש ת״ל גם מהמיימינים, אך גם ביאלטע יש קצת מן אנשים פשוטים יראי אלקים. סוף דבר איננו אומר דעתי בזה.

* * *

בשנת תר״נ היתה סברה למנות את ר׳ איסר ינובסקי כרבה של המושבה ראמאנאווקא, כדלקמן:

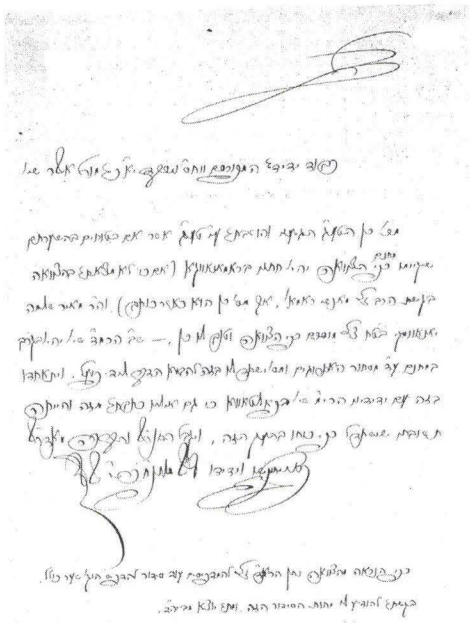
מוהרא״ד לאוואוט, בעל קב נקי ושער הכולל, היה רבה של ראמאנאווקא עד שנת תרט״ז, שאז עבר לניקוליוב, ושם כיהן כרב העיירה עד לפטירתו בח״י אדר תר״נ (ראה מבית הגנזים פרק קלח).

אחרי שעבר מוהרא״ד לאוואוט לניקוליוב, נתמנה חתנו מוה״ר ישראל ליב ינובסקי למלאות את מקומו ברבנות ראמאנאווקא, ואף ניהל שם ישיבה. אלא שהוא נפטר בחיי חותנו מוה״ר אברהם דוד לאוואוט[179].

בפטירתו השאיר כמה בנים ובנות, שאחד מהם הוא מוה״ר מאיר שלמה ינובסקי, ואחד מהם הוא מוה״ר איסר שלפנינו, ואחד מחתניו הוא מוה״ר שיימן אטקין.

בפטירת מוהרא״ד לאוואוט השאיר צוואה לאנשי ניקוליוב, שימנו את מוה״ר מאיר שלמה הנ״ל על מקומו, ואת אנשי ראמאנאווקא ביקש, שימנו את ר׳ איסר הנ״ל על מקום אביו מוה״ר ישראל ליב.

בקשר להנ״ל כותב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע אל החסיד ר׳ אשר גראצמאן מניקוליוב:

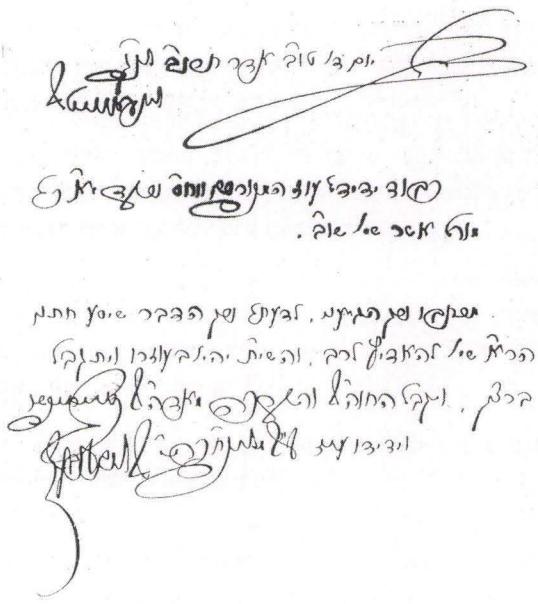
179. ראה ראשי פרקים מתולדות המחבר, שבראש הס׳ קב נקי.

אם בטוחים בהשערתם שיקיימו מחנם כפי הצוואה[180], יהי' חתנו בראמאנאווקא[181] (אם כי לא מצאתי בהצוואה בקשת הרב ז"ל מאנשי ראמאנאווקא, אך מסתמא כן הוא כאשר כותב), וה"ר מאיר שלמה יאנאווסקי בטח צריך להיות מוסכם כפי הצוואה וטוב לו כן.

למעשה נתמנה אז לרבנות ראמאנאווקא מוה"ר שיימן אטקין הנ"ל, חתנו של מוה"ר ישראל ליב הנ"ל[182].

ר' איסר נשאר בניקוליוב, ובטו"ב אדר תרנ"ב כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל חותנו ר' אשר:

לדעתי נכון הדבר שיסע חתנו הר"א שי' להאדיץ לרב, והשי"ת יהי' בעוזרו ויתקבל ברצון.

גם הצעה זו לא באה לפועל, ושוב כותב לו בב' מנ"א תרנ"ב (ח"א אגרת נו):

יודיעיני איזה השתדלות עשו בדבר האדיץ, ומהו הסיבה שלא פעל מאומה.

בשנת תרנ"ד נתמנה הרב יוסף אליעזר פרידמן לרבה של האדיץ (אהלי שם, פינסק תער"ב, ע' 41).

לערך באותה שעה התקבל ר' איסר לרבה של העיירה קריווראג פלך חרסון, לא רחוק מהעיר ניקוליוב[183].

הידיעה הראשונה על כך, כנראה, היא באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל חותנו ר' אשר, מכ"ג מ"ח תרנ"ה (ח"א אגרת סג):

מכתבי כ' מקרעמענטשוג ומקריווראג נכון הגיעני.

כנראה היתה הנסיעה קשורה למינוי חתנו ר' איסר לרבנות קריווראג באותה שעה.

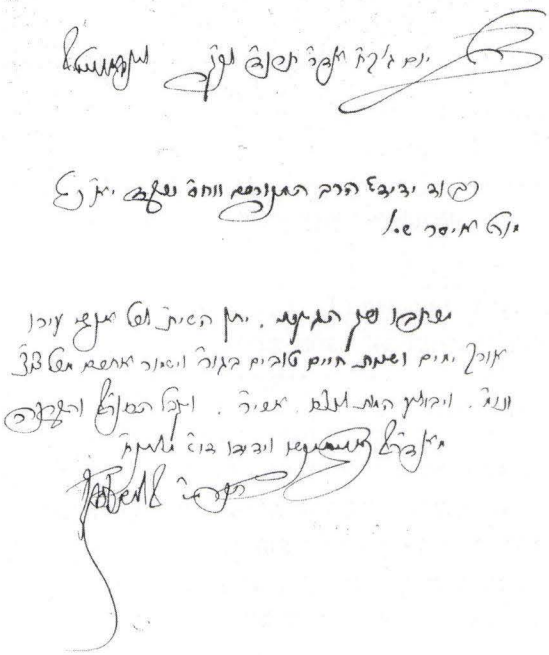
באותה אגרת מציע לו הצעה ארעית, שחתנו ר' איסר יסע כשד"ר לכמה חדשים, על המושבות (קאלאניעס) בסביבות חרסון.

בתקופת אדמו"ר הצמח צדק הי' השד"ר במושבות אלו החסיד המפורסם ר' הלל מפאריטש. אחרי פטירתו הי' השד"ר במושבות אלו החסיד המפורסם ר' גרשון דובער מפאהאר. כשהגיע לעת זקנותו הוקשתה עליו הנסיעה. ועל כך כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל ר' אשר:

חתנו הר"א שי' אשר הוא ראוי לזה. אך איני יודע אם יכול לנסוע כל הזמן הדרוש ... אם חתנו הר"א שי' יקבל על עצמו לנסוע על הקאל' משך זמן הדרוש שמה.

מתוכן הדברים נראה שר' איסר כבר התקבל אז לרב בעיירה קריווראג, וחותנו ר' אשר נסע לבקרו שם, והיתה ההצעה שיסע ר' איסר באופן זמני בתור שד"ר במושבות סביבות חרסון, אף שבקביעות לא יוכל לעשות זאת, מפני משרת הרבנות שלו בקריווראג.

אפשר שגם האגרת שכתב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל ר' איסר, בכ"ח אד"ר תרנ"ד, קשורה לרבנותו בקריווראג:

---

180. למנות את נכדו מוה"ר מאיר שלמה לרבה של ניקוליוב.

181. למנות את נכדו מוה"ר איסר לרבה של ראמאנאווקא.

182. ראה אהלי שם ע' 197.

183. ראה ראשי פרקים מתולדות המחבר, שבראש הס' קב נקי.

יתן השי"ת לכל אנשי עירו אורך ימים ושנות חיים טובים בגו"ר, וישמור אתכם מכל צרה וצוקה ונגע ומחלה, ויבולע המות לנצח אכי"ר.

* * *

את הערכתו המיוחדת של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אליו, אפשר לראות מתוך מכתב שכתב ביד סיון תרס"ו (ח"ד אגרת תתקלב). באותה שעה חלה ר' איסר, והוצרך לנסוע למעיינות הרפואה. כותב אז כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל אחד החסידים:

ידידינו הנוכחי הרה"ח המפורסם מוהר"א שי' רב בקריוואו ראג, מוכרח ע"פ ציווי הרופאים לנסוע לבאד קארלסבאד, וכמובן אין היכולת שלו מספיק לו ע"ז. וכאשר הרב הנ"ל הוא ממבחר ידידינו האחוזים וקשורים בגחלת אבותינו הק' זצוקללה"ה נ"ע, לזאת הנני מבקשו שיראה נא כבודו אחדים מידידינו הנכבדים שי' ולעזור לו בדבר נכון.

כעבור שנתיים, בחורף תרס"ח, נפטר ר' איסר, כנזכר באגרת שכתב אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל חותנו ר' אשר, ביום א' כ"א אד"ר תרס"ח:

שמעתי אשר אצל חתנו הר"א ז"ל הי' נמצא דברים יקרים, וכבודו לקחם כעת אליו, ובקשתי מה שנמצא אתו מהני מילי מעליותא, הן מכ"ק והן משאר דברים, ייטיב נא לשולחם אלי.

* * *

לא נתברר לנו מי מילא את מקומו ברבנות קריוואראג, ב15 השנים הבאות. אבל בתחלת שנת תרפ"ג נתמנה שם החסיד ר' אלכסנדר סענדר יודאסין, מחב"ס תומכי תמימים (כפר חב"ד תשכ"ד), אשר בתחלתו הדפיס את כתב הרבנות מי"ד מ"ח תרפ"ג.

חתנו החסיד ר' יוסף גארפינקל

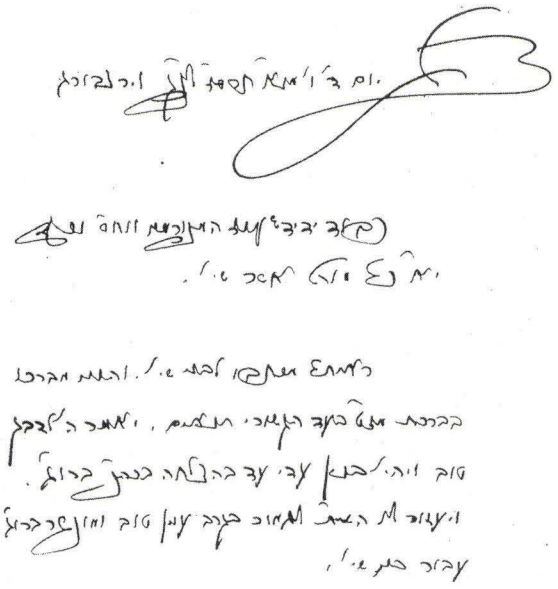
בתו השניה של ר' אשר, מרת חי' מושקא, נולדה כעבור שנים רבות, בשנת תרמ"ט, שזה הי' כבר אחרי נישואי בתו הראשונה הנ"ל, אשת הרב איסר ינובסקי.

בשנת תרס"ו נישאה אל התמים ר' יוסף שמואל גארפינקל מפאהר, מתלמידי תומכי תמימים בליובאוויטש. בו' מנ"א תרס"ו כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע לר' אשר:

והנני מברכו בברכת מז"ט בעד הקשורי תנאים, יאמר ה' לדבק טוב ויהי' בנין עדי עד בהצלחה בכל הפרטים בגו"ר. ויעזור לו השי"ת לגמור בקרב ענין טוב ומוכשר ברו"ג עבור בנו שי'.

אחר נישואיהם התקבל לשו"ב בקיסלאוואדסק (ס' התמימים ח"א ע' מג).

ר' יוסף נפטר בכ"ח ניסן ה'תש"ג, בתקופת מלחמת

העולם השניה, בגלות בפערגאנא. ובעת הגירת אנ"ש מרוסיה, בשנים תש"ו-ז, יצאה גם אלמנתו מרת חי' מושקא גארפינקל, יחד עם בנה ר' נחמי' שלום רפאל, ובתה רבקה (שנישאה אחר כך לר' שלום שורפין).

בר"ח סיון ה'תשל"ו נפטרה בנ.י. ושם מ"כ.

בנו החסיד ר' שמואל גראצמאן

כשנה אחרי לידת הבת חי' מוסיא, בשנת תר"נ, נולד לר' אשר בנו ר' שמואל.

אחרי שתי הלידות האלו היתה אשתו חלושה. ובד' אלול תר"ן כותב לו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (ח"א אגרת מט):

בדבר שאלתו, אם מרגשת איזה חלישות ישכור מינקת להנער, והשי"ת יזכם לגדלו לתורה לחופה ומעשים טובים בנחת ובנקל.

בהגיעו לגיל בר מצוה, בשנת תרס"ג, כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע לר' אשר (ח"ג אגרת תתכג):

יחזק השי"ת לב בנו שי' שיהי' ירא אלקים באמת ובתורתו ובמצותיו ית', יחפוץ תמיד כל הימים לרבות כו'[184].

ר' שמואל למד בתומכי תמימים בתחלה למד במחלקה בהאראדישץ, בשנים תרס"ג-ד, ואח"כ בישיבה הגדולה בליובאוויטש, בשנים תרס"ה-ז[185].

בשנת תרס"ז נשא את זוגתו מרת רחל, ואחרי נישואיו

184. הלילות.

185. על פי הכרטיס שרשם עבור ספר חסידים.

התקבל להיות גם הוא שו"ב בניקוליוב (ס' התמימים ח"א ע' מא).

כשהתחילו הרדיפות על הדת ברוסיה, הוכרח לעזוב את ניקוליוב, והתיישב במוסקבא. בימי הרעב בשנת תרצ"ה סבל הרבה, וכתב אודותיו ר' שמואל גורדון, אל החסיד ר' ישראל דזייקאבסאן בנ.י. (תולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית ע' קמט):

הנני בזה לעורר רחמים לפני כת"ר עבור ידידנו התמים ר' שמואל גראסמאן יחי' בן השו"ב דניקאליאיעב ר' אשר גראסמאן ז"ל ... מצבו הגשמי איום ונורא בפועל ממש עד ככר לחם רח"ל ... פה לא ירויח כלום כי שמירת שבת לא תתנהו.

בעת מלחמת העולם השניה, בו' שבט ה'תש"ג, כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע אל גיסו ר' שלמה אהרן קזרנובסקי (חי"ב אגרת ד'תקנט):

ראיתי את התלגרמה מידידי גיסו שי', ונכון הי' אשר תכתוב להם בלשון רוסיא, לדרוש בשלומם (רק בעניני הבריאות), ולבקשם לכתוב משלומם ומשלום שאר הקרובים אשר נמצאים במחנם, ודרך אגב יכתוב להם פ"ש בשמי וברכתי שיעזר להם השי"ת בבריאות ובכל טוב בגשמיות וברוחניות.

אחרי יציאתו מרוסיה (בשנים תש"ז), הי' במשך תקופה מנהל הישיבה תומכי תמימים שנוסדה אז במחנה הפליטים וועגשייד, אוסטריה (מתוך מכתבו מיום א' בהעלותך תש"ז), בשלהי תש"ז עבר לפריז, ומשם כותב בי' ניסן תש"ח, אל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

היות שקבלתי וויזע מגיסי הרב ר' אשר אברמסאן[186] נ"י לנסוע ללונדון להיות שם שו"ב, והנני מבקשים הסכמתם וברכה מכ"ק שליט"א.

ועל כך השיב לו:

אודות הנסיעה ללונדון לקבל משרת שו"ב נכון הדבר במאד, והשי"ת יצליחו וב"ב יחיו בהסתדרות טוב בגו"ר.

אודות פעילותו בלונדון, מיד עם הגעתו לשם, כותב לו כ"ק אדמו"ר זי"ע בג' מנ"א תש"ח (ח"ב אגרת שפה):

חקרתי ודרשתי מאחותו וגיסו שיחיו[187] להנעשה אתו ואופן הסתדרותו. נהניתי לראות מכותלי כתבו כי נסתדר בגו"ר, עד שגם ניגש לעבודת התעמולה ליחזק בדא"ח בפרט ובתורה ומצות ויראת שמים בכלל.

במכתבו הנ"ל מכנהו "מחותני", על פי המסופר לעיל, שאחותו הגדולה נישאה לר' איסר ינובסקי, דודו זקנו של כ"ק אדמו"ר זי"ע.

186. נישאו לשתי אחיות.

187. קזרנובסקי.

החסיד ר' שלמה אהרן קזרנובסקי

בתו השלישית של ר' אשר, מרת חי' פריידא[188], נולדה כעבור שנים רבות, לערך בשנת תר"ס. ובשנת תרפ"א נישאה עם התמים ר' שלמה אהרן קזרנובסקי.

החסיד ר' שלמה אהרן קזרנובסקי נולד בשנת תרנ"ז, במוהילוב על נהר דניעפר. למד בליובאוויטש משנת תרע"א עד שנת תרע"ז.

כבר נזכר לעיל אשר ר' אשר נפטר בתחלת שנת תר"פ. לפני פטירתו השאיר אצל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע דמי נדוניא עבור בתו, שעדיין לא נישאה. אחרי ההסתלקות בב' ניסן תר"פ, עבר סכום זה של מזומנים לידי כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע.

באותה שעה הציעו לר' שלמה אהרן את השידוך עם בתו הצעירה של ר' אשר. הוא שאל אודות השידוך הזה אצל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אשר השיבו, שיסע לאוהל ויפנה בזה אל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. וכן עשה.

אחרי שהשידוך יצא לפועל, ובא לבקש ברכה מאת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, מסר לידיו את כספי הנדוניא, אשר השאיר ר' אשר לפני פטירתו.

אחרי החתונה גרו איזה שנים ברוסיה, ובשנת תרפ"ז היגרו מרוסיה לארה"ב.

בשנה הראשונה היה בראטשעסטער נ.י. – רב בית הכנסת עין יעקב (זכרון לבני ישראל ע' קנד). ואחר כך עבר לנ.י. ובחורף תרפ"ט התקבל לרב בבית הכנסת בני יצחק, ובבית הכנסת תפארת ישראל, בשכונת בענסנהוירסט בברוקלין; שם כיהן עד סוף ימיו.

בכ"א טבת תרפ"ט כותב לו כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ח"ב אגרת תכב):

במענה על מכתבו המודיע כי נתקבל לרב בבתי הכנסיות "בני יצחק" ו"תפארת ישראל" יצ"ו, הנני לברכו בברכת מז"ט ואשר הוי' יהי' בעזרו לכלכלם בלימודים טובים.

במשך כמה שנים התמנה כמזכיר ומנהל אגודת חב"ד בארצות הברית (זכרון לבני ישראל, ע' קנד).

בשנת תרח"צ נוסדה בברוקלין קבוצת לימוד לבנות חב"ד, שנקראה בשם חברת "אחות תמימים"[189], אשר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מינה אותו כאחד משלושת המשפיעים – רועים של קבוצת בנות זו (ח"ד אגרת א'לו).

כשניצל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע לנ.י. בט' אדר שני

188. השם חי' נוסף לה אחר כך מחמת חולי.

189. אודותה - תולדות חב"ד בארה"ב פרק ל.

ה'ת"ש, התחיל מיד הרש"א להתעסק בחיפוש וקניית בית עבור מרכז חב"ד ובית אדמו"ר. כשהודיע על כך אל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, השיב לו בי"ג ניסן (חי"ב אגרת ד'שפג):

במענה על מכתבו המודיע אודות הדירה עבורינו להצלחה בגשמיות וברוחניות, נהניתי מאד מה ששוקד בזה כראוי. יעזר השי"ת שימצא עבורינו בית דירה מרווח ומתאים בכל הפרטים.

בסוף הקיץ קנה את הבנין 770 איסטערן פארקווי, ומאז הי' הוא הממונה על ענייני הבנין, ובשנת תשי"ט-כ התעסק הוא בבניית בית הכנסת המוגדל במקום שהי' עד אז החצר.

בשנת תש"ב התעסק בקניית חלקת חב"ד בבית החיים מונטיפיורי.

בתחלת תקופת נשיאות כ"ק אדמו"ר זי"ע, התעסק אף בחיפוש ורכישת בית לדירה עבור הרבי והרבנית, 1304 פרזידנט סטריט.

בשנת תשט"ז יסד כ"ק אדמו"ר זי"ע את בית הספר למלאכה בכפר חב"ד, ואת הרש"א קזרנובסקי מינה כשלוחו לחנוכת הבית, ומאז היה מנהל הקרן לתמיכת המוסד.

בכל אלו התעסק עד לפטירתו בז' מר-חשון תשמ"ג.

על מצבתו נכתב:

עסק במרץ בעד מוסדות חב"ד באה"ק, ומנוטעי כרם חב"ד בארה"ב, מקורב ופעל רבות בעד בית חיינו, וחיבה יתירה נודעת לו מכ"ק נשיאינו, כהן בקודש על משמרתו ברבנות יותר מיובל שנים, הרביץ תורה וחסידות וקירב לבבות בפרט בין הנוער ליהדות עד יומו האחרון.

זוגתו מרת חי' פריידא נפטרה בי"א ניסן ה'תשמ"ז.

דור חמישי: כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע

בית רבינו בליובאוויטש ורוסטוב

פרק קא
החצר בליובאוויטש

הוד כ"ק אדמו"ר מרנא ורבנא שלום דובער נולד בליובאוויטש כ' מרחשון תרכ"א (1860).

בעת הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, בי"ג תשרי תרמ"ג (1882), הי' עדיין צעיר בשנת העשרים ושנים. אף שהי' אומר מאמרים ורושמם[1], עדיין לא הסכים לקבל עליו את עול נשיאות תנועת חב"ד, עד תחלת שנת תרנ"ד (1893), כמסופר בחנוך לנער:

תרמ"ג ... מאמר הראשון אשר אמרו ברבים: ביום ב' דחג הסוכות ומתחיל כתר יתנו לך...

תרנ"ד ... בשנה זו קבל עליו עול הנשיאות לכל הפרטים, כמו יחידות בקביעות, מענה על שאלות עצות הבאות בכתב, נתינת מאמרי דא"ח שאומרם - להעתיק ועוד.

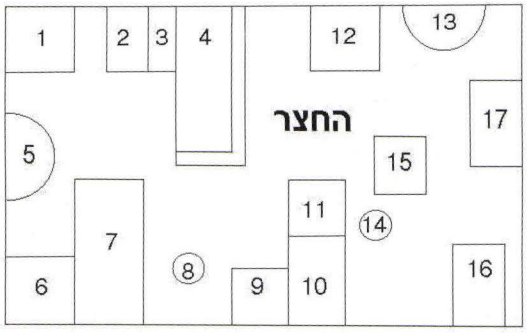

חותמת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב וחתימתו

בקיץ תרנ"ז (1897) ייסד רבינו את ישיבת תומכי תמימים, כדלקמן פרק קד ואילך.

בתחלה למדו התלמידים בכמה מקומות שבחצר, אמנם בשנת תרס"א (1901) התרבה מספר התלמידים, ואז התחילו הלימודים באולם הגדול, כדלקמן פרק קי.

בשנת תרס"ב (1902) בנו מטבח וחדר אוכל בחצר לתלמידי הישיבה. בית התבשיל הזה הספיק לכמה שנים; עד אשר התרחבה הישיבה ביותר והוכרחו לבנות בחצר עוד בית גדול, עבור בית האוכל לתלמידי הישיבה. גם התרבו אז תלמידי החדרים שבאו ללמוד בליובאוויטש, ולא הספיק המקום לכל אלו, ולמדו גם הם בבנין החדש הנ"ל, כדלקמן שם.

רשימת הציונים אשר בהמפה

1. אולם הגדול
2. אולם הקטן
3. משרד תו"ת
4. בית כ"ק אדמו"ר מוהר"ש
5. שער מערב
6. בית כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ
7. בית כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב
8. באר מים
9-11. בית שנבנה על-ידי השתדלות הרבנית הצדקנית שטערנא שרה, זבו שלשה אגפים:
9. "טשיינא" (בית משתה טיי)
10. אולם לחג הפסח
11. אולם הלימודים לתלמידי השיעור
12. בית השיעורים, בו נשמעו השיעורים מהר"י, גם נקרא "שמעון בער'ס שטיבל"
13. שער צפון
14. באר מים
15. בית האוכל עבור תלמידים הקשישים
16. אוצר העצים
17. אורוות

מתוך הספר רשימות דברים, מהדורת תשס"ט-ע ע' 331

בליובאוויטש עצמה היו חדר עם כמה כתות, שיעורים, ואולם (זאל) הגדול, כדלקמן פרק קט.

לכתות מכינה שבין השיעורים לבין האולם, נפתחו סניפים בעיירות שונות ברוסיה: זעמבין; קובליין; נעויל; האראדישץ; דאקשיץ; באבינאוויטש; חאראל; חרסון; חרקוב; ראמען; שצעדרין, כדלקמן פרק קיב ואילך.

ישיבת "תומכי תמימים" התקיימה בליובאוויטש במשך יותר מעשרים שנה, משלהי שנת תרנ"ז (1817) עד שנת תרע"ח (1918), שאז עברה לקרעמענטשוג ועוד, כדלקמן פרק קכג.

* * *

על גודל העיירה בתקופה הזאת, כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ברשימתו (התמים ח [תד] נה):

ליובאוויטש עיירה קטנה ויושביה היהודים כשלש מאות - כן ירבו - משפחות, ולהבדיל האינם יהודים כמאה משפחות.

* * *

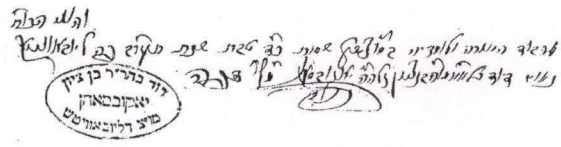
רב העיירה ליובאוויטש בתקופה זו היה הרב דוד

---

1. נדפסו בסדרת ס' המאמרים תרמ"ג-ה ואילך.

יעקבסון – חתנו של הרב הקודם, הרב אברהם זליגסון.

אודותיו, ואודות שאר הרבנים בעיירה ליובאוויטש במשך הדורות – ראה "מבית הגנזים" פרק לג.

בניית ושיפוץ המקוה

על המקוה שנבנה בליובאוויטש בתקופת כ"ק אדמו"ר האמצעי, כבר סופר לעיל פרק לט. גם סופר שם על המקוה שנבנה אחר כך בליובאוויטש, בסמיכות לנהר.

בשנת תרמ"ג-ד התקלקל המקוה והוצרכו לבנותו מחדש. כיסו את המעיין בעפר רב, העלו את רצפת החפירה, בנו עליה רצפה וכתלים חדשים. קדחו חור חדש עד שמצאו את מי המעיין, אשר מילאו את המקוה במים כשרים.

מספר על כך רבינו באחת מתשובותיו שכתב על הרב דוד יעקבסאן, בעת בניית המקוה מחדש בשנת תרס"ז (אגרת קסז):

בעת תיקון המקוה בשנת תרמ"ג או תרמ"ד, כשתיקן הר"י ווידראוויץ[2] ... שסתמו את המעיין.

בשנת תרס"ו התחיל רבינו לבנות מקוה נוספת, בחלק המזרחי של החצר; אלא שהיו בזה מניעות עצומות, והוחלט לשפץ את המקוה במקומה הקודם. על כך כותב רבינו, אל ר' ישעי' ברלין, בכ"ד ניסן תרס"ז (אגרת תתקסג):

זה כמה שנים אשר רצוני וחפצי לעשות מקוה בחצירינו, ובשנים האחרונים כאשר נתמעטה ההשגחה בעיר[3] מורגש בזה הנחיצות. וכמה מהאורחים הנכבדים גם כן תובעים זאת.

ובשנה העברה התחלנו לחפור בחצר במקום שבררנו לצד הרחוב הקטנה[4] שבצד השמאל[5] להחצר שלנו. אך באשר הבית תפלה שלהם הוא ברחוב ההיא, עמדו הערלים ודברו בחוזק מאד שלא יניחו בשום אופן. אם כי על פי זאקאן[6] מותר, אמנם פחדנו מהם, וגם אדון העיר בקשני בזה. והפסקנו את החפירה וסתמנו המקום...

עתה נתעורר אצלי הענין מצד הנחיצות הגדולה כעת, מצד העדר ההשגחה ביותר על המקוה שבעיר, ועוד כבדות הרבה, אשר נחוץ מאד שיהי' לנו מקוה בחצירינו.

ואני חושב לעשותה אי"ה בסוף חצירינו[7], לא אל הרחוב, ולעשות בנין חומה[8]. והפריסטאוו[9] אומר שלא יהי' בזה שום דבר ח"ו.

ובדעתי לבנות חדר א' ערך ט"ו ארשין על יו"ד[10]. מזה יהי' 5 ארשין על מקום הפאראביק ויו"ד על יו"ד יהי' חדר המקוה.

אמנם נראה שגם תוכנית זאת לא התבצעה, ולכן במשך ימי הקיץ קיבל הרבי על עצמו את עול שיפוץ המקוה העירונית מחדש[11].

בניית המקוה מחדש התקיימה במשך קיץ תרס"ז, חפרוה בעומק יותר, כדי שיעלו המים מהמעין בתוקף יותר. ועל תוצאות חפירה זו, כותב רבינו בה' אלול תרס"ז (אגרת קעא):

מכתבו מיום ד' נכון הגיעני, וממש החי' את רוחי בהבשורה אשר מצאו מים בעזרתו ית', ויהי' מבוא מי המעין אל המקוה.

כך שופץ מחדש המקוה עצמו. אמנם שיפוץ הבנין שעליו, נדחה לקיץ תרס"ט, באותו קיץ כתב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (אגרת רלג):

בדבר הבנין שעל המקוה ... הוחלט אצלי שנעשה אי"ה בנין חומה[12] על המקוה ... ולהעמיד עלי' מחיצות מדראניצעס[13] וכה"ג, ולהתחיל תיכף בבנין הכותלים ... והשי"ת יהי' בעזרנו למלאות ולתקן כל הצריך תיקון כו' ויהי' בהצלחה בכל פרט.

במקוה הזאת השתמשו בליובאוויטש עד נסיעת הרבי ובני ביתו (ואחר כך גם הישיבה) מליובאוויטש והתיישבו ברוסטוב, בתחלת שנת תרע"ו, כדלקמן בסמוך. וגם אחר כך, לאחדים מאנ"ש שנשארו לגור בליובאוויטש, כדלקמן פרק קסא.

---

2. ראה אודותיו לעיל פרק נט, ובהערות שם.
3. ההשגחה על המקוה העירונית בליובאוויטש.
4. רחוב שייער, שעובר בין חצר בית הרב ובין בית התפלה שלהם, והי' נקרא מטעם זה "די קאלטע גאס".
5. היינו להעומד במזרח החצר, ופניו למערב, הרחוב הזה הוא לצד שמאל.
6. על פי החוק.
7. מזרחית צפונית, בפינה הסמוכה יותר לרחוב שילעווע (שלא ליד הרחוב הקטן הנ"ל, ובמילא לא תהי' התנגדות הנכרים לזה).
8. שיבנו אותו בתוך בנין אבנים (ולא בתוך צריף של עצים, כמו רוב הבתים אשר בחצר ובעיר).
9. ראש המשטרה.
10. כל ארשין הוא 71.1 ס"מ, וא"כ יהי' החדר לערך 11 על 7 מטר, חדר המקוה יהי' לערך 7 על 7 מטר, והשאר בשביל תנור החימום לחמם את המים.
11. על פרטי הוראות רבינו בשיפוץ המקוה העירונית, ראה אגרות קודש שלו אגרות קסז-קעא.
12. בנין אבנים.
13. עצים דקים.

פרק קב
ההעתקה מליובאוויטש לרוסטוב

בשנת תרע״ד רעדה הארץ לקול מלחמת העולם הראשונה. כשהתקרב הצבא הגרמני לאיזור ליובאוויטש, בתחלת שנת תרע״ו, הוכרחו כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע ובני ביתו לברוח מליובאוויטש. היו מספר ימים בארצאל, ואחר כך התיישבו ברוסטוב על נהר דון, שבפנים המדינה רחוק מהספר.

כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע כותב (אגרות-קודש חי״ד עמ׳ נד):

באנו לפה ראסטאוו בשנת תרע״ו בחדש מרחשוון בסופו, בתקוותינו בקיץ הבא לחזור למגורינו ליובאוויטש, וכה הלך שנה אחר שנה[14].

* * *

בשעה שנסע רבינו לרוסטוב, לקח אתו עמו את אוסף כתבי-יד-קודש של רבותינו נשיאינו, ומספר מוגבל של ספרים הדרושים לו. אמנם כל אוסף הספרים הגדול, אלפים רבים של ספרים ומאות כרכי כתבי-יד, ארזו ב-35 ארגזים גדולים והניחום למשמרת במחסנים של החסיד ר׳ זאלקינד פערסיץ במוסקבה – כדלקמן פרק קנח.

אח״כ נלקחו ספרים וכתבי-יד אלו אל הספריה הצבורית במוסקבא – כדלקמן פרק קסו; ושם נמצאים הם בגלות עד היום הזה.

* * *

אחרי נסיעת הרבי ובני ביתו מליובאוויטש, נשארו תלמידי הישיבה תומכי תמימים ללמוד בליובאוויטש עוד שנתיים וחצי, עד שלהי קיץ תרע״ח, כדלקמן פרק קכג.

לפני נסיעת הקבוצה האחרונה של תלמידי הישיבה מליובאוויטש, סידרו את כל החפצים שנשארו, לחלקם ולהצניעם כמה שאפשר. חפרו בעומק, במרתף של בית הרבי, והצניעו שם את החפצים[15].

הדרך מליובאוויטש לרוסטוב

בחנוך לנער מסופר:

יום א׳ ט״ז לחדש מ״ח [תרע״ו] עוזב, עם כל ב״ב, את ליובאוויטש. כחדש ימים מתעכב בדרכו עד בואו לעיר רוסטוב.

וכעין זה באגרות-קודש אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (חי״ג אגרת ד׳תרסב):

ונלך בגולה איזה שבועות עדי באנו לפה רוסטוב[16].

על פי שני המקורות האלו היה נראה לכאורה שבאו לרוסטוב באמצע כסלו תרע״ו.

אמנם ב״מבית הגנזים״ פרק ח נדפס תצלום הפספורט של כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

[לא מדובר כאן בפספורט שבו היה נוסע אל מחוץ לגבולות רוסיה, כי אם הפספורט הפנים-רוסי, שבו רשומות נסיעותיו בתוך רוסיה, אל העיירות וויטבסק, מוסקבא, פטרבורג ווילנא ורוסטוב, משנת תרס״ג ואילך].

מתוך פספורט זה יש ללמוד על התאריך המדוייק שבכל נסיעותיו בפנים רוסיה, גם אלו שתאריכם המדוייק לא היה ידוע עד עתה.

שם ישנה גם החותמת שהחתימו את הפספורט שלו בהגיעו לרוסטוב: ״1915 23 אוקטובר – רוסטוב״, שחל בכ״ח מ״ח תרע״ו.

תאריך זה תואם את מ״ש כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בחודש תמוז תרפ״א (אגרת ד׳תרלז):

הוא וב״ב באו לראסטאוו בחדש מ״ח בסופו.

שוב נודע לנו, שלמעשה הם הגיעו לרוסטוב בכ״ו מ״ח, והיינו שהנסיעה מליובאוויטש לרוסטוב, עם תחנת הביניים בארצאל, ארכה רק עשרה ימים.

ומה שחותמת הפספורט היא בתאריך כ״ח מר-חשון, כי אף שעם הגיעם לרוסטוב הוצרכו להירשם ולהחתים את הפספורט שלהם, מכל מקום לקח עוד יומיים, עד שהחתימו את הפספורט בכ״ח מר-חשון.

ומה שנזכר לעיל, שהנסיעה היתה ״איזה שבועות״, או ״כחדש ימים״ – היינו עד שהסתדרו בדירה; כי עד אז היו במלון, וכדלקמן.

ב״מבית הגנזים״ פרק י׳, נדפסה רשימת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, אודות העתקת כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע,

---

14. על ביקור כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בליובאוויטש, בקיץ תרפ״ב, ראה לקמן פרק קסא.

15. זכרון לבני ישראל עמ׳ עג.

16. על העתקה זו מספרים גם: א) החסיד ר׳ יעקב אייזיק בלאטנער ע״ה, בספר שמועות וספורים ח״ב, במהדורה החדשה ע׳ 74 ואילך. ב) החסיד ר׳ יהודה ע״ה חיטריק, בספרו רשימות דברים ח״א ע׳ שלה ואילך. ג) החסיד ר׳ מנחם מענדל ע״ה נוביקוב, ב״היכל הבעש״ט״ גליון טו ע׳ קמא ואילך. ד) החסיד ר׳ ישראל ע״ה דזייקאבסאן, בספרו זכרון לבני ישראל ע׳ נא ואילך.

עם בני ביתו, מליובאוויטש לרוסטוב, בחודש מ"ח תרע"ו.

ברשימה זו מספר את כל פרטי תהלוכות קבלת ההחלטה, תיאור הנסיעה מליובאוויטש, התחנה הראשונה באראל, ההחלטה לנסוע לרוסטוב, קבלת הפנים ברוסטוב, חיפוש הדירה ברוסטוב, התוועדות י"ט כסלו בדירה החדשה, התלוננות בעל הבית, ועד לפורים קטן תרע"ו. ושם נרשם:

ביום א' בקר בשעה האחד עשרה בקר, ט"ז מרחשוון, יצאנו מליובאויטש ... עדי בואינו למחרת בשעה 7 לילה לאראל, נסיעתינו התמשכה בערך תשע ועשרים שעות ... ביום ג' כ"ה מ"ח עזבנו את אראל ... וביום ד' בקר בשעה העשירית כ"ו לחדש באנו עם המסע המהיר לרוסטוב ... ביום ו' עש"ק ה' כסלו, נכנסנו בהדירה החדשה להצלחה.

פרק קג
החצר ברוסטוב

לעיל פרק הקודם סופר על דירה שכורה שרבינו שכר ברוסטוב, הדירה היתה ברח׳ פושקינסקי, ואודותה כותב רבינו, בב׳ דחנוכה תרע״ו (אגרת א׳מח):

ביגיעה גדולה השגנו דירה לא מרווחה, רק החדרים טובים גבוהים ולא קטנים, וברחוב רחבה. אך יש לנו עגמת נפש מהבעל הבית, שהוא לא מהטובים ... מדבר דברים שלא כהוגן.

כעבור שנתיים, בשנת תרע״ח, החליט לקנות בנין גדול, בבראדצקי פערעאולאק 44. אלא שבאותו חורף, קשה מאד היתה קניית בתים:

בשנת תרע״ז התקיימה המהפכה הראשונה ברוסיה – כשהתחילה תקופת החופש. ובראשית שנת תרע״ח התקיימה המהפכה השניה – כשהתחילה המלחמה האזרחית, עד שהקומוניסטים התגברו וכבשו את המדינה, כדלקמן סוף פרק קמב ופרק קנא.

כאשר העיר רוסטוב נכבשה על ידי הקומוניסטים התחילה דאגת הלאמת הבתים. כיון שבשעה זו ניהלו דיון על קניית בית ושיפוצו עבור רבינו, היה קשה להחליט על סיום הקניה והבניה. על כל זאת מספר רבינו בכ״ח אדר תרע״ח (אגרת תקג):

בפה החרימו כל הבתים, וכולם הבע״ב והשכנים יתנו שכר דירה, וששים פרצ׳[17] שייך להם, ומשום זה עכבנו לעת עתה לעשות את הראמאנט[18]. הקופצע[19] אצל המלאצי׳ נאטריוס כבר נעשה ביאנוואר, ונתתי חמשים אלפים, והמותר ליתן כשיהי׳ האישור. אם יאשר השטארסי׳ נאטריוס את הקופצע איני יודע. בהצו הי׳ שלא לעשות שום קופצעס מעתה. העורך-דין גוראר׳ בפה אומר שהנאטאריוס יאשר, עתה מייעץ הוא לעשות הראמאנט גם בשביל השמירה כו׳, ויכול להיות שנתחיל אי״ה הראמאנט אחר שבת קודש הבע״ל. ויתן השי״ת שילך הכל כשורה ויהי׳ בהצלחה.

ובי״א ניסן (אגרת תקה):

בפה הפקודות התכופות הבאים בתוקף גדול, והשמועות והידיעות שבכל יום מפחידים מאד. ותקותינו להשי״ת, והוא ישמור אותנו מכל צו״צ ומכל צעו״נ[20], ושנהי׳ במנוחה בכל פרט,

מכל מקום הוחלט על סיום הקניה והשיפוץ, ובסוף הקיץ נכנסו לבית החדש. שם התקיימו התפלות מתשרי תרע״ט ואילך[21].

בניית המקוה

אחרי קניית הבנין בשנת תרע״ח, שהוא בית גדול עם חצר (לערך 16 X 32 מטר), בן שתי קומות ומרתף, התחיל רבינו להתעניין אודות בניית מקוה בביתו.

ברוסטוב לא היתה החצר סמוכה כל כך לנהר כמו בליובאוויטש, ואי אפשר היה לחפור בור תחת המקוה, שיבואו אליו מי הנהר על ידי נקב חלול באדמה, כפי שהי׳ בליובאוויטש, וכמסופר לעיל בפרק הקודם, ובפרק לט.

התקופה היתה תקופה ימי מלחמת העולם הראשונה וימי מלחמת האזרחים ברוסיה, ותחלת ימי שלטון הקומוניסטים והלאמת הרכוש, כך שאי אפשר הי׳ לדבר על קניית שטח נוסף הסמוך לנהר ולבנות עליו מקוה ע״ג מעיין.

לא היתה ברירה אלא להסתמך על מי הגשמים; דבר שבמשך כל השנים התנגד לו כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

עיין הרבי בכל אופני בניית המקוה האפשריים, וקבע שהדרך הכי טובה, שתוכשר לפי כל השיטות, היא מקוה על גבי מקוה.

בזה דנות רוב האגרות שכתב רבינו מסלאוויאנסק, אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע ברוסטוב (ח״ה אגרות א׳פו-א׳ק), בהוראות מפורטות על הבניה בכלל ועל בניית מקוה מיוחדת בחצר במיוחד, וכמסופר ב״תיקוני מקוואות לפי תקנת רבותינו״ פרק ה.

בשנים תרע״ט-תרפ״ד

בבית וחצר זה גר רבינו ובני ביתו במשך כל שנת תרע״ט. באור לג׳ כסלו פר״ת מספר רבינו (אגרת א׳קד):

שבוע העברה עשו אצלינו רעקוויזיציע[22], היינו השני פליגלען העליונה והתחתונה, ועוד אצלי החדר שאצל הזאל שלי, וחדר המקצוע אשר נוכח השפאלני׳ שלי[23], ובעמל רב עלה שלא יקחו את החדר שלי אשר נתנו עיניהם עליו, ות״ל הניחו

17. אחוזים.
18. השיפוץ.
19. שטר הקנין.
20. צרה וצוקה ומכל צער ונזק.
21. זכרון לבני ישראל עמ׳ עה.
22. הלאמה.
23. הלאימו את החדר שבפינה – ליד חדר השינה שלי.

אותו. ואנחנו מסובבים כעת בשכנים, ואצל בני יחי' לקחו החדר של נכדתי חנה תי', ולעת עתה הוא פנוי. השתדלות לא הועיל, וגם כבד לעשות השתדלות גדולה.

הבית הזה, היה מרכז תנועת חב"ד בשנים האחרונות של נשיאות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ובשנים הראשונות של כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע.

אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע גר בתחלה בקומה התחתונה, ואחרי ההסתלקות עלה לגור בקומה העליונה. מהבית הזה נוהלה רשת החדרים המחתרתית בשנות הגזירה, ורשת הישיבות בתי הכנסת ולהבדיל המקוואות, ובבית הזה גר עד אדר תרפ"ד.

בקיץ תרפ"ג, שוב רצו להלאים את הבית (או חלקו). על כך מספר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, באגרת שכתב בבדר"ח אלול תרפ"ג:

> קבלתי ידיעה מכבוד אמי מורתי הרבנית תי' כי חפצים נאצאליאזירין הבית.

אמנם לפועל לא ידוע לנו מהלאמה נוספת בקיץ תרפ"ג, ורבינו נשאר לגור בבית הזה חצי שנה נוספת.

בי"א ניסן תרפ"ד עשו לו חיפוש בית ורצו לקחתו למאסר. בסוף הוחלט, שאם יעזוב את רוסטוב ויסע לעיר אחרת, יניחוהו. הרבי ובני ביתו עברו אז ללנינגרד, והבית נמסר לדיירי המקום.

בשנים הבאות

אחרי אשר פנה הודה פנה זיוה ופנה הדרה של נשיאות רבותינו ברוסטוב[24], בקיץ תרפ"ד, סתמו הנכרים את המקוה, ובנו על גביו את הרצפה של המרתף.

כך היה סתום במשך תקופה של יותר משבעים שנים, עד אשר נגאל הבית הזה בחודש מר-חשון תשנ"ח.

נקנו אז כמה דירות קטנות שבקומה העליונה, שכללו את חלק הארי של דירת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, ה"זאל" שבו אמר הרבי את המאמרים בשבתות וחגים ובו היה מקבל אנשים ליחידות, חדר האוכל שבו רגיל הי' הרבי להתוועד. המרפסת שבה היתה בנויה הסוכה ועוד.

פרשה בפני עצמה היתה חיפוש המקוה שבנה במרתף, אשר כאמור לעיל נסתמה על ידי הנכרים, ואחרי דרישות וחקירות רבות אצל זקני החסידים שהיו ולמדו באותה שעה ברוסטוב נתברר באיזה מקום במרתף היה המקוה[25].

בל"ג בעומר תשנ"ח התחילו לחפור באותו מקום, ומצאו את המקוה בשלימותה, תחת רצפת המרתף.

המשיכו לחפור, הוציאו את כל העפר ממקוה הטבילה, עד שנתגלה האוצר התחתון, עם מי הגשמים אשר בו, ששמורים בו עדיין מאותה תקופה, כאשר רבותינו מילאו את האוצר הזה במי גשמים.

---

24. על הנעשה בליובאוויטש, אחרי ההעתקה ממנה, ראה לקמן פרק קסב.

25. סקירה מפורטת על כך – ב"כפר חב"ד" גליון 812.

ישיבת תומכי תמימים

פרק קד

יסוד הישיבה

בהקדמה לקונטרס התפלה מסופר על יסוד הישיבה: הישיבה תומכי-תמימים יצ"ו נוסדה, ביום א' ט"ו אלול

כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע

תרנ"ז[26]. ההדרכה הפנימית של התלמידים נמסרה על ידי שנים מזקני אנ"ש, האחד החסיד והעובד ר' חנוך הענדיל ז"ל[27], אשר על ידו הופקדה משמרת לימוד דא"ח וההדרכה של תלמידי תומכי-תמימים יצ"ו אשר בליובאוויטש, ומשנהו החסיד והמשכיל ר' שמואל גרונם ז"ל[28], אשר על ידו הופקדה משמרת לימוד דא"ח וההדרכה של פלוגת תלמידי ישיבת תומכי-תמימים יצ"ו בעיר זעמבין פלך מינסק.

על הדיון והחלטת פתיחת הישיבה, כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, בשנת תר"ס (אגרת פח):

וזה כשלשה שנים אשר הצענו הדבר לפני נדיבי אנ"ש היראים והחרדים, וקבלו את המפעל הגדול הזה באהבה וחבה יתירה, והזילו מכספם איש כפי נדבת לבו הטוב, ונאספו כמה בחורים מופלגי תורה, וקבענו להם מקום המוכשר לזה, והעמדנו עליהם מורה ומשגיח להדריכם בדרך הטוב והישר.

ההחלטה זו באה לא רק מדאגת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, לגורל התלמידים העתידים ללמוד בה, אלא מדאגה לכלל כולו, מחמת חסרון ההדרכה המתאימה לדור הצעיר, כאמור באגרת מייסד הישיבה – כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (ח"א אגרת פח):

הדורות הולכים הלוך וחסור, ה' יודע מה יהי' אחריתם ... ובהשימנו אל לבנו את כל הדברים האלה, אמרנו ליסד מקום אשר ילמדו שם הבחורים ... השגחה טובה ... לדעת את ה' ... להיות זוכים ומזכים את הרבים.

ושם אגרת קלה:

עיקרה ויסודה היא לחזק את הצעירים לשמרם מכל דבר המזיק, ולהשתדל ולנטוע בהם בעזרתו ית' יראת ה' ואהבת ה', וכן בכל מקום שיש ביכולתם לחזק ידים רפות בתורה ועבודה, כמו לייסד בעיירות קביעות שיעורים ללמוד עם הצעירים, הן מבעלי מלאכה והן שאינם בעלי מלאכה, להמשיכם אל התורה ולהשתדל עמהם להשריש בהם יראת ה', שיפרשו מדברים האסורים וירצו בקיום המצות בפועל, זהו תעודת ומטרת תומכי-תמימים.

ובאגרת מנהל הישיבה – כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ח"א אגרת ג):

ענין כזה נוגע הוא בכללות היהדות האמיתית, וקיום היהודים המקיימים תורה ומצות עלי תבל.

כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע

---

26. כן הוא גם באגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע אגרות ב (במכתב כללי שכתב בג' טבת תר"ס), קמ (ע' שא), רעג (ע' תפד), שלב.
אבל ראה שם אגרת נח: "בשלשה עשר לרחמים הוא אלול". והיינו שבי"ג אלול התקיימה בליובאוויטש חתונת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, שהגיעו אליה אורחים רבים מחשובי אנ"ש. ובהמשך לזה, התוועד אתם כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בט"ו אלול, לדון בפרטי פתיחת הישיבה.

27. קוגל. אודותיו ראה לעיל פרק צא.

28. אסתרמן.

פרק קה
סקירות על הישיבה ומחלקותיה

בפרקים הבאים מסופר על הישיבה ומחלקותיה בתקופת תרנ"ז-תרע"ח; אשר אז הוכרחו לעזוב את ליובאוויטש, ולהסתדר בעיירות אחרות, כדלקמן פרק קכג.

על מחלקות הישיבה ברוסיה – משנת תרע"ח ואילך, מסופר בס' תולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית פרקים נא – צח.

ישיבת תומכי תמימים בווארשא-אטוואצק, ומחלקותיה בערי פולין (בין השנים תרפ"א-ת"ש), קובעת ברכה בפני עצמה, ומכינים ספר מיוחד אודותה בעזהי"ת.

על ישיבות חב"ד בארץ ישראל – תורת אמת, אחי תמימים ותומכי תמימים (בין השנים תרע"א – תש"י) מסופר בס' תולדות חב"ד בארץ הקודש פרקים כה; לא; לד.

על ישיבת תומכי בארצות הברית, ומחלקותיה בערי השדה (בין השנים ת"ש – תש"י) מסופר בס' תולדות חב"ד בארצות הברית פרקים לו-נו.

כמה סקירות כלליות אודות הישיבה בליובאוויטש נכתבו ונדפסו בשעתן:

א) "דברי ימי התמימים" (נודע גם בשם "תולדות התמימים"), נרשם על ידי המזכיר הרה"ח ר' משה רוזנבלום, לערך בשנת עת"ר. ונדפס ב"כרם חב"ד" 3 ע' 75-11.

ב) הודעה מפורטת ... מוסד תומכי תמימים, ווילנא עת"ר (תצלומה בכרם חב"ד 3 ע' 167 ואילך).

ג) חשבון קצר מפעולות מוסד תומכי תמימים בשנה הקודמת, "האח" ב' חשון תער"ב (תצלומו בכרם חב"ד 3 ע' 190 ואילך).

ד) "אהלי שם", פינסק תער"ב, ע' 105 ואילך (תצלומו בכרם חב"ד 3 ע' 194 ואילך).

ה) "תולדות הפוסקים", ווארשא תער"ב, שו, א.

ליקוט אגרות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, וכ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אל ואודות הישיבה, נדפס בכרם חב"ד 3 ע' 76 – 166.

ליקוט שיחות רבותינו אודות הישיבה נדפס בס' "תומכי תמימים" (כפר חב"ד תשכ"ט).

רשימת המשפיעים ומשגיחים בישיבה, ורשימת מגידי השיעורים במחלקת השיעורים והחדרים בליובאוויטש – נדפסה ב"ליובאוויטש וחייליה" ע' 77-73; 85-84. ובספר התמימים ח"א ע' כה. ויפורטו לקמן פרק קח.

רשימה חלקית של בוגרי הישיבה, נדפסה בעלון בשנת עת"ר (תצלומה ב"מבית הגנזים" פרק כב).

רשימת התמימים שלמדו בליובאוויטש, ובמחלקותיה שבשאר העיירות, נדפסה ב"ליובאוויטש וחייליה", ובספר התמימים ח"א.

זכרונות הימים ההם, שנרשמו על ידי תלמידי הישיבה:

הרה"ח ר' שאול דב זיסלין, ב"בטאון חב"ד" גליון ו.

הרה"ח ר' נחום שמרי' ששונקין, בספרו זכרונותי, פרקים ה-ח.

הרה"ח ר' ישראל דזייקאבסאן, בספרו זכרון לבני ישראל, פרקים ב-יג.

הרה"ח ר' רפאל נחמן הכהן, בספרו ליובאוויטש וחייליה, עמ' 98-21.

הרה"ח ר' אברהם דרייזין (מאיארער), ב"קראון הייטס" גליון ערב חה"ש תשמ"ז ע' 18.

הרה"ח ר' חיים אליעזר קרסיק, ב"בטאון חב"ד" גל' ז-ט.

הרה"ח ר' יהודה חיטריק, בספרו רשימות דברים ח"א ע' שז-שמח. ובמהדורת תשס"ט-ע ע' 323 ואילך.

ר' ישראל איסר גוטין, בספרו כור עוני, עמ' 144 ואילך.

חלקים מהנ"ל נלקטו בכרם חב"ד 3 עמ' 233 – 273.

נסכם את הפרק הזה, עם הדברים שכתב אודות הישיבה, החסיד ר' יהושע קאסטארעל (בשעה שגר באיטליה), אל החסיד ר' אברהם חיים רוזנבוים (בשעה שגר בנ.י.), בחורף תרס"ד[29]:

לא תוכל לשער גודל יקרת ערך הישיבה מצד עצמה, ובפרט אצל כ"ק שליט"א, אשר ממש מוסר נפשו עלי', וכל כחותיו נתונים להישיבה. לו ראית את אלה מבני הישיבה אחרי יציאתם מהאוניווערזיטעט הלז לאויר העולם, איך שהמה יהודים יפים

---

29. הקטעים דלקמן - ראה לעיל פרק צט.

ומשכילים, כי אז גם אתה היית מברך ברוך שככה לו בעולמו[30].

ובמכתב ר' אברהם חיים רוזנבוים מחורף תרס"ה:

הישיבות אשר יסד המלך בארבעה עיירות, אשר מהם תצא תורה ויראת ה' ומשכילים בתורת אמת. הרבה מורי הוראות בישראל יראים ושלמים מופלגי תורה יצאו משם במשך ששה שנים למן היום הוסדם.

ובחורף תרס"ז:

הישיבות אשר יסד מאור עינינו הוא כ"ק אדמו"ר שליט"א בליבאוויץ, ונמצאים שם כחמש מאות בחורי חמד העוסקים בתורת ה' ועבודתו, ומספיקים להם כל צרכיהם באופן היותר נעלה למען יהיו מחשבותיהם זכים וברורים לתורה ולתעודה,

30. ראה גם "מבית הגנזים" פרק קמו, מכתב רבני ניקוליוב אודות הישיבה.

והכל בהשגחת מרן אדמו"ר מאור הגולה, ובכל שנה יוצאים מהם כמה וכמה מורי הוראות בישראל, מיוסדים על אדני אמת ואמונה.

רשימת סניפי הישיבות, עד שנת תרפ"ד, נזכרת גם באגרת שכתב אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בח"י שבט תרפ"ד, אל הרש"ז הבלין (ח"א אגרת קעז):

הנני מסגיר לך נוסח הודעה ... כל הבחורים והאברכים שי' אשר למדו בהחדרים וישיבות של מוסד תומכי תמימים וכל סניפי' בליובאוויטש, זעמבין, קובליץ, הארדישץ, שצעדרין, ראמען, חערסאן, בחברון ת"ו, בקרעמענטוג, פאלטאווא, ווארשא, כותאיס (גרוזי' וסניפי'), נעויל, בירושלים תובב"א, משנת תרנ"ז עד תרפ"ד, מתבקשים להודיע ... א) שמותם וכינויהם עם אדרעססא ברורה, ב) באיזה מקום וזמן למדו, ג) מצבם ומעשיהם רב, שו"ב, מלמד, סוחר או עזר בית המסחר.

פרק קו
ה"יושבים"

דאגת רבינו לדור הצעיר התחילה עוד לפני יסוד הישיבה – בשנת תרנ"ז, כאשר פנה אל הצעירים וההורים במכתב כללי (ח"א אגרת סח) בדבר הנהגתם ולימודיהם; וכאשר יצא במלחמת מצוה נגד יסוד בתי הספר לנערים, על ידי חברת מפיצי השכלה ועל ידי חברת יק"א, כפי שיסופר להלן פרק קכד ואילך.

על כך מספר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע באגרותיו (ח"ב אגרת שצו):

איננו שומע לבקשותיו של הברון גינזבורג להשתתף אתו עמו[31] ... ואיננו מקשיב לקול תרועת מצדדי חיבת ירושלים, ומקבץ הוא ... בשנת תרנ"ד קבוצה של ט"ז-י"ז בחורים, ומקרבם לאור כי טוב. הבחורים האלו בני בעלי בתים חסידים אשר שלחו בניהם לליובאוויטש להיות "יושבים" ... והיא יסוד ישיבת תומכי-תמימים יצ"ו, אשר נוסדה בט"ו אלול תרנ"ז ... אשר בהתייסדות זאת ראה אותה הכלי טוב אשר תחזיק ברכה לישראל, ואשר תחזיק מעמד הן בפני זרם המשכילים והן בפני זרם הציונים.

אחד מה"יושבים" אז בליובאוויטש היה הרב שרגא פייוויש זלמנוב, המספר על אותה תקופה (התמים א [מא] עט):

ידוע אשר טרם שנתיסדה הישיבה הקדושה "תומכי תמימים" בשנת תרנ"ז, היו נקראים הבחורים שהיו בליובאוויטש ולמדו כנופיות כנופיות כל אחד בפני עצמו, בשם "יושבים" (זיצער), והם הבחורי חמד בני חסידי אנ"ש, אשר אחרי שרכשו להם בביתם ידיעה גדולה בלמוד הנגלה בגפ"ת ופוסקים, והיו באים להסתופף בצל כ"ק אדמו"ר נבג"מ לשמוע דא"ח מאמרי חסידות חב"ד יוצאים מפי קדש הקדשים מרן כ"ק אדמו"ר נבג"מ זי"ע, מדי שבוע בשבוע בש"ק בערב...

החסיד ר' חנוך הענדיל הי' אחד מאצילי בני ישראל מזקני החסידים, אשר בחרו להם להסתפח בנחלת ה' ולבקר בהיכלו להנות מנועם זיו מחזה אלקים בצל הוד כ"ק אדמו"ר נבג"מ בליובאוויטש ... הי' לומד [תניא] בכל יום בין מנחה למעריב לפני הבחורי חמד "היושבים" הנ"ל...

אני זכיתי לחזות בנועם זיו תפארתו בפעם הראשונה בשנת תרנ"ה, בין פסח לעצרת, אשר אז באתי ללמוד לליובאוויטש.

את בואו של הרש"פ זלמנוב באותה שעה, מזכיר גם כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בס' השיחות תש"ב (ע' 119):

דאס איז געווען אין אנפאנג פון הרש"פ זאלמאנאוו'ס קומען קיין ליובאוויטש, ער איז געקומען יענעם יאר נאך פסח.

עוד אחד מה"יושבים" אז בליובאוויטש הי' ר' מיכאל וילנסקי, אשר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע כותב לו בח"י שבט תרצ"א (ח"ב אגרת תקכ):

זוכר אני אשר בשנת תרנ"ד הי' בליובאוויטש, והנני זוכר גם שאר היושבים אז בליובאוויטש.

* * *

האמור לעיל בענין ה"יושבים" הוא בתקופה הראשונה לנשיאות רבינו, היינו בשנים תקנ"ד-ז. אמנם מנהג זה של ה"יושבים" בליובאוויטש, הי' גם בשנים הקודמות יותר.

אחד מה"יושבים" בליובאוויטש בשנת תרמ"ג, הי' החסיד ה"ר יחיאל היילפרין, כנזכר באגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (חי"ג אגרת ד'תתעח):

שמעתי מהחסיד ר' יחיאל היילפערין, שהוא הי' מהיושבים בליובאוויטש בשנת תרמ"ג, שנת האבילות של הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק על הוד כ"ק אביו אאזמו"ר נבג"מ זצוקללה"ה זי"ע.

[משנת תר"ס ואילך הוא הי' שד"ר מטעם הישיבה תומכי תמימים, כמסופר בתולדות התמימים פרק יד (כרם חב"ד 3 ע' 23)].

וכן היו "יושבים" בליובאוויטש בתקופת כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", ובתקופת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כמסופר בכמה מקומות.

---

31. בחברת מפיצי השכלה.

פרק קז
התפתחות הישיבה בליובאוויטש

כאמור לעיל פרק קד, נפתחה הישיבה בט״ו אלול תרנ״ז בשני סניפים: א) ליובאוויטש. ב) זעמבין. והיינו שאז ״נחלט כי איזה בחורים יציגו בליובאוויטש, והבעלי כשרון הדורשים הסבר והבנה בדא״ח ישלחום לזעמבין״ (אגרות-קודש אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע ח״ב אגרת שצו, ע׳ ק).

מסגנון הדברים נראה, שעיקר הישיבה ל״בעלי כשרון״ נפתחה בזעמבין, וכמה תלמידים רגילים, שעדיין אינם מוכנים ללימוד עיוני בזעמבין, נשארו בליובאוויטש.

כך נראה גם מהמסופר באגרת הנדפסת בריש קונ׳ החלצו תרנ״ט, אשר ״בליל שמח״ת תרנ״ט בשעת ההקפות״ הודיע רבינו ברבים ״כי מוסד הישיבה . . . אשר הי׳ עד עכשיו בעיר זעמבין פלך מינסק, הנה מעכשיו הוא קובע את מקום המוסד בליובאוויטש״; והיינו שבשנה הראשונה להתייסדות הישיבה, בשנת תרנ״ח, היתה עיקר הישיבה בזעמבין, ואילו התלמידים שלמדו בליובאוויטש בשנת תרנ״ח לא היו תלמידי הישיבה במובן הרגיל, אלא כמו ה״יושבים״ שלמדו בליובאוויטש משנת תרנ״ד ואילך (כנזכר לעיל פרק קו).

וכן נראה באגרת להר״ד שיפרין (אגרות-קודש אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע ח״א אגרת קמ, ע׳ שב):

התחלת המוסד הי׳ רק מט״ו בחורים שי׳ ומושבם (נ״ח) בעיר זעמבין, תחת השגחת הרב החסיד רש״ג ז״ל אסתרמאן, ומהם הושתה הארץ.

גם לאחר שנוסדה הישיבה בליובאוויטש – בתחלת שנת תרנ״ט, היתה המחלקה שבזעמבין העיקר; עד אשר בכל האגרות שהגיעו לידינו מהשנים תרנ״ט- תר״ס, לא נזכר (הסניף שבליובאוויטש), אלא הסניף שבזעמבין[32].

אמנם אחר כך התחילה להתפתח ולגדול הישיבה בליובאוויטש, ואילו המחלקה בזעמבין הוצרכה לעבור מקום, ובשנת תרס״ה התבטלה לגמרי, כדלקמן פרק קיב ואילך.

בתולדות התמימים פרק יג (כרם חב״ד 3 ע׳ 22) מסכם את מספר התלמידים במשך שנת תרנ״ט:

ויהי מספר התלמידים בקיץ ההוא ששים ושבע; שבעה ושלשים למדו בעיר זעמבין תחת פקודת הרש״ג הי״ו, ושלשים היו בליובאוויטש, והמנצח עליהם הרחצ״ה[33] ז״ל.

בסיכום שנת תר״ס, שם פרק כד (כרם חב״ד 3 ע׳ 36), אינו מפרט את מספר התלמידים שבכל מחלקה, אלא מסכם:

מספר התלמידים הבחורים בשנה ההיא עלה עד למאה וחמשה, וחמשה אברכים מקבלי 24 רו״כ בכל חודש.

חמשה עשר תלמידים נישאו, ונשארו תלמידים תשעים בחורים וחמשה אברכים, ה׳ עליהם יחיו.

בסיכום שנת תרס״א, שם פרק לה (כרם חב״ד 3 ע׳ 52):

מספר התלמידים שי׳ בשנה ההיא הי׳ מאה וארבעים בחור, ושמונה אברכים.

בסיכום שנת תרס״ב, שם פרק מד (כרם חב״ד 3 ע׳ 63):

מספר התלמידים בשנה ההיא מאה ושמונים ושמונה בחור, ושמונה אברכים שי׳.

ובסיכום שנת תרס״ג, שם פרק נ (כרם חב״ד 3 ע׳ 68):

מספר התלמידים בשנה ההיא, גם אחרי נישואי התלמידים אשר נזכרו למעלה, כבר עלה למאתיים איש – כ״ו וכ״ו – ויהיו חלוקים בסדרים מדוייקים מאד איש איש למפלגה ומחלקה שהוא שייך לה, תחת השגחת המשגיחים הנעלים שבכל מפלגה.

אין לפנינו מספר מדוייק של מספר התלמידים בשנים הבאות. אמנם בשנת תער״ב נדפס הספר ״אהלי שם״, ובאותה שנה נדפס הספר תולדות הפוסקים (חאנעס), שם ושם (אהלי שם ע׳ 105, ותולדות הפוסקים שו, א). נדפסה סקירה על הישיבה ותלמידיה, ובין השאר נאמר שם:

מספר התלמידים לעת הזאת הוא בערך ג׳ מאות וחמשים איש כן ירבו, ומתחלקים לג׳ סוגים ראשים: א) תלמידי החדרים. ב) תלמידי השיעור. ג) תלמידי האולם הגדול.

תלמידי החדרים המה כעת כמאה וארבעים ... מספר תלמידי השיעור המה לעת הזאת כששים ... תלמידי האולם

---

32. ראה אגרות-קודש אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע ח״א אגרות פד-ה. פח (בהערות). צב-ד.

33. הוא המשפיע ה״ר חנוך הענדל קוגל, שנפטר בחורף תר״ס, בס׳ תולדות התמימים מכונה תמיד: הרחצ״ה. ובאחת מאגרות כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (ח״ב ע׳ שסח) נזכר: ״החסיד הישיש ר׳ צבי חנוך הענדיל נ״ע קונין״. ונראה שהכוונה אליו (וצ״ל: קוגיל).

הגדול המה כעת קרוב למאה וחמשים...

מספר התלמידים שכבר יצאו מהישיבה הקדושה הזאת ובאו בברית הנשואים המה כעת כשלוש מאות איש במספר, והמה רבנים ושו"בים בערי ישראל, ויש מהם גם סוחרים עסקנים, והמוסד עסוק כעת ליסד אגודה בין התלמידים האלה.

ובאגרת כ"ג ניסן תער"ג, כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אודות סעודת אחרון של פסח בישיבה:

תמול ערב נגמרה סעודת יו"ט קרוב לשעה העשירית לילה, כי כן הוא מנהג מימים ימימה, אשר אחרון של פסח, כ"ק אאמו"ר הרה"ק שליט"א ואנחנו כולנו מנהלי מוסד תומכי תמימים, המשגיחים המשפיעים המלמדים וסופרי הקאנטאר, סועדים יחדיו סעודת יו"ט עם התלמידים היקרים יחיו, אשר אוכלים כולם כל החג יחד[34].

בשנה זו היו התלמידים מאה שלשים ותשעה איש (כי הרבה נסעו על חג לביתם) שאכלו יחד (לבד הקטנים בני השיעור והחדרים כשבעים שמונים תלמידים, האוכלים על אכסנאות).

* * *

נזכרה לעיל "אגודת התמימים", שנוסדה על ידי הישיבה, עבור בוגרי הישיבה שנישאו והם עתה רבנים ושו"בים סוחרים ועסקנים.

האגודה נוסדה בתחלת שנת עת"ר, ואת מטרתה מבאר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע באגרת שכתב, למי שהיו תלמידי אגודת "תומכי תמימים", בכ"ב מנחם-אב תרס"ט (אגרות-קודש שלו ח"א אגרת כז):

מטרת המוסד הזה קדש הוא, והוא שהתלמיד החפץ בחיים, הנה גם בעת יצאו מכותלי בית המדרש יהיו דרכיו ועניניו מתאימים למטרת המפעל הזה, אשר מטרתו ידוע ומפורסם.

לאגרת הזאת צורף גליון נדפס המפרט יותר את מטרת האגודה (נספח שם):

מטרת החברה, להגן על התלמידים הגומרים חק למודם בבית המוד "תומכי-תמימים" להשיג בשבילם משרות: רבנות, שו"ב כו'. בשביל אלה הבוחרים בעסק ובמסחר, להמציא משרות בבתי מסחר וכדומה. לתת כח לחברי האגודה להשפיע בענינים המוסדיים איש איש במקומו ובעירו.

אודות האגודה הזאת מסופר גם בקונטרס "הודעה מפורטת מכל עניני ... מוסד תומכי תמימים" שנדפסה בשנת עת"ר (תצלום בכרם חב"ד גליון 3 ע' 174):

מחשבה טובה ורבת ערך מאד חושב עתה המוסד על דבר התמימים, והיא, ליסד אגודה שאליה יכנסו אלה התמימים שכבר באו בברית הנשואים, אשר מספרם עולה ליותר ממאתים איש יחי' שהם במקומות שונים: רבנים, שו"בים, סוחרים עסקנים, לאגדם יחד ולקשרם קשר נפשיי המועיל הרבה לטובותם המוסרית והחמרית גם שתיהן.

באותה שעה, בי"ד טבת עת"ר, נדפס עלון מטעם "ועד אגודת התמימים", בכותרת "שמות החברים נרם יאיר סלה", ובו רשימת כמאתים אברכים חברי "אגודת התמימים"[35].

אודות אסיפת היסוד של האגודה, מספר אחד מחבריה, ה"ר חיים איטקין, במכתבו מר"ח אייר תרפ"ז (זכרון לבני ישראל פרק כג[36]):

בשנת תר"ע נתייסדה אגודה בליובאוויץ מאברכים תלמידי הישיבה אשר יצאו להבלי העולם, והי' אז אסיפה בליובאוויץ. על האסיפה באו כארבעים וחמשה אברכים, ואת התקנות אשר החליטו הדפיסו אז ושלחו לכל אחד מהחברים, ואצלי נשאר עוד התקנות האלו וכן הפרטי-כל מהאסיפה וכן שמות כל החברים חברי האגודה אז. היושב ראש הי' אז מהריי"צ שליט"א.

אודות הרחבה נוספת של האגודה, בשנת עדר"ת, אנו קוראים באגרות קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"א אגרת מט, ובנספח שם.

אח"כ בימי המלחמה שהתחילה בשלהי תרע"ד, נחרבה האגודה; ובשנת תרע"ח התחדשה האגודה, והתקיימה עד למהפכה הבולשביקית, כמסופר באגרות-קודש שם אגרת נח.

ליקוט אודות אגודות התמימים במשך השנים, ראה כרם חב"ד גליון 3 עמ' 213-232.

---

34. היינו שכל החג אוכלים התלמידים יחד, ובסעודה זו אוכלים אתם גם רבינו והנהלת הישיבה, המשגיחים ומשפיעים כו'.

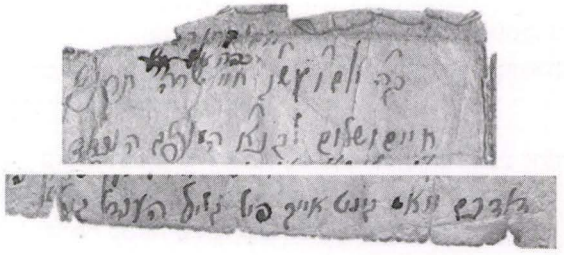
35. נדפסה ב"מבית הגנזים" פרק כב.

36. שם מסופר גם על "אגודת התמימים" שנוסדה בארה"ב בשנת תרפ"ו, למטרה דומה.

פרק קח

המשפיעים והמשגיחים בישיבה

המשפיע במחלקת ליובאוויטש, ה״ר חנוך הענדל קוגל, כיהן במשרה זו עד לפטירתו בכ״א טבת תר״ס (ראה שם ח״ג אגרת תרד ובהערות שם).

תחלת וסיום מכתבו

אודותיו כבר סופר לעיל פרק צא ופרק קד ופרק קו.

החסיד ה״ר שמואל בצלאל שפטיל (רשב״צ)

בקיץ תר״ס, אחרי פטירת המשפיע ר׳ חנוך הענדל קוגל בחורף שלפניו, התמנה על מקומו ה״ר שמואל בצלאל (רשב״צ) שפטיל, כמשפיע הראשי בישיבה.

אודותיו מסופר בהתמים ח״א ([מא] עט):

בשנת תרמ״ד נסע אל המושבה באלהאקאוו, והי׳ לו שם י״ב תלמידים אשר למד אתם גמרא ופוסקים, ובש״ק הי׳ חוזר דא״ח לפני הבע״ב וגם ב״ב לקח לשם.

בשנת תרנ״א[37] החליף דירתו מבאלהאקאוו לעיר ניקאלאייעוו, וגם שם למד עם נערים וגם צעירים היו באים אליו, והוא הי׳ לומד עמהם דא״ח בפנים, ובש״ק הי׳ חוזר לפניהם בע״פ.

בשנת תרנ״ג בקשו כ״ק אדמו״ר לבוא לליובאוויטש ללמוד עם בנו[38], ולר״ה שנת תרנ״ד בא ולמד אתו עד שנת תר״ס בערך, ולמודו הי׳ בעיון רב.

בשנת תר״ס נכנס בתור ראש משפיע למוד החסידות בישיבת ״תומכי-תמימים״ בליובאוויטש, עם קבוצת בחורי התלמידים.

בקיץ תר״ס, לפני התקבלו בישיבה, הי׳ אמור לחזור לניקוליוב ללמוד עם התלמידים שם, ומאיזה סיבות לא רצה להמשיך בזה. במשך הקיץ בא החסיד ר׳ אשר מניקוליוב, לליובאוויטש, ודן בזה עם רבינו. אח״כ ביום ב׳ ד׳ מנ״א כותב רבינו אל ר׳ אשר:

בנסעו מפה נזכרתי את אשר חשבתי לשאול מכבודו בדבר ידידינו הרשב״צ שי׳ [...] אופן לימודו בנגלה, כי אינני מכיר אותו בלימוד הנגלה, ויוכל לידע זאת מתלמידיו, גם אם לומד פוסקים עם התלמידים, וכל זה אבקשו להודיעני תיכף ומיד.

ובכ״א מנ״א כותב רבינו לכ״ק בנו (ח״ג אגרת תרס):

ידידינו הרשב״ץ שי׳ אינו רוצה לנסוע לניקאל׳ מאיזה טעמים נכונים, ולזאת הוסכם שיהי׳ פה, ויהי׳ שייך אי״ה לענין תומכי תמימים.

ובאור לנר ה׳ דחנוכה תרס״א (שם אגרת תרעז):

הנני פורש בשלום ידי״נ הרה״ח המפורסם כו׳ מוהרשב״צ שי׳.

בקשתי להודיעני משלומו ומכל הנעשה אתו לטוב, ואיך הוא הלימוד עם הבחורים, אם מקבלים בטוב במוחם ולבם.

הרשב״צ נשאר כמשפיע בישיבה עד פטירתו בט״ו סיון תרס״ה (שם ח״א אגרת קב*, בהערות).

רבות סיפר עליו כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, בשיחותיו, אגרותיו ורשימותיו. כל אלו לוקטו על ידי הר״ש העבער ונדפס ב״ליובאוויטש וחייליה״ ע׳ 141 ואילך.

החסיד ה״ר זאב וואלף לויטין

באותה תקופה התרחבה הישיבה, כך שבנוסף למשפיע כללי, הוזקקו גם: א) משגיח כללי על לימוד הנגלה. ב) משגיח כללי על לימוד החסידות. ג) משפיע נוסף בישיבה.

בשעה שה״ר חנוך הענדל קוגל נפטר, שהה רבינו, לרגלי מצב בריאותו, אצל מעיינות הרפואה בחרקוב, ומשם התכתב בנושא עם כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, המנהל הראשי של הישיבה (שם). לאחר כמה דיונים (שם ח״א אגרות צ. צו) התמנה ה״ר זאב וואלף לויטין – למשגיח על לימוד הנגלה, ה״ר יהודה ליב (ציטעס) בודנעויץ – למשגיח בלימוד דא״ח, וה״ר מיכאל בלינר – למשפיע נוסף.

במשך החורף כתב רבינו אל כ״ק בנו (אגרת צו):

---

37. ראה אג״ק ח״א סוף אגרת יד, שכבר בשנת תרמ״ז גר בניקוליוב.

38. כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע.

קרוב לחשוב אודות הרז"ו חתן הרג"ד[39] ז"ל, אשר טוב השגחתו בלימוד הנגלה הוא ידוע לנו היטיב, וכן טוב מדותיו גם כן ידועים המה ... ולזאת תכתוב אליו, כאשר נצרך לנו משגיח על הבחורים על לימוד הנגלה, וצריכים גם כן ללמוד דא"ח עם הנערים ... ולהשגיח על כולם בכלל על פרטי הנהגותיהם ומדותיהם, ולדבר עמהם לעורר את לבבם לתורה ועבודה, ולכן ישיב לך בהקדם, אם יכול לקבל עליו העבודה הזאת, אנו חפצים בו.

ובט"ו אד"ר כותב לו שוב (תרכה):

תודיעני אם כתבת לחתן הרג"ד ז"ל ומה השיב.

ובתולדות התמימים פרק יח (כרם חב"ד 3 ע' 29):

בתחלת חודש אד"ר בא לפה, על פי קריאת המנהל הי"ו, הר"ז לעוויטין שי' חתן הרב החסיד המפורסם ר' גרשון דוב ז"ל, ויתמנה בתור משגיח על לימוד הבחורים.

הרז"ו לויטין נשאר להיות המשגיח בישיבה עד לפטירתו בשנת עת"ר.

החסיד ה"ר גרשון חן

אמנם בראשית שנת תרס"ז חלה הרז"ו, ונתמנה באופן זמני התלמיד ה"ר גרשון חן, למלאות את מקומו, כאמור באגרת אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מה' מ"ח תרס"ז (ח"א אגרת יח):

להודיע להתלמיד גרשון חן, כי עד שיעזור השי"ת ויתחזק הרב המשגיח שי' הוא נתמנה בזאל הגדול למשגיח על הסדר, וממלא מקום המשגיח שי' לפי שעה בענין הסדר, ולהודיע להתלמידים מזה. ואת אשר ימצא אי סדר או אי שמע ממי מהתלמידים שי' להודיע אל הקאנטאר.

אחר כך הבריא הרז"ו לויטין וחזר למשרתו.

בשנת תרע"א נפטר חותנו של ה"ר גרשון חן – ה"ר חיים ליב אטקין, רבה של אלכסדריה, וה"ר גרשון חן נסע למלאת את מקומו[40].

בשנת תרע"ט פתח שם מחלקה של הישיבה, כמסופר בתולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית פרק נח.

החסיד ה"ר יוסף פרידמן

אחרי פטירת המשגיח ה"ר זאב וואלף לויטין, נתקבל על מקומו הר"ר יוסף פרידמן מרוגוטשוב; כנזכר במכתב ט"ו שבט תרע"א (ח"ב אגרת רצ):

כמה פעמים דברנו אודות המשגיח ר' יוסף פרידמאן שי', בדבר הבאת בני ביתו ... הוא מתאים אל הדבר שהועמד על זה ... תרשה לו להביא את בני ביתו לליובאוויטש.

ובזכרון לבני ישראל פרק ה:

המשגיח על נגלה הי' אז הרב ר' יוסף פרידמן מראגאטשאוו. הוא מילא את מקום הרב זאב וואלף הלוי ז"ל (אביו של הר"ר שמואל לויטין) שנפטר אז (כמדומני בשנה ההיא).

אחר כך היה רב באסטראוונא.

החסיד ה"ר יעקב ברוך קרסיק מלאפיץ

בראשית שנת תער"ב נתקבל על מקומו הרה"ח ר' יעקב ברוך קרסיק, כמסופר בזכרון לבני ישראל פרק ז:

על נגלה הי' משגיח הר"ר יעקב ברוך קרסיק (שהי' מתחלה משגיח על נגלה בשצעדרין).

הוא נשאר במשרה זאת במשך כל ימי הישיבה בליובאוויטש, וכשעברה הישיבה לקרעמענטשוג, בשנת תרע"ח, גם הוא עבר לשם, כמסופר ב"זכרון לבני ישראל" פרק יג. ושם הוא נפטר בשנת תרפ"א.

סקירה אודותיו, על ידי אחיו ה"ר אליעזר קרסיק, נדפסה בבטאון חב"ד גליון 7 ע' כה ואילך.

כך מתאר אותו ר' ישראל גוטין, בספרו כור עוני (ע' 160):

ר' יעקב ברוך, יהודי קטן-קומה, צנום וכחוש - עד שאינך יודע במה הנשמה נאחזת, אך מה שנוגע לתורה ועבודה, היה בעל מרץ ויוזמה.

וכך מתאר אותו ה"ר יהודה חיטריק, בספרו רשימות דברים (מהדורת תשס"ט-ע) ע' 297:

הרה"ח התמים ר' יעקב ברוך קראסיק, המשגיח על נגלה - "ר' יעקב ברוך המשגיח", כמו שקראו אותו בליובאוויטש - באמת הי' איש בעל עבודה. אף שכל השבוע לא האריך בתפלתו באריכות גדולה, ורוב השבוע הי' מתפלל בצבור, אבל בש"ק האריך בתפלתו כמה שעות.

עבודתו עבודה פנימית. בחיצוניות לא הי' ניכר שום התפעלות, שעמד בעת התפלה במקום אחד, אבל ניכר הי' שעסוק הוא בעמקות בענין פנימי, ואינו מרגיש ואינו יודע מה נעשה בסביביו.

בימי החורף התענה שובבי"ם, ובשנת העיבור גם ת"ת, וכשהי' צריך לשבור התענית, כאילו נשמט מאולם הגדול, שלא יהי' ניכר שהתענה.

החסיד ה"ר יהודה ליב בודנעוויץ

כבר נזכר לעיל, כי בחורף תרס"א, נתמנה ה"ר יהודה ליב בודנעוויץ למשגיח על לימוד החסידות. בה' טבת תרס"א כותב רבינו (ח"ג אגרת תרעח):

---

39. הרב זאב וואלף [לויטין] חתן הרב גרשון דובער [מפאהאר].

40. ראה אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ב אגרת תקלה, בשוה"ג.

פ"ש ידידיי הר' המופל' ומפורסם ווח"ס י"א מו"ה יהודא ליב בודנעויץ שי', ומו"ה זאב וואלף לעויטין שי'.

ובי"ב שבט תרס"א (תרצג):

פ"ש ידידי עוז המפורסם ווח"ס כו' מו"ה יהודה ליב שי'

הפ"ש שלו בהודעה מתהלוכות הבחורים יחיו קבלתי לשמחת לבבי באמת, והי' זה עיניו ולבו עליהם תמיד כל הימים, להתחקות בכל עת על אמיתת מהותם וערכם ולהדריכם בדרך הטוב באופן שיהי' דרכם בקדש דרך אמיתי לפעול ישועות בנפשם כו'.

ה"ר יהודה ליב בודנעויץ נשאר בליובאוויטש עד קיץ תרס"א, שאז נשלח לפתוח מחלקה חדשה בנעויל, כדלקמן פרק קטו.

החסיד ה"ר מיכאל בלינר (ר' מיכאל דער אלטער)

כבר נזכר לעיל, שבשנים תר"ס – תרס"א, נתמנו בישיבה משפיע ראשי – הרשב"ץ, משגיח לימוד הנגלה – הרז"ו לויטין, משגיח לימוד החסידות – ה"ר יהודה ליב ציטעס, ומשפיע נוסף – ה"ר מיכאל בלינער.

זמן מה אחרי מינויו למשפיע, כתב אל רבינו דיווח מפורט מהלימודים בישיבה. ורבינו משיב על כך אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ח"א אגרת קט):

בני שי'

מכתב ידידינו ר' מיכאל מנעויל קבלתי ברוב עונג וגיל.

ת"ל אשר נתן ה' להם לב לעבדו ית' ולעסוק בתורתו הקדושה. השי"ת יחזק לבבם שיהיו יראי אלקים וחסידים באמת תמיד כל הימים, ואור דא"ח יאיר בפנימיות נפשם להיות משועבדים לה' ית' באמת נתונים נתונים יהיו לו ית' בנפשם וגופם.

המשפיע ה"ר מיכאל בלינער מנעויל

הוא נשאר במשרה זו עד יומו האחרון, במוצאי ש"ק תולדות תער"ב, כמסופר ב"זכרון לבני ישראל" פרק ז.

כך מתארהו בן ציון דינור (בעולם ששקע ע' 149):

הוא היה יהודי בעל עיניים טרוטות ודומעות, זקן שיבה צהוב מהטבק, חוששני שמעולם לא עבר עליו מסרק, קווי-פניו מחוטבים נאה וראשו נטוי תמיד לצד ... טופח על כתפי ואומר לי בלחישה ... הנה אספר לך, כיצד נסעתי בפעם הראשונה ל"צמח-צדק". הדבר היה לפני פסח, בשנת תרכ"ה; הקרח כבר נשבר מקצתו, לא היה אפשר לנסוע במזחלה על פני הדניפר, ואני ידעתי שאני מוכרח לנסוע לרבי! הוא חולה, ומי יודע? – ובכן, הלכתי על פני הנהר, הקרח נשבר פעם, פעמיים ושלוש! טבלתי אחת, פעמיים ושלוש! ובאתי. כשנוסעים כך לרבי – הרבי הוא אחר לגמרי!

וכך מתארו החסיד ה"ר אברהם דרייזין (מאיארער) בזיכרונותיו (רשימות ה"ר שמואל העבער):

ר' מיכאל דער אלטער, משפיע בליובאוויטש, לא הי' בעל כשרון כל כך, אך עבד ה' בכל לבו, ודבקו בו התמימים העובדים בעיקר.

וכך מתארו החסיד ה"ר רפאל נחמן הכהן (ליובאוויטש וחייליה ע' 77):

בזמני, שהי' כבר חלש, הי' אומר רק תניא לפני תלמידי השיעורים. גם אני זכיתי לשמוע ממנו תניא (כשלמדתי בשיעורו של ר' יהושע ארש), וגם התוועד עם תלמידי השיעורים.

החסיד ה"ר שמואל גרונם אסתרמן (הרש"ג)

אחרי סקירת המשגיחים והמשפיעים בישיבה בשנים האלו, נחזור למשרת המשפיע הראשי של הישיבה.

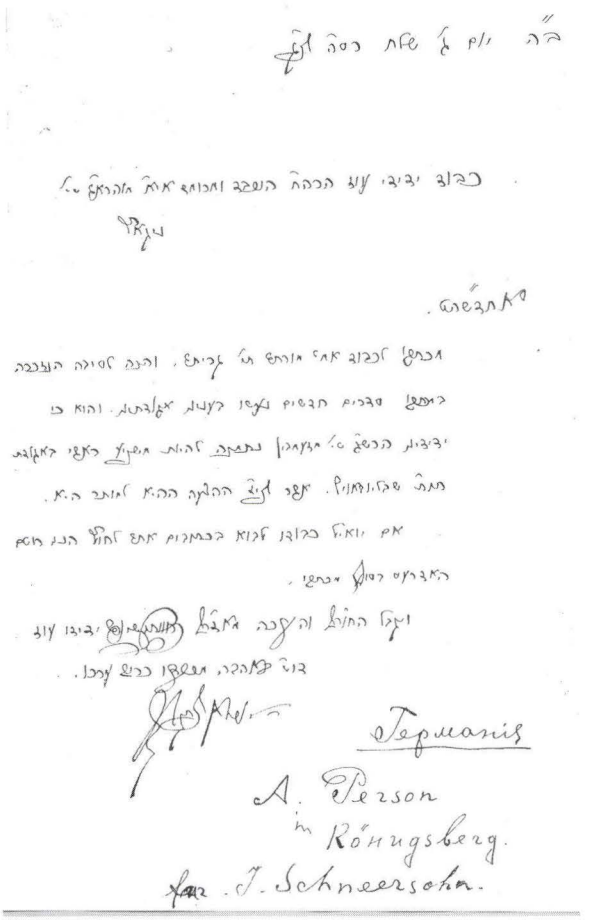
כבר סופר לעיל כי הרשב"ץ נפטר בט"ו סיון תרס"ה. אז נסגרה המחלקה בזעמבין (כדלקמן פרק קיא ואילך), והמשפיע מוה"ר שמואל גרונם אסתרמן (הרש"ג) התקבל למשרת המשפיע בישיבה בליובאוויטש, למלאות את מקום הרשב"ץ.

ביום ג' פר' שלח כותב המנהל אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אל החסיד ר' אשר גראצמאן בניקוליוב:

סדרים חדשים נעשו בעניני אגודתינו, והוא כי ידידינו הרש"ג שי' מזעמבין נתמנה להיות משפיע ראשי באגודת תומכי תמימים שבליובאוויטץ.

ביאתו לליובאוויטש פעלה הגבהה במצב לימוד החסידות בישיבה, שעל כך כותב רבינו בט"ו מנ"א תרס"ה (אגרת תתקיא):

כאשר הרש"ג בליובאוויטש נתעלה ת"ל עסק הדא"ח.

אל התניא[41] הולכים כולם בלי שום שיור כלל, ולא בדרך קבלת עול כי אם בחשק.

הוא נשאר במשרה זאת במשך כל ימי הישיבה בליובאוויטש. כשעברה הישיבה לקרעמענטשוג, בשנת תרע"ח[42], גם הוא עבר לשם, והמשיך במשרתו עד יומו האחרון בשנת תרפ"א, כמסופר ב"זכרון לבני ישראל" פרק ז.

ה"ר שלמה בן דוד ריסין מרוגטשוב

מספר ה"ר ישראל דזייקאבסאן (זכרון לבני ישראל פרק ג):

בבואי לתומכי תמימים ליובאוויטש בשנת תרס"ח הי' משגיח על דא"ח באולם הגדול ר' שלמה ריסין [הי' נקרא שלמה בן דוד (אביו היה נקרא דוד), איש רך הטבע. אחר כך הי' רב בעיר אווראוויטש הסמוכה להומיל].

וב"זכרון שמואל" (ע' 17) מספר אחד מבניו של ה"ר שמואל שו"ב זלמנוב:

נוהג הי' אבא ז"ל לספר לנו ... הרה"ח ר' שלמה ריסין ז"ל מראגאטשאוו - אותו חיבב ביותר - שהיו מכנים אותו בליובאוויטש בשם "שלמה בן דוד".

הוא הי' מספר על מקום לינתם של הבחורים שהי' בבית המדרש (בו כידוע היו קבועות דלתות מיוחדות סביב הקירות, ובלילה היו פותחים את הדלתות ומעמידים אותן על צירים מיוחדים, והנה לך "מטות" חזקות וטובות!). וכיצד הי' המשגיח הרה"ח ר' שלמה ריסין הנ"ל - שהי' איש נעים הליכות וטוב לב - משכים בבוקר אל האולם הגדול (ה"זאל"), על מנת להעיר את התלמידים לסדר הלימוד בדא"ח.

ה"ר אלחנן דובער מרוזוב

מספר ה"ר ישראל דזייקאבסאן (זכרון לבני ישראל פרק ג):

באמצע החורף [תרס"ח] נתמנה למשגיח על דא"ח באולם הגדול הרה"ח ר' אלחנן דוב מרוזוב.

כשהתמנה ר' אד"מ הנ"ל, בא ר' אליעזר קאפלאן (מנהל הלשכה, כמדומה שהי' נק' גם סגן מנהל תות"ל) לאולם הגדול, וקרא מכתב של כ"ק אדמו"ר הרש"ב נבג"מ אודות התמנות הרב אד"מ למשגיח על חסידות.

מכתב זה נדפס באגרות קודש ח"א אגרת קעח:

והנני להודיעם אשר ידידינו ר' אלחנן נ"י נתמנה למשגיח על עסק הדא"ח, לעיין ולפקח על כל אחד ואחד אצל מי מהמשפיעים ילמוד, ומה יהי' הלימוד, ולידע את כל אחד ואחד איך הוא למודו וידיעתו בהענין שלומד. והנני מבקשם ומזהירם אשר תהיו מסורים אליו, ואליו תשמעו לכל אשר יאמר לכם. ואם ככה תעשו, יהי' הכל מסודר אי"ה בסדר נכון, והלימוד יהי' לתועלת הנרצה, ויציץ ויפרח בעזרתו ית', וזה טובתם האמיתי.

בשנים הבאות הי' מזכירו של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע. בשנת תרח"ץ נאסר בפטרבורג, ונורה למות, הי"ד.

החסיד ה"ר מָשה ראזנבלאט מזעמבין

בשנת תרס"ט נתקבל בישיבה הרה"ח ר' משה מזעמבין, במשרת משפיע על התלמידים הצעירים. הוא נשאר במשרה זו עד יומו האחרון בחודש שבט תרע"ה, כמסופר ב"זכרון לבני ישראל" פרקים ה; י.

גם הוא הי' מה"חוזרים", וכך מתאר את החזרה, ה"ר רפאל נחמן הכהן (ליובאוויטש וחייליה ע' 24):

ר' משה מזעמבין, מחסידי אדמו"ר מהר"ש נ"ע, תלמידו של הרב ר' אברהם מזעמבין, וחברו של ה"ר שמואל גרונם אסתרמן, הי' גם משפיע בתומכי תמימים. נפטר בשנת תרע"ה בליובאוויטש. הוא הי' חוזר את המאמר לפני האורחים. וגם הי' עושה הנחות[43] על המאמרים בשביל האורחים.

---

41. שיעורי הרש"ג בתניא, שהי' מוסר בישיבה, נרשמו על ידי התלמידים, ונדפסו אח"כ (קופיר) בשם "באור תניא", או "באורים בתניא".

42. כמסופר בתולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית פרקים נב-נו.

43. רושם את דברי המאמרים.

וכך מתארו ה"ר יהודה חיטריק, בספרו רשימות דברים (מהדורת תשס"ט-ע) ע' 271:

החסיד הנקרא "משה (בקמץ המ"ם) זעמבינער" הי' מן המשפיעים באולם הגדול. התלמידים שבאו משצעדרין, בזמן הראשון למדו אצל ר' משה זעמבינער.

בליובאוויטש הי' נקרא "מאָשע דער חוזר", שהי' הולך לאכסניות שבאו לשם חסידים, והי' חוזר המאמר דא"ח ששמעו בש"ק או ביו"ט מכ"ק אדמו"ר הרש"ב.

בכל התוועדות הי' עומד או יושב קרוב לכ"ק אדמו"ר הרש"ב, ואחרי שבירך כ"ק על מזונות ויי"ש, הי' אומר לר' משה החוזר להתחיל ניגון. בכל התוועדות הוא הי' המתחיל.

ר' משה הי' בא בהשכמה לאולם הגדול, והי' מעורר להתלמידים הישנים לקום, שכבר בא מועד לעבודת השי"ת, והי' מספק לאלה שלא הי' להם מים לנטילת ידים להעביר רוח הטומאה.

החסיד ה"ר שילם קוראטין מדיסנא

בחורף תער"ב נתקבל בישיבה הרה"ח ר' שילם קוראטין, במשרת משגיח על לימוד החסידות.

כך מתארו החסיד ה"ר אברהם דרייזין (מאיארער) בזיכרונותיו (רשימות ה"ר שמואל העבער):

ר' שילם הי' המושל והי' תקיף מאד. כשר' שילם הי' בליובאוויטש היתה תקופה זוהרת בישיבה. ר' שילם הי' מהתמימים והמקושרים, והי' עובד ה' באמת. אפשר לומר שהי' עובד ה' כל ה-24 שעות של היממה.

הי' מסביר ענין בדא"ח להפליא. לא שכשרונו הי' כל כך, אלא על ידי יגיעה רבה. לא הי' אומר שיעורים בדא"ח, אלא משגיח בדא"ח, והי' בוחן בדא"ח.

ר' שילם הי' מכניע את כל אחד. תבע מיהודה עבער לומר תניא בעל פה עם אותיותיו, וחזר מיד, כי היו לו כשרונות נעלים.

שילם הי' "חוזר" בשנים תרס"ו-ס"ז, והי' מתפלל אתם.

ר' שילם נפטר ה' אלול תרע"ט בקרעמענטשוג. לרבינו נ"ע לא ספרו. נפטר בצעירותו.

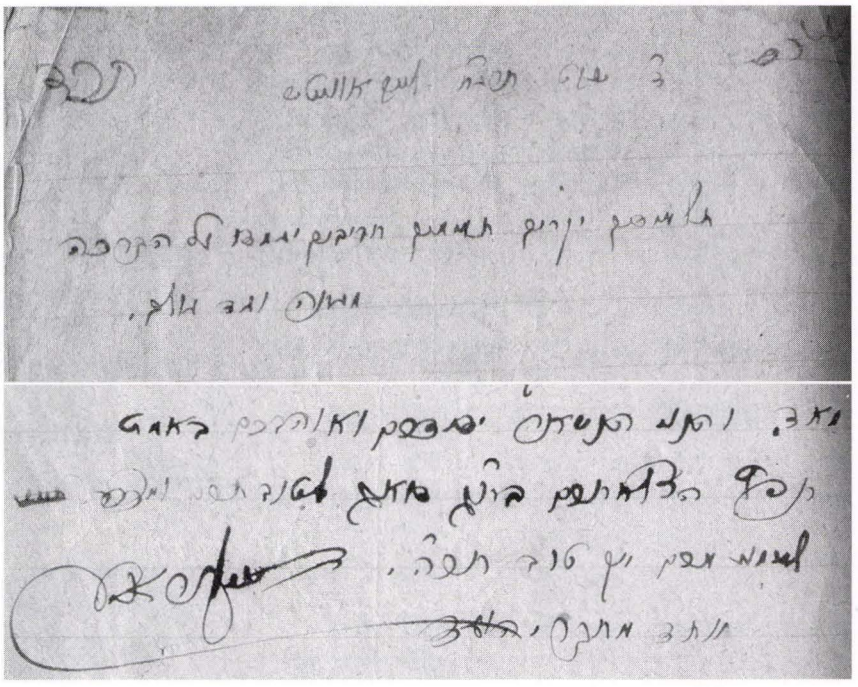
בהלוויתו של ר' שילם היו כולם שבורים ומדוכאים כחרס הנשבר. רצו לקחת במקומו את ר' שאול דובער זיסלין, אך רבינו נ"ע אמר, כזה פנימי כמו שילם אין. לא אסתייע מילתא להרשד"ב זיסלין, ונתמנה ר' אלטר שימחוביץ למשגיח.

מוזכר לעיל כי המשפיע ה"ר שילם הי' חוזר על המאמרים שאמר רבינו (בליל שבת, באולם הגדול), וגם הי' מתבונן בהם בעת ולפני התפלה.

כך מתארו ה"ר יהודה חיטריק, בספרו רשימות דברים (מהדורת תשס"ט-ע) ע' 295:

התמים המשפיע הרה"ח ר' שילם קוראטין מדיסנא הי' עמל בהבנת ענין בדא"ח בכל כחו. והי' מאריך בתפלה בכל יום, ובפרט בש"ק, בהעמקת הדעת, ולא ראה ולא שמע מה שנעשה בסביביו בעת התפלה.

בשעה שהי' כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב אומר דא"ח הי' עומד בעיניים סגורות וחורק בשיניו, לתפוס כל דבור ודבור היוצא מכ"ק אדמו"ר. ובעת שהי' חוזר המאמר הי' מדייק לחזור בלשון כ"ק אדמו"ר.

תחלת וסיום מכתבו

הוא נשאר במשרה זאת במשך כל ימי הישיבה בליובאוויטש. כשעברה הישיבה לקרעמענטשוג, בשנת תרע"ח, גם הוא עבר לשם, והמשיך במשרתו עד יומו האחרון בתחלת אלול תרע"ט, כמסופר ב"זכרון לבני ישראל" פרק יד.

וכך מתארו ר' ישראל גוטין, בספרו כור עוני (ע' 163):

ר' שילם, יהודי בגיל-העמידה, עם הדרת-פנים ועם זקן שחור, היה לו זכרון נפלא. בשבת, כשהרבי היה אומר חסידות

שעה או יותר, היה ניצב אצל הקיר כשעיניו עצומות, מצחו קמוט, מתנענע אט-אט, וסופג כל מה שאומר הרבי. אחרי החסידות היה ניצב באמצע האולם. תיכף היו סובבים אותו בחורי-הישיבה, החסידים שהיו במקום, והיה חוזר לפניהם על כל מה שאמר הרבי.

וכך מתאר את החזרה, ה״ר רפאל נחמן הכהן (ליובאוויטש וחייליה ע׳ 24):

סדר החזרה הי׳ כך: החוזר הראשי בזמני הי׳ ר׳ שילם ז״ל קורטין (שהי׳ משגיח בישיבה לדא״ח), הוא הי׳ חוזר, והבחורים היו עוזרים לו מה שזכרו.

בש״ק בבוקר לפני התפילה היו נכנסים החוזרים ר׳ שילם ועוד כחמשה-ששה בחורים לאדמו״ר נ״ע בשעת שתיית תה של הרבי.

ר׳ שילם הי׳ חוזר את המאמר לפני הרבי, והרבי הי׳ מתקנו בכמה מקומות.

החסיד ה״ר אברהם דוד פעווזנער

כך כותב אודותיו ה״ר ישראל דזייקאבסאן (זכרון לבני ישראל פרק יב):

בערך בשנת תרע״ג בסופה, נתקבל למשפיע בתומכי תמימים.

אף שהי׳ נחבא אל הכלים ולא הי׳ מרים קולו, והולך בצידי בית המדרש, אבל בעת ההתוועדות הי׳ מדבר געשמאק, והי׳ מדבר לפי מצב השומעים הפרטים. ז. א. שהכיר את כל אחד מהתלמידים היטב, תוכו ותוך תוכו.

פרק קט
השיעורים והחדרים בליובאוויטש

הישיבה בליובאוויטש כללה שלוש מחלקות: א) ה"זאל" (האולם הגדול) לבחורים המבוגרים, שלמדו בפני עצמם. ב) ה"שיעורים" לצעירים יותר. ג) ה"חדרים" לנערים בגיל בר מצוה ופחות.

מסכם הרב מוהרז"ש דווארקין (רשימות הר"ש העבער):

הישיבה היתה מחולקת לג' דרגות כלליות: א) החדרים. ב) השיעורים. ג) הזאל.

אחר הלימוד בשיעורים כשנה היו נוסעים לשצעדרין[44] ללמוד למשך שנתיים.

מחלקת החדרים נפתחה באופן רשמי בשנים תרס"ג-ד; אבל כבר לפני כן, בקיץ תרס"ב, התחיל הדיון אודות פתיחת החדר, בתור מחלקה של הישיבה תומכי תמימים. דנו בזה בעת האסיפה בי"ז סיון, כמסופר בתולדות התמימים פרקים מא-ב (כרם חב"ד 3 ע' 60-59):

ביום השבעה עשר לירח סיון באו רבים מהחברים המייסדים שי' לבקר את כ"ק אדמו"ר שליט"א בנאות הדשא, והתיישבו בכמה ענינים הנוגעים אל האגודה...

התלמיד האברך מ[נחם מענדל] ד[יסקין], בהיותו מצויין בלימוד עם נערים, החליטה החברה למסור על ידו שמונה נערים מתלמידי החברה הקטנים שילמוד עמהם, והוקצב שכרו.

* * *

במשך הקיץ השתדלו להשיג רשיון לפתיחת החדר[45]. רבינו שלח לשם כך את אחיו הרמ"מ למוהילוב, להשיג אישור שלא יהי' פיקוח הממשל על הלימודים בחדר הזה (כמסופר בח"ג אגרות תשצב-ה). ועל התוצאות מספר בכ"ח מנ"א (אגרת תשצד):

הדירעקטאר דמאהליב קיבל את אחי שי' ת"ל בסבר פנים יפות והבטיח לו שהאוצל[46] דמחנינו לא יהי' להם שום השגחה על זה.

שוב מוסיף בב' אלול תרס"ב (אגרת תשצה):

אחי הרמ"מ שי' הי' שבוע העברה במאהליב לקבל השיינען, וקיבל אותו בסבר פנים יפות, והבטיח לו שהאוצ'טל' דמחנינו לא יהיו משגיחים על זה. וביקש להשגיח על הנקיות.

ובאגרת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, מי"ד מר-חשון (ח"ג אגרת ד'תרכג):

בהיות דודי הרמ"מ שי' - על פי בקשת כ"ק אאמו"ר שליט"א במכתב מיוחד, ואני נסעתי אז עם המכתב - במאהליב אצל הידוע, ומסר לו הניירות, אמר לו כמה וכמה פעמים, אחת אבקש כי יזהרו שמה מאד, שיהי' נקי, הרצפה צריכה להיות גיפארבט[47] וכדומה.

* * *

בתחלה הי' מדובר בכתה אחת עם כמה ילדים, ואחר כך הוסדר החדר עם כמה כתות. על כך מספר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (ח"א אגרת קמ):

בשנת תרס"ד הוסדר חדר, אשר הילדים יתחנכו על ברכי התורה. ומחדר נתהווה במשך שלשה שנים שני שיעורים, אשר שיעור א' היו מ' תלמידים, בשיעור ב' למ"ד תלמידים, ושלשה חדרים, א' בו ט"ו תלמידי', ב' כל אחד י"ב תלמידים.

על התפתחות החדרים בראשית שנת עת"ר, כותב רבינו (ח"ב שוה"ג לאגרת רלט):

מלמד א' שלומד עם י"ד נערים גמ' עם תוס' ... מלמד ב' למעלה ממנו, מלמד ג' לומד עם ח"י תלמידים ... מלמד ד' לומד עם כ"ב נערים בעיון נעלה יותר ... ושיעור, ראש ישיבה אחד עם נו"ן תלמידים ... בני י"ד ט"ו. וכל זה נכנס בסוג החדרים במוסד תומכי תמימים יצ"ו.

ועל מצב החדרים בתחלת שנת תער"ב מסופר בעיתון "האח"[48]:

בעה"י נתקבלו תלמידים רבים בחדרים, עד שעלה מספרם קרוב למאתים.

כשהתרחבה מחלקת השיעורים והחדרים, נתמנה הרה"ח ר' יחזקאל הימלשטיין במשרת מנהל ומשגיח על שתי המחלקות האלו.

הוא נשאר במשרה זאת במשך כל ימי הישיבה בליובאוויטש. כשעברה הישיבה לקרעמענטשוג, בשנת תרע"ח, גם הוא עבר לשם, ואחר כך ניהל את המחלקות בפולוצק, האמיל וחרסון, כמסופר בתולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית פרקים נו; סט; עו.

בשנת תרצ"ג היגר מרוסיה לריגא, כשנוסד הסניף מישיבת תומכי תמימים בעיירה דאנקרא שבלטביה, הוא

---

44. דלקמן פרק קיט.

45. ראה לקמן פרק קכח. ואודות רשיון הישיבה – לקמן פרק קכב.

46. בית הספר, היינו החדרים.

47. צבועה.

48. ב' חשון תער"ב (חשבון קצר). כרם חב"ד 3 ע' 191.

עמד בראשה, ושם נספה בשואה, הי״ד.

* * *

את המלמדים היו מכנים בליובאוויטש, לפי שם משפחתם, או לפי שם העיר שממנה באו, ולא תמיד זכרו התלמידים את שמות המלמדים האלה.

את שמות המלמדים בחדרים והשיעורים, ליקטתי מכמה מקורות בדפוס ובכתב:

כבר נזכר לעיל, שהמלמד הראשון הי׳ ה״ר מנחם מענדל דיסקין.

ה״ר ליב באבין מוויעטקע. מלמד בכתה הקטנה של החדר. היה גבה קומה צנום ממש עור ועצמות. פעם אמר עליו רבינו: ער האט אינגאנצין אויסגעדארט, און עס איז געבליבן נאר מלמד. היה בקי את המסכתות ב״ק וגיטין בעל פה, ועוד מסכתות אחרות שלומדים בחדרים וישיבות קטנות.

ה״ר יצחק גרליק ב״ר משה נחמן משצעדרין. מלמד בכתה האמצעית של החדר.

ה״ר יחיאל קומיסאר

ה״ר יהושע ארש

ה״ר יחיאל קומיסאר משצעדרין, מחסידי קוידנוב. מלמד בכתה העליונה של החדר.

ה״ר אברהם ראזענטאל מסענע. מלמד בכתה העליונה של החדר – מקביל לכתה הנ״ל.

ה״ר יהושע ארש מדווינסק, נתקבל בחורף עת״ר. מגיד שיעור בשיעור הא׳. כשעברו השיעורים לקרעמענטשוג, בשנת תרע״ח, גם הוא עבר לשם.

ה״ר שמואל ניסנעוויטש מבוריסוב. מגיד שיעור בשיעור הב׳. כשעברו השיעורים לקרעמענטשוג, בשנת תרע״ח, גם הוא עבר לשם. נפטר בשנות השלושים לחייו.

ה״ר מנחם מענדל דובראווסקי מפדברונקא.

הר״ר צבי גאטליב מקאוונא, מחסידי קוידנוב.

ה״ר מאיר זייטשיק מפיעטריקוב, נתקבל בחורף תרס״ט.

ה״ר מאיר לאבאק מלאזניא.

המלמד מסוועטשקאי.

ה״ר יוסף קוידענאוועו.

ה״ר יוסף דוד מפאהאר.

ה״ר ברוך פרידלענדער מדאברינקא, משגיח על החדרים, ופעם בשבוע נותן להם שיעור בתניא.

והמנהל הכללי של החדרים והשיעורים – ה״ר יחזקאל הימלשטיין.

הגיעו לידינו כמה סיכומים מהחדרים והשיעורים האלו, שבהם היו לומדים הילדים לפני נסיעתם לשצעדרין.

כך מספר החסיד הרב זלמן שמעון דווארקין (רשימות הר״ש העבער):

הישיבה מחולקת לג׳ דרגות כלליות: א) החדרים. ב) השיעורים. ג) הזאל.

בחדרים היו 4 כתות עם 4 מלמדים.

הצעירים ביותר למדו אצל ר׳ ליב [באבין] הנק׳ דער וועטקער מלמד.

כתה שני׳ הי׳ מלמדם ר׳ איצ׳ע גרליק שצעדרינער.

שתי הכתות הגבוהות היו מקבילות, והמלמדים היו דער סענער ור׳ יחיאל [קומיסר].

בשיעורים היו המלמדים הדווינסקער [ר׳ יהושע ארש], ור׳ שמואל באריסובר.

אחר לימוד אצלם כשנה, היו נוסעים לשצעדרין ללמוד למשך שנתיים.

וכך מתאר ה״ר אברהם דרייזין (מאיארער) בזכרונותיו (רשימות הר״ש העבער):

ר׳ יחזקאל הימלשטיין, משגיח כללי על השיעורים והחדרים. בוחן ומנהל. כולם רעדו ממנו. הי׳ קפדן, אך יחד עם זאת אהב תלמידים מוכשרים. לא היו לו בנים, והי׳ מסור כולו להשגחה. הי׳ בוחן להפליא ומרעיד את התלמידים.

בכתות הגבוהות של ר׳ יחיאל וסענער, היו התלמידים אחר גיל בר מצוה. למדנו כל התוספות. דער סענער הי׳ לימודו באופן יותר שטחי, אך לימודו של ר׳ יחיאל הי׳ באופן שונה לגמרי, בחריפות ובעמקות.

דער סענער הי' סתם בעל הבית, לא חסיד, גר בליובאוויטש.

מלימוד ר' יחיאל ראינו לימוד אמיתי, הי' לוקח גמרא רש"י ותוס' ומבארם באופן נפלא.

ממנו עברתי לדווינסקער מלמד, ר' יהושע [ארש], ממנו התחילו השיעורים, שהיו שתי כתות, הצעירה לימדה ר' יהושע והגבוהה לימדם ר' שמואל באריסובער. אצל ר' יהושע למדו שנה, וכן אצל ר' שמואל.

אצל ר' יהושע הבינו כבר התלמידים לבד גפ"ת, ובכל זאת הי' שיעורו על הדף, שיעור להפליא.

ר' שמואל הי' גאון הגאונים, מחו הי' עצום. תשאל אותו קושיית ר' עקיבא איגר ור' שמואל הי' מפרקה. הוא הי' תלמיד מליובאוויטש. הי' אז מיד אחר חתונתו.

אצל ר' שמואל למדנו פרקים הראשונים בחולין. לא הי' מכין השיעור קודם, אך בשעת מעשה הי' להפליא.

הוא נפטר בהיותו אברך בשנות ה-30 לערך בויטעבסק.

בזמני היו 120 תלמידים בארבעת השיעורים, כי ר' יהושע היו לו שתי כתות בשתי דרגות, וכמו"כ ר' שמואל, ס"ה ד' כתות בשיעורים.

אחר שלמדו אצל ר' שמואל שנה, היו כבר ראוים ל"פארזיך", בני 16 לערך. אחר ר' שמואל שלחו לשצעדרין.

בשיעורים לא היו לומדים חסידות, רק למדו תניא בכל יום. הרב גרונם הי' בא לומר תניא.

את סדר הלימוד של המגיד שיעור, עם שני כתות יחד, מתאר ה"ר ישראל דזייקאבסאן (זכרון לבני ישראל פרק ג):

כפי מה שהיה אז היה כל מלמד לומד עם שני מחלקות, עם אחת היה לומד, והשני' לומדת לעצמה, מכינה השיעור וחוזרים על מה שלמדו מקודם.

וכך מתוארים החדרים בידי ה"ר יהודה חיטריק (רשימות דברים מהדורת תשס"ט-ע ע' 333):

ה"חדרים" – ארבעה ראשי ישיבות ושמונים תלמידים:

כתה א' – הר"י נקרא "דער וויעטקער מלמד"[49], איש זקן ונשוא פנים. אצלו לומדים כמעט התחלת גמרא, היינו אלו שלמדו בביתם[50] קודם שבאו לליובאוויטש, וטעמו טעם של איזה פרקים בגמרא.

כתה ב' – יש להם ידיעה בגמרא, הר"י הוא הרה"ח ר' יצחק גארעליק משצעדרין. יש לו ידיעה רחבה בהוראה.

מאלו השניים[51] מתחלקים התלמידים לשני ר"י, אשר לכאו"א שתי כתות, כתה צעירה וכתה בכירה.

הר"י הראשון – הרה"ח ר' יחיאל קאמיסאר, אשר הי' ר"י קודם בהישיבה דקוידאנאוו. אצלו לומדים גמרא עם כל התוספות, וגם מדייק בלשון התוספות: אם יש שני "וא"ת" בתוספות – הוא מדייק שה"א"ת" השני שייך להקשות רק לאחר התירוץ על הקושיא הראשונה. הר"י ר' יחיאל הי' הבודק והבוחן הראשי לקבלת תלמידים, ועל דעתו היו מסכימים לאיזה כתה שייך תלמיד חדש שנתקבל.

והשני לו – הר"י הנקרא "דער סענער מלמד", ר' אברהם ראזענטאל. דרכו בלימוד עם התלמידים – לימוד גמרא עם כל התוספות, והי' לו ידיעה במפרשי הש"ס, והי' מבאר על־פי המפרשים סוגיות הש"ס. לא כל התלמידים תפסו ביאוריו.

אחרי אשר גמרו השיעורים, נאספים התלמידים בחדר גדול וחוזרים מה שלמדו, ועליהם משגיח התמים מתלמידי זאל הגדול, ברוך דאברינקער (חניכתו – פרידלענדער).

ואודות השיעורים מספר שם:

באגף אחד לומדים תלמידים בני י"ג עד ח"י שנה, לערך מאה ועשרים תלמידים, ולפעמים מגיע עד מאה וחמישים תלמידים. התלמידים מתחלקים לארבע כתות, ושומעים שיעורים משני ראשי ישיבות. לכל ר"י שתי כתות: הרב יהושע ארש (מקודם ראש־ישיבה בדווינסק) לכתות א'־ב' – שיעור אחד בבוקר משעה העשירית עד שעה השתים־עשרה, וכתה השני' משעה החמישית עד שעה השביעית; והרה"ת ר' שמואל ניסנעוויטש לכתות ג'־ד', והרציא את שיעוריו בזמנים הנ"ל.

בחדרים הי' המשגיח ר' ברוך פרידלנדר אומר פעם אחת בשבוע פרק תניא לפני התלמידים, עם מעט מאד הסברים. לאחר־מכן, בשיעור, שמעו תניא מפי המשפיע ר' גרונם, וזה הי' קרוב ללימוד מסודר, לכל אחד הי' תניא וכו'. אמנם לא הרבה ללמד השכלות, אבל הי' משלב מפעם לפעם הסברים כדי לקרב הדברים אל התלמידים.

את השלבים האלו, בחדרים ושיעורים, עבר התלמיד ה"ר אברהם זלצמן, המספר על כך במכתב לבניו:

אין ליובביץ בין איך אן גיקומען תרע"א ר"ה. איך בין אן גיקומען לערנען צום "ויעטקער" מלמד[52], נאך דעם בא איצען דער מלמד[53], נאער באיין סענער מלמד[54], נאכער בא יחיאל'ן[55], נאכער באין דוינסקער ר' יהושע ארש, נאכער בא שמואל באריסאווער, נאכער בין איך גיפארין לערנען אין שצעדרין.

---

49. ר' ליב באבין הנ"ל.
50. ולא בישיבה.
51. כלומר אחר סיום הלימודים בשתי כתות אלו.
52. ה"ר ליב באבין הנ"ל.
53. ה"ר יצחק גארעליק משצעדרין.
54. ה"ר אברהם ראזענטאל.
55. קומיסאר.

וכך מתאר ר' ישראל גוטין, בספרו "כור עוני" (ת"א תשל"ט):

בישיבת "תומכי תמימים" בליובביץ היו ארבע כיתות מכינות, בראשות שני מלמדים, שבהן למדו ילדים מגיל 8 עד 12, ועוד ארבע כיתות לנערים מגיל 13 עד 17. גומרי הכיתות האלו עברו למשך שנה לסניף של הישיבה בעיירה שצדרין. הסניף הזה שימש מעבר מלימוד בהדרכת ראש-ישיבה לימוד עצמאי. משם עברו חזרה לליובביץ, ולמדו בעצמם שמונה שעות נגלה, ש"ס ופוסקים, וארבע שעות חסידות.

למחרת בואי לליובביץ עמדתי במיבחן, והחליטו שאני ראוי ללמוד בכיתה ז' של ר' שמואל באריסובר, הייתי אז בן שלוש-עשרה, ולמדתי עם נערים בני חמש-עשרה ושש-עשרה. השיטה בה לימד ר' שמואל היתה לפי טעמי; לפי ההגיון, ובלי פילפולי-סרק. לפעמים היה ר' שמואל מעיר, שאם נבין את הסוגיא בפשטותה, לא יהיה מקום לסתירות אלו ואלו. הייתי מרוצה מהמורה, ולמדתי בהתמדה ובסיפוק מלא.

היתה תקופה שר' יחזקאל הימלשטיין, המנהל ומשגיח של החדרים ושיעורים, לא היה בקו הבריאות, ומונו בחורים במקומו. מספר על כך ה"ר חיים מרדכי פרלוב, בספר לקוטי ספורים (ע' רנג):

הייתי אז משגיח על הלימודים של תלמידי השיעור והחדרים (יהי' לי לאריכות ימים ושנים, במקום המשגיח הרב ר' יחזקאל הימעלשטיין ז"ל, שהי' חולה, והי' ממנים בכל פעם איזה בחור במקומו. כשנסעתי אני, הי' אחר כך חברי כאח לי הרה"ג ר' משה דובער ריבקין נ"י).

הרב משה דובער ריבקין הנ"ל, במכתבו להה"ר משה פנחס כ"ץ (כ"ח אד"ר תשי"ז), מספר על התקופה שהוא הי' המשגיח והבוחן, ואודות התלמיד הגאון החסיד ה"ר יהודה עבער:

עוד בימי בחרותו בלמדו בליובאוויטש תחת הנהלתי, ונבחן על יָדי כמה וכמה פעמים, ותמיד הי' מפליא אותי בזכות וישרות שכלו החרוץ ועומק הבנתו. כמה פעמים נבאתי אז לפני כ"ק אדמו"ר נ"ע זי"ע, שתלמיד זה נוצר הוא לגדולות, להיות מגדולי ישראל ור"מ מצויין.

* * *

בתחלה היו החדרים באחד מהבתים שבליובאוויטש, והשיעור בחצר בית רבינו. באור לי"ג שבט תער"ב כותב רבינו (אגרת שיח):

הדבר מצד עצמו נחוץ מאד שיהיו החדרים בחצרינו, שזה הי' בעזרתו ית' טובה גדולה בגוף ועצם הלימוד וההשגחה, וכמ"ש לי ראי"ק[56] במכתבו בחשבון הפרטי, שההשגחה על החדרים היא

56. הר"ר אליעזר קפלן, מנהל משרד הישיבה.

בחלישות, כי הרי"ח[57] אי אפשר לו להיות בכל המקומות הרחוקים זה מזה ... ואם היו החדרים בחצרינו הי' באפשרו להשגיח גם על החדרים. וכל הימים אני חושב בזה היינו בנחיצות החדרים בחצר.

על כן צוה רבינו (באותה אגרת) להשתדל, לקנות בית נוסף בהחצר, ולהעביר לשם גם את החדרים, שאז תהי' ההשגחה עליהם טובה יותר.

כמו כן הקדישו לזה את החדרים הנקראים חדרי הרז"א, כמסופר בזכרון לבני ישראל פרק ד:

כל החדרים היו נקראים רז"א חדרים - היינו החדרים שבהם הי' גר בשנים הראשונות, לפני שעבר לגור לוויטעבסק. חדרים אלו היו בקרן מזרחית צפונית, דבוקים למזרח של הזאל הקטן ולצפון של דירת הרבנית רבקה ע"ה. החלונות שבצפונה של הדירה פנו לרחוב סילעווע, ומזרחה לצד ביתו של שמעון דובער ליפשיץ ע"ה.

אחד [מהחדרים] הי' נקרא רז"א זאל, כי היה אולם גדול, ואחר כך חילקוהו למחלקות מיוחדות. שם למד בקיץ תרס"ט ר' מנחם מענדל ליאדיער [דיסקין] (דער שוועצקאיער).

התלמידים הצעירים מרוסטוב

בטבת תרד"ע נפתחה בליובאוויטש מחלקה לצעירים יותר מהחדר הא', ילדים בני י"א י"ב, בעיקר עבור קבוצת ילדים שבאו מראסטאוו.

על כך כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, בז' טבת תרד"ע (ח"ב אגרת ת):

אודות הצעת ראסטאוו, בדרך כלל הנני נהנה מאד מההתעוררות שלהם ... אשר ילדי ראסטאוו יבואו לליובאוויטש ויתחנכו בעזרתו ית' בחנוך כדבעי למהוי ביראת ה' ובלמוד התורה, והמה יעשו איזה פעולה טובה בעזרתו ית' בעירם[58]. זהו חלק מהרעיון הנ"ל, ועלינו להשתדל בזה בעזרתו ית', והשי"ת יהי' בעזרינו.

כפי הנראה חושבים לשלוח ילדים בני י"א י"ב, ובדרך כלל יש לחשוב שזה יהי' חלוקה למטה במדריגה מהחדר הא'[59], וצריכים ליקח להם מלמד מיוחד מהאברכים שלנו.

57. המשגיח הר"ר יחזקאל הימלשטיין הנ"ל.

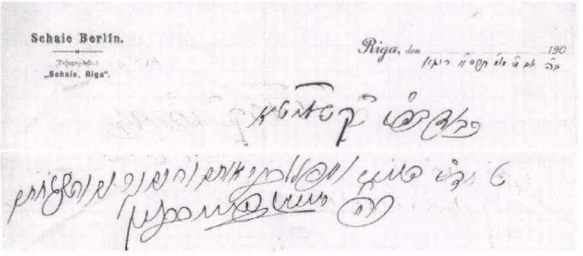
58. אחר שיסיימו את לימודיהם בליובאוויטש ויחזרו לעירם רוסטוב.

59. כתה קטנה יותר מאשר הכתה הקטנה שבחדר הקיים בליובאוויטש.

פרק קי
בניני הישיבה בליובאוויטש

האולם הגדול

בתחלה למדו התלמידים במקומות שונים בעיירה, והיו אוכלים באכסניות שונות. בשנת תרס"א הוחלט לשפץ עבור הישיבה את האולם הגדול שבחצר רבינו, שגדלו שלשים אמה על שלשים אמה (נבנה בשנת תרל"ב למקום תפלה בימים שמתאסף בליובאוויטש קהל גדול, כדלעיל פרק פ). את המעות לשיפוץ זה נתן הגביר ה"ר ישעי' ברלין, אחד מהתומכים העיקריים של המוסד[60].

תחלת וסיום מכתב הר"י ברלין

במשך הקיץ הושלמה הבניה, כמסופר בתולדות התמימים פרק לג (כרם חב"ד ע' 49):

עד ראשית ימי ירח תמוז נגמרה הבניה וכל התיקונים באופן נעלה ויפה למאד, וביום השלישי ח' תמוז הוחג חג חנוכת הבית, והיפתחו ברוב פאר ובעליצות שמחה וששון.

האולם הגדול נבנה מתחלה להיות בנין קיץ, בלי תנורים לחממו, עם קירות עץ פשוטים שהתקלקלו במשך השנים. התחילו אז לשפץ את הבית. גם בשנת תרס"ג (1903) המשיכו לדון בשיפוץ האולם הגדול, לבנות בו תנורים, לחדש את היסודות והרצפה, חלונות חדשים ושאר השיפוצים הנדרשים ללימוד הישיבה. על כך כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אל הנגיד החסיד ר' ישעי' ברלין, בי"ד מר-חשון תרס"ג (חי"ג אגרת ד'תרכג):

כאשר התחיל לעשות[61], ראו כי כל היסודות - קלאדעס - שתחת הרצפה נרקבו, וצריכים חדשים במקומם, ועל זה הלך קרוב לק"ן קורות ... וכן החלונות עשו חדשים כי הישנות נרקבו, ולעת החורף צריכים משנים, והתנורים ... והטבת הכתלים[62].

את סדר הלימודים באולם הגדול מתאר ה"ר יהודה חיטריק, בספרו רשימות דברים (מהדורת תשס"ט-ע ע' 332):

כשנכנסים לאולם הגדול יושבים התלמידים ליד שולחנות ארוכים ורחבים, כעשרה תלמידים ליד שולחן אחד, על-גבי ספסלים ארוכים ורחבים, איש כנגד רעהו, ומפלפלים זה עם זה. בסך הכל שמונה-עשר שולחנות, ובאולם לערך מאה וחמישים תלמידים, מבן שמונה-עשרה שנה עד עשרים וחמש שנים, רובם כבר צמח להם זקנם.

הי' חדר שני במזרח האולם, ששם למדו כל השנה המשפיעים עם בחורים צעירים לקו"ת או דרך מצוותיך, כמו ה"ר שמואל גרונם אסתרמן או ר' משה חוזר או ר' אברהם דוד פויזנער.

על בימה רחבה שני שולחנות, אחד בקרן מערבית צפונית ואחד בקרן מערבית דרומית, שם יושבים המשגיח והמשפיע ללימוד דא"ח והמשגיח ללימוד נגלה.

חדר האוכל

אחרי התחלת לימוד התלמידים באולם הגדול שבחצר, הוחלט לבנות חדר אוכל מיוחד לתלמידים, באותה חצר בסמיכות לישיבה, כדי שלא יצטרכו לאבד זמן כל יום בהליכה לאכסני' שלהם.

בתחלת קיץ תרס"א כותב רבינו (ח"ג אגרת תשל[63]):

בדבר הקיץ[64] הנני מסכים לזה, ומכבר חשבנו שזה יהי' יותר טוב אי"ה.

ובכ"ח תמוז תרס"א (תשלב[65]):

בדבר הקיץ לפי דעתי צריכים להמתין בזה עד אשר נבוא אי"ה לביתינו שלום, ועד אשר יהי' אי"ה במה לנהלה, כי אם תהי' ההתחלה בלתי מסודרת כבד יהי' לעשות אחר כך סדר.

ובתולדות התמימים פרק לט (כרם חב"ד ע' 57):

בין כה וכה נשלמה מלאכת תיקון בית התבשיל והאוכל, ונשתכללו כדרוש. ביום האחד עשר לירח טבת [תרס"ב] הובאו כל הכלים הדרושים לבית התבשיל ולבית האוכל, ובארבעה עשר בו נפתח הבית לפני התלמידים שי'.

60. ראה אגרות תרצג. תשכ. תשמח. תשנז.

61. לשפץ את האולם.

62. אודות האולם הגדול, ראה גם זכרון לבני ישראל פרק ז. ומה שליקט ר"ש קראוס (ב' ניסן תשס"ב).

63. ראה גם אגרת תשלב.

64. בית התבשיל.

65. ראה גם אגרת תשסח.

* * *

עדיין היו אוכלים בצריף של עץ. אמנם בשנת תרס"ו נתקבלה תרומה לבניית בית אבנים (בית חומה) עבור לימוד תלמידי החדרים ועבור חדר אוכל לישיבה, כמסופר באגרת אור לט"ז אדרת תרס"ו (תתקכה):

הגביר הנכבד יר"א כו' מו"ה אברהם ראזענצוויג נ"י התנדב שמונה אלפים רו"כ על בנין בית חומה בליובאוויטש, על החדרים של חברת תומכי תמימים ובית-מבשלות.

בכמה מאגרות קיץ זה דן רבינו בפרטי הבנין (אגרות תתקלה-ז. תתקמ).

הבניה התחילה אז, אמנם מסיבות, לא סיימוה עד שנת תרע"א, כמסופר בעתון האח לב' חשון תער"ב (חשבון קצר)[66]:

בית אבנים גדול - אשר בשם "בית אברהם ורחל" יכונה - אשר בנדבת לב אחד העשירים הנדיבים יחי' השקיעו בבנינו איזו אלפים. אך באשמת פורעי הפרעות ותהפוכות הזמן נשבתה המלאכה, ועתה ב"ה שבו לבנותו, ובקרוב אי"ה יגמר בכי טוב.

הבית נועד לבית תלמוד לתלמידי השיעור והחדרים, ובחלק גדול ממנו ימצאו לינת כבוד תלמידי האולם הגדולים.

כעבור כמה ימים, בח' מ"ח, כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

מלאכת בית החומה הולכת ונעשית ב"ה בהצלחה, כפי אשר יכתוב לו ה' קאפלאן יחי'.

ומצורף לה כותב מנהל משרד הישיבה ה"ר אליעזר קפלן:

כבר כיסו חצי גג, ואי"ה בשבוע זו יגמרו כל הכסוי. כמו כן נעשה התקרא בזאל אחד ... והרצפה נעשה בשני חדרים ... המלאכה הולכת לאט לאט, ואנחנו משתדלים בכל עוז.

במשך השנים האלו נבנו שני בתי לבנים בחלק המזרחי של החצר, שבהם היו אולם הלימודים לתלמידי השיעורים, חדר האוכל המיוחד לחג הפסח, ופנת טה לתלמידי הישיבה[67].

66. תצלומו בכרם חב"ד 3 ע' 191.

67. רשימות דברים – חיטריק ח"ב בסופו. ליובאוויטש וחייליה ע' 22. כור עוני עמ' 152.

פרק קיא
פרעות פועלי ציון בישיבה

להלן פרק קכד יסופר על בית הספר שיסדו חברת מפיצי השכלה בעיירה ליובאוויטש, במטרה ללחום ברבי ובישיבה.

במשך השנים סבלה הרבה הישיבה מהלשנותיהם של מנהלי בית הספר הזה. עד אשר בשנת תרס"ו התארגנה קבוצת צעירים מילדי העיירה ליובאוויטש, להתאחד עם חברת "פועלי ציון", והרבו לעשות פרעות בישיבה ובבית הרב במשך אותה שנה.

המלשינות בקיץ תרס"ב

נתחיל עם מאורעות קיץ תרס"ב, כפי שמספר עליהם אחד ממזכירי הישיבה, הסופר החסיד ר' משה ראזנבלום, ברשימת "דברי ימי התמימים" פרק מא (כרם חב"ד 3 ע' 59)[68]:

אחר חג השבועות, וכ"ק אדמו"ר שליט"א נשיא האגודה נסע לנאות-דשא סמוך לליובאוויטש...

בליל מוצש"ק בא רץ ממהר מן העיר, ובידו מכתב מהסופר אל המנהל, ומודיעו לאמור:

ביום ו' עש"ק בשעה השלישית אחר הצהרים, בא הדירעקטאר מפלך מאהילעוו עם פקיד הפוליציי המקומי, ואתם שר הפלכי לפוליציי-הסתרית, אל אולם הישיבה פתאום.

בשעה ההיא נמצאו באולם כשלשים תלמידים, ויתרם היו בבית המרחץ. בבוא הדירעקטאר שאל, מי הוא מורה התלמידים האלה? והראו לו. וישאל את התלמידים, מה לימודם? וישיבוהו: תלמוד ופוסקים. ויוסף לשאלם, ממה הם מתפרנסים? ויענו, כי הרב נותן להם די סיפוקם.

הדירעקטאר פנה אל השר הפלכי הנזכר, ויאמר לו כדברים האלה: למראה פני התלמידים נוכל לשפוט כי רחוקים הם הצעירים האלה מכל עון ופשע אשר יקרו בין הצעירים החפשים, וגם את מחזיק הבית הזה ידענו לנכון ערכו הרם והנכבד, וראה זה פלא כי הן מספר התלמידים הנמצאים בזה הם כשלשים, ובכתב האשמה והמלשינות נאמר שנמצאו יותר משתי מאות. אות הוא כי שקר הדבר, ורק בשנאה יסודתו...

פקיד הפוליציי ענהו: "...ואם מורה בית הספר על ידי אמצעות הגבירה[69] הלשין מה על זה, מי זה אחראי לדברים ועניינים כאלה שאין להם כל חוק?"

כשעה התמהמהו באולם הישיבה, אחר כך ציוה שר הפלך לערוך פרטי-כל ולסגור את הבית עדי שיהי' רשיון מהדירעקטאר על זה.

ועתה - סיים הסופר מכתבו - הבית סגור מטעם הפוליציי, ועד מהרה ירוץ נא דברם מה לעשות, ונחוצה ביאתם העירה.

בשעה השתים עשרה בלילה מסר המנהל את המכתב הזה לאביו כ"ק אדמו"ר המייסד שליט"א, וחברי האגודה - אשר נמצאו שם עדיין - התאספו לטכס עצה.

בשעה החמישית בבוקר נסע המנהל העירה, ומן התחנה ר[ודניא] שלח טל"ג בבקשה אל הדירעקטאר כי ייטיב חסדו ויצוה לפתוח הבית, כי יש אתו רשיון הממשלה על זה, אך בשגגת האדמיניסטראטציאן לא נתלה הרשיון גלוי על קיר האולם[70].

בשעה התשיעית בבוקר בא פקיד הפוליציי המקומי ובידו טל"ג מהדירעקטאר, תשובה על בקשת המנהל, כי יפקד להסיר המסגר מעל ההיכל ולפתחו, ויתנהג כמקדם.

פרעות תרס"ו

על תחלתה של הפרשה הזאת[71] מספר המזכיר ר' משה רוזנבלום ב"רשימת דברי ימי התמימים" (כרם חב"ד 3 ע' 71):

בעת ההיא, ובליובאוויטש - כבשאר העיירות הקטנות - הגביהו עוף הצעירים הבלתי מחונכים, להכניס ראשם בכל מקום ומוסד.

אחד הדברים המפליאים הי' אז ביקור המורה של בית הספר העירוני של חברת מפיצי השכלה מר ב' באולם המוסד, עם עוד אחד בלתי ידוע.

המשגיח הראשי, בראותו כי האורח הבלתי קרוא, המורה הנ"ל, מתהלך משולחן לשולחן ומפריע את התלמידים מלימודם, פנה אליו בבקשה שלא ישבית את התלמידים מעבודת לימודיהם.

- אינני דורש ממך מאומה - ענהו המורה - ואינני עושה דבר, והאומנם תוכל למנוע אותי מבוא בדברים עם התלמידים...

התלמיד ק-ן: חדלו מדבר עוד, אנחנו לא נאבה ולא נשמע אליכם, ולא נסור מן התורה הזאת ... בוז לכם! צאו מזה, ואל תוסיפו לדבר אלינו!

---

68. פרטי אירוע זה באריכות, ראה מבוא לקונטרס ומעין ע' 38-37.

69. ב"ליובאוויץ' ומלחמותיה" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת איליא לוריא, פרק 4.4.2), מפרש שהכוונה היא אל מפקחת הכבוד של בית הספר גברת אוזמידובה.

70. ראה לקמן פרק קכב.

71. ראה מה שליקט בזה ר"י מונדשיין בכרם חב"ד 3 ע' 151-144.

דברי התלמיד אשר דיבר ברעם קולו ובחום לבבו הרשיעו את האורחים, ויפנו וילכו ולא יספו לעמוד עוד...

* * *

בעוד ימים הוכר כי התלמיד ד[ובער דאווזי]ק יש לו איזה התקשרות עם אחדים מצעירי העיר...

המנהל מצא לנחוץ לקרוא לנער ולהווכח ולדעת את אמיתת המצב אל נכון, טרם יגזור ויחרוץ משפטו עליו. אך הנער מיאן לבוא, באמרו: אם דבר להם אליו יואילו לבוא אל מעונו...

שניים אנשים נשלחו ויביאו את חפצי ד[ובער דאווזי]ק חבושים וסגורים בארגז, והמפתח נשאר בידו. הארגז ניתן למשמר בבית האוצר אשר למוסד.

ביום החמישי לעת ערב באו חמשה נערים מצעירי העיר השובבים, שנים מהם בני עשרים שנה, ושלשה בני י"ג-ט"ו, ויודיעו בבית הפקידות אשר ד[ובער דאווזי]ק הוא חבר אגודתם פועלי ציון, ולזאת אין היכולת ביד בית הפקידות לדון עליו מבלי עצתם ודעתם ... אנחנו מודיעים לכם כי נתחשב עמכם על פי השקפתינו ורוב בינתנו, ושניים מהם הראו כי יש להם "אקדחים".

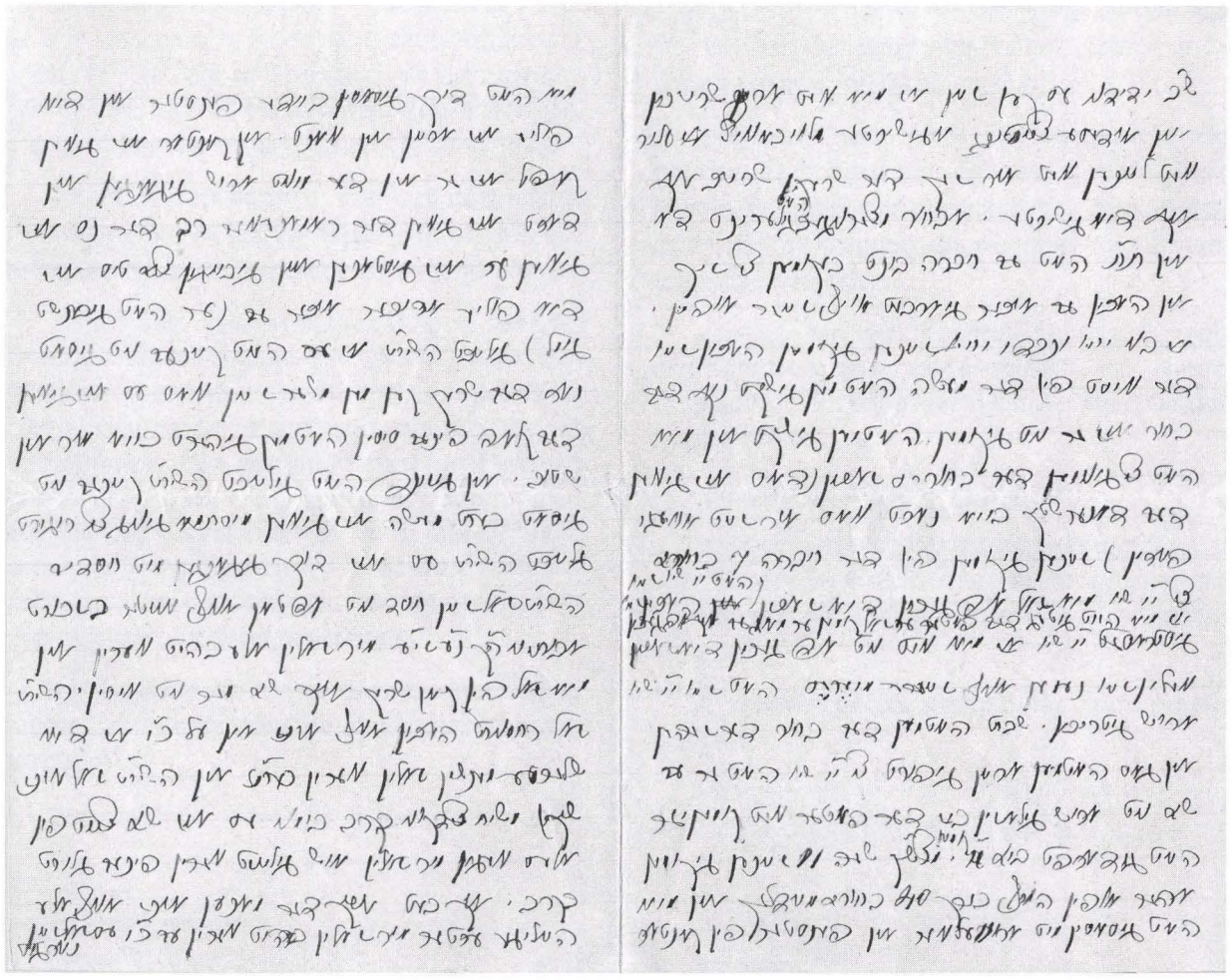
באותה תקופה ביקר בליובאוויטש הרב שלמה ליב אליעזרוב מחברון (שיל"א), ובאותו יום חמישי, י"ז אדר, יצא בדרכו חזרה לארה"ק. כעבור שבוע כותבת אליו הרבנית רבקה (אם רבינו), בערב ר"ח ניסן (תרגום מאידיש):

ש"ב ידידנו, יתכן שיכתבו בעיתונות היהודית מאורע מליובאוויץ, וכשתקראו תפחדו, לכן אני כותבת לכם את פרטי המאורע.

בחור אחד מטשערניגוב למד בתומכי תמימים, והחברה "בונד" העבירה אותו אליהם, ושינו אותו להיות משלהם.

כשבני יחי' ונכדי יחי' באו, נודע להם מהמעשה, שלחו לקרוא לבחור, ולא בא, אז שלחו ולקחו את החפצים שלו (זה הי' באותו יום חמישי בלילה כשנסעתם מכאן), אז באו 7 בחורים מהחברה אל יוסף יצחק שי', בדרישה להחזיר החפצים, השיב להם יוסף יצחק שי' כי שלחו מברק לאביו שיבוא, רק הוא מותר לו למסרו לכם. והם איימו על יוסף יצחק שי', שאם לא יחזירו את החפצים שלו הם יקחו זאת לפי מדתם. גירש אותם יוסף יצחק שי'.

על כך, ועל המשך השתלשלות המאורעות, מספר

רבינו, אל הנגיד התומך ר' ישעי' ברלין, בר"ח ניסן (אגרת תתקכז):

גופא דעובדא הכי הוה. בחור א' מטשערניגאוו נתקרב אל הדעמוקראטין ופועלי ציון דפה, ושלחנו טע"ג אל אביו שיבוא לפה ויקחהו מפה. בין כה שלח בני שי' אחריו ולא בא. ושלח ולקח את החפצים שלו לקאנטאר, ונשלח עוד טע"ג לאביו שיבוא תיכף.

בליל ה' באו איזה מהפועלי ציון שיחזירו לו את החפצים ובאם לאו יעשו ח"ו כו', וגרשו אותם מקאנטאר. המה לקחו את הבחור לבית אחד מהם. אנחנו מצאנו שאי אפשר לנו להניח זאת אשר יתערבו המה בענינינו ולא יניחו לשלוח את מי שאנו צריכים לשלוח ולגרש מפה ... ועלה בידינו ת"ל לתפוס אותו, במוצש"ק שהלך ברחוב נגד חצר שלנו, ולקח אותו בחור אחד והכניס אותו אל החצר והכניסו אותו בקאנטאר בחדר הב'.

הדעמאקראטין ופועלי ציון בנודע להם הדבר עשו אסיפה ובאו לחצר הרבה מהם, ואחדים נכנסו אל הקאנטאר לתבוע את הבחור הנ"ל. הבחורים שלנו באו כולם מהזאל ורצו להכות אותם, ולא הניח בני שי' רק נגרשו. וירו מרעוואלווער בחלון הקאנטאר ונשקע הכדור בהכותל שכנגד.

בקאנטאר היו הרבה אנשים, רב א' (מראמאנאוו[72]) שהי' פה ש"ק עמד בעת ההיא נגד החלון, רק שהי' מוטה עלי ידיו, ועברה הכדור על ראשו ות"ל לא נגע בו ולא בשום אדם והי' בדרך נס. גם ירו נגד הזאל שלי, אך הכדורים לא הגיעו אל הכותל, כי הבחורים שלנו לא הניחום לגשת בקירוב ועמדו אצל השער.

את היריות האלו אפשר הי' לשמוע גם בבית הרבנית רבקה, אשר ביתה הוא כמה עשרות מטרים ממשרד הישיבה. ועל כך מספרת בהמשך מכתבה הנ"ל (תרגום מאידיש):

בשבת ראו את הבחור ברחוב, הכניסו אותו אל יוסף יצחק שי', ושוב לא הרשה לו לצאת, עד שיגיע האב. הוא הי' צריך לבוא ביום א'. במוצאי ש"ק שעה 11 הגיעו לכאן בחצר 40 בחורים ונערות, וירו באקדח בחלון של המשרד, הכדור עבר את שני החלונות ונכנס לקיר. במשרד הי' ר' קאפיל[73], אלא שברגע זה הוא יצא מהמשרד. והי' שם הרב מראמאנאוו, והנס הי' שהוא עמד מוטה על השולחן, והכדור עבר מעליו (הוא בירך אח"כ ברכת הגומל). תודה להשי"ת שזה לא פגע בשום אדם, אבל את הפחד אפשר לשער, את קול היריה שמעו אצלי בבית. תודה להשי"ת שזה לא פעל על אף אחד בבריאות.

יחד עם מכתבה של הרבנית רבקה, הוסיפה לכתוב גם אחותה, הרבנית גיטל לעמפערט (תרגום מאידיש, בשולי אגרת קנה):

מהסיפור היפה שקרה כאן אחרי נסיעתכם מכאן, כותבת אחותי חביבתי תי' ... הצעירים האפיקורסים בעיירה ליובאוויטש, בניהם של בעלי בתים ובעלי מלאכה, ירו בחלון המשרד, שברו השמשות, והכדור חדר בקיר שמנגד.

ועל התוצאות מספר רבינו בהמשך אותה אגרת:

הפריסטאוו[74] נקרא לפה, ועשה איזה חיפושים באיזה בתים, וא' מהם תפס. על אחד מהם העידו עדים שהוא ירה בהרעוואלווער, ותפס אותו ושלח אותם לארשע. בדרך כלל נכנעו על ידי זה ומתחרטים על הדבר. אמנם מהם אשר מדברים גם כעת ומפחידים כו' ... אביו של הבחור בא ביום א' ערב ונסע אתו לביתו ... והשי"ת ישמרינו מהם ומהמונם ונחי' חיי מנוחה בכל פרט ברו"ג.

האיומים והדרישות

זו היתה התקוה, שהנושא נרגע וירד מסדר היום, ואפשר יהי' מעתה לחיות חיי מנוחה. אבל לא כך היו תוכניותיהם של צעירי חברת פועלי ציון, שהמשיכו לאיים.

את דרישותיהם מסכם רבינו (אגרת תתקלט):

המה דרשו ד' דברים א) לגרש מהישיבה חמשה בחורים מהנעלים שחשדו שזה מעין מלאכתם. ב) לגרש א' מהמפוקדים בקאנטאר. ג) להסיר הבאייקאט. ד) לשלם עונש ב' אלפים רובל (לבד שני מאות רובל שהוציאו לפי דבריהם). ובאם לא יתמלא דרישתם הזה קשור מיט לעבינס געפאר ר"ל.

מרכזה של חברת פועלי ציון דליובאוויטש היה בויטבסק, מקום מושב אחיו של רבינו ה"ר זלמן אהרן (הרז"א). בחג הפסח שהה הרז"א אצל רבינו בליובאוויטש, ואחרי פסח חזר לוויטבסק, ומשם כותב אל רבינו בו' אייר (נספח לאגרת תתקכח):

ביום בואי לפה התראיתי עם ב[רוק], ואחרי דברי אתו ארוכות וקצרות ... הצעתו שיבא מי מהם אלי ... הבטיחו שנים להיות אצלי ... לפי דבריהם אסורים עתה בארשע חמשה עבור המאורע שהי' אז.

שוב כותב במוצאי ש"ק י"א אייר (שם):

תמול בא האיש אשר התראיתי אתו אצל ב[רוק] אז ... נשאר אשר מחר יגיד לי תשובה על זה, ואז אדבר בשאר הפרטים ... תמול הלך ממני קרוב להדלקת נרות, אשר לא הספקתי לכתוב.

בי"ט אייר מספר רבינו על הנגיד ר' ישעי' ברלין (אגרת תתקכח):

אני הצעתי להם, על ידי אחי הרז"א שי' (אשר על ידי ברוק הי' לו דברים בזה עם הגדול שלהם) אשר אני מוסכם לסמוך

---

72. הרב משה צבי הירש קלאצקין.

73. המזכיר ר' יעקב קאפיל זעליגסון.

74. ראש המשטרה.

על אנשים, בתנאי שיהי' פה דוקא, והראזבאר[75] הוא עמדי, לא עם בני שי', כי הנהגת הישיבה היא מאתי, ואם יש להם תביעה צריכים לתבוע מאתי ... כל כוונתם שימולא ח"ו דרישתם, הן בדבר שילוח החבורים והן בדבר הב' אלפים, רוצים דוקא באופן כזה. והשיבו לאחי שי' ביום ג' העבר בכתב אשר המה מנתקים החילופי דברים בזה, ונותנים זמן ב' ימים להשיב להם אם מוסכמים אנחנו על דרישתם. אני השבתי לאחי שי' להגיד להם שאינני מוסכם על זה בשום אופן. ביום ה' עוד לא באו אחר התשובה, ומאז עד עתה אין לי ידיעה מויטבסק.

כשאני לעצמי אינני מפחד מאתם, ותקוותי להשי"ת אשר לא יעשו לנו רע ח"ו. בני שי' כפי הנראה, בהעלם הוא בפחד יותר ובעגמת נפש מזה ... ובלאו הכי חשבתי שיסעו לחו"ל, כי בני שי' נחלש מכל העניינים האלו, ובדרך כלל מעניני תומכי תמימים, וצריך להתחזק בעזה"י.

ובכ"ח אייר כותב אליו שוב (אגרת תתקכט):

ביום א' ערב בא לפה א' מהראשים שלהם לדבר אתי, גם אחי הרז"א שי' בא לפה, ודמיתי שיהי' באפשר להתפשר, אמנם בלתי אפשר הוא. המה עומדים בתוקף על כל הצעטיל שלהם, ואינם מבטיחים כל כך בחוזק על להבא. ואחר כל הדיבורים אמרתי, אשר אני לא אוכל להניח בשום אופן שיתערבו בענינינו ולא למלאות דרישותיהם.

באותה שעה כתב רבינו פדיונות על ציוני זקנו אדמו"ר הצמח צדק, ואביו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע (אגרת תתקל-תתקלא):

אנא לעורר רחמים רבים ... עבור נכדו [בנו] שלום דובער בן רבקה, כאשר החברה הרשעה הנקראים בשם פועלי ציון נתנו עיניהם בהנהגת הישיבה תומכי תמימים אשר יסד, ורוצים לגרש איזה מהבחורים וגם תובעים ממון, ובאם לאו מפחידים ומאיימים בהריגות ר"ל. אנא לעורר רחמים רבים עבורו, ועבור בנו יוסף יצחק בן שטערנא שרה ועבור בני ביתם, ועבור הבחורים הלומדים בהישיבה דתומכי תמימים שישמרם השי"ת...

הפרעות בדאצע

למעשה הם פחדו לבוא שוב לחצר הישיבה ובית הרבי, שהוא מקום הומה ברוב תלמידי הישיבה. ולכן חיכו עד אמצע הקיץ, כאשר רבינו נסע לנאות דשא, ולשם הגיע קבוצה מהם לעשות פרעות נוספות, באור לז' מנחם אב. למחרת כותב על כך רבינו אל הרב אליעזר משה מאדייעווסקי (אגרת תתקלח):

תמול לעת ערב באו לפה מהחברה פועלי ציון, כפי הנראה מויטעפסק, ששה או שמונה, נכנסו אל הבית והרבה עמדו חוץ לחצר. הנכנסים היו רעוואלווערין בידם, ולקול הקריאה "אנחנו מכבר אמרנו לכם ואתה לא שמעתם אנו מתחילים עתה להראות לכם", והתחילו לשבור מה שמצאו, והעיקר הרסו את בית חדר האכל (אשר הוא בסמוך אל הכניסה), שברו את השולחן וארגז (אלמער)[76] עם כלים, וכל מה שהי' שם לבד המורה שעות. גם זכוכית הדלתות שברו, והלכו להם.

על הפתחים החיצונים עמדו מהם ולא נתנו לצאת ולבוא. הילדים יחיו[77] התחילו לצעוק מאד, וביקשה זוגתי תי' להניחה רק לצאת מהבית עם הילדים המפחדים מאד, ועמד כנגדה עם הרעוואלווער וציווה עלי' במפגיע לסור מכאן ולהיות בבית, וכמובן הי' ההכרח לציית לו. איזה שעות אחר כך עמדו על הדרך ושמרו שלא נודיע לפאליציא. אנחנו גם עתה לא הודענו לפאליציא, רק לקחנו שומרים פשוטים מזויינים, והשי"ת ישמרנו מכל צרה וצוקה כו'.

מכל התביעות נשאר עתה תביעת ממון, אשר סוף דבר זה הי' כוונתם תחלה, ותובעים עתה ג' אלפים רובל. אני אמרתי להם אז וגם עתה, שאני מוסכם על טרעטיי[78], ובלא זה לא אתן להם מעות.

ושוב מספר על כך (אגרת קנה):

בקיץ העבר הי' לי - ל"ע - טרדות עצומות וגם יסורים נוראים ר"ל מהחברה פועלי ציון, על ידי שנגרש אחד מהבחורים שנתחבר לחברתם ר"ל, אשר ח"ו היינו בסכנה מהם.

באו על הדאצע ברעוואלווערין בידיהם ועשו אצלי פאגראם שברו מה שמצאו, והפחדים כל ימי הקיץ הי' נורא מאד.

וכעבור שבוע כותב רבינו אל כ"ק בנו, בערב תשעה באב (אגרת תתקמ):

בדבר החברה פועלי ציון כעת ת"ל שקט מהם. מה המה חושבים אי אפשר לדעת. ובדרך כלל אין מה לירא מהם ח"ו. והשי"ת ישמרנו מכל צרה וצוקה כו' ונחי' חיי מנוחה בכל פרט ברו"ג.

פרעות אלו נזכרות גם בשיחת חורף תרצ"ה (נדפסו בסוף המשך תרס"ו):

בשבוע פ' דברים ירו כו' ונסעתי מליובאוויטש.

ההתפשרות

במשך כל הקיץ נמשכו הדיונים, ורבינו עמד על כך שכ"ק בנו ישאר בתקופה זו בחו"ל, כדי שלא יוכלו לבצע את איומיהם נגדו. ועל כך כותבו לו בערב ר"ח אלול (אגרת תתקמה):

הולכים פערעגאווארין עם החברה פועלי ציון, שהשליש

---

75. בירור.

76. ארון.

77. נכדות רבינו.

78. בוררות.

יהי' ברוק, ובדרך כלל תקותינו שיבוא אי"ה לידי השוואה, וכאשר תבואו עתה יעשה זה כובד בההשוואה ח"ו, ולזאת אי אפשר שתבואו עתה, וצריכים להמתין איזה זמן עד אשר יהי' אי"ה השוואה.

שוב כותב לו בב' אלול (אגרת תתקמו):

אם ידברו רק בדבר מעות, מובן אשר בעזה"י בנקל לבוא אי"ה לידי השוואה, אמנם אם ירצו לכנוס אל גוף הנהגת תומכי תמימים, וכמו בשילוח הבחורים וכה"ג, על זה כמובן אי אפשר להסכים. אמנם אם ניתן להם מעות מחלו על הכל כאשר כבר כתב ידידנו ה"ר ש[מואל] ג[וראר'] שי' משמם, כי העיקר רוצים לקבל מעות, ובזה על פי ערך לא יהי' מניעה ח"ו. מובן אשר לעת עתה צריכים שלא תהי' בפרסום כל כך, כי כשיודעו שאתה במדינתינו יכול ליתן להם חיזוק ח"ו.

ההתפשרות, עם תשלום דמי הכופר, וסיום האיומים, התקיימו במשך ימי חודש אלול. מספר על כך רבינו בכ"ג אלול, על הנגיד ר' ישעי' ברלין (אגרת תתקמח):

הצער והעגמת נפש והפחדים אשר הי' לנו אין לבאר, וברוך הנותן ליעף כח כו'. ועתה ת"ל אשר נגמר הענין וברוך שפטרני כו'.

הי' לנו עוד חשש, באשר בויטעבסק לא יש עדיין ידיעה מזה, היינו מהגמר, והודעתי זאת לדידינו ה"ר ש[מואל] ג[וראר'] שי' ביום ב' העבר, ובזו השעה קבלתי טע"ג מאתו אשר שלחו מחו"ל נאראצנעם[79] לויטעבסק להודיע אשר נגמר, ועתה בעזה"י אין שום חשש ח"ו.

בני יחי' וכלתי תי' באים מחר אי"ה לביתינו שלום, והשי"ת ישמרינו מכל צרה וצוקה ונחי' חיי מנוחה בכל הפרטים ברו"ג בזכות כ"ק אבותינו רבותינו הקדושים זצוקללה"ה נ"ע זי"ע.

השיגרה חזרה כמעט, אבל לא לגמרי. ועל כך כותב אליו שוב ביי"ב תשרי תרס"ז (אגרת תתקמט):

תמול זרק אחד אבן לזאל הגדול דרך החלון, אשר שבר הזכוכית, ולא נודע מי. אך זה מהדברים הקטנים אשר אין לשום עליהם לב כלל וכלל, והשי"ת ישמרינו מכל צער ונזק ומכל צרה וצוקה ונחי' חיי מנוחה בכל פרט ברו"ג.

סוף דבר

נחזור כעת לתחלת הפרשה – מה קרה בסוף לאותו תלמיד ששרח, דובער דאווזיק. מספר על כך התלמיד ה"ר ישראל דזייקאבסאן בזיכרונותיו (זכרון לבני ישראל פרק יא):

[בשנת תרע"ו] באתי לעיר טשערניגוב ... פקדו עלי להתייצב תיכף[80] ... סגרו אותי במאסר ... בין אלה שלא הי' בידם תעודה בכיסם, ותפשום והביאום למאסר, הי' אברך אחד בחתימת זקן, שהושיבוהו גם כן בחדר שישבתי שם. הוא ניגש אלי ואמר: ניכר שאתם תלמיד ישיבת ליובאוויטש. אמרתי לו: כן הדבר, ומי כבודו? והשיב לי: שמי דובער דאווזניק. בליובאוויטש נקרא בערל טשערניגאוואר ... בהפגשי עמו בבית הסוהר, עשר שנים אחר כך[81], הי' נשוי וחי חיי משפחה שומרת דת. הי' בא לבית הכנסת להתפלל. את זקנו סיפר אבל לא גילח. א גאנץ פיינער אידישער יונגערמאן.

---

79. שליח מיוחד.

80. לגיוס, במלחמת העולם הראשונה.

81. אחרי אירוע הנ"ל בשנת תרס"ו.

פרק קיב
המחלקה בזעמבין

בשנה הראשונה, תרנ"ח, היו התלמידים אוכלים בזעמבין "ימים" אצל בעלי הבתים שבעיר.

באלול תרנ"ח כותב אליהם המנהל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בשם כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (ח"א אגרת א):

נצטויתי לכתוב לתלמידי זעמבין. הנני להציע לפניכם (לא מפי עצמי) שהבחורים (מפורט שמותיהם) יאכלו כולם במקום אחד אצל ידידנו ר' ... היינו שהנ"ל יקח כל הדברים ... על חשבונינו...

והנה אין כוונתינו בזה למעט בההוצאות, לא זה מטרתינו כלל וכלל, כי אם כוונתינו בזה לטובה ... שיאכלו כולם יחד, שיש בזה חלק הטוב לדעתנו.

וביום ד' פר' תרומה תרנ"ט כותב אליהם כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (ח"א אגרת פד):

מאד הנני נהנה מהידיעות שאני מקבל בדבר הבחורים יחי' שלומדים בשקידה בנגלה ודא"ח.

וכעין זה כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, ביום ב' וארא תר"ס (ח"א אגרת ד):

עסק זעמבין הולך בטוב ת"ל בכל הפרטים בגו"ר.

את הישיבה בזעמבין ניהל המשפיע ה"ר שמואל גרונם (הרש"ג) אסתרמן בכל משך ימי קיומה, תרנ"ח-תרס"ה, עד אשר אחרי פטירת המשפיע בליובאוויטש, ה"ר שמואל בצלאל שפטיל (כדלעיל פרק קח), נקרא הרש"ג אסתרמן למלא את מקומו בליובאוויטש.

בתחלה הי' הרש"ג אסתרמן ממונה בישיבה בזעמבין, גם על לימוד הנגלה, וכך כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (אגרת פה):

הרש"ג ישגיח גם על לימוד הנגלה שלהם, והמה יהיו כפופים ובטלים אליו, והבחורים שיכולים ללמוד, ילמדו כל אחד ואחד איזה שעות עם הבחורים הפשוטים, וכפי שיצרפם ויחברם הרש"ג שיחי'.

אך בקיץ תרס"א כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (אגרת תשל):

בהכרח יהי' ליקח עוד משגיח על נגלה על הנערים שיהיו בזעמבין. ואם כי יהי' בזה הוצאה נוספת בערך מן ג' עד ד' מאות לשנה, נקווה להשי"ת שיהי' בעזרינו, אחרי שזה הכרח.

ובכ' מנ"א כותב (אגרת תשסה):

והנה בהכרח יהי' אי"ה ליקח עוד ב' משגיחים, א' לליובאוויטש על למוד דא"ח ... וא' לזעמבין להשגיח על למוד הנגלה.

פרק קיג
העברתה מזעמבין לקובליץ

בקיץ תר"ס עברה מחלקה זו מזעמבין לקובליץ, כמסופר ב"תולדות התמימים" פרק כב (כרם חב"ד 3 ע' 32):

כשני שבועות לפני חגה"ש [תר"ס] קרה אסון נורא, כי נשרפה כלה העיר זעמבין, מקום מושב התלמידים הי"ו ומורם הרש"ג הי"ו - כל בתי העיר, בתי המדרש והאכסניות, כולם עלו על המוקד ר"ל, והתלמידים כולם נסו, באו ליובאוויצה.

אז באו מכתבים ממקומות רבים בבקשה לקבוע מושב התלמידים אצלם. מהעיירות: דאקשיץ - פלך מינסק, קובליץ - פלך וויטעבסק, באו טעלעג'[82] בבקשה לקבוע הישיבה אצלם, ואחרי הטע"ג מלאו דבר בקשתיהם במכתבים חתומים מראשי מנהיגי העיר, וגם בחתימות המון העם למרבה.

והוחלט לפתוח הישיבה באחת משתי העירות הנזכרות, ובקורת נהיתה אחרי עניני העיירות ההן, ומצבן ברוחני, ותמצאינה שתיהן במעלה אחת בלי הבדל, על כן הוטל הדבר בחוק הגורל, ועל פי הגורל זכתה העיר קובליץ[83].

מיד אחר חג השבועות נסעה כל הכבודה, המון התלמידים שי' ומנהיגם הרש"ג שי' בראשם, ויבאו שלום כולם קובליצה.

רב העיר ונכבדי' יצאו לקראתם, ויקבלום בתרועת שמחה וסבר פנים יפות למאד, ואהבה וחבה יתרה נודעת להם, כי נתן בית מדרש גדול ומפואר ללמד שם, ואכסניא חנם בדרך כבוד ללון שם כל התלמידים שי'.

ביום א' בשלח תרס"א, כתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע "אל הבחורים המסתופפים תחת דגל חבורתינו הנעלה תומכי תמימים בעיר קובליץ, ה' עליהם יחיו" (אגרת ה):

נצטויתי מאת כ"ק אדמו"ר שליט"א לאמר, מכתבך הארוך אשר בו הודעתני פרטות מעשי הנערים והאברכים שי' בכל מקום שהם (אשר נודעת מקובליץ ע"י הרש"ג, ומנעויל[84] על ידי הר"מ[85]) ... ובזה הנני מבקש מעומק נקודת ופנימיות הלב ונפשי, את כל המנהלים והמשגיחים, שהדבר יהי' להם לעיקר ויתנו לבם ונפשם על זה, להשתדל ולהשגיח שכל עבודתם באיזה אופן שהוא לא תהי' בחיצוניות ומרומה ח"ו כי אם תהי' בפנימיות.

---

82. מברקים.

83. אח"כ בקיץ תרס"ב נפתחה מחלקה – גם בדאקשיץ, כלדקמן פרק קיז.

84. המחלקה שבנעויל, כדלקמן פרק קטו.

85. המשפיע ר' מיכאל בלינער מנעויל, שבחורף זה התקבל למשרת משפיע בישיבה בליובאוויטש (כדלעיל פרק קח).

פרק קיד
חזרת המחלקה לזעמבין

בקובליץ למדה מחלקה זו עד קיץ תרס״א, שאז הוחלט שהמקום אינו מתאים, וחזרה משם לליובאוויטש, למשך קיץ תרס״א, ואחר כך חזרו לזעמבין, שנבנו בו הבתים מחדש.

בה׳ אייר תרס״א כותב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע (ח״א אגרת קו* ; ח״ג אגרת תשלב):

דעתי שצריכים לנסוע מקובליץ, כי בדרך כלל אין המקום מסוגל לזה ... ולעת עתה כאשר בזעמבין אין מקום עדיין, בהכרח שיבואו לליובאוויטש, אמנם לתמידות שיהי׳ הרש״ג עם הבחורים השייכים אליו בליובאוויטש, אין לחשוב מכמה טעמים. אך על זה הקיץ הבע״ל אין אחריות.

ושוב כותב (אגרת תשל):

והנה ההצעה שלך להביאם לליובאוויטש אינו נראה בעיני, כי על ידי זה יהי׳ בלתי סדרים מאד ... ולזאת לפי דעתי צריכים לנסוע חזרה עם ידידינו הרש״ג לזעמבין. וכאשר [ב]נין אחד כבר נגמר יכולים ללמוד שם ... ובהכרח יהי׳ ליקח עוד משגיח על נגלה על הנערים שיהיו בזעמבין.

מתוך דברים אלו נראה לכאורה, שמיד בתחלת שנת תרס״ב חזרה מחלקה זו לזעמבין. וכן נראה מהמסופר בזיכרונותיו של ה״ר שאול דובער זיסלין (בטאון חב״ד חוב׳ ו ע׳ 28 ואילך) על נסיעתו, יחד עם עוד כמה תלמידים ועם המשפיע הרש״ג, מזעמבין לליובאוויטש, בחה״ש תרס״ב.

[חשבתי אולי יש טעות בפירוט השנה ; אבל ברשימה הנ״ל מזכיר את שלושת המאמרים שנאמרו בחג השבועות: והר סיני, מי מדד, וירד ה׳. מאמרים אלו נדפסו בס׳ המאמרים תרס״ב ע׳ שטז ואילך].

אמנם ב״תולדות התמימים״ פרק מב (כרם חב״ד 3 ע׳ 60) מסופר שבאסיפת י״ז-כ״ה סיון תרס״ב (ראה אגרת תשפד, ובהערות שם) הוחלט להחזיר התלמידים לזעמבין ; הרי שהיו בחורף תרס״ב בליובאוויטש. וכן הוא בזיכרונותיו של בן-ציון דינור (בעולם ששקע ע׳ 154), אודות שהותו בליובאוויטש בחורף תרס״ב:

לימודי בחסידות עלו יפה בידי. קבעתי עתים מיוחדות ללימוד חסידות עם ר׳ מיכאל [בלינר]. שמעתי שיעורים מפי ר׳ שמואל גרונם, ובמקצת מן המקצת אף מפי ר׳ שמואל בצלאל.

הרי שבמשך חורף זה היו בישיבה בליובאוויטש שלושת המשפיעים האלו גם יחד ; ורק בקיץ תרס״ב חזרה המחלקה לזעמבין.

* * *

המחלקה המשיכה ללמוד בזעמבין, עד שנת תרס״ה, שאז התקבל הרש״ג כמשפיע הראשי בישיבה בליובאוויטש (כדלעיל פרק קח), ואתו עברו גם תלמידי מחלקה זו מזעמבין לליובאוויטש.

פרק קטו
המחלקה בנעויל

בתחלת קיץ תרס״א נפתחו שתי מחלקות נוספות, האחת בעיר נעויל, שעליה יסופר בפרק הזה, והשניה בעיר הארדישץ, שעליה יסופר בפרק הבא.

בה׳ אייר כותב רבינו אל כ״ק בנו (אגרת תשלב):

רי״ל יהי׳ לעת עתה בנעויל וצריכים לברור עוד מהקטנים לשולחם לנעויל.

רי״ל הנ״ל הוא ה״ר יהודה ליב בודנעויץ (ציטעס), שהי׳ עד עתה משפיע בליובאוויטש. מוצאו הי׳ מנעויל ולכן הי׳ הוא המתאים לנסוע לשם כמשפיע.

על החלטת פתיחת המחלקה בנעויל, מסופר בתולדות התמימים פרק לב (כרם חב״ד 3 ע׳ 47):

באחת המועצות בחודש אייר החליטו כי ... יבחרו כעשרים תלמידים ויושלחו לעיר נעויל עם המשגיח ל[יב] צ[יטעס], ולהרציא כל זאת לפני הוד כ״ק המייסד הראשי שליט״א.

המחלקה בנעויל התקיימה כשנה וחצי, עד שלהי קיץ תרס״ב, שאז הוחלט על סגירתה והעברת התלמידים חזרה לליובאוויטש, כמסופר בתולדות התמימים פרק מב (כרם חב״ד 3 ע׳ 60):

באסיפת החברים הזאת ... ההחלטות שנחלטו אז ... ו) מערכת נעוויל תתבטל והתלמידים יבואו ליובאוויטצה.

פרק קטז
המחלקה בהאראדישץ

המחלקה השני' שנפתחה בתחלת קיץ תרס"א היתה בהאראדישץ, כמסופר ב"תולדות התמימים" (פרק לב):

אחר החג נשלח ציר מיוחד חרש לחקור אחרי מצבי העירות ההן המוסרי, ולראות איזו מהן ראוי' יותר לפתח שם ההיכל לתורה. כעשרה ימים עשה הציר הזה במסעו, וישב ובידו פנקס רשומות בו כל התשובות על השאלות אשר צוו עליו להתחקות עליהן. ועל פי הדברים האלה נמצאה עיר האראדישץ מוכשרה ביותר לפתח בה המפלגה...

המערכה בהארעדישץ נפתחה מיד אחר החג, והרה"ח המפורסם והמצוין הרשב"ץ זצ"ל נשלח מטעם מנהל האגודה, לסדר שמה הכל כדרוש.

לראש המחלקה הזאת, נתמנה בהסכם המנהל והמשגיחים, תלמיד ישיבתנו הר' [שלמה] ז[למן] ה[בלין] שי', ועשרים תלמידים נמסרו למרעה על ידו.

כל זאת כדי שלא יתרבה מדאי מספר התלמידים בליובאוויטש, שאז לא תהי' ההשגחה עליהם מסודרת (ח"ג אגרת תשדמ).

ה"ר שלמה זלמן הבלין

וברשימתו של הרש"ז הבלין (המשפיע ע' קכח):

בשנת תרס"א הי[יתי] אז לומד בפני עצמי בעיר זעמבין[86], ותיכף איזה שבועות לאחר חג הפסח קבלתי טעלגרם מאדמו"ר הריי"ץ שליט"א שאבוא לליובאוויטש. ואדמו"ר [מוהרש"ב] נ"ע אז בחו"ל. ותיכף שלח אותי עם בחורים לעיר האראדישץ הסמוכה לליובאוויטש. ובאתי להאראדישץ בכ' אייר תרס"א.

בח' תמוז תרס"ז כותב רבינו (אגרת קסה):

בדבר האראדישץ צריכים לראות שיהי' השיעור מתוקן, איך שבאפשרי להיות על ידי ר' ירחמיאל[87], וצריכים לראות מעתה להשיג בעזה"י מי שיהי' שמה לראש ישיבה בחורף הבע"ל, למען להעמיד אי"ה את האראדישץ על בסיס נאמן על פי הכוונה הרצוי'.

ובזכרון לבני ישראל פרק ד (הערה לה):

לר"מ על נגלה הי' שם התמים ר' שמואל ליב לעווין, שהי' נקרא שמואל ליב פאריטשער.

ה"ר שמואל ליב לעווין מפאריטש

מחלקה זו התקיימה עד שנת תרע"א, כשעבר המשפיע הרש"ז האוולין מהאראדישץ לחברון, שם נפתחה אז הישיבה "תורת אמת".

על המחלקה הזאת מסופר עוד ב"המשפיע" ע' כא-ב. קט-קטו. כרם חב"ד 3 ע' 187-182.

---

86. הכוונה לקובליץ, שבה למדה אז מחלקת זעמבין, כדלעיל פרק קיג.

87. באליטער, בנו של הרב ר' סעדי' – הרב דהאראדישץ.

פרק קיז
המחלקה בדאקשיץ

בשלהי קיץ תרס"ב נפתחה מחלקה נוספת בדאקשיץ, כמסופר ב"תולדות התמימים" פרק מא-ב (כרם חב"ד 3 ע' 59-61):

ביום השבעה-עשר לירח סיון באו רבים מהחברים המיסדים שי' לבקר את כ"ק אדמו"ר שליט"א בנאות הדשא, והתיישבו בכמה ענינים הנוגעים אל האגודה ... הוחלט ... לאשר גדלה הפצרת דיירי עיר דאקשיץ לפתח שם מחלקת תלמידים. הוחלט לקבוע שם מערכה לא גדולה, ומורה להם יהי' האברך התלמיד י[הושע] ל[ין][88].

מחלקה זו נזכרת רק פעמים בודדות באגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. הפעם האחרונה שנזכרת היא באגרת ערב ת"ב תרס"ו (ח"ד אגרת תתקמ):

בדבר הלמוד ת"ל הולך בטוב. גם מדאקשיץ קבלתי תמול מכתב, וכותב שלומדים ת"ל בטוב.

* * *

יוצא אם כן, שבשנת תרס"ה התקיימה רשת הישיבות תומכי תמימים בארבע מחלקות: ליובאוויטש, זעמבין, הראדישץ ודאקשיץ.

אודותם כותב החסיד ר' אברהם חיים רוזנבוים, באדר"ח אדר שני תרס"ה (לעיל פרק צט):

הישיבות אשר יסד המלך בארבעה עיירות, אשר מהם תצא תורה ויראת ה', ומשכילים בתורת אמת.

---

88. רב באוסטראוונא, ביעשינקוביץ נעויל ורודניא. אודותיו ראה כרם חב"ד שם.

פרק קיח
המחלקה בבאבינאוויטש

בזכרון לבני ישראל פרק ד, מספר הר״י דזייקאבסאן:

בשנת תרס״ט יסדו מחלקת תומכי תמימים בעיר באבינאוויטש, בתור ממוצע בין החדרים והשעורים שבליובאוויטש ובין הקבוץ של האולם הגדול (ששם למדו הבחורים לעצמם), תחת השגחת ר׳ זאב וואלף הלוי [לויטין] על נגלה, והרב ר׳ שלמה בן דוד ריסין על חסידות.

באמת נפתחה מחלקה זו כבר בקיץ תרס״ח. היו קשיים בהשגת רשיון. כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע הי׳ אז במאריענבאד, ומשם כתב אל כ״ק בנו (אגרת א׳יא):

בדבר באבינאויץ כתב לי ראי״ק[89]. ולדעתי צריכים להשקיטו, וזה ברכת יעקב אע״ה[90].

ובי״ז בתמוז כותב לו (אגרת א׳טו):

בדבר באבינאויץ בטח הודיע לך ראי״ק אשר כבר בא הדבר אל המנוחה. יתן השי״ת שיהיו תמיד במנוחה ויהי׳ הענין בהצלחה בכל פרט ברו״ג.

ובכ״ז מנ״א (אגרת א׳כב):

בבאבינאויץ כפי שכותב ראי״ק למדו מעט מאד. וגם זה אינו דרך. וצריכים לידע איך הי׳ לימודם.

וכך כותב גם בב׳ אדר תרס״ט (אגרת ריז):

בני השיעור דבאבינאוויץ צריכים ללמוד יותר, ושיהי׳ אצלם לדבר עיקרי.

הותחל אז הדיון אודות סגירת המחלקה, והבאת התלמידים חזרה לליובאוויטש (אגרת ריח). לפועל עברה המחלקה הזאת, בתחלת שנת עת״ר, לשצעדרין (זכרון לבני ישראל פרק ה), כדלקמן.

---

89. מנהל משרד הישיבה, ר׳ אליעזר קפלן.

90. ויתן לך – כלומר מתנת יד לאחד בבאבינאוויץ.

פרק קיט
הישיבה בשצעדרין

במשך קיץ תרס"ט דנו באופני שיפוץ והכנות הבית בשצעדרין[91] עבור התלמידים שיבואו. בכ"ד מנ"א כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אל מוה"ר יהודה ליב אסתרין רבה של שצעדרין (אגרת כט):

מאד נהניתי מאשר הרה"ג אפרים נחום שי'[92] מזדרז עצמו לתיקון בית המדרש שלהם, לקראת בוא התלמידים.

בזכרון לבני ישראל פרק ה:

בתחלת שנת עת"ר עברה מחלקת באבינאוויטש והתיישבה בשצעדרין.

המחלקה הזאת היתה כמו ממוצע בין החדרים לתלמידי האולם (כמו ביהמד"ר דפה, אבל גבוהה באיכות מביהמד"ר דפה - לפי מצב מהות הישיבות אז באירופה).

במשך הקיץ תרס"ט היו פעמים אחדות מלאכות מעיר שצעדרין בליובאוויטש לעבד את הפרטים בזה.

מספר התלמידים שהיו בעיר הנ"ל היו כששים לערך, ובדרך כלל שלוש מחלקות. כל תלמיד הי' שוהה בעיר שצעדרין שנה ומחצה.

לר"מים היו בוחרים מגדולי הלומדים שבין חסידי חב"ד, הר"ר זלמן דוב מדריבין ז"ל, למדן מופלג.

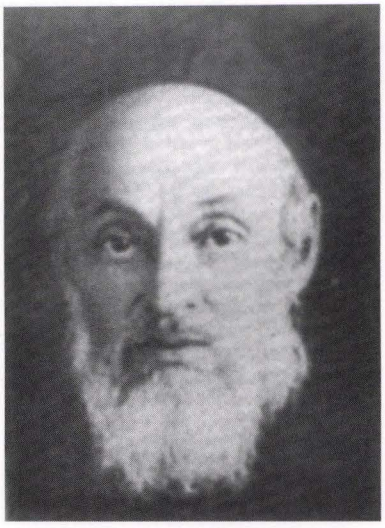
למשפיע ומנהל נבחר הר"ר שאול דוב נ"י זיסלין, משכיל נפלא בדא"ח בשעתו, א קלוגער בעל לשון חלק ובעל מדות מצויינות.

ה"ר שאול דובער זיסלין

אחר חג הפסח [עת"ר] הוצרכנו לנסוע לשצעדרין, אך לא היו מוכנים שם לקבל אותנו, והוכרחנו להתמהמה בליובאוויטש עד אחר חג השבועות.

אחר חג השבועות באנו לשצעדרין. בנגלה שמענו שיעור אצל הרב ר' משה מרדכי עמרמי [פאהארעלסקי] מפאטשעפ[93].

ה"ר משה מרדכי עמרמי – פאהארעלסקי

המשגיח על נגלה הי' הרב ר' יעקב ברוך קרסיק ע"ה (הי' אח"כ משגיח בתות"ל באולם הגדול[94]).

עוד מספר הרב מוהרז"ש דווארקין (רשימות הר"ש העבער):

הרה"ג ר' זלמן בער דריבינער הי' שם ראש ישיבה, הנ"ל הי' א חסידישער איד, מסור לכ"ק רבינו נ"ע, וגאון גדול.

דרכו בלימוד, הי' מבקש מהתלמידים שישאלו כל שאלותיהם וקושיותיהם על הסוגי', ואחר כך מתחיל את לימוד הגמרא עם רש"י, ובדרך ממילא מתורצים השאלות והקושיות.

בשנת תרע"א נפטר הרה"ג הנ"ל, והתחילו לחפש ראש ישיבה אחר. היו מודעות בעיתונות דזמן ההוא להציע המשרה, ובאו כו"כ להתקבל.

כל ראש ישיבה שבא להתקבל למשרה הי' עובר מבחן על ידי אמירת שיעור לפני צוות המלמדים והתלמידים המבוגרים מהזאל, וכולם נדחו מסבות שונות.

---

91. אודות רישום העיירה על שם כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, ראה לעיל פרק עח.

92. האלאדעץ, נגיד וראש העיירה.

93. מחב"ס נתיבות במי הים.

94. כדלעיל פרק קח.

באור לר"ח שבט תרע"א כותב רבינו (אגרת רפו):

מה נשמע משצעדרין, אם נשלח לשם ראש ישיבה, ואם לומדים שם.

ובז' שבט תרע"ג (אגרת שסד):

מה נעשה בשצעדרין, איזה ידיעות באים משם. ר' שילם[95] אמר לי קודם נסיעתי, שנתקבלו ידיעות שבדרך כלל הוטב המצב ת"ל, מה נשמע עתה.

ועל השנים הבאות מספר ה"ר אברהם דרייזין – מאיארער (רשימות הר"ש העבער):

בשנים קודמות הי' שם ר' זלמן דוב, דער דריביענער ראש ישיבה. אך כשבאתי לשם הי' ר' שמואל פראדקין קלימאוויצער – משגיח בנגלה. הי' כל היום בישיבה, הי' בחור מבוגר אז. הי' כשרוני מאד ומתמיד גדול. הי' עונה ובוחן, והי' מונח בהדרכת הבחורים בנגלה.

לימוד החסידות הי' שעתיים בלילה. עיקר הלימודים הי' בנגלה.

המשגיח בדא"ח הי' הרשד"ב זיסלין, הוא הי' המשפיע והמדריך רוחני. כשבאתי הוא כבר נסע משם שנה קודם. כשבאתי לא הי' בעצם אף אחד בדא"ח. הי' שם שוחט ר' זלמן משה, לא הי' שייך להדריך בחורים, אך הי' אומר שיעורים בדא"ח.

אלטר שימחוביץ בא אז מארה"ק להיות משגיח בדא"ח. הוא הי' מיד אחר חתונתו, הי' חתנו של ר' זלמן הבלין.

95. קוראטין, משגיח על לימוד דא"ח בישיבה בליובאוויטש.

אלטר הי' עובד, וכשרוני מאד. הי' משגיח גם ברוסטוב[96], אצלנו התחיל בהשפעתו.

אלטר הי' אתנו עד שנת תרע"ט, שנסגרה הישיבה ונסענו לקרעמענטשוג.

את המשפיע מוה"ר אלטער שמחוביץ, שלח רבינו לשצעדרין בקיץ תרע"ז, במכתבו שכתב בט"ז אייר (ח"ה אגרת א'סח):

ובדבר אלטר, אמרתי לר"ז האוולין[97] קודם ש"ק שיכתוב אליו שיסע לליובאוויטש (בכדי שימסור לו ר' שילם מה שיודע משם וכל הענינים. וגם שיתן לו הקאנטאר איסטרוקציע[98], ובדרך כלל צריך להיות כך, שיסע מליובאוויטש לשצעדרין[99]). והיום בבוקר כתבתי לרא"ק[100] (ע"י נוסע) שישלחו אותו לשצעדרין.

המחלקה בשצעדרין התקיימה עד שנת תרע"ח, שאז העבירו את הישיבה ומחלקותיה לקרעמענטשוג, כמסופר בתולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית פרק נה.

אודות מחלקה זו ראה גם "ליובאוויטש וחייליה" ע' 95-98. "זכרון לבני ישראל" פרקים ה-ו.

96. כמסופר בתולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית פרק ס.

97. חותנו של ר' אלטר.

98. הוראות לניהול המשרד.

99. לכן יבוא תחלה לליובאוויטש, ולא יסע ישיר לשצעדרין.

100. מנהל המשרד בישיבה בליובאוויטש, ר' אליעזר קפלן.

פרק קכ
הישיבה בואלאמין שבפולין

במשך תקופה קצרה התקיימה מחלקה בעיירה ואלאמין הסמוכה לווארשא. מספר על כך ה״ר מיכאל יהודה ארי׳ ליב הכהן (לב הארי ע׳ 25):

בשנת תער״ב עבר ה״ר ברוך שלום[101] להתגורר בעיר ואלאמין הסמוכה לוורשה. היתה שם ישיבה מקומית, והרב״ש תרם תרומות הגונות לטובת הישיבה. כשנודע לו שהישיבה עומדת להיסגר מחוסר אמצעים, הודיע שהוא מקבל על עצמו לממן חצי מההוצאות מדי חודש בחדשו, בתנאי שיגיע אברך מליובאוויטש וינהל את הישיבה.

לאחר שהתנאי התקבל, נסע הרב״ש לליובאוויטש וסיפר לרבי הרש״ב על העניין.

הרבי הרש״ב שלח אז את הרה״ג הרמה״ח ר׳ מרדכי פרלוב ז״ל שיכהן כמנהל הישיבה בוואלאמין. במשך התקופה הקרובה התחילו אחדים מהתלמידים להתכונן לנסיעה לליובאוויטש, אבל בדיוק אז פרצה מלחמת העולם הראשונה, וכל העניין התבטל.

על אותה תקופה מספר הרב מרדכי פרלוב הנ״ל (לקוטי ספורים ע׳ רח)[102]:

בערך שנה וחצי לאחר החתונה שלי, ואיזה חדשים קודם שהתחילה המלחמה הראשונה בשנת תרע״ד, כתבו לי מליובאוויטש, שבעיירה הסמוכה לווארשא (וואלאמין) רוצים לתקן ישיבה, שתהי׳ כמו הכנה שהתלמידים כשיתגדלו מעט, אם לא כולם אבל חלק מהם בודאי יסעו לליובאוויטש ללמוד בישיבת תומכי תמימים (הישיבה היתה שם, אבל הי׳ שם ר׳ ברוך שלום ז״ל הכהן אביהם של הר״ר רפאל נחמן הכהן ואחיו הר״ר יודא ליב הכהן יבדלו לחיים טובים וארוכים בתוך כלל ישראל, והוא ר׳ ברוך שלום ז״ל הנ״ל רצה שיקרא עלי׳ כמו שם ליובאוויטש, והבטיח בשביל זה יעזור בעזר כספי, בתנאי אם יקחו משגיח ומסדר הלימודים מליובאוויטש). הרבי זצ״ל הסכים עלי, וכששאלו ממני מליובאוויטש נתתי הסכמתי ונסעתי שמה.

ובבואי והייתי שמה איזה שבועות, הי׳ לי שם הרבה אי נעימות (א סאך ניט אנגענומענקייט) באופן הלימוד. היו שם ג׳ מלמדים, כולם הי׳ מלמדים טובים, אבל אני הייתי מורגל כמו שהי׳ לומדים בליטא בכלל, ובליובאוויטש בפרט, שהלימוד בעצמו יהי׳ באופן טוב ומועיל, היינו להעמיק בטוב בפירוש רש״י ותוספות, ולפעמים גם במפרשי הש״ס ... היו לומדים בעצמם מה שהיו קוראים לגירסא והיו לומדים ב׳ או ג׳ דפים ביום, ולא היו יודעים מזה כלל אף פירוש של התיבות ... התחלתי לתבוע מהם בחוזק שידעו מה שלומדים ... יצא מזה כמו מחלוקת עלי שאינני מניחם ללמוד לגירסא.

והרה״ח ברוך שלום ז״ל הי׳ צריך להיות בליובאוויטש אצל הרבי זצ״ל, ומסרתי על ידו מכתב מפורט מכל הסדר של הישיבה ואופן לימודם ודרגת הלימוד שלהם, וגם על דבר הנ״ל שנעשה שערוריה בעיר שהמשגיח אינו מניח להתלמידים ללמוד. הרבי זצ״ל השיב בקצרה, כך הוא יתנהג כמו שהוא מבין ויודע, והאמת כולם יכירו.

וראה זה פלא שבמשך איזה ב׳ חדשים ממש כולם נתהפכו והתחילו כמו להתייקר בי, והתחילו לשבח שהתלמידים יודעים בטוב מאד מה שלומדים.

ואחר כך לאחר איזה חדשים התחילה המלחמה ונסעתי משמה. וכולם אמרו לי שבעזר השם, תיכף כשיגמר המלחמה אחזור אצלום, והמה ישתדלו וירחיבו את הישיבה יותר ויותר. אבל אחר כך נתהפך העולם רח״ל ונעשה מה שנעשה, ולא הי׳ שייך כלל לחשוב על דבר זה.

---

101. הכהן, אביהם של החסידים ר׳ רפאל נחמן ור׳ מיכאל יהודה ארי׳ ליב כהן.

102. ראה גם בטאון חב״ד יד ע׳ לב, מכתבו של ה״ר מרדכי פרלוב הנ״ל, אל ה״ר רפאל נחמן הכהן הנ״ל, שמספר לו על כל הנ״ל.

פרק קכא
הנהלת הישיבה

הנהלת הישיבה, הן הנהלתה הרוחנית (על ידי המשגיחים והמשפיעים בנגלה ודא״ח) והן הנהלתה הגשמית (על ידי העובדים במשרד הישיבה, והמשולחים שנסעו לעיירות למצוא תומכים לישיבה), בין בליובאוויטש ובין המחלקות שבשאר העיירות המנויות לעיל, ואף ההדרכה הפרטית של כל תלמיד בלימוד ובהנהגה, נעשתה בפיקוח ישיר של המנהל הכללי כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע; אשר הי׳ שואל ומתייעץ בכל פרט עם נשיא הישיבה, כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

תמונת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע באותה תקופה

בשעה ששניהם שהו בליובאוויטש היו רוב הדיונים בזה בעל פה. מכל מקום היו דברים רבים נמסרים בכתב והגיעו לידינו, דברים השייכים להדרכה הכללית, ואף להדרכה פרטית של תלמידים מסויימים[103].

אך עיקר ההוראות שהגיעו לידינו בכתב הם מהתקופה שבה שהה רבינו אצל מעיינות הרפואה בחרקוב (טבת-אד״ש תר״ס), וואעריסהאפען (כסלו-אייר תרס״א) והאמבורג (סיון-מנ״א תרס״א). וכך גם בשנים הבאות. משם הרבה רבינו לכתוב ולשאול אצל כ״ק בנו על מצב הלימודים בישיבה[104], על המצב בקופת הישיבה[105], ועל מצב לימודם והנהגתם של תלמידים מפורטים[106].

כן הרבה לתת הוראות מפורטות בכל הנ״ל, בין אל כ״ק בנו המנהל הכללי[107], בין אל המשפיעים והמשגיחים בישיבה[108] ואף אל התלמידים עצמן[109].

כל זאת בנוסף להשתדלותו מרחוק במילוי קופת הישיבה בדרכים שונות, על ידי דיבור וכתיבה לנגידי אנ״ש תומכי הישיבה[110], עריכת מגביות[111], הערכות[112], הדפסת ומכירת ספר התניא הקדוש וההכנסה קודש לקופת הישיבה[113] ועריכת גורל (פיס) לטובת הישיבה[114].

באחת מאגרות תרס״ו מסכם במכתבו (ח״א אגרת קנ):

לא אכחד כי זה יותר על שמונה שנים אשר הפקרתי זמני ועתותיי וגם חיי, והנני עוסק רק בתומכי תמימים, שתהי׳ באפשר הלומדים לישב במנוחה וללמוד תורה כדבעי בטהרת הלב.

---

103. ראה אגרות עט. פא. פד. תקפה-ח.

104. ראה אגרות תריז-ח. תרפט. תרצ. תשג.

105. ראה אגרות תרסו. תרכג. תרכה. תרמ. תרמד. תרעז-ח. תרצג. תרצה. תש. תשמב. תשנט. תשסג-ה. תשסז-ח. תתכח.

106. ראה אגרות תרכ-כב. תרעט. תרפג*. תשג.

107. ראה אגרות צ. צו. ק. קט. חרפ. תרפט. תשב. תשל. תשלב. תשדמ. תשנ. תשנז.

108. ראה אגרות פה. קב*. קלט. קמ. קמ*. תרעז. תרעח. תרצג.

109. אגרת תשנז. וראה גם תרכ. תרצ.

110. ראה אגרות תקצו. תקצח. תרכד. תרעא. תרצב. תשסט. תשצב. תשצו, תתא. תחג. תתז-ט. תתכד. תתכו-ז.

111. ראה אגרות תרמ, תרמב. תשה.

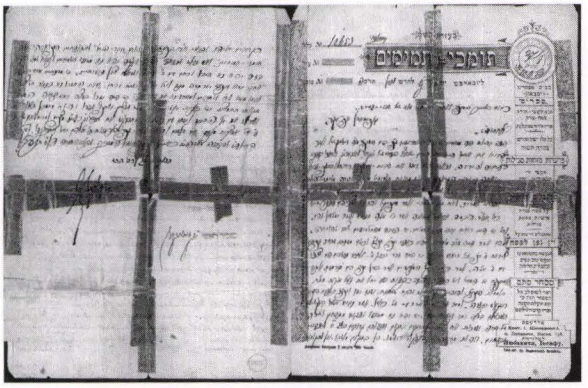
112. ראה אגרות תרפג*. תשסה. תתכו-ז.

113. ראה אגרות צ. צב-ד. תריא. תרכג. תרכו. וראה גם לעיל פרק כה.

114. ראה אגרות תשנז. תשסג. תשסה.

פרק קכב
הישיבה כמוסד מאושר

במשך כל השנים לא הי׳ המוסד מאושר על ידי הממשלה[115], מחמת החוק המחייב לימודים כלליים ושפת רוסיא בישיבות[116], והוכרחו להסתירו תחת שם ״בית מסחר״, וזה הי׳ גם נוסח ניר המכתבים של הישיבה: בבית מסחרינו ימצאו ספרים ... פרשיות ... י״ג לפסח וכו׳ (ראה אגרת רפב).

מכתב על נייר המכתבים של הישיבה

לצורך האישור הרשמי והחוקי של הישיבה השתדל רבינו לייסד חברת ״יבנה״, שאת מטרתה מתאר באגרת יח טבת תרס״ה, אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (אגרת קלה):

נוכל אי״ה להחזיק ישיבות בהכשר (כמובן לא תחת שם ישיבה, אבל בתכלית ההכשר) ומכל שכן חדרים[117], וגם נוכל לקבוע שיעורים בכל העיירות כפי היכולת ולהגיד הן מתוך הספר והן בעל פה, הן בקביעות והן לעתים.

כשם שהחזקת הישיבה היתה בלתי רשמית, כך היתה גם אסיפת תרומות לקופת הישיבה בלתי רשמית, היינו שהתורם נתן את המעות למשולח או ששלחן אל רבינו, והמעות באו אל קופת הישיבה, אך לא היו רשומות בבנק וכיו״ב כמעות השייכים לקרן הישיבה. אי אפשר היה לעשות מגביות פומביות, אי אפשר היה לשלוח לתורמים קבלות רשמיות, שהרי כל זה היה בלתי רשמי.

כל זאת הקשה על קבלת התרומות. כך השיב הגביר ה״ר שלמה זלמן ברלין בשלהי שנת תרס״ב, כאשר רבינו ביקשו לתרום סכום נכון לקרן עבור הישיבה. בז׳ בסלו תרס״ג כותב על כך רבינו אל אחיו הגביר ה״ר ישעי׳ ברלין (אגרת תתג):

בדבר אחיו הרש״ז שי׳, אם ירצה דוקא כשיהי׳ מאושר זהו דבר הבלתי אפשרי (כי דרושים להיות כמה דברים שהם היפך הכוונה), אמנם אם הי׳ רוצה באמת באמתת הדבר, יכול למצוא אופנים שאין בהם חשש ח״ו, ואי״ה יהיו המעות בשלימות.

המצב לא השתנה גם בשנים הבאות. באגרת ט״ז שבט תער״ב לכ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, חוזר רבינו לאותו סיפור (אגרת שכ):

אשר אז יכולים להיות הידים פתוחות לקבל תמיכות ונדבות לרעיון הזה בלי שום מורא ופחד, והמשולחים לא יהיו צריכים להתחפש כו׳, ומה גם שיהי׳ באפשר לשלוח צירקולריארים מפורסמות וקבלות מקוימות שכל זה תוסיף הכנסה. וביותר בנדבות גדולות ובעזבונות על איזה פאנד או בנין, אשר רבים טענו (כמו הרש״ז ז״ל בעתו, וכמו כן יש עתה טוענים כאלו, אם בגלוי או בלחישה או במחשבה) שאיך אפשר ליתן על דבר הבלתי מאושר, ואיך אפשר ליסד דבר בלי שם. כל אלו הדברים המה שוחד גדול אל הרעיון הנשגב הזה.

אמנם הלא כמה פעמים חשבנו בדבר להשיג רשיון על תומכי תמימים, ואפשר שלא הי׳ הדבר כבד כל כך, הלא גור השיג רשיון על הישיבה שלהם (ואיני יודע אם הרשיון הוא מפ״ב או מווארשא[118], ואם בלי חובת לימודים הכללים). והראדזינער אמר לי מכבר שהשיג גם כן רשיון על ישיבה בלי שום התערבות דבר אחר.

בתחלת שנת תרס״ד עלתה ההצעה להגיש בקשה לממשלה לאשר חברת ״יבנה״, ובמשך שתי השנים הבאות הרבה רבינו להתעסק בזה.

עיקר ההכנות ליסוד ואישור החברה הן הכנת ספר התקנות (אוסטאוו) ותזכיר (דאקלאד זאפיסקע), מסירתו למשרד הפנים, וסידור ראיון אצל שר הפנים על מנת לבאר לו את תוכן ונחיצות החברה, שבזה דנות אגרות רבות במשך שתי השנים האלו.

התכנית הראשונה היתה שאחי רבינו, ה״ר זלמן אהרן (רז״א), יחד עם רבינו יכינו אותם, שבזה דן באגרת תתלט. לאחר זה יהי׳ צריך (להכין זאת ברוסית ו)להשתדל בדבר משלחת לשר הפנים (אגרת תתמב). מהעדר הפנאי ועוד,

---

115. ראה גם לעיל פרק קט – אודות אישור החדרים בליובאוויטש.

116. ראה אגרות קלה. רסג. רפב. רפז. שב.

117. ראה לקמן פרק קכח.

118. כי אם הרשיון שהשיגו בגור הוא מפטרבורג, אם כן אפשר לקבל באותו אופן גם עבור ליובאוויטש. אמנם אם הרשיון הוא מווארשא, אזי אפשר שבליובאוויטש (שצריכים לקבל הרשיון מפטרבורג), אי אפשר להשיגו באופן רשמי.

מסר רבינו את עריכתה לרמ"ב ברנשטיין (אגרת תתמג) שהוא ערך אותה בלה"ק. על כך כותב רבינו בח' אדר (אגרת תתנו):

אחר חג הפסח הבע"ל יהי' נצרך לראות אודות זה, היינו להכין אי"ה הדאקל' זאפ' והאוסטאוו. מסרתי לה' בערנשטיין להכין נוסח הז"פ ועשאה בלה"ק, ובכללות היא ערוכה בטוב אמנם צריכה תיקון בפרטי', ונראה אי"ה להשלים הדבר ולהשתדל בזה, והשי"ת יהי' בעזרינו.

ובו' אייר (אגרת תתסט):

בדבר ההצעה אודות התייסדות החברה שדברנו, יהי' מוכן אי"ה הנייר בעוד ערך ב' או ג' שבועות, ורצוני שאחר חג השבועות הבע"ל יתוועדו ידידינו יחיו אודות זה.

ועל דרך זה כותב בי"א אייר (אגרת תתע):

בדבר ההצעה שדברנו מכבר יהי' מוכן אי"ה הנייר בקרוב, ומההכרח הוא שיתוועדו ידידינו יחיו להחליט אודות זה איך ומה יהי', וזה יכול להיות בקרוב אי"ה אחר חג השבועות הבע"ל.

לפועל נמשך הדבר עד חורף תרס"ה, שאז נפגש רבינו עם כמה מעסקני אנ"ש לדון בדבר תמיכת הישיבה תומכי תמימים בכלל, ובדבר יסוד החברה הנ"ל בפרט (ראה ח"ד אגרת תתעד, ובהנסמן בהערות שם), ועל כך מספר באגרת ט"ו טבת אל הר"י ברלין (אגרת תתפו):

כעת פה ירידינו בערנשטיין, ויחד עם ידידינו הרמ"מ [מאנעסזאן] והרשמ"ט [טריינין] שי' אתו עוסקים בדבר האוסטאוו מהאבשצעסטוועך[119] שאנו חושבים לעשות בעזרתו ית'. ומצאתי ת"ל דרך כמדומה לנו שהיא ישרה ונבוא על ידי זה אל כוונתינו אי"ה, וצרפנו לזה אדוואקאט פאווייערינע[120] של ידידינו הרשמ"ט שי' אשר יכולים לסמוך עליו בענין כזה, ומסרנו לעשות הדבר וכפי הדרוש אל הפארמאלניסט[121], ועל פי ערך יהי' מוכן אי"ה האוסטאוו ביום ב' או ג' הבע"ל, ויהי' נחוץ אז שיתאספו ידידינו יחיו להתיישב ולהחליט אודות זה. ולפי דעתי צריכים לצרף לזה גם את ר"י לעוין מוילנא.

ידידינו הרש"ג [גוראר'] כפי הנראה יהי' פה שבוע הבע"ל, ואבקשו להודיעני אם יבוא כבודו לפה, ונבקש גם את ידידינו הרי"ה [הורוויץ] שי' שיבוא גם כן, כי אם לא נחליט עתה אודות זה ה' יודע כמה יומשך עוד, כי זה יותר משנה אשר אנו חושבים בזה ולא נעשה דבר עד עתה, ואם עכשיו נניח זאת יומשך עוד כמה וכמה.

על כך ועל החלטת העסקנים בקשר לתמיכת הישיבה כותב רבינו בכ"א טבת (אגרת תתצ):

דברנו בדבר תומכי תמימים אשר עלה החסר בשנה העברה יותר מח' אלפים, ועל זה הסכימו להשלים את הסך. אמנם העיקר אשר דרשתי מאיתם להתיישב איך לעשות יסוד בעזה"י על להבא שלא יהי' חסרון. בזה לא מצאו עצה (וההצעות שהי' בזה לא קבלו), כי אם שיהי' פאנד, וזה אי אפשר כשאינו אופציאלנא. ואם הי' בא לפועל דבר החברה ברשיון אשר חשבנו אז יכול להיות בעזה"י, ולעת עתה נשאר הדבר כך.

וכאשר אחת מהדברים בנסיעתי לפה הי' כוונה זו גם כן, אולי יעלה בידי לעשות האוסטאוו והדאקל' ז"פ בדבר החברה, וחשבתי לדרוש על זה את כבודו ואת ידידינו הרממא"ד [מאדאיעווסקי] שי', אמנם ... והי' לי עגמת נפש בזה, כי לא ראיתי איך יבוא הדבר. והשגתי את בערנשטיין שיבוא לפה, והמציא דרך איך להעמיד מטרת (ציעל) החברה, אשר לפי דעתי הוא דרך ישרה, אשר יהי' ביכולתינו בעזה"י להחזיק ישיבות (כמובן לא על שם ישיבה אבל בתכלית ההכשר) ולומר לפניהם שיעור, או שילמדו בפני עצמם, גם לקבוע שיעורים באיזה מקום שנרצה, להחזיק התלמידים בכל צרכיהם ולשלם בעד השיעורים, וגם להגיד בעל פה ומתוך הספר, וגם הדאקל' ז"פ נעשה בדרך קצרה ובאופן הנאות, אשר תקוותינו שיותן על זה רשיון אי"ה. ובקשתי את ידידינו שיתוועדו עוד הפעם לפה להתיישב בהפרטים ולעשות בזה החלטה.

* * *

בי"ז טבת תרס"ה יצאה פקודת הקיסר ובה שמונה סעיפים. בסעיף הששי נאמר:

בשביל לחזק ... הסבלנות בעניני האמונה ... בני אמונות אחרות ... לאחוז תיכף בסדר אדמיניסטרטיבי באמצעים מתאימים להסיר את כל המעצורים בדרכי אמונתם שאינם על פי החוקים.

פקודה זו נתנה לרבינו תקוה חזקה שתתאשר החברה "יבנה" וכותב על כך בכ' טבת אל הר"י ברלין (ח"ד אגרת תתפט):

בדבר ענין החברה, עתה לפי האוקאז שיצא היום על פי פונקט 6 יכול להיות שבנקל לעשות בעזה"י ואין צריך לזה הצעות גדולות. ובאמת צריכים להתיישב בזה ביחד דוקא איך תהי' ההצעה והבקשה (היינו הדאקל' ז"פ אין וועלכין זין). ובעצם הדבר בהפרטים שבו יש מה להתיישב, ואיך לשמור שלא ישונה ח"ו במשך הזמן מהכוונה האמיתית, וגם בהתייחסות הדבר לתומכי תמימים, ואי אפשר לפרט הכל וגם לא יוכל להשיב על (הלוכע?) ענינים, ואם יש באפשר שיבוא כבודו לפה ביום א' הבע"ל אי"ה, הי' טובה גדולה אל הענין בעזה"י.

"התייחסות הדבר לתומכי תמימים" הוא הקרן (פאנד) שיפתח באופן רשמי עבור הישיבה[122], וכאשר פותחים קרן כזו חייבים לשמור שלא יוכל הקרן להשתנות במשך

---

119. תקנון חברת יבנה.

120. עו"ד מושבע.

121. רשמיות.

122. כנזכר גם באגרות תתפ. תתפג. תתצ.

הזמן, על ידי חברי ועד הנהלת הקרן, למטרות אחרות, כפי שמפרט רבינו באגרת תתקסו (בקשר לחברת פילנטראפיה, שמסופר עליה בס' תולדות חב"ד בארה"ק ע' קלד):

מצד הענינים השייכים לתומכי תמימים אי אפשר לחתום כי אם אותן הידועים לנו. ובדרך כלל צריכים לשמור באוסטאוו הזה גם כן כפי שעשינו בהאוסטאוו "יבנה", אשר גם במשך הזמן לא יוכלו לכנוס בעלי דיעות שאינם מהוגנים ח"ו. מיא דארף דאס ביוואַרענען בעזרתו ית'.

התקנון והתזכיר הוכנו. רבינו שלח העתק לר"י ברלין שיעיין בו ויחווה דעתו. כך כותב לו בכ"ז טבת (אגרת תתצא):

בהנוגע אל החברה עשינו את הדאקל' ז"פ ואת האוסטאוו, ואשלח אי"ה מביתי לכבודו עקזעמפליאר אחד ויעיין בו. ובהכרח יהי' שתתוועדו לפה בערך בעוד חודש ימים, ותצרפו לזה גם את לעוין מוילנא ואת הרש"ל, ותתיישבו בפרטי הענין, ותלכו אז אי"ה אל שר הפנים אודות זה. והשי"ת יהי' בעזרינו להביא את הענין אל הפועל.

וביו"ד שבט כותב לו שוב (אגרת תתצה):

מה שכתבתי בדבר ההתוועדות לא הי' כוונתי על פה, כי אם שתתועדו בפ"ב, כי ההחלט הי' על הכלל וצריכים להתיישב עוד בהפרטים, ואפשר צריכים להוסיף עוד דברים בהאוסטאוו אשר אחר כך יהי' כבד הדבר, ויהי' נצרך לילך עם הדאקל' ז"פ, ויצרפו אל ההתוועדו' את הרש"ל [עפשטיין] ואת ר"י לעוין מוילנא, כי לבד שהוא אדם דעתן, ויש אומרים יש לו הכירות עם שר הפנים (אם כי אומרים בפ"ב אשר יוחלף).

מחר אי"ה אשלח לו את הדאק' ז"פ ואת האוסטאוו ויעיין כבודו בו, ואם ימצא איזה דבר להוסיף ירשום בל' רוסי' מן הצד על הגליון. אמנם יזהר כבודו שלא יראה אצלו איש זולתו את הדאקל' ז"פ והאוסטאוו, לבד חב"ד הרז"י[123] שי'. לידידינו הר"י הורעוויץ שי' אינני שולח עקזעמפ' מיוחד, וייטיב כבודו לבקשו איליו ויראה לו, ואם ימצא הוא איזה דבר להוסיף גם כן, יורשם כנ"ל. ואשלח אי"ה עוד לאחדים מידידינו לעיין בו. וכשתתוועדו אי"ה תתיישבו בהפרטים ובההוספות ויחליטו בזה. והשי"ת יעזור לנו להביא הדבר לידי פועל.

אך לפועל לא אישר שר הפנים את החברה. פרטי הדברים לא ידועים לנו, אך באגרת מ"ח תרס"ט (ח"ב אגרת קצח) כותב רבינו: "בהתייסדות אגודת "יבנה" היו כמה עיכובים כאשר ספרתי לפני הנאספים". ובאגרת ט"ז שבט תער"ב (ח"ב אגרת שכ): "הלא כמה פעמים חשבנו בדבר להשיג רשיון על תומכי תמימים, ואפשר שלא הי' הדבר כבד כל כך"; סיום אותה אגרת לא הגיע לידינו, ושמא נזכרת בה גם הסיבה לאי קבלת הרשיון ואי אישור החברה.

שוב עלה נושא זה על הפרק בשלהי חורף תרס"ו, כמסופר באגרת רבינו אל ר' ישעי' ברלין, בר"ח ניסן תרס"ו (אגרת תתקכז):

יש תקווה כעת שיהי' אי"ה רשיון על תומכי תמימים. ידידינו ר' חיים מאנעסזאן ממאסקווא יש לו הכירות גדולה עם איגנאטאוו[124], ובהיותי במאסקווא בימים אלו הי' ר' חיים בפעטערבורג, ודיבר עם הנ"ל איך שברצונינו לייסד אבשעצעסטווע[125] לעשות ת"ת וישיבות תחת השגחה טובה וילמדו שם לימודי קדש בלי שום תערובות שום לימוד אחר. ושאל חוות דעתו על זה, ואם יותן על זה רשיון, והשיב לו, אשר מאד נראה הדבר בעיניו שעל ידי זה יחוזק האמונה, אשר גם לפניהם טוב הדבר. ואומר איגנאטאוו באופן שלא ילמדו שם שפת רוסי' ולא שום לימוד ממין הזה, ואמר לו שיתן לו בכתב איך ומה רצונינו בזה, ואומר שילכו ה' אנשים אל המניסטער בבקשה זאת, והוא ידבר אתו מקודם אודות זה, ומבטיח שיותן הרשיון אי"ה.

לתכלית זאת בבאי ממאסקווא קראתי לפה את ידידינו רמ"ב בערנשטיין, וערכנו בכתב בקצרה את רצונינו, וגם איזה שאלות מאתו. וימים אלו יסע ה"ר חיים לפעטערבורג, וגם בערנשטיין יסע לפעטערבורג, ואם יסכים איגנאטאוו על הצעותינו יסדר בערנשטיין בשם את ההצעה עם הדאקלאד[126], והשי"ת יהי' בעזרינו להשיג הרשיון, כי הוא דבר גדול מאד, ויהי' הענין בהצלחה בכל פרט.

אך גם מזה לא יצא דבר ממשי.

---

123. חתן בן דודי ה"ר זלמן יצחק וואלשאניק.

124. כנראה פאוועל ניקאלאיעוויץ איגנאטאוו, שמונה בשנים הבאות לשר ההשכלה.

125. אגודה.

126. תזכיר.

פרק קכג
העתקת הישיבה מליובאוויטש

בעת מלחמת העולם הראשונה, אחרי נסיעת רבינו ובני ביתו מליובאוויטש, בתחלת שנת תרע״ו, כדלעיל פרקים קא-קב, נשארו תלמידי הישיבה תומכי תמימים ללמוד בליובאוויטש עוד שנתיים וחצי.

על אותה תקופה מספר הרב זלמן שמעון דוואראקין (רשימות הר״ש העבער):

המצב הגשמי החמיר במאד, ולא הי׳ כדי לכלכל את כל התלמידים.

על כן החליטו שתלמידי השיעורים יהגרו. ואכן הדווינסקער [ה״ר יהושע ארש] מלמד נסע עם כתותיו לאראל למשך שנה לערך, ואחר כך באו לקרעמענטשוג[127]. גם ה״ר יחזקאל הימלשטיין משגיח ומנהל השיעורים נסע אתם יחד.

הזאל נשאר עדיין בליובאוויטש, אלא שמספר התלמידים הוקטן לפחות ממחצה. מלפני המלחמה הי׳ בזאל לערך 175 תלמיד, ואילו בזמן המלמה הי׳ 80-70 תלמיד בלבד.

אלא שמיום ליום הוחמר המצב. הקשרים עם הרבי ברוסטוב הי׳ רק דרך מוסקבה, ולא הי׳ משום זה הקשר אדוק כל כך. כמו כן הקשר עם העולם ניתק כמעט, והי׳ קשה להשיג מזון גם לתלמידי הזאל.

בקיץ תרע״ז קנה האחראי על המטבח ר׳ לייזער דער קאנטארטשיק ״האבער״ (מאכל בהמות) והי׳ מבשלם כל ימות הקיץ יום אחר יום ונותנם לסעודה.

בחורף תרע״ח כבר למדו בבית המדרש הקטן, כי לייזער טען אשר אין צורך בחימום בית המדרש כה גדול עבור מספר קטן של תלמידים.

אודות העתקת התלמידים, בקבוצות, מליובאוויטש לקרעמענטשוג, במשך שנת תרע״ח, וההרפתקאות שהיו להם בדרך – בתקופת המלחמה והכנופיות, מסופר בס׳ תולדות חב״ד ברוסיא הסובייטית פרקים נג-ה.

לפני הנסיעה ישבו להתוועדות, עם רגש מר – שנפרדים מליובאוויטש, כמסופר ב״זכרון לבני ישראל״ פרק יג:

במרתף הי׳ גם כן הרבה יין של כ״ק הרה״ח ר׳ אברהם חותן כ״ק אדמו״ר הריי״צ נבג״מ, שהי׳ שולח בחביות ובקבוקים. לקחנו בקבוקים אחדים להתוועדות אצל הרש״ג, בש״ק מברכים אלול, טרם עזבינו את ליובאוויטש.

אין מלים בפי לתאר את הרגש בעת ההתוועדות וכל משך הזמן; אף שהתנחמנו שזהו דבר החולף, ועוד יעבור זעם ונשוב לליובאוויטש, כי לא הי׳ שייך אפילו בדמיון לצייר אחרת. בפרט שר׳ אליעזר קפלן נשאר בינתיים בליובאוויטש, אבל כל אלה לא הסירו את הרגש אז מען זעגענט זיך מיט ליובאוויטש.

אחרי כן התחילו הרדיפות על הדת ברוסיה, והישיבה ירדה לאט לאט למחתרת – בעשרות עיירות ברוסיה, כמסופר בתולדות חב״ד ברוסיא הסובייטית פרק נו ואילך.

---

127. על הגירת החדרים והשיעורים מליובאוויטש לאראל, ואחר כך לקרעמענטשוג, מסופר בתולדות חב״ד ברוסיא הסובייטית פרק נב.

חיזוק היהודת ברוסיה

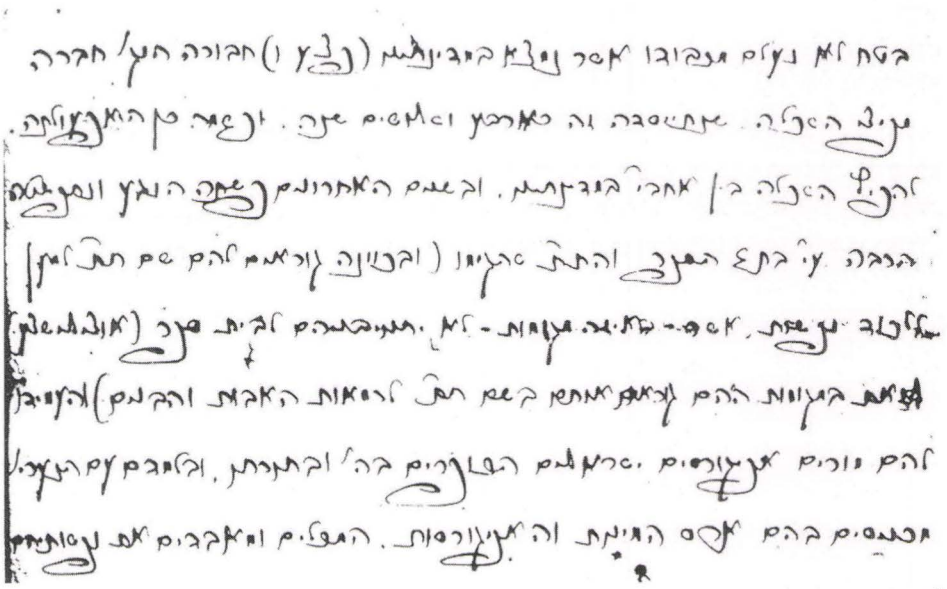
פרק קכד

רבינו ותנועת ההשכלה

בשנת תרכ"ג נוסדה ברוסיה ה"חברה מרבי השכלה", ששינתה אחר כך את שמה ל"חברה מפיצי השכלה". על החברה הזאת כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (ח"ג אגרת תקפג):

בטח לא נעלם מכבודו אשר נמצא במדינתינו (פצע ו)חבורה הנקראת חברה מפיצי השכלה, שנתייסדה זה כארבע ושלושים שנה[128]. וכשמה כן היא פעולתה, להפיץ השכלה בין אחינו בני ישראל במדינתינו. ובשנים האחרונים פשתה הנגע ונתפשטה הרבה על ידי בתי הספר והתלמוד-תורה שהקימו (ובכוונה קורים להם שם תלמוד-תורה, למען ללכוד נפשות אשר – באיזה מקומות – לא יתנו בניהם לבית ספר (אוצילישצע), לזאת במקומות ההם קוראים אותם בשם תלמוד-תורה, לרמאות האבות והבנים) והעמידו להם מורים אפיקורסים ישראלים הכופרים בה' ובתורתו, ובלמדם עם הנערים מכניסים בהם ארס המינות והאפיקורסות, המכלים ומאבדים את נפשותיהם לגמרי.

לבד זה יש להחברה אגענטין על פני רוחב כל מקומות מושב היהודים (ובראשם כמעט כל הרבנים מטעה"מ[129], אשר רובם המה מהחברה הנ"ל, והם ריקים מכל ופנוים מכל טרדה ועמל, ומאספים אליהם אותן שמוצאים כלי מוכן למטרתם, והמה והמסתעפים מהם משוקעים בעסק הצידה לצוד נפשות ילידי בני ישראל צעירים ורכים) לפתות להסית ולהדיח כו' (נותנים להם מתחלה איזה ספרים שלהם לקרוא בביתם בצנעה סיפורי אהבים וכדומה המושכים את הלב, והיום אומר לו כך ומחר אומר לו כך עד כו'). ומי שמוצאים שיש לו מוח בקדקדו מפתים אותו להתלמד עד שיוכל לבוא לכנוס לבית ספר גבוה (אוניווערסיטעט), ומבריחים הבנים והבנות מבית אביהם. ויש להם על זה סך נכון במה להחזיקם, שנותנים לכל מי שצריך החזקה כשלושים רו"כ ויותר לחודש על הוצאותיו, לבד מה שנותנים לו מורים, ומשתדלים אחר כך עבורו שיתקבל באוניווערסיטעט, והמה עוסקים בכל זה בשקידה ובחריצות גדולה בנפשם וגופם וממונם, בלי שום מניעה ועיכוב בכל אחד מהג' דברים הנ"ל.

עוד זאת המה משתדלים עתה אפיציאלנע בדבר סעמינאריום, היינו שיהיו רבנים משכילים, ורוצים לשתף ולחבר התורה עם חכמת חיצוניות, והוא, ליקח צעירי ימים אשר למדו תורה, ללמדם חכמת חיצוניות (כמו הרבנים מטעה"מ עכשיו שצריכים לגמור קורס שלם באוניווערסיטעט) והמה יהיו עמודי ההוראה להורות באיסור והיתר וכו'.

והנה מובן הוא איך שיהי' מצב הרבנים האלו ביראתם ותורתם, ומה שיפעלו על העולם, כמו שראינו מה שהי' מהראבינער שולין שהיו בוילנא וזיטאמיר, שיצאו מהם כופרים ואפיקורסים גמורים, אשר בזו את תורת ד' ועשו כל הדברים האסורים, ואמרו לאל סורו מנו ודעת דרכיו לא יחפצו, חטאו והחטיאו את הרבים, וכמה עשו שמות בארץ שהפיצו

128. לפי זה כתבתי באגרות קודש שם שהיא נכתבה כנראה בחורף תרנ"ח. אמנם איליא לוריא (ליובאוויץ' ומלחמותיה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה) פרק 4.4.1 הערה 225) הביא המסמכים שבארכיון הממלכתי בפטרבורג פונד 821, אופיס 9, תיק 28, דפים 130 ; 163-164, שעיקר הפעילות בזה (גם של הרב אליעזר משה מאדייעווסקי, שעסק בזה בשליחות רבינו), התקיימה בחורף תרנ"ו.

129. מטעם הממשלה. ראה אודותם לקמן פרק קכז.

דיע[ו]תיהם הכוזבות וכפרותם על ידי הספרים שחברו והשרישו אפיקורסות בלבות הנערים...

ועתה עלינו להתבונן אם ח"ו הל"ת[130] יעלה בידם להוציא מחשבתם הרשעה לידי פועל, הרי יהרסו כל יסודי הדת ויהפכו את העולם ח"ו. ואנן מה נענה ומה נאמר על אחותינו ביום שידובר בנו, ובמה נצטדק על התרשלותינו והשתיקה הנוראה, הלא החובה על כל אחד ואחד לעמוד בפרץ ולמסור את נפשו ממש על ה' ותורתו הק', לבטל מחשבתם הרעה, שלא ינתן להם רשיון על התייסדות הבית המנוגעה והטמאה הנ"ל, ולא להניח שתפשה הנגע עוד, למען שיתקיים בינינו קיום התורה ומצות מעשיות על כל פנים...

וזאת העצה היעוצה לעשות פאנד על זה מסכום גדול שיהי' מונח במקום אחד, ויהי' במה להשתדל ולעסוק, ואז בעזה"י נעשה חיל, ונשיג מבוקשינו בנקל בעזה"י.

בהמשך לזה ארגן רבינו את כל היהדות החרדית למחאה נמרצת נגד זה, במשלוח מחאות לראשי החברה מפיצי השכלה, על ידי הסוחרים ראשי הקהל הגבאים ומורי דרך שבכל מקום, וכך כותב באגרת נוספת (ח"ג אגרת תקפד):

מוסג"פ מכתב מידידינו הרמ"מ שי'[131] ונוסח מהבקשה, ואבקש את כ' שיסע תיכף לקרעמענצוק, ויאסף את אנ"ש, גם מאנשי פולין הג' ונכ' והר'[132] (כמובן הרבנים אין מקומם לחתום על הבקשה הלזו, רק לעורר את הגבירים ונכבדים), ויערכו את המכתבי בקשה ... הבקשות צריכים לשנות באיזה דברים, למען לא יהיו כולם שוות בלשונם, רק בכוונתם ... אמנם יזהרו מאד לבלי יוודע ח"ו לאלה אשר חלק לבם אל חברת מפיצי השכלה, וידעו עם מי לדבר, ויזהרו בנפשותם ... ויראו להשתדל במ"ש בתוקף ובהקדם לשלוח הכ' והבקשות, ויהי' בלי פרסום כו', ובמתינות וישוב הדעת וזהירות כו'.

ועל התוצאות כותב רבינו (ח"ג אגרת תשלט):

כאשר הברון גינזבורג רצה לייסד סעמענאריום, שלחו אליו מכתבים מהרבה מקומות ובהם בדברים קשים נגדו וחדל מזה.

ובאגרת תשמח:

פעלו עליו הרבה המכתבים שקבל מקצות התבל במחאות גלויות ובדברים קשים אשר חדל מלהתעסק בזה.

בתי הספר שיסדו חברת מפיצי השכלה

ואודות בתי הספר שמייסדים כותב רבינו, בכ"א מנחם-אב תר"ס (ח"ג אגרת תרס*):

ידוע לכבודו דבר חברה מפיצי השכלה בארצינו מטרתה ופעולותי' בכלל. והנה זה איזה שנים אשר שמו לבם ודעתם אל הנערים הקטנים וכל חפצם ומגמתם לייסד בכל העיירות בתי ספר לנערים הקטני' בני ז' וח', וכן בתי תלמוד תורה אשר למודי הקדש בהם מעט מן המעט, וגם זה לומדים בשפת רוסיה דוקא (ובאיזה מקומן בלי כובעים), ועל ידי מורים הרחוקים לגמרי מה' ותורתו, ולומדים על פי דרכיהם המעוקלים, ובבתי הספר המורים המה מאינסטיטוט דוילנא וכדומה, וכן הוא ב[ה]ת"ת הגדולים אשר רובם המה כופרים ופוקרים עושים את הרע בגלוי, והמה מחנכים את הילדים על פי דרכיהם הרעה, וגם הנהגת עצמן פועל הרבה לרעה על תכונת נפש הילדים. וחצי הראשון מהיום כל החדרים פנוים, ואחר כך כשבאים אל החדר לבם ומוחם בל עמם, וכבר מלאים המה מהלמוד דבתי הספר, ולמוד התורה הוא אצלם טפל לגמרי, וכן מזמן לזמן מתקררים ומתקררים ונעשים נפסדים ונשחתים בנפשותם, ה"י.

נורא ואיום מאד לראות איך שמפסידים בידים נפשות תמימות, ילדים שאין בהם מום ואשר עוד לא טעמו טעם חטא, מפסידים ומשחיתים אותם עד שנעשים כתנוקות שנשבו בין העכו"ם, ולא ידעו כלל מענין היהדות ומהחיוב המוטל עליהם על פי התורה והמצוה, ובתחלת חנוכו מחנכים ומוליכים אותו בדרך הרעה ונשרש הרע בנפשם ואת הטוב לא ידעו ולא ירצו לידע כו'. וזה התחכמות גדולה מהחכמים להרע, להסיר עול היהדות ועול התורה ומצות ח"ו ויהיו ככל הגויים בית יהודא, שזה תכלית כוונתם. והענין הזה נגע מאד אל לבי שח"ו בדרך הזה תשתרש היהדות, וכשיגדלו יהיו לגוים גמורים ממש, ה"י.

ובהיותי בחורף העבר בפעטערבורג הייתי אצל הבארון גינצבורג, והרבה דברתי אתו אודות זה, שלכל הפחות יניחו את הקטנים להשריש בהם תחלה השרשת היהדות ושידעו במה שהמה מחויבים לאל ית', והרביתי לטעון ולהראות לו בקלקול הגדול והנורא שיצא מזה, ואחת היתה בקשתי שימשכו ידם מהבתי ספר לנערים, וגם באורתי לו הדברים במכתב, וכל זה הי' ללא הועיל כלל, ומשימים כל עיונם רק בדבר הזה.

הדיבור של רבינו עם הברון גינזבורג (על בתי הספר של החברה מפיצי השכלה בכלל, ועל בתי הספר שיסדו בליובאוויטש בפרט), נזכר גם במכתביו אליו (ח"א אגרות עב-ג) ומסיים שם:

לזאת ממעמקי לבבי אקרא ואזעק אל כה"ר, יחוס נא וירחם עלינו ועל נפשות ילדי עירנו וימשכו ידם מלתמוך את בית הספר בעירנו.

אמנם חברת מפיצי השכלה שמו להם לעיקר גדול – יסוד בית הספר בליובאוויטש. הם שלחו לליובאוויטש את נציגם מרדכי בן-הלל הכהן לבדוק את האפשרויות לזה, ובדיווחו הוא כותב (ליובאויץ' ומלחמותיה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת איליא לוריא; תרגום מתוך מכתבו שבארכיון ההסטורי בפטרבורג):

אני סבור שעיריית ליובאוויץ' – קנה ההסטורי של החסידות, שאלפי יהודים מכל חלקי רוסיה עדיין פוקדים אותו מדי שנה – הינה המקום שבו צריך להקים בית ספר. השפעתו

---

130. היה לא תהיה.

131. ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן.

132. הגבירים ונכבדים והרבנים.

המשכילית של בית הספר תתפשט לא רק על תושבי העיירה (שזה טוב כשלעצמו) אלא אף על האוכלוסיה החסידית כולה, כלומר על כמה מיליונים של תושבי המדינה.

בהתאם לדיווח זה, כותבת הנהלת חברת מפיצי ההשכלה, אל ארגון יק"א[133] (שם):

קיום בית הספר בליובאוויץ', שהיא עיירה המפגרת המשמשת מעוז לחסידות, הינו רצוי במיוחד.

על העימות הזה דיבר רבינו בשיחת י"ט כסלו תרס"ט (זכרון לבני ישראל ע' יט):

כ"ק אדמו"ר דיבר בהתמרמרות גדולה נגד מחולל התנועה בחוגי הממשלה, הגביר באראן הירץ גינזבורג, והוסיף: והתחננתי אצלו תן לי יבנה, לכל הפחות שבעיר ליבאוויטש לא יבנו בית ספר, ולא שם לב לבקשתי.

בית הספר של החברה מפיצי השכלה בליובאוויטש נוסד בחורף תרנ"ט (ח"ג אגרת תרס*) בדירה שכורה, ובשנת תר"ס בנו לה בנין מיוחד (אגרת תשיד). באותו חורף שהה רבינו אצל מעינות הרפואה בחרקוב, שמשם שואל אצל כ"ק בנו (ח"ג אגרת תרכ):

מה נעשה בדבר החדר המקולקל, מאין הביאו מורה, אשר מורא לא יעלה על ראשו. והשי"ת יפר עצת הקמים נגד ד', וירום קרן התורה וקרן אחינו בני ישראל מעלה מעלה ברו"ג.

למנהל בית הספר מונה מר גדליהו ווינשטיין, המתאר בסגנונו את התאמצות רבינו לביטול בית הספר הזה בליובאוויטש (הווסחוד השבועי 18 (1902) ע' 25. תורגם לעברית בליובאויץ' ומלחמותיה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת איליא לוריא, פרק 4.4.2):

כאשר נודע לצדיק הנוכחי על הכוונות לפתוח בית ספר בבירתו, הוא התחיל לפעול נגדן בכל האמצעים. מה לא עשו: כתבו הלשנה להנהלה ולמקומות אחרים, הוד קדושתו עצמו נסע לפטרבורג להשתדל להציל את פינתו השקטה מה"בושה" הזאת, אך שום דבר לא עזר. בית הספר נפתח והתחיל לפעול.

ובדיווח נציג חברת מפיצי השכלה בחורף תרס"א (שם):

בית הספר בליובאוויץ' ללא ספק מכה שורשים יותר ויותר בקן החסידות הנודע, והוא ראוי ליחס רציני ולתשומת לב מוגברת מצד האינטליגנציה היהודית-רוסית. נחוץ מאד להעניק לבית הספר את מלוא התמיכה האפשרית, לספק לו את כל אמצעי הלימוד, לסייע בכל מה שניתן לעובדי בית הספר.

החדר המקולקל הזה בליובאוויטש, בחורף תרס"ב, נזכר גם אצל בן-ציון דינור (בעולם ששקע ע' 153):

נתוודעתי גם למורה לרוסית שבבית-הספר היהודי העממי הממשלתי שבעיר, ויינשטיין היה שמו, מגומרי האינסטיטוט למורים הוילנאי.

ועל תכסיסי המורים, להרחיקם מיהדות, כותב רבינו בחורף תרס"א (ח"ג אגרת תרפג):

המעט להם שמבטלים את הנערים מתפלה ומלימוד כמה שעות היותר טובים ביום, עוד ילעיגו על הלימוד כולה, שהנער לא ירצה כלל לילך לחדר אל המלמד המצוייר בהמשחק. וידוע הוא שזה שמלעיגים הוא כבד מאד והוא בכלל נגדוהו כו', ומה יש לתבוע מהילדים שיעמדו בנסיונות כאלה, ורק אותן שהביאו את הרעים והחטאים האלה המה חייבים בכל זה והמה עתידים ליתן את הדין על זה – ה' ירחם.

* * *

הצעירים האלו התארגנו אחר כך בעיירה ליובאוויטש בחברת "פועלי ציון", והרבו לעשות פרעות בישיבה ובבית הרב בשנים תרס"ו-ז, וכדלעיל פרק קיא.

---

133. ראה לקמן פרק קכו.

פרק קכה
חברה מחזיקי הדת

בשעה שה"חברה מפיצי השכלה" התחילו בפעולותיהם מעבר מזה, ותנועת הציונות התחילה את מלחמתה נגד החרדים מעבר מזה, שתיהן התקיפו את היהדות החרדית בעתונות שהיו מוציאים לאור, בחריפות ובארס רב; נוסדה לעומתן "לשכה" מיוחדת בקאוונא בשם "מחזיקי הדת", שבין העומדים בראשה היו ה"ר יעקב ליפשיץ והר"ז לאנדע. בעתונות החילונית כונתה בשם "הלשכה השחורה". על ה"לשכה" הזאת מסופר בספר "זכרון יעקב" ח"ג פמ"ח.

רבינו הי' פועל ועומד בקשר ישיר עם ה"לשכה" הזאת ובקיץ תרנ"ט שהה אצלם משך זמן שליח רבינו, ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי, כמסופר על ידי בן אחותו בן-ציון דינור (בעולם ששקע ע' 86-87):

הרב אליעזר משה מאדייעווסקי

דודי בא לקובנה בשליחותו של הרבי (האדמו"ר) מליבאוויטש, ר' שלום בר שניאורסון (הרש"ב), ושמטרת בואו היא לאחד את כל "היראים והחרדים", האדמו"ר והרבנים, גם המשכילים יראי ה' – לצאת במלחמת תנופה נגד הציונות.

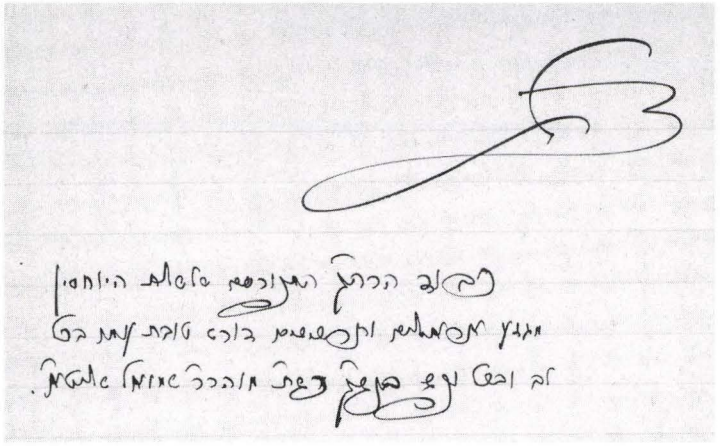
באותו קיץ (יו"ד תמוז תרנ"ט) אף כתב רבינו את מכתבו המפורט נגד שיטת הציונות (אגרת פו).

* * *

על הלשכה הזאת כותב רבינו (ח"ג אגרת תשפט) אל ה"ר ישעי' ברלין:

הר"ז לאנדע הוא איש נגיד ונכבד הרבה, ונותן כחותיו וזמנו על הענינים כאלו בלי הפסק נגד המתחדשים והציונים, וראוי הוא לתהלה בעד התעסקותו הטובה ... ובד"כ הלשכה דקאוונא עוסקת הרבה בכל הענינים הנדרשים, און דער גייען אלץ ומפרסמים את כפירת המתחדשים והציונים ... וראוים המה הלשכה דקאוונא לתמוך בידם, כי מתעסקים המה בחריצות ובטוב.

את האגרת הזאת כתב רבינו בקיץ תרס"ב, שבאותה שעה הלכה ונתארגנה חברה חדשה בשם "מחזיקי הדת", בראשות האדמו"ר רבי שמואל ווינבערג[134] והרב יוסף שליפר מסלונים. כבר בשלהי חורף תר"ס שלחו שנים הנ"ל אל רבינו שליח מיוחד לדון בדבר חיזוק הדת[135]. על כך מספר רבינו באגרת ערב פסח (ח,ג אגרת תרמז):

שבוע זו הי' פה אחד גביר מסלאנים ר' אליעזר יוסף קלאצקי, עם המכתב מהרב דשם הרב יוסף שליפפער, מהרבי דשם הר' שמואל, ומתארים אותו בתואר טוב. לפי דבריו הוא עסקן גדול בחיזוק הדת באמת, ובדברו ניכר שענין התורה והיראה נוגעים לו הרבה ללב. הוא סוחר גדול וגם למדן ודורש.

בשנת תרס"ב בא האדמו"ר רבי שמואל מסלונים בעצמו אל רבינו, לדון בדבר יסוד ועד כללי בשם "חברה

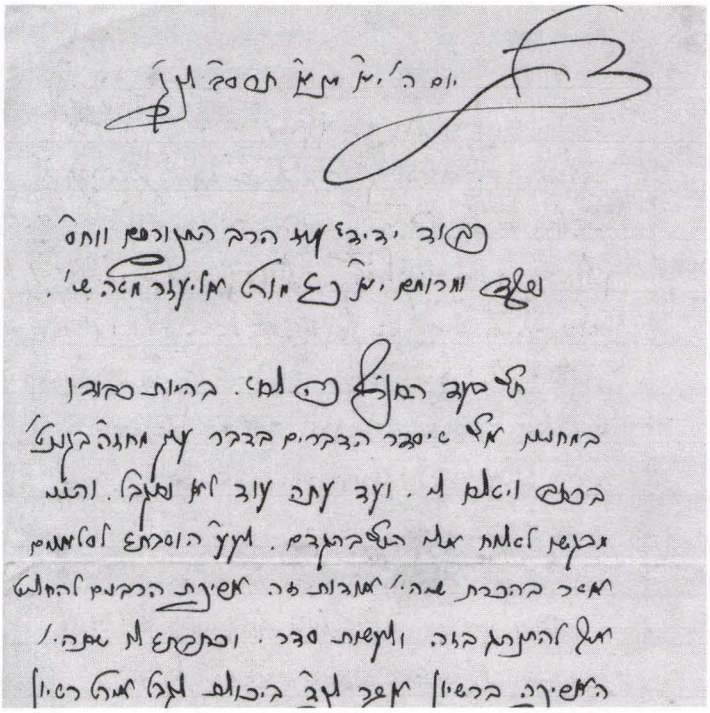
---

134. סלונים תר"י – תרע"ו. מחב"ס דברי שמואל (ירושלים תשל"ד). תולדותיו – בראש ספרו הנ"ל.

135. ראה גם לקמן פרק קלד.

מחזיקי הדת"[136], ובכ"ג אד"ש מספר על כך רבינו (אגרות קטו. תשפא) אל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי:

בחודש טבת העבר הי' פה הר' מסלאנים אודות זה, והבטחתיו לכנוס אי"ה אל הענין הזה, להעריך מכתב כללי בזה, ולהשתדל בעזה"י לייסד הענין בין אנ"ש, וגם יתר המפלגות ישתתפו בזה, ושלא יהי' חלוקי דעות וחלוקי אגודות.

אגרת אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בענין חברה מחזיקי הדת

136. ראה אגרות קטו. קיז. תשעב. תשפא. וראה אגרת תתפד "ח[ברה] מפיצי אור".

פרק קכו
רבינו ואיגוד יק"א

במשך השנים תרנ"ז-תר"ס יסדה ה"חברה מפיצי השכלה" בתי ספר רבים במרחבי רוסיה. בשנת תר"ס עלה מספר בתי הספר ל-150 בערך. מקורות ההכנסה שלהם היו גדולים אך עם ריבוי בתי הספר הנוסדים לא יכלו לעמוד יותר בכיסוי ההוצאות האלו. באותה שעה פנו בבקשת עזר לחברת יק"א.

יק"א (=יידישע קאלאניזיישן אסוסיאיישן) הוא איגוד יהודי להתיישבות, חברה לעידוד הגירה והתיישבות מתוכננת של יהודים, מיסודו של הברון משה הירש, מהון שנתרם כולו מידיו. לאחר פטירתו צורפו להנהלה אישים שונים.

מרכז יק"א הי' בפריז, שלשם היו נאספים חברי ההנהלה מזמן לזמן ולשם בא הברון דוד גינזבורג הצעיר בחורף תר"ס בבקשה הנ"ל, שהתמלאה על ידי חברי ועד ההנהלה.

לרבינו נודע על כך מתוך ידיעה בעתון המליץ[137] (א' אדר שני):

הברון דוד גינזבורג שהי' בפאריז בימים האחרונים הצליח להשיג מאת חברת יק"א סכום הגון (מיליון פראנק) לתכלית יסוד בתי ספר למתחילים ליהודים ברוסיא על ידי חברת "מרבי השכלה" בפטרבורג.

במשך הקיץ, לאחר דיונים עם עסקני אנ"ש, החליט רבינו לפתוח מערכה מיוחדת לבטל נתינת המיליון פראנק לזה על ידי חברת יק"א. על כך כותב בכ"א מנ"א אל ה"ר משה אביגדור חייקין באנגלי'[138] (אגרת תרס*):

באשר הכנסתם אינה מספקת ליסד בתי ספר כאלה בהרבה מקומות, המשיכו עתה לחפצם את הקאמיטעט של הבארון הירש, וכבר הוציאו סכום עצום על התייסדות בתי ספר. בעירינו נתייסד גם כן בחורף העבר[139] בית ספר לנערים, ונתנו מהקאמיטעט על הבנין ה' אלפים רו"כ (מובן אשר אילו היו מוציאים על עירינו סך כזה על ענינים גשמיים היו מחיים בזה את עניי עירינו), ועוד ו' או ח' מאות רו"כ לשנה נותנים על החזקת בית הספר, ובכח הונו הגדול של הבארון הירש הרי יכולים לייסד בתי ספר בכל המקומות, וח"ו יחריבו את העולם כו'.

וזה כערך ב' שבועות הייתי בשביל זה בפ"ב ונתייעצתי אודות זה, ומצאנו עצה אחת לכתוב להקאמיטעט דפאריז ולבאר להם איך שטועים המה בדרכם זאת שנותנים כחם על למוד הנערים, אשר לא זאת צריכה להיות מטרתם, כי אם כל מטרתם צריכה להיות ליתן לאחינו פרנסה וכאשר יראה כבודו בהמכתב המוסג"פ.

המכתב להקאמיטעט צריכים לשלוח גם בלשון צרפת, ואם כי הי' ביכולתי להשיג בפ"ב להעתיקו בלשון צרפת, אמנם לא רציתי ליתן אומן בזה לאיש זר שאין הענין נוגע לנפשו ואין לו חיות בהענין, שלא תהי' ההעתקה מעשה גולמית. ובזה הנני לבקשו ייטיב נא כבודו להעתיק את המכתב בלשון צרפת, ועל כבודו הנני סומך אשר תהי' ההעתקה טובה העתקה חיונית כי ידעתי את לבו ונפשו אשר הענין יגיע ללבו.

ובאשר זה נוגע לכללות שמירת הדת שמירת היהדות, ולהציל את ילדי אחינו מפיות האריות הטורפות, ארהיב עוז בנפשי להעמיס על כבודו את הדבר הזה, ובטוח אני בכבודו אשר יקבל עליו המלאכה הזאת, ויעשינה באופן היותר טוב.

באגרת ליק"א (אגרת קב) מבאר רבינו בארוכה את פעולתם הרעה של בתי ספר אלו על הילדים בשמירת התורה והיהדות ובאמונת השי"ת, ואשר עיקר מטרת היק"א צריכה להיות בעזרת מצב הכלכלה של היהודים ברוסי', "האמוללים המדוכאים ונאנחים מחסר כל, העטופים ברעב מאין עבודה ומעשה מאין מסחור וקנין ועולליהם צועקים ללחם ופורש אין להם". לכן מציע להם רבינו, במקום יסוד בתי ספר חילוניים ליהודים החרדיים ברוסיה, ליסד בתי חרושת בתחום מושב בני ישראל ברוסיה, להמציא עבודה לפועלים היהודים.

על דרכי הפעולה וההשפעה על ועד יק"א כותב רבינו אל ה"ר ישעי' ברלין בי"א אלול תר"ס (אגרת תרסא):

צריכים להתיישב בדבר לשלוח איש מצידינו לפאריז להשתדל בהקאמיטעט שיפעלו המכתבים, אשר לדעתי זה נחוץ מאד להענין בדרך כלל, אם כי כבד לאמר שיסכימו לרצונינו, אבל אין הדבר רחוק כל כך - בעזה"י - באשר הכל יודעים אשר בעניני המחיה והכל[כ]לה דרושים אחינו לעזרה גדולה, ובעסק הלימודיות אין דרוש עזרה כלל והדבר הולך מעצמה, והמה החליפו פעולתם ממש בלי דעת, והולכים המה רק בדרך שמוליכים אותם הוועד דפ[טרבורג]. ואנחנו מצידינו מחוייבים אנו להשתדל בזה, כי ה' יודע מה שיוכל להיות מזה.

רבינו שלח את העתק האגרת ליק"א – אל עסקני

---

137. על הידיעה הזאת כותב רבינו באגרות תרלה. תשיג. תשטו. תשמ. תשמח.

138. רב ראשי לאגודת בתי כנסיות, ורב ביהכ"נ כנסת ישראל בלונדון. מח"ס ציון רש"י ועוד.

139. תרנ"ט.

אנ"ש[140], ולגדולי הרבנים ברוסי'[141], לשאול חוות דעתם בנידון, ואף רצה לקרוא לאספת יחידי סגולה להתייעץ בזה[142]. בסופו של דבר הוחלט למנות על העבודה הזאת את הרה"ח ר' אברהם אבלי פרסון[143], שגר באותה תקופה בקניגסברג[144].

* * *

בנוסף לאגרת הארוכה שכתב רבינו אל היק"א, עורר רבינו את גדולי הרבנים ברוסיה, שיכתבו גם הם באותו נושא אל היק"א. גדולי הרבנים ברוסיה שבחר רבינו לצורך זה הם הג"ר אלי' חיים מייזל מלאדז, הג"ר חיים סולובייצ'יק מבריסק והג"ר חיים עוזר גרודזנסקי מווילנא. על כך כותב רבינו אל ה"ר אביגדור חייקין (אגרת תרס*):

מכתבים כאלה יהיו נשלחים אל הקאמיטעט עוד מהרבה מקומות מכמה רבנים גדולים, כמו מהרה"ג דלאדז בריסק וילנא קאוונא[145], וגם מכמה עיירות מרבנים ובע"ב גבוהים, וגם יעורר בזה אי"ה את הרבנים החרדים דחו"ל כמו הרב מונק דברלין והרב בראייער דפרנקפורט, וגם מהג[בירים] החרדים דחו"ל, שיהיו לנו לעזרה בזה.

הגר"ח סולובייצ'יק והגרח"ע גרודזנסקי "נתעוררו בזה בטוב, וכותבי' שיכתבו להיק"א ויעשו בזה כל מה שיהי' באפשרם"[146], ואף הכינו המכתבים שלהם ליק"א[147]. גם הרא"ח מייזל הכין מכתב דומה ליק"א, לאחר שבא אליו הרא"א פרסון לדבר בזה, בחודש טבת תרס"א[148].

מלבד גדולי הרבנים ברוסי' (ופולין) פנה רבינו בזה גם אל הרבנים והעסקנים באשכנז וסמוכותי'[149]. ובאגרת תרפו כותב:

שלחתי איליו[150] עוד מכתבים להרבנים דחו"ל, להד"ר הורעויץ בפפד"מ, להד"ר כהן בפולד"א, וד"ר עהרמאן בבאדען שוייץ, ולהג' ר"ש שטרויס בקרלסרוהע. במכתבים האלה בארתי ביותר איך שנוגע הדבר לעניני הדת והיהדות, שאינו מבואר כל כך במכתבי להיק"א. ועוד צריך אני לשלוח לו מכתב כזה להד"ר בראייער בפפד"מ.

* * *

כאמור לעיל, מינה רבינו את הרה"ח ר' אברהם אבלי פרסון לכל העבודה הזאת. על כך כותב רבינו אל ה"ר ישעי' ברלין בט"ז מ"ח תרס"א (אגרת תרסז):

כתבתי להרא"פ שיבוא לפה, ונכין אי"ה את כל המכתבים הדרושים לנסיעתו, ומפה יסע לווילנא ובריסק ולאדז לקבל מהם גם כן מכתבים להרבנים דחו"ל. בווילנא ובריסק מוכנים המכתבים ליק"א.

כעבור אחד-עשר יום כותב לו שוב (אגרת תרסט):

ידידינו הרא"פ שי' בא לפה על ש"ק העבר, והננו מסדרים כל הדברים הנדרשים לנסיעתו, ומפה יסע אי"ה לווילנא ובריסק ולאדז, ואחר כך יסע למקומות בחו"ל.

על נסיעותיו לרבני רוסיה וחו"ל מספר רבינו בכ"ב טבת אל הרא"מ מאדייעווסקי (אגרת תרפו):

בדבר הנוגע להיק"א, כאשר החלטנו אז שישתדל בזה ידידינו הרא"פ שי', כתבתי אליו אז ובקשתיו שיבוא לליובאוויטש, ובא על ש"ק פ' חיי, ונסע אתי יחד מליובאוויטש ביום א' פ' ויצא. במשך השבוע הזאת עשינו המכתבים להרבנים דמדינתינו וגם לאיזה מהרבנים דחו"ל.

בין כה קבלתי מריל"פ[151] העתק מכתב הרח"ס[152] להיק"א, והוא נכתב שלא בטוב, שאין בו טענות מספיקות כלל, ויש בו דברים בוטים מאד נגד חברי הועד (העתקה אינו נמצא אצלי כעת).

ראשית נסיעת ידידינו הרא"פ שי' הי' לווילנא, וגם בעיני ה"ר חיים עוזר לא נראה מכתב הרח"ס. מכתב הרח"ע להיק"א כתב לי הרא"פ שנכתב בטוב, ואני לא ראיתיו. הרח"ע נתן לו איזה מכתבים להרבנים דחו"ל, ויתר המכתבים שלח לו אחר כך לקע"ב[153].

משם נסע לבריסק, ובתחלה התראה עם הריע"ז ליפשיץ, וגם הוא הסכים שהמכתב לא בטוב. אמנם הרח"ס לא הסכים על זה כלל, ובשום אופן לא רצה לכתוב באופן אחר, אם לא שהראח"מ[154] יכתוב לו כן, ונתן לו מכתבים לאיזה רבנים. אמנם עיקר יגיעתו הי' בלאדז, וישב שם יותר מב' שבועות עד שנתן לו מכתב להיק"א, ולר"צ הילדעסהיימער מו"ל מכתב-עת היודישע פרעססע. ומפני המשכת ריבוי הזמן לא בקש מאתו שיכתוב להרח"ס אודות מכתבו להיק"א. ויתר המכתבים הבטיח לו לשלוח לקע"ב, ועדיין לא שלח איליו, גם לאחר שכתב אליו טע"ג ארוכה, כי טרדתו היא למעלה ראש וגם חלישותו גרמה לו בזה.

---

140. אגרות תרסא. תרסו.
141. אגרות תרסא. תרסג. תרסז.
142. אגרות תרסה-ו.
143. אגרות תרסג. תרסז.
144. ראה לעיל פרק צח.
145. מוה"ר צבי הירש רבינוביץ.
146. אגרת תרסא. וראה גם אגרת תרסג.
147. אגרת תרסז.
148. אגרת תרפו.
149. ראה אגרות תרסג. תרפב.
150. אל הרא"א פרסון.
151. הרב יעקב לפשיץ.
152. ה"ר חיים סולובייצ'יק.
153. לביתו של הרא"פ בקעניגסברג.
154. הגרא"ח מייזל מלאדז.

הרא"פ שי' בא לביתו מנסיעתו זאת ערך שבוע בחודש זה, ולפי מכתבו נסע תמול לילה לברלין, וכתב להרא"ח שישלח לו המכתבים לפפד"מ.

מברלין יסע הרא"פ לפפד"מ קרלסרוהע האלבערשטאט פולדע באדען. כשיגמור נסיעתו זאת יבוא אי"ה לפה, ונשלח אי"ה המכתבים להיק"א ולהרצה"כ[155] ודאק' קליין ולהר' אדלער, והרא"פ יסע אי"ה לפאריז להשתדל ע"י הדאק' קליין ובעצמו, כפי שיהי' יכולתו בעזה"י. והשי"ת יתן בלב חברי הוועד שישמעו בקול עתירתינו ובקשתינו, ויחוש עזרתינו ופדות נפשינו.

באותה שעה כבר הי' רבינו אצל מעינות הרפואה בוואעריסהאפען, לשם בא אליו שוב הרה"ח ר' אברהם אבלי פרסון לדון בהמשך ההשתדלות, ומשם כותב רבינו אל הר"י ברלין בכ"ה שבט (אגרת תרצו):

ידידינו הרא"פ שי' כעת פה, ונצרך להתיישב ולסדר הדברים איך להנהיג העסק להבא בעזה"י, וגם להכין מכתבים הדרושים לזה.

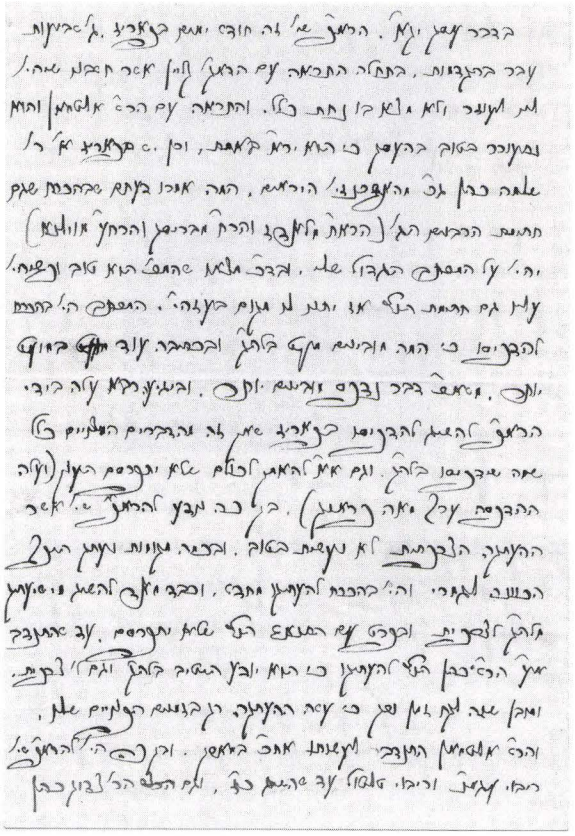
ובבדר"ח אדר כותב לו שוב (אגרת תרצט):

ידידינו הרא"פ שי' נסע מפה תמול בקר לפאריז, ומדי עברו הי' היום בקרלסרוהע אצל שטרויס. בנסעו מפפד"מ הי' גם כן אצל שטרויז, והוא האחד שהרגיש את הענין היטיב. ועתה כתבתי איליו עוד מכתב, ובקשתיו שיתראה עם הארעויץ[156], וימתיק לו בקשתינו איך שהצדק אתנו, ותקוותי שדברי שטרויז יפעלו אי"ה על הארעויץ. והשי"ת יעזור לנו להשיג מבוקשינו בקרב.

במשך חמשה שבועות שהה הרא"פ בפריז. לשם הרבה רבינו לכתוב אליו הוראות מפורטות בכל פרט ופרט[157]. אם יפורטו כולם כאן יארכו הדברים. את סיכום הדברים כותב רבינו אל הר"י ברלין בתחלת ניסן (אגרת תשטז):

בדבר עסק יק"א. הרא"פ שי' זה חודש ימים בפאריז. ג' שבועות עבר בהקדמות, בתחלה התראה עם הדאק' קליין אשר חשבנו שיהי' לנו לעוזר, ולא מצא בו נחת כלל, והתראה עם הר"ש אלטמאן, והוא נתעורר בטוב בהעסק כי הוא יר"א באמת. וכן יש בפאריז אחד ר' שלמה כהן גם כן מהאשכנזים היראים. המה אמרו דעתם שבהכרח שגם חתימת הרבנים הג' (הרא"ח מלאדז והר"ח מבריסק והרח"ע מוילנא) יהי' על המכתב הגדול שלי, ובדרך כלל מצאו שהמכתב הוא טוב, וכשיהי' עליו גם חתימת הנ"ל אז יתנו לו מקום בעזה"י.

המכתב הי' בהכרח להדפיסו[158], כי המה מבינים מעט בלה"ק, ובכתיבה עוד במועט יותר, משא"כ דבר נדפס מבינים

יותר, וביגיעה רב[ה] עלה בידי הרא"פ להשיג להדפיסו בפאריז, שאין זה מהדברים המצויים כלל שמה שידפיסו בלה"ק, וגם אי אפשר להאמין לכולם שלא יתפרסם הענין (ועלה ההדפסה ערך מאה פראנק).

בין כה נודע להרא"פ שי' אשר ההעתקה הצרפתית לא נעשית בטוב, ובכמה מקומות נעתק היפך הכוונה לגמרי, והי' בהכרח להעתיקו מחדש, וכבד מאד להשיג מי שיעתיק מלה"ק לצרפתית, ובפרט עם התנאי הנ"ל שלא יתפרסם, עד שהתנדב את עצמו הר"ש כהן הנ"ל להעתיקו, כי הוא יודע היטיב בלה"ק וגם לשון צרפתית, ומובן שזה לקח זמן נכון, כי עשה ההעתקה רק בזמנים הפנויים שלו, והר"ש אלטמאן התנדב לעשותו אחר כך במאשין. ובין כה הי' להרא"פ שי' ריבוי עגמת נפש וריבוי טלטול עד שהשיג כל זה.

וגם הר' צדוק כהן הי' חולה ר"ל, ולא קיבל שום איש. וביום ועש"ק העבר הי' אצלו עם הר"ש אלטמאן, וקיבלו בסבר פנים יפות, ומסר לו כל המכתבים (היינו מכתבי הגדול, לעת עתה בלתי נדפס, ומכתבי הרא"ח והרח"ע להיק"א, ומכתבינו איליו בפרט), והגביל לו לבוא איליו ביום ב' (שלא בהזמן שמקבל אנשים, וזה הי' התקרבות יתירה מאתו) ובין כה יקרא המכתבים.

וביום ב' העבר הי' אצלו, ואמר לו אשר הבאראן באמת הניח המעות על רוסיה, לא על שולען כי אם על המחי' כו', על ארגענטינא, והם מצאו אשר יותר טוב ליסד עניני פרנסה ברוסיה עצמה כמו פאבריקן וכדומה, אבל ליתן על שולען

---

155. ולה"ר צדוק הכהן, רב הראשי לצרפת ומראשי היק"א.

156. ה"ר מרדכי הלוי.

157. אגרות תשד. תשו. תשח. תשיא. תשיג-ד. תשיט. תשכד.

158. להקלידו במכונת כתיבה.

ה"ר צדוק כהן, רבה הראשי של פריז

אין בהפראגראמע שלהם, כי אם לצורך הוראת שעה פעל אצלם דוד גינצבורג שנתנו תמיכה לחברה מפיצי השכלה. ואיננו זוכר הרא"פ איך אמר לו אם 400 אלפים רובל [שהם מיליון פראנק, כנ"ל] או 400 אלפים פראנק, ולא שערו אשר פעולת מפיצי השכלה הוא לרע כל כך. ואמר הרצ"כ להרא"פ, שמה שנתנו אי אפשר לתקן, והשקו"ט כעת יכול להיות אודות להבא. והרא"פ אמר לו שאנו דורשים אודות העבר וגם אודות להבא. ואמר לו הרצ"כ שיקבע לו זמן בשבוע הבע"ל שיהי' אתו יחד אצל לעוין, שהוא הפרעזידענט של היק"א...

אני כתבתי להרא"פ וחזקתי אותו שידרוש על העבר כמו על להבא. והשי"ת יהי' בעזרינו שנפעל רצונינו ובנקל ובהצלחה.

כפי הנראה יהי' בהכרח שיסע הרא"פ עוד הפעם לפאריז אחר חה"פ הבע"ל, בעת שיהי' האסיפה אצלם בסוף חודש אפריל.

כן אמנם הי', שבט' ניסן כותב לו רבינו[159] שיחזור לחג הפסח לביתו בקניגסברג ואחר הפסח יסע עוה"פ לפאריז. ובאותה שעה נסע גם רבינו בעצמו לפריז[160].

במשך הזמן הזה, סוף ימי הרא"פ בפריז, וימי שהותם בשנית בפריז, היתה פעילות רבה עם חברי ועד היק"א. את הדברים מסכם רבינו באגרת י"ט סיון אל הרא"מ מאדייעווסקי (אגרת תשמו):

בדבר עסק יק"א אם אבאר לכבודו כל הדברים בפרטיות מה שעברו בזה במשך החורף עד עתה, תקצר היריעה מהכיל, ואם יהיו כל הימים דיו כו'. אמנם עיקר כובד המלאכה הי' בפאריז. הרבה יגיעות מאד יגע ידידינו הרא"פ שי', הרבה דברים שפך על אודנין דלא שמעין, ומובן הצער והעגמת נפש הרב מזה.

בפאריז נודע לו אשר ההעתקה בל' צרפת אינה מכוונת כלל, והי' נצרך לעשות העתקה אחרת, אשר השיגה בכובד, והאשכנזים היראים היו בעזרו.

הי' כמה פעמים אצל הרצ"כ, והוא כל חפצו רק להונות ולהתנהג בערמומית. הי' אצל הפרעזידענט של היק"א לעוען, ומסר לו המכתב בל' צרפת, ובפעם הא' קבל אותו בטוב, ואמר לו לבוא בעוד איזה ימים ויאמר לו תשובה. ואז רוח אחרת היתה אתו, ונראה שקלקלו אותו (ואנו חושבים שזה מהסיקרעטאר שלהם שהוא איש מדינתינו שנתן להם הברון גינצבורג, ומובן אשר רצונו הוא כרצון הברון גינצבורג, ואם כי הרא"פ הי' אצלו גם כן, ואמר שלא יהי' מנגד, אך כו'), ואמר לו שזה חסידיזמוס. ואמר לו הרא"פ והלא המכתבים המה מהרבנים הגאונים ברוסיה שאינם חסידים, ואמר לו לעוען שישאלו בדבר בקשתינו בפ"ב. ודרש מאתו שישאלו אצל פאל'[161], ובאר לו איך שהרבנים אינם מסכימים בזה עם הברון גינזבורג, וכבר דרשו מהברון גינזבורג לשנות דרכו בזה והוא אינו שומע, וזאת אלץ אותם להגיש עצומיהם להועד דפאריז, ולזאת הוא דורש מאתו שישאלו מפאלייאקאוו, ובה יוכחו לדעת שאין זה חסידיזמוס. והבטיח לו לעוען בתוקף שישאלו מפאליאקאוו. אחר כך נודע לנו אשר לעוען שינה ולא שאל מפאליאקאוו, כי שלח המכתב להברון גינזבורג, והוא השיב שזה נובע ממעין החסידות, ויצא בדברים קשים על הרבנים, ואיך שהדבר מצד עצמו מוכרח ואין לשנות, והמה קבלו הדברים בטוב. ובדרך כלל הברון גינזבורג נחשב אצלם לצדיק וישר ומאמינים בו באמונה שלימה.

כשהייתי בפאריז הי' אז זמן האסיפה אצלם. הייתי אצל הרצ"כ. והנה זאת המה מודים אשר המורים ברע המה, ואומרים אשר צודקים אנחנו מה שאנו מנגדים לזה. גם כאשר בארתי לו שהבתי למוד למלאכה המה רק תחת מסוה השם הזה, מודה גם כן שהוא כן. מכל מקום לפועל אין זה נוגע כלל, ואומרים מה שאינו נראה לנו נכתוב להברון גינזבורג, ומה שהברון גינזבורג אינו שומע לא איכפת לה[ם]. בהאסיפה דברו אודות ענינינו, והחליטו רק לשלוח הדברים להוועד דפטרבורג.

אמנם אני אינני אומר נואש ח"ו, ותקוותי חזקה שנפעול עליהם אי"ה. אמנם ההכרח הוא שיתעסקו בזה הרבנים הגאונים דמדינתינו, ויכניסו את עצמם בזה ביותר. ולזאת נסע כעת ידידינו הרא"פ שי' לבריסק, ומשם יסע לעוד מהרהגי"ם, ורצוני שיעשו אסיפה אודות זאת, ושיהי' גם כן רבנים מאנ"ש אל האסיפה.

גם לאחר מסירת המכתבים והפגישות המשיך רבינו בהשתדלות עניפה, על ידי גדולי ישראל ועל ידי הגבירים והעסקנים, להשפיע על חברי ועד יק"א, להחליף את המליון פראנק לתמיכת יהודי רוסיה, מתמיכת בתי הספר לתמיכה חומרית, הדרושה מאד ליהודי רוסי'[162].

159. אגרת תשכד.

160. אגרות תשלג-ו.

161. יעקב פאליקוב, מראשי מחלקת היק"א בפטרבורג.

162. אגרות תשלט. תשמ. תשמג. תשמח. תשנד. תשנח.

סוף דבר כותב בט' אדר תרס"ג (אגרת תתיג):

שמעתי אשר היק"א חדלה ליתן להם מעות, היינו מהסך מיליאן פראנק שקצבו עכבו ת"ר אלף.

ובכ"א אדר (אגרת תתטו):

מהו הסיבה לזה אי אפשר לידע, אפשר נתנו אל לבם הפראטעסטין שנגד חברה מפיצי השכלה.

פרק קכז
רבינו ושאלת הרבנות מטעם

ה״רבנות מטעם״ התחילה ברוסיה בין השנים תקפ״ו-תקצ״ה. הרבנים נצטוו אז לנהל את פנקסי רישום הנישואים, הלידות ומקרי המוות שבין העדה היהודית ברוסיה. בחירת הרב נזקקה מאז לאישור מוסדות הממשלה. הרב חייב הי׳ לדעת קרוא וכתוב רוסית. כיון שהרב הדתי לא יכל לעשות כל זאת, נתמנו באישור הממשלה ״רבנים מטעם״, שהיו ממונים לכל התפקידים הרשמיים, בשעה שהרבנים הדתיים המשיכו בתפקידם כלפי פנים, הוראה ודיינות.

במקומות מועטים הי׳ הרב הדתי גם הרב הרשמי, כאשר הרב ידע קרוא וכתוב ברוסית, והי׳ מתעסק גם בניהול פנקסי הרישום, אך ברוב המקומות נתמנו לזה אנשים מיוחדים שלא היו ראויים לרבנות, ויש שאף לא היו שומרי תורה ומצוות[163].

בשנת תר״ח יסדה הממשלה שני בתי מדרש לרבנים ומורים, האחד בוילנא והשני בזיטאמיר. בבתי מדרש אלו מיעטו בלימודי קודש והרבו בלימודי חול. ואף בלימוד הזעום של לימודי הקודש היתה מגמת הממשלה להרחיק בהם את התלמידים מהתלמוד ומהאמונה היהודית. בתי מדרש אלו היו היסוד לרבנים ״מטעם״ בשנים הבאות[164]. מכל מקום רק מעטים סיימוהו עם דיפלומה רבנית ונתקבלו אחר כך כרבנים ״מטעם״. רבים מבוגריה עברו לאוניברסיטה.

באותה שנה, תר״ח, יסדה הממשלה ״ועידה רבנית״, הוא מוסד רשמי של הממשלה לצרכי בירור השאלות הדתיות של יהודי רוסיה, שתיקרא לעיר הבירה פטרבורג כל כמה שנים. מאז עד נפילת המשטר הצארי ברוסיה נקראה ועידה זו לפטרבורג ששה פעמים[165], לועידה מיוחדת שנמשכה, כל פעם, מחודש עד ארבעה חדשים.

הועידה החמישית התקיימה בחורף תרנ״ד, ובה הי׳ דיון גם בדבר הרבנות הכפולה, והיתה הצעה, שנתקבלה על ידי חבריה, להנהיג, שגם הרב הדתי יתחייב בתעודת השכלה (צנז), ואז יוכל גם הוא לנהל את פנקסי הרישום, ושוב לא יזדקקו לרבנות הכפולה.

יו״ר ועידה זו הי׳ הרב צבי הירש רבינוביץ, בנו של הג״ר יצחק אלחנן ספקטור, וממלא מקומו ברבנות קאונא. הוא עם שאר חברי הועידה, שרובם לא היו רבנים, הסכימו להצעה זו, מבלי להתייעץ ולהודיע הדבר לגדולי ישראל שבאותה תקופה[166].

לרבינו לא נודע הדבר עד שנת תרנ״ז, כשלש שנים אחר הועידה. הוא התנגד מאד להצעה זו ומיד התחיל לעסוק בזה בלי הרף במשך כמה שנים[167].

רבינו דרש שלא לחייב את הרבנים בשום תעודת השכלה (צנז), שהרבנות הכפולה תתבטל, וניהול פנקסי הרישום תיעשה על ידי פקיד מיוחד. את הנימוק לדרישה זו מבאר לפני הג״ר חיים עוזר גרודזנסקי (אגרת תת):

אם ח״ו נתרצה על רבנים בעלי ב׳ קלאסין, בנקל לפעול הדבר ולהביא השאלה לידי פתרון, אבל רע ומר הדבר מאד, כי בלתי ספק אשר רבים מהצעירים שיהיו בעלי צענז כנ״ל לא יהי׳ בהם יראת אלקים, כי התבערה בלבות הצעירים בידיעת חיצוניות נורא היא מאד, וכשיטעום מעט בהיתר ובהכרח יוצא בודאי מגדר הגבלה הנ״ל. ומה גם אשר לצענז כנ״ל צריכים גם כן ידיעה נכונה (עד שיהי׳ באפשרי לעשות פעראוואד[168] מעברית לרוסית, להעתיק ענין שלם או לכתוב רעיון), ופעולת הידיעה בזמן הזה עזה היא מאד, ואם ח״ו יהיו רבנים כאלה הלא ירעו וישחיתו יותר מהקז״ר[169] דכעת, המובדלים מכל דבר הקדש, ואינם באים בשם הדת, וכפרותם ר״ל גלויה וידועה היא לכל. ולזאת אי אפשר לנו להסכים בשום אופן על איזה צענז.

לצורך השתדלות זאת, ולשאר עניני עסקנות הכלל שעסק בהם רבינו, מינה רבינו איש מיוחד – הרב אליעזר משה מאדייעווסקי, רב דתי ואף מאושר מטעם הממשלה בעיר חורול[170].

את סיכום ההשתדלות בזה במשך השנים תרנ״ז-תר״ס מסכם רבינו (באגרת תרח) לפני ה״ר ישעי׳ ברלין (שהוא הי׳ אחד משני התומכים העיקריים בעבודת רבינו זאת):

השאלה הזאת כבידה מאד, ואחר הרבה יגיעות אשר יגענו בזה והרממ״ד[171] דיבר הרבה עם אותן שהדבר אצלם כעת, עוד רחוק הדבר שיהי׳ כמבוקשינו, והרבה גרם בזה מה שהרבנים

---

163. אגרת תקפג.
164. אגרת הנ״ל.
165. על הועידה הששית, בשנת עת״ר, יסופר לקמן פרק קלח.
166. אגרות תקצ. תקצא. תרח.
167. אגרת תרח.
168. תרגום.
169. קאזאניץ רבנים, רבנים מטעם.
170. אגרות תקצא. תרמה ובהערות שם.
171. הרב משה מאדייעווסקי הנ״ל.

שהי' בראבינ' קאמיס'[172] האחרונה הסכימו על צענז דפולין[173], ואם ח"ו יחליטו כן, לא טוב הדבר מאד ה' ירחם, כי אז יהי' נפסד ח"ו כל מצב הרוחני, ומי שירצה להחזיק את הדת יהי' לו מלחמה גדולה מבית ומבחוץ, ה"י, ולזאת החלטנו להודיע הדבר ולשאול דעתם ועצתם איך לעשות.

ולפי דעתי לא טוב עשו הרבנים שהיו בראבינ' קאמיס' שידעו מחפץ הממשלה לעשות צענז, והמה הסכימו על זה (והרצה"ר מק'[174] מצדיק את עצמו שהכריחום על זה, וכן הוא האמת לפי הנראה) למה לא הודיעו זאת לחבריהם, אולי ימצא מי עצה לזה, וגם שלא להניח הדבר בלי השתדלות, ואיך לקחו על עצמם דבר גדול כזה להיות פוסקים מעצמם ולהניח הדבר בסוד, וכאשר נודע לנו הדבר (כמדומה בערך ג' שנה אחר הקאמיס') אנו עוסקים בזה בלי הרף. אבל השי"ת יודע מה שיהי' כו'. ואינו נכון שנעלים את הדבר מזולתינו, ובודאי יכולים רבים יותר לפעול לטובה.

ולמטרה זו נסע בתחלת הקיץ ידידינו הרממ"ד לקאפוסט ולאדי[175] ולהרה"ג דאשכנזים, אבל לא הי' תועלת מהנסיעה, כי הלא ראה כל אחד ואחד בפני עצמו, וזה אומר בכה וזה בכה, ואין אחד שומע דברי חבירו, ואין זה בגדר ההתייעצות, וגם לא התראה עם כולם כי לא הספיק לו הזמן אז.

ולזאת לפי דעתי מוכרח הדבר לעשות אסיפה מהצדיקים והרבנים הגאונים, ולהציע לפניהם מצב הענין, ולהתיישב היטיב איך לעשות.

וגם כי ידידינו הרממ"ד הציע כעת עצה איך שיש לקוות לבוא אל השאלה שיפתר לטובתינו כחפצינו בעזה"י, ודיבר בזה עם מי שהענין בידו, והסכים שיכול להיות שבאופן כזה נשיג אי"ה מטרתינו. וגם היום קבלתי מאתו מכתב בידיעה מהנ"ל איך ומה לעשות. אבל יש בזה חששות גם כן, ולא נוכל לקבל על עצמינו לעשות זאת בלי ישוב עם עוד רבנים ונכבדים, ובהתאסף יחד נוכל להחליט.

בהמשך האגרת מונה רבינו את שמות הצדיקים הרבנים והגבירים שיש לקרוא לאסיפה זאת. את האסיפה רצה רבינו לקרוא לווארשא בשלהי חורף תר"ס, אך היא לא באה לפועל. שוב רצה רבינו לקרוא לאסיפה בווארשא במשך הקיץ אך גם היא לא באה לפועל. שוב רצה רבינו לקרוא לאסיפה כללית בקיץ תרס"א, ובחורף תרס"ב[176].

ההשתדלות בזה המשיכה[177], ואף ההתכתבות בזה עם גדולי ישראל[178], אך לא ידוע לנו שתתקיים אסיפה רבנית כללית בנושא זה, עד אייר תרס"ט בווילנא[179], וב"ועידה הרבנית" הששית באדר שני עת"ר[180].

החוק עצמו לא השתנה בנושא זה עד לנפילת המשטר הצארי, והתחלת השלטון הקומוניסטי. הרבנים הדתיים המשיכו בהנהגת העדה כלפי פנים, ואילו הרבנים מטעם – כלפי הממשלה. בין אלו לאלו היתה תמיד התמודדות על השלטון בעיר, אלו עושים נפשות להשכלה ואלו מקרבים ישראל לאביהם בשמים[181], אלו מארגנים אסיפות רבנים לעצמם ואלו מוחים נגדם בתוקף[182].

---

172. ועידה הרבנית.
173. תעודת השכלה, שמחוייבים בה הרבנים בפולין.
174. הרב צבי הירש רבינוביץ מקאוונא.
175. לאדמו"ר מוהרש"ד מקאפוסט ואדמו"ר מוהרי"ד מלאדי.
176. כדלקמן פרק קלד ואילך.
177. אגרות תשפח-ט. תשצט. תת. תתד.
178. אגרת תת.
179. כדלקמן פרק קלו.
180. כדלקמן פרק קלח. וראה גם מבית הגנזים פרק קיד.
181. אגרת תקפג.
182. אגרות תרמז. תרנ. תרנא. תרנג.

פרק קכח
רבינו ושאלת החדרים והמלמדים

כמו בשאלת הרבנים כך גם בשאלת המלמדים, השתדלו חוגי ההשכלה להשפיע על הממשלה שתחייב את המלמדים המאושרים בתעודת השכלה (צנז). ושבחדרים ילמדו גם לימודי חול, לפחות שפת רוסיה.

מלמד בלתי מאושר אסור הי׳ לו לעסוק במלמדות, וחדר בלתי מאושר אסור הי׳ ללמוד בו. אך לפי החוק לא הוזקק המלמד לתעודת השכלה ולא החדר ללימוד רוסית. האישור הי׳ ניתן, על ידי שר החינוך של כל פלך, גם בלי תעודת השכלה ולימוד רוסית[183]. כך נשאר במשך כל ימי השלטון הצארי; אמנם חוגי ההשכלה עוררו דיון בזה כבר בשנת תרנ״ג-ד. סקירת הדברים כותב רבינו, אל ה״ר ישעי׳ ברלין (אגרת תשעד):

בדבר המלמדים בפלכים שלנו, יצא החוק עוד בשנת צ״ג[184] (חתום מהאה״ג אל׳ ה[ג][185]) שאין צריך לשום צענז. בשנת צ״ז עורר הגו״נ[186] דמינסק לעשות לחוק שילמדו בהחדרים שפת רוסיה, ושהמלמדים יצטרכו לצענז, ובשנה העברה עורר הדבר עוד הפעם, ובחודש העבר[187] עיינו בזה בקאמ׳ מינסט׳[188] והגישו ההצעה לפני האה״ג[189], וביום ך״ו לחודש העבר חתם שלא לעשות שום שינוי בהלכות המלמדים. זה נודע להרמ״מ[190] שי׳ ממכירו, והוא דבר ברור.

ות״ל בזה נתחזק מצב הדבר בפלכים שלנו שלא ידרשו צענז מהמלמדים. אמנם בדבר חיוב למוד שפת רוסיה בחדרים, לפי הנראה עדיין הדבר עומד בספק, וחברה מפיצי השכלה מתעסקים בזה הרבה.

בהיותי בפ״ב נתראיתי (על ידי פעולת ראזאלי׳ פאליאקאוו) עם הרכבי ממאסקווא, והוא ראש סניף חברה מפיצי השכלה במאסקווא, ובתוך הדברים אמר לי׳, שהמה משתדלים בזה שיהי׳ רשות ללמוד שפת רוסיה בחדרים, ותקוותו להשיג זאת ח״ו בקרב.

סיבת התנגדות רבינו ללימוד שפת רוסיה בחדרים מבוארת בהמשך האגרת:

הרעה הגדולה ר״ל בזה הוא אשר החברה מפיצי השכלה יתקרבו אל החדרים והת״ת ויתנו בהם יד עם המורים שלהם, וכשישיגו ח״ו הרשיון, או עוד בדרך חיוב, יש לחשוב שימשכו ידם מן בתי הספר[191], אשר לא כל האבות נותנים בניהם לשם, ויתנו כחותיהם על החדרים והת״ת, אשר שם ימצאו כל הנערים, והיא כוונה עמוקה מהם בהשתדלותם זאת בחכמה להרע ח״ו. והשי״ת יפר מחשבתם.

ואני הבנתי זאת מדברים מקוטעים ששמעתי מהרכבי הנ״ל, וצרפתי אותם אחד לאחד, וברור אצלי אשר זה כוונתם, והשי״ת יפר אותה.

נחוץ הי׳ מאד שיהי׳ אצלינו איש מיוחד שיעיין בכל הענינים האלו, ואינו נחוץ שיהי׳ תמיד בפ״ב, כי אם שיעיין ויפקח בהענינים ואיזה חדשים בשנה יהי׳ בפ״ב.

זאת לא היתה הפעם הראשונה שרבינו כותב בזה. התעסקות רבה השקיע רבינו בנושא זה במשך השנים תרנ״ח-ס״ג[192] ובשנים הבאות. מזמן לזמן הי׳ שר החינוך של פלך מסויים דורש צנז מהמלמדים, לפני נתינת האישור[193], אך בכללות, כאמור לעיל, לא נעשה כל שינוי בחוק זה.

---

183. ראה לעיל פרק קט ופרק קכב.
184. 5 בספטמבר 1893.
185. מהאדון הגדול אלכסנדר השלישי.
186. הגוברנטור, מושל.
187. דצמבר 1901.
188. ועדת השרים.
189. האדון הגדול.
190. ה״ר מנחם מאניש מאנעסזאן.
191. שהם מייסדים בעצמם, כדלעיל פרק קכד ואילך.
192. אגרות תקפד. תרלה. תרפט. תשעא. תשעה. תשעט. תשצב-ה. תשצט. וראה גם מבית הגנזים פרק קיג.
193. אגרת תשעה.

הטבת חוקי היהודים ברוסיה

פרק קכט
תחום המושב

מתחיל משנת תקס״ד, כאשר הקיסר אלכסנדר הראשון הוציא את ה״תקנות על אודות היהודים״, ביניהן גם גזירת גירוש היהודים מן הכפרים[194], היה ״תחום המושב״ של בני ישראל ברוסיה הולך ומצטמצם מזמן לזמן, על ידי הגבלות ואיסורים מתחדשים.

בשנת תרמ״ב, לאחר הפרעות שפרצו בדרום רוסיה באביב תרמ״א, בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני, מינה אלכסנדר השלישי את שר הפנים ניקולי איגנאטייב שצימצם את ״תחום המושב״ עוד יותר בחוק הנקרא בשמו ״התקנות הארעיות״.

התקנות הארעיות האלו נתקבלו על ידי ועדת השרים ב-3 במאי 1882 ולא בטלו עד לאמצע מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ה. בתקנות אלו נאסר על יהודים לגור מחוץ לערים ועיירות – גם בתוך חמשה עשר הפלכים של ״תחום המושב״, האיסור הזה חל על כל המקומות הכפריים שבתוך תחום המושב[195]. כן נאסר קיום שטרי מכירה ומשכנתא וכן חוזי חכירה של נכסי דלא ניידי, הנמצאים מחוץ לתחום המושב, על שם יהודים.

33 השנים האלו היו קשות מאד ליהודי רוסיה. הממשלה והשלטונות המקומיים היו מצמצמים את זכות הישיבה של היהודים מפעם לפעם. האוכלוסיה היהודית הצטופפה יותר ויותר ב״מיטת סדום״ של השטח העירוני שבתחום המושב. גדל העוני והתרבו מחוסרי העבודה[196].

את דאגת רבינו למצב הזה, בשנת תרס״א, אנו קוראים באגרת שכתב אל חברת היק״א (אגרת קב ע׳ רמ):

עמינו בני ישראל צריכים פרנסה ורעבים ללחם. סיבת הדבר ידוע, יען כי נסגרים לפניהם כל מרחבי ערי רוסיה הפנימית, וגלילות קורלאנד וליפלאנד ועוד, ששם המסחר נפרץ, ובהם בתי חרושת למרבה והפרנסה מצוי׳, החזקת קרקעות דירות וכפרים אסור להם ורובם ככולם נסגרים, רק בתחום המושב יושבים צפופים במקום שאין שם בתי חרושת למלאכה ועבודה, המסחור והקנין מצומצם בהם, והרבה אנשים אחוזים בכנפי מסחורים אחדים שהותרו להם, הבלתי מספיקים גם למחציתם. רובם המה בעלי חנויות אשר כמעט רבו המוכרים על הקונים. באיזה מקומן יש עסק היערות ועסק הפשתן, אשר על כל יער קטן ועל כל חבילה של פשתן ישנם קופצים עשרת מונים, והנם מעשרים רק את המוכרים, וליהודים הקונים לא נשאר פרנסה ואינם רואים ברכה לעצמן, ואוכלים איש בשר זרועו, ומתדלדלים עד שאין להם במה לעשות אף איזה עסק קטן. והרבה עשריות אלפים מאחינו ימצאו בארצינו, אשר אחרי שאחיהם במקומותיהם כבר עזרו ותמכו אותם כמה פעמים נשארו בחוסר כל, שאין להם עצה אף על איזה סך סכום קטן להתחיל לעשות בזה איזה דבר מה, וכבר אכלו את יתר הפליטה מכלי ביתם ואין להם שום עצה ממש לחייהם, ורק יושבים ודואגים יושבים ובוכים במר נפשם על צרתם האיום ועל נפש עולליהם הרעבים לחתיכת לחם יבש ממש ר״ל. וכל זה מצמצום המקום וצמצום העסקים שאינם רואים ברכה בעמלם, אדרבא מפסידים יותר כחם בענין רע, ויהי׳ אחר כך מנודים לארצות מרחוק ולמשא אל אחיהם שמה.

ובשנים האחרונות מאז שנתייסדה המאנופולין על מסחר המשקאות, נתוספו הרבה אלפים משפחות באין עסקים שיורדים לחיי אחיהם בעסקיהם, וידל ישראל מאד, וממש איש בשר זרועו יאכלו. הרבה עניים אנשי כבוד ומעלה ובעלי כשרון, אשר מרוב עניים לא יבוא מאכל תבשיל אל פיהם כל ימי השבוע, וכמה מיני חולים יתיילדו מסיבת המצוקה והדלות. ואז מצבן רע ומר מאד, אין להם במה לקרוא לרופא ולא במה ליקח רפואה לנפשם. ויש מאחינו אשר מתים בלי עתם ר״ל מסיבת הדברים הנ״ל. עינינו יורדות מים על שבר בת עמינו אשר ככה הגיע עליהם.

לכן מבקש רבינו אצל חברת היק״א, לייסד בתי חרושת עבור היהודים בערי תחום המושב (במקום לתת תמיכה ליסוד בתי הספר על ידי החברה מפיצי השכלה), כמסופר לעיל פרק קכו.

בערב חג הסוכות תרס״ד כותב רבינו, אל אחד מנגידי ועסקני חב״ד, ה״ר ישעי׳ ברלין (אגרת קכז):

תמול קבלתי ידיעה אשר הוקם ועד סתר תחת נשיאות שר הפנים לעיין בהחוקים הנוגעים לאחינו, ולמטרה זו נשלח צירקוליאר שאלות לשרי הפלכים שיגידו חוות דעתם. וכותבים שהצירקוליאר הוא סתום וקשה לרדת לסוף דעתו. מובן הדבר כי הרבה תלוי בתשובות שרי הפלכים, ונחוץ מאד להתאמץ ולהשתדל בזה. וכאשר כבודו יש לו הכירות ת״ל במקומות הגבוהים, וגם מהנכון להתאחד בזה עם עוד מהנכבדים, וישתדלו בזה והשי״ת יהי׳ בעזרם.

החוזר הנזכר נשלח באוגוסט 1903, על מנת שיודיעו את חוות דעתם בנידון עד הראשון לאוקטובר, ולאחר שהתקבלו התזכירים נקראה ישיבת ועדת השרים בראשית

---

194. ראה אגרות-קודש אדמו״ר הזקן אגרת ס, ובמקורות והערות שם. לעיל פרק סח.

195. ראה אגרת תתנה, ובהערות שם.

196. ראה בכ״ז ״העבר״ יט ע׳ 35 ואילך.

ינואר 1904, בראשות שר הפנים וייצ'סלאב פלווה.

הועד קיים כמה ישיבות, ואחר כך נדפסו הודעות בעתוני התקופה שהישיבה הסתיימה וההחלטות התקבלו. שוב נדפסו ידיעות נוספות שההחלטות עדיין לא התקבלו ושהמשך הישיבה יתקיים באביב. כשהגיעו ידיעות אלו אל רבינו כותב שוב אל ה"ר ישעי' ברלין הנ"ל (אגרת תתנה):

אבקשו להודיעני במה עוסקים הועד ואם כבר החליטו דבר, דכפי הנראה ... שנותנים איזה הנחה בדבר הכפרים וכנגד אוסרים איזה דברים. אבקשו ייטיב נא להודיעני איזה דברים מתירים ואיזה אוסרים, ואם כבר גמר הועד את מלאכתו.

וכעבור יומיים שואל שוב אצל ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן (אגרת תתנו):

נראה שנותנים איזה הנחות בדבר הכפרים ולעומת זה לוקחים איזה זכיות חזרה, אבקש את כבודו להודיעני איזה הנחות עושים בענין הכפרים ולעות זאת באיזה דברים מחמירים.

בסופו של דבר נדפסו החלטותיה בעתון הזמן, וממנו העתיקו שאר עתוני התקופה (הצפה; פריינד). שתי ההחלטות העקריות, שבהם דן רבינו[197], הן: "אם האכרים של איזו כפרים יבקשו להתיר לשבת ליהודים ב"כפריהם", אז תנתן הרשות ליהודים לשבת שם[198] [בניגוד לחוק שעד אז, שנאסר ליהודים לשבת בכפרים, גם אלו שבתוך "תחום המושב"] ... ליסד בערי התחום ורשא ואודיסה בתי מדרש גבוהים בשביל היהודים [שלא ניתן להם הרשיון ללמוד באוניברסיטאות הכלליים], באופן שהפרופסורים יהיו רק נוצרים".

197. באגרות תתנה-ו הנ"ל.

198. ראה גם לקמן פרק קלא, דברי שר הפנים פלווה בזה.

פרק קל
אספת נבחרי היהודים בפטרבורג

במקביל לועדת שרים זו שהתקיימה בחורף תרס״ד, התקיימה באותה שעה בפטרבורג גם אספת נבחרי היהודים, נציגי הקהלות, ברשיון שר הפנים פלווה, שידונו גם הם, להבדיל, בדבר הצעות להטבת מצב היהודים ברוסיה.

על דבר אספה זו כותב רבינו בער״ח מ״ח אל ה״ר ישעי׳ ברלין הנ״ל (אגרת תתל):

מכתב כבודו נכון הגיעני. על פי ערך תהי׳ האסיפה כפי שהגבילו. והעיקר מה שנוגע הרבה, ובזה הנני לעוררו, אשר לא תחזרו את הדבר ליושנה למסור עצמם להברון גינצבורג לסמוך עליו ועל הסובבים אותו, כי באופן כזה לא יהי׳ ח״ו שום תועלת, כי אם איזה גבירים ונכבדים מערי השדה יקחו את העסק עליהם לעיין ולפקח בטובת האלמנה[199], ויצרפו גם את הברון גינצבורג במה שיהי׳ נדרש מאתו. כי כל החסרון בשנים הקודמים הי׳, מה שהיו כל הענינים מסורים אליו והוא הי׳ דן יחידי, ומי יגיד דעה נגדו, וגם הוא לא קבל, והרבה סמכו עליו, והוא כידוע אינו דעתן כלל (ובפרט עתה), והסובבים אותו כוונתם רק לעצמן. ולזאת עתה כאשר הוא בנין מחדש יכולים לתקן זאת. והשי״ת ירחם על האלמנה העלובה וירום קרנה בכל פרט ופרט.

הדבר נגע מאד ללב רבינו, ובאגרת הנ״ל לא הסתפק, אלא כעבור שני ימים כותב לו שוב (אגרת תתלא):

ביום ג׳ העבר כתבתי לכבודו בטח קבל מכתבי, ובזה הנני לחזור ולעורר בדבר האסיפה אשר בטח יהי׳ כבודו על האסיפה, ואפשר גם אחיו הג׳[200] שי׳, ויעשו אגודה אחת לעשות בטובת האלמנה. אבל יבחרו דוקא אנשים מאתכם, לא את הברון גינצבורג, ולא מהמחודשים, כי אם מאנשים יראים ושלימים דוקא, אשר יכניסו את עצמם לעיין ולפקח ולעשות את הדרוש לטובת האלמנה. והשי״ת יהי׳ בעזרם להטיב ולהרים על ידם קרנה מעלה כו׳.

זה היה רצון רבינו, אמנם הברון גינזבורג ואנשיו לא הרשו זאת. על כך כותב רבינו אל ה״ר ישעי׳ ברלין בח׳ טבת (אגרת תתמב):

נראה היטיב איך שכל חפצם שיהי׳ ההנהגה כמקדם, שרק המה יהיו המתעסקים, והברון גינצבורג יהי׳ דן יחידי והוא העיקר, ואת אנשי ערי המדינה חושבים ליתומים קטנים, ולא להם להגיד דעה מ[ה] יעשה אדותם, ומכל שכן שלא יהיו המה המתעסקים. וכל כוונת האסיפה דוילנא היתה שאנשי המדינה יצאו מידי אפוטרופסות, די להם להיות תחת אפיעקע[201] של פ״ב, כבר יש להם דעה לעשות בעצמם, המה בעצמם יודעים ומרגישים את מכאוביהם ואת צרותיהם ר״ל, ויעשו המה בשלהם, ולא אפוטרופסים שאינם יודעים ואינם מרגישים את צער הסובלים כלל. ובפרט הקרזאק[202] שלו, אשר רק לבצע עיניהם ולא איכפת להם כל הענין בעצם, על מי יש לנו להתאונן על הענינים שהולכים ככה אחרי שאינם עושים רק לצאת לבד, מתעוררים כרגע וחוזרים וישינים וחולמים חלומות טובות יש לנו מטיבים ומתעסקים בפ״ב. נזרוק החלומות האלו מרעיונינו, ואין לנו על מי להשען כי אם על אבינו שבשמים על ישועתו ועזרתו. והכלי המחזקת הברכה הזאת היא ההתעסקות, שנתעסק אנחנו בעצמינו דוקא לא על ידי אחר, טוב מלא כף נחת בעשי׳ שלנו ממלא חפנים עמל שלהם, שהוא רק רעות רוח ואין בהם ממש.

מה שעשו באסיפת ווילנא, שיהיו ועדים בכל העיירות ויהי׳ ועד מרכזי ויתאחדו ויתאגדו יחד, זה טוב ומתאים אל הכוונה, אבל צריכים שיהי׳ הדבר לפועל ולא יניחו באמצע, וכשיווסד הדבר (כמובן מאנשים בעלי דעה וראוים לזה) התקוה קרובה שיהי׳ בזה אי״ה תועלת רב. והשי״ת ירחם על אחב״י ויושיעם בכל ענינים ברו״ג.

ויתירה מזו השתדל הברון גינזבורג למנוע מאנשי רבינו להשתתף באספה, וגם כאשר ה״ר זלמן אהרן (רז״א), אחי רבינו, נבחר כנציג העיר וויטבסק לאספה, סידר הברון שרק משנהו וישנייאק יקבל הזמנה לאספה, ולא הועילה מחאת נכבדי העיר.

על כך מספר רבינו אל אחד מנגידי ועסקני חב״ד, ה״ר מנחם מאניש מאנעסזאן (אגרת תתנו):

מהברון גינצבורג הי׳ כעת יציאה גדולה נגדינו, כי בויטבסק בחרו את אחי שי׳, ולמשנה איליו את וישנייאק, והי׳ טע״ג לוישנייאק חתום מהברון גינצבורג ובקשו לבוא, ואת אחי לא קרא. נכבדי העיר נתייעצו שלא בפני אחי שי׳ והחליטו שרוצים דוקא באחי שי׳, ושלחו טע״ג להברון גינצבורג שיבקשו אותו, ולא הי׳ תשובה מאתו.

ולפני כן כתב רבינו אל אחיו בפרטיות, השקפתו על אופני השתדלנות הקיימים אצל הברון גינזבורג ואופן השתדלנות הנדרש (אגרת תתלב):

מכתבך נכון הגיעני, ונהניתי אשר בחרו בך, והשי״ת יצליח דרכך לטובת אחינו בני ישראל והרמת קרנם.

מה שברצוני לעוררך בזה הוא כפי ידיעתי בהענינים הנעשים מכבר, אשר ל״ע לא פעלו דבר, הי׳ החסרון העיקרי אשר נמסרה האפוטרופסות בידי הברון גינצבורג, והוא הי׳ דן

199. היא כנסת ישראל.

200. הגביר ה״ר שלמה זלמן ברלין.

201. פיקוח.

202. האנשים הסובבים אותו.

יחידי על פי דעתו, הוא השתמש בכל עת בכח ההכירות הגדולה שלו, אשר באמת רבה וגדולה היא, אבל באשר איננו דעתן כידוע לנו, ופוליטעקאנט גדול ומורגל בין הגדולים בלשונות קצרים וברמזים, לא היו דרשותיו מהם בכח ועוז ובדברים פנימיים ומתלהבים היוצאים מלב דאבה ומצער פנימי על אחיו, כי אם כמדבר בפאליטיקע, וכהדיבור המורגל בהספירות הגבוהות.

וגם בגוף ועצם הענין דרש מהם מה שחייב דעתו ושכלו, וכמו כן בההנהגה ממי לדרוש ובאיזה מצב (גילעגינהאייט) הכל כפי שחייב דעתו, אשר לא היתה ישרה. גם הי' מסתפק בהבטחות שהבטיחו לו הגדולים, אשר כל זה לא הי' מאומה, אשר מתחלה לא היו אמיתיות (כי אם כהבטחות פוליטיקיות), וכל שכן שלא יוכלו לעמוד גם ברוח מצוי'. ולא רצה לשמוע דעת זולתו, גם להגדולים כמו פאליאקאוו וכדומה לא נתן מקום לחות לו דעה בזה, וכל שכן באנשים נכבדים מערי השדה לא אבה שמוע כלל.

גם זאת היתה גרמה בנזקין, מה שהוא רחוק מאד מאחינו הסובלים, כרחוק איש צרפתי היושב בפאריז בטוב המדינה והעיר, ולא יוכל בשום אופן להרגיש עוצם דוחקם ולחצם הנורא והאיום ר"ל, ואמיתית הדבר מה המה דורשים לטובתם ועזרתם. ואנשי המדינה מעולם לא קרא ולא שמע מהם דבר, ובהרבה דברים (ובפרט בהנוגע לשרי מטה כו') סמך על הסובבים אותו, והמה ריקים ממש, אינם דואגים כלל לטובת הכלל כי אם לטובת עצמם למלאות כיסם כו'.

הנכבדים מערי השדה מצידם גם כן לא נתנו דעתם כלל על המצב לחשוד שמחוייבים המה לדאוג מצד עצמם, כי אם סמכו על הברון גינצבורג אשר הוא מושיעינו כו', ואין להם לחשוב כלל, ומכל שכן לבקר פעולותיו, וכאשר לפעמים הי' לעזר בעניני ההוצאה שמחו מאד על הקרבן הזה שנתקבל לרצון ותו לא מידי. וכה הלכו הענינים במחשך ובלי סדר ובלי השתדלות מתוקנה וחרוצה.

ולזאת עתה לפי דעתי העיקר שלא יחזרו ח"ו הדבר ליושנה, ולא ימסרו ההשתדלות להברון גינצבורג וסייעתו, כי אם על הגבירים הנכבדים דערי השדה עליהם לדעת אשר המה בעצמם צריכים ומחוייבים לדאוג לטובת עצמם לטובת אחיהם, ולא ימסרו האפטרופסות להגדולים אשר בארץ, כי אם המה יבחרו מאתם אנשים אשר יכניסו את עצמם ראשם ורובם בעניני הכלל.

* * *

בנוסף ל"תחום המושב" שהעיק אז על היהודים ברוסיה, ארעו בקיץ הקודם פרעות בקישינוב (באביב) ובהאמיל (בשלהי הקיץ). בקישינוב עצמה נרצחו כ-50 יהודים, מאות נפצעו ורכוש רב הושמד. כך גם בהאמיל שבה נרצחו 10 יהודים, מלבד הפצועים הרבים והרכוש הרב שנשדד. הפרעות האלו היו בעידוד והשתתפות אנשי הממשל, באופן גלוי או חסוי. בכל אופן האשימה בזה הממשלה את היהודים עצמם בטענה שזוהי תגובה לתנועות המהפכניות שהתחילו אז ברוסיה ושהיהודים נטלו בהן חלק, במיוחד המפלגה הסוציאליסטית "בונד" שניהלה תעמולה נגד המשטר. ובקשר לזה ממשיך רבינו לכתוב באותה אגרת לאחיו:

ועתה הצעד הראשון לפי דעתי צריך להיות, שיבחרו מאתם ה' ו' גבירים נכבדים שיסע[ו] לפ"ב וישיגו אודייענץ[203] אצל שר הפנים, וראשית דבר יבארו לו אשר כלל אחינו אינם אשמים במעשה הצעירים, ועבדים נאמנים אנחנו למלכינו יר"ה, ואנחנו מצטערים מאד על המעשים הנוראים של הצעירים, אבל מה נוכל לעשות באשר המה כאברים מדולדלים מאתנו, וכמעט שאינם שייכים לנו כלל ואינם שומעים לדברינו. ואחר כך לבקש רחמים על אחינו כמה מיליאנען (כן ירבו) שאינם אשמים בשום דבר, וליתן להם מקום לחיות במדינתינו ובמקומות מושבותיהם. זהו מה שנראה לפענ"ד. והשי"ת יחוס וירחם על אחינו בני ישראל וירום קרנם מעלה מעלה ברו"ג.

---

203. ראיין.

פרק קלא
הראיון אצל שר הפנים פלווה

אספת נבחרי היהודים התקיימה בפטרבורג בשלהי חודש שבט ותחלת אדר תרס״ד. בעת האספה קרא אליו שר הפנים וייצ׳סלאב פלווה[204] עשרה מהנאספים והוכיחם על מעשה צעירי עם בני ישראל, שמשתתפים בתנועות המהפכניות, ואמר להם שזוהי סיבת הפרעות הנ״ל.

שר הפנים וייצ׳סלאב פלווה

כששמע על כך רבינו, כתב אל ה״ר ישעי׳ ברלין, בו׳ אדר (אגרת תתנה):

רצוני מאד לידע פרטי הדברים שאמר שר הפנים להקרואים איליו, ואם באפשר אבקשו שיבקש את רנ״א שיכתוב על הנייר כל פרטי הדברים שלו (שנכון הדבר שישארו לזכרון) וישלח לי כבודו העתק מזה.

באותה שעה שהה רבינו בפריז, ומשם כתב אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, בהודעת הפרטים העיקריים (אגרת תתנח):

כעת הי׳ אסיפה בפ״ב ברשיון שר הפנים, וקרא איליו עשרה [מ]הנאספים שיבואו איליו ובראשם הברון ג׳ נצבורג, והוכיחם על ג׳ דברים, וביניהם הי׳ דבר א׳ דבר הציונות. וכפי הנראה התוכחה היתה בדברים קשים. בין העשרה הי׳ אחד ציוני נלהב ולא ענה דבר, כי אם הברון גינצבורג השיב שהוא גם כן נגד הציונות...

עוד השני דברים שהוכיחם הוא על המלומדים, שביציאתם מבית הספר אינם לא יהודים ולא נוצרים כי אם עם לא הי׳, וכל האי סדרים הוא מאתם, והב׳ על זה שמכתבי עת העברים שבחו״ל מרעישים על המצב ומעוררים מדון כו׳. והצטדקותם לא רצה לשמוע ונפטר מהם. – כל הדברים האלו יהיו אצלך בסוד.

כל זאת – לפני שקיבל רבינו את הרשימה המפורטת של הדיבורים בעת הראיון. כשנרשמו הדברים על ידי הרנ״א הנ״ל[205], ונשלחו על ידי ה״ר ישעי׳ ברלין אל רבינו, ראה שהדברים חמורים בהרבה ממה שחשב בתחלה. לאחר דברי ההוכחה שלו בג׳ הדברים הנ״ל הוסיף באזהרה:

רק אחר שתתקנו את עצמכם לטוב בכל הנ״ל, רק אז יהי׳ באפשר לחשוב על דבר הטבת מצב שלכם – וגם אז יהי׳ נצרך לעשות זה בזהירות מאד ולאט לאט – זאסט קען ווידער קאמען די ביטערע סאבעטייעס[206] מקישינעוו והאמליע[207]. עם כל זה במשך שנה זה עשיתי מה לטובתכם, כמו התרת דירה באיזה כפרים – וגם כעת על ידי הקאמיסיע שישבה כעת[208] אפשר לחשוב שיתהווה איזה קולות בחוקי הזמנים משנת 82.

על זה אמר לו ר׳ נפתלי[209] בזה״ל: באם שתרצו ליתן לנו מה ביד אחת ותמורת זה לקבל מה מאיתנו חזרה ביד השני – אז יותר טוב לא ליתן מאומה[210].

וע״ז הי׳ תשובתו: לדבריכם באם שיהי׳ בדעתינו ליתן זכות להגומרים לימודם בטעחניצסקע ואגראנאמיצקע בתי הלימוד, ונגד זה לבטל הזכות מבעלי מלאכה[211], אשר באמת בכלל אינם מתעסקים במלאכתם ורק תחת דגל מבעלי מלאכה יתעסקו במסחרים שונים, גם כן תגידו שאין נצרך?

צערו של רבינו מזה היה בשתים. האחת שמדברי שר הפנים נראה שהוא מוכן לעשות הקלות בחוק תחום המושב המעיק כל כך על היהודים, אך אינו מוכן לעשות הקלות בחוקים האוסרים על היהודים הכניסה לאוניברסיטאות, ורצון רבינו היה להמשיך הה׳שתדלות בכיוון זה, כמובא לעיל. ואילו הברון גינזבורג השיב שאם לא יותן אישור הכניסה לאוניברסיטאות הוא מוותר על ההקלות בחוק תחום המושב. והשנית, על שמדברי שר הפנים נראית כאן אזהרה ברורה לפרעות נוספות ביהודים.

רבינו השיב על כך מיד אל ה״ר ישעי׳ ברלין (אגרת קלא):

---

204. תר״ו-תרס״ד. לדעת כמה היה מעורב בפרעות בקישינוב והומליא. משנת תרס״ב – שר הפנים. בשנת תרס״ד נרצח.

205. לא נתברר מיהו רנ״א, אבל הרשימה מדברי שר הפנים פלווה נדפסו באגרות-קודש אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע – נספח לאגרת תתנה.

206. מאורעות.

207. ובאם לאו, יכולות שוב לבוא עליכם הפרעות המרות כמו בקישינוב והאמליע.

208. היא ועדת השרים הנ״ל פרק קכט.

209. הברון גינזבורג.

210. היינו ההקלות בחוקי תחום המושב בכפרים, ואי נתינת זכות הלימוד ליהודים באוניברסיטאות.

211. זכות הישיבה לבעלי מלאכה מחוץ לתחום המושב.

קבלתי מכתבו מיום עש"ק, וגודל ת"ח לכבודו בעד הכתב[212] המוסגר במכתבו. ומה יאמר עתה הברון גינצבורג אחרי הדברים האלה בדבר המלומדים, ואשר מפורש יצא מפיו שיכול לבוא עוד הפעם כמעשה קישינוב ר"ל, ה' ישמרנו. דברים כאלו לשמוע משר הפנים נורא הוא, ומי בטוח אשר לא יעשו כן ח"ו, והדבר מעורר פחד איום ונורא.

ובאמת מי אשמים בזה אם לא המלומדים בדרכם הפרוע והמושחת. ועתה אין הלימודיות והציונית שאלה רוחניות כי אם שאלה גשמיות ושאלת החיים בפועל ממש. ובלתי ספק הוא אשר הברון גינצבורג לא ישוב מדרכו לעצור ולעכב בעד הלמודיות. כי הוא אינו ירא לנפשו, כמובן אשר במקומו לא יניחו לעשות פרעות, ובעד המקומות האחרים לא איכפת לו. וכבר כתבתי כמה פעמים אשר הוא מכור לעקר היינו הלמודיות וזה כל חייו.

אמנם האנשים השומעים, עליהם לדעת מה ששמעו בעד כלל אחינו בני ישראל, ועליהם לדאוג על זה. ואם כי אמר להם שלא לפרסם הדברים (ובהכתב אינו נזכר זאת), מובן שזה רק אמירה בעלמא, אבל כוונתו שידעו אחינו את אשר לפניהם וייטיבו דרכם. הרי החובה מוטלת על העשרה[213] לעשות איזה דבר בזה, ולדעתי צריכים כל אחד ואחד מהם לנסוע לכמה עיירות ולעשות אסיפות ולבקש עצות ותחבולות כו'.

---

212. היא רשימת הדברים הנ"ל.

213. שהשתתפו בפגישה עם שר הפנים פלווה.

פרק קלב
אספה נוספת בפטרבורג

לא נודע לנו מה נעשה בזה במשך קיץ תרס״ד, אך בחורף תרס״ה נקראה שוב אספה נבחרי היהודיים לפטרבורג. שוב ניסה רבינו להשפיע על מהלך האסיפה, שידרשו משר הפנים דברים הנוגעים לחיים הגשמיים של היהודים – ולא על ההשוואה באוניברסיטאות, וכך כותב בי״ז שבט תרס״ה אל ה״ר ישעי׳ ברלין (אגרת תתצו):

הברון גינצבורג קורא עתה לאסיפה, מסתמא נבחר גם ממחנם. אמנם על פי ערך יהיו רוב בעלי האסיפה מאדוואקאטין וקז״ר[214] ובעלי חפשים, אשר העיקר יעמידו על החפש בעניני הלמודיות וההשוואה בבתי הספר וכדומה, והנוגע לחיי היהודים יהי׳ אצלם טפל. והי׳ נצרך שיהי׳ מבעלי מסחר, אשר ידאגו בהנוגע לחיים גשמיים. ואם גם נבחר ממחנם כזה שיטה לחפץ הברון גינצבורג וסייעתו, הי׳ מהנכון שיסעו עוד שניים מבעלי מסחר, אשר יעמידו על זה שידרשו דברים הנוגעים לחיי הגשמיים.

ומה שנוגע לחיי כל אחד ואחד מאחינו לפי דעתי, הוא היתר הישיבה בערי ראססי׳ ובכפרים, ושיהי׳ מותר לכל אחד ואחד לקנות קרקע בכל מקום לכל הפחות חמישים דעסיאטין, ובזה הי׳ מגביהים בעזה״י מצב אחינו.

הרב מקאוונא[215] נוסע לא בתור נבחר, כי אם לדבריו לשמור על זה שיחליטו לדרוש את הדברים הגשמיים, ובקשתי להודיעני מי נבחר במחנם ומי יסע.

ולמחרת כותב באותו נושא אל ה״ר שמואל מיכל טריינין (אגרת תתצז):

הברון גינצבורג קרא כעת לאסיפה, בטח בדבר הפונקט השבעה[216] להתיישב מה לדרוש.

והנה מה שצריכים לעיין בזה הוא ב׳ דברים.

הא׳, באשר רוב הנאספים על פי ערך הם אדוואקאטין וקז״ר[217] ובדרך כלל מהחפשים, יהי׳ אצלם לעיקר ההשווה בבתי הספר וכדומה, והגשמיות יהי׳ לטפל. וצריכים לראות שהגשמיות הנוגע לחיי כל היהודים זאת יהי׳ עיקר דרישתם.

הב׳, בדרך כלל מצב אחינו יש לחשוב אשר המה ידרשו בחזקה ההשווה לגמרי כמו כל האזרחים, כי כאשר בדרך כלל כולם בהתעוררות גדולה נגד הגדרים וההגבלות, ובפרט הבאים מהאמעל אשר להם מלא מרירות[218] וכו׳, בטח ירצו לדרוש ההשווה לגמרי דוקא. ומובן אשר זה הי׳ טוב אבל ספק גדול הוא לפעול זאת וח״ו שלא יקלקלו. וצריכים לראות שיחליטו לבקש מעט מעט, לכל הפחות במה שיכולים להיטיב את המצב בעזה״י.

ולפי דעתי מה שנוגע הרבה ואשר באפשר לפעול בעזה״י הוא ב׳ דברים עיקרים, היתר הישיבה בכל מקום בערי ראססי׳ ובכפרים, ושיהי׳ מותר לכל אחד ואחד לקנות קרקע חמישים דעסיאטין בכל מקום, ובזה הי׳ מטיבים אי״ה מצב אחינו שיוכלו לחיות בעזרתו ית׳. אם ביכולת כבודו לפעול על הדבר הזה ראוי ונכון הדבר. והשי״ת ירום קרן אחינו בני ישראל בכל הפרטים בגו״ר.

---

214. וקאזניע רבנים (רבנים מטעם הממשלה).

215. מוה״ר צבי הירש רבינוביץ.

216. של פקודת הקיסר מה-12 בדצמבר, שבו שמונה סעיפים, ובסעיף השביעי: לעשות בקורת להחוקים הפועלים המגבילים את זכויות בני העמים שאינם רוסים וזכויותיהם של תושבי מקומות מיוחדים בממלכה, ולהשאיר מהם גם להבא רק אותם החוקים אשר הענינים ההכרחיים של המלוכה וטובתו האמתית של העם הרוסי הדורשים אותם (מעתוני התקופה ההיא).

217. רבנים מטעם.

218. שבזמן הפרעות יצאו יהודים להגנה עצמית. אחר כך הושיבה הממשלה על ספסל הנאשמים גם את היהודים המגינים, כדי למונעם מהגנה עצמית.

פרק קלג
סיום תקופת "תחום המושב"

מה שנעשה בדבר חוק תחום המושב, על ידי רבינו, במשך השנים הבאות, לא ידוע לנו. אמנם בעת אספת הרבנים שארגן רבינו בוילנא באייר תרס"ט (שיסופר עליה להלן פרק קלז), היה בסופה גם דיון קצר בדבר הזה. האספה הזאת התקיימה באישור שר הפנים – רק לשם דיונים בחזוק הדת. מכל מקום הייתה בה גם החלטה אחת, שנמסרה גם היא למשרד הפנים, בדבר תחום המושב (נספח לאגרת א'כט):

בשים לב אל כללות הסבות שהביאו לידי ירידת הדת בעמנו, הוכר כי אחת הסבות הראשיות לזה הוא, גם מצב החומרי הנורא של עמנו, הגבלת תחום המושב וההגדרה מהרבה ענפי פרנסות הביאו לידי עניות נוראה, והעניות מעבירתם על דעתם ועל דעת קונם. ולזאת החליטה האספה להביע את גודל דאבונה על מצב החומריי של עמנו בכלל, ועם זה לעורר את הקומיסי' הרבנית העתידה, שתבאר לפני הממשלה את אמיתת הדברים האלה, כי ירידת המצב החומריי של העם בהכרח הוא להביא לידי תוצאות מעציבות בנוגע לקדושת הדת. ובאשר כי אספתנו הנוכחית לא נתאשרה רק לשם מטרת חזוק הדת, לזאת לצערנו, עלינו להסתפק בדברינו המעטים.

גם זה לא הועיל. חוק תחום המושב נמשך עד אמצע מלחמת העולם הראשונה. בצו מיוחד בשנת תרע"ה הודיעה הממשלה, שבכל מקום שהחזית מתקרבת למקומות מושב היהודים עליהם לעזוב את מקום מושבם תוך 24 שעות. רוב פלכי תחום המושב נכללו במקומות הספר שהישיבה בהם ליהודים נאסרה. למגורשים הוקצו חמשה פלכים ברוסיה הפנימית: וורוניז', טמבוב, פנזה, קרים ויקטרינוסלב. לאחר זמן בוטלה הגזירה, אך בינתיים לא היה להיכן לשוב משום שהגרמנים כבשו את כל המקומות. כך נתבטל למעשה תחום המושב.

עם תום המלחמה נפל המשטר הצארי והוקמה ממשלה זמנית ולאחריה הממשל הקומוניסטי. בנפילת המשטר הצארי בטל תחום המושב להלכה ולמעשה.

אספות הרבנים ברוסיה

פרק קלד
הכנות לאספת הרבנים בתר"ס

לא פחות מתשע שנים השתדל רבינו להביא לידי אספת רבנים רשמית, שיתאספו בה גדולי הרבנים ברוסיה לדון באופני חיזוק הדת, עד שבאה לפועל באייר תרס"ט.

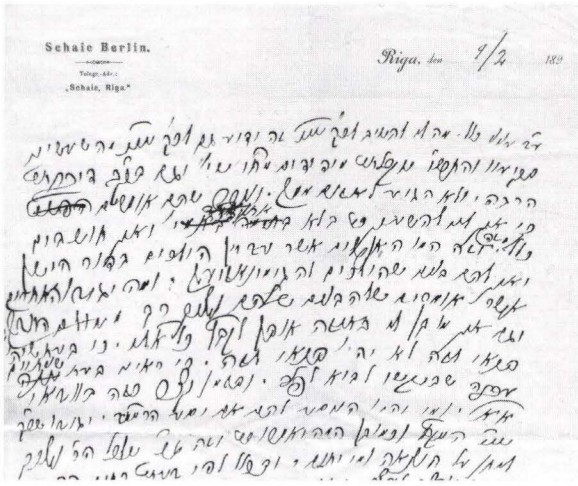
אספת רבנים היתה אסורה ברוסיה בלי רשיון מיוחד, שיאשר את כל אחד מהמשתתפים בה. לכן מוצאים אנו במקומות מרובים רמזים לאספות חשאיות של יחידי סגולה שארגן רבינו. אך באספות כאלו יכלו להשתתף רק יחידים, אי אפשר היה לקבל בהן החלטות רשמיות, ואי אפשר היה לפנות מהם בבקשות והצעות לממשלה בדבר חוקי היהודים. לכן עורר ועודד והשתדל בעצמו ועל ידי עושי רצונו לקרוא לאספת רבנים רשמית ולקבל עליה אישור הממשלה, היינו אישור שר הפנים ואישור מושל הפלך שבו עתידה להתקיים האספה. תמיד עלו קשיים ומכשולים בדרך והתכנית בטלה, עד שבסופו של דבר עלה בידו, בשנת תרס"ט, לקרוא לאספת רבנים בוילנא, שעליה כותב כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע באותו קיץ (אגרת כח) "האסיפה הכבירה בוילנא, אשר זה כמאה שנה לא היתה אסיפה כזאת".

בחורף תר"ס עמדה על הפרק שאלת חיוב תעודת השכלה לרבנים, כמסופר לעיל פרק קכז. את הנעשה בזה במשך השנה הקודמת סוקר רבינו[219] לפני ה"ר ישעי' ברלין, ומוסיף:

לזאת לפי דעתי מוכרח הדבר לעשות אסיפה מהצדיקים והרבנים הגאונים ולהציע לפניהם מצב הענין ולהתיישב היטיב איך לעשות ... גם יש אצלי עוד ענין נכבד להציע לפני הנאספים ואי אפשר לכתוב במכתב, וכשנתראה אי"ה נתיישב בזה, שלפי דעתי נכון להציע זאת לפני הנאספים מצד נחיצות הדבר, ולבקש עצות איך להביא לידי פועל, ובכמה דברים האסיפה נחוצה מאד...

המקום לפי דעתי טוב שיהי' בווארשא כי שמה לא יהי' ניכר כל כך ולא יהי' פרסום, והזמן הי' טוב לפני שיהי' אחר פורים הבע"ל ... בשבוע שקודם ר"ח ניסן הבע"ל.

מתוך המענה של הר"י ברלין נראה שכבר בשנת תרנ"ח ניסה רבינו לקרוא לאסיפת רבנים ולא באה לפועל. את הקשיים בדבר מבאר הר"י ברלין בתשובתו[220]:

Schaie Berlin.

Telegr.-Adr.: „Schaie, Riga."

Riga, den 9/2 189

אינו מובן לי באיזה אופן לקבץ כל אלו, כי בעת שיהי' פנאי לזה לא יהי' פנאי לזה, כי ראינו בעת שנתיים עברה שביקשו לבא לפ"ב, ובזמן קצר כזה בודאי אי אפשר. ומי יהי' הנוסע להם, אם יסע הרממ"ד[221] יגידו שכ"ק שי"נ המקבץ, וכמובן המה יאמרו כו'. וזה גם כן שלכל הרבנים נצרך ליתן על הוצאה, ומי יתנם. ובכלל לפי דעתי רחוק הדבר שיהי' באפשרי לקבצם.

האספה אמנם לא התקיימה בחורף זה ועלתה על הפרק שוב בתחלת הקיץ.

באותה שעה נקראה אספה רשמית של הרבנים מטעם, על ידי משה קרעבס, הרב מטעם במושבות פלך חרסון[222]. בהמליץ (ח' אד"ש תר"ס) הדפיס כרוז בקשר לאספה זו:

בסוף חודש העבר נתכבדתי להתייצב לפני כבוד שר הפנים ולהרצות לפניו את תוצאות אספת הרבנים של המושבות העבריות בפלך חרסון שנתאספה על פי השתדלותי ... על פי המשא ומתן שהי' ביני ובין חברי מהערים הקרובות הוסכם, שביום 18 אפריל שנה זו נתיעץ בענין זה בעיר ניקאלאיעוו ... אל אספת הרבנים כפי ההצעה רשאים יהיו לבוא רק הרבנים וסגניהם המאושרים מטעם הממשלה.

בכ"ז אדר שני תר"ס כתב הג"ר חיים עוזר, אל הרא"מ מאדייעווסקי בזה[223]:

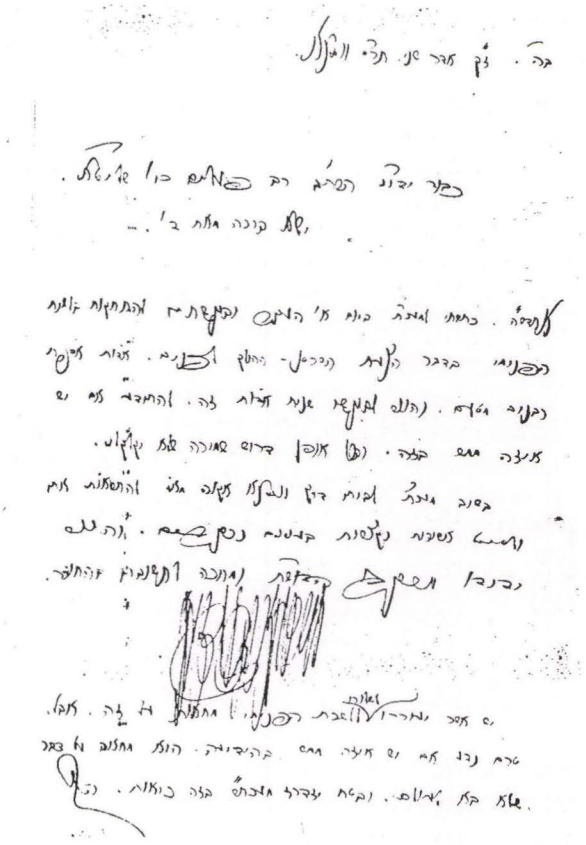
219. אגרת תרח.

220. נספח שם.

221. ה"ר משה מאדייעווסקי, שעסק בהנ"ל מטעם רבינו.

222. משנת תרנ"ז. ומשנת תרס"ז – היהודי המלומד במשרד הפנים.

223. בשוה"ג לאגרת תרמז.

מכתב הג"ר חיים עוזר מווילנא

כתבתי למעכ"ת ביום א' העבר, ובקשתיו להתחקות בלשכת הפנימי בדבר הצעת הסרטן[224] ההולך לפנים, אודות אספת רבנים מטעם. והנני לבקשו שנית אודות זה, להתודע אם יש איזה ממש בזה. ובכל אופן דרוש שמירה שלא יקלקלו.

בשוב מעכ"ת לביתו[225] דרך ווילנא, אקוה מאד להתראות אתו ולטייל ארוכות וקצרות בענין נכבדים.

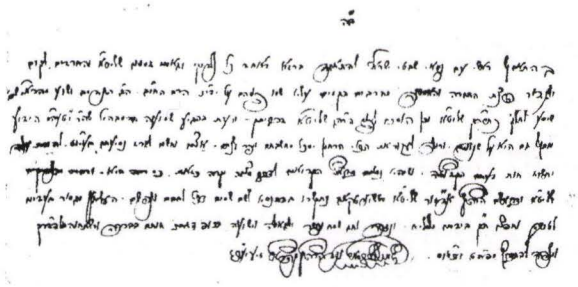
האספה היתה מאושרת על ידי שר הפנים, והתקיימה בניקוליוב בב' אייר, והשתתפו בה 25 רבנים מטעם. פחד נפל על העדה הדתית ברוסיה, שמא יקובלו באספה זאת החלטות המנגדות לדת ויתאשרו על ידי הממשלה.

מיד בהגיע השמועה על תוכנית האספה של הרבנים מטעם, שלחו האדמו"ר רבי שמואל ווינברג מסלונים והרב יוסף שליפר מסלונים, שליח מיוחד אל רבינו, ר' אליעזר יוסף קלאצקי מסלונים[226], עם מכתבים המתארים את המצב. האדמו"ר מסלונים כותב במכתבו:

224. "קרעבס" פירושו סרטן בגרמנית.

225. מפטרבורג לחורול.

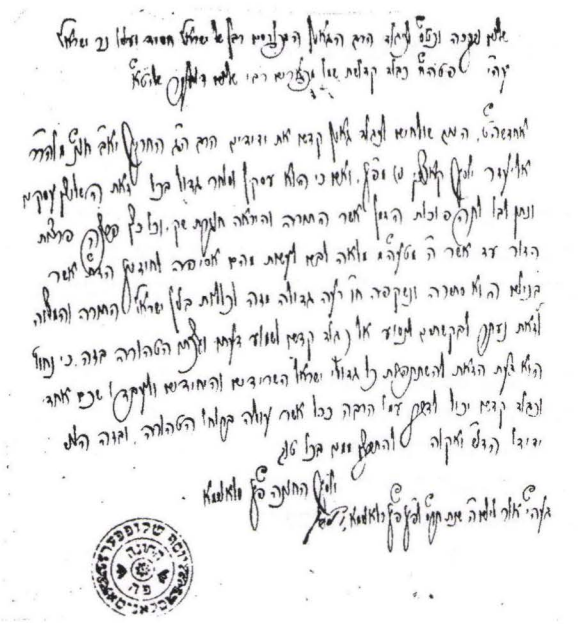
226. ראה גם לעיל פרק קכה.

מכתב האדמו"ר רבי שמואל מסלאנים

בהגיע שמועה מבהיל שהרב מטעה"מ הידוע נוסף גם הוא על שונאינו, ורוצה לעקור את הכל, הרחמן יסכל מחשבתם ויפר עצתם, אצנו וחשנו לזרז נסיעתו בערב יו"ט, להנות עצה ותושי' חות דעתו הקדושה, ושיהי' נמנים בראש הקרואים לדבר מצוה יקרה כזאת, כי רבה היא, ורבים מהצדיקים שליט"א ובראשם הרה"ק אדמו"ר שליט"א מטשארטקאב[227] נתקשרו בהכנסי' לשם שמים בכל לבבם ונפשם.

והר"י שליפר כותב במכתבו:

מכתב הרב יוסף שליפער מסלונים

כל כך פרצה פרצות הדור עד אשר ה' מטעה"מ מלאה לבם לעשות מהם אסיפה לחיזוק הדת, אשר בכולם הוא סתירה, ונשקפה ח"ו רעה גדולה מזה לכללות בנין ישראל התורה והמצוה, לזאת נעתר לבקשתינו לנסוע אל כבוד קדוש לשמוע דעתו ועצתו הטהורה בזה, כי נחוץ הוא בעת הזאת להשתתפות כל גדולי ישראל השרידים והיחידים ולעבדו שכם אחד.

227. אדמו"ר רבי דוד משה פרידמאן מטשארטקאוו.

רבינו הסכים ועודד לקרוא לאספת רבנים. בערב פסח כותב על כך אל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי, שהתעסק בעניני הכלל מטעם רבינו (אגרת תרמז):

שבוע זו הי' פה אחד גביר מסלאנים ר' אליעזר יוסף קלאצקי, עם המכתבים מהרב דשם הרב יוסף שליפפער, מהרבי דשם הר' שמואל ... התראה אודות זה עם הר"ח מבריסק, והוא עורר את הרא"ח[228] מלאדז שיהי' אסיפה גדולה, והגיע להר"ח מכתב מהרא"ח שיזרז לעשות האסיפה, וניכר שזה מחמת מעשה קרעבס, ולא יעברו בבל תאחר ח"ו, שבין [כך] לא השיג רשיון מהמניסטריום על אסיפה שלהם ח"ו. וקבל הרא"י קלאצקי על עצמו לנסוע לכל המקומות לעורר בדבר האסיפה ושתהי' תיכף אחר החג.

אני אמרתי לו שעל עצם האספה אני מסכים בהחלט, ונחיצותה גדולה מאד (והלא גם לענינינו מצאנו שנדרשה האספה, ויותר טוב שזה נתעורר מצידם, ולא יהי' על זה מנגדים, ונדבר גם בענינינו).

זאת היתה התכנית, אך לפועל לא התקיימה האספה גם במשך הקיץ, על אף גודל השתדלות רבינו בזה. בט"ו אייר כתב רבינו אל הרב יוסף שליפר הנ"ל (אגרת תרנ):

בדבר האסיפה אמרתי למוהר"י הנ"ל שלפי דעתי הוא דבר נחוץ מאד, ועתה הנני מבקש את כת"ר ייטיב נא להודיעני בהקדם אם יבוא הדבר לידי פועל ובאיזה זמן, כי צריכים לידע מקודם. גם רצוני לידע מי יהיו הנאספים אשר בטח יודיעני כת"ר הכל.

אך בי"ג סיון מספר אל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי (אגרת תרנד):

על דבר האסיפה לא קבלתי שום מכתב מהרב דסלאנים.

ומתוך אגרות הקיץ נראה שלא התקיימה שום אספת רבנים במשך הקיץ.

---

228. הג"ר אלי' חיים מייזל.

פרק קלה
נסיונות נוספים בשנים תרס"א-ב

בשנת תרס"א הרבה רבינו להתעסק בדבר תרומת חברת יק"א לבתי ספר של החברה מפיצי השכלה ברוסיה, כמסופר לעיל פרק קכו. גם לצורך זה מצא רבינו לנחוץ לקרוא לאספת רבנים, לדון בדרכי הפעולה. בדבר הזה התעסק מטעם רבינו ה"ר אברהם אבלי פרסון, שרבינו כותב לו בר"ח סיון תרס"א (אגרת תשלט):

צריכים לראות ולהשתדל בכל תוקף שיקחו המה העסק אליהם (לא בעניני ממונות, שבזה אראה אני להמציא אי"ה על זה ככל מה שיהי' ביכולתי, כי אם בעצם הענין שיוכלו להעשות על ידם דוקא כנ"ל) ... וצריכים לפעול [ע]ליהם שיעשו אסיפה אודות זה, וכאשר לפעמים נוסעים הרבנים הגאונים בשביל איזה ענין כללי למקומות הגדולים, כמו הרב מטעלז[229] שנסע בקיץ העבר בחו"ל והי' בכמה מקומות, מה גדול יותר מהענין הזה, וכדאי היא קיום יהדותינו שיעשו נסיעה בשביל זה.

ובי"ב סיון כותב לו שוב (אגרת תשמג):

בזמן שנוסעים אל הבאדער או אל מעונות הקיץ, יותר קרוב שיוכלו להתוועד יחד. ובהכרח שאני אהי' מרחוק קצת היינו באתגלי', ויעשו המה הדבר כמעצמם. אמנם שיהיו גם מרבני אנ"ש זה נכון וישר מאד.

ואל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי כותב בי"ט סיון (אגרת תשמו):

ההכרח הוא שיתעסקו בזה הרבנים הגאונים דמדינתינו ויכניסו את עצמם בזה ביותר, ולזאת נסע כעת ידידינו ה"ר אברהם פרסון שי' לבריסק, ומשם יסע לעוד מהרהגי"ם. ורצוני שיעשו אסיפה אודות זאת, ושיהי' גם כן רבנים מאנ"ש אל האסיפה.

מתוך אגרות הקיץ נראה שגם בקיץ זה לא התקיימה אספת הרבנים המקווה. כתוצאה מכך לא נפעל הרבה במשך הזמן הזה במאבק הדתי ברוסיה. בי"ד טבת תרס"ב מביע רבינו את כאב לבו מהמצב הנוכחי באגרת אל הנ"ל (אגרת תשעא):

העדר ההתעוררות וההתעסקות באופן כמו שהוא עתה נורא הוא, ובפרט בעת שאנו רואים שעוסקים[230] ומשתדלים הרבה בעניני אלו ואנחנו מחשים, ומה אעשה, אני אין לי כ"א הרמ"מ[231] שי', והרבה עוררתיו בזה ויותר אין ביכולתי לעשות.

הודעתי להרב חיים עוזר שלא יסמכו עלי ויעשו המה מה שיש ביכולתם, ואם ברצונם להתוועד אודות כל העניינים, אני מצידי הנני מוכן לנסוע כאשר ידרשו מאתי, כי תקוותי אשר מההתוועדות הי' איזה התעוררות לפועל בעזה"י. אבל כל הדברים נשארים באויר, וממש אינני רואה שיבוא איזה דבר לפועל. ומובן לכבודו כמה גדול צערי בזה. הרח"ע חם בהענין, אבל גם זה רק בהתעוררות מבחוץ, ולפי הנראה אין בכוחו לעשות דבר בפנים.

כעבור חודש כותב בענין זה אל ה"ר ישעי' ברלין (אגרת תשעד):

הרב דוילנא[232] נתעורר בזמן האחרון הרבה בעניני הכלל, ויש בינינו חליפות מכתבים, והוא מבטיח להשתתף בכחות הנדרשים, ומדברים כעת בדבר אסיפה אשר אני דורש זאת מזמן ארוך, אשר נחוץ מאד להתייעץ בכל העניינים ולהתחזק שיהי' איזה השתדלות גם מצידינו, והמה מרגישים עתה גם כן גודל הנחיצות בזה.

ובכ"ג אד"ר כותב לו שוב (אגרת תשעז):

אם הי' לנו כעת איש כדבעי היתה הממשלה עומדת לימינינו, ולפי הרוח דכעת הי' אפשר לעשות הרבה בעזה"י, ורק התרשלותינו גדולה היא, וכל זה מפני שאינו מתאחדים יחד, ובזה הוא הכוונה שלי בהאסיפה, כי לעשות ביחידות אי אפשר, וכמאמר משא לאחד לא הוה משא לשנים, וגם קען מען ניט צוא נייך ריידין זען מיט דער גאנצער וועלט, רק צריכים אחדים שנוגע להם הענינים וביכולתם לעשות שיתאחדו יחד ויפקחו בהענינים הנדרשים, והשי"ת יהי' בעזרינו.

ואל ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן, כותב בב' אד"ש (אגרת תשעט):

הנני מוצא נחיצות גדולה מאד באסיפה שנתאסף יחד כמה שיהי' באפשר (ולא לרצות באסיפה גדולה שזה מהנמנע...), ונדברו יראי ה' איש אל ריעהו איך ומה לעשות לחזק עניני הדת והחינוך באופן להמשיך לב אחינו לזה, וגם למצוא דרך להשתדלות כו'.

במשך החורף לא באה האספה לפועל ובג' תמוז כותב אל הר"י ברלין (אגרת תשפח):

ימים אלו אכתוב אי"ה לסלאנים, וגם לקאוונא, שבהכרח לעשות אסיפת הרבנים ושיהי' ברשיון שר הפלך.

ואל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי כותב בי"א מנ"א (אגרת תשצא):

---

229. הג"ר אליעזר גורדון.

230. הרבנים מטעם.

231. ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן.

232. ה"ר חיים עוזר גרודזנסקי.

השבתי לסלאנים אשר בהכרח שיהי' אודות זה אסיפת הרבנים להחליט איך להתנהג בזה ולעשות סדר, וכתבתי לו שתהי' האסיפה ברשיון, אשר לפי דעתי ביכולת לקבל אי"ה רשיון על זה.

פרק קלו
אישור האספה בתרס"ד וביטולה

כך עברה שנה אחרי שנה והאספה לא באה לפועל; עד תחלת שנת תרס"ד שאז באמת נעשו כל ההכנות הראויות, הוזמנו כשמונים רבנים. המזמין הרשמי היה ה"ר אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטבה. נתבקש אישור רשמי לאספת רבנים דתיים בהוראדנא, ונראה היה כבר שהאישור יותן והדבר יבוא לפועל, אך לפתע התערבו בדבר המנגדים לרבנים הדתיים והכשילוה.

את פרשת הדברים מספר רבינו באגרת ה' כסלו אל הרא"מ מאדייעווסקי (אגרת תתלג):

בדבר אסיפת הרבנים, אשר ראשית ההתעסקות בזה נעשה על פי הצעתי להרב מסלאנים בדבר החזקת הדת, שאי אפשר לקרב לזה בלי אסיפה מרבנים גדולים ושיהי' ברשיון דוקא, ועל הצעתי הסכים הגר"ח מבריסק שי', והתחילו להתעסק בזה, ומצאו את גראדנא[233] מוכשר לזה. ואם כי לעת עתה לא יצא הרשיון (אף כי המכתבי עת הרוסים כבר פרסמו הרשיון, והמכתבי עת העברים כבר צועקים ומנבחים כו'), אבל התקווה קרובה שיהי' אי"ה רשיון.

והנה רצוני להשתתף בדבר האסיפה, בתקוותי שעל ידה יתחזק אי"ה הדת והתורה. אמנם נחוץ מאד לעשות פראגראמע מצידינו ובטח כן יעשו הרהגי"ם, וחושבים שקודם האסיפה תהי' אסיפה קודמת מרבנים יחידים מהגאונים, לברר וללבן הדברים אשר ידוברו בהאסיפה הגדולה.

וכאשר המלאכה הזאת גדולה ורבה היא, רצוני לצרף לזה את כבודו ואת ידידינו הריע"מ[234] שי', ויחדיו נעיין אי"ה בכל הפרטים ונחליט אי"ה מה שנציע ומה שנרצה אנחנו.

כשנודע הדבר בחוגי ההשכלה הרעישו עליה את הארץ ומלואה. בעתון המליץ נדפסו כנגדה מאמרים ומחאות בגליונות 228 (ט' מ"ח) 242 (כ"ו מ"ח) ו-255 (י"ב כסלו). מחאות נדפסו גם בעתון "נאוואסטי" ועוד, רבינו מזכיר זאת לעיל "המכ"ע העברים כבר צועקים ומנבחים כו'". והר"א רבינוביץ הנ"ל משיב עליהם ב"הפלס" טבת תרס"ד.

בזה לא הסתפקו. באגרת י"ז כסלו מספר רבינו (תתלז):

ונודע לנו עתה אשר הגיעו לגוראדניא שני כתבי מלשינות על האסיפה אחת מקאוונא והב' מביאליסטאק, וכותבים בהם אשר הרבנים חפצים להביא חשיכה ואפילה – ר"ל – בעולם. וזה העזה וחוצפה יתירה, לבד הבזיון הגדול אשר מבזים הרבנים כל כך בעיני הגוים, ואנחנו יראים להושיט אצבע קטנה כו'.

המלשינויות לא הועילו, כפי שממשיך לספר באותה אגרת:

ובדבר הרשיון קבלתי תמול מכתב שעשו איספראווקעס בגו"פ[235], ונודע להם שזה כשני שבועות שדרש הגובערנאטור למסור לו כל הספראווקעס בדבר הנרשמים, ודרש למסור לו בהקדם, ושלחו איליו, ומשערים הפקידים אשר בערך ב' שבועות יהי' הרשיון, ואי אפשר לידע, אפשר יומשך עוד איזה זמן.

גם במלשינות לא הסתפקו והתחילו להפיץ ידיעות שונות בעתונות, כדי להביא לביטול האספה. ב"המליץ" גליון 242 (כ"ו מ"ח):

בדבר אספת הרבנים העתידה להיות בגרודנה, שמעתי מפי הרבה רבנים גאונים ... ר' טעבל המד"א דפה[236] שהם בעצמם לא ישתתפו באספה.

וב"הזמן" (ט"ו כסלו):

ואמנם רואים אנחנו כי הרבנים הגדולים והאמתים אשר נתכבדו להקרא אל האספה מושכים את ידיהם ממנה מבלי חפצם לנגוע בטומאה זו, כמו הרה"ג מייזל מלודז, והרבנים הגאונים מדווינסק פלאצק ועוד כאלה.

על כך משיב רבינו באגרת ב' דחנוכה (אגרת תתלח):

כשיהי' הרשיון אני חושב אשר כל הרבנים הגאונים יהיו אי"ה. ומה שכותבים המכתבי עת בשמם שלא יהיו, זה שקר מוחלט, וכל כוונתם הוא רק להחליש את הדבר, ובלי ספק אשר כולם חושבים להיות אי"ה, והתוצאות מהאסיפה זה תלוי ברצון ה'. והשי"ת יהי' בעזרינו שיתרומם על ידי זה קרן התורה והיהדות. וכאשר כוונתינו אמיתית למען כבוד שמו הגדול ולמען תוה"ק, יהי' השי"ת בעזרינו שתושלם הכוונה והרצון האמיתי.

כשכל זה לא הועיל לבטל את האספה, הוחלט בחוגי ההשכלה לשגר את הברון נפתלי הרץ גינזבורג אל שר הפנים, להטות לבו נגד האספה. על כך מספר רבינו בכמה אגרות (תתלט-מב) בימים שבין ג-ח טבת:

הברון גינצבורג הי' אצל שר הפנים וקלקל אצלו את הענין, ולפי דבריו רחוק שיותן רשיון, אם כי שאינני מאמין כל כך שידבר אתו שר הפנים כל כך בהענין, וגם לפי דבריו ניכר שאצל שר הפנים יש מקום אל האסיפה בכלל, מכל מקום יש מקום לחשוב אשר לאו קודם להן. ומכל זה אנו רואים כמה גברה כח הסט"א

---

233. הוראדנא (במבטא רוסי).

234. הרב יעקב מרדכי בעזפאלאוו מפאלטאווע.

235. חקירות ודרישות אודות הקרואים לאספה, בהנהלת (משרד) הפלך.

236. מינסק.

ר"ל, אשר עושים בגלוי לבלי ליתן מקום לבעלי דת בשום דבר, אולי יהי' להם גירעון לענינם...

ימים אלו קבלתי ידיעה בדבר רשיון האסיפה, שכבר בא אל שר הפנים, ואחד מאתנו מהגדולים הי' אצלו - אומרים ששאל מאתו - וקלקל בטענה שהקרואים המה רבנים מעיירות קטנות...

כל זה כאב לב ר"ל, לראות כמה שאינם נותנים מקום להיראים לעשות בשלהם אף במקצת, אולי יהי' נוגע לדרכם הרעה לכלות ולהשחית את העולם ח"ו, תיפח רוחם של מבלי עולם אלו, ודבר אלקינו ורוח חיינו יקום לעולם, ויתקיים התורה והמצוה בנו ובזרעינו ובזרע זרעינו עד עולם, ויתרומם קרן התורה והיהדות בנו ובכל אחינו בני ישראל אכי"ר.

ואם האסיפה לא תהי' ח"ו, צריכים אנו לעשות לכל הפחות מה שיש באפשרינו בעזרתו ית' להיטיב את המצב.

כך הוכשלה תכנית אספת הרבנים רשמית ומאושרת בהוראדנא בחורף תרס"ד.

עוד היו נסיונות לקרוא, בשנים הבאות, לאספות רבנים בלתי רשמיות. כך כותב רבינו בער"ח תמוז תרס"ד אל ה"ר ישעי' ברלין (תתעא):

קבלתי מכתבים מקאוונא, אשר הרב מראדזעמין נתעורר בדבר מחזיקי הדת, ותובע שיתאספו ששה או שבעה רבנים אודות זה, ומבקש מאתי הסכמתי בעצם הענין והמקום והזמן, וחושב אני להציע לסטא"ב[237] שתהי' האסיפה יחד, ויהי' גם הרב דראדזעמין הנ"ל, והרבנים דבריסק וילנא קאוונא, וממילא ההכרח שיהי' המקום בווארשא, כי במקום אחר יש אחריות ח"ו[238].

---

237. לה"ר שניאור זלמן שניאורסאהן רב דסטאראדוב.

238. שיוודע הדבר לממשלה, שהתקיימה אספת רבנים בלתי מאושרת, ושיפריעו לו המנגדים.

פרק קלז
אספת הרבנים בווילנא בשנת תרס"ט

לא ידוע לנו מה נעשה בדבר הזה במשך השנים תרס"ה-ז, אך בב' אייר תרס"ח כותב רבינו (תתקצט):

זה כמה שנים שאני תובע מאתם שתהי' אסיפה מגדולי הרבנים יחיו בדבר המצב הרוחני, והתניתי אז שתהי' האסיפה בחו"ל, מצר היראה שבפה לא יניחו המנגדים.

בקיץ זה, תרס"ח, התחילו שוב הכנות רציניות לקבל אישור לאספת רבנים רשמית בווילנא. ההכנות היו רבות ובסופו של דבר עלה ביד רבינו לקבל את האישור והאספה הגדולה הזאת התקיימה באייר תרס"ט:

בחורף תרס"ח אישרה הממשלה את ארגון החרדים אגודת "כנסת ישראל" ברוסיה, בראשות הג"ר חיים עוזר גרודזנסקי.

בארגון זה התעסק הג"ר אליעזר גורדון מטעלז, שחשב לתומו, שעל יסוד זה יכול לקרוא לאספת רבנים וקבע לה זמן ביום ל"ג בעומר בווילנא, כמסופר באגרת הג"ר חיים עוזר גרודזנסקי (אגרות אחיעזר קס):

ידידינו הרב הגאון מוהר"א גארדאן הי"ו מרוב מסירותו להענין שהוא עוסק, ומרוב זריזותו, בא לידי בהלה ולידי עירוב פרשיות. הרכיב אספת-רבנים עם אגודת "כנסת ישראל", ולרגל ענין ה"כנסת" אשר מצא הד קול בכל מקום, נענו לו הרבנים והתאספו ברוב המדינה בערי המחוז להתיעץ. גם הוסיף הרב ר' אליעזר מדעתו וקבע זמן לאספה כללית ביום ל"ג בעומר, בווילנא, בטרם נתקבל הרשיון לזה. ובאמת לאספה כללית דרוש רשיון שר הפנים ואין ביד ה"גובערנאטור" להרשות, ורק על יסוד ה"אוסטאוו"[239] מ"כנסת ישראל" יוכלו להתאסף על פי סעיף ל"ט נבחרים מהמחלקות, אך הסניפים והמחלקות ראוי שיהיו נפתחים מתחלה בדרך רשמי. ואחרי רואי קרוב להזמן הנועד את הקלקלה, הוכרחנו לפרסם במכתבי העת ובמכתבים וט"ג כי נדחתה האספה לפי שעה.

מיד לאחר שנתאשרה אגודת "כנסת ישראל" זירז רבינו את הג"ר חיים עוזר לקרוא לאספת רבנים כללית, מאושרת, ולפניה לקרוא לאספת יחידי סגולה חשאית, כהכנה לאספה הרשמית. על כך מספר באגרת ו' ניסן אל ה"ה אליעזר משה מאדייעווסקי (אגרת תתקצז):

בדבר האסיפה, הנה מה שהרבנים משמיעים זה זמן רב על אסיפה כללית, הנה מכבר אמרתי להם דעתי, אשר מאסיפה כזאת לא יהי' שום תועלת בלי שיקדמו אלי' אסיפה מיחידי סגולה, שיציע כל אחד ואחד מה שמוצא נחוץ לתיקון המצב הרוחני בעזרתו ית', וידונו עליהם בשים לב, ויחליטו ב[י]ניהם מה לקרב ומה לרחק ואין לגשת אל הפעולות, ואחר זה יעשו אסיפה כללית לידע דעת הקהל ...

וכאשר קבלתי מכתב מהרח"ע שי' בהבשורה מרשיון האגודה, כתבתי לו אשר עתה עוד מוכרח ביותר לעשות אסיפה בהקדם האפשרי מיחידי סגולה בדבר האגודה, ובארתי לו איזה מהפרטים הנ"ל, וכתבתי לו שאני מצידי מוסכם לנסוע אי"ה אחר חג הפסח הבע"ל לאיזה מקום שיבחרו, אך בתנאי מפורש שיהיו רק יחידים מהרבנים הגדולים הדרושים אל הענין. וקבלתי תשובתו אשר גם דעתו כן, ויבא בדברים בזה עם הרבנים הגדולים. ומאז הי' לנו עוד חליפות מכתבים בזה. ובמכתב האחרון שקבלתי ביום ה' העבר כותב שמשתדל בזה, ושהרב צבי הירש רבינוביץ שי', אם כי דעתו גם כן שנחוץ להתוועד, הרי הוא חושש לסכנת גילוי ותרעומות המינים, כדרכו. והוא[240] אינו מסכים לזהירות זו ומשתדל כנ"ל.

גם לאחר הודעת הגרח"ע על דחיית מועד הראשון לאספה, המשיך רבינו לעוררו ולזרזו על קריאת האספה, וטוב יותר שתהי' המוקדמת במשך חדשי הקיץ בחו"ל, במקום ובזמן שהרבנים הגדולים מרוסיה נמצאים[241].

הג"ר חיים עוזר השיב לרבינו שחושבים לעשות האספה הכללית באלול. ובאשר למוקדמת הוא מציע לרבינו שהוא יקרא אותה בחו"ל[242]. ועל כך כותב לו רבינו[243], שכיון שהאספה קשורה באופן רשמי לאגודת כנסת ישראל שהוא עומד בראשה, על כן עליו לעשות את האספות האלו, הכללית והמוקדמת.

לפועל נדחתה הכללית לאחר החגים בשנת תרס"ט[244]. אך גם לאותה שעה לא נתקבל הרשיון ונדחתה שוב.

בסוף הקיץ נפגש רבינו עם הג"ר חיים עוזר בקניגסברג ועוררו שוב בזה, ולמחרת יוהכ"פ תרס"ט כותב לו (אגרת קפח):

בהתראותינו בקעניגסבערג דברנו שיגיש בדבר רשיון על אספה מוקדמת, בטח עושה כת"ר שי' בזה.

---

239. תקנון.

240. הג"ר חיים עוזר.

241. אגרות א'יז-יח.

242. אגרת א'יט.

243. אגרות א'כ. א'כג.

244. ראה אגרות א'כב. א'כד-ה.

אסיפת וילנא כהכנה לועידת הרבנים בפטרבורג

בינתיים נוצרה אפשרות חדשה, שאותה ניצל רבינו להשגת רשיון לאספת הרבנים בווילנא, ואותה מספר אל הג"ר חיים עוזר, בג' כסלו תרס"ט (אגרת קצט):

על יסוד המכתבים שנשלחו מהיהודי המלומד להדוח' רבנים[245], עשינו השתדלות בדוח' דיפארט'[246], לתת רשיון לאלה הרבנים להתוועד ולהתיישב במה להשיב ולהציע בהטבת מצב הרוחני, ונוסף להנ"ל עוד רבנים עד כ"ה במספר, ומוסגר בזה רשימת הרבנים יחיו, ובקשנו שההתוועדות תהי' בווילנא. ותמול קבלתי מכתב מידידי הגביר הנכבד הרש"מ טראיינין נ"י, אשר הדירעקטאר חתם על הרשיון.

היהודי המלומד הוא ד"ר קרעבס, שהיה בתקופה זו היהודי המלומד במשרד הפנים. השאלות ששאל במכתבים שלו הם כדי להכין את החומר שידונו בו ב"ועידה הרבנית" העתידה להתקיים בפ"ב[247]. את השאלות האלו שלח בעיקר לרבנים שמטעם הממשלה, אך גם לכמה רבנים דתיים[248]. על יסוד זה פנה רבינו, באמצעות הרש"מ טריינין, בבקשת רשיון לאספת רבנים דתיים בווילנא[249].

הבקשה לרשיון נחתמה על ידי יצחק ליובינסקי, ותורגמה לעברית ב"ליובאוויץ ומלחמותיה" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת איליא לוריא) פרק 5.3:

כפי שנודע לנו, בשנה הבאה, היא שנת 1909, מתוכנן כינוס וועדת הרבנים של משרד הפנים, אשר מטרתה העיקרית היא לדון בשאלות הקשורות לדת ... אני מתכבד לבקש את הוד מעלתו להעביר לייעודה את הבקשה הזאת, ולהודיע לראשי פלך וילנא על כך, שמצד המשרד אין שום מניעה לכינוס בווילנא בנובמבר השנה אסיפה של 25 איש הנזכרים ברשימה המצורפת.

הרשיון אמנם ניתן, ובמשך חדשי החורף תרס"ט נמשך הדיון, להרשות לכ"ה רבנים ויותר להשתתף באספה הזאת[250]. ובג' דחנוכה תרס"ט כותב ה"ר יעקב ליפשיץ אל ה"ר יצחק אייזיק הלוי[251]:

האדמו"ר מליבאוויץ הפיק רצון, שהשיג רשיון לאסיפת כ"ה רבנים בווילנא. אבל הרשות יר"ה שלחה לעשות חקירות על כל אחד ואחד מהרבנים על מהותו ואיכותו. מובן שהדבר נמשך זה כשני ירחים וטרם באו הסוועדונעס[252], על כן טרם נקצב זמן האסיפה.

לאחר קבלת הרשיון הכללי לאספה ואישור שמות המשתתפים בה, התחיל הדיון על ההכנות אליה וקביעת זמנה[253]. בסופו של דבר נקבעה לימים י"ב-כ אייר תרס"ט – בדיוק שנה לאחר קביעת המועד הראשון הנ"ל, בל"ג בעומר תרס"ח. ולפניה התקיימה האספה המוקדמת הנ"ל, בבאראנאוויץ, בימים ט-יא אייר[254].

כהקדמה לאסיפה מוקדמת הנ"ל, קרא רבינו אסיפת רבני ועסקני אנ"ש בליובאוויטש[255], שהתקיימה באמצע חודש מרחשון. באסיפה הזאת יסד רבינו לשכה תמידית אשר תתעסק בהכנות לאסיפת הרבנים[256], ובזה דן בכמה אגרות שבמשך החורף[257]. וכן דנו באסיפה זו בשאר הענינים העומדים על הפרק[258].

* * *

באותה שעה היתה גם פולין תחת ממשלת רוסיא, וגם אליהם נתקבלו שאלות אלו, והם ארגנו אסיפה מרבני פולין שהתקיימה בר"ח כסלו.

בקיץ תרס"ח התקיימה ועידה במאריענבאד, בין רבינו, האדמו"ר מגור ועוד[259]. שם דיברו בנוגע להכנות לאסיפות הנ"ל, וביקש האדמו"ר מגור מאת רבינו לברר, על ידי האיש המיוחד שנשלח לפטרבורג, את מצב הדברים[260]. ובעת אסיפת רבני אנ"ש הנ"ל הוחלט לבקש אצל האדמו"ר מגור, להרשות לשלוח שני נציגים מרבני אנ"ש, ה"ה הרב מנחם מענדל חן מניעזין והרב שמרי' ליב מעדאלי' מוויטעפסק, לבוא להשתתף באסיפת רבני פולין[261].

לאחר האסיפה הודיעו השנים את תוכן האסיפה וההחלטות, לרבינו, ורבינו מסר מיד הפרטים לבנו, כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע[262], שבינתיים הטיל עליו רבינו את עבודת ואחריות ההכנות לאסיפת ווילנא, כמסופר על ידו באגרת להרשיל"א (אגרות-קודש שלו ח"א אגרת כח):

---

245. רבנים דתיים.

246. מחלקה הדתית.

247. כמסופר באגרת א'יג, וכדלקמן פרק הבא.

248. דוחאוונע רבנים.

249. כמבואר באגרת המועתקת לעיל, ובאגרות ר. ריז.

250. בזה דן רבינו באגרות קצט. ר. רז-י. ריב.

251. מחב"ס דורות הראשונים.

252. הידיעות.

253. אגרות ריג. ריז.

254. אגרת רכד*, ובהערות שם.

255. אגרות קצב. קצז.

256. חנוך לנער ע' 15.

257. אגרות ריג. ריד. ריז. רכ. רכא.

258. אגרות קצה-ו.

259. חנוך לנער ע' 15.

260. אגרת קפז.

261. אגרת קצז.

262. אגרת רז.

כאשר התחוללה ונהיתה האסיפה הכבירה בוילנא, אשר זה כמאה שנה לא היתה אסיפה כזאת, התאחדות כל המפלגות השונות. כמה דיו נשפך עדי נוסדה, וכמה חליפות טע"ג ומכתבים סתרים, כמה עבודה ויגיעה, לילות כימים שקדתי על המלאכה הזאת לבדה, וכמה עבודה בעשרת ימי האסיפה, וכמה עבודה אחרי' בעריכות הפרטי-כל"ים וריבוי המכתבים וכו', אשר כבודו יודע היטב אשר כ"ק אאמו"ר שליט"א אין באפשרו להכנס בפרטי פרטיות, ואלי מוסר הדבר הזה, וגם האחריות עלי היא.

וכך הגיעו אלינו עשרה אגרות מרבינו לבנו[263], במשך החדשים שבט-אדר, המדברים בנושא ההכנות לאסיפת הרבנים בווילנא.

גם המתחדשים והרבנים מטע"מ עשו הרבה, גם הם קיבלו רשיון אסיפה בקאוונא[264], שקראו לה "אסיפת העסקנים הצבוריים היהודים", ולאחר האסיפה רשמו את כל ההצעות שהציעו בה, מחזיק כב' מאות דפים, ומסרו אותם למחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים[265], ולאח"ז הדפיסו[266] את קובץ הנאומים וההצעות מאסיפה זו. וגם יסדו לשכה שתתעסק בההכנות לועידת הרבנים בפ"ב[267].

גם אחדים מרבנים הדתיים כתבו הצעותיהם אל המחלקה הנ"ל, ורצה רבינו לקבל את העתק הצעות אלו ואלו[268] – לפני האסיפה בווילנא דוקא, ובשביל זה כדאי להמתין עם האסיפה[269]. לעת עתה לא נתברר אם קיבלו לפועל את כל ההעתקות, אך על כל פנים עד סוף אדר לא קיבלו – רק חלק מההעתקות[270].

רבינו רצה גם, שלפני התחלת האסיפה, יהי' לפני כל אחד מהנאספים א) ההצעות שהוצעו באסיפת ליובאוויטש הנ"ל[271]. ב) ראשי פרקים של ההצעות שנתקבלו בפ"ב כנ"ל[272]. ג) פרטי-כל של אסיפת הרבנים בוואַרשא הנ"ל[273]. והציע רבינו שיומסר כל הנ"ל אל ה"ר יעקב הלוי ליפשיץ מקאוונא, שהוא יסדרם וימציאם להנאספים[274].

את הפרטי-כל הנ"ל הבטיח לסדר הרמ"מ חן[275], שהוא, עם הרב מעדאלי' השתתפו באסיפת וואַרשא כנ"ל. אך כשחזר הרמ"מ חן לביתו נפל למשכב[276], ולכן הציע רבינו[277] שיושלחו כל הניירות להרש"ל מעדאלי', שגם הוא השתתף באסיפת וואַרשא, והוא יסדרם. או שבנו, כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, יסדרם בעצמו, וישלח תוכן הדברים לר"י ליפשיץ, כדי שיכין הדברים וימציאם להנאספים[278].

בתחלה רצה רבינו להגביל את האסיפה לסוף חודש ינוואר לערך[279], אך הניירות לא הוכנו בזמן, ורצה רבינו לקובעו לסוף אדר[280]. אך לפועל נדחתה עד חודש אייר, שאז התקיימה האסיפה בווילנא במשך עשרה ימים[281], בימים יב-כ אייר.

מתוך הכ"ה שהורשו להשתתף באסיפה בווילנא, השתתפו בה רק 20. ובחלקה – גם האדמו"ר אברהם מרדכי אלטר מגור. פרטי-כל האספה נדפס כנספח לאגרת א'כט.

החלטות האסיפה בווילנא

על אחת מההחלטות באספה כותב רבינו במשך הקיץ (אגרת א'כט):

אסיפת הרבנים דוילנא החליטה לשלוח רבנים ומגידים בעיירות לדרוש ולתור בחכמה, לעורר את אחינו לחזק מוסדות הדת, ולעשות קביעת בעסק התורה ברבים, ולעורר בתיקוני עניני הדת כפי הדרוש בכל עיר ועיר, ועוד כדומה מהדברים החליטו לעשות בפועל ענינים הנוגעים לחיזוק הדת.

ובאשר כל זה דורש הוצאות רבות, לזאת למען לתת היכולת לפעול ולעשות בעזרתו ית', הננו פונים לכבוד מעל' ליתן את נדבת לבו על הענין הגדול הזה, ויהי' חלקו בין מזכי הרבים אשר זכות הרבים תלוי בהם. את נדבתו ישלח לגזבר הועד הג' הנכבד ר' יוסף לעוין בוילנא. ובגלל הדבר הזה יברכהו השי"ת בכל הטוב, ויצליח בכל ענייניו בגו"ר, ויזכה לראות בהרמת קרן התורה והיהדות וקרן אחינו בני ישראל בגו"ר ונזכה לביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן.

על דבר ה"קול-קורא" הזה כותב רבינו אל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי בכ"ג תמוז (אגרת רל):

שום קול קורא לא נערך עדיין, גם בדבר ועד הכספים כתבתי להרח"ע שי' שיהי' מכתב חתום מכל חברי הועד, והוא מנגד לזה,

---

263. אגרות רז-י. ריב-ד. רכ. רכא.
264. אגרות רמד. רנה.
265. אגרת רז.
266. ברוסית, בשם הנ"ל, בפטרבורג תר"ע.
267. אגרת ריג.
268. אגרות רז-ח.
269. אגרות ריג. ריז.
270. אגרות רכ. רכא.
271. אגרת רט.
272. אגרת רי.
273. אגרת ריב.
274. שם, ובאגרת ריז.
275. אגרת רז.
276. אגרת רח.
277. באגרת ריב.
278. אגרות ריד. ריז.
279. אגרת רט.
280. אגרות ריג. ריז.
281. אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע שם.

והחלטתי לשלוח מכתבים ליחידים, ולמקומות אחדים אל הרב לאסוף על זה, ויושלחו המעות להג' ר' יוסף לעוין שי'.

עוד הוחלט באספת וילנא ליסד אגודה לחזק הדת, ובין משימותיה תהיה הטבת החנוך הדתי של הדור הצעיר. רבינו לא חכה עד ליסוד האגודה, ומיד במשך הקיץ פנה במכתב-כללי בדבר חובת הלמוד וחנוך הבנים (אגרת א'ל), ומסיים:

ובאשר לא רבים יחכמו איך ומה ללמד, וטרדת הפרנסה מעכבת אותם מלהשגיח על הלמוד שיהי' בטוב, על כן עצתנו לקבע בכל עיר ועיר ועד מאנשים חכמים יראי אלקים לומדי תורה ובתוכם יהי' גם רב העיר ונקרא בשם ועד החינוך כו'.

בין ההחלטות שנתקבלו באספה היו כאלו המופנות לממשלה בדבר הטבת מצב הדתי והחומרי של היהודים ברוסיה. את הגשת ה"פרטי-כל" אל הדיפרטמנט, היא המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים, מזכיר רבינו באגרת רל הנ"ל:

הפרטי כל הוגש וכבר נתקבל בהדיפ' עם הערה מהגוב'[282].

282. מושל פלך וילנא.

אמנם טרם נדע לי סגנון הערתו. בטח נדע אי"ה בקרב הפרטיות בזה.

* * *

לאחר האסיפה התחילה עבודת עריכת הפרטי-כל מהאסיפה למחלקה הדתית שבמשרד הפנים, שהוטל עריכתה על כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע. הפרטי-כל הוגש ע"י הגובערנטור, שהוסיף איזה הערה לתוכן הדברים. היתה סברא להדפיס את הפרטי-כל, וגם רבינו נטה לזה, אך נדחתה מחמת התנגדות בעל החפץ חיים[283].

קשה לעקוב אחר התוצאות, שהרי עיקר האספה נתאשרה רק כהכנה ל"ועידה הרבנית" שנקרא לפ"ב בחורף עת"ר. מיד אחר האספה בוילנא, באייר תרס"ט, התחילו ההכנות לועידה – הצעות לסדר היום, בחירות, נציגות דתית, ואחר כך הועידה עצמה, שנמשכה חודש שלם (אד"ש עת"ר), והעבודה בהמשך אליה, כדלקמן פרק הבא.

283. אגרת רל.

פרק קלח
ועידת הרבנים בפטרבורג

הועידה עצמה נמשכה רק כחודש ימים (ד׳ אד״ש עד ו׳ ניסן), אבל ההכנות אליה התחילו באמצע שנת תרס״ח, והפעולות הקשורות אתה נמשכו עד שלהי שנת תרד״ע.

על פי חוקי ממשלת רוסיא הצארית, הוקבע לקרוא מזמן לזמן אספת רבנים (—ראווינסקי קאמיסיא) לפטרבורג, על ידי המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים, כדי לברר את הענינים הדתיים העומדים על הפרק[284]. מכל מקום לא נרשם בספר החוקים שהנבחרים צריכים להיות רבנים דוקא, רק אפשר לבחור גם אנשים פרטיים, וכן הי׳ גם לפועל ברוב הועידות, שהיו משתתפים בה בעיקר אנשים מלומדים, שאין להם יד ושם בהלכה[285].

כך הי׳ גם בחורף תרס״ח, אלא שהפעם פנתה הממשלה לרבנים, להעיר את תשומת לבם שיציעו מעצמם הצעות חדשות הנוגעות לעניני דת[286]. וזאת מלבד השאלות שהכין המלומד היהודי[287], הוא ד״ר קרעבס[288], שהי׳ גם נציג הממשלה בועידת הרבנים בפ״ב[289].

הפניה היתה, בעיקר, אל הרבנים מטעם, שהיו הרבנים הרשמיים מטעם הממשלה, אך גם הרבנים הדתיים נשאלו[290].

בין הנשאלים הי׳ גם רבינו. וכשקיבל את הידיעה, כתב מיד להר״ר שמואל מיכל טריינין לפטרבורג, שישתדל לפעול שישתפו בזה גם את הג״ר חיים סולובייצ׳יק מבריסק, והג״ר דוד פרידמאן אב״ד קארלין-פינסק. או הג״ר חיים עוזר מווילנא[291].

במשך הקיץ הי׳ רבינו בקעניגסבערג, שם נפגש עם הג״ר חיים עוזר מווילנא, והוחלט ביניהם לבקש רשיון אצל הממשלה, שהרבנים הנשאלים יתאספו בווילנא, כמסופר לעיל בפרק הקודם.

אחרי האסיפה בווילנא התחילו ההכנות להבחירות אל הועידה הרבנית בפ״ב. התוכניות התחילו עוד באמצע החורף[292], שאז חשבו שתהי׳ הועידה בתחלת הקיץ[293]. אך לפועל נדחתה הועידה עד חודש אד״ש עת״ר, והבחירות — בחורף עת״ר.

בעת האסיפה בווילנא הוחלט שהרבנים יסעו אל העירות לעורר את העם לבחור רק ברבנים הדתיים[294]. גם רבינו בעצמו נסע לצורך זה, בתחלת חורף עת״ר, לכמה עיירות[295], וכן שלח לשם זה את בנו, כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, לפטרבורג[296]. וכתב בזה כמה מכתבים כלליים וקול קורא[297]. וכן התכתב בזה עם גדולי ישראל[298].

בתחלת שנת עת״ר יצא צו לערוך את הבחירות לנציגים שישתתפו בועידה הרבנית בפטרבורג. מכל פלך אמורים להבחר שני נציגים.

הבחירות לא היו בחירות ישירות, כי אם שבכל פלך יש כמה מחוזות, בכל מחוז יהיו בחירות לבחור שני צירים לאסיפה הכללית של הצירים, ואחר כך יובחרו מתוכם שני נציגים לועידה הרבנית בפטרבורג.

ביום ה׳, יג מ״ח, כותב רבינו (אגרת א׳לב):

עדיין אינו ברור אצלי אופן הבחירות, כאשר יובחרו מכל המחוזות שניים שניים, אם אחר כך יבחר הגובערנאטאר בעצמו שניים מהם. או המה, היינו הנבחרים הנ״ל יבחרו מהם שניים.

לפועל לא בכל הפלכים היה אותו סדר. בזכרונותיו של מר יצחק שניאורסאהן, הרב מטעם בעיירה טשערניגאוו, מסופר[299]:

תביעתו של המושל, שבמקום לבחור במישרין שני נציגים ל״אסיפת הרבנים״ בפטרבורג, יבחרו שישה מועמדים, והוא עצמו יקבע ויאשר - כראות עיניו - מי מהם יהיו השניים המתאימים ביותר לייצג את פלך צ׳רניגוב.

---

284. כדלעיל פרק קכז.
285. אגרת רמד.
286. אגרות רמד. רנה.
287. אגרות קצט. ר.
288. אגרות קעט. ריז.
289. הערות לאגרת רנב.
290. אגרות רמד. רנה.
291. אגרת קעט.
292. אגרת ריב.
293. אגרות ריג. רכ.
294. אגרת רל.
295. זכרון לבני ישראל ע׳ נה.
296. אגרות רמה-ו. רמח-ט. רנא-ב.
297. אגרות רלו-ז. רמב-ד. א׳לו.
298. ראה אגרות א׳לא. א׳לה.
299. ״לעבן און קאמף פון יידן אין צאריזשן רוסלאנד 1905-1917״ (פאריז, 1968). תורגמו ע״י ר״י מונדשיין בכפר חב״ד גליון 901 ע׳ 61.

בחירת הצירים

מיד נרתם רבינו, להבטיח שהצירים שיבחרו יהיו הרבנים יראי אלקים, ולא אלו הלוחמים בדת. את פעילותו בשלהי חודש תשרי, מסכם באור לי"ג מ"ח עת"ר (אגרת א'לא):

מהידיעה הפתאומית בדבר הבחירות נרעשתי מאד, ותיכף אחר יום טוב ערכתי קול קורא[300], ושלחתי את ה"ר משה ראזענבלום שי' (הוא האיש אשר על הביורא) להרה"גים יחיו. ראשית הי' אצל הג"ר דוד פרידמן[301] נ"י, ונתן לו גם מכתב כללי ... וגם ה"ר חיים עוזר העריך מכתב, ומסר הכל לדפוס, ויושלחו לכל העיירות לגבאי בתי התפלה, גם ישלחו אי"ה מכתבים פרטים להעיירות.

כעבור שבוע, באור לכ' מ"ח, כותב רבינו (אגרת א'לג):

שבוע זו יצא הדבר לאור, שנדפסו הקול קורא ונשלחו לכמה מקומות.

כעבור שבוע, באור לכ"ז מ"ח[302], כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, אל מוהרש"מ טריינין, אודות שלושת מכתבי הקול-קורא הנ"ל:

מכתבי וילנא ושל הגאון ר"ד שי' פרידמן כבר כלו ואינם, כי נדפסו מספר קטן אלף עקזעמפלארין. אמנם מכתב כ"ק אאמו"ר שליט"א עוד נמצאים מעט, כי נדפסו פי שלשה מהמספר הנ"ל. ויש לקוות להשי"ת כי יעשו פרי רב וטוב בעזהי"ת.

* * *

ראש הלוחמים נגד נציגות הרבנים היראי אלקים, הי' היהודי המלומד במשרד הפנים – מ. ל. קרעבס, והוא היה נציג הממשל לועידת הרבנים. פעולותיו כבר נזכרו לעיל פרק קלד. ואודות המדובר כאן מספר רבינו, בשנת תרע"ג (אגרת שמה):

כשהיתה צריכה להיות הקומיסי', היתה הצעת קרעבס ימ"ש שלא לבחור ברבנים דתים, ודיבר סרה הרבנים, והראה איך שבכל הקומיסי'[303] לא בחר המינסטר מהם רק אחד או שנים, ופעם אחת היו ג'. ובכמה יגיעות עלה שיהיו דוקא רבנים כו' ... והסייעזד החליט שיהיו בהקומיסי' רק רבנים דתים לבד (ושיהיו מכל פלכי הממשלה, היינו גם מפלכי פנים המדינה ופלכי פולין).

ועל כך כותב רבינו בהמשך אותה אגרת, באור לי"ג מ"ח עת"ר (אגרת א'לא):

300. היא אגרת רמד.

301. מקארלין.

302. תאריך האגרת הוא "אור ליום ה'", ומהתוכן נראה שנכתב בשלהי מ"ח.

303. בועידות הרבנים שארגן הממשל בשנים הקודמות.

הסרטן[304] המיט רעה גדולה ר"ל על היהדות, אשר גם מנגדינו לא חשבו כזאת ... לא אוכל לתאר התרגשות נפשי כשאני מצייר את הענין ... השי"ת יפר עצתם.

* * *

רבינו לא הסתפק בקול קורא, כי אם הוא עצמו נסע לכמה עיירות לתעמולת בחירות, שיבחרו דוקא ביראי אלקים, וגם בעצמו הציג את מועמדותו, ונבחר, בתור נציג הפלך מוהילוב (שכולל גם את העיירה ליובאוויטש). על כך מסופר ב"זכרון לבני ישראל" (ע' מ):

בשנת עת"ר, בעת שהיתה אסיפת הרבנים בפטרבורג, וכ"ק אדמו"ר הי' נבחר מב' הפלכים מוהילוב וטשערניגאוו, כ"ק אדמו"ר הרש"ב בעצמו נסע אז לעיר מוהילוב ולעיר טשערניגוב, כמו שנקרא בלשון המדינה כאן ל"קאמפיין" שיבחרוהו.

באור לכ' מ"ח כותב רבינו (אגרת א'לג):

בדבר הבחירות שלי, אם כי באמת הדבר כבד עלי מאד, אך אינני מוצא מקום למנוע את עצמי מזה, ואם אבחר ואיה – איני יודע ... והשי"ת יהי' בעזרינו שיבָחרו אנשים הראוים המתאימים אל הכוונה האמיתית, וירומם קרן התורה והיהדות וקרן אחינו בני ישראל ברו"ג.

ובאור לכ"ז מ"ח כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע:

הבחירה של כ"ק אאמו"ר שליט"א ... בעת שראו החפשים אשר בקול אחד ענו כל הבוחרים המחוזים וגם המקומיים על שניאורסאהן, השתדלו כי יעשו הפסקה, ובעת ההפסקה השתדלו לפעול שלא להעמידו כלל.

לא נתפרש כאן באיזו עיירה מדובר. אמנם בצירוף לאותה אגרת באה רשימה רשימת הצירים הנבחרים, וביניהם רשום שרבינו נבחר מטעם העיירה נעויל שבפלך וויטבסק.

בחירת הנציגים

אחרי שהסתיימו בחירות הצירים, נאספו הצירים לבחירת שני נציגים מכל פלך.

כבר נזכרה לעיל נסיעת רבינו לפלך טשערניגאוו ומוהילוב. נתחיל עם הבחירות בטשערניגאוו:

שני הצירים שנבחרו מטעם העיר טשערניגאוו הם, הגאון החסיד ר' דוד צבי (הרד"צ) חן (הרב הדתי של העיר), ומר יצחק שניאורסאהן (הרב מטעם בעיר זו).

אודות זה האחרון כותב רבינו באור לכ"ה מ"ח (אגרת א'לד):

הרב מטע"מ דטשערניגאוו הוא לא לנו לגמרי.

304. "קרעבס" פירושו סרטן בגרמנית.

ואודות הרד"צ כותב רבינו באור לכ' מ"ח (אגרת א'לג):

הרד"צ שי' נבחר רק מטשערניגאוו, ובהאויעזדין עוד יהי' בחירות.

הבחירות בשאר המחוזות (אויעזדין) שבפלך טשערניגאוו התקיימו בשבוע הסמוך, ובמצורף לאגרת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מאור לכ"ז מ"ח, באה רשימת הצירים הנבחרים בשאר עיירות שבפלך טשערניגאוו, בתוכם גם הגאון החסיד ר' מנחם מענדל (בהרד"צ) חן, שנבחר כציר העיירה שלו ניעזין.

אחר כך נאספו הצירים לטשערניגאוו לבחירת נציגי הפלך. בין הנאספים היו גם רבינו. ועל אותה אספת הצירים מספר מר יצחק שניאורסאהן הנ"ל בזיכרונותיו[305]:

בא הרבי מליובאוויטש לצ'רניגוב - בשעה שאני כיהנתי שם כ"ראבינער" - כדי לנהל את התעמולה לבחירת שני רבנים מהפלך כצירים ב"אסיפה", אבל לא - חלילה - כדי שייבחר אחיינו יצחק שניאורסון, שלא הצטיין כל-כך ביראת-שמים...

הרבי מליובאוויטש אירגן בכל המקומות, שיבחרו כמה שיותר רבנים ויהודים חרדיים וכמה שפחות מגולחים ועסקנים חילוניים, ולשם כך שלח שד"רים שינהלו תעמולה עניפה בכל המקומות. אבל הודיעוהו מראש, שבצ'רניגוב יקשה עליו להעביר רק את המועמדים שלו, מאחר שה"ראבינער" של צ'רניגוב מהווה סכנה גדולה: כי הוא עצמו עלול, חס-ושלום, להיבחר...

ומכיון שהרבי מליובאוויטש היה איש-אמת, אמר להם, שבמקום שמדובר בענין של קדושה - שיקול הדעת אינו מתחשב בקירבת המשפחה! והוא בכבודו ובעצמו בא לצ'רניגוב כדי לנהל את המאבק לבחירת מועמדיו.

הרבי מליובאוויטש לא ניהל את התעמולה "מעשה רבי" הגוזר על החסידים שיצביעו לזה או לאחר: הוא קרא אליו כל רב וכל ציר בנפרד, וביקש לשמוע את חוות דעתם בקשר לבחירות. את דעתו שלו - כך אמר - הוא יביע רק אחר-כך, כדי שלא לכפות עליהם חס-ושלום את רצונו, ושלא יחשבו שהם חייבים לנהוג כדעתו.

היום הראשון עבר בהתייעצויות של שני הצדדים. המועמד הראשי מצדו של הרבי היה ר' מענדל חן ע"ה מניז'ין; אף שהוא היה עדין צעיר מאוד לימים, אבל כבר היה למדן ידוע, נואם יוצא מן הכלל בדברי-חסידות ומפורסם בגאונותו ויושרו.

הרבי בא לצ'רניגוב בלוויית בנו ר' יוסף יצחק ז"ל, שהיה אחר-כך ממלא-מקומו.

בבקרו של יום האסיפה, בשעה 8, באתי לביתו של הרבי מליובאוויטש והגעתי בדיוק בסיום התפילה. נכנסתי מיד לחדר שבו התפלל הרבי, וראיתיו מקפל את התפילין.

- "רצוני לדבר אתכם - אמרתי לו - בענין חשוב, אבל ביחידות"!

- "טוב - השיב הרבי - אין כאן איש"!

נעלתי את הדלת כדי שאיש לא יכנס, ואמרתי לו:

"רצוני למנוע את המחלוקות ואת תוצאותיהן; כמו-כן איני רוצה שאתם תהיו המנצחים, וגם לא שאנחנו נהיה המפסידים. ומכיון שצריכים לבחור שני נציגים, הבה ונעשה 'חציו לה' וחציו לכם' - נציג אחד משלכם ונציג אחד משלנו. כרגע אין רוב לאף צד מן הצדדים, היות וכמה צירים עדיין לא הגיעו, ואיני יודע אם יגיעו. אם הם יגיעו - כבר לא אוכל לעשות מאומה נגד האנשים שלי".

"רצונכם - המשכתי - שיבחרו בר' מענדל חן; הוא סימפטי מאוד גם לנו, אנו מעריכים אותו מאוד ואני אתאמץ בכל כוחי שהוא יבחר. אבל הנציג השני חייב להיות אחד משלנו. אם תסכימו לנציג שלנו - נסכים לנציג שלכם. אבל חייבים להחליט על כך מיד, כי מאוחר יותר - כשיבואו הצירים האחרים - לא נוכל כבר לעשות דבר".

הרבי מליובאוויטש שהיה חכם מאוד, עשה לעצמו חשבון מדוייק מכל הקשיים הנובעים מההכרח להלחם בנו; בנוסף לכך היו חסידים רבים ובעלי-בתים שלא היו חסידי ליובאוויטש מובהקים, והרבי לא היה יכול לתת בהם אימון מלא, בהאמינו שברגע האחרון עלולים הם לשנות את עמדתם. לפיכך השיב לי מיד: "מוסכם!" וגם אני מצדי אמרתי: "מוחלט!".

וכך היה, ששניהם נבחרו מפלך טשערניגאוו.

ואודות נסיעת רבינו לאספת הצירים במוהילוב, מסופר ב"זכרון לבני ישראל" (ע' מ):

כ"ק אדמו"ר הרש"ב בעצמו נסע אז לעיר מוהילוב ... כפי שנקרא בלשון המדינה כאן ל"קאמפיין" שיבחרוהו, ולא ידעו למי יסור במוהילוב.

הגביר ר' יהושע ראזינקין בנה אז בית חומה[306] חדשה עבורו במוהילוב וכלי בית חדשים וגם כלי סעודה חדשים, ואמרו שקנה אז גם כסויים חדשים של משי עבור המטות, וכ"ק אדמו"ר נבג"מ סר לביתו.

הוא יצא במרכבתו (כנהוג אז שהגבירים הי' להם מרכבה הנק' קארעטע עם סוסים) במלאכות כל נכבדי העיר לקבל פני כ"ק אדמו"ר נבג"מ בתחנה.

בחודש טבת כבר נראו תוצאות טובות מתעמולת הבחירות, ובאגרת שכותב רבינו להרשיל"א[307], הוא מספר לו:

---

305. "לעבן און קאמף פון יידן אין צאריזשן רוסלאנד 1905-1917" (פאריז, 1968). תורגמו ע"י ר"י מונדשיין בכפר חב"ד גליון 898 ואילך.

306. בית אבנים.

307. אגרת רמז.

המלחמה בין המפלגות גדולה היא מאד, וכפי הנראה בהבחירות ננצח אנחנו אי"ה, שיהיו רובם כשרים, אבל איזה שנמצא מהם עושים הרבה, וגם עוסקים מבחוץ בכח גדול ... והרבה יגיעות אנו יגעים לעורר ולעשות מה שביכלתינו.

בהבחירות נבחרו 42 נציגים מהפלכים שברחבי רוסיא. רובם – מהרבנים היראים. רשימתם – בהערות לאגרת רנב. רבינו אף נבחר כאחד משבעת חברי ועד המארגן שעל ידי הועידה (המנויים בהערות שם).

הועידה

הועידה נמשכה כחודש ימים, מד' אד"ש עד ו' ניסן. תוכן הדיונים נתבארו ב"חשבון קצר" שהדפיס רבינו במשך הקיץ, ובפרטיות יותר – באגרותיו המפורטות לביתו במשך ימי הועידה[308].

את פעילותו של רבינו באותה ועידה מסכם מר יצחק שניאורסאהן, הרב מטעם בעיר טשערניגאוו, בזיכרונותיו[309]:

בראש כולם התנשאה בברק על-טבעי דמותו המרשימה של הרבי מליובאוויטש ז"ל; כפי שהזכרתי כבר בפרקים הקודמים, הוא היה המנהיג האמיתי, הוא "נתן את הטון" והוא זה שניהל בפועל את האסיפה.

מאחר ובישיבות הכינוס הותר לדבר אך ורק ברוסית, ושליטתו בשפה זו לא היתה מושלמת עד כדי נשיאת נאומים[310], היה מייצג אותו נושא-דברו ר' מענדל חן ע"ה רבה של ניז'ין, ששלט היטב בשפה הרוסית והיה אמן-הנאום.

בכח הדיבור המעולה שלו, בלמדנותו היוצאת מן הכלל, בחסידותו וביראת-השמים שלו, מילא ר' מענדל חן תפקיד משמעותי בכינוס.

והנריך סליוסברג מסכם בזיכרונותיו (פריז תרצ"ג, ע' 271. תורגם לעברית ב"ליובאויץ' ומלחמותיה", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת איליאֵ לוריא, פרק 5.4):

לרבי מליובאוויץ' הייתה השפעה עצומה על הרבנים. איש בכלל לא זקן, הוא לא הרבה בדיבורים, אבל בכל מילתו בא לידי ביטוי הרגל לשלוט על נפשות ההמון. פוליטקאי מפולפל, הוא היה קשה כמו סלע בתחומים השייכים לחיי הדת. בשבילו לא הייתה קיימת כל דינאמיקה וכל תזוזה בכללי ההתנהגות ביהדות.

* * *

למרות השתתפותו של רבינו בועידה, ולמרות שבמדה מסויימת הוא זה שניהל את הועידה, כאמור לעיל, הוא נמנע מלהצטלם בתמונה הכללית של משתתפי הועידה.

תמונה אחת, עם רשימת האנשים המשתתפים, נדפסה בהעבר ו, ממול ע' 128.

שתי תמונות נוספות נדפסו ב"כפר חב"ד" גליון 906 ע' 83, וגליון 907 ע' 61.

חלק ממשתתפי הוועידה:
יושבים (מימין לשמאל) 1) הרב יוסף היילפרין. 2) הנגיד שמואל פוליאקוב. 3) נציג משרד הפנים. 4) הברון דוד גינזבורג. 5) נציג משרד הפנים. 6) הרב יעקב מאז"ה ממוסקבה. 7) הרב יהודה לייב צירלסון. 8) הרב שמואל פולינקובסקי. 9) הרב חיים לייב איטקין. 10) הרב יצחק רבינוביץ מפוניבז' 11) הרב חיים עוזר גרודזנסקי. 12) הרב יצחק ביק. 13) חרב יצחק יואל רפאלוביץ מקרמנצוג.
עומדים (מימין לשמאל) 1) זאב טיומקין. 2) עו"ד ה. סליוזברג. 3 ו-4 עובדי משרד הפנים. 5) עו"ד מ. מזור. 6) מ. בורנשטיין. 7) הרב מנחם מענדל חן. 8) ר' יצחק שניאורסון. 9) ק. פרנקל. 10) ל. ספיר. 11) הרב משה מאדייבסקי מחורול. 12) הרב משה נחום ירושלימסקי. 13) מ.צ. גרויבארט. 14) שמשון ירושלימסקי.

308. אגרות רנו-רסג. וראה גם אגרות א'לז, ובהערות שם.

309. "לעבן און קאמף פון יידן אין צאריזשן רוסלאנד 1905-1917" (פאריז, 1968). תורגמו ע"י ר"י מונדשיין בכפר חב"ד שם.

310. נאומו של רבינו בעת הועידה (י' אדר שני), סוקר בהרחבה בעתון הד הזמן (י"ז אדר שני), ונעתק בהערות לאגרת א'לז. חלקים של נאום זה נעתקו אף באגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע אגרת שלו. חלקים נוספים מדברי רבינו בעת הועידה, נעתקו בהמשך רשימתו הנ"ל של מר יצחק שניאורסאהן.

דעת הרוב והמיעוט

עיקר הדיון בעת הועידה, שהדעות היו חלוקות בו, ושרבינו דן בו באגרות רבות של השנים הבאות, הוא מעמד הרבנים ברוסיא:

עד אז לא היו הרבנים רוחניים מוכרים בעיני הממשלה, והממשלה העמידה מצדה רבנים מטעם, שהם היו מנהלים גם את תעודות הלידה והנישואין[311]. כל הנבחרים היו בדעה אחת שמצב זה הוא בלתי נורמלי, וכי יש על הממשלה לאשר את הרבנים הדתיים.

סלע המחלוקת בזה הי' אם ואיזו תעודת השכלה כללית דרושה לרב, ואם גם הנהלת תעודות הלידה צריכה להיות על ידי הרב. ובזה נחלקו החברים לשלש דעות[312]:

א) דעת הרוב, ובראשם הגרח"ע מווילנא, שדרושה להרב תעודת השכלה מצומצמת וידיעת השפה הרוסית, ושינהל גם את תעודות הלידה.

ב) דעת המיעוט (י"ב במספר) מהמתקדמים, ובראשם העו"ד ה. סלאסבערג, שדרושה להרב תעודת השכלה רחבה, ושידבר בל' רוסיא צחה.

ג) דעת המיעוט (ח' במספר) מהרבנים, ובראשם רבינו, שלא תהי' שום התחייבות על הרב לבד ידיעת התורה, והנהגת תעודות הלידה תהי' על ידי פקיד מיוחד.

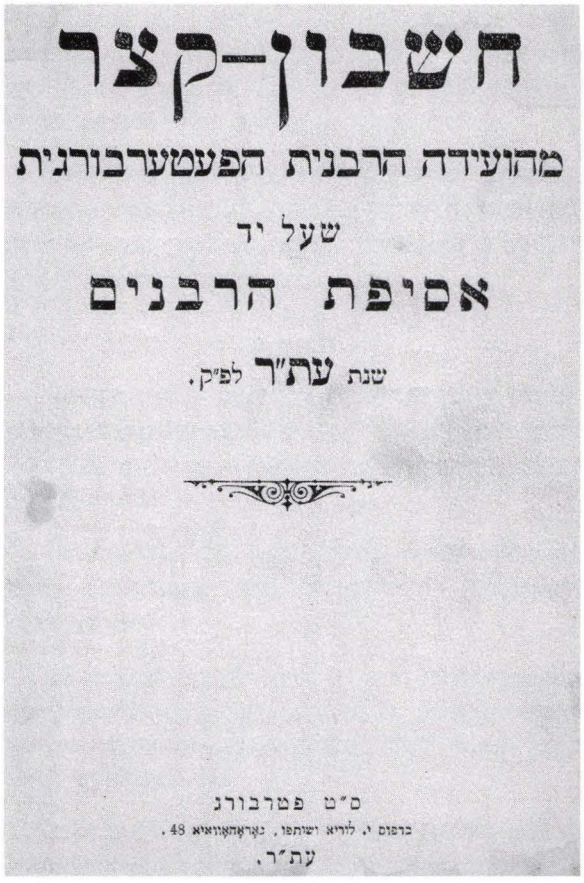
הועידה בחרה ועד של שלשה, שאחד מהם הי' רבינו, לערוך את החלטות האסיפה ומסירת דו"ח למחלקה הדתית שבמשרד הפנים[313].

עם סיום הועידה, הדפיס רבינו חוברת "חשבון-קצר מהועידה הרבנית הפעטערבורגית שעל יד אסיפת הרבנים שנת עת"ר לפ"ק", ובהקדמתו כותב רבינו:

באתי עם הספר, להביא לפני אחינו חשבון קצר עכ"פ מפעולת הועידה, וברור פרטי ההחלטות וטעמיהן השונים.

בחדש אייר חזרו לפטרבורג רבינו והגר"ח סולובייצ'יק, ומצב עניני הכלל דרש שיתעכבו שמה עד סוף סיון[314] (ביום שני של חה"ש התארח הגר"ח אצל רבינו לסעודת יו"ט ושוחחו בדברי תורה[315]).

הפרטי-כל נערך, רבינו הוסיף אליו את נימוקי דעת המיעוט שאין דרושה שום תעודת השכלה לרב. כשנתקבל

חשבון-קצר
מהועידה הרבנית הפעטערבורגית
שעל יד
אסיפת הרבנים
שנת עת"ר לפ"ק.
ס"ט פעטרבורג
בדפוס י. לוריא ושותפו. נאראדאוואיא 48.
עת"ר.

העתק הדו"ח נוכח לדעת שלא נעתקה בו דעת המיעוט, ומיד כתב בזה לכ"ק בנו ששהה באותה שעה בפ"ב, שידבר בזה עם הבארון דוד גינזבורג, להוסיף את דעת המיעוט[316].

הבארון דוד גינזבורג חתם על הפרטי-כל, והי' מוכן למוסרו. אך בינתיים חלה את חליו האחרון[317]. נתעוררה אז השאלה מי יהי' המגיש את הפרטי-כל לראש המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים. גם עדיין היו דרושים כמה תיקונים בהפרטי-כל, ולשם זאת נסע רבינו לפ"ב בחדש מ"ח תרע"א[318]. ונראה שבאותה שעה נמסר הפרטי-כל.

בנוסף להנ"ל רצה רבינו למסור למחלקה הנ"ל תזכיר (דאקלאד), כנראה, בקשר למעמד הרבנים. ונמסר הדבר לעו"ד איבסאן, לעבד תזכיר זה. הדבר נמשך עד שלהי אייר תרע"א, שאז סיים איבסאן לעבדו[319]. במשך החורף הרבה רבינו לזרזו, על ידי כ"ק בנו, ועל ידי ה"ר שמואל גוראר' והרמ"מ חן, שיסיימו בהקדם[320]. לאחר שסוים, עדיין נדרשו

311. כדלעיל פרק קכז.
312. חשבון קצר. אגרות רנו. רנט.
313. חנוך לנער ע' 15.
314. ראה אגרת א'לח.
315. אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"ה ע' שנה.
316. אגרות רסד-ו. א'לט.
317. ראה אגרת א'מ.
318. אגרות ער-ערב.
319. אגרת שא.
320. אגרות רעז. רפא. רפג. רפו-ז. רפט. רצא. רצג. רצז-ט.

בו כמה תיקונים, לשולחו לרבינו שיחתמו, ולמוסרו לחנן – מנהל המחלקה לעניני דת[321].

בסוף הקיץ התחיל רבינו להתעניין "אם במשך הקיץ ... הי' בזה איזה דיבורים במקומות הגבוהים"[322]. במשך חורף תער"ב נודע שאליכסנדר, שהי', כנראה, אחד מפקידי משרד הפנים, ערך תזכיר בנידון זה, וביקש רבינו להשיגו ולהעתיקו עבורו[323]. ובקיץ הציע רבינו שיגישו בקשה לממשלה בחתימת בעלי שם וכו' בנידון זה[324].

בתחלת חורף תרע"ג נודע, שראש המחלקה הנ"ל כתב תזכיר בנידון, על מנת למוסרו לשר הפנים. גם כאן ביקש רבינו להשיגו ולהעתיקו עבורו[325]. נראה שקיבל את ההעתק, ושבזה דן באגרות הבאות אחר כך[326], בדיוקים שבו ובאפשרות תיקונו. בחורף תרד"ע נודע לרבינו שהנייר ניזוז ממקומו, וביקש מהר"ש גוראר' שידבר בזה עם אליכסנדר הנ"ל[327].

בינתיים הכינה עצמה הממשלה לועידת רבנים נוספת[328], והוצרכה להיות בחורף תרד"ע, אך בין כה באה מעשה בייליס ובלבלה את העולם[329], ונמשך הדבר עד שלהי תרד"ע[330], שאז התחילה המלחמה, ולא באה, ועידת הרבנים הנוספת, לידי פועל.

---

321. אגרת שא.

322. אגרת שח.

323. אגרות שטז-שיח.

324. אגרות שכט. שנ. שנב.

325. אגרות שמה. שמז.

326. אגרות שנ-שנב.

327. אגרת שצט.

328. אגרות שיד. שמה.

329. אגרת תלג.

330. אגרות שמז-ח. שנא. שסג. שסה. שעא. שצג. שצט. תכג. תלג.

פרק קלט
אספת הרבנים במוסקבה

לאחר המהפכה הרוסית (הראשונה), בחורף תרע״ז, כשהתמוטט המשטר הצארי וקמה ממשלה זמנית, הוחלט לארגן בחירות בכל עיר למועצת הקהלה היהודית וכן לקונגרס יהודי כללי, שיסדרו תכנית לסדרי הקהלות היהודיות[331].

בשני הדברים האלו התחילה התמודדות בין החרדים על-מפלגותיהם לבין החוגים המנגדים לדת.

רבינו השתדל בכל עוז לארגן חזית דתית עם מרכז ומשרד מיוחד שיתעסק בכל זאת[332].

לצורך זה רצה לקרוא לאספה מיוחדת של גדולי ישראל ברוסיה. האספה נקראה בסופו של דבר בתחלת אלול במוסקבה[333].

אמנם הגרח״ע נטה יותר לייסד בתחלה סניפי ״אגודת ישראל״ בכל העיירות, ואז תהי׳ אספה כללית מצירי האגודות שהם יתעסקו בכל זה, ורבינו התנגד לזה, כי מי יערוב שהאגודות שיהיו בכל העיירות יהיו באופן הרצוי. שלכן צריכה להיות תחלה האספה הכללית של גדולי ישראל, שהיא תחליט איך תהי׳ התאגדות היראים ויהי׳ זה לעינים לכל העיירות[334].

לעומתו השתדל הג״ר אליעזר רבינוביץ לכנס אספת רבנים כדי לייסד ״אגודת הרבנים״ קבועה. ולצורך זה קרא לאספת רבנים שתדון בדבר יסוד אגודת רבנים קבועה.

באופן עקרוני התנגד רבינו לארגון ״אגודת רבנים״ כללית ברוסיה[335]. מכל מקום כדי שיוכלו להתאחד כל הרבנים החרדים הסכים רבינו שאספת הרבנים תדון גם בזה, בתוככי כללות הענינים הרוחניים העומדים על הפרק. בזה נמשך הדיון במשך כל חדשי הקיץ.

גם דרש רבינו, שלפני אספת הרבנים הכללית תתקיים אסיפה מוקדמת עם גדולי הרבנים לדון על סדר היום באספה הכללית. לפועל נקראה האספה על ידי המארגנים לאמצע חודש מנחם-אב במוסקבה. בקול קורא נאמר שהאספה תדון בדבר יסוד אגודת הרבנים. גם לא ניתנה אפשרות לארגן לפני זה אספה מוקדמת. רבינו התלבט והחליט שלא להשתתף באספה, וכן כתב לרבני אנ״ש[336].

בסופו של דבר נדחתה האספה. ניתנה האפשרות לאספה מוקדמת. רבינו ורבני אנ״ש השתתפו באספה שהתקיימה במוסקבה בתחלת אלול[337].

בין שאר הנושאים דנו גם בדבר יסוד ״אגודת הרבנים״, אך ההצעה נדחתה ע״י הנאספים[338].

---

331. ראה בזה אגרות תסז; תעד, ובהנסמן בהערות שם ושם. א׳סז. א׳עא. א׳עד. א׳עז-ח.

332. על פעילותו של רבינו באותה תקופה, ראה לקמן פרק קנ.

333. על ההכנות לאספה, האספה ותוצאותיה – ראה אגרות תסז, תעא-תקב. א׳סז-עז. א׳פ-פב.

334. אגרות תעא. א׳סז. א׳סט.

335. אגרת א׳מט, ובהנסמן בהערות שם. א׳פא.

336. על כל זאת ראה אגרת תעב, ובהנסמן בהערות שם. א׳עא-ב.

337. אגרות תצא. א׳עב-ד.

338. אגרת א׳פא.

פעילות רבינו בימי המלחמה

פרק קמ
גירוש היהודים מערי הספר

בתקופת השנים תרע״ו-ח, שנות המהומה ברוסיה, תקופת מלחמת העולם ומלחמת האזרחים ברוסיה, הקרבנות הראשונים לכל צרה שלא תבוא על הצבור היו תמיד היהודים, שרבינו נשא את דאגתם בלבו ועל שכמו. הרבה להתעסק בעזרתם הרוחנית בשטחים רבים, סיכן את עצמו ונסע מספר פעמים מרוסטוב, עיר מגורו בשנים אלה, לפטרבורג ולמוסקבה, בקצה השני של רוסיה. פעם אף הוכרח לעצור באמצע דרכו, מחמת המהומות שפרצו, וחזר לביתו ברוסטוב. ובסופו של דבר הצליח ברוב הדברים שעסק בהם, על אף רוב המכשולים שנערמו בדרכו הקדושה.

פרטים אלו נדלו אחת לאחת, מתוך ההזכרות המרובות שבאגרות השנים האלו, שברובן ניכרת בהלת התקופה הנוראה הלזו, לעומת תקיפות עמדת רבינו, המשתדל ופועל ללא חת להעמדת הדת על תילה.

* * *

כבר סופר לעיל פרק קכט ופרק קלג, אודות חוק תחום המושב, שבו נאסר ליהודים ברוסיה לגור מחוץ לחמשה עשר הפלכים שהוקצבו להם. גם שם נאסר להם לגור בכפרים, וגם בפלכים אלו נאסר להם לגור בעיירות הסמוכות לגבול.

במלחמת העולם הראשונה, כשהתקרבה החזית לתוך רוסיה אל מקומות מושב היהודים, הכריזה הממשלה, שבכל מקום שהחזית מתקרבת אל מקומות מושב היהודים עליהם לעזוב את מושבם תוך 24 שעות. צו זה בוצע במילואו. בגפם גורשו היהודים מביתם, מרכושם ומעיירתם. גירושים אלו בוצעו במשך קיץ תרע״ה ובמשך שנת תרע״ו.

למגורשים הוקצו חמשה פלכים ברוסיה הפנימית: וורוניז׳, טמבוב, פנזה, קרים ויקטרינוסלב.

לאחר זמן בוטלה הגזירה, אך בינתיים לא היה להיכן לשוב משום שהגרמנים כבשו את כל המקומות שמהם גורשו היהודים.

פרק קמא
צרכי הדת של הנודדים

העיירות שהתיישבו בהם היו, עד אז, מחוץ לתחום מושב היהודים; ולכן לא היו בהם בתי כנסת, חדרים מקוואות ושאר מוסדות הדת. בשלהי חורף תרע״ו החליט רבינו ליסד ועד דתי מיוחד שיתעסק בצרכי הדת של נודדים אלו. את הועד הדתי הזה יסד רבינו ב(פטרבורג, שנקראה אז) פטרוגרד, לאחר אספת רבנים ועסקנים מיוחדת, שמסופר עליה ב״חנוך לנער״:

קורא לאסיפת רבנים ועסקנים, ומארגן ועד אשר ישתדל ביסוד חדרים ות״ת, וכן בתי טבילה, בכל המקומות אשר הגלו לשם הפליטים מליטא, פולין וכו׳, ואשר ימציא להם תפילין ציצית סדורים וכיו״ב.

לאספה זאת נסע רבינו מיד אחר הפורים, כמסופר ע״י ה״ר מיכאל דוואַרקין (רשימת מאמרי דא״ח ע׳ צט):

תרע״ו אחרי פורים הי׳ כ״ק אדמו״ר נ״ע בפעטערבורג, ובשלש השבתות היו ג׳ מאמרי דא״ח.

כדי להכין את האספה הזאת, שלח לפטרוגרד את כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בתחלת אדר שני.

יחד עם זאת החליט רבינו לשלוח למקומות הנודדים את ה״ר יעקב לנדא מקורנין, שהיה אחר כך לרבה של בני ברק, בתור שליח חרש, לברר את מצב הענינים הרוחניים של הנודדים.

הרב יעקב לנדא

על כל הנ״ל כותב רבינו אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בד׳ אד״ש (אגרת א׳נב):

תמול ערב קבלתי הטע״ג שלך, וכפי הנראה באתם לפעט׳ יום ג׳ ערב. מהרב מעדאלי׳ קבלתי טע״ג שביכולתו לבוא בשבוע שאחר פורים הבע״ל, ואשיב לו אי״ה שיבוא.

תמול קראתי את יעקב קורנעצער ודברתי אתו, והוא מבין את הענין, ואחר ש״ק הבע״ל יסע אי״ה על חדש ימים. אמנם מה יהי׳ בהידיעה בלבד, אחרי שאין בכחינו לעשות דבר, הלא העיקר הוא לעשות חדרים ות״ת בעד ילדי הגולים על הוצאות שלנו, ומה כחנו כו׳.

אולי יהי׳ באפשרך לפעול על ידידינו ה״ר שמואל מיכל טריינין יחי׳, שיקרא אליו איזה מהגבירים, ואתה תציע להם את הענין ותעורר אותם בדבר הזה להתאגד בכחות חומריים בענין הזה.

אודות הנסיעה הזאת כותב הר״י לנדא בזיכרונותיו:

נסעתי חרש, רק לבדוק את המצב, ואסור היה לי לגלות לשום איש מטרת נסיעתי.

למקומות אלו נסע בסמיכות לפורים, וחזר כשבוע לפני חג הפסח. באותה שעה חזר גם רבינו מנסיעתו לפטרוגרד. ועל מסירת הדו״ח מנסיעת הר״י לנדא מספר בזכרונותיו[339]:

בשובי בפעם הראשונה מהסיור במקומות הרחוקים בפנים רוסיא באתי לרוסטוב לשבת הגדול, כמצווה עלי מפה קדשו נבג״מ, אולם את הדו״ח מנסיעתי אמר לי רבינו שיקבל ממני בליל בדיקת חמץ.

לאחר זאת, במשך קיץ תרע״ו וכל שנת תרע״ז, הרבה הר״י לנדא לנסוע לעיירות האלו ולהתעסק בהן, בעיקר, בבניית מקוואות[340]. אודות נסיעות אלו מספר הר״י לנדא בזכרונותיו:

בפעם שאחר זה כבר נסעתי גלוי והייתי מוביל אתי ארגזים גדולים של תשמישי קדושה לחלק.

התמיכה הכספית לעבודתו זו של הר״י לנדא היתה באה מהועד הדתי שיסד רבינו בפטרוגרד, כמסופר לעיל, שבראשו עמד ה״ר שמואל מיכל טריינין[341].

לאחר אחת מנסיעותיו בחורף תרע״ז, כתב הר״י לנדא סקירה מפורטת מהמצב הרוחני של הנודדים, במקומות שביקר (נספח לא׳נב):

המקומות שבקרתי בפלך ווארנעזש הם:

אסטראגאזשסק: מאה וחמשים משפחות – בזה גם הנוספים אחר כך[342].

---

339. נעתקו ביגדיל תורה נ. י. חוברת נב ע׳ קמח.

340. אגרות תנח. תעח. בנסיעות אלו דן רבינו באגרות א׳נה-ו. א׳סר*. א׳עא. א׳עד.

341. רבינו כותב אליו בזה באגרת תסד. ובאגרות הנזכרות לעיל.

342. נודדים שנוספו בה במשך קיץ תרע״ו וחורף תרע״ז.

באבראוו: ערך שלש מאות ועשרים נפש.

ביריוטש: שלש מאות וחמשים.

ווארענעזש: שלשת אלפים.

וואלויקי: חמשים משפחות.

זיעמליאנסק: מאה ושבעים.

ניזשניערייעוויצק: ארבעים משפחות.

קרטיאק: מאתים ושבעים נפש...

בפלך טומבוב בקרתי רק את ערי: אוסמאן, באריסאגליעבסק וקוזלוב. מספר הנודדים:

באוסמאן: ערך שלש מאות ושלשים נפש, המקבלים מהק'[343] ועוד מעט בלתי מקבלים.

באריסג"ק: אלף ומאתים.

קוזלוב: אלף ומאתים, בזה מקבלים מהק' רק שמנה מאות...

בקרתי גם את ערי סאראטוב, סאמארא, פענזא ובאלאשוב.

סאראטוב: כששת אלפים נודדים ומקבלים מהק' יש ערך ארבעת אלפים...

סאמארא: כארבעת אלפים נודדים...

פענזא: יותר משש אלפים נודדים...

באלאשוב: כתשע מאות נודרים.

באותה שעה רשם רבינו דו"ח מתמיכת הועד הדתי שיסד, לבניית מקוואות בעיירות הנודדים (אגרת א'סו*):

700 לטארשזאק - המקוה נעשית ועלה להם איזה אלפים.

300 לביעלאפאלי' להרב דשם, המקוה לא נעשית ומבקש עוד 1500.

200 לזעמליאנסק על שכירת המקום וקניית מעטריאל וכותבים שהתחילו לקרב אל המלאכה.

1900 לוואלויקא, על קניית החצר עם בית.

150 " על מאראיאל.

" 132.90 הוצאות הקופצא.

255.69 " 122.79 הוצאות הנסיעות.

2000 לוולאדימיר - וכותב הרש"ג שחסר להם לתשלום המקוה.

343. = הקאמיטעט, ועד הנודדים הכללי.

1500 לפאדאלסק - קנה חצר לתקן שם מקוה.

1000 לבייעלאוו, המקוה נעשית.

200 לקאלייענא, נעשית מקוה.

1000 לבאגאראדסק - עוד לא נעשה מפני טרדת השו"ב.

200 למורים פלך נישזני.

300 ללוקיאנאוו.

150 על תיקון המקוה דפאטשציניק וקלעם.

219.31 לסלאוויאנסקי.

500 לבאלאחאוו ע"י הרב דבייעלאוו.

100 לר' יעקב לנדא עבור טרחתו.

10675.00 [סך הכל]

* * *

באמת נוסד אז בפטרוגרד ה"ועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה", ובין העומדים בראשו הי' הברון אלכסנדר גינזבורג. הועד היה מקבל עזר מנדיבי אנגליה ואמריקה ותומך בהם את צרכי הנודדים.

אמנם דאגם לצרכים הרוחניים של הנודדים לא תאמה את זו של רבינו, כמובן. הם יסדו בתי ספר חילוניים לילדי הנודדים, ואילו רבינו רצה לייסד חדרים[344]. וכך גם בשאר הצרכים הרוחניים של הנודדים. לכן לא רצה רבינו להסתפק במה שהועד הזה יתן, שאז ישתדלו שהחדרים יהיו כרצונם. ועל כך כותב רבינו אל כ"ק בנו[345]:

הלא גם אם ירצו הנה, אין אנו רשאים לרצות בזה, כמובן לך היטב. והשי"ת יהי' בעזרינו, ופעולתינו ירצה, ויחזיק את היהדות והתורה כו'.

344. ראה לעיל פרק קכד ואילך.

345. אגרת א'נב.

פרק קמב
שחרור הרבנים מעבודת הצבא

בחנוך לנער מסופר, אשר בקיץ תרע״ו ״מתחיל בהשתדלות אשר המלוכה תשחרר מעבודת הצבא את כל העובדים במלאכת הקדש כמו רבנים שו״בים חזנים״, ובחורף תרע״ז ״השתדלותו הנ״ל הצליחה וחופשה מעבודת הצבא ניתנה לרבנים שו״בים וכו׳״. בנושא זה דן רבינו ברוב אגרות קיץ תרע״ו וחורף תרע״ז[346].

הדיון בממשלה בדבר גיוס הרבנים התחיל בחורף תרע״ו. הוחלט לעשות תחלה רשימה מכל הרבנים ואחר כך להחליט אודות גיוסם. בחדש מארס (ללוח היוליאני, שהוא בחודש אד״ש תרע״ו) שלח שר הפנים חוזר לכל שרי הפלכים, שיצוו על המשטרה שבכל עיר, לברר אם יש, ומיהו המשמש כרב בעיר, ולשלוח הרשימות לממשלה על מנת לברר את חובת גיוסם לצבא[347].

גיוסם של הרבנים והשוחטים ברוסיה היה מביא אנדרלמוסיה בחיים הדתיים, ובפרט בשעת חירום כזו, שחלק גדול מבני ישראל גולים ממקומם למקומות חדשים שרגל איש יהודי בכלל, ויהודי דתי בפרט, לא דרכה שם; בפרט בשעה כזו, שרבים מבני ישראל גוייסו למלחמה ובני המשפחה נשארו לבדם במקום רחוק מביתם, איך זה אפשר שישארו העיירות בלי רב ושוחט.

רבינו נסע מיד לפטרוגרד להתייעץ בזה (וגם בדבר בניית מקוואות בעיירות הנודדים, כדלעיל פרק הקודם) עם רבני ועסקני המקום, איך לשכנע את הממשלה, לשחרר את הרבנים והשוחטים מעבודת הצבא.

הוחלט לערוך מיד תזכיר בנידון, ולהגישו לשר הפנים ולשר הצבא. התזכיר הוכן, רבינו חתם עליו וחזר לביתו ברוסטוב, מתוך תקוה ששאר המשתתפים יחתמוהו ויגישוהו למקום הנכון. אמנם בין המשתתפים היה מר מארקאן, שלא רצה לחתום על התזכיר. כך עבר חג הפסח בלי הגשת התזכיר. אם גם מארקאן יחתום עליו עתה, שוב אי אפשר להגישו שכבר עברו כמה שבועות מהתאריך האמור בו[348].

על ידי התעוררות רבינו בפטרוגרד, התעוררו בזה גם הברון אלכסנדר גינזבורג והעו״ד שלאסבערג. ערכו תזכיר בדבר שחרור הרבנים (בדבר השוחטים לא רצו להזכיר) והגישוהו לשר הפנים[349].

מרוסטוב עמד רבינו בקשר עם העירות, לדעת מה מצב הרשימה, בירור המשטרה ומשלוח הרשימה לממשלה. כך נזכרות באגרותיו מצב הדברים בעיירות ויטבסק (אגרת א׳נה), טאמבוב (אגרת א׳נה), פולטובה (אגרת א׳נה), וואהלין (אגרת א׳נו), יקטרינוסלב (אגרות א׳ס; א׳סו), זלאבין (אגרת א׳ס), קורניץ (אגרת א׳ס), מינסק (אגרת א׳סו) וטאראפעץ (אגרת תס).

זאת כמובן מלבד רוסטוב, שבה היה גר (אגרת א׳נד), ומלבד השוחטים הרבים ששאלו אצל רבינו בזה על ידי מכתבים, או שבאו אליו לרוסטוב, לבקש שישתדל עבורם ויברר ההחלטה (אגרת א׳ס). ורבינו עמד בקשר תמידי עם הרש״מ טריינין בפטרוגרד, לברר על ידו את מצב הדברים, כאשר כותב לו (א׳סה):

> אני בכל יום ויום ואף בכל שעה יושב ומצפה אולי יהי׳ איזה ידיעה, והכל נסתם ונעלם, ומה אודיע לו אני, האם האנחות ר״ל אשר אני שומע תמיד מהרבנים, זה עבר זמנו, זה לא הגיעו שנותיו, זה אדום וזה לבן, ומה אענה להם.

מה בעצם אמר להם רבינו? — לכל אחד היה אומר לאיזה מקום לנסוע להתייצב, איזה ניירות להגיש ממי לבקש עזרה וכיו״ב, כפי שמספר ה״ר יעקב לנדא בזכרונותיו, על עצמו, על אחיו ועל עוד רבים שבאו לצורך זה לרוסטוב.

בד׳ לחודש אייר, א׳ פר׳ בהר, נסע רבינו שוב (לפחות הכין עצמו לנסיעה) לפטרוגרד, כדי להביא לידי גמר את ההשתדלות אצל השרים לשחרר את הרבנים והשוחטים[350] ולחג השבועות חזר לביתו[351].

בסופו של דבר הסכימה הממשלה לפטור חלק מרשימת הרבנים, או האריכה את זמן הפטור שלהם מעבודת הצבא, היינו בינתיים לחמישים רבנים שעל הרשימות[352]. זהו רק חלק קטן מהמחכים לתשובה. גם בזה עדיין לא היה ברור אם הפטור ניתן בפקודת הקיסר או רק על פי החלטת השרים, שאז אין לדעת אם זוהי החלטה סופית. רבינו כותב מיד אל ה״ר שמואל מיכל טריינין, שמתעסק בזה מטעם רבינו בפטרוגרד, ומבקשו להשתדל להגיש הדבר אל

---

346. ראה אגרות תס. תסא. א׳נד-סו; א׳סט-עא.

347. אגרות תס. א׳נד. א׳נו. א׳סד. א׳סו.

348. אגרת א׳נד.

349. אגרת הנ״ל.

350. אגרת א׳נד*.

351. ראה רשימת מאמרי דא״ח ע׳ ק.

352. אגרות א׳נה. א׳נו.

הקיסר, ולברר מיד את כל הפרטים בזה[353].

במשך חדשי הקיץ הגיע מועד ההתייצבות של הרבנים[354]. הרבנים חשבו שעליהם לא חלה חובת ההתייצבות, שהרי שרי הפלכים נתבקשו כבר בשלהי החורף לשלוח רשימת המשמשים ברבנות. חלק מהרשימה כבר התאשרה ובודאי כולם יתאשרו, ואם כן אינם צריכים להתייצב במועד המיועד. כך הבינו גם פקידי הגיוס בכמה מקומות, וכך השיבו לרבנים ששאלו אם עליהם להתייצב[355].

הצו ניתן שהרבנים משוחררים מעבודת הצבא, אך פקידי הצבא אמרו לרבנים שאלו שלא התייצבו בזמן הראשון לא חל עליהם צו שחרור זה[356].

בפטרוגרד היה העו"ד המפורסם ישראל (אוסקר) גרוזנברג. רבינו כתב להרש"מ טריינין שיבקרו יגיש לו מנחה ויבקשו להכניס עצמו לדבר הזה[357]. גרוזנברג דיבר בזה עם סגן שר הפנים באלץ, שאמר לו שהרבנים שלא התייצבו לא אבדו בזה את זכותם, אבל יהי' להם משפט על שלא באו למועד הקריאה[358].

העו"ד ישראל (אוסקר) גרוזנברג

שני הדברים גרמו צער רב לרבינו, וכתב בזה מיד אל הרש"מ טריינין ואל העו"ד גרוזנברג[359]:

א) סגן שה"פ הַ באלץ אמר לכבודו, אשר הרבנים שלא באו ליום הקריאה לא אבדו זכותם, והארכא (אסטראצקא) ניתן להם כמו לכל הרבנים, רק יהי' עליהם משפט על שלא באו למועד הקריאה, אך פקידי הצבא (וויינסקי נאצאלניקעס) אומרים אשר לא יתנו להם זכות הארכא באשר לא באו בזמנם.

הרבנים חשבו כאשר נעשו הספיסקעס[360] בחודש מארט, אין עליהם חובת הייאווקע[361] אל הקריאה, וכן הבינו גם איזה מפקידי הצבא, ובפלך יעקאטרינאסלאוו נתנו תעודה להרבנים שאיננו מחוייבים לבוא עד שיתברר הדבר, וכמדומה שכן עשו גם פקידי הצבא בפלך מינסק, אבל פקידי הצבא ברובם לא כן יחשבו, ואומרים שגם כאשר כבר ניתן הזכות אין הזכות חל עליהם...

תקוותי חזקה אשר מעלת כבודו יעשה בזה כל אשר ביכולתו, וה' יהי' בעזרו.

353. אגרות א'נו. א'נז.
354. אגרות א'נט. א'ס.
355. אגרות א'סד. א'סו.
356. אגרות הנ"ל.
357. אגרת א'נה.
358. אגרות א'סא. א'סד. א'סו.
359. אגרות א'סד. א'סו.
360. רשימות.
361. ההתייצבות.

פרק קמג
שחרור הרבנים הנודדים

כל זאת בקשר לרבנים המקומיים, שבעיירות האלו נמצאו ובעיירות האלו היו לפני תחלת המלחמה. ומה בקשר לרבנים הנודדים שגורשו בקיץ תרע״ה מעיירות הספר, כמסופר לעיל פרק קמ!?

בחוזר הראשון של הממשלה אל מושלי הפלכים לא נזכרו רבנים אלו. כעבור זמן קצר באה פקודה שניה שבה נזכרו גם הם, לברר אם הם משמשים כרבנים ולרשום גם אותם ברשימת הרבנים ששאלתם עומדת להתברר[362]. המשא ומתן בבירור פרטי רבנים אלו הם ניהלו עם פקידי מקום מושבם הראשון, שמשם גורשו, וזה הפריע לניהול תקין של הבירורים[363]. ובמשך קיץ תרע״ו המשיך רבינו להתעניין במצבם[364].

כשניתן השחרור לרבנים המקומיים עדיין לא היתה החלטה בקשר לרבנים הנודדים. על כך כותב רבינו אל הרש״מ טריינין בכ״ו תשרי תרע״ז (אגרת א׳ס):

בדבר הרבנים הנודדים אינו מזכיר כבודו מאומה, רק במכ׳ אחד כתב בשם סגן הדירעקטאר[365] שזה יניחו על אחר כך, ותחלה צריכים לגמור בדבר הרבנים המקומים, ומה זאת להניח, הלא זמנם הגיע ומגיע, ומה יעשו המה.

ע״י ידידינו ה״ר זלקינד פרסיץ יחי׳ מסרתי להר״ל גינזבורג יחי׳ שיוודע מכבודו פרטי הדברים בדבר הרבנים המקומים והנודדים, וכאשר יהי׳ אצל שר הפנים יבקש אודות זה, ואיני יודע אם הי׳ אצל שר הפנים, ומה דיבר, ומה אמר לו.

---

362. אגרת א׳נד.

363. אגרת א׳נו.

364. אגרות א׳נח. א׳ס.

365. מנהל המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים.

פרק קמד
שחרור הרבנים הצעירים

סוג נוסף של הרבנים הוא אלה הצעירים. כשניתנה הפקודה שהרבנים יקבלו שחרור לא היה זה אלא על אלו שבגיל העמידה. והיו בזה כמה שלבים.

בי״ט תמוז כותב על כך רבינו אל הרש״מ טריינין (אגרת א׳נז):

תמול כתבתי לו באורך בדבר בנין המקואות ובדבר הרבנים. אחרי כותבי בא לפה ידידינו מחותנו ה״ר שמואל גוראר׳ יחי׳ וסיפר לי בשם כבודו שהדירעקטאר הסיר מהספיסאק הר׳[366] שעד ר״ה שנה, ואיני יודע למה יגרע חלק אלו הרבנים. אחרי שמאושר הוא מהפליצא[367] המקומית שהן רבנים, מפני מה לא יהי׳ להם הזכות כמו לכל הרבנים, ובפרט שאותן שבשנים אלו הגיעו להוראה הרי הן מעולים ונעלים יותר, ושנתנו כל ימיהם רק על התורה, ומשום זה הגיעו לכך, ואיך יודחו המה.

אם זה לא הספיק, כותב רבינו בכ״ח מ״ח תרע״ו, אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (אגרת א׳סב[368]):

הידיעה שנתקבלו מידידינו הרש״מ יחי׳ בדבר הרבנים שנחלט מבני שלושים ולמעלה, נצרך לעוררו לידע אם כן הוא בבירור, כי מאיזה מקומות שמעתי שנתקבלו ידיעות על בני מ׳ ולמעלה.

---

366. מרשימת הרבנים המשוחררים.

367. המשטרה.

368. ראה גם אגרת א׳סג.

פרק קמה
שחרור הרבנים בעלי כרטיס לבן

בזה לא נגמר הסיבוך. הפטורים מחובת עבודת הצבא התחלקו לכמה דרגות: א) בעלי כרטיס לבן, כבעלי מום וכיו״ב, הפטורים לגמרי מעבודת הצבא. ב) בעלי כרטיס כחול, כרבנים וכיו״ב, שקבלו רק הארכה, דחיה. גם הם מתחלקים למדריגה ראשונה ומדריגה שניה.

כשנשלח למושלי הפלכים החוזר משר הפנים להכין את רשימת הרבנים, נזכרו רק הרבנים בעלי כרטיס כחול ממדריגה שניה. בעלי כרטיס לבן לא הוזקקו להארכה ולכן לא נזכרו בחוזר של שר הפנים.

שוב נצטוו בעלי הכרטיס הלבן לעבור בדיקה חוזרת. הרבנים שעברו בדיקה שניה זו ונמצאו ראוים לעבודת הצבא עדיין נשארו משוחררים להיותם רבנים, והרי הם בעלי כרטיס כחול. כאשר באו אלו אל מושלי הפלכים בבקשה שיאשרו את דבר היותם רבנים השיבו המושלים, שבחוזר נזכרו רק בעלי מדריגה שניה ולא בעלי תעודות לבנות. לאחר שנבדקו ונמצאו ראויים נשארו בלי פטור של כרטיס לבן ובלי הארכה של כרטיס כחול[369]. רבינו כותב על כך אל הרש״מ טריינין ועל העו״ד גרוזנברג ומבקשו (אגרת א׳סו):

ובזה הנני פונה אל כבודו יעשה נא השתדלותו הנמרצה והנכבדה לפני השרים אשר הדבר בידם לברר הספיקות האלו: א) אשר הרבנים הדתיים שלא באו למועד הקריאה לא אבדו זכות הארכא, ב) שהמניסטערסטוואו תשלח צירקוליארין אל הגוב׳[370] שיתנו תעודות גם לבעלי תעודות לבנים, על רבנותם.

הַ טריינין הודיע לי בטע״ג זה כעשרה ימים, שבקרב הימים יהי׳ צירקוליאר בדבר הרבנים הדתיים בעלי מדריגה הראשונה ובעלי תעודות לבנים, ועד כה לא בא הצירקוליאר.

ואל הרבנים עצמם, ששאלו בזה אצל רבינו, השיב (אגרת תסא):

הזכות הוא לבעלי כחולות, והלבנים צריכים להבחן, וכשימצאו ראוים הרי הם בעלי כחולים וינתן להם הארכא. וצריכים להעמיד אודאסטאוואראעני׳ מהגוב׳[371] על הרבנות, ושיהי׳ כתוב לבית הכנסת, ככתוב בהצירקוליאר.

---

369. אגרות א׳סד. א׳סו.

370. מכתבים חוזרים אל מושלי הפלכים.

371. אישור מממשל הפלך.

פרק קמו
שחרור השו"בים

כשנשלח החוזר הראשון, משר הפנים אל מושלי הפלכים, להכין את רשימת הרבנים, לא היו השו"בים בכלל. ויתירה מזו, גם הרבנים עצמם, ששימשו במקומות מסויימים גם כשו"בים, לא הכניסום שרי הפלכים לרשימת הרבנים. הם שאלו על כך אצל רבינו שהשיבם (באגרת א'נה) שיקבלו עדות על רבנותם וישלחוה למושל הפלך. ואם לא ירצה לקבלה ישלחוה לשר הפנים, ויודיעו על כך אל הרש"מ טריינין.

רבינו נסע אז לפטרוגרד. הוכן תזכיר בדבר הרבנים והשו"בים ורבינו חתם עליו, כמסופר לעיל, אך לא נמסר ליעודו. הברון גינזבורג התעורר מכך להגיש גם הוא תזכיר – אך ורק בדבר הרבנים, ולא רצה להזכיר את השו"בים[372].

כשהתקבל השחרור לחלק מהרבנים שברשימה, גם אז לא היו השו"בים בכלל. רבינו פנה בדבר זה להרש"מ טריינין לבקש את העו"ד גרוזנברג להשתדל אודותם[373]. שוב כותב בזה אליו בשלהי הקיץ (אגרת א'נח) ובכ"ו תשרי תרע"ז (אגרת א'ס):

ביום ו' שמח"ת קבלתי הטע"ג ... בקצרה "רעזאקאם ראזרעשינא"[374]. ואיני יודע מה היא הכוונה, אם הי' אצל שר הפנים והבטיח לו לצוות שישלחו מהצענטראל קאמיטעט אל הקאמיטעט המקומים בדבר השובי"ם, או שכבר נשלח מהצענטראל קאמיטעט, או איזה כוונה אחרת בזה ... כמה מהשובי"ם שואלים מאתי אודות זה, ואין בידי מה להשיב להם. איזה מהשובי"ם הבאים יושבים פה וממתינים על איזה ידיעה פרטיות מבוררת. גם היום קבלתי מכתב משו"ב שואל ומבקש תשובה מהירה, ונעלם ממני מה להשיב.

הרש"מ השיב לרבינו, שיש לשו"בים תקוה, אך לא פירש, ורבינו שואל ממנו שוב בט"ז מ"ח (אגרת א'סא):

בדבר השו"ב איני יודע איך צריך להיות הסדר עכשיו, אם צריכים מכל מקום להגיש אל הקאמיטעטין המקומים, או שיהי' בזה סדר אחר, ועל פי הטע"ג של כבודו יש תקוה בעצם הענין, ומה הוא התקוה נעלם ממני. רק באשר רבים שואלין ודורשין, ואיני יודע מה להגיד להם, לא טוב הדבר מאד. מקווה אני לקבל איזה ידיעה.

עברו עוד חודשיים וידיעות ברורות אודותם לא נתקבלו. רבינו כותב לו שוב בזה בז' טבת (אגרת א'סד):

רצוני מאד לידע את כל הנעשה. גם בדבר השובי"ם אין לי שום ידיעה, ומה לעשות שהקראספידענציע[375] נעצרה, וכאשר ידידינו הנוכחי[376] יסע חזרה לפה, יוכל כבודו ליתן מכתב על ידו, ונא לכתוב לי הכל בפרטיות.

---

372. אגרת א'נד.

373. אגרת א'נה.

374. אישור השוחטים.

375. ההתכתבות נעצרה, שהדואר הפסיק לפעול כשורה בגלל מצב המלחמה.

376. שנסע מרוסטוב לפטרבורג, ועל ידו שלח רבינו את המכתב הזה אל הרש"מ.

פרק קמז
ההשתדלות אצל השרים

מיד כשנודע ששאלת שחרור הרבנים עלתה על הפרק, נסע רבינו לפטרוגרד וסידר שיוכן תזכיר בנידון שיוגש לשר הפנים ולשר הצבא, שהם היו הממונים על הדבר הזה, כמסופר לעיל.

ברוב זמנה של ההתעסקות בזה, היינו בחדשים סיון תרע"ו – טבת תרע"ז. היה רבינו ברוסטוב, כל ההשתדלות בזה היתה על ידי אנשיו בפטרוגרד, בעיקר על ידי הרש"מ טריינין מפטרוגרד. אחר כך הצטרף אליו הר"ל גינזבורג ממוסקבה.

ראשית ההתעסקות היתה בירור המצב באשר הוא, על ידי פקידי משרדי הממשלה ואחר כך ההשתדלות אצל השרים.

ברוב האגרות מעורר רבינו את הרש"מ לפנות בפרטי הנושא הזה אל המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים, אל סגן מנהל ואל מנהל המחלקה[377]. כך גם נפגש עם סגן שר הפנים וואלקאנסקי[378], וסידר משלחת אל שר הצבא ואל מר שטורמער[379]. רבינו מעוררו אף להשפיע על השרים שיגישו הדבר אל הקיסר עצמו[380], שדוקא לאחרי אישורו יהיה שחרורם של הרבנים דבר סופי[381]. ולקראת כל ההשתדלות הזאת אצל השרים מאחל לו רבינו (אגרת א'נז):

יעשה נא כבודו וישתדל והשי"ת יהי' בעזרו ויתן לו מציאת חן בעיני השרים ויפעול לטוב.

מתחיל מאמצע אלול מצא רבינו להכרח לצרף אליו (ואל הועד הדתי שיסד רבינו בפטרוגרד בראשותו של הרש"מ, כמסופר לעיל) את ה"ר אליעזר גינזבורג ממוסקבה[382]. בכ' אלול תרע"ו (אגרת א'נח) כותב רבינו אל הרש"מ "בטח דרש או ידרוש את גינצבורג לבוא לפעט' כאשר דברנו". ובח' תשרי תרע"ז (אגרת א'נט) מספר שגם הוא עצמו כתב לו על דבר זה, והשיב שיסע במוצאי יוהכ"פ. גינזבורג נסע לפטרוגרד כמה פעמים, וביניהם השתדל לנסוע אל רבינו לרוסטוב להתייעצות. בכ"ו תשרי מספר רבינו (אגרת א'ס):

בדבר ידידינו הר"ל גינצבורג קבלתי מכתב בימים הראשונים דיו"ט שרצונו לבוא מקודם לפה, וליסע לפעט' אחר יו"ט, והשבתי בטע"ג שיסע לפעט', וחשבתי שיסע במוצש"ק, וקבלתי ידיעה שנסע ביום ב'.

ובט"ז מ"ח תרע"ז (אגרת א'סא):

ידידנו הרל"ג נסע ביום ה' לפעט'.

בין הדברים שפעל גינזבורג בפטרוגרד היתה פגישתו עם שר הפנים, לדון בדבר שחרור השו"בים[383].

כבר נזכר לעיל, כי בפטרוגרד היה אז העו"ד המפורסם מר ישראל (אוסקר) גרוזנברג. רבינו השתדל להכניסו לענין על ידי הרש"מ טריינין[384], ועל ידי כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע[385], ועל ידי קשר מכתבים[386]. הוא נפגש, בין השאר, עם סגן שר הפנים באלץ ודיבר אתו בפרטיות בדבר אופני שחרור הרבנים.

---

377. אגרות א'נד. א'נו. א'נה. א'ס.
378. אגרת א'ס.
379. אגרת א'סא.
380. אגרת א'נז.
381. אגרת א'נו.
382. לזהותו ראה הערות לאגרת א'נט.
383. אגרת א'ס.
384. אגרת א'נה.
385. אגרת א'מו.
386. אגרות א'סו. א'ע.

פרק קמח
נסיעת רבינו לפטרוגרד

עוד בחודש תמוז תרע״ז דרש רבינו לארגן אספת התייעצות נוספת בדבר השתדלות שחרור הרבנים. בח״י תמוז כותב אל הרש״מ טריינין (אגרת א׳נו):

הי׳ נצרך לעשות התוועדות, כי בלא זה לא יהי׳ דבר, אך איני יודע אימתי זמן המסוגל לזה, והי׳ דרוש שהקאמיטעט יחשוב בזה את מי לקרות (כי אי אפשר לאסוף הרבה) והזמן והמקום, ולבוא במכתבים עם הנועדים אודות זה.

לא נודע לנו אם היא התקיימה, ואילו הדיונים בחדשים הקרובים הם בדבר אספה נוספת, או שהיא לא באה לפועל. אך כמעט בכל אגרות תשרי-טבת תרע״ז דן רבינו בדבר אספת עסקנים בפטרוגרד. בכ״ו תשרי מספר (אגרת א׳ס):

בדבר ההתוועדות אשר דברנו שיהי׳ אי״ה אחר יו״ט, וכתב לי גארפינקל אשר בחוה״מ ישלחו מכתבים אל המזומנים, ואם עד עתה עוד לא נעשה דבר, צריכים לשלוח המכתבים ולהגביל המקום והזמן, כי הענין מצד עצמו נחוץ הוא לכמה ענינים.

בט״ז מ״ח תרע״ז כותב (אגרת א׳סא):

בדבר נסיעתי לפעט׳, באמת לא בנקל לי הנסיעה, אך אם ימצא איזה הכרחיות בזה או יש לחשוב בזה איזה תועלת, בעזרתו ית׳ יודיעני בטע״ג.

והשי״ת יהי׳ בעזרינו ופעולתם ירצה ה׳ ויפעלו לטוב הן אודות הרבנים והן אודות השוחטים כו׳, יעזרינו השי״ת להתבשר בקרב מאתם בבשורה טובה ונודה לה׳ כו׳.

באותה אגרת כותב גם על נסיעת ה״ר שמואל גוראר׳ לפטרוגרד. ובכ״ח מ״ח ובב׳ כסלו כותב (אגרת א׳סב-ג) אודות נסיעת הרי״י ראפאלאוויטש מקרעמענטשוג והרמ״מ חן מניעזין לפטרוגרד. ובט״ו טבת (אגרת א׳סה) משבח את פעולות הרמ״מ חן בזה. כל זאת בנוסף לנסיעת כ״ק כנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע לפטרוגרד בענין זה[387].

בתחלת ימי החנוכה קיבל רבינו מברק, חתום על ידי ר״ל גינזבורג הנ״ל, שיבוא לאספה בפטרוגרד. מחמת ימי החנוכה לא נסע אז רבינו, והשיב בט״ו טבת ״אני חושב בעוד שני שבועות לנסוע אי״ה לפעט״. בחודש שבט אמנם נסע רבינו לפטרוגרד[388] ונשאר בה עד אחר הפורים[389].

לא הגיעו לידינו אגרות רבינו מהחדשים שבט-אדר תרע״ז. היתה זאת שעת מהפכת פברואר, נפילת המשטר הצארי והקמת הממשלה הדמוקרטית הזמנית. אם כן לא נודע בפרטיות מהנעשה בכל הנ״ל במשך חדשים האלו. רק זאת, שבסופו של דבר נתקבל השחרור לרבנים ולשו״בים, כמובא לעיל מחנוך לנער.

---

387. אגרות א׳סב. א׳סג. א׳סו.

388. חנוך לנער.

389. רשימת מאמרי דא״ח – פורים תרע״ז.

פרק קמט
לאחר מהפכת פברואר

עם הקמת הממשלה הדמוקרטית הזמנית, בחורף תרע״ז, התחיל הדיון על הפרדת דת מהמדינה, ודיון מחודש על שחרור הרבנים מעבודת הצבא. בכ״ב אייר כותב רבינו אל הרש״מ טריינין (אגרת א׳סט):

שמעתי אשר נתעוררה שאלת חפש הרבנים. אני בכל המשך הזה יגורתי שתתעורר השאלה בהממשלה ההווית, ואתפלא אשר לא קבלתי שום ידיעה אודות זה, לא מכבודו ולא מידידינו מחותנו ה״ר שמואל גוראר׳ יחי׳, גם לא מגארפינקל יחי׳.

בזה כותב אליו גם בג׳ סיון (אגרת א׳ע). אמנם בער״ה מבשרו (אגרת א׳עא):

בדבר הרבנים כבר נתפרסם במכתבי עת מקיוב, שיש להם הזכות כמו השאר, וניכר שזה בלי הבדל השנים והמדריגות, ות״ל בעד חסדו הטוב, אשר עצם ההכרה טובה היא.

פרק קנ
הבחירות לקונגרס היהודי הכללי

בשלהי מנחם-אב תרע״ז התקיימה אספת רבנים במוסקבה, כמסופר לעיל פרק קלט.

באספה זו הוחלט לבחור ועד שיארגן את כל ההכנות לבחירות למועצות הקהלות היהודיות לקונגרס היהודי הכללי[390].

כיון שועדת הבחירות הכללית מושבה בפטרוגרד לכן יקבע גם ועד זה את מקום מושבו בפטרוגרד[391].

היה ספק אם יקבלו אישור הישיבה בפטרוגרד, לכן הציע רבינו את מוסקבה. אך מיד נתברר שיכולים לבוא לפטרוגרד, ורבינו הורה לקבוע את מושב הועד בפטרוגרד[392]. לשם נאספו אחדים באמצע אלול וישבו בה זמן קצר. מעט הספיקו בפעולתם והוצרכו לחזור לבתיהם לחגים[393]. אחר כך ראו שישיבת הועד בפטרוגרד קשה היא, אז העביר הועד את מקום מושבו לחרקוב[394].

באספת מוסקבה הוחלט גם שבחודש מר-חשון או כסלו תרע״ח, תתכנס אספת רבנים כללית לדון בכל הענינים העומדים על הפרק[395]. לכן דרש רבינו שתיקרא לחרקוב אספת חברי הועד, כדי לארגן את אספת הרבנים הכללית ולדון בדבר הבחירות לקונגרס היהודי הכללי[396]. נאספו אז לחרקוב, מלבד התדירים הר״מ רוזנבלום והר״ז זליקסון, גם הרא״מ מאדייעווסקי, הרי״י ראפאלאוויטש, הר״ש לזרוב והרצ״ה גוראריי[397].

לאספת רבנים כללית לא רצו לקרוא אז רבני מינסק, הרי״י רבינוביץ והרא״ד כהנא שפירא, וגם הרח״ע גרודזנסקי לא רצה לקרוא בלעדם[398], ולכן נדחתה האספה[399].

בינתיים קיבל רבינו הזמנה ממשרד הדתות לבוא להתייעצות לפטרוגרד. בשלהי מ״ח תרע״ח יצא לדרך. רבינו חשב להפגש בפטרוגרד גם עם הרח״ע גרודזנסקי ולדון בדבר אספת הרבנים הכללית[400]. אך בהיותו בדרך פרצה המהפכה השניה, מהפכת אוקטובר, רבינו נשאר לשבות במוסקבה והוכרח לחזור אחר השבת לרוסטוב[401].

באשר לבחירות הכלליות לקונגרס היהודי הכללי, החליטו להתאחד עם שני הרשימות הדתיות ״נצח ישראל״ ו״המסורת והחרות״[402], ורבינו נתן את הסכמתו[403]. כך נוצר בלוק ״אחדות״ משלשתם יחד[404], הוא מספר 3 ברשימת הבחירות[405]. בלוק זה זכה ברוב קולות. אך בכמה מקומות הלכו החרדים ברשימה נפרדת בשם ״עדת ישראל״ (או ״שלומי אמוני ישראל״), שרבינו הכין עבורם מצע[406], וקול קורא להשתדלות החרדים להרבות בוחרים[407].

הרשימות הדתיות אמנם הצליחו בבחירות לקונגרס היהודי הכללי, שהתקיימו בינואר 1918 (שבט תרע״ח). אולם בינתיים באה מהפכת אוקטובר, שבסופו של דבר הביאה לבטול המשטר הדמוקרטי ברוסיה. הקונגרס מעולם לא זכה להתכנס.

---

390. על פעילותו של רבינו בנושאים אלו במשך הקיץ, והכרוזים שהדפיס בקשר לבחירות, ראה אגרות תסו. תסט. תעג-ד. תעז. תצא-ב. תצח-ק.
391. ראה בכ״ז אגרת תצא.
392. אגרת א׳עה.
393. אגרות תצב. תצד. א׳עו.
394. אגרות תצג. א׳עו.
395. אגרת א׳עו.
396. אגרות תצג-ד. א׳עו.
397. אגרת א׳עז.
398. אגרת א׳פ.
399. אגרות תק. א׳פא.
400. אגרת א׳פ.
401. אגרות תק. א׳עז.
402. אגרת א׳עז.
403. אגרת תצו.
404. אגרות תק. תקא.
405. אגרת תצו.
406. אגרת תצח.
407. אגרות תצט. א׳עח. א׳פב בסופה.

פרק קנא
תחת השלטון הקומוניסטי

בשנים תרע״ח-חר״פ, ימי מלחמת האזרחים והפרעות, בלתי אפשרית היתה הנסיעה. רק נסיעה אחת ידועה לנו בתקופה זו – הנסיעה למעינות הרפואה סלאוויאנסק בקיץ תרע״ח, שם שהה מאור ליום ד׳ ט׳ תמוז עד יו״ד אלול.

גם נסיעה זו היתה כרוכה בקשיים נוראים. על הנסיעה לשם כותב (אגרת א׳פה):

באמת הנסיעה כבידה מאד ... הנסיעה נורא היא ... אנו חושבים מעתה איך תהי׳ הנסיעה חזרה אי״ה, כי באופן כזה שנסענו לפה הוא כמעט מהנמנע, אך מה יש לחשוב מה שיהי׳ במשך הזמן שנהי׳ אי״ה פה, ואבקש אתכם לכתוב לנו בכל עת משלומכם הטוב.

ועל הדרך חזרה כותב באדר״ח אלול (אגרת א׳צט):

על יושזנע אומרים שהדוחק בהוואגאנעס נורא הוא, ופלאץ-קארטע אינו נותנים פה כי אם קודם ביאת הפאייעזד כשמקבלים ידיעה, והעצה לקבל בילעטין ופלאץ-קארטע מחארקוב, ואיש יביא אותם לפה עם הפאייעזד שאתו ניסע אי״ה, וכל הטוב הזה הוא שיהי׳ מקום במערכה שלישית, ויש ימים שאינו הולך רק טעפלושקעס ומערכה רביעית.

* * *

הקשר עם יהדות רוסיה בכלל, ועם החסידים בפרט, בתקופה זאת, היתה בלתי אפשרית. במשך שנת תרע״ט לא הגיעו לרבינו כמעט שום ידיעות מהנעשה בליובאוויטש, בני משפחתו בוויטעבסק, אנ״ש בפטרוגרד ומוסקבה ועוד.

בתחלת חודש שבט שלח שליח מיוחד למקומות אלו, בדרך לא דרך, להודיע ולהודע מהנעשה. עברו חדשים ולא הגיעה שום ידיעה מהמקומות ומהשליח. על כך מספר באדר״ח אד״ש (אגרת א׳קג):

זה כשני חדשים אשר שלחתי איש לוויטעבסק להוודע שלום אחותי וגיסי יחיו, אשר כשלשה רביעי שנה אין לי מהם שום ידיעה, והשמועות מבהילות. גיסי יחי׳ הי׳ תפוס יום א׳ עד אשר סילק ההערכה, כך שמעתי.

גם להוודע מהנעשה בליובאוויטש, כי החרימו את החצר והבתים שלנו ואומרים שעשו שמות ר״ל. ארגזי הספרים והשראנק והמעבל לקחו והרבה שברו. הנחנו שם כלים יקרים מפאסודא[408] ועוד כלים שעולים להון רב ביותר עתה, ואומרים שבהחומה עשו אוציליסט'[409] והוא בדרך נקמה ר״ל.

גם מסרתי להאיש שמוויטעבסק יסע לפעט', ושלחתי על ידו להרה״ג דראהטשוב[410] יחי׳ חמשה אלפים ר', כי כאשר נסע כבודו ואפשר גם פאטאש נסע מפעט', מובן מעצמו איך הוא, על כן שלחתי לו כנ״ל.

ו[ב]חזרתו מפעט' דברנו שיהי׳ במאסקווא להוודע שלום ידידינו אשר במאסקווא, ועד עתה עוד לא בא הנוסע חזרה. ומקבל אני מזה עגמת נפש. ובהשי״ת אני בוטח אשר יבוא אי״ה שלו. ויתן השי״ת שיבוא בקרב לפה שלום וצלחה.

על פעולותיו במשך השנים תרע״ט-חורף תר״פ מסופר בחנוך לנער:

ימי מלחמת-אזרחים. מתעסק בסידור כי״ק כ״ק אבותיו אדמו״ר נ״ע...

במוצש״ק ויקרא אור ליום א׳ שני בניסן תר״ף בשעה חצי הרביעית לפנות בוקר נסתלק ומנוחתו כבוד בעיר רוסטוב.

---

408. כלי אוכל.

409. בבית האבנים שבחצר עשו בית ספר חילוני.

410. הגאון מרוגוצ׳וב, שהתגורר בתקופה זו בפטרוגרד.

אוסף ספריו וכתביו

פרק קנב
הספריה

כשם שבעזבון כ״ק אדמו״ר ה״צמח-צדק״, התחלקו הבנים בספרי הדפוס, ואילו כתבי-היד עברו לממלא מקומו (כדלעיל פרק פא), כך גם בעזבון כ״ק בנו אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, התחלקו הבנים בספרי הדפוס, ואילו כתבי-היד עברו לנשיא ממלא מקומו – הוא כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

על חלוקת הספרים כותב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, בי״ח טבת אעת״ר (אגרת רפב):

בדבר הספרים ... אותן שנמצאים בקאבינעט הקטן שהן ניכרים מספרי כ״ק אאמו״ר זצוקללה״ה נ״ע זי״ע ... אני חושב אשר אצל ר׳ ניסן סקבלא שי׳ עוד נמצא רשימה מהספרים שחלקנו בינינו[411], ובאפשר לידע בבירור איזה ספרים אצלי מהנ״ל.

באותה שעה חשב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע להחליף את הספרים הכפולים אשר לו בספרים אחרים שאין לו עדיין, ועל כך כותב אל כ״ק בנו, להזהר ולא להחליף את הכפולים שבאו אליו מעזבון כ״ק אביו אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, כדלקמן פרק קנז.

ספרים אלה היו ניכרים במראם, לפי הכריכה שלהם, כנזכר לעיל פרק פא, שכ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע היה רגיל לכרוך את ספריו וכתבי-היד ולרשום על המדבקה את שם הכרך וכדומה. אמנם אלה שאי אפשר להכירם לפי הכריכה, אותם אפשר לזהות על פי רשימת חלוקת הספרים בין בני כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע.

חלוקה זו היתה כאמור רק בספרי הדפוס. ובאשר לכתבי-היד כותב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע באותה אגרת משנת תרנ״ג, הנזכרת לעיל פרק פא:

כידוע אשר הכתבי-קודש של כ״ק אאמו״ר זצוקללה״ה נ״ע זיע״א לקחתים אני זה ערך ד׳ או ה׳ שנים ... לא טוב אני מכ״ק אאמו״ר זצוקללה״ה נ״ע זיע״א שלקח הכ״ק של כ״ק אאזמו״ר זצוקללה״ה נ״ע זיע״א רובם ככולם ... הכ״ק והכי״ק הם חיי נפשי ממש.

---

411. לא הגיעה לידינו.

פרק קנג
אוסף כתבי-היד

דברי כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע הנזכרים, אשר ״הכ״ק והכי״ק הם חיי נפשי ממש״, באו לידי ביטוי ברבות מאגרותיו, שבהן משתדל למצוא ולרכוש כתי״ק שנשארו עדיין מפוזרים בעולם.

בי״א סיון תרמ״ו כותב אל החסיד המשפיע המפורסם הרשב״ץ שפטיל (אגרת תקנה):

נא להודיעני מה נעשה עם כי״ק רבינו הגדול אדמו״ר זצוקללה״ה אם קרוב הדבר שיבוא לידי גמר. ואילו ידע כבוד מעל׳ את תשוקתי הפנימית והעונג העצמי מדברים אלו בודאי לא הי׳ מונע את הטוב מאיתי.

לא נודע לנו מה אירע עם כתי״ק כ״ק אדמו״ר הזקן הנ״ל. כעבור שנה כותב לו הרבי שוב בקשר לכתי״ק אדמו״ר האמצעי (אגרת תקנט):

מכתבו צירוף המכתב כי״ק אדמו״ר האמצעי זצוקללה״ה קבלתי ברוב עונג, וגודל תו״ח[412] לכבודו, כאשר ידוע לו גודל תשוקתי ואהבתי לדברים האלו.

בח׳ תשרי תרמ״ח כותב אל הגאון החסיד מוה״ר אברהם דוד לאוואוט, מח״ס קב נקי, שער הכולל ועוד:

את הדף כי״ק כ״ק אדמו״ר זצוקללה״ה קבלתי, ומאד שמחתי עליו, וגודל תו״ח[413] לכבוד מעל׳ אשר הרשה לנכדו הרמא״ש[414] שי׳ לשולחו אלי, כי הוא דבר יקר אצלי עד מאד. ושמעתי אשר נמצא אצל נכדו הנ״ל תשו׳ כי״ק הררי״ל זצ״ל[415], גודל בקשתי לאמר לנכדו שי׳ שישלח אותה לי, ומהטעם שכותב כבודו בעצמו.

הרי שהי׳ מוסכם אצלם גודל ערך הענין של משלוח כתי״ק אל רבינו.

לפעמים שלח את אחד מחסידים למקום רחוק כדי להשתדל להשיג משם כתבי חסידות. כך כותב בט״ז סיון [תרמ״ז?] אל החסיד ר׳ אשר שו״ב גראצמאן מניקוליוב:

ע״ד כתבי קודש הרנ״ט[416] ז״ל הנמצאים בקאלאניע נאווע פאלטאווקע, לכבודו בנקל להשיגם יען הקאלאניע הנ״ל קרובה היא למחנו 82 ויארסט על הדרך מניקאליעב לזנאמענקא, ובודאי יש לכ׳ מכירים שמה ... נא מכבודו להשתדל להשיג הכ״ק של הרנ״ט (בי בודאי נמצא בהם כי״ק אדמו״ר זצוקללה״ה) וכמה שניצרך לשלם עבורם או יעלה הוצאות יודיעני ואשלח לו אי״ה תומ״י בתו״ח[417].

לפעמים היה מקבל כתבי-קדש בהשאלה, והיה רבינו מעסיק בזה את הסופר שלו ר׳ שמואל רבינוביץ, המכונה ר׳ שמואל כותב [דער שרייבער], להעתיקם עבורו. וכך כותב לו ביום ב׳ פר׳ ויקהל תרנ״א:

הנני שולח לו מוסג״פ רשימה מה להעתיק בהחלט ומה לעיין, וישלח לי את הדרושים שהעתיק עד עתה.

רי״נ שו״ב הבטיח לי ליתן לו איזה דרושים מה״ר ברוך תומארעס[418] להעתיק עבורי, וירשום עליהם שהם מהנ״ל.

שלחתי לביתו עשרה רו״כ, ואשלח עוד אי״ה, ויודיעני המקח כמה חושב.

* * *

אחד מאנשיו בארה״ק, שדרכו חיפש הרבי ורכש כתי״ק שנתגלגלו לשם, היה בן דודו ה״ר שניאור זלמן סלונים. בקיץ תרמ״ה בא הרש״ז לליובאוויטש, וכאשר נסע כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע למעיינות הרפואה ביאלטא ושהה שם במשך כל חורף תרמ״ו, נסע אתו לשם גם הרש״ז (ראה אגרת ו, ובהערות שם). הם שהו שם ביחד כל ימי החורף, וכאשר חזר הרש״ז לאה״ק בתחלת קיץ תרמ״ו ביקשו כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע לחפש שם אחר כתי״ק דא״ח, כמסופר ברשימת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע (התמים חוב׳ ב׳ [פז] עט):

מספר הוד כ״ק אאמו״ר – כאשר בא ש״ב[419] הר״ר שניאור בנו של הרה״ח ר׳ מרדכי דוב סלאנים מחברון ת״ו, ונתעכב בליובאוויטש זמן נכון, וכאשר נסע בחזרה לאה״ק, בקשתיו שיחפש אחרי הגזע של המדפיס ר׳ ישראל יפה מקאפוסט, ואפשר ימצא אצלם כתב-יד קדש של אאזמו״ר כ״ק אדמו״ר האמצעי.

יותר על שתי שנים חקר ודרש ש״ב הר״ש הנ״ל עד אשר מצא את נכדיו וניניו של החסיד הר״י יפה הנ״ל, ואצלם נמצא עוד

---

412. תודה חמה.

413. תודה חמה.

414. הרב מאיר שלמה ינובסקי, נכדו וממלא מקומו של מוהרא״ד לאוואוט, וזקנו של כ״ק אדמו״ר.

415. אולי הכוונה לתשובתו בענין תפלה לכהנים במ״כ אדמו״ר הזקן (שנדפסה בשארית יהודה, הוצאת תשס״ט, חיו״ד סי׳ מא), שנמצאת בארכיון בכתי״ק.

416. כנראה – החסיד ר׳ מנחם נחום טובי׳ מפיראטין.

417. תיכף ומיד בתודה חמה.

418. מקרעמענטשוג. ראה אודותיו ס׳ השיחות תש״ד ע׳ 21. ס׳ הזכרונות דברי הימים (גורקאוו) ע׳ יט. פרדס חב״ד 5 ע׳ 68.

419. שאר בשרי.

חלק גדול מפירוש המלות כתב-יד קדשו של הוד כ"ק אדמו"ר האמצעי, וכן חלק גדול מהשייך לאמרי בינה, שער התפילין שלא נדפסו, ות"ל אשר קניתי אותם.

כתי"ק חלק מפירוש המלות הנ"ל מסומן עתה בספריה במס' 1197. אמנם כת"י אמרי בינה התגלגל ונמצא בידי הסוחרים (ראה "ספריית ליובאוויטש" סוף פרק יא). ובסוף הגיעו לספריה, ועל פיו נדפס אמרי בינה ח"ג (קה"ת תשמ"ה).

בשלהי אותו קיץ תרמ"ו כותב לו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בח' אלול (אגרת תקנו):

אם חפש ומצא איזה כי"ק בהגניזה, השייכים אלי, ואבקשו לשמור מוצא שפתיו אשר הכי"ק שבפארמאט קטן שייכים אלי כאשר כפל ושילש כמה פעמים.

ובקשר לרכישת כתי"ק כותב לו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב בחורף תרמ"ח (אגרת טו):

יראה בכל מאמצי כוחו שימכור את הכ"ק עבור סך הנ"ל והוא מקח גדול. וגם את הרא"ש[420] שי' יזהיר שישלחם תיכף מאדעס.

וכאשר קיבל את הכתבים כותב לו (אגרת טז):

את הכ"ק קבלתי ומאד נהניתי מהם ... דברים יקרים מאד, ומאד שמחתי עליהם. ונא לחקור ולחפש אולי ימצא עוד דברים יקרים יודיעני נא. אפשר נשאר מש"ב ר' זלמן פונדאמינסקי ז"ל איזה כתבים כי"ק, כי בודאי הי' אצלו כי"ק. אם אך נמצא, בקשתי לראות להשיגם עבורי.

כל זאת בשנים תרמ"ו-ח, אך גם בשנים הבאות היה הרש"ז קונה עבור הרבי ושולח לו כתי"ק. באגרת אחת שכתב לו הרבי כעבור עשרים וחמש שנים, בכ"ב אלול תער"ב, מאשר את קבלת משלוח כתי"ק ומבקשו להמשיך במשלוחים כאלו (אגרת שדמ):

מכתבי כבודו נכון הגיעני, כן קבלתי ... תשורתו היקרה עלי מאד, דרוש ברכת חתנים כי"ק, וגודל ת"ח לכבודו. ומי יתן והי' עם לבבו זה לשלוח לי לעתים קרובים מהני מילי מעליותא.

כתי"ק ברכת חתנים מסומן עתה בספריה במס' 1194 (ל, א) ונדפס במאמרי אדהאמ"צ דרושי חתונה ח"א ע' קמו.

כעבור שנתיים כותב לו שוב, בי"ד מ"ח תרד"ע (אגרת א'מד):**

מכתבי כבודו נכון הגיעני, כן קבלתי הכי"ק ... כולם בשלימות, ומעומק לבבי אודה לה' אשר זיכני בהדבר הגדול הזה ... דבר גדול עשה בזה וזכותו גדול בזה.

420. הר' אליעזר שמעון קזרנובסקי, שנסע אז מחברון לחו"ל.

* * *

בראות הרש"ז סלונים את גודל תשוקת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע להשיג כתי"ק אלו, התחיל להפריז במחירים ולקנות אותם בכל מחיר שנקצב על ידי המוכר. על כך כותב לו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בכ"ב אדר תרמ"ח (אגרת תקסב):

על דבר הכי"ק ... צריכים לקנות בלא התפעלות, ולהגביל ההתפעלות הפנימית, ועל כל דבר יש הגבלה, וההתפעלות הפנימית, היינו הרצון האמיתי בכי"ק, פועל שמרוצה המוכר למוכרם במקח שאומרים לו, וצריך זמן יותר מעט.

וביתר פרטים כותב לו כעבור שנתיים, בי"א ניסן רנ"ת (אגרת לט):

את הבוך אשר שלח על ידי כבוד אביו הרב שי'[421] קבלתי. ולפי הנראה שלם עבורו סך רב יותר ממאה רו"כ, ונפלאתי מאד על כבודו אם על הדרך הזה יקנה, כל הון דעלמא לא יספיק לו, וגם לא יאסוף את הדברים העיקרים ... וכבודו יודע כמה יקר אצלי כי"ק אשר הוא חיות נפשי ממש, ומכל מקום צריך להיות בהגבלה.

החלטתו היתה נחושה שלא להוסיף על המחיר הריאלי, אך יחד עם זאת השתדל בכל עוז להשיג את הכי"ק בכל מקום שנמצאו. באחת מאגרותיו מצווה כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, למשרתו ה"ר פנחס ארי' ליב מגידסון (אגרת א'קיז):

יאמר לו משמי, אשר אני לא אשנה מדברי הראשונים[422] ... ואם חפץ ה' שכ"ק האלו יהיו אצלי יגיעו לידי בכל מקום שיהיו.

אוסף כתבי-יד עתיקים

עד כאן דובר על כת"י דא"ח, שזה היה עיקר מבוקשו של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. אמנם בזה לא הסתפק, הוא אסף וקנה גם כת"י עתיקים בקבלה שעדיין לא נדפסו. נספר כאן על קניה אחת שהתבצעה בשנת תרס"ז:

בשנת תרס"ו הדפיסו בהוסיאטין השותפים ר"ל שוואגער ור"ד פרענקל (סוחרי ספרים וכת"י) חוברת בשם "אוצר כלי חמדה", רשימת כתבי יד יקרי המציאות על קלף ועל נייר עומדים למכירה.

בי"א ניסן תרס"ז כתב רבינו אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (אגרת תתקסא):

להוסאטין מסתמא שלחת עבור החשבון הקודם, וגם עפ"ע[423] שלחת הרשימה אשר ציינתי ... וכאשר אמרתי לך כן

421. הרב מרדכי דובער סלונים.

422. המחיר שמוכן לתת עבור הכי"ק.

423. על פי ערך.

הוא לפי דעתי, אשר מה שנצרך לקנות אם יהי' באפשרי, הוא ס' הכוונות הג' כרכים, וס' דרוש נשמות אדם ואדם ישר, וס' לבנת הספיר (אשר לפי דעתי קרוב שזה כת"י הרא"ס[424] ז"ל. קודם נסיעתי עיינתי בו קצת וראיתי אשר באיזה מההגהות שעל הגליון נחתם "סעבע"). ושאר הכת"י אין מה לרדוף אחריהם כל כך ... כשתקבל תשובה מהוסאטין בטח תודיעני.

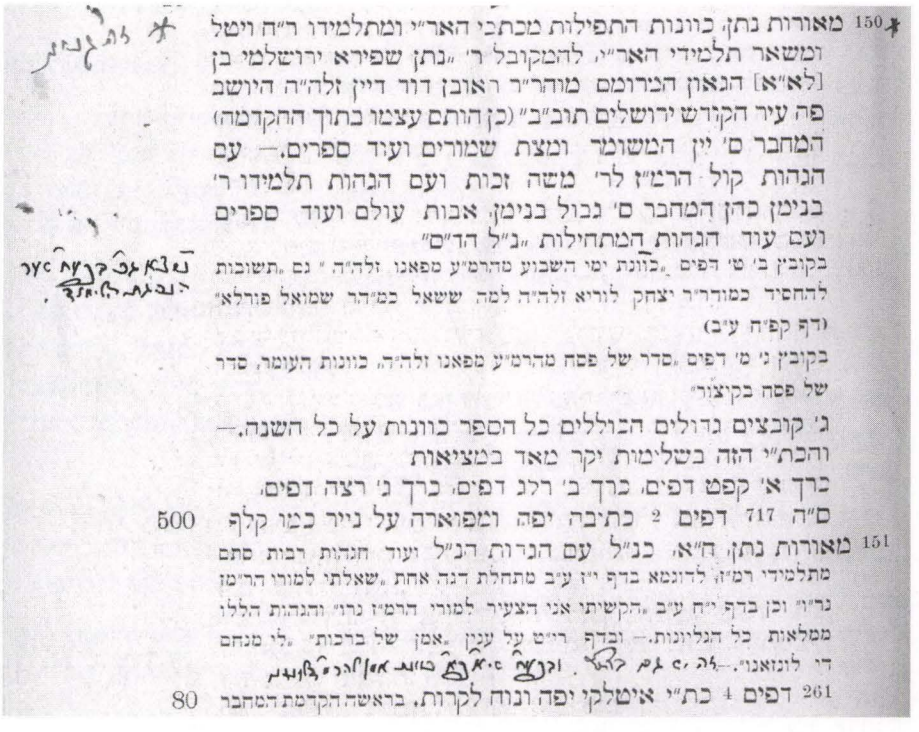
"הרשימה אשר ציינתי" היא החוברת הנזכרת, אשר ציין עליה מה לקנות. החוברת נמצאת בספריה, ואצל 22 כת"י רשום על הגליון כוכב, סימן שרצונו לקנותו, וגם איזה הערות בכתי"ק לתיאורי כתה"י. אחרי שנקנו רשם כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע על הגליון, אצל כל אחד מהם: "זה קנינו". כת"י אלו מסומנים בחוב' הנ"ל במס' 48; 80-89; 107; 117; 134; 143; 144; 150 (ג"כ); 367-369; 394; 446, מתוכם נמצאים באוסף כתה"י 18 כרכים, שנסמנו במס' 1972-1989. בכריכת כל כת"י מודבק תיאורו מהחוברת הנ"ל, עם תיקונים בכתי"ק.

האוסף הזה, של כת"י עתיקים בקבלה, עמד תמיד אצל רבינו בארון מיוחד. עובדה זאת נזכרת גם ברשימת המאסר של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בשנת תרפ"ז בפטרבורג, בקטע המספר על החיפוש בביתו בעת המאסר (קובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' נד סי' סד. ס' השיחות תר"פ-תרפ"ז ע' 263):

את מגדלי הכתבי קודש כ"ק אבותינו רבותינו הקדושים גם לא פתחו, רק התעניינו לדעת כתבי יד מי המה, אשר על זה השיבם בקצרה. רק אחד הארונות כתבי יד עתיקים, כמו לבנת הספיר כתי"ק הגאון ר"א סבע ז"ל, והשמונה שערים כתי"ק הר"ש ויטאל ז"ל ועוד ספרים כתובים על קלף כמו הסמ"ג, ספרי קבלה שונים. כן ספרי דפוסים הראשונים כמו הרלב"ג עה"ת משנת רמ"ו, רמב"ן עה"ת משנת רמ"ט ועוד, בכל אלו התעניינו ביותר, אבל גם זה רק דרך מעביר.

כת"י לבנת הספיר נזכר באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב הנ"ל, וגם בסקירה מאחד שביקר בספריה בשנת תרפ"ח ("העולם", לונדון, כ"ב אלול תרפ"ח):

נמצא שם, למשל, כתב-יד של ר' אברהם סבע, בעל "צרור המור", שנכתב לפני 440 שנה.

150 מאורות נתן, כוונות התפילות מכתבי האר"י ומתלמידו ר"ח ויטל
ומשאר תלמידי האר"י, להמקובל ר' "נתן שפירא ירושלמי בן
[לא"א] הגאון הנרומם מוהר"ר ראובן דוד דיין זלה"ה היושב
פה עיר הקודש ירושלים תוב"ב" (כן הותם עצמו בתוך החקדמה)
המחבר ס' יין המשומר ומצת שמורים ועוד ספרים.— עם
הגהות קול הרמ"ז לר' משה זכות ועם הגהות תלמידו ר'
בנימין כהן המחבר ס' גבול בנימין אבות עולם ועוד ספרים
ועם עוד הגהות המתחילות "ג"ל הד"ם"
בקובץ ב' ט' דפים "בוונת ימי השבוע מהרמ"ע מפאנו זלה"ה" גם "תשובות
להחסיד כמוהר"ר יצחק לוריא זלה"ה למה ששאל כמוהר שמואל פוזלא"
ודף קפ"ח ע"ב)
בקובץ ג' מ' דפים "סדר של פסח מהרמ"ע מפאנו זלה"ה, כוונות העומר, סדר
של פסח בקיצור"
ג' קובצים גדולים הכוללים כל הספר כוונות על כל השנה.—
והכת"י הזה בשלימות יקר מאד במציאות
כרך א' קפט דפים, כרך ב' רלג דפים, כרך ג' רצה דפים,
ס"ה 717 דפים 2 כתיבה יפה ומפוארה על נייר כמו קלף 500
151 מאורות נתן, ח"א, כנ"ל עם הגרות הנ"ל ועוד חגהות רבות סתם
מתלמידי רמ"ז, לדוגמא בדף י"ז ע"ב מתחלת דגה אחת "שאלתי למורו הרמ"ז
נר"ו" וכן בדף י"ח ע"ב "הקשיתי אני הצעיר למורי הרמ"ז נרו"י והגהות הללו
ממלאות כל הגליונות.— ובדף ר"ט על ענין "אמן של ברכות" "לי מנחם
די לונזאנו".—
261 דפים 4 כת"י איטלקי יפה ונוח לקרות, בראשה הקדמת המחבר 80

השמונה שערים כתי"ק הר"ש ויטאל הם בשמונה כרכים המסומנים במס' 1942-1949, נכתב על ידי הר"ש ויטאל בדמשק בשנים ת"ט-תי"ג, ובכל כרך רושם את מקום ושנת הכתיבה[425]. הסמ"ג על קלף נסמן במס' 1956. בסופו רשום שנקנה על ידי אחד בשנת ש"ה.

ובאשר ל"ספרי דפוסים הראשונים", נזכרים הם בשינוי גם בסקירה הנ"ל, מאחד שביקר בספריה בשנת תרפ"ח:

יקר-ערך הוא כמו-כן "פירוש התורה" של הרלב"ג, נדפס בשנת רל"ו (1476), ועל-ידו אחד מספרי הרמב"ן, נדפס בלישבון בשנת רמ"ט.

אם הם הם הספרים שנמצאים עתה בספריה, אם כן הכוונה לפי' הרלב"ג, מנטובה רל"ו; פי' הרד"ק, שונצינו רמ"ו; ופי' הרמב"ן, נפולי ר"נ.

---

424. הרב אברהם סבע, מחב"ס צרור המור ואשכול הכופר. חיבור זה חברו הרב דוד ב"ר יהודה, בשנת ה'פ"א, ונדפס בירושלים בשנת תרע"ג. ובמבוא שם ע' 5 מזכיר את כתב-היד שלפנינו (מתוך אוסף שוואגער-פרענקל, לפני שקנה אותו רבינו מהם), שנעתק ע"י הרב אברהם סבע, בשנת ה'רס"ח.
אח"כ הי' דיון על מקורו של כת"י זה ומהיכן הגיע לידי השותפים הנ"ל, ולמי נמכר, ואם היו אלו שני כתבי-יד זהים (ראה קרית ספר תרפ"ח עמ' 326 הערה 2. כרך ה' תרפ"ט עמ' 176). כיום לא נודע היכן נמצא כתב-היד הזה.

425. ראה אודותיו מבית הגנזים פרק עא.

פרק קנד
שמירת הכתבים

הכתבים נשמרו תמיד אצל כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע — כבבת עינו. כאשר היה נוסע למקומות הרחוקים היה ממנה את כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע על שמירת הכתבים. קרה פעם שכ״ק בנו הוצרך לנסוע למוסקבה, והשיבו על זה כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע (אגרת קט):

אודות נסיעתך למאסקווא, עיקר המניעה אצלי מצד הכתבים, כי ירא אני להניח הכתבים על ידי אחרים.

פעם נוספת הוצרך כ״ק בנו לנסוע לויטבסק, וכותב לו ע״ז (אגרת תרפא):

כשנסעת לויטעבסק על מי הנחת שמירת הכתבים. הקאסטונס[426] בטח העמדת בהזאל הקטן.

ובהמשך לזה באגרת נוספת (אגרת תרפא*):

בטח העמדת את הכ״ק בהזאל הקטן, ומסתמא לא שכחת על התיבה קטנה עם הכ״ק בלתי מכורכים להעמידה גם כן בהזאל. ותודיעני זה. ואי׳ מקום מושבך כל היום, ואם עשיתם השפאלניע[427] בהחדר שאצל הזאל[428].

פעם אחרת הוצרך לנסוע לחתונה של אחד מבני המשפחה בקאמענקא. שוב כותב לו כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע בקשר לשמירת הכתבים, בכ״ז אייר תרס״א (אגרת תשלז):

בנסעך מביתינו תמנה שומרים על הכתבים שיהיו שם תמיד ויהי׳ כל לבם ונפשם על הכתבים (ותראה גם כן שלא יגנבו ח״ו), ואי״ה אבקש בזה את כ׳ אוא״ז[429] מורתי הר׳ תי׳ שיהי׳ השגחתה בדרך כלל עליהם. והשי״ת ישמרם מכל דבר.

ובכ׳ מנ״א כותב לו (אגרת תשסה):

במכתביך לא הזכרת כלל בדבר הכתבים, את מי הפקדת עליהם ואם עשית שמירה מעולה בעזה״י. גם שלא יגנבו מהם ח״ו. ותודיעני תיכף ומיד איך עשית בזה. המפתחות בטח מסרת לאמי א״ז[430] מורתי הר׳ תי׳.

כל המכתבים האלה הם משנת תרס״א. מכתבים דומים מוצאים אנו גם בשאר השנים, ולדוגמה תועתק בזה אגרתו אל כ״ק בנו אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, בי״א אדר תרד״ע (אגרת תכח):

שמירת הכ״ק תמסור לידידינו ר׳ אלחנן[431] יחי׳, שיהי׳ בהחדר הזה גם בלילה, היינו שישן שם, ויהיו אתו עוד מהבחורים יחיו. והשי״ת ישמרם כו׳.

כך היה כל אימת שהיה נוסע מחוץ לגבולות רוסיא. וכשהיה נוסע לנאות דשא בימי הקיץ, היה אורז את הכתי״ק ולוקחם אתו עמו. על כך מספר ה״ר רפאל נחמן הכהן בספרו ״ליובאוויטש וחייליה״ (ע׳ 59):

המקומות שהרבי הי׳ נוסע בקיץ לנאות דשא (דאטשע) היו שונים. בשנים האחרונות הי׳ נוסע לזאלשע, בערך כשלשים קילומטר מליובאוויטש. הנסיעה מליובאוויטש לזאלשע היתה בעגלה. כשנסע לקח אתו, חוץ משאר החפצים, את הכתבי יד שהי׳ לו בשני ארגזים, וכשהעגלון הטעין אותם על העגלה הי׳ הרבי עומד כל הזמן בחצר ומשגיח.

---

426. תיבות כתבי היד.

427. חדר השינה.

428. בסמיכות למקום הכתבים, ליתר שמירה מגניבה בלילה.

429. כבוד אמי ואמך-זקנתך הרבנית רבקה ע״ה.

430. אמך זקנתך.

431. מרוזוב.

פרק קנה
אוסף כתביו

בנוסף לאוסף כתבי יד האמור לעיל, כתבי ודרושי האדמו"רים שלפניו, נוספו באוסף הזה כתבי הדרושים שהיה הוא אומר ורושם בקביעות במשך כל שנות נשיאותו.

אוסף זה מסודר לפי השנים, דרושי כל שנה בקובץ (לא כרוך) לעצמו. את האוסף הזה סידר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע וערך לו מפתחות בשנת תר"פ, כדלקמן פרק קסד, ומהם נדפסו 25 כרכים בסדרת "ספר המאמרים" (תרמ"ג-תר"פ).

בדרך כלל היה הרבי רושם בעצמו את הדרושים שהיה אומר מדי שבת בשבתו, אמנם יש מאמרים רבים שלא העלה אותם על הכתב, והם היו נרשמים בדרך כלל על ידי ה"מניחים" וה"חוזרים", הם אלו שהיו חוזרים על המאמרים אחר שמיעתם מהרבי ואח"כ היו רושמים "הנחות" ממאמרים אלו[432]; כמה מהם הוגהו על ידי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. הרבה מ"הנחות" אלו נדפסו בסדרת "ספר המאמרים" הנ"ל.

כך גם היה רבינו רגיל באמירת שיחות, וגם הן היו נרשמות על ידי ה"מניחים" וה"חוזרים"; חלק גדול נרשם על ידי כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע. השיחות נדפסו בספר "תורת שלום" (קה"ת תש"ו).

אלפי אגרות כתב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע במשך ימי נשיאותו. חלק גדול מהן נכתב אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בשעה שכ"ק האב או הבן היו בנסיעותיהם הרבות מחוץ לליובאוויטש.

אגרות אלה שנכתבו אל הבן, נשמרו, כמובן, באוסף כתבי-היד. אמנם גם את האגרות הנכתבות אל החסידים, העסקנים והתומכים, רגיל היה כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע לרכוש מאת מקבלי האגרות או יורשיהם, וכך גדל האוסף הזה, שממנו נדפסו חמשת הכרכים שבסדרת אגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.

על כל אלו מסופר בארוכה ביומנו של כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מראשית שנת תרפ"א (חנוך לנער ע' 25-23. סה"מ תר"פ ע' שמג-ה):

> אלף ומאה ושבעים ושלשה מאמרי דא"ח נשארו מהוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק, הכ"מ, בעצם כתב יד קדשו...
>
> הרבה מאות מאמרים אמר הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק הכ"מ, במשך ימי חייו בעלמא דין, שלא העלה אותם בכתב ובהם שתי מערכות: א. שלא נכתבו כלל. ב. שכתבו אותם החוזרים ... דבר המובן מאליו, כי כבד להגביל כמה מאמרים אמר הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק, הכ"מ, מסוג הנ"ל, אבל בכל אופן, לא פחות משבעה, שמונה מאות מאמרים.
>
> בין ההנחות תופסים מקום חשוב שיחותיו של הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק, הכ"מ, בזמני ההתועדות - פארבריינגען - בשמחת תורה, יו"ד כסלו, י"ט כסלו, פורים, וזמני שמחת משפחה.
>
> הרבה מאות מכתבים תוכנים נשארו בעצם כתב יד קדשו ... כבד להגביל מספר המכתבים ואגרות הקדש, אשר כתב הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק, הכ"מ, ומאשר זכני השי"ת הנמצאים אצלי כשבע מאות מכתבים, מהם כארבעה מאות מכתבים כתובים אלי.

את הדברים האלה כתב, כאמור, בשנת תרפ"א; שאז סידר את כתבי כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, כדלקמן פרק קסד. במשך השנים הבאות המשיך לרכוש את אגרות כ"ק אביו מאת מקבליהם או יורשיהם, וכעבור שבע שנים, בבואו לתאר ביומנו את מאסרו הידוע משנת תרפ"ז ואת החיפוש בביתו לפני המאסר[433], מזכיר את אוסף המכתבים של רבותינו נשיאינו ואת "מכתבי כ"ק אביו אשר ישנם קובץ גדול של אלפיים מכתבים[434], רשימות ופרטי-כלין מכל האסיפות...".

---

432. ראה לעיל פרק כח.

433. קובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' נד ס' סד. ס' השיחות תר"פ-תרפ"ז ע' 263.

434. ראה גם במבוא לאגרות-קודש כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ג בתחלתו.

פרק קנו
בניית הספריה ומטרתה

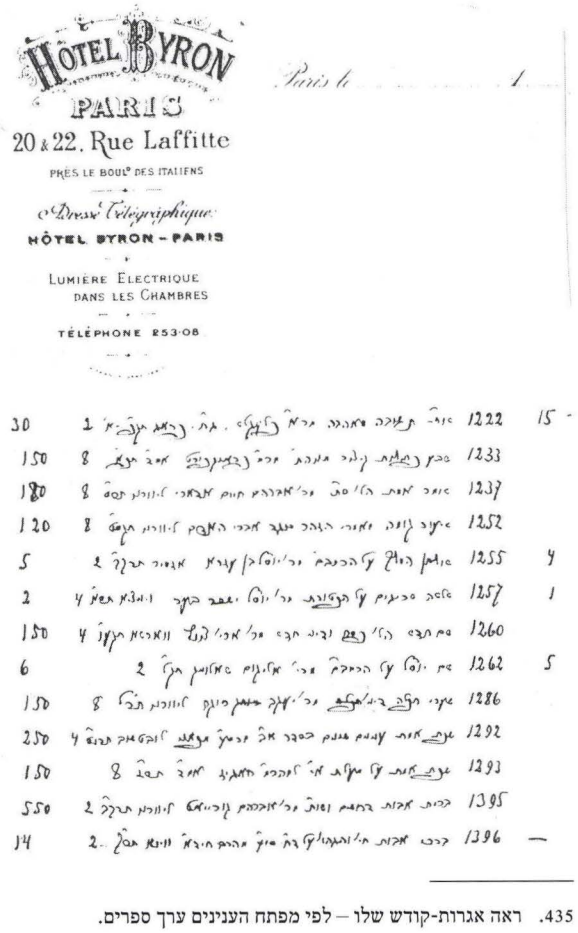
פעם אחת, כשנסע כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע לחו"ל, כתב משם לכ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בליובאוויטש:

בני שי'.

יש בכאן לקנות אי"ה ספרים טובים, ואם כי לא יהי' בזול, כי המוכר הוא יקרן בטבעו, אמנם הספרים טובים, ואשתדל לקנותם אי"ה. ואבקשך להשיג עבורי שני מאות רו"כ ולשלוח אלי.

כפי הנראה היתה זאת פתקה שצורפה לאחד המכתבים, ולכן לא מופיע כאן תאריך. אמנם ההתעסקות בקניית ספרים לספרייתו שבליובאוויטש נמשכה במשך כמעט כל שנות נשיאותו (תרמ"ג-תר"פ).

באוסף מכתביו נמצאות כמה רשימות ספרים, עם מחיריהם, בגוכת"י הקדושה. מספר רב מאד של אגרות דנות בדבר קניית ספרים, עד שאי אפשר לפורטם[435]. הרבי היה יושב ומעתיק מקטלוגים את מחירי הספרים, ועל פיהם היה יודע את המחיר שיש לשלם עבור כל ספר.

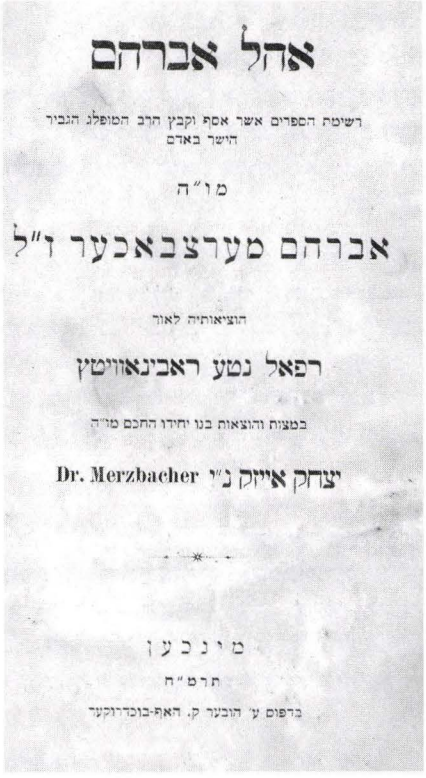
435. ראה אגרות-קודש שלו – לפי מפתח הענינים ערך ספרים.

* * *

הנגיד ר' אברהם מערצבאכער, היה לו אוסף חשוב ונדיר של ספרים וכתבי-יד במינכען. האוסף הזה נבנה במשך השנים תרכ"ו – תרמ"ה, וכלל 156 כתבי-יד, ו-4332 ספרים עתיקים ונדירים, ביניהם – 43 אינקונבולים, שנדפסו לפני שנת ר"ס.

קניית הספרים וכתבי-היד עבור האוסף הזה, נעשתה על ידי החוקר החכם מוה"ר רפאל נטע רבינוביץ, מח"ס דקדוקי סופרים על התלמוד. הוא אף ערך את הקטלוג לאוסף הזה, והדפיסו בשם אהל אברהם (מינכען תרמ"ח). בהקדמתו לקטלוג הזה הוא מספר על תולדות האוסף:

כאשר נפטר ידידי ומטיבי הרב הגביר המופלא מו"ה אברהם מערצבאכער ז"ל בכ"א סיון תרמ"ה, ביקשני בנו יחידו ידידי היקר והישר החכם מו"ה יצחק אייזיק המכונה [ד"ר מערצבאכער] כי אעשה רשימה לספרים אשר הניח לו ברכה אביו הרב ולהוציאה לאור עולם ... הזמן אשר התחיל אוהב[י] ז"ל לאסוף ספרים היה בשנת תרכ"ו, כאשר החלותי לעבוד במלאכת ספרי דקדוקי סופרים, וחסרו לי ספרים לעשות הערותי, אז אמר לי כי אקנה בעד כספו כל הספרים אשר אני מוצא בהם חפץ, ובמשך השנים עלה לי לאסוף לו הביבליאטהעק המהולל הזה.

אהל אברהם

רשימת הספרים אשר אסף וקבץ הרב המופלג הגביר
הישר באדם

מו"ה

אברהם מערצבאכער ז"ל

הוציאותיו לאור

רפאל נטע ראבינאוויטץ

בטצית והוצאות בנו יחידו החכם מו"ה

יצחק אייזיק נ"י Dr. Merzbacher

מינכען

תרמ"ח

בדפוס ע' הובער ק. האף-בוכדרוקער

בחורף תרס"א נסע כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע למעיינות הרפואה בוואריסהאפען. בהיותו בחו"ל פגש בד"ר יצחק אייזיק מארצבאכער, בנו של האספן ר' אברהם מארצבאכער, שרצה למכור את האוסף שבעזבון אביו.

כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע התעניין בקניית האוצר החשוב הזה. לכן הוא כתב מיד אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע לליובאוויטש, בה' דחנוכה תרס"א (אגרת תרעז):

בני שי'.

נצרך לי פה הקאטאלאג של ראבינאוויץ ז"ל, ולזאת תחפש אותו בין הספרים ותשתדל למצוא אותו, ותשלח לי ... אותו ובאשר הוא נצרך לי מאד בהקדם לזאת תראה אודות זה למצוא אותו תיכף בקבלת מכתבי דנא, ותשלח אותו תיכף אלי כנ"ל. גם נצרך לי רשימת הספרים שלי.

מטרת הקניה הזאת היתה, כדי לפתוח ספריה יהודית בבעלות חרדית. הכסף הנצרך לרכישה זו, עשרות אלפי רו"כ, לא היה בידי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב, ולכן פנה אל אחד מגדולי תומכיו, שאר-בשרו ה"ר ישעי' ברלין מריגא, שיממן את הקניה הגדולה הזאת. במשך השנים תרס"א-ב כתב לו כמה מכתבים בנושא, וכך הוא כותב לו באור לכ"ה אדר תרס"ב (אגרת תשפב):

הנני בזה כמציע אליו וכמדבר על לבו, יען רצוני שיהיו הספרים במדינתינו וביד כשר, והנני מוצא לראוי ונכון שיקנה כבודו חפץ יקר כזה.

סגנון זה מורה לכאורה, על רצונו של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שספריה זו תהיה בידים כשרות במדינת רוסיה, או אולי בליובאוויטש. אמנם מהמכתב דלקמן נראה שלא זו היתה עיקר מטרתו, כי אם העיקר שתהיה ספריה יהודית חשובה בידי יראים ושלמים, אף אם היא בריגא, שכך כתב בי' מנ"א תרס"ב (מבית הגנזים פרק סא):

כמה מהם שיש אצלם ביבליאטעקן גדולים מאד (אלא שכוונתם בזה שלא לשם שמים ר"ל), ולמה לא ירצה איש יראי אלקים לפזר על זה איזה אלפים, ולעשות באופן כזה שיכנסו יהודים יראי אלקים ללמוד. ובפרט כאשר חננו השי"ת בבית גדולה בריגא, יתן על זה ג' או ד' חדרים, ב' או ג' על הספרים ואחד על לימוד[436], ויהי' הנאה לו והנאה לעולם.

* * *

הדיונים בקניה הזאת נמשכו במשך השנים תרס"א-ב, כנזכר באגרות רבות בסדרת אגרות-קודש. לעיל הובא מאגרת ה' דחנוכה תרס"א, שאז כנראה התחיל הדיון בנושא. בד' שבט תרס"א כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל החסיד הנגיד ה"ר ישעי' ברלין (אגרת תרצא):

בדבר הספרים ... שכותב שצריכים לידע שווים ... ודאי נמצא אצל כ' קאטאלאגין מספרים ישינים ובאפשר לרשום מהם המקחים ... ארשום לו מה שנמצא אצלי בקאטאלאג מסקלאד של הרר"נ[437] ז"ל, אשר המקחים שלו המה מיוסדים מאד כידוע לכל קוני ספרים שקונים על פי קאטאלאג שלו ... אמנם הי' נצרך לדבר עם מארצבאכער בדבר המקח, והנני חושב אשר בודאי יפחות מהסכום שאמר, ומכל מקום לפי השערתי צריכים לחשוב בערך על 35-40 אלף. ואם הייתי יודע מכבודו אשר מחזיק לקנותם, הייתי נכנס עמו בדברים על דבר המקח ולראות להוזיל מקחם מה שבאפשר, אבל כאשר כבודו עומד בספיקות והן ולאו ורפיא בידו .. איך אוכל לדבר אתו .. ובלתי ספק אצלי שאם [הברון] דוד גינזבורג הי' יודע מהמכירה הזאת, הי' קונה הכת"י והספרים מהדפוסים הראשונים הנ"ל בכל אשר יושת עליו, וכן יתר הספרים שאינם נמצאים בהבי[ב]לאטעק שלו הי' קונה בלי שום איחור, ולא הי' אצלו מניעות מן המקחי'.

בכ"ו שבט כותב לו שוב (אגרת תרצז):

תמול קבלתי מכתב מה' הירשענגער ממינכען[438], בשם הד"ר מערצבאכער, ומבקש שאשלח לו הקאטאלג שלו חזרה. מובן שרוצה שאתן לו תשובה, ולפלא בעיניו שאיני מדבר אתו מאומה. ולזאת מוכרח אני לבקש את כבודו להודיעני אם הסיח דעתו לגמרי מזה והוחלט אצלו שלא לקנות, או שיש ברצונו לקנות ולדבר אודות המקח. ובטובו להודיעני תיכף ומיד על מכתבי דנא, למען אדע מה להשיב להנ"ל.

בסופו של דבר חזר בו ד"ר מארצבאכער מהמכירה, והדיון בנושא הזה נדחה לאביב של השנה הבאה, שאז כתב רבינו שוב אל ה"ר ישעי' ברלין, באור לכ"ה אדר תרס"ב (אגרת תשפב):

עתה נצרך לי לידע החלט האחרון בדבר הביבליאטעק דמינכען, כי עד עתה לא רצה הג' מערצבאכער למכור, ועתה זה כשלושה שבועות קבלתי מכתב ממינכען שרוצה למכור, וכותבים לי שאכתוב אני מקח, והושבתי שבערך בעוד ב' שבועות אשיב לו אי"ה אודות זה.

נראה שרבינו הי' מסופק אם אמנם יהי' מוכן ה"ר ישעי' ברלין לממן את כל הקניה הזאת, ולכן פנה בזה אף אל החסיד הנגיד ה"ר יעקב הורביץ מריגא, כמסופר בהמשך אותו מכתב:

בהיות ידידינו הר"י הורעוויץ בהאמבורג הצעתי לו הקני' הנ"ל, ונתקבל אצלו בטוב (אינני יודע איך חושב עתה), ולא הזכרתיו אליו עוד אודות ענין זה, יען קבלתי תשובה אז ממינכען שאינו רוצה למכור. אמנם האמת אגיד לו שהי' ניחא לי יותר שישאר ביד כבודו, ואפשר יעשו שותפות בזה. ואבקשו להודיעני בהקדם החלט בזה.

---

436. אולם קריאה.

437. מחסן הספרים של ה"ר רפאל נטע רבינוביץ.

438. ר' יעקב הירשינגער, שהוא הי' המתווך בין ד"ר יצחק אייזיק מארצבאכער לבין רבינו בקניה הזאת. ראה גם לקמן באגרת שלפנינו. אגרות-קודש ח"ג אגרת תשפב. ח"ב אגרת תי.

על כל אלו, הגיע לידינו מכתב נוסף הנ"ל, מי' מנ"א תרס"ב, ובו אנו קוראים על השלבים האחרונים בדיוני קניית האוסף הזה (מבית הגנזים פרק סא):

בשבוע הבע"ל אשלח לו אי"ה מכתב ע"ש הר"י הירשינגער. אני אודיע אי"ה להירשינגער מנסיעתו בטע"ג. בטח יסע אי"ה ביום ועש"ק וישבות באייטקוהנען כאשר דברנו. והשי"ת יצליח דרכו ויעשה את הקני' בהצלחה וישוב לביתו שלום.

לא נודע לנו מה אירע בסופה של הצעת מכירה זו.

פרק קנז
סידור הספריה

כבר סופר לעיל פרק קנב, אשר אחרי הסתלקות כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע התחלקו ביניהם הבנים בספרים הנדפסים. אמנם חלוקה זו לא התקיימה מיד אחרי ההסתלקות; במשך תקופה של יותר מעשר שנים עמדו הספרים על מקומם בבית כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע.

באגרת שכתב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, אל החסיד הרב יצחק דובער ווילנסקי, בשנת תרנ״ג, הנזכרת לעיל פרק קנב, נראה שעדיין לא התחלקו בספרים. ובאגרת שכתב בי״ט מנ״א תרנ״ה (אגרת סד) כותב ״בביתי הספרים מונחים בשקים״. ואפשר שבמשך השנה תרנ״ה התחלקו בספרים, ועדיין לא היה סיפק בידו לבנות ארונות ולהניח בהם הספרים.

אמנם בשנת תר״ס, כבר התחיל לעסוק בהשלמת הספרים החסרים וסידורם בארונות. כך כותב בכ״ב טבת מחארקאוו, אל כ״ק בנו בליובאוויטש (אגרת צ):

את הספרים בטח העמדתם בהפאליציעס ... תודיעני אם נתקבלו הספרי׳ מפ״ב[439], ואיזה ספרים.

בין השנים תר״ס-עת״ר הרבה להתעסק בקניית ספרים כאמור לעיל, ובשנת תרע״א התחיל להכניס סדר באוסף, הכנת קטלוג והחלפת הכפולים. בעשרה בטבת כתב אל כ״ק בנו (אגרת רפ):

בדבר הספרים טוב שנבררו הכפולים ונעשה רשימה ... את הכפולים רצוני למכור, ור׳ מאיר לאבאק שאל בשם ידידינו רמ״ג שי׳, כאשר שמע שיש כפולים רצונו לקנות. אבל נצרך לידע איזה מהם יכולים למכור, כי יש מספרי כ״ק אאמו״ר זצוקללה״ה נ״ע זי״ע, אשר בטח נכנסו מהם בתוך הכפולים, ואותן אין רצוני למכור. ומהספרים שבהקאביניט הקטן בנקל להכיר, אך בהספרים שלי באשר נכרכו מחדש כבד להכיר, וכמדומה לי שאני אזכור עליהם ... ואם באפשר לשלוח לי הרשימה מהכפולים אראה אפשר אכירם בשמותם.

אודות הספרים שהגיעו לידו מעזבון כ״ק אביו אדמו״ר מוהר״ש נ״ע, שהם ניכרים במראם לפי הכריכה שלהם, ושאותם לא רצה להחליף אפילו אם הם כפולים, כבר סופר לעיל פרק קנב.

ושוב כותב לו בי״ח טבת (אגרת רפב):

בדבר הספרים כבר כתבתי לך, ואם אתה יודע מהכפולים שהן ברור ממה שנקנה אחר כך, ובפרט אותן שנמצאים בקאבינעט הקטן, שהן ניכרים מספרי כ״ק אאמו״ר זצוקללה״ה נ״ע זי״ע, אם כן הרי הכפולים הן ממה שנקנו. ביכולתך לעשות מהם רשימה עם מקחים ולשלוח להרמ״ג שי׳.

ושוב חוזר על כך בכ׳ טבת (אגרת רפד):

בדבר הספרים כבר כתבתי שאותן שהן ברור מהקניות, ביכולת לעשות רשימה עם מקחים ולשלוח להרמ״ג שי׳, אשר על פי ערך יקנה אי״ה.

* * *

לערך בשנת תרע״ג[440] הוזמן הביבליוגרף המפורסם שמואל וינר, שיבא במיוחד לליובאוויטש לעזור בסידור הספריה. אודות הביקור הזה סיפר לי פעם ר׳ חיים ליברמן (בכ״ד תמוז תשל״ט, מתוך רשימתי שרשמתי אז):

בעבודתו של וינר בספריה נתנו חופש שבועיים, וביקשו [אדמו״ר] הריי״צ לבא לקצת זמן לראות את הספרים בליובאוויטש, והי׳ שם רק כשבוע אחד.

הביקור הזה נזכר באגרת שנכתבה על ידי המזכירות של כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, בשנת תרפ״ט לערך, במענה לשאלת ד״ר שבדרון (אגרות-קודש אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע ח״א, שוה״ג לאגרת רצז):

אוצר הספרים הליובאוויטשי הוא מיוחד במינו, מלבד אשר הננו רק ספרי קדש בלבד בלי ערוב ספרות (גם האורטודוקסית) ועניני חול, הנה המקצוע של השו״ת הוא גדול במאד, יותר על אלף מספרים שו״ת בתבנית פאליע, מלבד 4, 8, כן המקצוע של ספרים עתיקים.

הביבליאגרף הנודע לשם תהלה ה״ר שמואל ז״ל וינער ביקר את בית העקד הליובאוויטשי בשנת תרע״ג ויתפלא על האוצר בלום.

אחד מהדברים שניסה וינר לסדר בספריה הזאת היה, שהספרים יהיו מונחים בארונות באופן מרווח, שכך הם נשמרים יותר. אמנם קשה היה לעמוד בסידור הזה בספריה בליובאוויטש מפאת חוסר מקום לספרים הרבים. על כך כותב כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, אל כ״ק בנו, בט״ו טבת תרד״ע (אגרת תו):

הנני נהנה אשר נעשה סדר בהספרים ... ובעמידתן צריכים לראות שלא יעמדו צפופים ודחוקים, אשר באיזה פאליצעס כבד ליקח ספר מפני הדוחק, וגם זה מפסיד ח״ו הספרים אשר רוח לא יעבור ביניהם, ועל כן נחוץ שיעמדו, אם לא מורווחים כל כך כמו

---

439. שקנו ונשלחו דרך פטרבורג.

440. על פי המועתק לקמן מאגרת וינר – אפשר היה זה בשלהי שנת תער״ב.

שהעמידם ווינער, אבל על כל פנים לא יהיו דחוקים.

* * *

באותה אגרת כותב רבינו גם בדבר רשימת הספרים שחסר בהם – כדי להשלימם:

הנני נהנה אשר ... נרשם באיזה ספר אם הוא חסר, כי רצוני מכבר שיהי' ניכר איזה הוא חסר, ויודעים על כל פנים שהשאר המה שלימים, וגם את אלו יכולים להשלים אי"ה במשך הזמן.

ובדבר רשימת הספרים לפי הנושאים כותב בכ"א טבת (אגרת תי):

תשוקתי מכבר שיהי' רשימה מעניני הספרים, ר"ל שיהי' רשימה מכל ענין כללי באיזה מהספרים הוא, כמו מערכת תורה ... ואם יהי' ביכולת משה חיים[441] לעשות כזה. באמת רציתי שיעשה וינער רשימה כזו, ואפשר כשתשלח לו רשימה מהספרים יוכל לעשות זאת.

לא נודע לנו מה אירע בסופה של תוכנית זאת. ואל לנו לשכוח שימים אלו היו ימי ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ושמא לא הספיק הזמן לסדר רשימה זו. בכל אופן לא הגיעה לידינו רשימה כזאת.

מה שכן הגיע לידינו, ונמצאת כיום בספריה, היא רשימת הספרים שבאוסף כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, ורשומים בה 5642 מספרים.

סכום הספרים שברשימה הזאת נזכר גם באגרת שכתב הר"ח ליברמן, בכ"ז אד"ר תרפ"ז (אגרות-קודש כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע חי"א אגרת ג'תתו):

בהבי[ב]ליותיקה של אדמו"ר ז"ל נבג"מ היו יותר על חמשה אלפים וארבע מאות נומערין, שהם לערך שנים עשר אלף כרכים, כי הש"ס נחשב לספר אחד, כן משניות רמב"ם, וכל ספר גם אם יהיו בו עשרים כרכים נחשב לספר אחד, וכאלה היו יותר על ה' אלפים וד' מאות.

וכך גם באגרת המזכירות משנת תרפ"ט לערך, נזכר מספר דומה "חמשה אלפים ארבעה מאות ושלשים נומערין".

ברשימה האמורה לא רשום תאריך עריכתה, אבל רשומים בה ספרים שנדפסו עד שנת תרד"ע; וכיון שבתחלת שנת תרע"ו עזבו את ליובאוויטש והניחו את הספרים למשמרת במחסן, אם כן מסתבר שאת הרשימה הזאת ערכו במשך השנה תרע"ה.

באמת התחילו לערוך את הרשימה הזאת כבר בתחלת שנת תרע"ג. בער"ח שבט תרע"ג כתב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל כ"ק בנו (אגרת שס):

נהניתי אשר נעשה סדר בהספרים ונעשית רשימה. בטח העמידו גם הספרים שהיו מונחים אנה ואנה. העתק מהרשימה צריכים לשלוח לה'[442] וינער.

הסיבה למשלוח הרשימה לר' שמואל וינר, כי הוא עזר לכ"ק אדמו"ר מוהרש"ב בבחירת ספרים יקרי ערך עבור ספרייתו. באגרת שכתב אל מוכר הספרים ר' מאיר היילפרין, בט"ז אלול תער"ב, כותב הוא בין השאר:

מכתב הביבליוגרף ר' שמואל וינר

אבקש מכבודך ומכבוד ידידי הר"מ רבינוביץ שי', לקחת מועד, כעת או אחר יו"ט הבע"ל ולרשום כל הס' חצאי בויגן חדשות גם ישנים, ולא רק יקרי המציאות, ומהם אבחר כל הדרוש

441. בלינר.

442. הביבליוגרף שמואל.

להרב האדמו"ר שליט"א, ומה שיחסר לי (מדפוסי ארצות הקדם, רבים המה הס' באוצרות האדמו"ר, אך אצלי מעטים המה עוד).

ולפי אגרת זאת מסתבר יותר שכבר לפני כן, במשך קיץ תער"ב, ביקר בליובאוויטש ובדק את הספריה, כנזכר לעיל.

* * *

בדקתי כמה ספרים שרכש כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, והם אינם מופיעים ברשימה הזאת. לדוגמה: ביום י' תמוז תרס"ח כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ממארינבאד (אגרת א'ט):

תמול היינו עם ידידינו ר"ן גו"א[443] ור"ז פערסיץ יחיו ... בעיר קטנה לא רחוקה מפה קעניגסווארט, ויש שם ביהכנ"ס ישן וס"ת ישנה (וכתוב בה דכא בא'), ואצל השמש קניתי ספרים אחדים. ספר חק לישראל תרי"ג מצות עם ביאור מלוקט ומועתק לעברית דייטש ד' פראג יפה. ספר מסורת הברית הקטן גם כן יפה פראג. ספר גבול בנימין על שחיטה גם כן יפה פראג. ספר הורה גבר על הוריות פראג.

הספרים חק לישראל, מסורת הברית הקטן וגבול בנימין הנ"ל, כולם דפוס פראג, אינם מופיעים ברשימה הזאת. ודבר זה עדיין צריך תלמוד. מסתבר שלא הספיקו לרשום את כל הספרים ברשימה הזאת, וכנזכר לעיל מאגרת ער"ח שבט תרע"ג "בטח העמידו גם הספרים שהיו מונחים אנה ואנה".

גם בלאו הכי אין הרשימה הזאת מושלמת, שהרי מסופר לקמן פרק קסג, על אוסף הספרים של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע שאסף בצעירותו, במקביל לספריית כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. סביר להניח שגם ספרים אלו לא נכללו ברשימה הנ"ל, ואם כן יש לשער שאוסף הספרים הכללי בליובאוויטש, בשעת העקירה משם, כלל יותר מאשר 5642 מספרים, שהם כ-12,000 כרכים. ועדיין יש לעיין בענין הזה.

* * *

רבים מהספרים היו בלתי כרוכים, או שהכריכה שלהם היתה מקולקלת. באותה תקופה נמסרו כל הספרים האלו לכורך בעיירה ליובאוויטש, שכרך את כולם באותה צורה. מספר על כך כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, באגרת שכתב אל כ"ק חתנו אדמו"ר זי"ע, בי"א שבט תרצ"ב (תשורה לקראת ה' טבת תשנ"ח)[444]:

הכריכה (דער איינבונד) מהרבה ספרים (רובו ככולו, מלבד ג' או ד' מאות שנשארו בכריכתם, או אלו שנקנו אחר אותה השנה שכרכו את כל הספרים) הם במראה מיוחדה. והם ב' מראות, ישנם שנכרכו בבד צבע בלאָו או גרין, ויש שנכרכו בבד צבע שאקאלאד. בכל אופן יש להכירם.

תמונת הספרים שנכרכו בליובאוויטש

443. ר' נתן גוראריי.

444. האגרת קשורה לשליחות מיוחדת שמסר לו, בקשר להצלת אוסף הספרים שבליובאוויטש, שעדיין נמצאים בגלות בספריית מוסקבה, כדלקמן פרק קפה.

פרק קנח
העברת האוסף מליובאוויטש

בימי מלחמת העולם הראשונה, בתחלת שנת תרע"ו (1915), כשהתקרב הצבא הגרמני לאיזור ליובאוויטש, הוכרחו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ובני ביתו לברוח מליובאוויטש, כדלעיל פרק קב.

ההחלטה על הנסיעה מליובאוויטש נפלה במשך חודש תשרי תרע"ו, כמסופר ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע שב"מבית הגנזים" (פרק י), והטירדה הראשונה היתה כיצד להעביר את אוצר הספרים למקום החדש; בתקופת המלחמה לא היה אפשר להעביר משלוח גדול כזה לכל רוחב רוסיה – עד רוסטוב. הוחלט להשאיר את הספרים באחת מהערים הגדולות הסמוכות יותר לליובאוויטש, במחסן הבטוח מאש ומשאר פגעי הזמן; כל זאת – רק באשר לספרי הדפוס, אמנם את אוצר הכתי"ק שעליו שמר הרבי תמיד כבבת עינו, לא הסכים להוציאו מרשותו, ולקחו אתו עמו לרוסטוב.

על התוכניות הראשונות בנושא הזה כותב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל ה"ר שמואל מיכל טריינין, בכ"ז תשרי (אגרת א'מז):

יכול להיות אשר בעוד איזה שבועות ניסע אי"ה מפה עם כל בני ביתי יחיו. לעת עתה אני שולח את הספרים, כי הם ת"ל במספר גדול, ואי אפשר להניח על זמן האחרון ח"ו. בדעתי לשולחם לניזני'. וידידינו מאיצים בנו לנסוע בהקדם מפה. ויכול להיות שניסע אי"ה בעוד ב' או ג' שבועות, והשי"ת ישמור את אחב"י בכל מקום שהם, ויהי' השי"ת בעזר החיל שלנו להיות ידם בעורף אויבינו האשכנזי הארור, ולגרשו ולהכחידו כלה מארצינו ולא יהי' לו עוד תקומה, ונזכה לביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן.

במשך החודש ארזו את כל הספרים ושלחו אותם למשמרת; אמנם לא לעיר ניזני', כאשר חשבו בתחלה, אלא לעיר מוסקבה. על כך מסופר באגרת שנכתבה ע"י המזכירות של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בשנת תרפ"ט לערך, במענה לשאלת ד"ר שבדרון (אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"א, שוה"ג לאגרת רצז):

הוד כ"ק אדמו"ר (אבי כ"ק אדמו"ר שליט"א) אשר לרגלי המלחמה העולמית, הנה בתחלת חדש מ"ח תרע"ו הוכרח לעזוב את מקום מגורם במשך מאה ושלשה שנה (תמוז תקע"ג – תרע"ו) ויסע עם כב"ב אל עי"ת רוסטוב ע"נ דאן, נסתלק ב' ניסן תר"פ ומ"כ בעי"ת רוסטוב.

בעת העתקת המושב מליובאוויטש חובשו כל ספרי הדפוס בתיבות, חמשה אלפים ארבעה מאות ושלשים נומערין (כלומר כל הש"ס נומר אחד, בס"ה כי"ד שסי"ן הוצאות שונות, וינעציא רפ"ג, באסיליא של"ח-ש"מ, אמ"ד ת"ח, פפד"א ובערלין תע"ח-פ"ח, דיהרונפורט תק"ס-ה, סלאוויטא תקס"ח, קאפוסט תקפ"ז, וילנא והוראדנא תקצ"ה-ט, וילנא תרי"ט, זיטאמיר תרי"ט, לעמבערג תרכ"ח 8 (נ"ה כרכים) ושארי הדפסות חדשים, כל ש"ס נחשב לנומר א', כן ספרי מקראות גדולות וספרי הרמב"ם טורים והדומה במרובי החלקים נחשבים רק במספר א', זהר הק' בהדפסות שונות קרימיניא, לובלין, זולצבאך, אמ"ד, קאפוסט, סלאוויטא, בראדי, אזמיר (עם פי' חיד"א ז"ל, ל"ד כרכים), כנה"ג כל הכרכים, פחד יצחק, חקרי לב כל הכרכים, כל אחד נחשב רק למספר א').

ולמען אשר יהיו שמורים בעזה"י ממקרי אסון הרגילים ל"ע בעת מלחמה והדומה, נשלחו הספרים למשמרת לעיר הבירה מוסקבה בואגאן מיוחד, וניתן למשמרת בתוך אחד מקומי המשמר הבנוים בכל חוקי השמירה מאסון אש, מים וגניבה. מפני מצב המלחמה לא הי' אפשרית בדבר להוביל אוצר הספרים ממוסקבה לרוסטוב.

לא נזכר כאן היכן הוא המחסן אשר במוסקבה, אמנם יסופר לקמן פרק קסו, אשר הספרים הונחו במחסני החסיד ר' זאלקינד פרסיץ, אשר באיזור קוקורוב במוסקבא.

פרק קנט
תקופת רוסטוב

כאמור לעיל, לא שלח הרבי להניח למשמרת אלא את ספרי הדפוס, ואילו את אוסף הכתי"ק לקח אתו לרוסטוב. גם מספרי הדפוס לקח אתו עמו כ-60 ספרי יסוד שהיו זקוקים לו. על כמה מהם רשם (כנראה ברוסטוב[445]) הגהות על הגליון.

בשנותיו האחרונות ברוסטוב התעסק הרבה בעיון וסידור אוצר הכתי"ק הזה, כמסופר בראשי פרקים מתולדותיו שבקונטרס "חנוך לנער":

תרע"ח-תר"פ, ימי מלחמת-אזרחים, מתעסק בסידור כי"ק כ"ק אבותיו אדמו"ר נ"ע.

במוצש"ק ויקרא אור ליום א' שני בניסן תר"ף בשעה חצי הרביעית לפנות בוקר נסתלק ומנוחתו כבוד בעיר רוסטוב.

אפשר שמאותה תקופה הן גם רשימותיו על תכריך העלים-נפרדים שבאוסף (כת"י 1122-1125, שנקראים בכ"מ "מלוקט ח"א-ד"). את העלים-נפרדים האלו אסף וחילק לארבע קבוצות, העמודים שבו מוספרו (ע"י ר' חיים ליברמן) מחדש, ובחלק מהם נרשם בכתי"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע לאיזה מקום שייכים.

את הרצון לסדר את העלים נפרדים שבאוסף, הביע כבר בשנת תרס"ט, אל כ"ק בנו (אגרת ריח):

עשיית רשימה מהכי"ק הבלתי מכורכים הוא דבר נחוץ, והרבה פעמים חשבתי לעשות בהם סדר, ואינו נמצא זמן פנוי על זה, וכשתהי' רשימה בנקל שיבוא אי"ה לידי פועל. יש שם הרבה השייך להלקו"ת כת"י[446], גם הגהות לדרושים מהנדפסים והבלתי נדפסים.

ואפשר שהדבר נדחה לתקופת רוסטוב, כנ"ל.

* * *

שעה קלה לפני ההסתלקות פנה כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אל החסידים שסבבוהו ואמר משהו גם בקשר לאוסף כתבי-היד.

על כך מסופר באגרת כללית לאנ"ש שכתבו זקני החסידים מיד אחרי ההסתלקות (אגרות-קודש אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ח"א ע' קיג):

איך גיי אין הימעל, די כתבים לאז איך פאר אייך.

כך מספר גם הרש"ז הבלין באגרת שכתב בי"ט אדר תרפ"ד (חכמי ישראל בעש"ט, נ.י. תרפ"ד, מט, ב. "המשפיע" ע' פב):

איך גייא אין הימול, און אייך לאז איך איבער מיינע כתבים.

וכן מזכיר את הדברים הרמ"ד רבקין, בספרו "אשכבתא דרבי" (ע' 96):

איך גיי אין הימעל, די כתבים לאז איך פאר אייך.

---

445. ראה מבית הגנזים פרקים ע; פז.

446. הנסמן בספריה במספרים 1102-1101.

דור ששי: כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע

החצר בליובאוויטש

פרק קס
בתקופת ליובאוויטש

הוד כ"ק אדמו"ר מרנא ורבנא יוסף יצחק נולד י"ב תמוז תר"מ (1880) בליובאוויטש.

בקיץ תרנ"ג (1893) התקיימה הבר מצוה שלו באולם הגדול שבחצר רבותינו, ובשלהי שנת תרנ"ז (1897) התקיימה חתונתו באולם הגדול הנ"ל[1].

מיד אחרי החתונה נפתחה הישיבה תומכי תמימים[2] והוא מונה להיות מנהל הישיבה.

אחרי חתונתו הוסיפו לבנות אצל בית כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע – עוד חדר אחד עבור דירתו[3], ואחר כך עבר לגור בבית הסמוך, בפינה מערבית דרומית של החצר (הבית

חותמת
כ"ק אדמו"ר
מוהריי"צ נ"ע

שנבנה בתחלה עבור מרת דבורה לאה גינזבורג – בת אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כמסופר לעיל פרק פ).

בחלק הקדמי של הבית (הפונה אל החצר) היו שני משרדי הישיבה. ובחלק האחורי (הפונה אל הרחוב שייער, המכונה "די קאלטע גאס") היתה דירתו.

---

1. ס' המאמרים תשי"א ע' 171.
2. כדלעיל פרק קד ואילך.
3. ראה שיחת יו"ד שבט תשכ"ד, תורת מנחם חל"ט ע' 45-44.

פרק קסא
בתקופת רוסטוב

אחרי נסיעת אחרוני תלמידי הישיבה מליובאוויטש, בשלהי תרע״ח (1918), כמסופר לעיל פרק קכג, התנחלה העירייה בחצר. את האולם הגדול הפכו לתיאתרון העירוני. בית כ״ק אדמו״ר הרש״ב נ״ע – בית המשפט. חדרי כ״ק אדמו״ר מוהר״ש נ״ע – ועד ההנהגה העירונית. חדרי כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע – בית הפקידות העירוני. בית החומה – בית הספר העירוני.

על חלק מהפרטים הנ״ל נודע מיד אל כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, שמספר על כך באדר״ח אדר-שני תרע״ט (אגרת א׳קג):

מהנעשה בליובאוויטש, כי החרימו את החצר והבתים שלנו ואומרים שעשו שמות ר״ל. ארגזי הספרים והשראנק והמעבל לקחו והרבה שברו. הנחנו שם כלים יקרים מפאסודא[4] ועוד כלים שעולים להון רב ביותר עתה, ואומרים שבהחומה עשו אוצילסט[5] והוא בדרך נקמה ר״ל.

בתחלת ניסן תרפ״א (1921), ככלות שנה ראשונה להסתלקות כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, נשרפו כל הבתים שבחצר רבותינו.

מספר על כך כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע, אל דודו ר׳ מנחם מענדל שניאורסאהן, בג׳ כסלו תרפ״ד (אגרת קנג):

בחדש ניסן, ככלות שנה ראשונה להסתלקות הוד כ״ק אאמו״ר הרה״ק זצוקללה״ה נבג״מ זי״ע, בין יארצייט שלו[6] ויארצייט הוד כ״ק אאזמו״ר הרב צמח צדק זצוקללה״ה נבג״מ זי״ע[7], שלח ה׳ אש ממרום, ובחצי שעה נשרפו כל הבתים, אשר הי׳ לנו בליובאוויטש.

בהזאל הגדול הי׳ הטיאטער העירוני, בחדר הוד כ״ק אאמו״ר הרה״ק זצוקללה״ה נבג״מ זי״ע – בית המשפט, בחדרי הוד כ״ק אאזמו״ר הרה״ק זצוקללה״ה נבג״מ זי״ע – ועד ההנהגה העירונית, בחדרי – בית הפקידות העירוני, ובהבית חומה – בית הספר העירוני, ונשרף הכל, הבית המדרש עם כל הספרי תורה, והשוק עם הרבה רחובות. וכאשר הייתי שם בקיץ תרפ״ב[8], נבהלתי על המחזה השמם ר״ל.

כן האהל הקדוש הוא נחרב. הבית המדרש אין שם, והנכרים גנבו את כתלי הגדר, והנר תמיד כובֶה, ואין איש בא לשם, רק עשו חפירה סביב הבית הקברות, ובדעתי בעזרתו ית׳ להשתדל בזה.

גם בה׳ תשרי תרפ״ט (1928) כתב רבינו אל כבוד דודו הרב משה ליב גינזבורג, אודות ההשתדלות לעשות תיקונים באהל בליובאוויטש:

ידידינו ר׳ יחיאל שי׳ חזן[9] כתב לי על דבר אהל הוד כ״ק אאזמו״ר הרה״ק הצמח צדק והרה״ק אאזמו״ר זצוקללה״ה נבג״מ זי״ע, הצריכים תיקון גדול. וכן כתב לי ידידנו הרה״ג הר״ר יהושע[10] שי׳, אשר נכונים המה כבוד דודי והוא, לנסוע לליובאוויטש ולהתיישב על אתר מה שאפשר לעשות ולתקן. הנה למותר הוא בקשתי בזה, אשר בודאי יעשו זאת, לנסוע לראות על אתר, ויואילו נא להודיעני כמה צריך לעלות התיקון, ואשתדל בזה בעזה״י.

* * *

הידיעה הראשונה שיש לנו משריפת הבתים, היא מהאמור באגרת שכתב בכ״ט שבט תרפ״ב (אגרת ה׳קנח):

בימים ראשו[נים] של ניסן תרפ״א נשרפו כל הבתים, וכל מה שהי׳ במרתפים מהכלי בית נשדדו ונשברו כו׳.

באותה שעה עדיין היו גרים כמה מאנ״ש בליובאוויטש, אשר העבירו את בית הכנסת לבית החומה[11].

גם בנין המקוה נחרב, ובתחלת שנת תרפ״ב (1921) שלח להם כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע סכום מעות לתיקון המקוה[12].

בערב ר״ח אלול של אותה שנה (1922) נסע כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ לליובאוויטש להשתטח באהלי הקודש. בהיותו שם חזר מאמר חסידות בבית הכנסת אשר בבית החומה[13].

היתה זאת הפעם היחידה שביקר בליובאוויטש אחרי קבלת נשיאות חב״ד.

---

4. כלי אוכל.
5. בבית האבנים שבחצר עשו בית ספר חילוני.
6. שחל בב׳ ניסן.
7. שחל בי״ג ניסן.
8. כדלקמן בסמוך.
9. היילפרין.
10. נימויטין.
11. זכרון לבני ישראל ע׳ פח. והיינו שבית החומה, שהוא בית אבנים, לא נשרף בעת השריפה, ולשם העבירו את בית הכנסת.
12. אגרת ה׳פז.
13. זכרון לבני ישראל עמ׳ פז-ח. המאמר הוא ד״ה אני אל אלקים אקרא – נדפס בסה״מ תרפ״ב (הוצאת תש״ע) ע׳ תמז ואילך.

פרק קסב
בתקופה שאחריה

על התקופה שאחריה[14] מספר ה"ר יהודה חיטריק בספרו רשימות דברים (מהדורת תשס"ט-ע) ע' 330:

כאשר עזב כ"ק אדמו"ר הרש"ב וכל משפחתו את ליובאוויטש התחילה ירידה גדולה להעיר בפרנסה, והעיר הלכה ודלה, ובפרט בעת שגם הישיבה עזבה את העיר. הרבה אנשי ליובאוויטש שמקור פרנסתם הי' מהחצר עזבו אז את ליובאוויטש. ובפרט אחרי שממשלת הקאמוניסטן אחזה ברסן הנהלת המדינה, שכל מי שהי' ביכולתו לעזוב את העיר ולהתיישב בעיר גדולה עזב את העיר, עד שבשנת ת"ש נשארו לערך מאה ועשרים משפחות.

כאשר כבשו הנאצים ימש"ו את המקום, מצאו שש מאות ושלושים יהודים, אנשים נשים וטף, וכרו עבורם קבר אחים וביום אחד ירו אותם למוות. הי"ד[15].

ואחרי אשר גברו הקאמוניסטן על הנאצים במלחמה כבדה שעברה בליובאוויטש - נחרבה העיר לגמרי, ואף מגדר כפר יצאה, ויש שם רק סימן של כפר עם בתים אחדים של נכרים.

בשנותיו האחרונות של רבינו, בשנת תש"ט, כאשר דירתו היתה כבר ב-770 שבנ.י. התעניין לדעת את מצב העיירה ליובאוויטש ומצב האהל, ואם יש אפשרות לעשות בו תיקון. כך כותב בה' מ"ח תש"ט, אל ר' יונה איידלקאפ (אגרת ג'שי):

מה נעשה עם האהל בליובאוויטש ... לאט לאט יתדבר עמהם, וכמובן אשר כל ההוצאות הסבוכים בזה יחזירו להם, ויודיעו התיקונים הדרושים.

ובד' שבט כותב אל ר' משה יצחק זוסקעוויץ (אגרת ג'שנא):

ואתענין לדעת בפרטיות ... מצב האהלים של הוד כ"ק אאזמו"ר הרה"ק נ"ע, ואם צריכים תיקון, וכמה, ועל ידי מי אפשר לסדר זאת. כמובן שיכתוב הכל בזהירות, ובלי הזכרת שמי.

אמנם לפי מצב שנים טרופות אלו לא היתה שום אפשרות ליהודי לנסוע לליובאוויטש ולהתעסק בתיקון האהלים.

חלק מהמצבות שהיו בבית החיים נשדדו ע"י הנכרים לצורך בניית יסודות הבתים[16].

האפשרות הראשונה שהיתה לאחדים מאנ"ש לבוא לליובאוויטש, היתה בשנת תשכ"ו. לצורך זה נסע הרה"ח ר' דוד שי' גורביץ, מסמרקנד הרחוקה אל ליובאוויטש, והקים שם את מצבות כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" וכ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע ההרוסות.

המצבות לפני הקמתן

את האהל בנו מחדש בשנת תשמ"ט, הרה"ח ר' דוד שי' נחשון ור' אבי שי' טאוב. מאז ואילך מרבים אנ"ש לנסוע לליובאוויטש, לבקר בחצר רבותינו ולהשתטח על ציוני רבותינו.

* * *

בתחלת אותה שנה תשמ"ט, פנו בחורים מישיבת "תומכי תמימים" במוסקבה אל מזכירות הרבי, ובקשו הסכמה וברכה לרכישת בית בעיירה ליובאוויטש. כעבור ימים אחדים התקבל מענה הרבי, עם כמה מאות דולרים – כהשתתפות בקניית הבית מכספו.

מיד עם קבלת המענה, נסעו הבחורים לליובאוויטש, בכ' מרחשוון תשמ"ט, לחפש בית העומד למכירה. אחרי יום של חיפושים מצאו את הבית היחיד שעמד למכירה,

14. על הנעשה ברוסטוב, אחרי ההעתקה ממנה, ראה לעיל פרק קג.

15. על פי המסמכים המובאים בספר ברוסית "ליובאוויטש צענטר חסידוב חב"ד, דאקומענטאלני אוצערקי", דלעיל פרק לז, רצחו הנאצים ימ"ש, ברביעי בנובמבר (ג' מ"ח תש"ב), את כל 483 היהודים אשר בה, הי"ד.

16. באחד מביקורינו בליובאוויטש, הראה לנו אחד הנכרים, מצבה יהודית הבנויה בחצרו.

ולמחרת, בכ"א מרחשוון, נקנה הבית, על שם אחד מהבחורים – נחום תמרין.

על שער הבית הוסיפו כיתוב "770 - בית חב"ד", כדי שהמבקרים בליובאוויטש יידעו היכן נמצא הבית חב"ד.

אחר כך התקשרו אליו מהמזכירות של הרבי לשאול את הכתובת שבו נמצא הבית. לא היו אז רחובות ומספרים מסודרים לבתים, לכן השיבו רק, שהבית נקרא "בית שניאורסאהן". מאז קרא הרבי לבית בשם הזה.

הרבי נהג בכל שנה למכור גם את החמץ שבבית הזה.

בשנת תשנ"ו נקנה חלק מחצר רבותינו בליובאוויטש, על ידי ה"ר נתן גוראריי, כדי לבנות בו מוזיאון. בשנת תשנ"ח הוא קנה חלק נוסף בחצר, ואת החלק השלישי והאחרון קנה בשנת תש"ס.

בניית בית המוזיאון במרכז החצר הושלמה בתחלת ניסן תשס"א, ונפתח המוזיאון לציבור.

ספרים וכתבים

פרק קסג
אוסף ספריו וכתביו

באחת מאגרותיו, שכתב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בר"ח אייר תר"ץ (אגרת ג'תתלז) מספר על עצמו:

מעודי הנני מאסף ספרים, יש לומדי ספרים, קוראי בספרים ויש מאסף ספרים.

ואכן כבר בצעירותו, באותה שעה שכ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בנה והרחיב את ספרייתו בליובאוויטש[17], עסק כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע באיסוף ספרים לספרייתו הפרטית.

ברוסיה עצמה לא קל היה למצוא מוכרי ספרים שיש להם ספרים רבים במחירים סבירים, ובפרט יקרי ערך. זאת היו רוכשים בעיקר ממוכרי ספרים עתיקים שמחוץ לגבולות רוסיה, באירופה, אפריקה הצפונית או ארץ הקודש.

לעיל פרק קנג סופר, איך שכ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע סיכם עם שאר-בשרו הרש"ז סלונים, שבהיותו בארה"ק יתעניין ברכישת כתבי יד עבורו. באותה דרך סיכם גם כ"ק בנו אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע עם ה"ר יעקב יוסף סלונים בן הרש"ז הנ"ל, שיתעניין ברכישת ספרים יקרי ערך עבורו בארה"ק.

ספרים רבים נרכשו באמצעותו בשנים תרס"ד-ה. הגיעו לידינו שלוש אגרות שכתב אליו כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בקשר לקניית ספרים באה"ק, ומתוכנן נראה שרבות הן האגרות שכתב לו בנושא זה, אך לא הגיעו לידינו אלא שלוש אלו בלבד. וכך כותב הוא לו ביום ג' פ' פנחס תרס"ד (אגרת ו):

מכתב כבודו בלוית הרשימה קבלתי, ותשואות חן לכבודו עבור טרחתו בזה. והנני בזה להסגיר רשימה מאת אשר לקטתי והקצבתי עליהם מקחים, ואחשב כי המקחים טובים הם. ואפשר הרבתי להעמיד, אבקש את כבודו לשנות, וליתן פחות מהמקח שקצבתי. וליתן ביוקר מזה בודאי אין צריכים. ואם יוסכם המוכר אז, צריכים לחבשם ביחד עם הספרים שקניתי אצל ידידינו ר' ישראל שמעון שיין שי', סך ארבעים ושבעה ספרים במחיר תשעים ושנים רו"כ וארבעים קאפ', ולהודיעיני ואשלח את כל הכסף ביחד ... וגודל בקשתי בהשגת ספרי הקודש עבורי...

בסוף הרשימה ששולח כבודו כותב המוכר, כי יש אצלם הרבה ספרים עתיקים, רק באשר נדפסו מקרוב[18] לכן אינו שולח רשימה. על כן צריכים להודיעו כי הנני קונה דוקא ספרים עתיקים, וברשימה הזאת אין כל כך ישנים כו', וכאשר ישלח אלי רשימות בודאי אקנה אי"ה.

אפשר יוכל כבודו להשיג אדרעס על ספרים לאלגיר והדומה, כי שמעתי אשר שם באפשר לקנות בזול.

כעבור חצי שנה כותב לו שוב ביום ועש"ק ויצא תרס"ה (אגרת ז):

השגתי רשימה מירושלים מהאיש ר' נחום אתרוג ... וכותב לי רשימה ארוכה ביותר הרבה ספרים ... ועשיתי את הרשימה אשר הי' דרוש לי אז ושלחתי לכבודו ... ועתה הנני שולח לכבודו את הרשימה של ה' אתרוג ויטיב להשיגה[19] ... ברשימה זו הצגתי המקחים כפי ידיעתי בדבר קניית הספרים וגם על פי ספרי הקאטאלאגין השונים שיש אצלי, ואחשב אשר המוכר צריך להיות מוסכם על זה ... אבקש את כבודו להשתדל להשיג את הרשימה הזאת, ועוד ספרים טובים ולשלוח רשימות טובות...

בדרך כלל הנני בזה לגלות לכבודו את רצוני בדבר קניית ספרים. העיקר אצלי הם יקרי המציאות מהדפוסים הראשונים בדוקא, ובזה העיקר הא' הם ספרי הקבלה, והב' תשובות, והג' פוסקים. על כן ידע כבודו מזה, והי' אם יגיע לידו איזה דבר טוב ייטיב להודיעיני תיכף ומיד, ואסיר תודה אהי' אי"ה לכבודו...

עוד זאת בדעתי שצריכים לחפש בהגניזה דירושלים (והעיקר כפי ששמעתי הוא בחברון) שבודאי ימצאו שם כתיבת יד מרבינו הצדיקים, כמו כי"ק של כ"ק אדמו"ר האמצעי זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע ועכ"י, ודבר זה נחוץ לעשות.

האדרעס ששלח אלי כבודו מאלגי"ר נאבד אצלי, אשר על כן אבקש את כבודו שיכתוב נא לאלגי"ר, ואפשר יעלה בידו להשיג זה. כן כדאי לכתוב עוד למקומות שונים.

אפשר יש לכבודו האפשרות להשיג אדרסס לליואורנא, כי אחשב אשר שמה גם עתה אפשר להשיג ספרים טובים.

ואכפול בקשתי להשתדל בכל האפשרי בדבר קניית ספרים וכתבי-ידות וישלח אלי רשימות טובות ואשיב לו תיכף ומיד אי"ה.

בצירוף לאגרת זו נשלחה אליו רשימה של 49 ספרים, עם מחירים שהיה מוכן לשלם עבור כל ספר. זהו רק החלק הראשון של רשימת אתרוג – אותיות א-ח.

ובאגרת השלישית מוסיף לכתוב לו בב' אד"ש (שם אגרת ט):

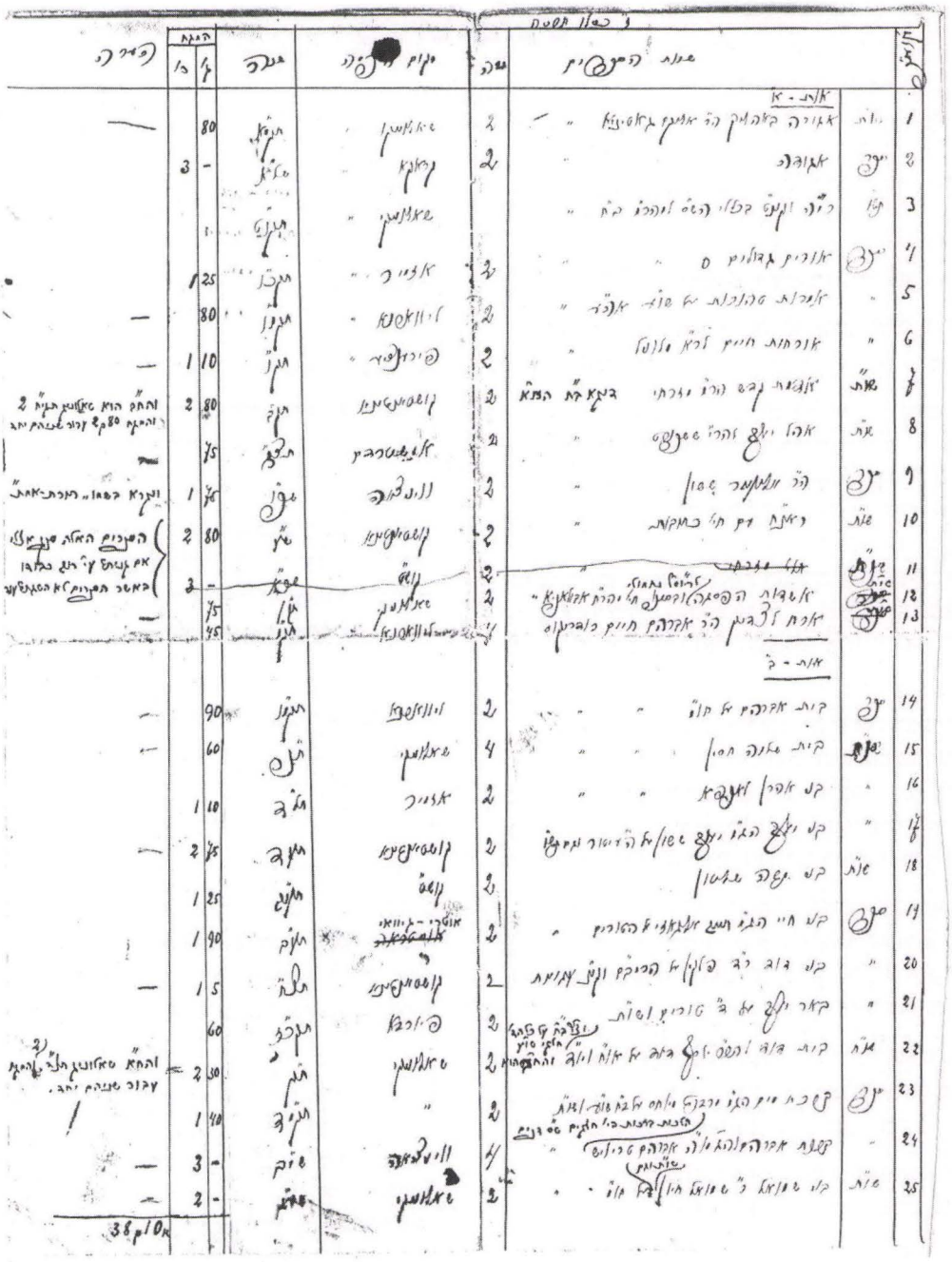
הנני מסגיר בזה רשימות הספרים עד אות מ"ם ועד בכלל.

---

17. כמסופר לעיל פרק קנב ואילך.

18. ר"ל כיון שאותם ספרים עתיקים נדפסו מחדש.

19. לרכוש את הספרים הרשומים ברשימה הזאת.

הגהות כתי"ק – על גליון רשימת הספרים

בעצם לא ברור כאן האם רכישת הספרים האלו היו לצורך עצמו או עבור האוסף של כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. אמנם זאת ידוע לנו, כי במשך כל השנים היה גם לו אוסף ספרים פרטי, בנפרד מהאוסף של כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.

בשנת תרס"ז היו שניהם במשך רוב השנה בחו"ל. לחג הפסח בא כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע חזרה לליובאוויטש, ומשם כתב לו בי"א ניסן (אגרת תתקסא):

הספרים שלך המה בשלימות ועומדים כסדר כמאז כן עתה.

וחזר על כך באגרת כ"ד ניסן (אגרת תתקסד):

בדבר הספרים שלך כבר כתבתי לך שעומדים על מקומן.

כמו כן התעניין כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע באותה אגרת במצב קניית ספרים נוספים על ידו:

תודיעני אם הי' ידיעה מהוסאטין[20] בדבר הכת"י, כן אודות הספרים. כמו כן אם שלחת רשימה לאה"ק, ואפשר קבלת תשובה.

ועל דרך זה באגרות רבות.

בחורף תרד"ע, בשעה שהתעסקו בסידור הספרים של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בארונות, כנזכר לעיל פרק קנז, רצה כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע להשלים את ספריית כ"ק אביו בספרים שבאוסף הפרטי שלו. כשהודיע על כך אל כ"ק אביו, ששהה באותה שעה במענטאן שבצרפת, השיב לו כ"ק אביו (אגרת תו):

ומה שהוספת מהספרים שלך, עם היות שאני נהנה מהשלמת הספרים, האמת הוא שאין הנאתי כל כך בזה, מפני שבין כה אתה לוקח הספרים מחדרך, הא' מיא דארף האבין ספרים, והב' כשנמצאים באלמער לוקחים לפעמים ספר זה ולפעמים זה ונוחלים איזה דבר מהם, והם מהדברים הבאים בדרך אגב שאינו תלוי בזמן ומקום.

יש סימנים שבאמצעותם ניתן להבחין בין הספרים שבשני האוספים הללו: ספרים שלא היו כרוכים, או שכריכתם היתה פגומה, נמסרו לכורך. כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע הורה לכורך, שעל גב הכריכה של הספרים שלו יחרוט באותיות מוזהבות את הר"ת של שמו: י"ש.

ברבים מספריו יש גם תו-ספר (אקסליבריס) שבה רשום "אוצר הספרים / של יוסף יצחק שניאורסאהן / ליובאוויטש".

20. בית מסחר הספרים של השותפים שוואגער-פרנקל.

כך הלכה ונבנתה הספריה בליובאוויטש על שתי מחלקותיה – זו של האב כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, בצד זו של הבן כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע. וכך נשארו שני האוספים האלו זה בצד זה, עד לשעת העקירה מליובאוויטש, שמסופר עליה לעיל פרק קא, ואז נארזו כל הספרים בארגזים מיוחדים ונמסרו למשמרת במחסן במוסקבה, כדלעיל פרק קנח.

בתקופת הנשיאות

זאת עד להסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בב' ניסן תר"פ, שאז עברו גם ספריו לידי בנו יחידו – כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע. וליתר תוקף הזכיר זאת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בפירוש בצוואתו (אגרת תקיד):

כל הספרים, לבד אותן שאפרט בסמוך, אני מוריש לבני שי'.

פירוש הדברים כך הוא:

כבר סופר לעיל פרק קנט, שבשעה שעברו מליובאוויטש לרוסטוב, לקח אתו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע את אוסף כתה"י, ואילו את אוסף ספרי הדפוס שלח למשמרת במחסן במוסקבה. בנוסף לכתה"י לקח אתו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע את הספרים השמושיים ביותר, שבלעדם לא יכול היה לנסוע לרוסטוב לאורך זמן. מבין הספרים הללו, השאיר ספרים אחדים לכל אחת מנכדותיו, בנות כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, על מנת שלאחר נישואיהן יתנו אותם לבעליהן ללמוד בהם. וכך כותב הוא בצוואתו:

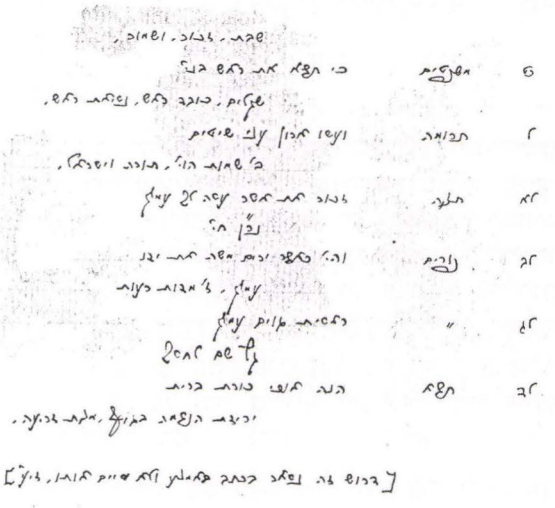
ספרי החסידות שלי שאני מעיין בהם בתמיד[ו]ת, אני מחלקם לנכדותי יחיו, כמובן כדי שיתנו לבעליהן ללמוד בהם.

והולך ומונה את שמות הספרים שנותן לכל אחת מהנכדות, לכלתו ולזוגתו הרבניות הצדקניות. ועל זאת מודיע בתחלה כי "כל הספרים לבד אותן שאפרט בסמוך אני מוריש לבני יחי'".

פרק קסד
אוסף כתבי היד

בשנת האבלות תר״פ-תרפ״א, עסק כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בסידור כתי״ק; ועריכת רשימות לכתבי כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

המאמרים שבכתי״ק מסודרים לפי השנים, דרושי כל שנה בקובץ לעצמו. לכל קובץ הוסיף מדבקה בכתי״ק שנת המאמרים וכיו״ב. גם ערך מפתח מפורט מהמאמרים שבו, בתוספת תוכן התחלת המאמר. קבצים אלו מסומנים עתה באוסף כתה״י מס׳ 2541-2585.

באותה צורה סידר גם את אגרות-קודש כ״ק אביו. ובהמשך לזה רשם ביומנו מיום י״ט מ״ח תרפ״א, את מספרי המאמרים והמכתבים שיש אצלו בכתי״ק, כדלעיל פרק קנה.

* * *

לערך בשנת תר״צ, ערך כ״ק אדמו״ר זי״ע רשימה מאוסף כתה״י שאצל כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע. ברשימה זו יש שלושה עמודים, ובראש העמוד השלישי:

שמות הביכלאך שאצל כ״ק מו״ח אד״ש[21]. עמוד א׳ וב׳ העתקתי ממפתח הכללי. עמוד ג׳ – אינן במפתח, אבל ראיתים (ואולי נתוספו אחרי הערכת המפתח) ... המספר שמצד ימין – הסדר כפי שהעמידן אדנ״ע.

ברשימה הזאת לא נזכר תאריך כתיבתה; אמנם ה״מפתח הכללי״ הנ״ל נזכר בדברי כ״ק אדמו״ר זי״ע, בניחום אבלים לרש״ג ע״ה, בכ״ה תשרי תש״ל (שיחות קודש תש״ל ע׳ 719):

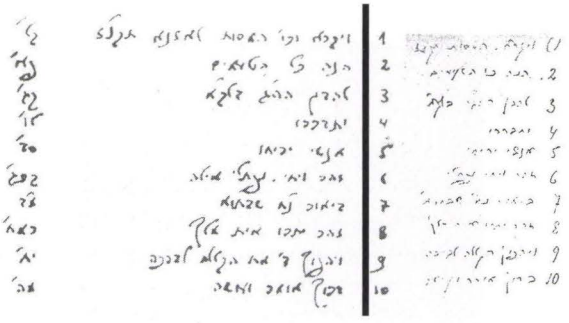
איך האב דאס געזוכט זייענדיק אין ריגא, אין דעם מפתח פון כ״ק מו״ח.

ואולי יש לקשרה גם למסופר בשיחת כ׳ כסלו תשל״ז (הוספות להמשך בשעה שהקדימו תער״ב ח״ג, הוצאת תשנ״ג, ע׳ יב):

כשכ״ק מו״ח אדמו״ר נסע מביתו[22], חיפש מישהו שיוכל לסמוך עליו ולהשאיר בידו את הכתבים על מנת להחזירם בשלימות, וכנראה, שלא היתה לו ברירה ... אלא למסרם בידי.

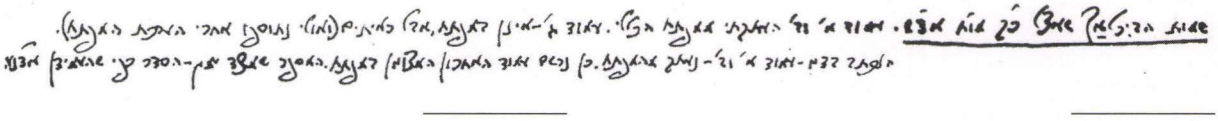
אפשר שבאותה תקופה ערך את הרשימה הנזכרת.

״המפתח הכללי״ הנזכר, היא רשימת כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע מהביכלאך, שבה רשומים 265 ביכלאך, והיא תואמת את מספרי הרשימה בכתי״ק אדמו״ר זי״ע. וכמו כן היא תואמת את המספרים שנרשמו על גבי כריכת כתה״י – בכתי״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע.

הרשימה בכתי״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע
לעומת הרשימה בכתי״ק אדמו״ר זי״ע

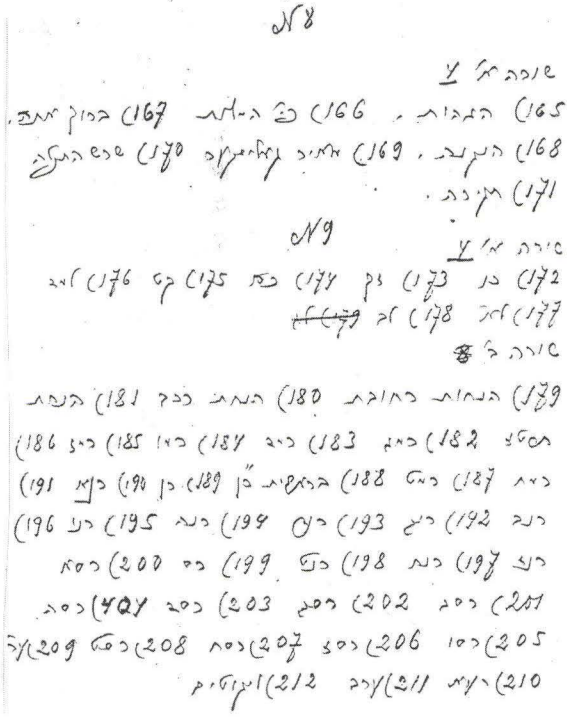
עוד יש בארכיון מפתח כללי מהביכלאך, בכתי״ק כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע; אבל מספר כתה״י, סדר רישומם, המספרים, וניסוח תיאור כתה״י – שונה בשתי הרשימות האלו.

21. מורי וחמי אדמו״ר שליט״א (אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע).

22. לארה״ק ולארה״ב, מקיץ תרפ״ט עד קיץ תר״צ.

ברשימה הזאת האחרונה נזכרים גם קובצי דרושי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, והאחרונים שבהם:

211) ערב[23].

212) ליקוטים.

מהעובדה שלא נזכרו כאן קובצי דרושי תרע"ו-פ, נראה אולי, שהרשימה נערכה לפני עזיבת העיר ליובאוויטש בתחלת שנת תרע"ו. גם על פי הכתב נראה קצת שהרשימה נערכה באותה תקופה. ברשימה הזאת נרשמו כתה"י לפי סדר עמידתם בארונות בליובאוויטש. והיא מועתקת גם במכונת כתיבה, שבראשה:

רשימת ספרי כתבי הקדש כפי סדר עמידתם בהמגדלים בדיוק.

* * *

בשעת מאסר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בשנת תרפ"ז, היה חשש שהם יחרימו את כתבי-היד שברשותו. את הדאגה הזאת דאג כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע בישבו בבית האסורים, כמסופר ברשימת המאסר שלו (לקוטי דבורים ח"ד ע' 1246):

מה נעשה בביתנו בשעה זו? ... ומה נעשה עם המיועד להיות חתני מר מנחם, שהלך אל מעונו של מזכירי מר ליבערמאן[24], האם ח"ו לא נתפס בכף ... התמונה הכללית הרהיבתני ושטף דמעה התפרץ מעיני, דמעות חמות מאד התגלגלו על פני, לבי מתרגש וכל גופי רועד: מי יודע פן ואולי ח"ו לוקחו הכתבים.

* * *

באותה שעה דאג גם כ"ק אדמו"ר זי"ע אותה דאגה: מה יהיה עם הכתבים? כ"ק אדמו"ר זי"ע הזדרז אז וחילק מיד את הכתי"ק לכמה מאנ"ש על מנת להחביאם, ואחרי הגאולה בי"ב תמוז הוחזרו כתבי-היד.

את הסיפור הזה מזכיר כ"ק אדמו"ר זי"ע באגרת שכתב אל הרש"ז דוכמן, בי"ב חשון תש"ט (אגרת תיד):

כמדומה שבימי מאסר כ"ק מו"ח אדמו"ר שליט"א בפ"ב הי' הוא מאלו שנתתי להם להחביא את הכתי"ק?

במענה הרש"ז הוא כותב אל כ"ק אדמו"ר זי"ע:

שכת"ר נתן לי קארזונע גדולה כתי"ק, וההשגחה היתה כי ביום ג' י"ב תמוז בשעה 1½ הבאתי, וכת"ר ישב בזאל הגדול בצד מערבית, וכאשר מסרתי לכ' אמרו לי, אשלם לכם שכר טרחה בבשורה טובה כי אדמו"ר שליט"א יבוא על שבת קודש.

בשעה שנסענו בשליחות לרוסיה בשנת תשמ"ח (כמסופר בארוכה ב"יומן השליחות המיוחדת"), שאלתי אצל כ"ק אדמו"ר זי"ע, אם אפשר הדבר שלא כל הכתי"ק הוחזרו אז, ואם כדאי לחפשם. ועל זה הואיל להשיב:

הרי הוחזרו תומ"י!!

---

23. המשך תער"ב, שנמשך עד שנת תרע"ו.

24. אודות הליכת כ"ק המיול"ח אדמו"ר זי"ע לבית המזכיר ר' חיים ליברמן (להודיע לו מהמאסר, על מנת להכחיד מיד את המסמכים שיכולים להרשיע וכו'), סיפר לי ר' חיים (בשלהי תשמ"ג, מתוך רשימתי מאז):
הרבי שהי' אז מיול"ח, לא בא בעצמו, כי אם יחד עם הר"ר אלי' חיים אלטהויז, הי"ד. שער החצר שלנו כבר היה סגור בשעה מאוחרת כזו, וכדי להכנס לחצר הוצרכו לבקש משומר השער שיפתח להם, ועל ידי זה נודע הדבר לג.פ.או. – כפי שנודע לי אחר כך.
לפי זכרוני לא נכנסו לביתי, אלא הודיעו לי דרך חלון הבית – על דבר החיפוש בבית הרבי. לקחתי מיד את כל הדואר המתקבל, וכל מה שיכול לעורר חשד, הדלקתי אש ושרפתי את הכל.
עוד לא כלה האש, נשמעו דפיקות בדלת ונכנסו שוטרי הבולשת, ומיד עם כניסתם פנו לעבר האש ואמרו, כמדברים לעצמם "כבר הכל נשרף"...
בעת החקירה שלי במאסר שאלוני בין השאר, מי הם שני האנשים שבאו לביתך באמצע הלילה, לפני שבאו לאסור אותך.
אני משער שנודע להם הדבר על ידי שומר השער הנ"ל, שסיפר להם זאת. וכיון שראו שהספקתי לשרוף את הניירות החשודים הבינו שהיו אלו שלוחים מבית הרבי, להודיעני את חומרת המצב, ועל כן רצו לדעת מי הם שני השלוחים האלה.
השבתי להם שהיו אלה שני שיכורים ששכחו את הכתובת ביתם, ובאו לביתי באמרם שזהו ביתם ושאכניסם. איני יודע אם התשובה נתקבלה אצלם, אך יותר לא שאלוני בזה.

פרק קסה
אוסף כתביו

משחר נעוריו הרבה כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע בכתיבה. היה לו יומן, שבו היה רגיל לרשום מאורעות שונים ודברים ששמע מפי כ״ק אביו ומפי זקני החסידים. יומן זה לא הגיע לידינו בשלימותו, אלא רק חלקים ממנו, חלקם נעתק בשיחותיו ובאגרותיו וחלקם התפרסם בספרים שונים.

הוא גם היה רושם ״הנחות״ מדרושי, ובעיקר משיחות, של כ״ק אביו. ה״הנחות״ מהדרושים נדפסו בסדרת ״ספר המאמרים״ מאת כ״ק אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, וה״הנחות״ מהשיחות – בספר ״תורת שלום״. כן היה רושם גם דרושי עצמו וביאורים לדרושי כ״ק אביו. אלו נדפסו בהוספות שבסדרת ״ספר המאמרים״ מאת כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע.

בזמנים שהיה עסוק בנסיעות ולא שמע בעצמו את הדרושים שהיה אומר כ״ק אביו אדמו״ר מוהרש״ב נ״ע, היה מבקש מאת אחד מה״חוזרים״ לשלוח לו העתק תוכן הדברים. וכך כתב ביום כ׳ תמוז תרע״ג, אל אחד מהתלמידים ה״חוזרים״, ה״ר אליהו סימפסון (אגרת ג׳תשמו):

הנני לבקשך אשר בכל שבוע ושבוע תכתוב לי ענין המאמר דשבת קודש, מובן אשר יהי׳ רק בקצרה, לא הנחה, רק שיהי׳ ההתחלה, כן הסוף, והתוכן מה שהיו הדברים, אבל שיהיו בהמשך לא דברים בעלמא. ואתה, וידידי הבחור מ׳ אלתר שי׳[25] תעשו זאת, ותצרפו גם את ידידי ה׳ מ׳ ירוחם שי׳[26], ותשלחו על האדרעס האמור מעבר לדף, ואהי׳ אסיר תודה לכם עבור כל אלה.

במשך שנות נשיאותו הרבה כ״ק אדמו״ר מוהריי״צ נ״ע לאמר דרושים ושיחות, ואף היה רושם אותם, או שהשומעים היו רושמים ״הנחות״ מדבריו, ולפעמים היה הוא מגיהם ומוסרם לדפוס.

חלק מהמאמרים והשיחות נדפסו בשעתם בקונטרסים. אחר כך נדפסו כולם (גם אלו שלא נדפסו אז בקונטרסים) בסדרת ״ספר המאמרים קונטרסים״; ״ספר המאמרים (תר״פ-תש״י)״; ״לקוטי דבורים״ ו״ספר השיחות (תר״פ-תש״י)״. ועוד נמצאים בכתובים, שמכינים עתה לדפוס.

---

25. שמחוביץ.

26. גרליק.

פרק קסו
העברת הספרים לספריה הצבורית

לעיל פרק קנח נעתק חלק מאגרת המזכירות של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, שבה מסופר על האוסף הליובאוויטשי ואודות העברתו מליובאוויטש למחסן במוסקבה. בהמשך האגרת הנ"ל מסופר גם על העברתו לספריה הצבורית:

מפני מצב המלחמה לא הי' אפשרית בדבר להוביל אוצר הספרים ממוסקבה לרוסטוב במשך שלשה שנה, ואחרי כן באו ימי הרעב והמהפכה. ביני לביני נלקחו הספרים לבית עקד הספרים העירוני והם ברשותם, ועל פי מסירות שונות מצד מנגדי הדת במדינת הסוביטים עדיין לא הוחזרו הספרים לבעליו כ"ק אדמו"ר שליט"א, אבל תקוה נשקפת לטובה.

בשורות אלו סקר את מאורעות 14 השנים תרע"ו-תרפ"ט, שבהן נוהלה התעסקות והשתדלות גדולה ומסועפת להחזרת הספרים. נעשה כאן נסיון לספר על ההתעסקות הזאת, על פי המסמכים המועטים שהגיעו לידינו.

המסמך הראשון שהגיע לידינו הוא דו"ח שכתב פאוועל פאפאוו, בראשון במארס 1920 (י"א אדר תר"פ), בקשר לאוסף הזה, שמונח במחסני קוקורוב במוסקבא (תרגום מרוסית):

הספרים של שניאורסאהן נמצאים בשלימותן, מלבד ארגז אחד שנפגם מעט. הוא נשבר, כנראה, על ידי אנשי המכס. האחראי במחסן שיער את המשקל של כל ארגז לערך 15 פוד[27]. את המשקל המדוייק לא יכלו לקבוע, כי ברשימות של מחלקת המשלוחים לא ניתן המשקל של הארגזים האלה. והמכתב שנשלח להם נשאר בלי תוצאה. אע"פ שלערך 10 ארגזים הם קצת יותר קטנים, מכל מקום, גם אותם אי אפשר להעמיס יותר מאשר 3-2 ארגזים על עגלה אחת, ויש לשער שבכל עגלה יכולים להעמיס 35-30 פוד, ולכן שיער האחראי על המחסן שזקוקים לפחות ל-12 עגלות, וגם זה ספק אם יספיק.

קושי נוסף יש, שהאוצר נמצא בקומה השלישית של המחסן; נכון אמנם שיש מכונה להגביה, אבל היא מכונת יד וכדי להפעילה זקוקים לכח רב. כיון שלא ניתנו לי האמצעים לזה - כמה עשרות אלפים, הסתפקתי בהחתמת החדרים שבהם מונחים הספרים.

כתיבת הדו"ח הזה היתה בסמיכות לפני הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ברוסטוב, בב' ניסן תר"פ. היתה אז תקופה של מלחמת אזרחים, רעב ומחלות, ואי אפשר היה לחשוב על העברת האוסף ממוסקבא לרוסטוב.

הדיון בדו"ח שלפנינו הוא בדבר העברת האוסף לספריית רומיאנצוב (שהוחלף שמה אחר כך ל"ספריית לענין"), אחרי שמחסני קוקורוב, שהיו ברשותו של החסיד הגביר ר' זאלקינד פרסיץ, הולאמו, והספרים לא יכלו להשאר שם יותר.

הבקשות להחזרת הספרים

מיד אחר כך התחיל רבינו להשתדל לקבל את הספרים חזרה. הוא הצליח וקיבל את האישור הדרוש – בחורף תרפ"א. האישור ניתן על ידי משרד "נארקאמפראס", שתחת שיפוטו עמדה הספריה. מספרו של האישור הוא 670. האישור עצמו לא הגיע לידינו אבל הוא נזכר בכמה מסמכים של השנה הזאת. ומסופר על כך במכתב בקשה שכתב רבינו בקיץ תרפ"ב.

באותו קיץ שהה כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ששה שבועות במוסקבא, לרגל עבודתו בעניני הכלל. התאכסן בבית ר' מאיר יעקבסון[28], ומשם כתב מכתב בקשה למנהל ספריית רומיאנצוב (במכתב ניתנה הכתובת למענה – בית הר"מ יעקבסון הנ"ל). במכתב הזה נאמר בין השאר (אגרת ד'תרסה, תרגום מרוסית):

בשנת 1921, לפי בקשת ועד בתי הכנסת היהודים, נתקבלה החלטת מחלקת הספריות המדעיות "נארקאמפראס" להחזיר הספרים. כי בשנת 1919 עברו מחסני קוקורוב לממשלה והספריה נפלה לשיפוטה של מחלקת הספריות המדעיות "נארקאמפראס". אעפי"כ לא נוצלה על ידי קבלת הרשות האמורה, מחוסר אמצעים להוציא את הספרים, ולכן נמסרה לרשות ספריית רומיאנצוב, שברשותה נמצאת עד היום.

אמנם באותה שנה לא החזירו לו את הספרים.

שוב פנה רבינו בבקשה נוספת, בחודש יוני תרפ"ד, להחזיר לו את הספרים (מבית הגנזים פרק סג, תרגום מרוסית):

כבר התחלתי פעם אחת להשתדל בדבר החזרת הספריה, כבעלה החוקי, והבקשה התקבלה בחיוב על ידי מחלקת הספריות של ה"נארקאמפראס", אלא שבאותה שעה לא היה לי מקום להניח בו הספרים, ועל כן לא היה באפשרותי לנצל את הרשיון הניתן לי, והספרים נשארו במחסנים הנ"ל. כעת שעברתי לגור בלנינגראד, יש לי שוב את האפשרות להניח אותם בביתי ... ולכן משער אני שיש לי יסוד חזק לקוות, שספרייתי, שלפי תוכנה יכולה היא לעניין רק חוג מצומצם של מומחי דת יהודים, תוחזר לי.

---

27. 240 ק"ג.

28. ראה ס' תולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית ע' יז.

במענה שהתקבל כעבור ימים אחדים הם כותבים לו (תרגום מרוסית):

בקשר להצהרה מ6 ביולי 1921, מודיעים, שהספריה שהיתה אצל הרב שניאורסאהן, נמסרה על ידי נארקאמפראס למוזיאון רומיאנצאוו, שנקראת כעת ספרייה צבורית רוסית על שם לנין, לפי הדיונים ב16 לדצמבר 1919, וב21 במאי 1921. ולכן הצהרה זו שכוללת בקשה להחזיר את הספריה ל[יוסף] שלום בערקאוויץ שניאורסאהן, איננו יכולים למלאותה.

בהתאם למענה הזה, פנה רבינו שוב, בחמישי לפברואר 1925 (י"א שבט תרפ"ה), בבקשה דומה אל מועצת המחלקה המדעית של המדינה (אגרת ד'תרסח, תרגום מרוסית):

הספריה נמצאה במשך זמן רב במחסני הממשלה (לשעבר מחסני קוקורוב), ולערך לפני שנה הועברו למה שהיה נקרא בעבר מוזיאום רומיאנצוב, שם היא נמצאת באותם ארגזים שבהם הועברו מליובאוויטש.

כבר התחלתי פעם אחת להשתדל בדבר החזרת הספריה, כבעלה החוקי, והבקשה התקבלה בחיוב על ידי מחלקת הספריות של ה"נארקאמפראס". אלא שבאותה שעה לא היה לי מקום להניח בו הספרים ועל כן לא היה באפשרותי לנצל את הרשיון הניתן לי, והספרים נשארו במחסנים. כעת שעברתי לגור בלנינגרד יש לי האפשרות להניח הספרים בביתי ולהתחיל שוב להשתמש בהם לעיסוקי המדעיים.

במענה לבקשה הזאת כתבו מנהלי הספריה ב-26 לפברואר 1925 (ב' אדר תרפ"ה), מספר סיבות לאי החזרת האוסף: הבעלים לא דאגו לרושמה במחלקת הספריות נארקאמפראס כהחוק; כיון שלא נרשמה כנ"ל נמסרה למוזיאום רומיאנצוב; לדברי הספרן מר שמואל אייזנשטט יש לספרים חשיבות מיוחדת ולא כדאי להחזירם; המחלקה היהודית של הספריה הצבורית אין לה אוסף עשיר ואוסף זה יכול להעשיר אותה; אם יוחזר האוסף לבעלים הוא ישמש רק חוג מצומצם. אמנם הסיבה העיקרית לאי החזרת האוסף הוא, שאינם מוצאים את האישור מה"נארקאמפראס" משנת תרפ"א להחזרת האוסף לרבי.

מתוך מכתב המזכירות מכ"ז אד"ר תרפ"ז (אגרת ג'תתו) נראה שרבינו קיבל אז אישור נוסף מה"נארקאמפראס" לקבל את האוסף, וכן מסופר באגרת הנ"ל:

באמת נלקחה הביבליותיקה הלזו שלא כדין על פי החוק שלהם, ורק באשר א' הציונים מר אייזנשטט (שהי' ביבליותיקאר בהביבליותיקה דמאסקווא, כעת נסע לפלשתינא), הנה בתור נקמה פרטית, אשר בית כ"ק אדמו"ר שליט"א נודעים לאנטי ציונים, עשה איזה השתדלות כי יקחו הספרים, וכאשר ידע כי ניתן רשיון לקחת את הספרים ולהעמידם ברשות בעלים, נעשה איזה ערמומיות אשר יקחו את תעודת הרשיון חזרה, ובבוא האיש ר' חיים מאנעסזאן (גבאי בהכנ"ס דליובאוויטש במאסקווא) לקבל את הספרים (כי הוא התעסק בזה להשיגם והוא השיג את תעודת הרשיון על ידי העורך דין המפורסם האדון י. ס. אורינסאן) בקשו אצלו התעודה ואמרו לו כי יבא מחר, ובבואו בעוד איזה ימים לקבל הספרים על פי התעודה האמורה הושיבו לו כי התעודה נאבדה וצריכים להשיג אחרת, ותעודה אחרת כמובן לא ניתן. ואחר כך השתדל העו"ד אורינסאן ולא הועיל.

והתעסקות זו היא כמעט יותר משלשה שנים ואפשר ארבעה, עד כי עתה הושיבו (מאת ועד של הביבליותיקה הנ"ל) כי הספרים הם שלהם.

הנני חושב אשר מבינים אתם עד כמה גדלה צערו[29] בשמעו הבשורה המעציבה הלזו, עד כי עתה כבד לעשות מה בזה, ורק אפשר על ידי הבקשות האמורות מכבר.

מהמשך הדברים נראה לכאורה, שמדובר כאן באישור נוסף שקיבל מה"נארקאמפראס" בשנת תרפ"ה; אמנם אפשר שהכוונה גם כאן היא לאותו מסמך של שנת תרפ"א, שאנשי הספריה מזכירים במענה של ב' אדר תרפ"ה, שאינם יכולים למצוא אותו; מהעובדה שנזכר כאן הספרן היהודי מר שמואל אייזנשטט אי אפשר להוכיח לכאן או לכאן, כי גם בשנת תרפ"ה וגם בשנת תרפ"א היה הוא זה שלחם נגד החזרת האוסף אל רבינו, כנזכר במסמכים רבים שבידינו, ושכמה מהם נכתבו על ידו. ומ"ש "והתעסקות זו היא כמעט יותר משלשה שנים", רוצה לומר ההתעסקות שעל ידי העו"ד – אחרי ש"תעודה אחרת ... לא ניתן".

מר שמואל אייזנשטט הנ"ל, עלה אז לארה"ק, ושם ניסה להסתיר את פרשת השתדלותו נגד החזרת הספרים לרבי. ולא זו בלבד, אלא שכעבור שנים רבות כתב מאמר ב"העבר" (חט"ו, אייר תשכ"ח), זכרונותיו מהשנים ההם, ושם, לא רק מנסה לטשטש את חלקו באי החזרת הספרים, אלא אף ממציא סיפור, שכאילו האוסף הועבר מליובאוויטש למוסקבא לשם תערוכה, ושכאילו לאחר המהפכה החביאו את הספרים במחסני פרסיץ, ושבגלל זאת הולאמו.

מה הן "הבקשות האמורות מכבר", הנזכרות באגרת המזכירות הנ"ל? – בשנת תרפ"ו כתבו חברי "אגודת התמימים" שבארה"ב אל רבינו שברצונם לעזור בהשתדלות החזרת הספרים. רבינו ענה להם בי"ב תמוז תרפ"ו (אגרת רצו):

את אשר הואילו להודיע, כי נתיסדה חברה "בית-רבי", למזכרת אבות קדושים, ואשר מטרתם להשתדל בהשגת הספרים של הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, אשר נלקחו בטעות (שלא על פי חוק) לאחד מבתי אוסף ספרים במאסקווא, הנה הרגש נעלה כזה, נותן כבוד ותהלה לאשר ישתתפו בזה. ולא אפונה כי רצונם יתמלא בעזרתו ית', מאחר שדבר זה יוצר מאת אלו החובבים זכר אבות. ובודאי יקחו דברים

29. של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ.

בזה עם יודע דת וחוק משפט, וגם עם אלו אשר מהלכים להם עם נכבדי ארץ, אשר יביטו על דבר כזה, במבט של תהלה, ויחס של יושר. וחפץ ה' בידם יצליח.

על המשך הדברים כותב רבינו אל אחד מחברי "אגודת התמימים" – ה"ר אליהו סימפסון, בכ"א טבת תרפ"ז (אגרת ג'תתד):

על פי הידיעה האחרונה נודע לנו אשר הספרים שלנו, שנמצא במאסקווא, מונחים בבית התפלה של נוצרים אשר על יד המוזיאום הרומיאנצי (עתה נקרא על שם לענין). ומובן הדבר עד כמה גדולים הם היסורים והעגמ"נ בזה, הן מצד עצם הדבר, וחילול השם.

מוסג"פ העתק מכתבי לאחד האגודות ממחבבי ספרי ישראל אשר במחנם הט', כי הם שאלו בבית פקידות הדזוינט אשר במאסקווא, כי שמעו אשר היעווסעקציא בעלארוסיא פעלה אשר ניתן להם הביבליותיקה של "האדמו"ר שניאורסאן מליובאוויטש" לאחוזת עולם, ובטח השיבו מבית פקידות הדזונט באשר הוא, כי עוד הספרים נמצאים במאסקווא.

יבאו בדברים עם חברי האגודה הנ"ל, ואפשר על ידם עם עוד איזה מבעלי מדע והחכמים המפורסמים בעולם המדעים, ואשר המה יעריכו מכתב בקשה אל העומדים בראש המדעים בעיר הממלכה, אשר תכן המכתב יהי' כי על פי בקשתם של רבים ממחבבי שם האדמו"ר מליובאוויטש אשר הניח אחריו ממלא מקומו ההוגה ועובד בספרות ישראל, ודרוש לו לעבודתו הביבליותיקה שלו, על כן בשם החברה והמדע מבקשים המה מאת העומדים בראש המדעים לבא לעזרת האיש הלזה, ולתת לו היכולת להשת[מש] בספריו, לרגלי עבודתיו, אשר בטח יהנו ממנה רבים העוסקים בחכמת ישראל.

חושב הנני אם יעשו תעמולה כזו, לבא בהרבה מכתבים מאת כמה וכמה בתי כנסיות בחתימות הפרעזידענטין והרבנים אל החברות והאגודות מחבבי ספרי ישראל, ולהשיג היכורת בין הידועים בעולם המדעים היו משיגים כי יכתוב מכתב האמור, ועם זה יפנו החבורות הנזכרות במכתב מיוחד אל השושן[30] כתוב הדר בבקשה האמורה, בודאי הי' עושה זאת, כי השפעתו מרובה ומתחשבים עם בקשותיו, ואם יהי' לו מכתב מאת אחת מאגודות האמורות בודאי הי' עושה זאת והי' מביא מהכח אל הפועל.

ועוד ממשיך וכותב בה על פרטי ההשתדלות, והאישים שיש לבקש את עזרתם.

חדשים אחדים אחר כך נאסר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע, בשל עבודתו לחיזוק התורה והיהדות ברוסיה, נשלח לגלות ושוחרר, עד שלבסוף הוכרח לעזוב את רוסיה בתחלת שנת תרפ"ח.

30. שם מחתרתי של ד"ר יוסף רוזין, נציג הדזוינט ברוסיה.

אחרי יציאתו מרוסיה

מיד בצאת רבינו מרוסיה המשיך להתעסק בהשתדלות לשחרור הספריה.

בשלהי תשרי יצא רבינו מרוסיה, והתיישב בריגא, ומיד בר"ח מר-חשון פנה בבקשה אל שגרירות רוסיה בלטביה, להשתדל בהחזרת הספרים. בסיום סקירת הנושא הוא כותב (תרגום מרוסית):

אני פונה אליך בבקשה תקיפה להפנות לי ככל האפשרי מצידך שיתוף ועזר, בכדי לקבל ולהעביר לכאן הספריה שלי.

ועל התוצאות, כותב רבינו בג' טבת תרפ"ח, אל ה"ר דוד שיפרין (אגרת שמח):

ציר מדינתנו היושב פה הבטיח להשתדל בזה, ועדיין אין עוד מענה נכונה.

ובט"ז אייר תרפ"ח כתב אל ד"ר א. פריימן (שם שעט):

בית עקד הספרים שלנו הנודע בשם "אוצר הספרים של הרבי שניאורסאהן מליובאוויטש" לדאבון לבי עודנו בידי הממשלה אשר לקחוהו שלא כחוק בעת אשר ישבנו בגולה בעיר רוסטוב על נהר דאן ... ותקוותי תאמצני אשר במשך הזמן יעזרני השי"ת כי יוחזר לי.

לא כל המסמכים הקשורים להשתדלות זאת הגיעו לידינו, אבל בחורף תרצ"ב, מסר רבינו שליחות מיוחדת בזה אל כ"ק חתנו אדמו"ר זי"ע, אל מר האנס גאסלאר מברלין, לשכנעו שידבר בזה עם השר מר ווייסמאן, לשכנע את ממשל רוסיה להחזיר את האוסף. וכך כותב לו רבינו בי"א שבט תרצ"ב (תשורה לקראת ה' טבת תשנ"ח):

אתה ידעת כי הספרים שלי הביבליתיקה דליובאוויטש נמצאת עוד במאסקווא. וכפי שהגדתי לך כמה פעמים, אשר מפני סיבת התעסקותי בעניני הכלל, לא חפצתי להשתמש בהכירות ורעקאמענדאציעס שונות בהנוגע בטובת קבלת הספרים, ודחיתי זאת מזמן לזמן.

אמנם הדבר מעיק לי ביותר ... ועתה החלטתי להתחיל להשתדל בזה ... להשפיע על מר ווייסמאן ... ולהסאויעטים אין להם הביבליותיקה שוה כלל, כי בודאי יש להם הספרים האלו כפולים כמה פעמים. בס"ה בהביליותיקה של רב שניאורסאהן ישנו בערך 5000 נומערין (לא חלקים, כי אם נומערין, כמו ש"ס, רמב"ם, טורים, מקראות וכו' כל אחד מהם הוא נומער). ויש לו לשניאורסאהן רשימת הספרים אשר על ידה אפשר לדעת כל ספר. כן הכריכה (דער איינבונד) מהרבה ספרים (רובו ככולו, מלבד ג' או ד' מאות שנשארו בכריכתם, או אלו שנקנו אחר אותה השנה שכרכו את כל הספרים) הם במראה מיוחדה. והם ב' מראות, ישנם שנכרכו בבד צבע בלאָו או גרין, ויש שנכרכו בבד צבע שאקאלאד. בכל אופן יש להכירם. והשאר אפשר לידע על פי הרשימות...

אשר באמת הוא חילול השם, אשר הספרים של האדמו"רים הקדושים שלמדו בהם כל ימיהם, ובהם גם אלו אשר כתבו ציונים על הגליונות, יהיו מגולגלים בתפיסה. ובודאי מצוה גדולה וזכות גדול למי שיתעסק וישתדל להצילם, אשר בזה יעשה נחת רוח לנשמות הקדושות.

שוב כותב רבינו, בכ"ג סיון תרצ"ב, אל הרד"מ רבינוביץ מבוסטון (אגרת ג'תתפא):

הנני מקוה אשר בנו ידידי מר אשר שי' ישתדל דבר השגת מכתב מבארא[31] ללעטוינאוו (שר החיצון דמדינת רוסיא) אדות הביבליאטעק, אשר יחזירו לי כפי רשימת הספרים אשר לי, מאז הנחתים למשמרת במאסקווא, והשי"ת יהי' בעזרו בגשמיות וברוחניות.

באותה שעה עדיין לא הכירה ממשלת ארה"ב בממשלה החדשה של רוסיה הסובייטית, והשתדלות האמורה של הסנטור בארא לא הועילה עדיין באופן הראוי. אמנם בראשית שנת תרצ"ד החליטה ממשלת ארה"ב להכיר בממשלת רוסיה הסובייטית, ולשם כך נסע שר החוץ ליטבינוב הנ"ל במיוחד לארה"ב. באותה שעה פעלו אצלו מספר דברים לטובת יהודי רוסיה[32], והיה נסיון לפעול כך גם בענין החזרת הספרים.

בהשתדלות ה"ר אברהם אלי' אקסלרוד פנו כמה אנשי ממשל אל שר החוץ האמריקאי מר קורדל הול, בבקשה שיעלה את נושא החזרת הספרים בפני ליטבינוב. אמנם במענה של ה"אקטינג סעקרעטערי" (מ"מ שר החוץ) מר ויליאם פיליפס, מה-19 בדצמבר 1933 (א' טבת תרצ"ד), כותב הוא בין השאר:

As you no doubt realize, in view of the fact that Rabbi Schneerson is not a citizen to the United States, this Government is not in a position to take any formal steps to induce the Soviet Government to return to him the books and documents in question.

הרא"א אקסילרוד לא עזב את הנושא, כמסופר באגרת ה"ר ברוך דראביטשער, הרב ממעזיבוז, שכתב ממוסקבה אל רבינו, בז' תשרי תרצ"ה (נעתקה בשוה"ג באגרות-קודש שם):

קיבלתי מכתב מידידינו הרב ה"ר א"א אקסילראד מבאלטימאריע בבקשה, כאשר יש לי איש אחד מודע בעל משרה גבוה בפה בהמעזשדונאראדניק קניגע[33], על כן השתדל שם שיסכימו למסור לאדמו"ר שליט"א את הביבליאטיקי שלקחו אותם במסקבה מהסקלאד קאקראווסקיע, וכפי הנשמע המה נמצאים כעת בליענינסקי מוזיי[34].

הייתי שם נדברתי עמהם ואמרו לי כך, ראשית לכתוב שישלחו להם קאטאלאג, ובשנית שהסכמתם יוכל להיות רק עבור מעות חו"ל בסכום הגון.

את הידיעה האחרונה בענין ההשתדלות הזאת יש לנו מתוך אגרת שכתב רבינו בטבת תרצ"ו, אל החסיד ר' זלמן אידל זיסלין (אגרת ד'תשמה):

וטוב הי' במאד מאד, אשר ישתדל להשיג משרה ... מקום שם מונחים ונמצאים התיבות שלוקחו מבעל הפקדון ר' זאלקא נ"ע פערסיץ[35]. ישתדל בזה ואיש לא ידע כי כן ציווה[36], והשי"ת יצלחהו בגו"ר.

במשך חמשים השנים שחלפו מאז, אבד הקשר ולא היו כל ידיעות מהאוסף החשוב הזה, האם עדיין נמצא בספריית לנין, או שנמסר לספריית היבסקציה, כפי שהם טענו, וכפי שאף נמסר בכמה מעתוני התקופה ההיא (לדברי ר' חיים ליברמן). האם האוסף קיים עדיין כחטיבה אחת או שנתחלק למקומות שונים. בכל אופן דעכו התקוות שהממשל ירשה להחזיר את האוסף הזה לבעליו.

* * *

על המשך ההשתדלות בחצי היובל האחרון, במציאת, זיהוי והשגת הרשיון להחזרת האוסף לתנועת חב"ד – בספר "יומן השליחות המיוחדת".

על בניית הספריה מחדש, על ידי רבינו, מתחיל משנת תרפ"ה ואילך – בספר "ספריית ליובאוויטש" פרקים ז-ט.

---

31. סנטור ארה"ב שלקח חלק בהשתדלות לשחרורו של כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע ואף הרבה לעזור לו בעבודתו לטובת יהודי רוסיה.

32. ראה "תולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית" פמ"ב.

33. משרד ספרים בין-לאומי.

34. מחלקת הספרים העתיקים בספריית לענין.

35. ר"ל, בספרייה שע"ש לנין במוסקבא, שלשם נלקחו התיבות של ספרי רבותינו נשיאינו, שהונחו למשמרת במוסקבא, במחסנים של זאלקא פערסיץ.

36. ר"ל, שאיש לא ידע שהוא הלך לעבוד שם על פי שליחות רבינו, כדי לברר את מצב האוסף האמור.

מפתחות

מפתח ענינים

אוהל רבותינו
קסא (בליובאוויטש).

אזרח נכבד לדורותיו
קנא (אדמו״ר הצמח צדק). קנד (כנ״ל).

אספה
עיי״ע ועידה.

אתרוג
רג (מיאנאווע).

בחירות
רצו-ט (לנציגי הועידה הרבנית בפטרבורג). שטו (לקונגרס היהודי הכללי).

בית הכנסת
צ (שבנה אדהא״מ בליובאוויטש). קב. קיד (כנ״ל). קפד (בפלעשצעניץ). רג (בסמולנסק). ריב (בניקוליוב). שלב (בליובאוויטש).

בר מצוה
קס (של אדמו״ר מוהריי״צ). שלא (כנ״ל).

גזירות
קלח (ג. הלבושים וההשכלה).

גירוש היהודים
כא (מהכפרים ברוסיה). פז (מספרד). צב (מהכפרים). רעז. רפד (מערי הגבול במלחמת העולם הא׳). שג (כנ״ל).
עיי״ע תחום המושב.

דין תורה
י (ע״י אדה״ז ואחיו מהרי״ל). יא (מהרי״ל ואדהא״מ ואחיו הרח״א).

דפוס[1]
ה (בשקלאוו, דובראוונא ולאדי). ט (צנזורה). י (סימני מים). מט (סימני מים). סא-ג (הד. בסלאוויטא, והעוסקים בהדפסת ספרי אדה״ז). פ (סימני מים). צו-ט (ד. חסידי מחתרתי ברוסיה. גזירת הדפוסים ברוסיה. חותמות הצנזורה). קכא (המדפיסים בווילנא). קכג (סגירת הדפוסים ברוסיה).

דרכון
קמח (של אדמו״ר הצ״צ לנסוע לפטרבורג).

וידוי
רי-ריא (פתח אלי׳ כו׳).

ועידה; אספה
קז (בפטרבורג – תר״ג). קלז (הכנות לועידה). קמו-ז (כנ״ל). קמח-נ (נסיעת אדמו״ר הצ״צ לועידה). קנד (כנ״ל). עדר-ערה (בפטרבורג). רעט (אספת נבחרי היהודים בפטרבורג)-רפג. רפד (אספת הרבנים בווילנא תרס״ט). רפה-רצא (השתדלות אדמו״ר מוהרש״ב לארגן אספת הרבנים בשנים תר״ס-תרס״ט). רצב-ה (אספת הרבנים בווילנא תרס״ט). רצו-שא (ועידת הרבנים בפטרבורג – עת״ר). שב (אספת הרבנים במוסקבא – תרע״ז). שטו (כנ״ל).

חוקת היהודים ברוסיה
קב-ג. קה. קלח.

חמץ
טז (מכירה אחר זמן ביעורו). רד (כלי חמץ במאסר).

חנוכה
לז (נר החמישי). רנ (נרות במאסר).

חסידות הכללית וחסידות חב״ד
כח-לא.

חתונה
כג-ד (בזלאבין, בין נכדי אדה״ז והרלוי״צ מברדיטשוב). קס (באולם הגדול והקטן בליובאוויטש). רכו (של אדמו״ר מוהריי״צ). שלא (כנ״ל).

טלית
קצג (של אדמו״ר הצמח צדק). קצז. רב. רי.

יושבים
רכט-ל.

יחידות
לב (אצל אדה״ז). להו. נט (כנ״ל). צא (אצל אדמו״ר האמצעי). קנו (אצל אדמו״ר הצ״צ). קצג (כנ״ל). קצה (אצל אדמו״ר מוהר״ש).

יריד
יא (בליובאוויטש). פח. קמב (כנ״ל).

ישיבות
קז (שיסד אדמו״ר הצמח צדק). קעה (בסטארדוב, בפאטשעפ).

כתבי יד[2]

אדמו״ר הזקן
עה (כת״י שבידיו). עט-פ (אוסף כתי״ק והעתקות). שיח.

אדמו״ר האמצעי
צג-ד (אוסף כתביו). שיח-ט. שלה.

אדמו״ר הצמח צדק
קכו-ז (אוסף כת״י שלו). קכח-ט (אוסף כתביו). קסב (עזבון כתביו).

1. לא נכללו כאן המקומות שמדברים אודות הדפסת ספר מסויים, שהם נכללו בערך ספרים דלקמן.

2. כשמדובר על חיבור מסויים בכת״י, נכלל בערך ספרים דלקמן.

אדמו"ר מוהר"ש
קסב-ה (אוסף כתביו).
אדמו"ר מוהרש"ב
שיז-שכא (אוסף כתה"י ושמירתו). שכב (אוסף כתביו).
אדמו"ר מוהריי"צ
שלח-ט (אוסף כתה"י). שמ (אוסף כתביו).
כתבי עת
קע (התמים). קעג (כנ"ל).
מאמרים; דרושים
קלג-ו (רשימת מאמרי דא"ח של רבותינו).
אדמו"ר הזקן
ט (כותבי ההנחות). ט-י (דרוש וארא מוגה בכתי"ק). נט (דרושי תקנ"ג). סח-ע (תקופות באמירתם). עא-ב (תאריכים). עג (כותבי ההנחות). עט (דער פרומער וארא). צג-ד (הנחות אדמו"ר האמצעי). קסח (על פדיון הבן בשנת תקס"ו).
אדמו"ר האמצעי
צד (כתי"ק והעתקות והנחות). קלג (מאמרי אדהא"מ).
אדמו"ר הצמח צדק
קלג (אור התורה. רשימות. הנחות. תאריכים).
אדמו"ר מוהר"ש
קסד-ה. קצה (חה"ש תרל"ט).
אדמו"ר מוהרש"ב
קצו (תר"נ). שכב (כתבים והנחות).
מאסר וגאולה
עיי"ע משפט.
קעד-פ (של הרמ"ז ניימרק וראשי קהלת סטאראדוב). קצו-רג (של הרא"ח ראזנבוים). רד (ברכת הגומל).
אדמו"ר הזקן
כג. כח. לד. לז-ט. עד-ה. קמג.
אדמו"ר האמצעי
ק-קו.
אדמו"ר הצמח צדק
קמג-ד (השגחת סתר של הבולשת). קנא-ב (סיום השגחת הסתר).
אדמו"ר מוהריי"צ
קפג (ומזכירו רח"ל). שכ. שכב. שלט. שמג.
מלחמות
פז (מ. נפוליון. מ. העולם הא'). צב (מ. נפוליון). קב (כנ"ל). קע (מ. העולם הא'). רכא (כנ"ל). רכג (האזרחית ברוסיה). רפד (מ. העולם הא'). שא. שג. שכט (כנ"ל). של (האזרחית ברוסיה).
מעות ארה"ק
כה-ו (ע"י אדה"ז ורלוי"צ מברדיטשוב).
מעמד
קב-ג. קמה.
מצבה
ד-ה (של רבי ברוך אבי אדמו"ר הזקן). שלג-ד (בליובאוויטש).
מצות
טו (מצה שרויה).
מקוה
צ (בליובאוויטש). קט. רכ (כנ"ל). רכג-ד (ברוסטוב). שה (לנודדים בעת המלחמה). שלב (בליובאוויטש).
משפט
קנד (ביליס). קעה (ניימרק). שא (ביליס).
נטילת ידים
מה.
ניחום אבלים
כא. כה. פג.
נרות שבת
מג (המנהג).
סדר של פסח
כא (אדה"ז בבית הרלוי"צ מבא"ד).
ספרדים ואשכנזים
טז.
ספרים[3]
א (קול יהודה). יג (הלכה ברורה. הסכמת הה"מ). עה (ס' התרומה כת"י). צד (פלח הרמון ולקוטי באורים להר"ה מפאריטש). צו-ז (תקוני הזהר). קנג (איזה הלכות מיד החזקה להרמב"ם). קנו (מכלול). קסז (הצאצאים). קעג (תולדות חב"ד). רט (ששלח רא"ח ראזנבוים לאדנ"ע).
אדמו"ר הזקן
ח-ט (תורה אור ולקו"ת. הנחות מהרי"ל. צנזורה). ט (אגה"ת מוגה בכתי"ק). י (השו"ע, מוגה ע"י אחיו מהרי"ל ומוה"ר מרדכי, מראי מקומות והגהות, העתקות, ופסקי הסדור). יג (השו"ע, הפצרת הה"מ, ועידוד בעל ההפלאה ור' שמעלקא). כח (תניא). לו (פרסום ס' התניא). מא-נב (שו"ע, שלבים בעריכתו). נג-ח (הסדור ופסקי הסדור). נט-סז (התניא ואגה"ת, העריכה, הפרסום וההדפסה). סח (תורה אור, דרושי תקנ"ו-עב). סט (תניא – תקנ"ב. אתהלך לאזניא – כולל דרושי תקס"ב). עב (מאמרי אדה"ז הקצרים). עד-ו (שבספרייתו. שו"ע כת"י). עט (כתי"ק פסקי הסדור הל' ציצית. אגה"ת כתי"ק). פ (העתקות התניא והשו"ע). פא (הדפסת ספריו). צג (סדור עם דא"ח. באורי הזהר). צז (תניא תקע"ד). קכו-ז (תורה אור ולקו"ת). ריב (תניא הוצ' תר"ס, ולקו"ת).
אדמו"ר האמצעי
צ (אוסף ספריו). צה (קונ' ההתפעלות ושער היחוד). צו-ז (שער התשובה והתפלה, ודרך חיים). שיח-ט (פירוש המלות

3. לא נסמנו ספרים שצויין אליהם, אלא ספרים שמדובר אודותם, הדפסתם וכיו"ב.

ואמרי בינה וברכת חתנים).

אדמו"ר הצמח צדק

קח (אוסף ספריו). קי-קכה (שו"ת שלו). קל (אוסף ספריו). קמט-נ (ס. שלקח אתו לפטרבורג). קנו (שו"ת שלו). קסב (עזבון ספריו). שיז (כנ"ל).

אדמו"ר מוהר"ש

קסו (אוסף ספריו). שיז (עזבון ספריו). שכו (כנ"ל).

אדמו"ר מוהרש"ב

שיז (ספרייתו). שכג-ח (בניית הספריה ומטרתה). שכט (העברה מליובאוויטש). של (תקופת רוסטוב). שמ (תורת שלום).

אדמו"ר מוהריי"צ

שלה-ז (אוסף ספריו). שמא-ד (העברת ספריו לספריה הצבורית במוסקבה).

סרכות

יג-ד (מיעוך ומשמוש. הסרת הדלדולים). כא. נב (כנ"ל).

עגונות

סימנים בינונים

כב (צירוף סי"ב).

עטיפה

קכב.

פאר-פאל

נב.

פדיון נפש

כג (ששלח אדה"ז להרלוי"צ מברדיטשוב). כד-ה (של הרלוי"צ מברדיטשוב וב"ב). קמח (ששלח אדמו"ר הצ"צ לקבר אמו). רמו-ז (של אדמו"ר מוהרש"ב אודות פרעות פועלי ציון).

פרעות

רעז (בתרמ"ב בדרום רוסיה). רפ-רפא (בקישינוב ובהאמיל).

צבא

קעד (השגת פטור מצ. הרוסי). קצח (כנ"ל). שו-שיד (שחרור רבנים ושו"בים מצ. הרוסי במלחמת העולם הא').

צוואה

קט (של אדמו"ר הצמח צדק). קצד (כנ"ל). קצז (של הרא"ח ראזנבוים). רט-י (כנ"ל). ריג (של הרא"ד לאוואוט). של (של אדמו"ר מוהרש"ב). שלז (כנ"ל).

קבורה

רי (שבירת תחתית הארון).

רבנות

יב-ג (מהרי"ל ביאנאוויטש). קעד (ר. חב"ד בכמה עיירות). קפו (בפלעשצעניץ). ריג-ד (של ה"ר איסר ינובסקי). רסד (ר. מטעם). עדר-ערה (אדמו"ר מוהרש"ב ושאלת הר. מטעם). רפה (בענין הנ"ל). שו-שיד (שחרורם מעבודת הצבא).

שו"ב

טו (סכינים מלוטשים). נב (כנ"ל). קפו-ז (בפלעשצעניץ). שיא (פטור מעבודת הצבא).

שמיטה

מז (שנת הש.).

שריפה

נ (בבית אדה"ז בלאדי). נב. עו-ז. עט (כנ"ל). פז (בליובאוויטש). צ (בלאדי). צג (בליובאוויטש בתקפ"ד). קב (בלאדי). קח (בליובאוויטש – תרט"ז-יח). קי. קיד. קכד. קכו. קלא-ב. קנו (כנ"ל). קנט-ס (בליובאוויטש – תרכ"ח). קסב (ב' הש. הנ"ל בליובאוויטש). רנ (בזעמבין). שלב (החצר בליובאוויטש בניסן תרפ"א).

תולעים

יד (שבפירות. לימוד זכות שבכרתי ופלתי).

תחום המושב

רעז-רפד (התעסקות אדמו"ר מוהרש"ב לבטלה). שג-ד.

תכריכים

רי.

תמונות

קנו-ז (אדמו"ר הצמח צדק).

תערובות

יד (אם בריה בטלה באלף. אם יש בתולעים איסור בריה).

תקנות לאזניא

ט. סח.

מפתח מוסדות וארגונים

אגודת חב"ד
רטז.

אגודת ישראל
שב.

אגודת הרבנים
שב.

אגודת התמימים
רלא. שמב-ג.

אחות תמימים
רטז.

אחי תמימים
רכז.

בונד
רפ.

בית חב"ד
שלג.

בית הספר
רסד (ביה"ס לרבנים ומורים, בווילנא וזיטאמיר). רעח (בית גבוה בווארשא ואודיסה).

בית הספר למלאכה בכפר חב"ד
ריז.

השכלה, תנועת
קז. קלז-ט (הצעתם להכריח את היהודים לפתוח בתי ה. לנוער). רכט (חברה מפיצי ה.). רמד. רסד-ו (בתי הספר שיסדו בעיירות רוסיה ובליובאוויטש. אדמו"ר מוהרש"ב ותנועת ההה.). רסט-רעג (150 בתי הספר שיסדו). רעו (שאלת המלמדים בחדרים). רעז (בתי הספר שיסדו).

ועד הדתי
דש-שה. שיב.

ועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה
שה.

חברה מחזיקי הדת
רסז-ח.

חברת מלביש ערומים בליובאוויטש
קמב.

חדרים
רעו (שאלת המלמדים וח.).

חסידים ומתנגדים
טז (חרמות תקל"ב). לד. קמא (יחס המ. לאדמו"ר הצ"צ). קפד (בפלעשצעניץ).

יבנה, חברת
רס.

יעווסעקציה
שמג.

יק"א (יידישע קאלאניזיישן אסוסיאיישן)
רכט. רסו. רסט-רעג. רעז. רפח.

כולל חב"ד
כח. לט. קמה.

כנסת ישראל
רצב.

מוסדות הדת
דש-שה (הקמת בתי כנסת, חדרים ומקוואות בעיירות הנודדים).

המסורת והחרות, מפלגת
שטו.

נצח ישראל, מפלגת
שטו.

פועלי ציון
רמד-ז (הפרעות שעשו בישיבה בליובאוויטש). רסו.

ציונים
רפא-ב.

קומוניסטים, שלטון
שטז.

שלומי אמוני ישראל, מפלגת
שטו.

תומכי תמימים
סז. קח. רח. ריט. רכה-רסג. שלא.

אראל
רסג.

באבינאוויטש
ריט. רנה (סקירה).

דאנקרא
רלח.

דאקשיץ
ריט. רנ. רנד (סקירה).

האמיל
רלח.

האראדישץ
רטו. ריט. רכח. רנב. רנג (סקירה). רנד.

וואלמין
רנח (סקירה).

ווארשא-אטוואצק
רכז. רכח.

זעמבין
סז. ריט. רכח. רל. רלד. רמט-רנא (סקירה). רנג-ד.

חאראל
ריט.

חרסון
ריט. רכח. רלח.

חרקוב
ריט.

ליובאוויטש
פז. רטו. רל-רלא (התפתחות הישיבה). רלב-ז (המשפיעים והמשגיחים בישיבה). רלח-רמא (השיעורים והחדרים). רמב-ג (בניני הישיבה). רמד-ח (פרעות פועלי ציון בישיבה). רנד.

מוסקבה
שלג.

נעויל
ריט. רכח. רלד. רנ. רנב (סקירה).

פולוצק
רלח.

קובליץ
ריט. רכח. רנ-רנא (סקירה). רנג.

קרעמענטשוג
רכח. רלג. רלו. רסג.

ראמען
ריט. רכח.

רוסיה
רכז.

שצעדרין
ריט. רכח. רלג. רלח-מ. רנה. רנו-ז (סקירה).

תורת אמת
רכז. רכח. רנג.

מפתח אנשים

אבערלענדער, ברוך
קנד.

אבראהאם, צבי דובער אבד"ק ברדיטשוב-מונסי
כה.

אברהם המלאך, בהמגיד ממעזריטש
כז.

אברהם, הרה"ק מקאליסק
יז-ט. כג. כה. כז-לג. לה. לט-מ. מג.

אברהם ב"ר אביגדור הכהן, מ"ץ דליובאוויטש
קט. קלא.

אברהם ב"ר גרשון, מ"ץ דרודניא
קלב.

אברהם, זקנו של אדמו"ר הזקן
ד.

אברהם מזעמבין
קפח.

אברמוביטש, מאיר שמחה
ריא.

אברמסון, אשר
רטז.

אדלער, נפתלי (הרב הראשי לאנגליה)
רעא.

אהרן, הרה"ק מקארלין
לט.

אהרן מראזינאי
א.

אהרן הגדול מטבריה
לב.

אהרן מדאקשיץ
קפח.

אהרן זאב, שו"ב בפלעשצעניץ
קפו (חתימתו). קפז.

אהרנובסקי, יעקב מסטאראדוב
קעו-ח.

אובלינינוב, פיוטר (תובע ראשי ברוסיה)
עה.

אוברוב, סרגיי (שר ההשכלה הרוסי)
קלח-קמא. קמג-ד. קמו. קנא.

אוזמידובה, מנהלת ביה"ס בליובאוויטש
רמד.

אולידורט, דוד משה
קלה.

אולינין, קטיגור המחלקה השלישית
עה.

אוסטרובנר, זלמן (רב בוויטבסק)
קפ.

אוקריין, סטניסלב
קנו.

אורינסון, י. ס.
שמב.

אורלוב, אלכסיי (ראש הבולשת ברוסיה)
קנא.

אטקין, חיים
רלא.

אטקין, חיים ליב (מ"ץ דאלכסנדריה)
רלג. רצט (תמונתו).

אטקין, שיימן
ריג-ד.

איבסון, עו"ד
ש.

איגנאטוב, ניקולי
קצה. רעז.

איגנאטוב, פאוול (שר ההשכלה)
רסב.

אידלעוויץ, לוי יצחק (מזכיר אדמו"ר מוהר"ש)
קעט-פ (מכתבו).

איוואן האיום, שליט רוסיה
פז.

איטינגא, ברוך מרדכי, אבד"ק באברויסק
קכ.

איידלקופ, יונה
שלג.

אייזנשטט, שמואל
שמב.

אלטהויז, אלי' חיים
קע. שלט.

אלטמאן, ש.
רעא.

אלטר, אברהם מרדכי (אדמו"ר מגור)
רצג-ד.

אליאור, רחל
צה.
אליהו, הגר"א מווילנא
טו. יז-ט. לד. מג. נב. קכא.
אליעזר ליפמן, חתן הרלוי"צ מברדיטשוב
כד (וזוגתו גיטל). כו.
אליעזרוב, שלמה יהודה ליב (שיל"א)
רמה. רצג. רחצ.
אלכסנדר, קיסר רוסיה
לח. קלח. רעז.
אלכסנדר השני, קיסר רוסיה
רעז.
אלכסנדר השלישי, קיסר רוסיה
רעו-ז.
אלכסנדר (פקיד במשרד הפנים)
שא.
אלכסנדרוב, אהרן (חתן אדהא"מ)
פה. קסז.
אלעזר, ברבי אלימלך מליזענסק
כב.
אנגלרד, שלמה
א.
אסתרין, יהודה ליב (מ"ץ שצעדרין)
רנו.
אסתרמן, שמואל גרונם (רש"ג)
קפח. רל. רלד-ה. רמב. רמט-רנא.
אקסלרוד, אברהם אלי'
שדמ.
אראנאוויטש, אנשיל
סז.
ארי' ליב מוואלאציסק
כה.
ארי' ליב אבד"ק סלוצק
א.
אריסטר, נתן
קלז.
ארש, יהושע
רלד. רלט (תמונתו). רמ. רסג.
אשכנזי, דובער מקאליסק
קכח-ט. קלג. קלו. קסד.
אשכנזי, יוסף (בעל אהל יוסף)
קיח.
אשר, הרה"ק מסטולין
לט.
אתרוג, נחום
שלה.
באבין, יהודה ליב מוויעטקע
רלט-מ.
באליטער, ירחמיאל (מ"ץ האראדישץ)
רנג.
באלץ, שר הפנים
שז. שיב.
בארא (סנטור)
שדמ.
בהר"ד, יצחק אייזיק אבד"ק וויטבסק
טו. קי.
בודנעויץ, יהודה ליב ציטעס מנעויל
רלב-ד. רנב.
בורנשטיין, מ.
רצט (תמונתו).
ביחובסקי, חיים אלעזר
פד (גם דובער ; שמואל ; יוסף). קנה-ו.
ביליס, מנחם מענדל
קנד. שא.
ביק, יצחק
רצט (תמונתו).
בלאזער, יצחק (בעל פרי יצחק)
קפד.
בלאטנער, יצחק אייזיק
רכא.
בלודוב, מנכ"ל משרד החוקים ברוסיה
קלח.
בלינר, מיכאל (דער אלטער)
רלב. רלד (תמונתו). רנ.
בן הלל, מרדכי
רסה.
בנימין מליובאוויטש
פח-ט.
בנקנדארף, אלכסנדר (ראש הבולשת ברוסיה)
קלט. קמא-ד. קנא.
בעזפאלאוו, יעקב מרדכי אבד"ק פאלטאווא
סו-ז. רצ.
בערל בן שמערל משקלאב
קי.
בעשע
צג.
בקלשוב, אלכסנדר (תובע ראשי ברוסיה)
לז-ח.
ברויער, שלמה זלמן (הרב בפרנקפורט)
ער.
ברוך, אבי אדמו"ר הזקן
ד-ה (מצבתו, שמו המלא ושם אביו). קסח.

ברוך ב"ר אליהו המדפיס
ה.
ברוך תמר'עס
קעב. שיח.
ברוק מוויטבסק
רמו-ז.
ברימ"ט, משפחת
יא-ב (ישראל; יהודה ליב; שאול; שניאור זלמן).
ברלין, אברהם אבלי; ירוחם
פד. קעט.
ברלין, יהודה ליב
קצד.
ברלין, ישעי'
סז. פד. קעט (מכתבו). רכ. רמב (מכתבו). רמה-ח. רס-רסב. רסז. רסט-רעא. עדר. רעו-ט. רפא. רפה (מכתבו). רפח. רצא. שכד.
ברלין, נפתלי צבי יהודה (נצי"ב)
פד.
ברלין, שלמה זלמן
פד. קעט. רס. רעט.
ברלין, שמרי' (מח"ס תקנה לתקנתא)
פד.
ברלין, שמרי' מיאנאוויטש (גיס אדהא"מ)
פד.
ברנדייס, גרשון
ב.
ברנשטיין, מ. ב.
רסא-ב.
גאמאלין (יועץ המדינה)
קנא.
גאסלאר, האנס
שמג.
גארפינקל, אלי' אהרן
שיד.
גארפינקל, יוסף שמואל
רטו (וזוגתו חי' מושקא, ובנה נחמי' שלום רפאל).
גוטין, ישראל איסר
רכז. רלג. רלו. רמא.
גוטליב, דובער (ברבי שלמה מקרלין)
פו.
גוטליב, צבי מקאוונא
רלט.
גוטרמן, אהרן מנחם מענדל (האדמו"ר מראדזעמין)
רצא.
גולדשטיין, פנחס דובער
קל.
גוליצין, אנדריי (מושל וויטבסק מוהילוב)
קנא.
גור, שמואל
ב.
גוראר', משה
קפג.
גוראר', נתן
שכח.
גוראר', צבי הירש
שטו.
גוראר', שמואל
רמח. רסא. ש. שט. שיג-ד.
גוראר', העו"ד ברוסטוב
רכג.
גורבין, דוד
שלג.
גורדון, אליעזר (הרב בטעלז)
רפח. רצב.
גורדון, שמואל
רטז.
גינזבורג, אליעזר
שח. שיא. שיג.
גינזבורג, אלכסנדר (ברון)
שה-ו. שיא.
גינזבורג, גרשון בן ציון מסטאראדוב
קעה.
גינזבורג, דבורה לאה (בת אדמו"ר מוהר"ש)
קסא. שלא.
גינזבורג, דוד (ברון)
רסט. רצט (תמונתו). ש.
גינזבורג, חיים
קמו.
גינזבורג, יהודה ליב, מ"ץ דשומיאץ
קיח.
גינזבורג, משה ליב (חתן אדמו"ר מוהר"ש)
שלב.
גינזבורג, נפתלי הערץ (ברון)
רכט. רסו. רעא-ב. רעט-רפג. רצ.
גינזבורג, שאול
קלז. קמה.
גלבשטיין, משה מעשל
קלג.
גנעסין, יהושע נתן (צבי נטע)
קעה-ו. קעח.
גראצמאן, אשר מניקוליוב
סה-ז. ריב-רטז (סקירת תולדותיו ובני ביתו). רלב. רלד. שיח.

גראצמאן, שמואל (ב"ר אשר)
רטו-ז (וזוגתו רחל).
גרודזנסקי, חיים עוזר (הרב מווילנא)
ער-רעא. עדר. רפה. רפו (מכתבו). רפח. רצא-ג. רצו-ז. רצט (תמונתו). ש. שב. שטו.
גרוזנברג, ישראל (אוסקר)
קנד. שז (תמונתו). שי. שיב.
גרויברט, מ. צ.
רצט (תמונתו).
גרוסמן, ישראל; שניאור זלמן; פעריל
יב.
גרינברג, נפתלי
קלה.
גרינגלס, מנחם זאב
כ.
גרינוואלד, נחום
מב.
גרליק, יצחק משצעדרין
רלט-מ.
גרליק, ירוחם
שמ.
גרשון, מ"ץ דשקלאוו
ו. קיח.
גרשון דובער מפאהאר
ריד.
דאווזיק, דובער מטשערניגאוו
רמה-ח.
דברוסקין, דובער משה'ס מקרעמענטשוג
קע.
דובאלט, מנהל הבולשת
קלח. קמד.
דובין, מרדכי
קפג.
דובער, הרב המגיד ממעזריטש
יג-טז (הלכה ומנהג בביהמ"ד שלו). יז-כ (יחסו לאדה"ז). לה. מא. מג. סד. קפט.
דובער, אדמו"ר האמצעי
יא. כד (שתי בנותיו שרה). כו. לג-ד. לט. עג. עו. פא. פג-קו (בני משפחתו, ספריו, המאסר והגאולה. תצלום כתי"ק בע' צ. צג). קז. קטו. קכ. קכג. קכז. קפט.
דובער ב"ר אליעזר, מ"ץ דבאבינאוויטש
קלב.
דובער ב"ר ישראל, מדפיס סלאוויטא
סא.
דובער, ברלוי"צ מברדיטשוב
כה (וזוגתו חנה).
דובער ב"ר פסח, מדפיס סלאוויטא
סא.
דובער, מ"ץ דקאליסק
קלב.
דובראוו, יעקב עוזר
קפח.
דובראווסקי, בעלא מסטאראדוב
קעה.
דובראווסקי, מנחם מענדל
רלט.
דוד ב"ר משה מלאזניא
עד-ה (חתימה).
דוד (גיס הרא"ח ראזנבוים)
רב.
דוד טעביל, הרב במינסק
רצ.
דווארקין, זלמן שמעון
קס. קע. קעה. רלח-ט. רנו. רסג.
דווארקין, מיכאל
דש.
דוכמאן, שניאור זלמן
קעב. שלט.
דושינסקי, דוקשט
קמו.
דזייקאבסאן, ישראל
קצט. רטז. רכא. רכז. רלה. רלז. רמ. רמח. רנה.
דיאקוב, מושל וויטבסק מוהילוב
קמא-ב. קמו. קמח. קנא.
דייטש, הענדל
פז. פט.
דינור, בן ציון
רלד. רנא. רסו-ז.
דיסקין, מנחם מענדל מלאדי
רלח-ט. רמא.
דראביטשער, ברוך
שדמ.
דרייזין, אברהם (מאירער)
רכז. רלד. רלו. רלט. רנז.
האלאדעץ, אפרים נחום משצעדרין
רנו.
הארנשטיין, חי' מושקא (בת אדמו"ר מוהר"ש)
קס. קע. קעב.
הארנשטיין, משה (חתן אדמו"ר מוהר"ש)
קס.
הבלין, שלמה זלמן
רנג. רנז. של.

הברמן, אברהם מאיר
צו.
הול, קורדל (שר החוץ)
שדמ.
הורביץ, אהרן מסטאראשעלע
ל. לג. קד. קיח.
הורביץ, חנוך
כה.
הורביץ, יעקב מריגא
רסא-ב. שכד.
הורביץ, יצחק יעקב, החוזה מלובלין
כה.
הורביץ, ישכר בער, מ"ץ דליובאוויטש
יא (לימודו אצל מהרי"ל ביאנאוויטש). נג. נז. קט. קמא. קנ.
הורביץ, מרדכי ב"ר שמואל הלוי המדפיס
סא-ג.
הורביץ, מרדכי הלוי (רב בפרנקפורט)
רעא.
הורביץ, מרדכי
מב.
הורביץ, משה שמשון
כה.
הורביץ, נתן (מ"ץ דפולוצק)
קעד.
הורביץ, פנחס (בעל ההפלאה)
יג. מא-ב.
הורביץ, צבי הירש (בנו של בעל ההפלאה)
מב.
הורביץ, צבי יהודה אבד"ק נאדי באניא
כה.
הורביץ, שמעלקא (הרה"ק מניקלשבורג)
יג. כא-ב. מא-ב.
היילפרין, יוסף
רצט (תמונתו).
היילפרין, מאיר
שכז.
הילדהיימער, צבי הירש
ער.
הימלשטיין, יחזקאל
רלח-ט (סקירה). רמא. רסג.
הירש, משה (ברון)
רסט.
הירשינגר, יעקב
שכד-ה.
הלברשטם, חיים (בעל הדברי חיים)
קי.
הלל (הר"ה מפאריטש)
פג. צ. צד (כתי"ק. ספריו). קטו (כתי"ק). קכח. קלג. קלו. ריב. ריד.
הלל ב"ר נפתלי הירץ (שמש ונאמן דלאזניא)
עד-ה (חתימה).
היילפרין, יחיאל
רכט. שלב.
העבער, שמואל
קפח. רלב. רלו. רסג.
הרכבי (יו"ר חברת מפיצי השכלה במוסקבה)
רעו.
וואיצעך, פולקובניק במוהילוב
קמב-ד.
וואלפא, שלום דובער
סג-ד.
וואלקאנסקי, סגן שר הפנים
שיב.
וואלשאניק, זלמן יצחק
רסב.
וואסילי השלישי, נסיך מוסקבה
פז.
ווידרעוויטש, חיים יעקב
קכג-ד. קפו. קצג (לימודו בליובאוויטש). רה. רכ.
ווייליער, משה מקריסלאווא
סה-ו.
ווייסמאן (שר)
שמג.
ווילנסקי, יצחק חיים דובער
קע-קעג. שכו.
ווילנסקי, מיכאל
קע-קעג. רכט.
ווינר, שמואל
שכו. שכז (מכתבו).
ווישניאק
רעט.
וורוטשנקו, שר האוצר הרוסי
קלח.
זאב וואלף, נכד מהרי"ל מיאנאוויטש
יא.
זארניק, ברוך (רב מטעם בליובאוויטש)
קמא.

ז'גולין, סמיון (מושל רוסיה הלבנה)
לז. עד.
זוסקעוויץ, משה יצחק
שלג.
זושא, הרה"ק מאניפאלי
נט. סא. סג-ד.
זיוואוו, חיים שמעון דוב (בעל שבעים תמרים)
קעה.
זייטשיק, מאיר מפיעטרקוב
רלט.
זינגר, יעקב מרדכי
יב.
זיסלין, זלמן אידל
שדמ.
זיסלין, שאול דובער
רכז. רלו. רנא. רנו (תמונתו). רנז.
זלמן ליב מדריבין
רנו.
זלמן משה שו"ב משצעדרין
רנז.
זלמנוב, שמואל שו"ב
רלה.
זלמנוב, שרגא פייוויש
רכט.
זלמנסון, לוי יצחק (חתן אדמו"ר הצ"צ)
כג. קסז.
זלמנסון, מרדכי דובער (נכד אדמו"ר הצ"צ)
קסז.
זלמנסון, שניאור
כד (כת"י). קסז.
זלצמן, אברהם
רמ.
זסלבסקי, אהרן מקרעמענטשוג, נכד אדה"ז
פה-ו (וצאצאיו).
זסלבסקי, יחיאל, נכד רבי נחמן מברסלב
פו (וזוגתו, ובניו ובנותיו).
זעליגסון, אברהם (רב העיירה ליובאוויטש)
קסא. קעו.
זעליגסון, אהרן (החוזר)
קצו-ז.
זעליגסון, יעקב קאפיל (מזכיר הישיבה)
רמו.
זעליגסון, שניאור זלמן
שטו.
זרחי, אברהם יצחק
קצד. ר. רב-ג.
זרחי, צבי הירש מליובאוויטש
פט (ונכדו ר' יוסף).
זרחי, שמעון (בעל נחלת שמעון)
קיח.
חאוואנסקי, ניקולי (מושל פלכי וויטבסק, מוהילוב סמולנסק וקאלוגע)
ק-קו.
חיטריק, אהרן
קלו.
חיטריק, יהודה
פח. רכא. רכז. רלג. רלו. רמ. רמב. שלג.
חיים, מוולוז'ין
טו. נב.
חיים אברהם, באדמו"ר הזקן
יא. קלד.
חיים בער משרת (של אדמו"ר הצמח צדק)
קלא.
חיים חייקל, הרה"ק מהאמדורא
כז. כט. לג.
חייקין, משה אביגדור
רסט-ער.
חייקין, שניאור זלמן
קסט.
חן, גרשון
רלג.
חן, דוד צבי הירש (רד"צ)
רצז-ח.
חן, מנחם מענדל (מ"ץ ניעזין)
רצג-ד. רחצ. רצט (תמונתו). ש. שיג.
חנן (מנהל המחלקה לעניני דת)
ש.
טאגאנטשוב, חוקר בסטאראדוב
קעו-פ.
טאוב, אבי
שלג.
טאראביב, פיטר מוויטבסק
לט.
טוער, יעקב מרדכי
יא-ב.
טווערסקי, ישראל יעקב (האדמו"ר מטשערקאס)
פג.
טיומקין, זאב
רצט (תמונתו).
טייטלבוים, מרדכי
מא-ב.

טיעטץ, צבי (בעל זכרון יהודה)
רה.

טראצקי, יניד
עה.

טריינין, שמואל מיכל
רסא. רפג. רצג. רצו-ז. דש. שו-שיד. שכט.

יהודה בן פייבוש
עא (מתורגמן אדה"ז בעת המאסר). עה.

יהודה יודל מקאוולי, בעל קול יהודה
א-ב.

יהודה ליב, נכד מהר"ל מפראג
ב.

יהודה ליב הכהן, הרה"ק מאניפאלי
סג.

יהודה ליב מיאנאוויטש, בעל שארית יהודה
ח-יב (תולדותיו וצאצאיו). טו. עג. עט-פ. קי. קיג. קטו. קכ. קכו. שיח.

יהודה ליב מאהליווער
סט-ע. צד.

יהודה ליב מהאמליא
קלא.

יהודה ליווא, מהר"ל מפראג
ב.

יהושע, מ"ץ דהארקי
קעד.

יהושע אלי', מ"ץ דהארקי
קעה.

יודאסין, אלכסנדר סענדר
רטו.

יוניק, אברהם ברוך
קלו.

יוסט, יצחק מרדכי מפרנקפורט
קלט.

יוסף מליובאוויטש
פט.

יוסף מקוידנוב
רלט.

יוסף, המלמד
קיט.

יוסף דוד מפאהאר
רלט.

יוסף יאסקי מדובנא, בעל יסוד יוסף
א.

יוסף שמחה בונם, חתן הרלוי"צ מברדיטשוב
כד-ו (וזוגתו לובא תרצה).

יורקאווסקי, קאפיטאן במינסק
קמג.

ינובסקי, איסר
ריג-רטו (סקירת תולדותיו).

ינובסקי, ישראל ליב
ריג.

ינובסקי, מאיר שלמה
ריב-ד. שיח.

יעקב מיאנאוויטש, חותן אדמו"ר האמצעי
פג.

יעקב אבד"ק קארלין, בעל משכנות יעקב
קכא.

יעקב, אבד"ק העסין
ב.

יעקבסון, געצל
קעה. קעט-פ.

יעקבסון, דוד (מ"ץ דליובאוויטש)
רכ (חתימתו וחותמת שלו).

יעקבסון, מאיר
שמא.

יפה, יהודה
קב.

יפה, ישראל המדפיס מקאפוסט
לו (היחידות אצל אדה"ז). סא. צג (אוסף כתי"ק שבידיו). צח (עלייתו לארה"ק ופטירתו). שיח.

יפה, ל. מקאפוסט
צו-ט.

יפה, נחום מקאפוסט
צט.

יצחק ב"ר שמואל המדפיס
ה. סב.

יצחק אייזיק מ"ץ דארשא
קמו.

יקותיאל מדאקשיץ
קפח.

יקותיאל זלמן, נכד הרלוי"צ מברדיטשוב
כג-ה (חתונתו, עם רבקה בת אדהא"מ).

יקותיאל זלמן ב"ר שמואל מלאדי
פג (חתימה).

ירושלמסקי, משה נחום
רצט (תמונתו).

ירושלמסקי, שמשון
רצט (תמונתו).

ישכר בער, הרה"ק מליובאוויטש
כג. כז-ל. לב. לה. פט-צ.

ישעי', במהרי"ל מיאנאוויטש
יא.
ישראל, כ"ק הבעל שם טוב
קלט. קסב.
ישראל, הרה"ק מפולוצק
כג. כז-ל. לב (מצבתו). לה.
ישראל, הרה"ק מפיקוב
כד. כו.
כהן, ברוך שלום
רנח.
כהן, ישראל מאיר (בעל החפץ חיים)
רצה.
כהן, מיכאל (הרב בפולדא)
ער.
כהן, מיכאל יהודה ארי' ליב
רנח.
כהן, צדוק (רבה של צרפת)
רעא. ערב (תמונתו).
כהן, רפאל מהומבורג (בעל התורת יקותיאל)
כב.
כהן, רפאל נחמן
רכז. רלד-ו.
כהן, שלמה מפריז
רעא.
כהנא, יצחק
א.
כהנא, שלמה
א.
כהנא-שפירא, אברהם דובער מקאוונא
שטו.
כץ, חיים מפראג
ב.
כץ, יהודה ליב, מ"ץ דחאטימסק
קיח.
כץ, משה פנחס
רמא.
לאבאק, מאיר מלאזניא
רלט. שכו.
לאוואוט, אברהם דוד (בעל שער הכולל)
מח-ט. נג. נח. קיד. ריב (מכתבו). ריג. שיח.
לוי, יצחק אייזיק (בעל דורות הראשונים)
רצג.
לוי יצחק, הרה"ק מבארדיטשוב
יג-ד (פסקו בענין הסרכות). כ-כו (היחסים בינו לאדמו"ר הזקן). כד (זוגתו פעריל, ובני ביתו). כז. כט-ל. לג-ה. נב. סג.
לויטין, זאב וואלף
רלב-ג. רנה.
לויטין, שמואל
קפג.
לוין, יוסף מווילנא
רסב. רצד-ה.
לוין, שמואל ליב מפאריטש
רנג (תמונתו).
לופוחין, פיוטר (תובע ראשי ברוסיה)
לז. עד.
לוריא, איליא
קמח. רמד. רסד-ו. רצג. רצט.
לוריא, דוד (רד"ל) מביחוב
קמו.
לזרוב, דוב
קעד-ז.
לזרוב, שמעון
שטו.
ליב ב"ר נח (מתרגם)
עה.
ליברמן, חיים
נח. צו-ט. קעא-ג. קפג-ד. קפו-ח. רה. שכו. של. שלט. שדמ.
ליברמן, ראובן
קפב-ג (מכתבו). קפז.
ליובינסקי, יצחק
רצג.
ליובעצקי, השר
פז.
ליטבינוב (שר החוץ)
שדמ.
ליין, יהושע
רנד.
לילייינטאל, מאקס
קלז-ח. קמב. קמה-ו. קנג.
ליפשיץ, יעקב (בעל זכרון יעקב)
רסז. ער. רצג-ד.
ליפשיץ, שמעון דובער מליובאוויטש
רמא.
לנדא, דן
קסז.
לנדא, ז.
רסז.
לנדא, יעקב
דש (תמונתו). שה-ו.

לנדא, משה צבי
קסז.
לעווען, נרסיס (נשיא יק"א)
ערב.
לעמפערט, גיטל
כד. קסז. רמו.
מאדייעווסקי, אליעזר משה (מ"ץ דחורול)
רמז. רסא. רסד. רסז (תמנתו). רסח. ער. ערב. עדר-ערה. רפה-ח. רצ. רצב. רצד. רצט (תמונתו). שטו.
מאדיל
קצג (שד"ר). רי.
מזא"ה, יעקב (הרב במוסקבה)
רצט (תמונתו).
מאטאלאסעווסקא, שר
קעו.
מאיר, ברלוי"צ מברדיטשוב
כב. כה.
מאיר, חתן הרלוי"צ מברדיטשוב
כד (וזוגתו אסתר). כה (ובניו יוסף ישראל, רחל אסתר, ואליעזר)
מאיר מאמציז
קצד.
מאיר מביחוב (מטבריה)
מ.
מאיר ב"ר דוד מלאזניא
עד-ה (חתימה).
מאיר, ממייסדי ליובאוויטש
פז.
מאיר רפאל'ס מווילנא
לט.
מאנעסזאן, חיים
רסב. שמב.
מאנעסזאן, מנחם מאניש
רסא. רסה. רעו. רעח-ט. רפח.
מאסקאליק, יעקב
קפג.
מארקאן
שו.
מגידסון, פנחס ארי' ליב
שיט.
מדליה, שמרי' יהודה ליב (מ"ץ בוויטבסק)
רצג-ד. דש.
מונדשיין, יהושע
מא. נו. פג-ה. צה. צז. צט. קעא. קפא. קפו. רמד.
מונק, עזריאל
ער.
מזור, משה מקיוב (עו"ד)
רצט (תמונתו).
מייזל, אלי' חיים (רבה של לאדז)
ער-רעא. רצ.
מנדלשטם, ארי' ליב
קנג.
מנחם מענדל, הרה"ק מוויטבסק
יז-כ. כג. כז-לג. לה. מג. מה.
מנחם צבי (בהרשד"מ)
קצה.
מסיוב, דובער מקרעמענטשוג
קע.
מענדליוב, יעקב משה מסטאראדוב
קעה.
מערצבאכער, אברהם
שכג.
מערצבאכער, יצחק אייזיק
שכד.
מרגליות, אפרים זלמן (בעל הבית אפרים)
קיח.
מרדכי, הרה"ק מלעחוויץ
לט.
מרוזוב, אלחנן דובער
רלה. שכא.
מרקוביטש, מרדכי
קעט.
משה (חתן בעל הט"ז)
א.
משה מפוזנא
א-ג.
משה, באדמו"ר הזקן
עג.
משה, חסיד אדה"ז
ל.
משה מ"ץ דקאפוסט
צט.
משה זאב וואלף אבד"ק מינסק
א-ב.
משכיל לאיתן, יהודה ליב
קפו. קצט. רג-ד.
נאה, אברהם חיים (בעל קצות השלחן)
קכט.
נוביקוב, מנחם מענדל
רכא.
נחום טובי' מפיראטין
שיח.

נחמי' מדובראוונא (בעל דברי נחמי')
קיח. קכ.
נחמן, הרה"ק מברסלב
פה-ו (ובתו חי', וחתנו ר' אהרן).
נחשון, דוד
שלג.
ניימרק, אברהם יעקב
קעה.
ניימרק, יחזקאל פייוול
קפ.
ניימרק, משולם זלמן
קעד-פ (תולדותיו. מאסרו בסטארדוב).
ניסנעוויטש, שמואל מבוריסוב
רלט-רמא.
ניקולי, קיסר רוסיה
צב. קלח. קנד.
נפוליון, בונפרטה
עו.
נתן ארי', חתן הרלוי"צ מברדיטשוב
כה (וזוגתו גאלדא).
סברין, פיוטר (מושל רוסיה הלבנה)
עד.
סגל, אהרן
א.
סגל, יהודה ליב (חותן אדה"ז)
ו-ז (וזוגתו בילא).
סולובייצ'יק, חיים (הרב מבריסק)
ער-רעא. רצ-רצא. רצ. ש.
סטערנא, אשת אדמו"ר הזקן
ו (משפחתה). לה. קסא.
סטרוגנוב, שר הפנים הרוסי
קלח-קמ.
סימינוב, קטיגור בסטארדוב
קעז.
סימפסון, אלי'
שמ. שמג.
סלונים, זלמן (רויזעס)
קב. קד.
סלונים, יעקב (חתן אדהא"מ)
קלד.
סלונים, יעקב יוסף
שלה.
סלונים, מרדכי דובער
שיט.
סלונים, שניאור זלמן
שיח-ט. שלה.
סליוסברג, הנריך
רצט (תמונתו). ש. שו.
סעבע, אברהם
שכ.
ספיר, ל.
רצט (תמונתו).
סקאבלא, ניסן
שיז.
עבער, יהודה
רלו. רמא.
עהרמאן, נפתלי מבאדען
ער.
עפשטיין, יצחק אייזיק מהאמליא
קיט-קכא.
עפשטיין, שמואל ליב
רסב.
פאהארעלסקי (עמרמי), משה מרדכי מפאטשעפ
רנו (תמונתו).
פאוול, קיסר רוסיה
לז-ח. עה.
פאטאש, דוד
שטז.
פאלאצאוו, שר
קעו.
פאפאוו, פאוועל
שמא.
פאפירין, שלמה זלמן (מ"ץ דווילנא ועוד)
קי.
פוטרפס, מאריאשא באדאנא
קפא (זכרונותיה מפלעשצעניץ).
פויזנער, מרדכי מאורשא (אחי אדה"ז)
י (הגיה השו"ע). סב-ג.
פוליאקוב, יעקב
ערב.
פוליאקוב, ראזאלי'
רעו.
פוליאקוב, שמואל
רצט (תמונתו).
פולינקובסקי, שמואל
רצט (תמונתו).
פונדמינסקי, שניאור זלמן
שיט.
פייטלסון, שמרי'
קמח.
פילפס, ויליאם (מ"מ שר החוץ)
שדמ.

פין, שמואל יוסף
קנה.
פלווה, וייצ'סלאב (שר הפנים)
רעח-רפ. רפא (תמונתו).
פעווזנער, אברהם דוד
רלז. רמב.
פעטראוו, עו"ד בסטאראדוב
קעה-ו.
פערעליש, מאיר
ב.
פראדקין, עקיבא
ז.
פראדקין, שטערנא
קסז (ובנה שניאור זלמן).
פראדקין, שמואל מקלימאוויטש
רנז.
פרידלענדער, ברוך מדאברינקע
רלט-מ.
פרידמן, דוד (אבד"ק קארלין-פינסק)
רצו-ז.
פרידמן, דוד משה (אדמו"ר מטשארטקאוו)
רפו.
פרידמן, יוסף מרוגוטשוב
רלג.
פרידמן, יוסף אליעזר
ריד.
פרייגאנג, מפקד הזאנדארמריה
קמא-ג.
פריידעס, שלמה משקלוב
צג. קב. קד. קכז.
פרייזן, א.
שמג.
פרלוב, חיים מרדכי
רמא. רנח.
פרנקל, דוד מהוסיאטין
שיט. שלז.
פרנקל, קלמן
רצט (תמונתו).
פרסון, אברהם אבא
רה. רט. ער-ערב. רפח.
פרסיץ, זלקינד
רכא. שח. שכח-ט. שמא-ב. שדמ.
צבי הירש ב"ר יעקב
עב.
צבי יעקב
קט.
צירלסון, יהודה ליב (הרב בקישינוב)
רצט (תמונתו).
צירקינד, יהושע שלמה
מא.
קאזמינסקי, ישראל מרדכי
ריא.
קאסטארעל, יהושע
קצ (מכתבו). רז-ח. רכז.
קאפילאוויץ, גרשון
רח.
קוגל, גרשון (ב"ר צבי הירש)
קפא.
קוגל, גרשון יהודה ליב (ב"ר הענדל)
קפא-ב. קצב.
קוגל, הענדל (משפיע בליובאוויטש)
קפא-ב. קפח-קצב (וזוגתו באסע). קצד. קצח-רא. רד. רכו. רכט-ל. רלא (מכתבו).
קוגל, זאב וואלף (נכד ר' הענדל)
רג. רה.
קוגל, חיים גרשון
רב.
קוגל, יוסף
קפא-ב. קצד (מכתבו).
קוגל, צבי הירש (ב"ר שלמה)
קפא (וזוגתו לאה).
קוגל, שלמה
קפא.
קוגל, שלמה (ב"ר גרשון יהודה ליב)
קפב (כת"י). קצ-קצא (וזוגתו ברכה סלאווא. בניו: גרשון יהודה ליב, שמואל, צבי הירש, מאיר שלום, חָנה).
קומיסאר, יחיאל
רלט (תמונתו). רמ.
קופערניק, ליעוו (עו"ד)
קעח.
קוצינסקי, פולקובניק בוויטבסק
קמג.
קוראטין, שילם מדיסנא
רלו (מכתבו). רנז.
קורביצקי (פקיד משטרת וויטבסק)
צ.
קזרנובסקי, אליעזר שמעון
שיט.
קזרנובסקי, שלמה אהרן
סה-ו. ריב. רטז-ריז (וזוגתו חי' פריידא).
קיסילוב, גראף
קלח.

קיסין, דובער מוויטבסק
ו.

קיסין, ישראל אבד"ק וויטבסק
ו-ז. פט (רבנותו בליובאוויטש).

קיסין, ליפמן מוויטבסק
ו-ז.

קיסין, שמחה
ו-ז. ק. קב.

קלאצקי, אליעזר יוסף
רסז. רפו-ז.

קלאצקין, משה צבי הירש, מ"ץ דראמאנאוו
רמו.

קלוגר, שלמה אבד"ק בראד
קי.

קליין, ד"ר
רעא.

קעלער, יוסף יצחק
כג. כה. עב. קלו.

קפלן, אליעזר (מנהל משרד תו"ת)
רלה. רמא. רמג. רנה. רנז. רסג.

קצנלנבויגן, אבהם אבד"ק בריסק
כב.

קראוס, שמואל
מח. קס. רמב.

קרויער, מנהל אחוזה בליובאוויטש
צ.

קריצווער, יעקב אבד"ק וויטבסק
ו.

קרסיק, אליעזר
רכז. רלג.

קרסיק, יעקב ברוך מלאפיץ
רלג. רנו.

קרעבס, משה (המלומד היהודי במשרד הפנים)
רפה-ו. רצג. רצו-ז.

ראובן סופר מיאנאוויטש
צ.

ראזומנע, אפרים זלמן
כג.

ראזינקין, יהושע ממוהילוב
רצח.

ראזנבוים, אברהם חיים
קעג. קפא-ריא (סקירת תולדותיו. תמונתו בע' קפט; קצז. מכתבו בע' קצא; קצט). רכח. רנד.

ראזנבוים, דובער
קפט.

ראזנבוים, יוסף (בר"ח)
קצ-צא. רו-ז.

ראזנבוים, יעטא (אשת הר"ח בזוו"ר)
רו.

ראזנבוים, יעקב (בר"ח)
קפט. קצא (מכתבו). רח. רי.

ראזנבוים, לאה (אשת ר"ח בזוו"ש)
רח.

ראזנבוים, מנחם מענדל
קעג. קצ.

ראזנבוים, שמואל
קפא (תמונתו, עם שני בניו). קפד. קפט. קצד-ה. קצח-ר. רב-ג. רה. רח-י.

ראזנבוים, שניאור זלמן (אח הר"ח)
רה. רח. רי.

ראזנבוים, שניאור זלמן (בן הר"ח)
קצ. רו.

ראזנבלאט, מָשה מזעמבין החוזר
רלה-ו. רמב.

ראזנבלום, משה
רכז. רמד. רצז. שטו.

ראזנטאל, אברהם מסענע
רלט-מ.

ראזנצווייג, אברהם
רמג.

ראפאלאוויטש, יצחק יואל (מ"ץ דקרעמענטשוג)
רצט (תמונתו). שיג. שטו.

ראפקין, זלמן
קעט.

רבינוביץ, אליהו עקיבא (מ"ץ בפולטבה)
רצ.

רבינוביץ, אליעזר (הרב במינסק)
שב.

רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד (אז"ר)
קנה.

רבינוביץ, דוד מאיר (רד"מ)
שדמ.

רבינוביץ, יצחק יעקב מפונוביז'
רצט (תמונתו). שטו.

רבינוביץ, מ.
שכז.

רבינוביץ, צבי הירש (הרב בקאוונא)
ער. עדר-ערה. רפג. רצא. רצב.

רבינוביץ, רפאל נטע (בעל דקדוקי סופרים)
שכג-ד.

רבינוביץ, שמואל (הסופר)
קסד. שיח.
רוזין, יוסף (הגאון מרוגוטשוב)
שטז.
רוזין, יוסף (שושן)
שמג.
רוט, סוזן
פה.
ריבלין, דבורה
פד. קיג.
ריבקין, משה דובער
רמא. של.
ריבקינד, אלי'
קצט-ר. רב.
ריך, משולם
קכד. קסז (זוגתו רבקה).
ריסין, שלמה בן דוד מרוגוטשוב
רלה. רנה.
ריסקין, זלמן ליב מליובאוויטש
עב.
ריף, ישעי' דוקטור
נב.
רפופורט, חייקל מפלעשצעניץ
קצח.
רפופורט, משפחת (מפלעשצעניץ)
קפד.
שאולזון, משפחת
יב.
שבדרון, אברהם
שכו. שכט.
שגלוב, יוסף יצחק
קלה.
שוואגער, אליעזר ליפא מהוסיאטין
שיט. שלז.
שור, שלמה, שמש ונאמן דלאדי
פג (חתימה).
שורפין, שלום
רטו.
שטורמער
שיב.
שטרויס, שלמה (אוסקר) מקרלסרוהע
ער-רעא.
שיין, ישראל שמעון
שלה.
שיינא, אשת אדמו"ר האמצעי
פג. קסא.
שיינעס, אברהם משקלאוו (חתן אדה"ז)
קיח.
שימחוביץ, אלטר
רלו. רנז. שמ.
שיפרין, גרשון מזעמבין
קפח.
שיפרין, דוד
קפא (תמונתו). קפג-ד. קפח-ט. קצג. קצט. רב. רה. רז. רט-ריא. שמג.
שיק, פנחס רייזעס
עג. קב.
שלום שכנא, אבי הצמח צדק
סא-ג. קסח.
שליפר, יוסף (רב בסלונים)
רסז. רפה (מכתבו). רפז. רצ.
שלמה, הרה"ק מקארלין
כב. כז. כט. לא. לג-ה. לט.
שלמה דובער מהלברשטם, חתן הפנ"י
טז.
שמואל, נכד מהר"ל מפראג
ב (ובניו ובנותיו).
שמואל, הרה"ק מהאמדורא
לג (נסיעותיו לאדה"ז). לט.
שמואל דובער מבוריסוב (הרשד"מ)
קפג-ד (מכתבו). קפו (מכתבו). קפח-קצב (מכתבו בע' קצב). קצה.
שמטוב, בנציון
קעב.
שמעון ב"ר דוד
קכג.
שמעון ב"ר נפתלי מ"ץ דלאזניא
קיט.
שמעון זעליג מאמציז
קצד.
שניאור זלמן, אדמו"ר הזקן
א-פא (סקירת צור מחצבתו, תולדותיו וספריו. תצלום כתי"ק בע' ו; י; יד-ז; כו; כט; תמונתו בע' לח; מח; נד; ס; עח). פז-ט (לימודו בליובאוויטש). קכג. קמא-ג.
שניאורסאהן, אברהם (באדמו"ר מהרי"ן)
רסג.
שניאורסאהן, ברוך
ה (נכד אדמו"ר הזקן).
שניאורסאהן, ברוך שלום (באדמו"ר הצ"צ)
קסז-ט.
שניאורסאהן, ברוך שניאור
קסח.

שניאורסאהן, דובער (ברח"א באדה"ז)
ה.

שניאורסאהן, חי' מושקא (אשת אדמו"ר הצ"צ)
קסא. קצג.

שניאורסאהן, חיים שניאור זלמן (האדמו"ר מלאדי)
קח-ט (כתי"ק). קכד-ה. קלד. קנה. קנט. קעד (כתי"ק).

שניאורסאהן, יהודה ליב (האדמו"ר מקאפוסט)
קכו-ז. קמח. קנט. קעד (כתי"ק).

שניאורסאהן, יהודה ליב (ברב"ש באדמו"ר הצ"צ)
קסז.

שניאורסאהן, יוסף יצחק (האדמו"ר מאוורוטש)
קלד. קנט.

שניאורסאהן, יוסף יצחק (אדמו"ר מוהריי"צ)
סו-ז. עח. עח (כתי"ק). פג. פז. צג. קכא. קכה-ו. קס (וזוגתו נחמה דינה). קסא. קסח. קע-קעג. קפג. קצג. רטז. ריט. רכג-ד. רכו (תמונתו). רכז. רלב-ד. רלה (כתי"ק). רלח. רמב. רמה-ז. רמט. רנט (תמונתו). רס. רפא. רצג-ח. שה. שט. שיב-ג. שיח. שכ-שכד. שכו-של. שלא-מד (תולדותיו, ספריו וכתביו. כתי"ק בע' שלו; שלז-ט. חותמת שלו בע' שלא)

שניאורסאהן, יעקב (באדמו"ר הצ"צ)
פג (אהרן יעקב?). קלד.

שניאורסאהן, יצחק (רב מטעם בטשערניגאוו)
רצו-ח. רצט (תמונתו).

שניאורסאהן, יצחק דובער (אדמו"ר מהרי"ד מלאדי)
ערה.

שניאורסאהן, ישראל נח (האדמו"ר מניעזין)
קיד. קלד. קנט. קעד (כתי"ק).

שניאורסאהן, לוי יצחק (מ"ץ דפודוברונקא)
קסז.

שניאורסאהן, מנחם מענדל (אדמו"ר הצמח צדק)
ה. ח-ט. יא. כד (כתי"ק). עג. פא. פה. פז. פח (כתי"ק). צג. קז-קנז (תולדותיו, תשובותיו, ספריו ודרושיו. כתי"ק בע' קיב-ד; קכב; קלא; קמה; חתימתו ברוסית בע' קמח; קמט; תמונתו בע' קנז). קנט (צוואתו). קסב (כנ"ל). קצג (תפלתו. טליתו. יחידות). קצד. רט (אודות חתימתו על הרשאה). רלד.

שניאורסאהן, מנחם מענדל (באדמו"ר מוהר"ש)
רלח. שלב.

שניאורסאהן, מנחם מענדל (אדמו"ר זי"ע)
סו. עב (כתי"ק). קכא. קכה. קסח-ט (כתי"ק). קעב-ג. קפז (כתי"ק). ריז. שלח (כתי"ק). שלט. שמג.

שניאורסאהן, מנחם נחום (באדמו"ר האמצעי)
ה.

שניאורסאהן, מרדכי (מ"ץ בוויטבסק)
קסז.

שניאורסאהן, פישל
קפ.

שניאורסאהן, רבקה (אשת אדמו"ר מוהר"ש)
קסא. קסז. קצד. רמא. רמו (מכתבה). שכא.

שניאורסאהן, שטערנא שרה (אשת אדמו"ר מוהרש"ב)
רכד.

שניאורסאהן, שלום דובער (אדמו"ר מוהרש"ב)
סה-ז (הו"ל תניא תר"ס. מכתביו). פג. פז. קכג-ד. קכז. קנד. קסב. קעא. קעב (כתי"ק). קצג. קצו-ז. רב. רה. רז (כתי"ק). רח-רי. ריב-רטו (כתי"ק). רטז. ריט-של (תולדותיו ופעילותו, תולדות הישיבה שיסד ומחלקותיה, ספריו וכתביו. תמונתו בע' רכה. כתי"ק בע' ריט; רסד; רסז-ח; רעא; שכ; שכג; שכה. חותמת שלו בע' ריט). שלה-שמ.

שניאורסאהן, שלמה זלמן (האדמו"ר מקאפוסט)
קכט. ערה.

שניאורסאהן, שמואל (אדמו"ר מוהר"ש)
ע. פז. צג. קח-ט (כתי"ק). קכג-ד. קכו. קכח-קל. קלו. קנד. קנו. קנט-קסו (תולדותיו, אוסף ספריו וכתביו. כתי"ק בע' קנט; קסב; קסד; קסו. חותמות שלו בע' קנט). קסח. קעד-פ (הקשר שלו למאסר בסטאראדוב. כתי"ק בע' קעה). קפד. קפו. קצ-קצב. קצד (קבלת הנשיאות). קצה. ריב. ריט.

שניאורסאהן, שמרי'
כד.

שניאורסאהן, שניאור (נכד אדמו"ר הצ"צ)
פג (מאיר שניאור זלמן?).

שניאורסאהן, שניאור זלמן (הרב בסטאראדוב)
רצא.

שניאורסאהן, שניאור זלמן מלאדז
כ.

שניאורסאהן, שניאור זלמן אהרן (רז"א)
קס-סא. קצו. רב (תמונתו). רה. רמא. רמו. רס. רעט-רפ.

שניאורסאהן, שפרה (אשת ר"מ באדה"ז)
קיג.

שפטיל, שמואל בצלאל (רשב"ץ)
רלב (חותמת שלו). רלד. רמט. רנא-ב. שיח.

שפירא, משה אבד"ק סלאוויטא
סא.

שפירא, פנחס (הרה"ק מקוריץ)
יט. סא.

שץ, ישראל מיאנאוויטש (גיס אדהא"מ)
פד. קיג.

ששונקין, נחום שמרי'
רכז.

תומרקין, דן
פה.

תומרקין, יוסף אבד"ק קרעמענטשוג
קכד. קצג-ד.

מפתח מקומות

אודיסה
רעח.

אולע
קלד.

אוסטרהא
טז. יט.

אוסמאן
שה.

אוקראינה
טז.

אורסי
קצד.

אושאץ
קלד.

אייטדקונען
שכה.

איליע
קפח.

אלג'יר
שלה.

אמסטרדם
קפט. רה.

אניפאלי
יט-כ. מג.

אסטראגאזשסק
דש.

אסטראוונא
רלג.

אראל
רכא-ב.

ארגנטינה
רעא.

ארץ הקודש; א"י
טז. כז.

ארשא
קא. קג-ה. רמו.

באבינאוויטש
קא. קד-ו.

באבראוו
דש.

באברויסק
קלד. קעד.

באגאראדסק
שה.

באדען
רעא.

באייאב
קלד.

באלאחאוו
שה.

באלאשוב
שה.

באלהאקאוו
רלב.

באראנאוויטש
רצג.

באריסוב
קלד. קצח. ר.

באריסוגליענסק
שה.

בוסטון
רח.

בוקארעסט
קי.

ביאליסטאק
רצ.

בייעלאוו
שה.

ביריוטש
שה.

ביעלאפאליע
שה.

ביעלע
קפא.

ביעשינקאוויץ
כט. לא. קמה.

בראד
יח. מב.

בראהין
קלד.

ברדיטשוב
כא. לג. נב.
בריסק
ער. ערב. רפח.
ברלין
קפט. רה-ו.
גור
רס.
גלובאקא
קפח.
דאלהינא
קפח.
דאקשיץ
קפח.
דובנא
טז.
דובראוונא
פח. קלד.
דריבין
קלד.
האדיטש
צא. קלד. ריד.
האמבורג
שכד.
האמדורא
כז.
האמיל
רפ-רפא (פרעות).
הארטפארד
רח.
הארקי
קעד. קעו. קפ.
הוסאקאוו
כא.
הוראדנא
רצ-רצא.
הורודוק
כג. כז-ט. לב.
הורנוסטייפל
קלד.
הלברשטט
רעא.
הלוסק
קלד.
וואליוקי
שה.
וואלין
טז. כז. כט. לה. עו. שו.
וואעריסהאפען
רנט. רעא.
וואראנעזש
שג.
וואַרשא
רה. רס. ערה. רעח. רפה. רצא.
וויטבסק
ו. יז. כ. כב. כז-ט. לז. פח. ק. קד. קו. קלט. קמו. קעד. קעו. קפ. קצג. רכא. רמו. שו. שטז. שכא.
ווילנא
יז-ט. לז. מג. קכג. קלד. קנה. רכא. רסד. ער. ערה. רעט. רפו.
וולאדימיר
שה.
וועגשייד, אוסטריה
רטז.
וועליז
פד. קעח-ט.
זאאלשע
שכא.
זוראוויץ
קלד.
זיטאמיר
קכג. רסד.
זיעמליאנסק
שה.
זלאבין
כג-ה (החתונה). קלד. שו.
זעליחוב
כב.
זעמבין
קפח.
חורול
רפו.
חרסון
קמו. ריג-ד.
חרקוב
רלב. רנט. רסו. שטו-ז. שכו.
טאמבוב
קפג. שג. שה-ו.
טאראפעץ
שו.
טארשזאק
שה.

טבריה
כה-ו.

טשאסניק
קלד.

טשאריי
קלד.

טשערנאביל
קכ. קלד.

טשערניגאוו
קלד. קמו. רמח. רצז-ח.

יאלטע
ריג. שיח.

יאנאוויטש
י-יא. פג-ד (חותן אדהא"מ וגיסיו).

יקטרינוסלב
שג. שו-ז.

לאדז
ער.

לאדי
לט. סח. ע (זמן התיישבות אדה"ז בל.). עו. פז. פט. קמב.

לאזניא
ו. ט. כג. כח-ט. לב-ג. לה-ו (תקנות ל.). לט. ע. עד (החתמת בית רבינו). פז. פט. קז.

לברטוב
כא.

לודמיר
כב. לג.

לונדון
רטז.

לוצק
טז.

לוקיאנאוו
שה.

ליובאוויטש
ו (הרב דל.). יא (ירידים. דיני תורה). כז. פז-ט (תולדותיה. תמונה. מפת האיזור). צ-צא (התיישבות רבותינו בל. מפת תקע"ז). קא-ו. קח (החצר). קט (מפת החצר). קמו. קנד. קנט-סא (בניית החצר ע"י אדמו"ר מוהר"ש. מפת החצר בע' קס). קעג. קעד-ו (חוקיות נסיעת החסידים לל.). קפ (כנ"ל). קפב. קפח (נסיעת החסידים לל.). קצב. קצו. רד. רי. ריט (מפת החצר). רמג (ציור החצר). רסה-ו (ביה"ס שיסדו המשכילים). ער. רצג. רצז. שטז (החרמת החצר). שכו-ט. שלב (החרמת החצר ושריפתו). שלג-ד (בתקופה שאחרי ההעתקה מל.). שלו.

ליוורנו
שלה.

ליטא
פח.

לייפציג
קמה.

מאריענבאד
רצג.

מוהילוב
לד. פח. קא. קג-ו. קלט. קמו. רלח. רצז-ח.

מוהילוב פודולסק; טערקישע
כז-ט. מה.

מוסקבה
קכג. קמה. קפג. קצג. רה. רטז. רכא. שג. שטו-ז. שכא. שכט. שמא-ד.

מינכען
שכג-ד.

מינסק
יז. קלד. קמג (ביקור אדמו"ר הצ"צ). קמו. קנג. שו-ז.

מעזריטש
יד. יז-ט. מב. נב.

מענטאן
שלז.

נאווא אלכסנדראווסק
קמה.

נאווא פאלטאווקא
שיח.

נאווגאראד סיווערסק
קפ.

ניו הייוון
רח. רי.

ניו יארק
רח-ריא. רטז.

ניזשניעריאוויצק
שה.

ניעזין
צא. קלד. קמה. שה. שכט.

ניקוליוב
קעד. ריב-רטז. רכח. רלב. רפה-ו. שיח.

ניקלשבורג
מב.

נעוויל
קעד. קפ. רצז.

סאמארא
שה.

סאראטוב
שה.

סוועטשקאי
רלט (המלמד מס.).
סוליש
ד.
סטאראדוב
קעד-פ (המאסר בתרמ״א-ג).
סלאוויאנסק
רכג. שה. שטז.
סמולנסק
פח. קצו-רה (מאסר הרא״ח ראזנבוים שם).
סמיליאן
קלד.
סמרקנד
שלג.
ספרינגפילד
רח.
פאטשינסק
שה.
פאטשעפ
קעה.
פאניטש
קלד.
פאסטוב
לב.
פאריטש
קלד.
פודוליה
טז.
פודולסק
שה.
פוזנא
א-ג. כב.
פולדא
רעא.
פולוצק
כז. קלד. קעד.
פולטובה
שו.
פולין
טז. כח. פח (חלוקת פ. בתקל״ב). קלח (כנ״ל).
פטרבורג; פטרוגרד; לנינגרד
לז-ח. סח. קא. קג. קו. קמו-נ. קפג. קצה. רכא. רכד. רס. רסה. רעו. שג-ו. שיא-ג. שטו-ז.
פילדלפיה
רח.
פינסק
כב. כז. לג.
פיענא
עו (מקום הסתלקות אדה״ז).
פלעשצעניץ
קפא-קצח (חסידי פ.).
פנזה
שג. שה.
פערגאנא
רטו.
פריז
רטז. רסט. רעא-ב. רפא.
פרילוק
קלד.
פרנקפורט
מא-ב. רה. רעא.
צפת
כה-ו.
קאוונא
רסז (לשכת מחזיקי הדת). רצ. רצד.
קאליסק
כז.
קאליענא
שה.
קאמינקא
ריג. שכא.
קאמירויקא, תחנת הרכבת
קפח.
קאסטראמא
קפג.
קאפוסט
קא. קג-ה.
קארלין
כז. לג..
קארלסבאד
קד. רטז.
קארלסרוהע
רעא.
קאשיצקי, תחנת הרכבת
קפח.
קוזלוב
שה.
קוריץ
יט.
קורניץ
קלד. שו.

קיוב
קמו. קעח. קפ.

קיסלאוואדסק
רטו.

קיסקורינא
קפא.

קישינוב
ריג. רפ-רפא (פרעות).

קלעם
שה.

קניגסברג
קפט. רה-ו. ער. ערב. רצב. רצו.

קניגסווארט
שכח.

קצ'לין
קפא.

קראסנע
עו. פח (תחנת הרכבת).

קרטיאק
שה.

קריווראג
ריד.

קרים
שג.

קרעמניץ
טז.

קרעמענטשוג
פה. צ. קב-ג. קלד. קע-קעא. קעג. רסה.

ראהטשוב
קלד. קפ.

ראוונא
יד. יז-כא. מב-ג.

ראטשעסטער
רח. רטז.

ראמאנאווקא
קעד. ריג-ד.

ראמען
קעד.

רודניא
פח.

רוסטוב
פז. רכ-רכב (העתקה לר.). רכג-ד (החצר בר.). רמא (התל׳ מר. שבאו ללמוד בליובאוויטש). שג-ד. שו. שטו. שכט-ל. שמא.

ריגא
פד. קעח. קפג. רלח. שכד. שלח. שמג.

ריטשוואל
כא.

שטאחאווא, תחנת הרכבת
קפח.

שינעווע
כא.

שצעדרין
קנד.

שקלוב
יז-ט. מג. פח. קא. קג-ה. קי. קלד.

לעילוי נשמת

הרה״ח הרה״ת ר׳ **יצחק** ב״ר **אליהו** ז״ל

באַרבער

נפטר ה׳ אלול, ה׳תשל״ט

ת. נ. צ. ב. ה.

נדפס על ידי ולזכות

בנם וכלתם

הרה״ת ר׳ **אליעזר שמעון** וזוגתו מרת **הינדא לאה** שיחיו

ולזכות בניהם ובנותיהם

מרת **חנה מיכלא** ובעלה הרה״ת ר׳ **יחזקאל**

ובנותיהם **הדס ושיינא בתי׳** שיחיו **מלמד**

חי׳, יצחק והלל דוד

שיחיו לאורך ימים ושנים טובות

בארבער